

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TOPLUMSAL BELLEK ÇERÇEVESİNDE BOMONTİ BİRA FABRİKASI

DOKTORA TEZİ

Eda YİĞİT

Sosyoloji Anabilim Dalı

Genel Sosyoloji ve Metodoloji Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. N. Gamze TOKSOY

OCAK 2024

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Bomonti Bira Fabrikası çalışanlarına,

ÖNSÖZ

Bu çalışma, uzun zamana yayılan bir merakın peşinde sarfedilen çabanın ve araştırma arzusunun ürünü olarak toplumsal bellek çerçevesinde bir fabrikayı anlamaya odaklandı.

Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışan bir ustabaşıyla yaptığım ilk sözlü tarih görüşmesinin üzerinden neredeyse on beş yıl geçti. Dayanışma pratikleriyle sarmalandığım, fabrika çalışanlarının bir hafıza topluluğuna dönüştüğü araştırma sürecinde ben de bir araştırmacıdan kendini fabrika işçisi gibi hisseden birine dönüştüm. Bu zaman zarfı içerisinde Bira Fabrikası çalışanlarıyla etkileşim içinde olmak gündelik hayatımın vazgeçilmez bir parçası oldu.

Bu araştırmada Bomonti Bira Fabrikası, emeğin toplumsal bellek, çalışma kültürü, endüstriyel ve kültürel miras perspektifinde gündelik yaşamla bağlarını gösteren eşsiz bir deneyim olarak kayda alındı. Geçmişte fabrikaya emek verenlerin anlatılarının değerini bu süreçte farkına varmalarından, araştırmayı ve bir araştırmacı olarak beni benimsemiş olmalarından övünç duyuyorum. Bu çalışmanın anlatılar yoluyla emeğin öznelinin gücü, yaratıcılığı ve değerleri üzerine kurulu çalışma kültürüyle nitelikli bir yaşamı imkânsızlaştıran bugünün çalışma kültürü arasındaki uçurumu anımsatmasını ve toplumsal mücadeleye katkı sağlamasını umut ediyorum.

İlk teşekkürüm, araştırmada benim kadar emeği olan, başından sonuna desteğini esirgemeyen tüm Bira Fabrikası çalışanlarıdır. Her biri ayrı ayrı sundukları katkılarla bu araştırmanın ortaya çıkmasını sağladılar. Onlar hayatımın geri kalan kısmında da birlikte yol yürümeye devam edeceğim yaşsız arkadaşlarım. Zaman içerisinde yitirdiğimiz topluluk üyelerini anımsamayı bir geleneğe dönüştürerek yaslarını karamsarlıkla değil, güzel ve iyi duygularla hatırmızda tutuyoruz. Aralarında bizzat görüşme yaptığım, araştırmada anlatılarını bulacağınız Zeki Amca, Naim Amca ve Kör Şefik ve yakın zamanda kaybettiğimiz Zargana Ali var.

Araştırmada ve hayatta bir arada yürüdüğümü hissettiğim, her türlü desteğiyle yanımda olan, düşünce kaldıran, yükselince dengede tutan, cesaretlendiren, güç veren, yol gösteren dolayısıyla beni şanslı kılan danışmanım Doç. Dr. N. Gamze Toksoy'a akademik perspektifi, önerileri ve eleştirel bakışı için büyük bir teşekkür borçluyum. Zamanını ve emeğini cömertçe bölüşen Tez İzleme Komitesi'nde yer alan jüri üyeleri Doç. Dr. Egemen Yılığür ve Doç. Dr. Ebru Aykut Türker, titizlikle paylaştıkları tüm geri bildirimleri mücevher kıymetindeydi. Onların katkılarıyla daha emin adımlarla yol katedebildim. Tez Savunma Jürisi'nde olmayı kabul eden Prof. Dr. Yıldırım Şentürk, Dr. Öğr. Üyesi Ceren Acun ve Doç. Dr. Nihan Bozok'a destekleri için çok teşekkür ederim.

Araştırmanın uzun serüveni içinde bana inanan ve yanımda olan çok insan vardı. Hayatı paylaştığım sevgili Orhan Cem Çetin'e sevgisi, koşulsuz desteği ve anlayışı için minnettarım. Annem Hatice Yiğit'e, kardeşim Elif Yiğit'e, hevesiyle yüreklendiren dayım Sinan Yaman'a, teyzelerim Banu Yaman Korkmaz'a ve Güler Yaman Sevinç'e sevgileri ve ilgileri için çok teşekkür ederim. Hayatımızın geri kalanında yasıyla yaşayacağımız dayım Sıtkı Yaman'ı ise sevincime ortak hissediyorum.

Doktora programına birlikte başladığım ve yaşadığımız sorunları birlikte çözüme kavuşturduğumuz değerli takım arkadaşlarım Ceren Gülbudak, Sevcan Tiftik, Yonca Cingöz, Büşra Kılıç ve Fikriye Yücesoy sayesinde kendimi hiç yalnız hissetmedim. Tez sürecinde görmeyi ertelediğim, hayatı dondurup kendimi esirgemek mecburiyetinde kaldığım dostlarıma anlayışlarından ötürü, araştırmanın yıllara yayılmasının da etkisiyle burada tek tek yazamayacağım kadar çok sayıda destek olan kişiye katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Araştırma süreci boyunca kesintisiz destek verenler arasında kaynak kılavuzum Coşkun Ak'a, fabrika ile ilgili içerikleri takip eden ve paylaşan Hakan Koçak'a, manevi desteği için Aslı Sarıoğlu, Zeynep Özkazanç, Melike Selin Durmaz Ekenler, Talin Gülen, Merve Eryürük ve Dilek Öz'e teşekkür etmeliyim. Arşivlerinden sundukları katkılarla ve fikirleriyle destek olan Can Erzurumluoğlu, Ömer Durmaz, Sula Bozis, Gökhan Akçura, Han Tümertekin, Tüstav, Bellek Şişli ve Feriköy Platform, Bomonti ailesi üyesi Urs E. Gujer, araştırma sahasından gözlemiyle katkı sunan Eflatun Derin Çetin, ayrıca Cenk Sarıoğlu, Hülya Kirmanoğlu, Kaya Tokmakçioğlu, Günseli Baki, Maya Arıkanlı Özdemir, Serkan Öngel, Ilgaz Ailesi, Tuna Pektaş, Aslı Özbay, Atahan Yersel ve Rast Bira Bahçesi, Eser Yağcı, Hülya Kirmanoğlu, Dimitri Vafiadis, Osman Bozkurt, Ece İşbilen, Seval Şahin, Serdar Soydan, Nevra Erten, Tülay Gürenli, Burcu Tekait Çal, Ece Nada, Zinnure Türe, Nesrin Uçar, Esra Ergin ve Özlem Katısöz'e teşekkür ederim.

Bomonti Bira Fabrikası ya da başka bir emek-mekânda hayat bulan varoluşların ve bir hak, haysiyet mücadelesi olarak aktarılan yaşam öykülerinde saklı çalışma kültürünün muazzam bir deneyimi içerdiği şüphesiz. Bu deneyimin kılavuzluk etmesini dilediğim emeğiyle yaşama tutunarak mücadele edenlere ve Bomonti Bira Fabrikası çalışanlarına bu tezi ithaf etmek isterim.

Ocak 2024, İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
GÖRSEL LİSTESİ.....	viii
ÖZET.....	xviii
ABSTRACT	xx
1. GİRİŞ.....	1
2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ	22
2.1. Araştırmacı Öznenin Sesi	22
2.1.1. Dinlemek ve Haysiyet Üzerine	23
2.1.2. Öznelliğin Doğası	27
2.2. Sözlü Tarih.....	35
2.3. Etnografik Gözlem ve İnceleme	48
2.3.1. Dijital Etnografi	57
2.3.2. Bilişsel Haritalar ve Buluşmalar	64
2.3.3. Bit Pazarları, Koleksiyonerler, Arşivler ve Mezatlar	71
2.3.4. Aktarımın ve Deneyimin Momenti Fotoğraflar.....	98
3. FABRİKADAN BİRAYA: ZAMAN, MEKÂN VE MİRAS.....	109
3.1. Fabrika Zamanında Bir Gezinti	111
3.2. Bir Fabrikayı Çevresiyle Tahayyül Etmek	133
3.3. Biranın Uygarlığı	155
3.3.1. Tarihin Birası	155
3.3.2. Bomonti Ailesi ve Mirası.....	167
4. BİRA İŞÇİSİNİN ÜRETİMHANESİ: MÜŞTEREKLER, MEKÂNLAR VE KARŞILAŞMALAR	175
4.1. Nostaljinin Ufku	177
4.2. Bellekte Kalan Rayihalı Kokular	187
4.3. Unutulmayan Tatlar	191
4.4. Bira Bahçelerini Hatırlamak	200
4.5. Edebiyatın, Sanatın ve Emegın Bira Bahçesi	203
4.6. Kestane ve İhlamların Gölgesinde Buz Gibi Bir Bira	211
4.7. Müşterek Yaşamlar	217
4.7.1. Fabrika Lojmanı.....	217

4.7.2. Kooperatifler.....	221
4.7.3. Müsabakalar.....	231
4.8. Kadınların Dünyası.....	235
4.9. Politik Duraklar ve Direniş.....	247
4.10. Gerilimler ve Çelişkiler	280
5. KAPATILMA.....	289
5.1. Sanayinin Hafızası: Endüstriyel Hurda	297
5.2. Müzeleştirilemeyen Pratikler ve Dağılan Bellek	301
5.3. Tekel Direnişi	311
5.4. Yıkım ve Yıkıntılar.....	314
6. OLMAYAN FABRİKA BOMONTİADA	333
6.1. Mimari Restorasyon.....	340
6.2. Hafızanın Rekonstrüksiyonu	352
6.2.1. Biranın “Sihirli” Formülü	357
6.2.2. Fabrikaya Dışarıdan Bakışlar	362
6.3. Etnografin Hayali Fabrikada Gezintisi	367
6.3.1. İçilemeyen Bira Gidilemeyen Ada	370
6.3.2. Yeni Nesil “Bira İşçisi”	373
7. SONUÇ	381
KAYNAKLAR	400
EKLER.....	427
ÖZGEÇMİŞ.....	478

GÖRSEL LİSTESİ

- Görsel 2.1:** Şişli'den Taksim'e yürüyüş, 1 Mayıs 2012, Cumhuriyet Caddesi. 29
- Görsel 2.2:** Solda yıkım haberini aldıktan sonra alan ziyareti ve sağda elimde fabrika tuğlasıyla, 20 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Orhan Cem Çetin. 31
- Görsel 2.3:** Yıkımın henüz başladığı binalar, alan ziyareti, 20 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Orhan Cem Çetin..... 32
- Görsel 2.4:** Solda Bomonti Bira Fabrikası binaları yıkımı gerçekleştirilen alanda eylem, 29 Kasım 2020, Kaynak: Birgün Gazetesi. Sağda yıkımın ardından enkaz önünde çekilmiş bir fotoğrafım, 20 Eylül 2020, Fotoğraf: Tuna Pektaş..... 33
- Görsel 2.5:** Solda Bomonti Bira Bahçesi, Alibeyköy eşrafından Ersöz Aile Arşivi, sağ başta Ahmet Salih Ersöz sağda ise Hereke Tekel memuru Muzaffer Önvural arkadaşlarıyla Bomonti Bira Bahçesi'nde, Kaynak: Önvural Aile Arşivi. 61
- Görsel 2.6:** Birinci Fabrika Çalışanları Buluşması toplu fotoğraf [ortada ben (araştırmacı) ve çalışanlar, Fotoğraf: Orhan Cem Çetin. 65
- Görsel 2.7:** Dördüncü Fabrika Çalışanları Buluşması sonunda çekilen toplu fotoğraf [en solda önde ben (araştırmacı) ve çalışanlar], Fotoğraf: Orhan Cem Çetin..... 65
- Görsel 2.8:** Dördüncü Fabrika Çalışanları Buluşması afişi. 66
- Görsel 2.9:** Üçüncü Fabrika Çalışanları Buluşması'na katılan işçilerden İbrahim D. tarafından çizilen fabrika bilişsel haritası..... 69
- Görsel 2.10:** Fabrikanın bilişsel haritası, 2022, Çizim Meriç B. 70
- Görsel 2.11:** Solda Bomonti Bit Pazarı, Bomontiada'ya yakın girişten genel görünüş, 9 Şubat 2021, sağda Bomonti Semt Pazarı, 22 Mayıs 2023, Fotoğraflar: Eda Yiğit..... 73
- Görsel 2.12:** Bomonti gezildikten sonra notuyla, 23.05.1933, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi..... 76
- Görsel 2.13:** Solda 23 Ağustos 1929 tarihinde onlu bira kasaları fabrika kamyonuna yüklenirken, Kaynak: Sandalcı, M. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Biraya Dair Objeler, Belgeler, Fotoğraflar*. İstanbul: Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş. Sağda Bomonti Bit Pazarı'nda bir tezgâhta rastladığım Tekel bira şişeleri, 9 Şubat 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit..... 77
- Görsel 2.14:** Fatma Ana'nın Helvasından Bomonti Biraderlere haberinden bir kesit, Hürriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1997, Kaynak: Taha Toros Arşivi. 78
- Görsel 2.15:** "Biranın Gıdai Kıymeti", 1940'lı yıllarda gazete eki olarak verilmiş bir bira reklamı Kaynak: Sandalcı, M. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Biraya Dair Objeler, Belgeler, Fotoğraflar*. İstanbul: Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş. ..82
- Görsel 2.16:** Soldaki fotoğraf, solda Nikola Atanasiadi ve sağda arkadaşı, Bomonti Bira Bahçesi'nde malt birası içerlerken. Sağda, Zapyon Lisesi Kız öğrencilerinin Bomonti Bira Bahçesi ziyareti, 1936, Kaynak: Sula Bozis..... 83
- Görsel 2.17:** Bomonti gazoz ilanı, Kaynak: Vakit Gazetesi, 1929..... 84
- Görsel 2.18:** Bira Bahçesi ilanı, Kaynak: Akşam Gazetesi, 1948. 84

Görsel 2.19: S.A. Brasserie Bomonti-Bomonti Bira Fabrikası yeni yıl kartı. Kartpostal No: 331, 1911, Hakan Akçaoğlu Koleksiyonu.....	86
Görsel 2.20: Bomonti Bira Fabrikası, Max Fruchtermann, 1907, Hakan Akçaoğlu Koleksiyonu.	86
Görsel 2.21: Bomonti Bira Fabrikası, Cengiz Kahraman Koleksiyonu, Kaynak: Fırat, D. (2021). Bomonti'nin Çokkatmanlı Belleği. M. Işık Durmaz (Ed.), <i>Bomonti Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği</i> içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. s.149.....	88
Görsel 2.22: Galeri BirZamanlar, Uzaktan Sergi Gezileri-95, Kaynak: Galeri BirZamanlar, 2020.....	90
Görsel 2.23: Bomonti Bira Fabrikası, Fotoğraf: Ziya Tacir, Kaynak: Ertuğ, A. (2011). Bomonti-Ziya Tacir (8 Aralık 2011-2 Ocak 2022) Sergi Kataloğu. MERKUR Galeri.....	91
Görsel 2.24: Solda 1912 Oktoberfest bira temalı kartpostal, Almanya Münih; ortada Viyanalı tip/meslek su (bira) satıcısı kartpostalı; sağda Oktoberfest bira-sarhoşluk mizahi temalı çizim postadan geçmiş kartpostal, Almanya, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	95
Görsel 2.25: Bomonti Bahçesi, 10 Temmuz 1957, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	95
Görsel 2.26: Analist arkadaşlarla Bomonti bahçesinde notuyla, 23 Nisan 1958, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	96
Görsel 2.27: Bira kültürü, erken dönem Bomonti Bira Bahçesi'nde bira içen Ermeni Eczacı Vahan Sirounian Beyefendi ve kalabalık bir topluluk,9x14 cm, 1935, bira fişisi görülmekte, Kaynak: Bit Mezat.	96
Görsel 2.28: Bomonti bira içen aile, 1943, Kaynak: Bit Mezat.	97
Görsel 2.29: Bomonti Bira Bahçesi, poz veren aile, Kaynak: Bit Mezat.....	97
Görsel 2.30: Fabrika alanı içindeki atölye önünde işçiler, 1966, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	100
Görsel 2.31: Soldaki fotoğraf Aleksan Mıgırdıçyan'ın kardeşleri: ortada Ashen, sağda abisi Mıgırdıç ve ikisinin ortasındaki Nazeni, Dimitri Vafiadis D. Arşivi sağda ise Aleksan Mıgırdıçyan mezarı, Kaynak: Dimitri Vafiadis D. Arşivi.....	104
Görsel 2.32: Solda fabrika çalışanı Ahmet T.'nin evinin bir köşesinde duran Bomonti Bira bardakları (bir litrelik Alman tipi seramik kupalar) Fotoğraf: Eda Yiğit.	107
Görsel 2.33: Halley Color'un forma sponsoru olduğu Bomonti Bira Fabrikası futbol takımı bir gece maçında. 1980'li yıllar. Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	107
Görsel 3.1: Arpasuyu Sokak tabelası (Haziran, 2022) ve sokağın sağ yanında duran Birahane Sokak tabelası (Nisan, 2009), Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	114
Görsel 3.2: Solda kart basma saati, raflı kart dolabı ve dolabın içinde işçi puantaj kartları. Sağda ise teknoloji bakımından dönemsel olarak Bomonti Bira Fabrikası ile benzer niteliklerine sahip Beykoz Kundura Fabrikası'nda sergilenen kart basma saati.	116

Görsel 3.3: İç duvar kalınlıkları, Fotoğraf: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümertekin Arşivi.....	117
Görsel 3.4: Tekel spor müsabakaları, Kaynak: Hürbilek Gazetesi. (1948d, Eylül 4). Tekel Genel Müdürlüğü'nün Tertip Ettiği Spor Müsabakaları Geçen Hafta Başladı.	121
Görsel 3.5: Fabrika bahçesinde toplanma alanı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	122
Görsel 3.6: Seyfi Demirsoy makamında Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976.	123
Görsel 3.7: Solda Makineleri çok iyi tanıyan bir ustabaşı Kör Şefik lakaplı Şefik D. kazan dairesinde ve sağda Şefik D. fabrika daimî giriş kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	125
Görsel 3.8: Restorasyon öncesi fabrika iç mekânındaki nesneler, Ekim 2011, Fotoğraf: Eda Yiğit.....	129
Görsel 3.9: Bomonti Sanayi Bölgesinin Genel Topografik Durumu.	134
Görsel 3.10: Üsküdar-Kadıköy tramvay hattı, Bomonti / Bira - Rakı - Gazöz" reklamı yeni tramvaylardan birinin Kısıklı-Bulgurlu yokuşunu tırmanışı, 1932, Kaynak: Phebus Müzayede, 2023.	136
Görsel 3.11: Bomonti Bira Fabrikası, Fotoğraf: Sebah & Joaillier.....	137
Görsel 3.12: Bomonti Bira Fabrikası'nın at arabaları Fotoğraf: Sebah & Joaillier.	137
Görsel 3.13: Solda 1980'lere kadar yerinde duran Nestle Çikolata Fabrikası, 1928, Feriköy-Bomonti, Adres Arpa Suyu Sokak, No:27, sağda fabrika çalışanları, 1932, arkada solda çatı karakteristiğiyle hemen ayırt edilebilen Bomonti Bira Fabrikası, Kaynak: Özen Bilgili, S. (2016b). <i>Nestle Fabrika Çalışanları</i> . Twitter. Erişim: 15 Temmuz 2023 https://twitter.com/Seda_Ozen/status/792456419303981056	139
Görsel 3.14: Bomonti Bira Fabrikası kartpostalı, Kaynak: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e biraya dair objeler, belgeler, fotoğraflar, Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.	140
Görsel 3.15: Fabrikaya çıkan yol, Kaynak: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e biraya dair objeler, belgeler, fotoğraflar, Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.....	140
Görsel 3.16: İstanbul Şehir Rehberi Haritası, 1934, Kaynak: Ergin, O. N. (1934). <i>İstanbul Şehir Rehberi</i> . İstanbul Belediyesi Yayınları.....	141
Görsel 3.17: Solda, Teneke Mahallesi'nde alan gezisi, 10 Kasım 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit, sağda Teneke Mahallesi'nde bulunan son gecekondu, Aralık 2018, Fotoğraf: Hülya Kirmanoğlu.....	146
Görsel 3.18: M.Ö. 2. binyıl, oturmuş bir kadının ayakta duran bir adamla küpten bira içmesini gösteren bir mühür baskısının çizimi. Ayakta duran diğer kişi testi ile bira kupünü doldurur. Yıldız, ay, balık Mezopotamya tanılarının simgeleridir, Çizim S. Beaulieu.....	156
Görsel 3.19: Üstte Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 2. Yeşilay Haftası, 1960, içki aleyhtarı vecizeli kart karikatürize arka yüz, alt solda Türkiye Yeşilay Cemiyeti kartonet, alt sağda Kartonet, Yeşilay, Vehip Sinan çizimi karikatür, Kaynak: Bit Mezat.....	161

- Görsel 3.20:** Bomonti ilanı, Annuaire Oriental du commerce de l'industrie l'administration et de magistrature. 1893-1894, Kaynak: Salt Araştırma Arşivi..... 162
- Görsel 3.21:** Sağda Dersaadet Bomonti Bira Fabrikası Osmanlıca taş baskı reklam afişi, 50x70 cm, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi. 163
- Görsel 3.22:** Abdülhamid döneminde Bomonti Bira Fabrikası'nın sarayın tedarikçisi olduğunu belirten bir reklam, Tarih Vakfı, Kaynak: Fuhrmann, M. (2014). Beer, the Drink of a Changing World: Beer Consumption And Production On The Shores Of the Aegean in the 19th Century. *Turcica*, 45, 79-123. s.101. Retrieved from <https://doi.org/10.2143/TURC.45.0.3032666> 164
- Görsel 3.23:** Solda Walter Bomonti, ortada Christian August Bomonti'nin torunu, 19 Ocak 1974, Kaynak: Taha Toros Arşivi sağda Walter Bomonti'nin torununun torunları Christoph Schreib ve Bettina Schmelzer bir İstanbul ziyareti, Bomontiada'da röportaj esnasında Fotoğraf: Selçuk Şamiloğlu, Kaynak: İzci, İ. (2019). *Arşivlerde Saklamamız Gereken Belgeleri Bir Kafenin Tuvaletinde Görmek Acı...* Hürriyet Gazetesi. Erişim: 4 Mart 2022 <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/arsivlerde-saklamamiz-gereken-belgeleri-bir-kafenin-tuvaletinde-gormek-aci-41344592>..... 167
- Görsel 3.24:** Solda Franz Carl Bomonti mezar taşı, Fotoğraf: Richard Wittmann, Kaynak: Johnson, B., & Wittmann, R. (2020). *Some Have Left Behind A Name, And Some Have Not – A Brief Guide to Istanbul's Feriköy Protestant Cemetery*. Orient-Institut Istanbul. Erişim: 4 Haziran 2023 <https://www.oiiist.org/some-have-left-behind-a-name-and-some-have-not-a-brief-guide-to-istanbuls-ferikoey-protestant-cemetery/#> Sağda Urs E. Gujer tarafından paylaşılan bilgilere göre hazırlanan kısmi Bomonti Ailesi soyağacı. 168
- Görsel 3.25:** 1913 Bomonti Bira Fabrikası içinde "Bomonti Konstantinopel" ve "Hoch Sie ehde Kainsb & Bierlaurer?" Almanca yazılı fiçılar ve bira içen Osmanlı ve Alman tipler, çok nadir kartpostal 173
- Görsel 3.26:** 1914 tarihli İstanbul'daki fabrikalar Bomonti Bira Fabrikası, Büyükdere Nektar, alt sırada İzmir'de bulunan Aydın Bira Fabrikası çizimlerinin yer aldığı Bomonti-Nektar antetli mektup, Kaynak: Ömer Durmaz Koleksiyonu 173
- Görsel 4.1:** Bira İmalathanesi Kesiti Gravür, Çelik Baskı, 24 x 32 cm, Kaynak: Bit Mezat..... 176
- Görsel 4.2:** Solda Bira Fabrikası'nda son safha içkiler şişelere dolduruluyor, Fabrikanın İşletme Şefi Fehim Elele, ortada fabrika bir işçi işbaşında, sağda bira dinlendiriliyor Kaynak: Taşan, O. (1958, Kasım). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında (1-3) *Şehir Gazetesi*. 182
- Görsel 4.3:** Soldaki fotoğraf hublon latince adıyla Humulus Lupulus L. bitki çizimi Kaynak: Wikimedia. (2021). Erişim adresi https://commons.wikimedia.org/wiki/File:294_Humulus_Lupulus_L.jpg sağda ise hublon bitkisi görseli Kaynak: Şerbetçiotu. (2021). Wikipedia. Erişim adresi https://tr.wikipedia.org/wiki/Şerbetçi_otu#/media/Dosya:Hopfen2.jpg 189
- Görsel 4.4:** Fabrikada kurulan bir sofra, 1960'lı yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi. 193
- Görsel 4.5:** Fabrika çalışanı Kâmil Beğendik jübile hatırası, 1966, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi. 198

Görsel 4.6: Fabrika çalışanı Cemil Aydın jübilesi, 1994, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	198
Görsel 4.7: “Bomonti Bira Fabrikası şişe imla tesislerinin önü. Arka sırada beyaz yakalı zat müdürümüz Sabahattin Güvenen, beyaz gömlekli hanımın yanındaki açık yakalı kişi Md. Muavinimiz Fahrettin Güneş, ön sırada çömelenlerden gözlüklü, parmağı görünen bendeniz Naim Tanyeri, kucağında küçük çocuk oturan şahıs işletme şefimiz Şemsi Bey. Resim jübile merasimi dolayısıyla 28 Ekim 1967’de çekilmiştir” notuyla paylaşılan 1967 Bomonti Bira Fabrikası’nda bir jübile Kaynak: Naim Tanyeri Arşivi.....	199
Görsel 4.8: Fabrikada bir jübile, 1984, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	199
Görsel 4.9: 1930’lar İstanbul, Şişli, Bomonti Caddesi’nde bulunan Kapoçi Birahanesi ve Lokanta Transval.	202
Görsel 4.10: Bomonti Bira Fabrikası arpa malt çalışanları Bomonti Bira Bahçesi’nde, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	204
Görsel 4.11: Solda Bomonti Bira Bahçesi ilanı Kaynak: Cumhuriyet Gazetesi, 7 Temmuz 1939 sağda Bomonti Bira Bahçesi ilanı Kaynak: Akşam Gazetesi, 9 Nisan 1938.	205
Görsel 4.12: Solda bira bahçesi ilanı, Kaynak: Haber Gazetesi. (1935b, Haziran 16). Sağda sünnet düğünü ilanı, Kaynak: Hürbilek Gazetesi. (1948a, Temmuz 24).	205
Görsel 4.13: Solda Bomonti Bira Bahçesi Kaynak: Kovaçi Uygan, E. (2023). “Üzerinde İnsanlığın Bina Edildiği İçki” Bira. Şalom Dergi. Erişim: 13 Temmuz 2023 https://dergi.salom.com.tr/haber-1276-uzerinde-insanligin-bina-edildigi-icki-bira.html sağda Bomonti bahçesinde bira içen Osmanlı subayları, 1919, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi.	206
Görsel 4.14: Soldan ikinci bira işçisi Kâmil Beğendik, 1940’lar Bomonti Bira Bahçesi’nde kokoreç servisi Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	209
Görsel 4.15: Solda, 1928, Bomonti Bahçesi’nde Kelecı ailesi toplu halde: (Soldan sağa) Aleks, dedesi, babası Sahak bey (ayakta), annesi Maria, babaanne Şamran hanım, eniştesi Arto Hrenyan, halası Anjel ve kardeşi Hans, Kaynak: Akçura, G. (2002a). <i>Gramofon Çağı—Ivır Zıvır Tarihi</i> 2. Om Yayıncılık sağda ise Cemil Alevli nişanlısıyla Bomonti Bira Bahçesi’nde, 1925, Kaynak: Akman, H., & Alevli Ersoy, N. (2021). <i>Cemil Alevli: Türk Tekstil ve Eğitim Sektöründe Gaziantep’li Bir Öncü</i> (1. Baskı). Doğan Kitap.	210
Görsel 4.16: Münih’te Bira Bahçesi, 1884, Tuval üzeri yağlıboya, 95-69 cm, Max Liebermann.	213
Görsel 4.17: Solda Nehir Sokak tabelası sağda Bomonti Bira Bahçesi yerinde duran Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğrenci kantini, 22 Mayıs 2023 Alan Gezisi, Fotoğraflar: Eda Yiğit.	215
Görsel 4.18: Bomonti Bira Bahçesi ve süs havuzu, Fotoğraf Sebah & Joaillier.	216
Görsel 4.19: Advıye Hanım, Safi Arel, Müzdan Arel ve Celadet Kocabaş Bomonti’de bira içerken, 31 Mayıs 1931, Fotoğraf Sebah & Joaillier.	216

Görsel 4.20: Fabrika lojmanı olan evlerinin önünde Berna K., 1980’li yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	219
Görsel 4.21: Solda Demirci ailesi lojmanda yemekte, sağda fabrika lojmanında doğum günü kutlamasında komşular, Fabrika Müdürü Fahrettin Güneş, Muhasebe Müdürü Şükrü Bey, Demirci ve Savaş Ailesi, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	220
Görsel 4.22: Solda Kuştepe Bira Evleri, sağda Kuştepe Bira Evleri, Sendikacı, Türk-İş Konfederasyonu Başkanlığı yapan Seyfi Demirsoy’dan adını alan Demirsoy Sokağı, 31 Ağustos 2020, Fotoğraf: Eda Yiğit.	223
Görsel 4.23: Satılık ilanı asılmış, özgün mimarisi zarar görmüş Bira Evleri, 31 Ağustos 2020, Fotoğraf: Eda Yiğit.	224
Görsel 4.24: Solda bira çalışanlarının çocukları, Dutluk denilen şimdi yerinde E-5 ve Trump Alışveriş Merkezi’nin bulunduğu alan arkada Bira Evleri, 19 Ocak 1964, sağda Bira İşçileri Evleri ve Kültür Spor arasında ilk maç, 1967, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	225
Görsel 4.25: Solda Kuştepe Bira Evleri’nin temelini atıldığı ve bira şişelerinin gömüldüğü parsel yerine inşa edilen ilk yapı, Mart 2022, sağda Biracılar Sokak 31 Ağustos 2020, Fotoğraflar: Eda Yiğit.	227
Görsel 4.26: Solda Naim Tanyeri Tekel İstanbul Bira Fabrikası Personeli Satış, Üretim, Tüketim Kooperatifi tabelası önünde, 1970’li yıllar, sağda Bira Fabrikası Personeli Kooperatif dükkânında, 1970’li yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	229
Görsel 4.27: Solda Naim Tanyeri kooperatif ekibiyle beraber, 1970’li yıllar, sağda Naim Tanyeri konuşma yaparken İstanbul İl Özel İdaresi’nde (Sultanahmet), Marmara Bölge Tüketim Kooperatifleri Birliği Genel Kurulu, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	230
Görsel 4.28: Solda Müesseseler Arası Voleybol turnuvası, 1973, sağda Bomonti atölye futbol takımı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	232
Görsel 4.29: Solda fabrika iç mekânında spor odası kapısı, 7 Ekim 2011, sağda Bomonti Bira logolu üniformalarıyla futbol takımı Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	235
Görsel 4.30: Solda 1998 yılında bölgede kadınların varlığına dair nadir bir fotoğraf, Kaynak: Özgüç, N. (1998). Kadınların Coğrafyası. İstanbul: Çantay Kitabevi. Sağda Cevizler Deresi Vadisi boyunca yeşil alan, gecekondlu sakinlerinin oluşturdukları küçük tarlalar ve konutlar, Kaynak: Doldur, H. (2009). Bomonti Sanayi Bölgesi’nde Meydana Gelen Değişimler. Coğrafya Dergisi, 18, 39-56. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. s.41	236
Görsel 4.31: Solda, 1 Mayıs 1957 tarihli günlük devam cetvelinde Penbe, Hatice ve Fatma isimli işçiler, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit; sağda Bira Fabrikası’nda şişe dolum makinelerinde bir kadın bira şişelerini doldururken, Foto Sabah Beyoğlu, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi.	238
Görsel 4.32: Solda oturan Besaret Ersanlı, soldan ikinci Sabahattin Güvenen, en sağda Hamdi Doğruel, soldan ikinci Ahmet Yavaş, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi. ...	244
Görsel 4.33: Fabrika iç mekânında kadınlar ve erkekler bir arada, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	245

Görsel 4.34: Solda Gürcü Katolik Kilisesi Kaynak: Karadeniz, İ. (2021). 6-7 Eylül'ün silemediği tarih: Bomonti Gürcü Katolik Kilisesi. Şişli Gündemi. Erişim 12 Temmuz 2023 https://sisligundemi.com/Yazi/sem-tarihi-bellek-sisli/6-7-eylul-un-silemediği-tarih--bomonti-gurcu-katolik-kilisesi-298 sağda Gürcü Katolik Kilisesi, Kasım 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit.	248
Görsel 4.35: Solda Gürcü Katolik Kilisesi iç mekân, ortada Gürcü Katolik Kilisesi iç mekân, sağda kilise bahçesinde Meryem Ana ve kadraja giren gökdelenler, Kasım 2021, Fotoğraflar: Eda Yiğit.	249
Görsel 4.36: Solda Kemal Türkler, Kaynak: DİSK. (1980). Kemal Türkler'e Sıkılan Kurşun İşçi Sınıfına Sıkılmıştır. DİSK, 5-6-7(65-66-67). Erişim: 5 Nisan 2023 https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/08/1980-05-06-07_65-66-67.pdf sağda Ruhi Su Kaynak: Blogspot. (2012). Ruhi Su Yüz Yaşında. Erişim: 25 Temmuz 2023 http://ruhisu100.blogspot.com/2012/10/ruhi-su-100-yasinda.html...	265
Görsel 4.37: Abdullah Çeçen'e ait Tek Gıda-İş sendika üye kimlik kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	268
Görsel 4.38: Türkiye'de ilk defa 250 bin işçinin grev ve kolektif iş akdi için yapılan mitinge giderken notuyla, 31 Aralık 1961, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	269
Görsel 4.39: İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu tarafından İsrail'de gerçekleştirilen sendikacılık eğitim semineri, 1972, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	270
Görsel 4.40: Tek Gıda-İş Sendikası eğitim semineri, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi. ..	270
Görsel 4.41: Solda Bir Grevde Türk-İş'e Bağlı Tek-Gıda-İş Sendikası Üyesi Zeki I., 1968, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi, sağda Seyfi Demirsoy Grev Gözcüsü, Teksif Grevi, Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu. (1976). ... <i>Ve Kalbimizde Demirsoy Vardır</i>	271
Görsel 5.1: Solda 5 Nisan Kararlarına Hayır Mitingi sağda Tek Gıda-İş 4 no'lu şube pankartıyla özelleştirmeye karşı miting, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	290
Görsel 5.2: 5 Nisan Kararlarına karşı protesto, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	291
Görsel 5.3: Solda ailelerle beraber katılım sağlanan özelleştirme mitingi, Bomonti Bira Fabrikası sağda işçi-gençlik el ele açlığa ve zulme karşı mücadeleye sloganlarıyla düzenlenen miting, Bomonti Bira Fabrikası, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	292
Görsel 5.4: Sokaklarda pankartlarla özelleştirmeye karşı yürüyüş, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	293
Görsel 5.5: Üsküdar Tekel Binası ve Tütün Deposu Kaynak: Salt Araştırma Arşivi.	306
Görsel 5.6: Üsküdar Tekel Sahnesi binası, Ekim 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.....	306
Görsel 5.7: Üstte Tekel sahnesi içinde bulunan Tekel Müzesi malzemeleri ve en altta solda şişe doldurma makinesi, vişne likör fıçıcı ve alkola tank, Ekim 2022, Fotoğraflar: Eda Yiğit.	307
Görsel 5.8: Neş'e Erdok, Açlık Grevi (Tekel İşçisi), Tuval Üzerine Yağlıboya, 160x140 cm, 2010.	314

Görsel 5.9: Projeye dair çizimler, Kaynak: Halil Onur Mimarlık Arşivi.....	316
Görsel 5.10: Projeye dair görseller, Kaynak: Halil Onur Mimarlık Arşivi.....	317
Görsel 5.11: Bomonti Sanayi Bölgesinin güney sınırı, Kaynak: Tümertekin, E. (1967). <i>İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti</i> . İstanbul Üniversitesi Yayınları.	324
Görsel 5.12: Yıkım sonrası, 28 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Eda Yiğit.....	324
Görsel 5.13: Solda “Rantın Değil Halkın Demokrasisi” pankartıyla yapılan protesto eylemi, 25 Temmuz 2020, Fotoğraf: Hülya Kirmanoğlu sağda Şişli Demokrasi Meclisi ve Öğrenci Kolektifleri tarafından yıkıma karşı eylem, 19 Temmuz 2020.	327
Görsel 5.14: Solda bilirkışı keşif gezisi sırasında eylem pankartı 26 Şubat 2021, Kaynak: Şişli Gündemi. (2021). <i>Diyanet ve Keşif Ekibi Bomonti Bira Fabrikası'nda</i> . Erişim: 4 Mayıs 2023 https://sisligundemi.com/Yazi/gundem-haberler/diyanet-ve-kesif-ekibi-bomonti-bira-fabrikasi-nda-163 ve sağda eylem sırasında çekilen alanın durumu, Fotoğraf: Eda Yiğit.....	328
Görsel 5.15: Boşluğun peyzajı olarak yıkım ve kenarında bırakılan bir çam ağacı, 9 Şubat 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit.	328
Görsel 5.16: Birahane Sokak, boşluğa bakan otoparkın duvarına yapılmış grafiti: no more lies, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.	329
Görsel 5.17: Solda Abide-i Hürriyet civarında bir gazonoda, kardeşim Sadriye'ye notuyla, 14 Haziran 1931, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi, sağda 1910'a doğru Roz halam (sol baştaki) ve aile dostları, Bomonti Bahçesi'nde bira keyfi yaparken notuyla paylaşılan aile fotoğrafı, Kaynak: Pulcu Çizmeciyen, L. (2020). <i>İstanbul'da Kayıp Zamanlar</i> (7. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.	330
Görsel 6.1: 1997 tarihli çizimde Bomonti Bira Fabrikası, Silahsör Caddesi silüeti, Harita: Akyurtlaklı tarafından 1997 tarihli "Bomonti Bira Fabrikası Restorasyon Projesi" isimli İTÜ yüksek lisans tez çalışmasında yer alan silüet çizimi baz alınarak yapılan kronolojik renklendirme Kaynak: Çifcibaşı Durna, K. (2019). Kullanım Dönüşümlerinin Sosyal Sürdürülebilir Boyutu: Bomonti Bira Fabrikası Örneği. (Yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.	334
Görsel 6.2: Bomonti Bira Fabrikası Tekel Baş Müdürlük binası iken, dönemin Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül, 14.02.2003, Kaynak: Bellek Şişli.....	335
Görsel 6.3: Eğilmiş kule, Kaynak: Muka Mimarlık Arşivi, 2010 sağda fabrika binası detay Nisan 2009, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	336
Görsel 6.4: Bomonti Bira Fabrikası, Nisan 2009, Fotoğraf: Eda Yiğit.....	337
Görsel 6.5: Solda Bomonti Bira Fabrikası alanında harfiyat çıkaran ve taşıyan kamyon ve dozerler sağda otel temeli atılacak çukur, Nisan 2009, Fotoğraf: Eda Yiğit.	337
Görsel 6.6: Solda yetkili eşliğinde fabrikayı gezintisinden, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	338
Görsel 6.7: Solda Hilton Otelı inşaatı bina cephesinde cam uygulama örneği ve sağda otel önü, Fotoğraf: Eda Yiğit.	338

Görsel 6.8: Fabrika duvarı üzerinde sökümü yapılan yapıların bıraktığı izler (bugün duvar boyunca ekilen ağaçların büyümesiyle beraber yapı izleri görünmez durumda) Fotoğraf: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümertekin Arşivi.	339
Görsel 6.9: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan 49 yıllık tahsis duyurusu ve şartnamesi dosyasında yer alan harita, Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2005.....	340
Görsel 6.10: Restorasyon sonrası, Fotoğraflar: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümertekin Arşivi.	341
Görsel 6.11: Solda tanklar, fabrika iç mekânında kalan artık var olmayan malzemelerin izleri, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	346
Görsel 6.12: Bomontiada yapı adası eskizi, Kaynak: Han Tümertekin Arşivi.	347
Görsel 6.13: Restorasyon sürecinde çalışan işçiler ve aşçılar, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	350
Görsel 6.14: Soyadlarından tanıdığım bugün hayatta olan bazı işçilerin muhtemelen babalarının ya da amcalarının yer aldıkları günlük çalışma devam cetvelleri ve aralarında tarihe iz bırakmanın yanlış anlaşıldığı bir müdahale arşiv üzerine yazılama örneği, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.	354
Görsel 6.15: Servet-i Fünun dergisi Bomonti reklamı, Kaynak: Kebikeç, 2020, s.260.	358
Görsel 6.16: T.C. Tekel İdaresi, Türk Birası etiketleri Kaynak: Kebikeç, 2020, s.72.	358
Görsel Ek-1: Solda Seyfi Demirsoy'un çalışırken masasında duran ve ölene kadar sakladığı fabrikada çalışırken bir fotoğrafı sağda ise Seyfi Demirsoy fabrikada çalıştığı arkadaşlarıyla birlikte, Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976.....	429
Görsel Ek-2: Halit Rıfat Telatar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	429
Görsel Ek-3: Kaynak: Milliyet Gazetesi, 15 Mayıs 1970.....	431
Görsel Ek-4: Kâmil Beğendik, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	432
Görsel Ek-5: Zeki Ilgaz, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	433
Görsel Ek-6: Ahmet Kaşkı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	434
Görsel Ek-7: Şefik Demirci, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	434
Görsel Ek-8: Şeref Aybar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	435
Görsel Ek-9: Selahattin Davaç, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.....	435
Görsel Ek-10: Abdullah Çeçen, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.	436
Görsel Ek-11: Naim Tanyeri ve Fabrika Giriş Kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi. ..	437
Görsel Ek-12: Solda Bomonti'nin hazine inhisarına alınması üzerine tartışmalar Kaynak: Son Posta Gazetesi, 14 Mart 1932 sağda Bomonti Fabrikası'nın Galatasaray'daki Yerli Mallar Haftası'ndaki Pavyonu Kaynak: Vakit Gazetesi, 4 Ağustos 1933, s.7.	456

Görsel Ek-13: Bira Fabrikası gazeteci gezisi Kaynak: Son Posta Gazetesi, 30 Nisan 1940, s.4.	460
Görsel Ek-14: Tuborg Pilsener afişi, Kaynak: Tercüman Gazetesi, 17 Mart 1984.	464
Görsel Ek-15: Efes Pilsen ve Yeni Rakı markalarının duyurularından örnek görseller.	468
Görsel Ek-16: Ülkü Adatepe, Gazi Orman Çiftliği'ndeki Bira Fabrikası açılışı, 1937, Kaynak: Malumatfuruş. (2019). Atatürk'ün Çocuklara Bira İçirdiği İddiası. Malumatfuruş. Erişim: 29 Haziran 2023 https://www.malumatfurus.org/ataturkun-cocuklara-bira-icirdigi-iddiasi/	470
Görsel Ek-17: Malt Hülasası reklamları, Kaynak: Malumatfuruş. (2019). <i>Atatürk'ün Çocuklara Bira İçirdiği İddiası</i> . Malumatfuruş. Erişim: 29 Haziran 2023 https://www.malumatfurus.org/ataturkun-cocuklara-bira-icirdigi-iddiasi/	470
Görsel Ek-18: Bira üretimi ve üretim sırasında ortaya çıkan atık/yan ürünler, Kaynak: Atalay, P., Altınay Perendeci, N., & Göksungur, M. Y. (2020). Bira Atıkları ve Değerlendirme Yöntemleri. Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 26(7), 1257-1266.	475
Görsel Ek-19: Üstte Büyükdere Nektar Bira Fabrikası genel görünümü Kaynak: Türk, Ş. (2004). <i>Büyükdere Nektar Bira Fabrikası Restorasyon Projesi</i> . (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.	476
Görsel Ek-20: Büyükdere Nektar Bira Fabrikası vaziyet planı Kaynak: Türk, Ş. (2004). <i>Büyükdere Nektar Bira Fabrikası Restorasyon Projesi</i> . (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.	477

TOPLUMSAL BELLEK ÇERÇEVESİNDE BOMONTİ BİRA FABRİKASI

ÖZET

Bu tezde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan, endüstriyel ve kültürel miras değeri taşıyan Bomonti Bira Fabrikası toplumsal bellek çerçevesinden inceleniyor. Geçmişte var olan bir üretim mekânı olan fabrika ile tüketim fonksiyonu içeren bir kültür merkezine dönüştürülen Bomontiada arasındaki anlamsal farklılaşma ve ayrışma toplumsal tarih, çalışma kültürü ve gündelik hayat kavramlarıyla ele alınıyor.

Araştırmada, emeğin öznelere olan fabrika çalışanları ve fabrikanın varlığına tanıklık edenlerin hafızalarına başvurarak sermaye eliyle yeniden inşa edilme süreçlerinde yer almayan yaşanmışlıklar mekânsal, kültürel, tarihsel ve politik boyutlarıyla yeniden tartışmaya açılıyor. Toplumsal belleğin içsel dinamikleri ve doğasını kavramsallaştıran kuramsal arka plana yaslanarak fabrika odağında bugüne kadar sesine kulak verilmemiş, varlığı duyumsanmamış olan emeğin kendine özgü belleğinin ortaya çıkarılması hedefleniyor.

Çalışma kapsamında yaratıcı ve yenilikçi bir okuma ve kavrayış sağlayan sözlü tarih ve etnografik gözlem ve inceleme yöntemleri kullanılıyor. Fabrikanın varlığı sözlü tarih yöntemiyle fabrika çalışanlarının hayat hikâyesi anlatıları aracılığıyla ortaya çıkıyor. Bomontiada'nın işleyişi ve yeni çalışma kültürü, etnografik gözlem ve incelemeye, güncel işletmelerde çalışanlarla yapılan görüşmeler sayesinde inceleniyor. Sosyal medya diyalogları, geziler, cenazeler, kutlamalar yoluyla topluluğun buluşmasını sağlayan iletişim ortamları da araştırma alanına dahil ediliyor. Ayrıca arşivler, bit pazarları, mezatlar, koleksiyonerler de başvuru kaynakları arasında yer alıyor.

Geçmişte kooperatif çalışmaları, sendikal mücadele, sosyal hak ve güvence mekanizmaları, spor faaliyetleri gibi fabrika çatısı altında gerçekleşen deneyimler bugünün çalışma kültüründe var olmayan, mirasın kayıp değerleri olarak belirginleşiyor. Fabrikanın sermaye ve emek, varsıllık ve yoksulluk, haysiyet ve suistimal arasında eleştireliliğe olanak tanıyan zamansallığı ile yeni mekânsallığı arasındaki bağlantılar keşfediliyor. Öznelerin ve özneler sayesinde yaşam bulan üretim mekânlarının görünmez kılındığı süreçler, Tekel bünyesindeki başka fabrikalarda da yaşanmakta. Kendine özgü bir deneyim olmasına rağmen Bomonti Bira Fabrikası'nın kaderi makro politikalarla çizildiğinden, emeğin belleğini taşıyan bu fabrikalar da araştırma kapsamında yer buluyor.

Bugün Bira Fabrikası çalışanları topluluk bilinciyle bir arada hareket edebilme becerisini gösteren bir hafıza topluluğudur. Bu araştırmada yer alan anlatılar vesilesiyle topluluğun kolektif neşe, örgütlenme ve dayanışma pratikleri, direniş ve mücadele dinamikleri, yaratıcı çalışma taktikleri konusundaki deneyimleri, geçmişte ve bireysel hafızalarda gizli kalmaktan kurtuluyor. Açığa çıkan bu mirasın, müşterekler, kent ve bellek hakkı, haysiyet, cinsiyet, nostalji gibi kavramlarla da yolu kesişiyor ve bu kavramlar, kuşaklararası aktarımın ve kültürel akışkanlığın malzemesi olarak geçmiş ile şimdiyi birbirine tutturuyor.

Bu araştırma, toplumsal belleğin doğası itibariyle trajedi/travma odaklı çalışmaların daha yaygın olduğu sosyal bilimler alanına, gündelik hayatın neşeli üretkenliğini, emek eksenli yaratıcı olasılıkları, boş zaman kültürünü, bir çalışma mekânını yuvaya dönüştüren mekânsal potansiyelleri değerlendiren bir içerikle bellek çalışmaları alanına katkı sunuyor. Aynı zamanda öznelliği araştırma sürecinin dışında tutmayarak aktivist bir araştırmacının hayali bir bira işçisine dönüşmesinin serüvenini anlatıyor.

Anahtar kelimeler: toplumsal bellek, Bomonti Bira Fabrikası, endüstriyel miras, kolektif emek, kültürel miras, anımsatıcı topluluk.

BOMONTI BREWERY IN THE FRAMEWORK OF SOCIAL MEMORY

ABSTRACT

In this dissertation, Bomonti Brewery, which extends from the Ottoman Empire to the Turkish Republic era with industrial and cultural heritage value, is examined within the framework of social memory. The semantic differentiation and contrast between the factory, which was a production space that existed in the past, and Bomontiada, which transformed into a culture centre that involves consumption functionality, is discussed in terms of social history, labour culture and daily life.

In the research, by referring to the memories of factory workers, i.e. subjects of collective labour and those who had witnessed the existence of the factory, the experiences that were not included in the processes of reconstruction of memory by capital are re-introduced into discussion with their spatial, cultural, historical and political aspects. Leaning on a theoretical background that conceptualizes the internal dynamics and nature of social memory, it is aimed to reveal the unique memory of labour, whose voice has not been listened to and whose existence has not been felt so far, within a focus at the brewery.

In the research, oral history and ethnographic observation and analysis methods are used, which provide creative and innovative means of interpretation and comprehension. The existence of the brewery is revealed through the life story narratives of the employees through the oral history method. The functioning of Bomontiada and its new working culture are examined through ethnographic observation and analysis as well as interviews with employees in the current enterprises. Communication environments that enable the community to interact through social media dialogues, trips, funerals, and celebrations are included in the research area. Archives, flea markets, auctions and collectors are also among the sources of reference.

Past experiences such as cooperative work, trade union related struggle, social rights and security mechanisms, and sports activities that took place under the roof of the factory become evident as lost values of legacy that do not exist in today's working culture. The connections between the temporality of the factory and its new spatiality are explored, which allows for a critical analysis between capital and labour, wealth and poverty, dignity and abuse. The processes through which the subjects and the production spaces that come to life thanks to the subjects are rendered invisible are also experienced in other factories within the body of Tekel (*Turkish State Monopoly*). Although it is a unique experience, as the fate of Bomonti Brewery has been drawn by macro policies, these other factories which also carry the memory of labour, find a place within the scope of this research.

Today, the employees of the Brewery are a mnemonic community that demonstrate the ability to act together with a sense of community. By means of the narratives that take place in this research, the community's experiences in collective joy, practices of organization and solidarity, dynamics of resistance and struggle and creative working strategies are now freed from being buried in the past and in individual memories. This revealed legacy also crosses paths with concepts such as the commutual, the

right to the city and memory, dignity, gender, and nostalgia and these concepts bind the past and the present as materials of intergenerational transmission and cultural fluidity.

This study contributes to the field of memory studies within social sciences where tragedy/trauma-oriented works are more common due to the nature of social memory with a content that evaluates the joyful productivity of daily life, the creative possibilities aligned with collective labour, leisure culture, and the spatial potentials that transform working space into home. On the other hand, it does not reject subjectivity from the research process and relates the adventures of an activist researcher transforming into an imaginary beer brewery worker.

Keywords: social memory, Bomonti Brewery, industrial heritage, collective labour, cultural heritage, mnemonic community.

1. GİRİŞ

Bomonti Bira Fabrikası üzerine çalışma isteğim fabrikanın en yaşlı çalışanlarından Zeki I. ile tanışmamla başladı. 1940'lı yıllarda ustabaşı teknik ressam Zeki I. sözlü tarih görüşmesi yaptığım ilk kişiydi. 2009 yılında tarih ve sözlü tarih/toplumsal bellek çalışmalarını buluşturmak, sözlü tarih yöntemini tanıtmak ve Türkiye'de kullanımını yaygınlaştırmak amacıyla Prof. Dr. Leyla Neyzi ve ekibi tarafından hazırlanan Osmanlı Bankası Müzesi'nde gerçekleştirilen sözlü tarih programında sunduğum proje önerisi Bomonti Bira Fabrikası oldu. Konu hakkında arşiv ve tarihsel kaynaklar sınırlıydı. Fabrikada çalışma yaşamını deneyimlemiş kişilerin anlatıları daha önce kaydedilmemişti. Fabrika çalışanlarıyla yaptığım sınırlı sayıda sözlü tarih görüşmelerini içeren sunum fabrikaya doğru yolculuğumun ilk adımı oldu.

Sözlü tarih öğrenmek hayatımın mesleki güzergahını bütünüyle etkilediği gibi akademik yönünü de belirledi. Bu sayede bellek çalışmaları literatürüyle tanıştım. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Kentsel Planlama programında tamamladığım yüksek lisans tezimde konusu, emek tarihi perspektifinden kente uzanarak Bomonti semtinin kalbindeki Bomonti Bira Fabrikası üzerine sözlü tarih görüşmeleri yaptım (Yiğit, 2010). Emek ve kent ilişkisini, emeğin kenti inşa ederken kentin de emeğin doğasını nasıl biçimlendirdiğini inceledim. Kentleşme tarihi içinde yaşanan süreçlerin ve emeğe biçilen rolün, insan hayatını ve toplumsal tahayyülleri nasıl şekillendirdiğini araştırdım. Bomonti Bira Fabrikası etrafında oluşan Bomonti semtinin mekânsal dönüşümünü, emek ve kent arasındaki etkileşimler bağlamında anlamaya çalıştım.

Yüksek lisans tez çalışması kapsamında temas ettiğim görüşmecilerin daha fazlasını anlatma arzuları, onları dinleme isteğim ve fabrikaya duyduğum merakın giderek artması beni yeni görüşmeler yapmaya yönlendirdi ve fabrikayı konu alan bir belgesel yapmaya karar verdim. Bu süreçte fabrikada çalışan işçiler, memurlar ve onların yakınlarıyla gündelik hayat dinamikleri içerisinde ilişkiler gelişti ve

genişledi. Lokal buluşmalarında, piknik gezilerinde, cenaze merasimlerinde, 1 Mayıs mitinglerinde birlikteydik. Sosyal medyada sıkça haberleşir olduk. Ayrıca Bomonti semt sakinleri, konuya temas eden sosyal bilimciler, mimarlar, görsel sanatlar ya da performans alanlarından farklı kişilerle de belgeselde yer alabilecek röportajlar gerçekleştirip biriktirmeye devam ettik. Paylaşılan aile albümleri, efemera ve nesnelerin yanı sıra görüşmeler aracılığıyla ortaya çıkan ses ve görüntü kayıtları arşivime katıldı. Bu süreçte sözlü tarih deneyimi eşliğinde bellek çalışmalarına dair teorik birikimim arttıkça fabrikanın geçmişine, kültürel ve endüstriyel nitelikleriyle taşıdığı miras değerine dair kavrayışım güçlendi. Bir endüstriyel/kültürel miras örneği üzerinden toplumsal belleğin yapıtaşlarını ve kolektif yapısını çözümlemek için sözlü tarih görüşmeleriyle bireysel hafızalara erişmek fabrikanın geçmiş ve şimdiyle olan ilişkisi beni ana eksen olarak belirlediğim doktora tez araştırmasına getirdi. Araştırma kapsamında 26 sözlü tarih görüşmesi, 18 derinlemesine görüşme olmak üzere 44 görüşmeden faydalandım. Araştırma yöntemi bölümünde detaylandırarak olmakla birlikte toplamda **42 kişiyle 44 görüşmeye** kaynak olarak içerikte yer verdim.

Osmanlı'dan Cumhuriyete fabrika deneyimlerinin farklı boyutlarıyla disiplinlerarası tartışmalara açılması günümüz çalışma kültürünü anlamak için elzemdir. Böyle bir çaba yeknesak tarihsel bir anlatı oluşturmaktan ziyade toplumsal hatırlama/unutma pratiklerinin ortak yekûnuna bakmayı mümkün kılar. Resmi tarih anlatısı içinde yer verilmeyen bu pratikleri arama arzusu beni giderek konuma yakınlaştırdı.

Diyalog ve yarattığı kaynak malzemeyle sözlü tarih çalışmaları ve bellek çalışmalarının doğası araştırmacıyı sürekli yeni sorular sormaya yöneltir. Sözlü tarih görüşmeleri sayesinde sorularıma bulduğum yanıtların gündelik yaşamı dönüştürme gücünün ve politik alanda sağladığı imkânların daha belirgin biçimde farkına vardım. Fabrikanın asırlık tarihi içinde gündelik hayat ilişkileriyle dönüşen mekânsallığı, kolektif anlamlar etrafında değişen imgesi, başta ritüeller olmak üzere bedensel pratikler, ulus bilinci ve kimlik algısıyla şekillenen işçi profilleri ve eylem repertuarıyla genişleyen mücadele pratiklerine bakmayı önemsedim. Fabrika çalışanlarının sadece eski zamana tarihlenmiş çalışma hayatlarıyla değil, bugünkü yaşamlarıyla ve fabrika dışında varoluşlarıyla ilgilendim.

Araştırma yöntemini belirlemede teorik ve pratik karşılıkları açısından bellek çalışmalarının zenginliği yönlendiriciydi. Araştırma sahasına uygunluğu bakımından bellek çalışmaları kapsamında elverişli araçların ve yöntemlerin var olması seçimlerimi etkiledi. Günümüzde özellikle sosyal bilimler alanında bellek çalışmalarının giderek daha ilgi çekici hale gelmesi gün geçtikçe gelişen ve çeşitlenen bellek teknolojileriyle de ilgilidir. Bellek teknolojileri, bireysel bellek dışında bellekte saklanması gereken hammaddenin kaydedilmesini ve geri çağrılmasını kolaylaştıran araçlar sunar. Geçmiş ve şimdiki zaman arasındaki ilişkinin içine yerleşir, şimdide sürekli olarak yeniden kurulmasıyla mekân ve zaman arasında eleştirel bir tartışma alanını mümkün kılar. Bununla beraber bellek teknolojileri bellek mücadelesinin de konusu olur. Çünkü tarih ve yüksek teknoloji aynı zamanda bellek yitimine yol açar (Huyssen, 1999, s.15). Kaydetmek kolaylaştıkça hafızada tutmak zorlaşır. 20. yüzyılın “insanlık dramı ve felaketler çağı” olarak anılması ve bu yüzyıla tanıklık edenlerin artık hayatlarının son demlerinde olmaları bir kaydetme refleksini ortaya çıkarır. Akademik ve politik alanda toplumsal belleğin inşası ve hatırlama kültürü arasındaki ilişki tartışma konusu olur. II. Dünya Savaşı’yla birlikte bellek çalışmalarında kritik bir artış yaşanır, “sıradanın” sesini ve sözünü görünür kılan “alternatif tarih” alanı ortaya çıkar. Bellek çalışmaları çoğunlukla travma hikâyelerine odaklanan, Holocaust mağdurlarını konu alan çok sayıda araştırmayla zenginleşir. Mağdurların hayatlarını kaybetmeye başlamasıyla anlatıların kayıt altına alınması çabası ortaya çıkarken politik alanda geçmişle yüzleşme pratikleri önem kazanır. Türkiye’de ise 12 Eylül darbesinden sonra kültürel ortam, travmatik bir deneyimle yaşanan toplumsal dönüşüme odaklanır (Neyzi, 2014, ss.2-4). Bu minvalde araştırmamla bellek çalışmaları alanında disiplinlerarası araştırma evrenini zenginleştirmek toplumsal trajedi/travma merkezli çalışmaların yanına kendine özgü bir fabrika deneyimini eklemek istedim. Bir endüstriyel/kültürel miras alanını tarihsel ve toplumsal yönleriyle gündelik hayat dinamikleri, emek ekseninde yaratıcı potansiyelleri, zaman kültürü, mekânsal ve duygulanımsal varoluşu ve dönüşümü ekseninde kurgulamayı tercih ettim. Emegün öznelere yaşam alanı olarak fabrikaya odaklanmak büyük bir külliyyatın anlatılarla su yüzüne çıkarak kayda geçmesine olanak sağladı. Enzo

Traverso aşığıdaki ifadeleriyle komünizmin tarihsel yenilgisinin ardından içine düştüğümüz durumu kolektif bellekle ilişkili olarak tarif eder.

...kolektif belleğin vazifesi, bitmek bilmeyen bir yas çalışması: Yapmamız gereken şey onların unutulmasına mâni olmaktan ve gelecek kuşaklar için, geçmiştekilerin çektiğı acılardan ders çıkarmaktan ibaret sanki. Gençlerden beklenen de dünyayı değıştirmeleri değil, gözleri tehlikeli ütopyalarla körleşmiş olan ve nihayetinden despot bir düzenin kurulmasına katkıda bulunanların hatalarını tekrarlamamaları (Traverso, 2018, s.97).

Tutulamayan yasları ve acıları ele almak, geçmişten ders almanın koşullarını yaratan bellek çalışmalarının alanında konumlanırken tehlikeli ütopyaların tuzağına ve tekrarına düşmemek kritik bir derstir. “Geçmiş, kültürel duyarlılıklara etik sorgulamalara ve şimdiki zamanın politik beğenilerine göre ayıklanıp yeniden yorumlandıktan sonra kolektif belleğe dönüşür” (Traverso, 2009, s.2). Bu dönüşüm gerçekleşirken geçmişte var olan ama günümüzde değeri hiçe sayılan ve unutturulanı yeniden şimdiye çağırmanın, geleceğı kurucu niteliğini görmezden gelmemek gerekir.

Geçmişten bugüne devralınan bir miras olarak gelecek için taşıdığı potansiyelleriyle fabrikanın serüveni bu yüzden değerlidir. 19. yüzyılın sonunda kurulan Bomonti Bira Fabrikası, 1990’lı yılların ortalarına kadar faaliyete devam eder. Fabrika zarar ettiği gerekçe gösterilerek özelleştirilir. Bira konusunda uzmanlaşmış bir içki fabrikası olarak varlığını sürdürürken, ilk yıllarında Alman işçiler tarafından fabrikada çalışan diğer işçilere üretim süreçlerinin bilgisini aktarır. Biranın hammaddesi olan arpanın Anadolu’dan temin edilme koşullarının araştırılması Cumhuriyet döneminin önemli kamu projelerinden biri olur. Bomonti Bira Fabrikası’nı, araştırmaya ve incelemeye değer, kendine özgü bir örnek kılan bunlar gibi çok sayıda etken vardır. Fabrikanın tarihsel doğasını anlamamıza yarayacak referansların yanında, çalışma ve gündelik hayat arasındaki ilişkinin değışkenliğı, yaratıcı faaliyetler, fabrika çalışanlarının örgütlenerek oluşturduğu sosyal dayanışma ve temel haklar (barınma, tüketim vb.) eksenli yapıların var olması, fabrika sınırlarını aşan gündelik hayat ilişkilerini incelenmeye değer hale getirir.

Bugün Bomontiada kültür-sanat merkezi işleviyle tanımlanan, kısmen koruma altına alınan, orta ve üst sınıftan kullanıcıların farklı beklentilerini karşılayan, turizm için “cazip” hale getirilen, dolayısıyla hizmet sektörü ekseninde sermayenin tasarladığı

bir alandır. Bira fabrikası işlevine sahip olduğu dönemde emeğin mekânıyken, şimdinin “çalışanları” sahnenin ardında görünmez kılınır. Dolayısıyla Bomonti Bira Fabrikası’nın Bomontiada’ya dönüşme hikâyesi sadece fiziki mekânın değil, toplumsal mekânın da nasıl dönüştüğünü derinlemesine analiz etme fırsatı verir. Mekânın zamansallığı içinde gidip geleceğimiz hat boyunca toplumsal bellekte “unutulmaya” yüz tutmuş “emeğin özneleri” şimdiyle geçmiş arasında kuracağımız sahnenin ortasında konumlanır. Bunun nedeni Bomontiada’nın, Bomonti Bira Fabrikası’nın “emeğin öznelerinden” ayrı düşünülemeyecek bir mekân olmasıdır. Diğer taraftan, sermaye tarafından seçilerek bir hatırla(t)ma nesnesine dönüştürülen “nostaljik bira” üretimi ve anlatısının öne çıkarıldığını fark ederiz. Fakat bu kurgusal nostalji sahnesinin perde arkasında geçmişte üretimi gerçekleştiren işçiler yoktur. Bu mekân onların kullanımı için tasarlanmaz.

Bu bağlamda, Bomonti Bira Fabrikası “mirası” üzerine kurulan ve işçileri perde arkasına iten Bomontiada örneği araştırmanın esas önermelerinden birini geliştirmemi sağladı. Bu önerme, sermaye kontrolünde toplumsal belleğin anlatının, imgenin görünür ya da görünmez kılınması yoluyla manipüle edilmesidir. Toplumsal belleğin temel yapıtaşlarından biri olan işçilerin hafızasında var olan üretimle şekillenen “fabrikanın emek hali” sermayenin yok saydığı bir deneyim-zamandır ve bazı soruları sormayı kaçınılmaz kılar.

Kamu fabrikasıyken, çalışanlar için gündelik hayat içinde yer alan neşenin şimdi sermaye tarafından mekâna biçilen kültür-sanat misyonu ile çalışanlarına değil, lüks tüketim yapan kullanıcılara sunulması, bize emeğin tarihinin aktarım araçları hakkında ne söyler? Endüstriyel mirasın günümüzde çalışma kültürünün dönüşümü bağlamında ele alınması neden önemlidir? Osmanlı’dan Cumhuriyete uzanan ya da Cumhuriyet döneminde kurulan endüstriyel miras alanlarında özelleştirme ve el değiştirme süreçleri arasında benzerlikler ve farklılıklar nasıl ele alınabilir? Üretim mekânlarından tüketim mekânlarına dönüşen, ticarileşen ya da mücadelenin konusu olan bu alanlarda kolektif emeğin belleği nerede konumlanır? Emeğin belleği etrafında hangi toplumsallık bağları örgütlenir? soruları böylece bu araştırma için merkezi önem taşıdı.

Bomonti Bira Fabrikası, özelleştirilen kamu fabrikalarını ve emeğin öznelerinin bir araya geldiği başka üretim alanlarını çalışan araştırmacılar için iyi bir örnektir.

Bomonti Bira Fabrikası ile benzer tarihsel dinamikleri yaşayan onlarca örnek verilebilir. Mirası değersizleştirilen, işlev değiştirerek bir film platosuna ve etkinlik mekânına dönüştürülen Beykoz Kundura, alışveriş merkezi olarak faaliyet gösteren Ankara Et Balık Kurumu, Malatya Bez Fabrikası ve Samsun Tütün Fabrikası üniversite bünyesine alınan Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Nazilli Basma Fabrikası, Cibali Tütün Fabrikası, kültür-sanat sektörüyle ilişkilenen Haliç Tersanesi gibi endüstriyel alan örneklerini çoğaltmak mümkün. Bu durum, makro politikaların Bomonti Bira Fabrikası gibi pek çok fabrikanın geleceğinde belirleyici olduğunun göstergesidir. Örnekler ek olarak Beykoz Kundura Deri Fabrikası arşiv ve sözlü tarihe yönelik emeğin özneleriyle ilişki kurması açısından iyi bir örnek oluşturmakla birlikte bir film platosu olarak kullanılarak kamusal yarar ve müşterekler açısından tartışmaya açık yanlarıyla sermayenin mirası yatırım aracına dönüştürdüğü örneklerden biridir. Hasanpaşa Gazhanesi Gazhane Çevre Gönüllüleri için bir mücadele mekânı olarak varoluşunu sürdüren Bugün İBB tarafından Müze Gazhane olarak kimliklendirilen bir kültür merkezi olarak faaliyetlerine başladı. Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası, bizzat öznelerinden dinlediğim deneyimlerle örnekler arasına katıldı. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devredilen İzmit SEKA Kâğıt Fabrikası'nın kıyısı parka dönüştürüldü, Bilim Müzesi ve Kâğıt Merkezi olarak yeniden işlevlendirildi. Bu örnekler doğrudan araştırma yazımına katılmasa da eleştirel bakışımı zenginleştiren alanlar oldular.

Bu araştırma emek tarihiyle doğrudan çerçevelememiş olmakla birlikte yüksek lisans tez araştırmasına başladığım zamandan bu yana emek literatürünü takip ettim. Fabrikaların hem tarihine bakmak hem de günümüze uzanan deneyimleri izlemek daha açık bir zihinle emek tarihindeki kırılma noktalarını fark etmemi sağladı. Araştırma kapsamında Bomonti Bira Fabrikası örneği üzerinden bir fabrikayı anlatma metodolojim toplumsal belleğe yaslansa da emek çalışmalarının yadsınamaz bir katkısı oldu.

Araştırmamın şekillenmesinde emek tarihi literatürü içinde özellikle bazı araştırmaların önemli ölçüde etkisi oldu. M. Hakan Koçak'ın, *Paşabahçe Semtinde İşçi Sınıfının Oluşumu Cam İşçi Hareketinin Gelişimi ve Yönelimleri* isimli araştırması bunlardan biri. Koçak eleştirel yaklaşımıyla emek tarihinin genel olarak “işyerinin kapısından içeri” girmediğinden bahseder. İşçi-sömürü ilişkisine bakarak

fabrikada yaşanan mücadelelerin dönemselleştirilmesi konusunda fabrika rejimleri kavramına başvurur ve emek sürecindeki değişimlerle birlikte üretimin değişen politik araçlarını da mercek altına alır. İşçi sınıfının oluşumunu cam işçilerinin yaklaşık bir asırlık tarihi üzerinden okur (Koçak, 2014). Koçak'ın Paşabahçe Cam Fabrikası'nın yanında bir dönemin işçi semti Beykoz'da bulunan tarihî Sümerbank Deri ve Kundura Fabrikası'nın mirası Beykoz Kundura üzerine çalışmaları (Koçak, 2021) Bira Fabrikası ile benzerlikleri ve toplumsal bellek tartışması bakımından dikkate değerdir ve bu araştırmayı farklı yönlerden beslemiştir.

Devletin İşçisi Olmak, Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri isimli araştırmasıyla Aslıhan Aykaç, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecini ve iktisadi kalkınma perspektifini dünyada yaşananlara paralel olarak inceler. İşçi sınıfı oluşumunu ve devlet müdahaleleriyle biçimlenen sınıf ilişkilerini Nazilli Basma Fabrikası örneği üzerinden değerlendirir (Aykaç, 2021). Bu çalışma, makro ölçekte kapitalist ekonomide piyasa ilişkileri üzerine düşünmeyi kolaylaştırması bakımından Bomonti Bira Fabrikası'nı incelerken iyi bir çerçeve sundu.

Bakırköy Bez Fabrikası'nı ele alan *İşçi Sınıfı Tarih Yazımında İşyeri ve Çalışma Deneyiminin Yeri: Erken Cumhuriyet Dönemi Fabrikalarının Kapısından Girmek* isimli makalesiyle (Akgöz, 2015) Görkem Akgöz'ün emek tarihi üzerine çalışmalarının geneli ilham verici olmasının yanı sıra arşivlerde ve kaynaklarda kadın emeğini arayışıyla heyecan vericidir. (Akgöz & Ayber, 2019). Ayrıca yakın dönemde bağımsız araştırmacı ve belgeselciler Günseli Baki ve Yücel Tunca'nın gerçekleştirdiği Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası araştırma projesi (Baki & Tunca, 2019) fabrika topluluğuyla örgütlenme pratikleri açısından araştırmaların eylemsellikle ilişkisi üzerine düşünmek için iyi örnekler arasındadır (Baki & Tunca, 2022). Haliç Dayanışması üyesi T. Gül Köksal ve M. Hakan Koçak'ın İzmit SEKA üzerine yaptıkları çalışmalar (Kocaeli Dayanışma Akademisi, 2018) ve Feyza Turgay'ın *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-60) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir* isimli çalışması bu araştırmanın temel kaynakları arasındaydı (Turgay, 2022). Müze Gazhane deneyimini (Atayurt, 2021) bizzat yaşayarak tarih yazımına katan aktörlerden olan, anlatılarıyla destek veren Maya Arıkanlı Özdemir (Arıkanlı Özdemir & Kurtuluş, 2010) ve Serkan Öngel (Bekmen & Öngel, 2021) endüstriyel miras üzerine eleştirel düşünceyi canlı tutan Aslı Odman adını anmam gereken

isimler arasında yer alır. Emek ile ilişkili olarak özellikle disiplinlerarası çalışan araştırmacı ve aktivistleri takip etmenin, okumanın ve tartışmalarını akılda tutmanın araştırmanın arka planında önemli bir yer tuttuğunu vurgulamam gerekir. Ayrıca emek tarihi alanında işçi sınıfı, emek ve sendikacılık tarihi gibi konulardaki birikimlerini kaleme alan Aziz Çelik (Çelik, 2009), Zafer Aydın (Aydın, 2020) ve Yıldırım Koç (Koç, 1995) gibi araştırmacı ve yazarların çalışmalarının yol gösterici olduğunu eklemeliyim.

Emek tarihçiliğinin farklı türde kaynaklardan yararlanan, yöntemsel tartışmalar geliştiren, farklı bakış açılarından beslenen bir süreç olarak genişlemesi gelecek için değer taşımasının yanı sıra işçi mücadele tarihinin darbeler, eylemler, örgütlenmeler, grevler vb. dönüm noktalarını kavramak ve emek literatürünün besleyici kanallarını bulmak bu tezin tüm satırlarına sindiği gibi görüşmelerde de bira işçilerinin hafızalarındaki pusulası oldular.

Osmanlı'nın son dönemlerinde dışa bağımlı bir sanayileşme süreci yaşanırken, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde sanayileşme süreci ekonomik kalkınma odaklı, planlı bir yaklaşımla belirlenir. Devlet eliyle gerçekleştirilen cumhuriyet devrimleri ile ekonomik ve sosyal hedefler taşıyan bir kalkınma hedeflenir. II. Dünya Savaşı'ndan galibiyetle çıkan ABD'nin devletlerarası sistemde hegemonik bir güce dönüşmesi, sömürgeciliğin tasfiyesiyle beraber eski sömürgelerin kendi kaderini tayin hakkıyla ulus devletleşme süreci başlar. Kapitalist dünya sistemi yerkürede tek dünya sistemi haline gelir ve savaş öncesinde Keynes'in gündeme getirmiş olduğu talep yaratıcı iktisat politikalarının Marshall yardımı vb. uygulamalarla devreye sokulur. Bütün dünyada kalkınma ve ilerleme anlayışı yaygınlaşır. Sermaye birikim modelinin gereğine uygun olarak ise sermaye ihracı temelinde çevre ülkelere aktarılan sanayi yatırımları aracılığıyla ithal ikameci kalkınma modelleri gündeme gelir. Dünyada çok partili/demokratik sistemler yükselirken iktisadi büyüme paralelinde çalışan sınıfları etkileyen refah devleti/sosyal devlet fikri hayat bulmaya başlar (Alpkaya, 2009, s.496). Özellikle Batı Avrupa'da iktisadi, siyasal ve toplumsal gerekçelerle sosyal refah devleti anlayışı benimsenirken, devletin finansal verimliliği düşük alanlarda üretime geçerken yüksek alanlarda üretimi özel sektöre bırakması kaynak dağıtımına düzenlenmesine yönelik KİT sisteminin önemini gösterir (Boratav vd., 1994, s.192).

1930’lu yıllarda Türkiye’de devletçilik politikalarından, 1945’ten sonra ithal ikameci ekonomi politikalarına geçiş, dünya genelinde etkisini gösteren politikaların devamıdır (Alpkaya, 2009, s.499). Cumhuriyetin erken döneminde iktisat politikalarının dünya konjonktürüyle uyumludur. 1980’ler ise ithal ikameci politikaların terkedilişiyle ekonomik yapısal bir dönüşümün durağı olur. 24 Ocak kararlarıyla beraber neoliberal ekonomik politikalarına geçişin yaşandığı, sosyal devlet yerine dışa açılma, ihracatı artırma ve özelleştirme uygulamalarına geçilir. Cumhuriyetin 100. yılının kutlandığı bugünlerde, 1980’ler bu yana süregelen makro politik dönemin içinde olduğumuz söylenebilir. Neoliberal politikaların çalışma kültürünü dönüştürdüğü, sınıfsal gerilimler ya da çatışmalar yaratan sermaye birikim süreçlerinin işlediği kapitalist bir sistemin içindeyiz. Neoliberal politikalarla yaşanan sanayisizleşme süreçlerinde endüstriyel miras alanları ise kentsel dönüşüm ve yeniden işlevlendirme vb. yoluyla kentsel rantı artırmak ve yatırım alanları olarak değerlendirilmek üzere kullanılırlar. Bu alanlarda koruma, kurtarma, yaşatma ve miras odaklı kazanım elde etmenin asıl amaç olmadığı kenti metalaştıran bir yaklaşımın öncelikli olduğu göze çarpar (Avcı 2019a, s.1). Dolayısıyla sanayisizleşme süreçleriyle endüstriyel miras alanları doğrudan birbirleriyle ilintilidir.

Türkiye’ye özgü olmayan, ama belirleyici nitelikteki makro politik koşulların yanında tarihsel miras, toplumsal yapı gibi kendine özgü nitelikleri de barındırır. Bu yönde, kültürel belleğin önemli taşıyıcıları, yeniden işlevlendirilerek kentsel dönüşümün parçası kılınan, eskiden üretim mekânları olan endüstriyel miras alanlarının geçmişten bugüne tarihsel rolleri ve kendilerini var eden emeğin belleğiyle ilişkileri de sorgulanmaya değerdir.

Bu minvalde Bomonti Bira Fabrikası’na benzerlikleri ve farklı yönleriyle endüstriyel miras alanlarında yukarıda andığım dikkate değer örneklerle yenilerini eklemek mümkün. Bu örneklerin ortaklaşan özellikleri arasında artık üretim fonksiyonlarını sürdürmemeleri, Cumhuriyet’in ideallerine uygun vatandaş ve işçi olmaya hizmet eden örgütlenme biçimleri ve işverenin kamu olmasından kaynaklanan paternalist sistemleri vardır. Bu fabrikalar 1990’lı yıllarda başlayan ve 2000’li yılların ortalarına kadar süren dönem içinde direnişlere ve eylemlere rağmen özelleştirme süreçleri sonrasında kapatılırlar. Her birinin kapatılması hususunda kamuoyuna “zarar ettiği

iddia ve ilan edilerek” meşruiyet zemini aranır. Günümüzde ise fabrikalar piyasa dinamiklerinin güdümünde sermayenin ya da yerel yönetimlerin kontrolünde yatırım ve rant odaklı değerlendirilirler.

Bir tüketim mekânının dekoru olarak kurgulanan fabrika, geçmişte emeğin, dayanışmanın, kolektifliğin, kamusallığın/müştereklerin¹, ortaklaşa yaratıcılığın mekânlarından biri olmasıyla, toplumsal bellek çerçevesinde hatırlama pratiklerini merkezine alan bir yaklaşımla ele alınmayı elzem kılar. Çünkü üretimin örgütlendiği bir fiziki mekân olarak fabrika artık yoktur. Var olmayan fabrikanın ve geçmişin anlatısını ise yeniden inşa eden sermaye olur. Artık üretimi mümkün olmayan Bomonti birasının, “Bomonti” adıyla bira markası olarak tescil edilmesiyle bira üretim kültürünün mekânla bağı da koparılır ve kültürel sermayenin aracına dönüşür². Bomontiada kompleksi içindeki Popülist isimli mekânın tuvaletlerinde, fabrika işçilerine ait belgelerin yer alması³ nostaljinin soylulaştırılması olarak tanımlanabilir. Duvarlara yerleştirilen belgeler işçilerin geçmişini bir metaya dönüştürür ve değersizleştirilerek dekor haline getirir. Aynı şekilde geçmişte fabrika çevresinde yer alan kamusal alanlar şimdi konsept mekânlardır. Güvenlik kurallarına tabi ve buluşma koşulları tanımlanmış alanlar olarak farklı bir “kamusallık” anlamı üretirler. Bu mekânlar hem çalışma hayatının ve ortamının hem de kamusal alanın dönüşümü bakımından şüphesiz kendine özgü noktalar olmakla birlikte genelleme yapabileceğimiz dönemsel bir karşılaştırma imkânı da yaratırlar. Fabrikanın kapatılmasıyla kaybedilen kamusal alan ile bugün Bomontiada’nın yarattığı yeni yarı-kamusallık arasındaki farklar üzerine düşünmek değer taşır. Üstelik başka endüstriyel miras alanlarında da sermayenin benzer niyetler ve yaklaşımlar

¹ Kamusal kavramını kullanırken devlet eliyle idare edileni, müşterekler kavramı ile emeğin öznelerinin denetiminde olanı kastettim. Bira Fabrikası’nı bir devlet işletmesi olarak kamusal idare edilen, fabrika içi dinamikleri ise müştereklerle işletilen bir fabrika olarak anlamlandırmak mümkündür

² Biranın “Sihirli” Formülü başlıklı bölümde Bomonti birasının fabrikanın varlığıyla ve fiziki mekânıyla nasıl özdeşleştiğine bakılabilir.

³ Bira odaklı işletme konseptiyle Popülist isimli mekânın tuvaletleri, çalışanlara ait işçilerin maaş hesap cetvelleri, vardiya dökümleri, maaş bordroları gibi efemera içerikten oluşan arşiv malzemesi yani fabrikadan kalan orijinal belgeler kullanılmaz hale gelecek şekilde duvar kâğıdı olarak sıvanır. Müzede saklanması gereken malzeme nostaljik bir aksesuar olarak tuvaletlerde kullanılır. Bu belgelerin bir kısmına mekânın kullanıcılarının yazılama yapmasıyla daha da fazla hasar gördükleri gözlemlenir.

sergilediği gözlemlenebilir. Bu sebeple eski üretim mekânları yeni çalışma ortamlarına dönüştürülürken bu alanların güncel kullanıcılarının çalışma koşullarını ve sermaye sahipleriyle ilişkilenme biçimlerini mercek altına almak önem taşır.

Cumhuriyet'in Türk modernleşme kurgusuyla sıkı sıkıya bağlı olan fabrika çalışanlarının hayatlarının günümüzde görünmez hale gelmesi nasıl mümkün oldu?⁴ Cumhuriyet dönemi işçi profili, modernleşme sürecindeki kritik etkisi ve toplumsal katkısına rağmen çalışma kültürü içinden neden silindi? Bu silikleşmeyi tersine çevirecek ve görünür hale getirecek yolların olup olmaması, bu mirası kimlerin taşıdığı sorusunu yeniden gündeme getirir. Modernleşme kurgusunun değişimi nedeniyle çalışma kültüründeki dönüşüm, eski işçi profiliyle yeni çalışma düzenine tabi çalışanlar arasında derin bir mesafe yaratır. Güvencesizliğin yaşandığı yeni çalışma kültürü içerisinde konumlanan özneler geçmiş ile şimdi arasında aktarım araçlarından mahrum bırakıldıkları için güncel çalışma kültürünü sorgulayacak bütünsel kavrayıştan yoksun kalırlar. Emek sömürsüne dair deneyim ve geçmiş mücadelelerin rehberlik edebileceği, hak temelli bir arayışın formüle edilemeyeşinin sebeplerinden biri de geçmiş deneyimler ile şimdiki zaman arasında bağlantı kurulamamasıdır. Bomonti Bira Fabrikası örneğinde de eski çalışanlar ile yeni çalışanlar arasında mekânsal, sosyal ya da zihinsel bir ilişkinin kurulmamış olduğu görülür. Araştırmanın, aynı mekânla farklı zamansallıklar ve çalışma kültürü içinde ilişkilenen öznelerinin temasının, toplumsal bellek ile aktivizm arasında kurulacak bağlarla sağlanması ise gelecek için iyimser bir hedef olabilir.

Endüstriyel miras etrafında şekillenen meseleler alana göre değişkenlik göstermekle birlikte bölge ve mahalle sakinleri, aktivistler, araştırmacılar gibi toplulukların sahiplenmesi aracılığıyla toplumsal hareketlerle ilişkilenir. Endüstriyel miras alanları ile toplumsal hareketler arasında kurulan bağları farkına etmem, Bomonti Bira Fabrikası'nı kavramaya çalışırken başka endüstriyel miras alanlarını da anlamamı ve ilişki kurmamı sağladı. Endüstriyel miras alanlarında sermaye, devlet ya da yerel yönetim gibi mekânın erki olan taraflarla toplumsal hareketlerin aktörleri arasında

⁴ Sermayenin bakışına ya da toplumsal yargılara göre günümüzde Bomonti Bira Fabrikası çalışanları artık var olamayacak kadar eski zamana ait bir topluluk olarak algılandığını gözlemledim. Fabrikanın kapandıktan sonra tarihe gömüldüğü, fabrika emekçilerinin hayatta olmadığı ve çalışma kültürünün ise artık hükümsüz ve imkânsız bir deneyim olduğu araştırma konusundan bahsettiğim farklı topluluklar arasında hâkim bir fikirdi.

hissedilir ve çok boyutlu bir çatışma vardır. Bazen kayıp olanı görünür kılmayı ve tarih yazımına dahil etmeyi hedefleyen içerikler üreten sosyal platformlar kurulur. Bazen işçilerin anlatıları görünürlük kazanamasa da belgelenir ve arşivlerde yerini alır. Bazen toplumsal hareketler yoluyla sokakta eylemle ses bulur. Bu farklı seslenişlere ve stratejilere bakınca, endüstriyel miras odağında köklenen tartışmaların ortaklıklar taşıdığı fark edilir. Bu ortaklıkları akılda tutmak, Bomonti Bira Fabrikası'na odaklanmak, onun kendine özgü yanlarını ortaya çıkarmak, akademik bir araştırma olmasının yanında beni bir araştırmacı olarak toplumsal hareketlerin ve aktivizmin alanına çekerken toplumsal belleğin dinamikleri üzerine düşünmeye, fabrikaları klasik tarih yazımında toplumsal hareketlerin özneleri olarak konuşmaya yönlendirdi. Aynı zamanda aktivist ve araştırmacı olarak tanımlanabilecek iki farklı konumu birbirine yaklaştırdı. Bir aktivist olarak alternatif tarih yazımı yöntemini kullanarak teorik ve toplumsal alanı birbirine yaklaştırarak bağlar kurmama imkân tanıdı.

Fabrikanın avlusu, çanı, bira bahçesi, ağaçları, hayvanları gibi fragmanlar, çalışanların seslerini duyarak erişebildiğimiz canlılar ve nesneler olmaktan çıkarak bütüncül bir hayat anlatısına dönüşür. Bu anlatı her şeyden önce başvurulacak yegâne kaynak olduğu için değerlidir. Üstelik toplumsal bir mücadelenin parçasına dönüştüğünde daha da işlevli hale gelir. Sosyal medya platformlarının kurulması, buluşmalar, yürüyüşler, geziler vb. yoluyla etkileşimlerin gerçekleşmesi çalışanlarda belli bir amaç etrafında bir araya gelen bir topluluk olma duygusunu pekiştiren, yaşadıkları hayatlara ve kendilerine verdikleri değeri yükselten katkıları nedeniyle önem arz eder. Bu sebeplerle, işçilerin öznesi olamadığı, ticarileşen ve bir hatırlama nesnesine dönüştürülme riski taşıyan miras alanlarında yer verilen nostaljik anlatının karşısında işçilerin hafızasına dayalı mirasın hak ettiği şekilde anlatısı nasıl mümkün olur sorusunun peşine düştüm. Bu miras alanları, sadece emeğin özneleri eliyle değil etrafında mirası sahiplenen toplulukların çabasıyla görünür olabilir. Emeğin öznelerini uyandırabilir, harekete geçmeleri ve hak talep etmeleri için teşvik edici olabilir. Araştırmacılar için kaybı durdurmak ve hatırlama kültürünü oluşturmak için belgelenecek bir içeriğin kaynağı olarak anlam taşıyabilir. Bu bağlamda araştırma, belgeleme çabası taşımakla birlikte toplumsal bellek çerçevesinde yeni çalışma

kültürü ve nostalji gibi kavramları da kapsayarak derinlikli bir bakışı önermeye ve irdelemeye de niyet etti.

Araştırmayı çerçeveleyen toplumsal bellek kavramı daha adaletli bir tarih yazımı ve inşasını imkânlı kılabildiği için ilgi alanıma giriyor. Aynı zamanda parçası hissettiğim toplulukların içinde daha özgür, üretken bir alan açmasından ve birlikte yaşam nosyonuna toplumsal katkı sağlayacak araçları sunmasından kaynaklanıyor. İnsan hakkı ve haysiyet mücadelesinde toplumsal belleğin alanında bir arada yaşama kültürüne dair değerli deneyimlerin köklenme potansiyeli fabrikayı bu çerçeveye bağlar. Araştırma sürecinde yaşadığımız toplumda hakkı teslim edilmeyen, bastırılan, toplumsal hafızada yer ve ses bulamamış topluluklar üzerine daha fazla düşünmek, daha etkili emek sarf etmek, araştırma alanlarıyla gündelik hayatın alanlarının birbirine el uzatmasını örgütlemek ve anlatılar yoluyla bağlar inşa etmek konusunda duyarlılıklarımı yeniden keşfettim. Böylece doktora başvurusunda tez önerisi olarak sunduğum tez metnindeki sorularımı esas tutarak araştırmamı tamamladım. Çalıştığım topluluğun dinamikleriyle zaman içinde dönüşen araştırma sorularımı şöyle özetleyebilirim:

- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, öncülü Reji olan Tekel çatısı altında faaliyetini sürdüren Bomonti Bira Fabrikası üretim ve kültürel nitelikleriyle mirasını günümüze nasıl devredebilir?
- Türkiye tarihi içinde önemli bir yeri olan Tekel'in bünyesinde faaliyet gösteren Bomonti kardeşlerin kurduğu bu fabrikanın çalışanlarının sahip oldukları değerler nelerdir ve toplumsal hafızanın inşasındaki rolleri nedir?
- Bireysel hafızaların birbiriyle ilişkileneemediği ya da toplumsal hafızanın bileşenlerinin ayrıksı olduğu bir topluluktan, anımsatıcı bir topluluğa dönüşme dinamikleri nasıl gerçekleşir? Farklı diyalog yöntemleri ve dijital araçlar kullanılarak topluluk nasıl canlandırılır ve unutmaya karşı direniş yolları nasıl açılır?
- Kırılganlık ve güvencesizlik içeren anımsatıcı topluluk dinamikleri toplumsal bellek ekseninde topluluğun birbirine karşı sorumluluk duyduğu bir yapıya nasıl dönüşebilir?
- Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışanlar ile Bomontiada bünyesinde çalışanlar arasındaki mesafe çalışma kültürü değerlerinin dönüşümü, gelecek fikri,

sosyal güvence, umutvari evren, geçinme stratejileri açısından nasıl kıyaslanabilir ve tasvir edilebilir?

- Devlete ait bir içki fabrikası olmanın kendine özgü nitelikleri günümüzde içki kültürü konusundaki politik tartışmalarla nasıl ilişkilendirir?
- Sermayenin fabrikanın hafızasına yaklaşımı ve kullanma biçimine dair ipuçları üzerinden ne tür bir toplumsal hafıza tanımı yapmak mümkün olabilir?
- Fabrika binalarının yıkım ve devir işlemlerine karşı toplumsal olarak ilçe ve semt sakinleri tarafından verilen tepki toplumsal hafıza ile eylemsellik ilişkisi üzerinden nasıl düşünülebilir?
- Fabrika bünyesinde gerçekleşen kooperatif (yapı ve tüketim), sendikal mücadele, müsabakalar, kamplar vb. gibi örgütlenme ve gündelik yaşam deneyimleri günümüzde nispeten kaybedilen deneyimler olarak bize neler söyler?
- Toplulukta ve tarihsel kaynaklarda ve toplumsal bellekte biriken aktarılmaya değer malzemenin/sıradanın kaydının kuşaklar arası aktarımı nasıl sağlanır?
- Sermaye ve emek, varıllık ve yoksulluk, haysiyet ve suistimal arasında eleştirel tartışmaları mümkün kılabilen fabrikanın zamansallığı ile yeni mekânsallığı arasındaki ilişkinin anlamları nelerdir?

Araştırmanın yukarıdaki sorulara bulduğum yanıtlarla beliren argümanlarından biri; toplumsal tarih, çalışma kültürü ve gündelik hayat açısından kendine özgü nitelikleriyle fabrikanın varlık değerini ve toplumsal bellekte olması gereken yerini henüz alamadığıdır. Fabrikanın ve emeğin öznelinin toplumsal bellekte yaratılan boşluklar, kopukluklar ve yeniden inşa yoluyla tarihsel alanda işçilerin hafızasındaki hakikate eşdeğer bir varlık kazanamadığı iddiası üzerine temellenir. Tez, fabrika çalışanlarının hafızasını işgal eden fabrika soyutlaması “hak ettiği ölçüde” toplumsallaşamamış bir bellektir. Bu sebeple araştırma, toplumsal bellekte emeğin varoluşunu bütünsel bir yaklaşımla fabrika çalışanlarının ve fabrikanın sürecine tanıklık edenlerin anlatıları üzerinden ele alır. Aynı zamanda bu çalışma, toplumsal belleğin yaşananlar ve kaydedilenler üzerinden yeniden yapılandırılmasına malzeme taşır. Bunu yaparken hayatta olan ve araştırmacı olarak erişilebildiğim işçileri kapsayan ve onların hafızalarına dayalı dolayısıyla ilgili fabrika çalışanları

topluluğunun perspektifinden araştırmanın çerçevesinin çizildiğini akılda tutmak gerekir.

Emeğin belleği ve öznesi olanları kolektif bir biçimde toplumsal tarihe dahil etme çabası sadece toplumsal bellekteki eksik parçaları keşfetme ve boşluk doldurma ya da tamamlama süreciyle sınırlı değildir. Bu çaba kendi tarihini şimdiden geçmişe yeniden bakarak yazmayı deneyen aynı zamanda bir hafıza topluluğuna dönüşen bira işçilerinin hayat mücadelesi ve yaşam öyküsüne odaklanmayı gerektirir. Bugün fabrikanın dönüştüğü yapı Bomontiada, bellek ve mekânın birbirinden koparıldığı, zihinsel olarak bütüncül mekân arayışının karşılık bulamadığı bir alandır. Geçmişte hislerin, hareketin, yaşamsal ihtiyaçlara göre gündelik ritmin aktığı bir yaşam alanıyken bu niteliğini çoktan kaybetmiştir. Bu mekânda çalışan yeni nesil bira işçileri ise geçmişte var olan çalışma kültürüyle ilişkilenecek mesafede, toplumsal belleğin içerdiği bilgiye uzak düşer.

Fabrikanın varlık değeri, fabrikada çalışmanın ya da fabrikayla aynı semti hatta şehri paylaşmanın getirdiği deneyimleri kapsar. Bu deneyim tek boyutlu bir deneyim değildir. Bu deneyim, çok yönlü, çok katmanlı, mekânı ve insanları, duygulanımları ve bedenselliği, ilişkileri ve etkileşimleri, ortaklaşmayı ve dayanışmayı, örgütlenmeyi ve kolektiviteyi içeren bir deneyimler zinciridir. Bu zincirin halkaları genişledikçe topluluk birbirine kenetlenir ve fabrikanın kendine özgü dünyasını yapılandırır. Bu bakımdan araştırma, hafızanın farklı girdilerinin çok boyutlu yapısını görünür kılmayı ve erişilen hatırlama materyalinin içinde derinleşerek duyumsatmayı amaçlar. Aynı zamanda toplumsal bellek perspektifiyle farklı fabrika deneyimlerinin ortaya çıkarılmasında teşvik edici olmayı önemseyerek, araştırma alanında konunun parçası olan toplulukla ilişki gerektiren durumlar için deneyim aktarımı açısından yol gösterici olmayı umut eder.

Fabrikanın bütüncül anlatısı ise işçilerin zihinlerindeki fabrikayı memnuniyet duygusuyla aktardıkları, iyi ve olumlu yönlerine odaklandıkları bir tasvirdir. Eleştirel bir bakışla fabrikanın romantize edilmiş bir anlatı olarak algılanma olasılığını düşünerek araştırmanın can alıcı noktalarını paylaşmam gerekir. Bomonti Bira Fabrikası bugünün fabrikalarından farklı olarak çalışma kültürü, problemleri dayanışmacı bir biçimde çözme becerisi ve çevresiyle ilişkisi bakımından duygusal ve pozitif anlamlar taşır. Bu farkındalık bir yandan işçilerin hafızasındaki “iyiyi”

imtina etmeden, açıkça ve detaylı yazmamı sağlarken diğer yandan kötü algılanan, anımsamaktan hoşlanılmayan ya da mirasın zor anlatılan tarafına erişmek için büyük bir çaba sarfetmemi gerektirdi. Fabrikanın gerilimleri ve çelişkileri özellikle üzerinde çalışmamı gerektiren, dikkat isteyen bir konu oldu ve zihnimdeki araştırma sorularına eklendi. Bu içerik yaptığım görüşmelerde çok daha geç bir zamanda karşıma çıktı. Hafızanın derinliklerine kaymış olumsuz içerikli anlatılar için güven ilişkisinin köklenmesi şarttı. Anlatılar çoğaldıkça işçilerin fabrikanın bütüncül anlatısı içinde yaşanan olumsuzlukları tolere edilen ve küçük gördükleri açtı ve fabrikaya karşı olumlu kolektif anlatıyı gölgede bırakmamalıydı.

Toplumsal belleğin araçlarını ve yöntemlerini kullanarak bir fabrikaya farklı boyutlarıyla bakmanın uzun bir zaman hatta yıllar gerektirdiği, araştırmacı konumunun sürekli değişkenlik gösterdiği, bu devingenlik içinde zihindeki kuramsal tartışmalar ile fabrika çalışanlarından oluşan topluluk içindeki sorgulamaları, yönelimleri, beklentileri birlikte yürütmek araştırmanın öğretici nitelikleri arasındadır. Araştırma, gündelik hayatta kapladığı yer genişledikçe mekânları ve ilişkileri örgütler. Dolayısıyla bu yönüyle de iz sürülebilecek insanlar, yerler ve diyaloglar için ipuçları taşır. Başta fabrika, semt, fabrikaya bakan üniversite, arşivler, bit pazarı, mezatlar, İstanbul'un dört bir yanına dağılmış fabrika çalışanları, fabrikayı tanıyanlar ve Bomontiada çalışanlarıyla gerçekleştirilen buluşmalar, ev ziyaretleri, eylemler, piknikler vb. karşılaşmalar bir araştırmacı için gündelik hayatı biçimlendiren araştırma pratiklerine dönüşür.

Araştırma devam ederken arka planda var olan ve araştırmaya kılavuzluk eden kuramlar vardı. Toplumsal bellek odağında içerik üreten kuramcıların tartışmaları bu süreçte yol gösterici oldu. Onların toplumsal bellek kavramını açıklarken temel eğilimleri, eleştirel düşünsel evrenleri ve dil kurma biçimleri zengin bir zihinsel altyapı kurdu. Araştırmanın yaslandığı kuramcıların başında Halbwachs geldi. Halbwachs, bellek çalışmaları alanında teorik açıdan 1920'li yıllar gibi erken bir dönemde kolektif/toplumsal bellek kavramını temellendiren ve hafızayı toplumsal olarak çerçevelendiren sosyologdur (Halbwachs, 2016, Halbwachs, 2018). Özellikle işçi sınıfı üzerine yaptığı çalışmalarıyla, araştırma alanında hafızanın toplumsal çerçevesi üzerine düşünmek için sağlam bir zemin sağladı (Halbwachs, 2019).

Belleğin tek başına bireysel nitelikleriyle var olmadığı, içinde olduğu gruplardan ötürü toplumsal etkileşimlerle çerçevelendiği savı, toplumsal bellek kavramıyla örülen teorik düzlemin ilk basamağıdır. İnsan gruplarının belleğinin taşınma ve korunma yöntemlerinden, geçmişin imgeleri ve anımsanan bilgileri törensel denebilecek uygulamalarla ve performansla aktarımının taşıyıp sürdürülebilmesi meselesi ise hatırlamayı bedenselleştiren bir yaklaşımdır (Connerton, 2014b). Connerton'ın yaklaşımı, araştırma alanında ritüellere ve bedensel pratiklere bakabilmenin anahtarını verir. Üstelik yazılı olmayan pratiklerin gelenek içinde ve gelenek dışı alandaki aktarımına dair düşünsel bir alan açar. Benzer biçimde Assmann da ritüellerin aynı zamanda anlamları canlandırma yolları olduğuna değinir (Assmann, 2018, s.99).

Proust ise bedenin duyumsamaya açılan kapılarını aralar. Hafızayı tetikleyen duyular, duyumsama alanları ve emek-beden arasında kurulan ilişkileri tanımlama ve betimleme için imkân yaratır. Tat, koku, ses gibi fiziksel duyuların duygusal hatıraları çağırma kapasitelerini düşünmeye sevk eder (Proust, 2020a, Proust 2020b). Öte yandan Nora'nın tarih ve bellek arasındaki karşılıklı ele alış biçimi ve onun hafıza mekân kavramına dair tespitlerinin bu çalışmada hafıza ve toplumsal bellek arasındaki ilişkiyi göstermek için geniş bir arka plan sağladı (Nora, 2006). Erken Cumhuriyet döneminde öncelikle ideal bir vatandaş olan işçinin içine yerleştiği ulus devlet çerçevesini kavramak ve müzeleştir(eme)me pratikleri açısından bir hayali hafıza mekân olarak fabrikanın yerini görmek önemli bir katkı sundu. Traverso ise çok başka türlü bir politik potansiyeli tartışmayı ve şimdi ile ilişkilendirebilmeyi mümkün kılacak bir fırsat verdi. Toplumsal bellek ve politika ilişkisini sarıh hale getiren ve yaratıcı yorumlarıyla biçimlendiren Traverso, kültürel alan yaratımında belleğin çok anlamlılığını, bireysel belleği ve geçmişin kolektif temsillerini birlikte kadrajına alarak aşar. Tarih ile bellek arasındaki ayrım çizgisini çekmeyi ustalıklı becerir (Traverso, 2018). Fabrikanın yıkıntısı üzerine yükselen Bomontiada'da hafızanın yeniden inşa edilmesi belleğin politika ile sıkı sıkıya bağının göstergesidir.

Toplumsal bellek çerçevesinde fabrikanın varlığını anlamayı kolaylaştıran Halbwachs'ın açtığı yoldan ilerleyen kuramcılar, eleştirel yaklaşımlarıyla belleğe dair kavramsal eksiklikleri ve kendine özgü görüşlerini ortaya koyarlar. Bu isimler arasında hafızanın çok yönlülüğünü özellikle vurgulayan Olick'in yaptığı toplumsal

bellek tarifi tarihselliğin, bireyselliğin, kolektif edimlerin ve pratiklerinin birbirine derinden bağlandığına işaret etmesiyle kapsayıcı ve toparlayıcı bir kavrayış geliştirmeyi destekleyecek içeriktedir. Hatırlamanın, düşlerde, törensel canlandırmalarda, hatıralarda ya da ders kitaplarında her zaman bir yanıyla toplumsal olduğunu vurgular (Olick, 1999, s.346). Onun bu yaklaşımı kolektif bellek yerine araştırmada özellikle toplumsal bellek ifadesini kullanmayı tercih etmeme kaynaklık etti.

Toplulukla ilişki kurmamı teorik olarak anlamlandırmaya katkı sunanların başında ise Zerubavel gelir. Zerubavel, birlikte hatırlanan (co-memorated) bir geçmişin bütün bir anımsatıcı topluluk için kolektif hafızayla güvence altına aldığını vurgular. Anımsatıcı toplulukların (mnemonic community) doğasını ifade ederken hatırlama eyleminin bireysel bir eylemden daha fazlası olduğunu altını çizer. Hatırladıklarımızın büyük bir kısmını hem bireysel olarak hem de belirli ailelerin, kurumların ve ulusların ve diğer anımsatıcı toplulukların üyeleri olarak deneyimleriz. Hatırlama eylemi çerçevesinde hatırlayacaklarımız ve unutabileceklerimiz açıkça toplumsal kurallar tarafından belirlenir. Anımsatıcı topluluklar bazı geçmiş olayları önemsizleştirerek zihinsel erişimi sınırlandırabilir. Sosyal çevrenin, belleği ne ölçüde etkilediği tarihsel anlatıların hatırlanma biçimine bakıldığında anlaşılır. Bireysel olarak üyesi olduğumuz grupların ve toplulukların yaşadıkları olaylar bireysel hatırlamanın konusu olarak kendi geçmişimize dönüşür. Bireysel olan yaşam öyküleri ile üyesi olunan toplulukların hikâyelerinin varoluşsal birleşimi toplumsal kimliğin vazgeçilmez parçasıdır. Bu tür bir sosyo-biyografik bellek, toplulukların tanık olmadığımız zamanlara ait geçmişindeki olaylara karşı bazen hissettiğimiz gurur, acı ya da utanç duygusunun da kaynağıdır (Zerubavel, 1996, ss.283-289).

Toplumsal belleğin işlerlik kazanabilmesinin en başta bir grubun kültürüne ait anlatıların benimsenip korunmasıyla ilişkili olduğu kabulüyle, grup üyeleri anlatılarını seslendirenler topluluğun parçası olarak öznelliklerini yeniden kazanırlar. Hatırlama pratikleriyle geçmiş birlikte anlamlandırılır, deneyimler bütünü bir form kazanarak hafızada korunur ve aktarım süreçleri bu sayede kolaylaşır. Bellek anlatıları bastırılmış bir kimliği yeniden kazanmak adına önemli araçlardır ve hatırlama/unutma pratiklerinin toplumsal bellek, kimlik ve tarihin kesiştiği ve çeliştiği noktalardan incelenmesi gerekir (Acun, 2021, ss.43-44). Araştırma bu

bağlamıyla uzun zamana yayılan anlatılar eşliğinde gerçekleşmesi, topluluk dinamikleri içinde bu anlatıların aktarım ve etkileşim süreçlerine dahil olması ve görsel arşivin hafızayı tetikleyen rolüyle Bomonti Bira Fabrikası çalışanı olma kimliğini yeniden yapılandıracak bir diyalog sürecini kurarak bir anımsatıcı topluluk oluşturdu. Bu sayede bira işçileri, birer hafıza-insan'dan anımsatıcı topluluk üyelerine dönüştü. Nora'nın ifadeleriyle;

Hafıza artık her yerde olmadığına göre hiçbir yerde olmamalıydı, elbette bireysel bir bilinç onu tek başına üzerine almayı kararlaştırmazsa. Hafıza ne kadar az kolektif yaşanırsa, bizzat kendileri hafıza-insan olan özel insanlara o kadar çok ihtiyaç duyar (Nora, 2006, s.28).

Fabrika çalışanlarının anımsatıcı bir topluluğa dönüşmesi geçirdikleri hayatların ve geçmişin değerli olduğu fikrini pekiştirir. İşçilerin öznesi oldukları, kendi emekleriyle donatılmış anlatının aktarım süreçleriyle yeniden kurulması ve mirası benimsemenin yolları keşfedilir. Topluluğun emek tarihi yazımına katılmak için gösterdiği çabanın yanında toplumsal mücadeleye katkılar sunabilecek potansiyeli de göze çarpar.

Fabrika kapandıktan sonra çalışanlar fabrikanın merkezinde olduğu bir sosyal çevreye yönelirler. Geçmiş hatırlamanın gündelik dozajı artar. Topluluk içinde yanıtlanması gereken sorular arttıkça hafıza materyali genişletilir. Bu gözlemler paralel olarak tezin topluluğa dair bulguları şöyle özetlenebilir: Fabrika çalışanlarının fabrikada geçen yılları hayat öykülerinin içinde en fazla özümstedikleri ve içselleştirdikleri zaman dilimidir. Fabrikanın kapatılmasının doğru bir karar olmadığı konusunda çalışanlar hemfikirler ve memnuniyetsizdirler. Fabrikanın, sahibi kim olursa olsun (kamu ya da özel) üretime devam etmesi gerektiği görüşü ortaktır. Fabrika çalışanları arasındaki dayanışma kaybedilen değerlerden biri olmakla birlikte ortak değerler olarak yaşatılması konusunda çaba sürdürülür. Fabrikanın yerini alan Bomontiada'nın kapısından içeri girmek fabrika çalışanları için üzüntü verici bir deneyimdir. Kooperatif ve sendikal örgütlenme süreçlerinde yaşanan deneyimler kritik bilgi kaynaklarıdır. Emeklilikte sürdürülen hak mücadelesinde de bu kaynağa başvurulur. Ülke ölçeğinde ekonomik ve siyasi tercihlerin farklı olması durumunda, çocuklarının çalışacağı bir ekmek kapısı olarak fabrika hayali canlı ve gerçekçidir. Fabrikanın bir içki fabrikası olması nedeniyle eğlence, çalışma ve tartışma kültürü

gibi kendine özgü nitelikleri sahiplenilir. Aşırı bir disiplin ya da baskı, çalışanlara rahatsızlık veren bir çalışma ritmi yoktur.

Tüm bu anlatıların ortak olarak aktığı dil toplumsal bellek süzgecinden geçerek oluşur. Bir nevi teyitleşme, anlatıların içinde onca farklılığa rağmen zeminindeki uzlaşma, ortak olarak değerli bir hayat geçirildiği kanısı taşımak, geçmiş konusunda ortaklaştıkça haz verici olur. Hatırlamanın bir topluluk içinde ortak olarak gerçekleştirilen bir eylem olması kendimizi güvende hissettirir.

Gerçekten de çoğumuz başkaları anılarımızı teyit ettiğinde, hatırladıklarımızın sahiden gerçekleştiğine dair bir güvence hissederiz. Kendimizden başka kimsenin hatırlamadığı olayları hatırlamanın can sıkıcı deneyimi, tıpkı bizden başka kimsenin görmediği şeyleri görmek veya kimsenin duymadığı sesleri duymak kadar sinir bozucudur. Aslında, kimi zaman geçmişimizin belirli bölümlerine başka insanların bizden daha iyi erişimi vardır ve bu nedenle unuttuğumuz insanları ve olayları hatırlamamıza yardımcı olabilirler (Zerubavel, 1996, s.285).

Fabrika çalışanlarının uzlaşma kültürü ve dayanışma başta olmak üzere ortak benimsedikleri değerler sadece geçmişe ait olmayan bugün de önemsenen yaşamın ilkesel çerçeveleridir. Topluluk bir araya gelip konuşmaya/tartışmaya başladığında ses tonlarının ağır, ritmin ve heyecanın yüksek olduğu gözlenir. İşçilerin perspektifine göre resmi tarihin (uzak ve kurucu hikâyenin olduğu, öznelliklerini içeren bir emek tarihinin olmadığı) merceğine takılmayan ve çalışma arkadaşlarının ölümleriyle sınındıkları şimdi içinde deneyimlerine dair toplumsal bir iz bırakmanın imkânı çatısı altında oldukları topluluktur. Onların perspektiflerinden, olanların anlatısı “hakikatin ta kendisi” olarak algılanır. Bunu bir çarpıtma ya da yanılgı değil; aksine geçmişin şimdiye yansıması olarak öznellikleriyle var ettikleri düşünsel emeğin alanı olarak görmek gerekir. Sınıfsal özellikleriyle sabit olmayan, çoğulcu ve direngenlik taşıyan duygusal bir miras hafızanın alanına düşer. Hafızanın farklı tonları olarak farklı hatırlayışlar olduğu, bunların hafızayı kendileştirmek anlamı taşıdığı ve topluluğun bireysel hafızalarla etkileşiminin sürekli dönüşüm içinde olduğu gibi anlamlar içerdiği de hatırd tutulmalıdır.

Bu araştırmada, kültürel bağlamı içinde kolektif emeğin meyvesi duyusal hafıza ile emeğin belleği arasındaki ilişkiyi kurmamı kolaylaştıran ise Seremetakis oldu. Rodhákino şeftalisinin pazar tezgahlarında bulunamayışının hikâyesi üzerinden

(Seremetakis, 2019) artık bildiğimiz anlamlarıyla varlığını sürdürememiş Bomonti birası arasındaki metaforik bağlar yeni kapılar açtı. Fark edilmeden kaybedilene duyumsayarak anlayabilmek için uyarıcı oldu.

Bellek çalışmaları alanında eserleri olan kuramcılarının bütün bu çerçeveye içindeki kılavuzlukları araştırmanın arka planını oluşturdu ve bu düşüncelerle sürekli kurulan bağlar sayesinde Bomonti Bira Fabrikası'nın serüveni ortaya çıktı.

2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu bölümde tez araştırması boyunca değişen koşullara da bağlı olarak çeşitlenen ve tezin temel argümanlarına kaynaklık eden bilgi ve belgeleri elde etme yöntemlerini bir arada değerlendirdim. Kullandığım araştırma yöntemlerini, etnografik araştırma kapsamında etnografik gözlem ve inceleme, sözlü tarih araştırma yöntemi olarak iki ana başlık altında grupladım. Etnografik gözlem ve inceleme ile sözlü tarih arasında birbirini etkileyen, birbirine girdi olabilen ve zamana yayılarak birbirini tamamlayan, alan araştırması içinde birbirine eklemlenebilen bilgileri ve onların geçişliliklerini göz önüne getirmeye çalıştım. Bütün bu verilerin değerlendirilmesi araştırmacının bilgi kaynaklarına nasıl eriştiği, hangi tutum ve davranışlarla araştırmayı yönlendirdiğine bağlı olarak yapılır. Bu nedenle araştırma yöntemine dair tartışmaya geçmeden önce araştırmacı olarak öznenin doğasını, araştırmada konumlanışımı, kendi sesime ve başka seslere kulak vererek kavramlarla kurduğum ilişkiyi değerlendirmeye çalıştım.

2.1. Araştırmacı Öznenin Sesi

Araştırma süreci boyunca bir araştırmacı olarak bilgi ve deneyim biriktirmek araştırmanın doğal bir sonucu, sıradan bir etkinlikti. Araştırma alanında öznel bir birikim edinmenin yaratıcı potansiyellerini keşfetmek ise etkileyici bir süreçti. Bununla beraber bilginin getirdiği ayrıcalıkların ve üstünlüklerin yol açabileceği hiyerarşiye ya da kibre karşı dikkatli olmaya çalıştım. Araştırma boyunca “ötekileri” gözlemlerken kendini de gözlemleyen, gözlemleme eylemini araştırmanın merkezi ve periferisinde gezinen, izleyen, etkileyen ve etkilenen, kavrayışı ve duygulanımları dinamik ve değişken biri olarak deneyimledim.

Araştırma etiğini gözeterek yargılayıcı olmadan kendim olabilmek, kişisel sınırları ihlal ettirmeden samimiyet kurarken dengeyi tutturmak, sadece araştırmacı olarak değil insan olarak da öğretici nitelikler taşıyordu. Bu araştırmanın öznel deneyiminin parçası haline gelecek en öğretici yanı ise fabrika çalışanlarıyla bir topluluğa dönüşmek ve o topluluğun içinde bir araştırmacı olarak varlığımla yer bulabilmek oldu. Bu deneyim, tezden taşarak var olan kolektif örgütlenmenin gelecek kavrayışı ve dayanışmacı potansiyelleri ile bir araştırmacı öznenin bir

topluluk üyesi özneye dönüşümümün serüveni olarak okunabilir. Diğer yandan derinlikli dinleme ve haysiyet kavramı üzerine kurduğum bağlantılar fabrika özneleriyle kurduğum ilişkinin temel kavramlarını oluşturdu.

2.1.1.Dinlemek ve Haysiyet Üzerine

Hayatımın ilk hatırladığım erken zamanlarından bugüne, kendimi bildim bileli dinlemeyi sevdim. Bunun iki kanıtı var. Birincisi, etrafımda anlatılanları duyabilmek için gürültüsüz olmam gerektiğinden genellikle uslu bir çocuk olarak anıldım. İkincisi, çok küçük yaşta olmama rağmen özellikle eve yatılı gelen misafirler uyuyana kadar asla yatağıma gitmez, sıralı döşeklerde uzanmış kadınların çoğunlukla gerilimi ve coşkusu yüksek sohbetlerinin ve kahkahalarının ortasında kalır, dinleme eylemini tamamlayana dek asla uyumazdım. Kadınların anlatılarını dinlemek gündelik hayatta görünen ile görünmeyen arasında bir çizgi olduğunu, onların varlıkları etrafında bir gizil hafıza taşıdıklarını büyüyünce anlamlandırabildim. Bir diğer dinleme eylemi ise babaların misafirliklerde kafa kafaya vererek yaptıkları sohbetlere sızarak gerçekleşirdi. Dış dünya fikri, politik dil, büyük makineler (traktörler, trenler) ve kadınlar tarafından sürekli doldurulması gereken çaylar olurdu. Dinlemekten zevk duymam, hayatla ilgili merak ettiğim konularda yanıtlar bulmam ve heyecan uyandıran iyi anlatıcılarla karşılaşmamdan kaynaklanırdı. Şehir planlama lisans eğitimim de uzun konuşmalar ve dinleyişlerle doluydu. Asıl kritik dönemeç sözlü tarih eğitimi almaya karar vermekle oldu. İlk sözlü tarih görüşmesinden itibaren dinlemenin tadı giderek çoğaldı ve peşimi bırakmadı. Çünkü insanların öznellikleri etrafında biriktirdikleri bilginin başka yollarla erişilemeyecek eşsiz bir kaynak olma potansiyeli etkileyiciydi. Bununla beraber hayatlarını sakince sürdüren, ömrünü hem yaşarken hem de geride bıraktıklarına bakarken sorgulayan, bende derin izler bırakan görüşmeciler oldu. Bu derin etki, hayatlarını yaşama biçimlerini ve dünyaya bakışlarını belirleyen bir kavramda yatıyordu: “**haysiyet**”. Haysiyet, kibrin hüküm sürdüğü yerde aranamayacak ve hakşinaslık, hak tanırılık, tutarlılık, özsaygı, diğerkâmlık, onur, şeref, kıymet ve merhamet gibi kavramların açılımlarıyla tartışılabilen bir kavram (Boralıoğlu & Kıvanç, 2019, ss.127-128). Aynı zamanda ulus aşırı, diller aşırı, dinler aşırı özellikleriyle bir toplu yaşam felsefesi ve rejimi kurabilecek nitelikler taşır (Boralıoğlu & Kıvanç, 2019, ss.153-154).

Bira işçilerinin yaşamları boyunca önemsedikleri değerler etrafında kolektifleşme biçimleri ve toplumsal tahayyülleri derinlikli bir kaynaktan beslenir. Fabrika deneyimi üzerinden biçimlenen bu değerler sınıflar üstü bir soruyu genişletmeye de imkân tanır. Bir tür olarak insanı da içine alan tüm canlılara ve yaşam çevresine saygı duyan kapsayıcı bir haysiyet kavramının evrensel bir değer olarak benimsendiği bir dünyada yaşamak nasıl olurdu? İşçiler dayanışma ruhuyla kurdukları dünya içinde haysiyetlerini korumak için sergiledikleri tutum ve davranışlara sıkça referans verirler. Bu kavram, hayatla ilişkiyi belirleyen, topluluk dinamiklerini şekillendiren, kırılğan hayatları birbirine bağlayan bir halat görevi taşır. Çünkü dış dünyaya ya da işverene karşı da savunulan ve korunan bir değer olarak mana kazanır.

Ayrıksı bir gruptan anımsatıcı bir topluluğa dönüşen Bomonti Bira Fabrikası çalışanlarıyla kurduğumuz diyalog gün geçtikçe derinleşerek beni bir araştırmacıdan “fabrikada çalışmış gibi hissedenden bir işçiye”, öğrenciden haklara ve haysiyete duyarlı bir yol arkadaşına dönüştürdü. Her ne kadar fabrikada çalışmamış olsam da toplumsal hafıza aracılığıyla kurulan bir topluluk ilişkisi deneyimi üzerinden bir işçiye dönüşmüş gibi hissettim. Bir araştırmacıdan işçiye dönüşme sürecimin ilk aşamasında işçilerin bireysel hafızalarında yer alanlara dair eksik parçaları bende aramaları, fotoğraflarda hatırlayamadıkları çalışma arkadaşlarının isimlerini bana sormaları, yıllardır görmedikleri fabrika çalışanlarının hayatta olup olmadığını benim sayemde teyit etmeleriyle gerçekleşti. Onların gözünde Bira Fabrikası’nda çalışmış, konuya hâkim, topluluğun kadim bir üyesine dönüşmüştüm. Bu mertebeye erişmek epey zaman aldı ve aramızda sadece bilgi odaklı değil güven odaklı bir bağın kurulmasıyla mümkün oldu. Onlar için araştırma motivasyonumun ekonomik bir menfaatle ilişkilenecek oluşu, hayatlarının ve deneyimlerinin değerli olduğuna dair⁵

⁵ 15 yıla yaklaşan sözlü tarih deneyimi boyunca, görüşmecilerin hayatlarını anlatmaya değer bulmadıklarını gözlemledim. Bu yüzden görüşmecileri öncelikle yaşadıklarının değerli olduğu konusunda ikna etmem gerekti. Anlatıcıların genellikle resmi tarihte var olan bilgiyi aktarma eğilimleri yanında bireysel deneyimlerini içeren ve öznel bilgiyi anlatmaya yönlendirmek araştırmacının çaba sarfetmesini gerektirir. Etkileşim, anlatıcının anlatısının değeri dolayısıyla yaşamının değerli olduğu bilgisini pekiştiren, onarıcı ve paylaşmaya dair cesaretlendirici etkiler bırakır. Ek bir gözlem, anlatıcının anlatabilmesi için ikna edilmesi gerekliliğinin doğmasının birden çok sebebi olduğu söylenebilir. Birinci derece aile ve akraba ilişkileri içinde özellikle uzak geçmişin gündelik yaşam konularına nazaran daha az konu oluşu, geçmişle yüzleşme gerektiren tanıklıklar

inancımı sıkça dile getirmem, desteklerini koşulsuz ve yürekten gerçekleştirmelerini sağlayan etkenlerdendi.

Fabrikada haysiyet mücadelesinin de bir hafızası vardı. Nitekim fabrika çalışanlarının anlatılarda en çok etkilendikleri ve pire için yorgan yaktıkları kararların kökeninde onurlarının çiğnendiğini, hak ettikleri şekilde muamele görmediklerini düşündükleri durumlar vardı. Buna bağlı olarak kendilerine biçtikleri ve yakıştırdıkları, hayatta uygulamaya çalıştıkları etik değerlerle, bireysel alan ile kamusal alan arasındaki belirsiz çizgiyi kalınlaştırdıklarını gördüm. Totaliter rejimlerin topluma daha derin nüfuz etmek için haysiyet kıran bir baskıyı örgütlüyor oluşu (Boralıoğlu & Kıvanç, 2019, s.71) haysiyeti savunmanın kritik bir değer taşıdığının göstergesidir. Başkalarını varsaymayı, onları temsilen söz alabilmeyi, çıkar değil mücadele verebilmeyi öğreten (Boralıoğlu & Kıvanç, 2019, s.150) bir niteliği vardır. Burada vurguladığım nokta, haysiyet kavramı etrafında bir topluluk dilinin inşa edilmiş olması, haysiyetli bir yaşam sürme fikri çevresinde değerler dünyasının kurulması ve topluluğun birbiri için sorumluluk alabilmesidir. Elbette bu kavramın eksiksiz olarak topluluğun tüm üyelerini kapsadığını da varsayamamak gerekir.

Araştırma konuma beni bağlayan başka bir etken daha vardı. Emeğin kolektif dünyasına aşina olmamın arka planında Ankara’da geçirdiğim çocukluğum sırasında Sincan-Polatlı demiryolu hattında yol bakım-onarım servisi veren trende makine operatörü olarak çalışan babamın işten eve getirdiği hikâyeler yatıyordu. Araştırma hakkında en sık karşılaştığım, “ailende Bira Fabrikası’nda çalışmış biri var mı?” sorusuna “hayır” yanıtını verirken, “fabrikayı benim için anlamlı kılan nedir?” sorusunun cevabını emek ve haysiyet kavramıyla anlamlandırdığımda verebildim. Babamın demiryolu işçisi oluşu, demiryolu sendikasıdan yardım sandığına, eve gelen eşantyonlardan bedava seyahat kuponları olan permi biletlere kadar işçi olmaya ve bir devlet işletmesinde çalışmanın hangi anlamlara gelebileceğine dair zihnimde bir sözlüğün oluşmasını sağladı. Emek sözlüğünün maddelerini her bir fabrika için farklı terminolojilerle tarif edebilecek olmanın yanında onlar için

üzerine konuşma ve paylaşımın zorlayıcı doğası ve dinlemeye karşı tahammülün azalması sebepler arasında sayılabilir.

kullanılacak başlıkların ortak olduğunu gördüm. Bira Fabrikası ile Devlet Demiryolları arasında zihnimdeki köprü, bir ürün ortaya koymak, bir hizmet sağlamak, kamusal bir ortamda çalışmak, sendikal mücadele vermek, dayanışma mekanizmalarının parçası olmak, işin doğasının getirdiği kendine özgü halleri benimsemek ve son minvalde iyi, sorumlu ve devlete bağlılık hisseden bir vatandaş olma hallerinin ortaklığıyla kuruldu. Bir durağının da Ankara Bira Fabrikası olduğu, gündelik hayatın çok önemli bir parçası olan banliyö treni yolculuklarıyla bezenmiş, merak ile şekillenen bir çocukluktan gelip genç ve toy bir araştırmacıya oradan da işçiler nezdinde fabrikada çalışmamış ama kendini işçi gibi hisseden birine dönüştüm. Eğer fabrikada çalışmış olsaydım, nasıl bir işçi olurum? Çok düşük bir ihtimal olarak fabrikaya bir kadın işçi olarak işe alınsaydım (fabrikada bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda kadın olduğu için) üretim biriminde değil de santral memuresi, yazıcı ya da sekreter olarak çalışırdım. Halbuki fabrika düşü içinde kendimi üretim kısmında arpa, malt ve şerbetçiotu kokuları arasında, kaynayan kazanlar ve dolum makineleriyle aynı kadrajın içinde ve işçi tulumumun içinde, mesai bitimi ödül birasını içerken hayal ediyorum. Ve elbette araştırma konumla kurduğum ilişkinin özünde, hayatımdaki belirleyici değerlerin emek kavramı etrafında toplanmış olması ve emeğin kolektif sarf edildiği zaman güçlü ve yaşamsal duyguları var edebilme potansiyeli taşıdığına dair inancım var. Sezgilerle, dertlerle, değerlerle çalışma konusunu kavrayarak uzun soluklu bir yolculuğa yönelmek için araştırma motivasyonuna dair şu satırları akılda tutmak gerektiğini düşünüyorum:

Bazı konular içinizi daha fazla ısıtıyor, bazı sorular daha fazla heyecanlandırıyor, bazılarıysa hiç ilginizi çekmiyor. Araştırma sorunuzu seçerken, bazı öznel faktörler devreye giriyor, bazı özelliklerimiz -cinsiyetimiz, dini inancımız, yaşımız, siyasi görüşümüz, travmalarımız, deneyimlerimiz- bazı soruları bizim için daha ilginç kılıyor. Araştırma sürecinin bu “0 noktası” tamamen kişisel ve idiosenkratik (*idiosyncratic*). Sizin kişisel hikâyenizle ilgili. Aslında seçtiğiniz ve de seçmediğiniz konular da sizin öznel sebeplerinizden kaynaklanabilir. Araştırma sorusu seçmenin tarif edilmiş bir yol haritası yok (Erdoğan & Uyan Semerci, 2021, ss.44-45).

Özetle araştırma sürecinin düşünsel ve eylemsel düzlemde nasıl gerçekleşeceğini öngörmek imkânsız olmakla birlikte araştırmacı olarak öznel unsurlarla çevrelenmiş kimliğim, deneyimlerim ve duygularım konuya bakışımı biçimlendirdi.

2.1.2.Öznelliğin Doğası

Bir araştırmacı için öznel deneyimleri berrak bir şekilde yazabilmek bir yandan bireysel yüzleşme gerektiren yapısı öte yandan öznelliğe karşı akademik dünyanın çizili çerçevesi ve beklentileri nedeniyle zorlu bir ifade alanına dönüşebilir. Akademik alanda öznelliğin doğasına dair Geertz'in ifadeleri ilgi çekicidir. Antropolojik yazılar birer kurmacadır; yanlış, gerçekten uzak ya da yalnızca “sanki” biçiminde düşünülmüş deneyimler olmaları anlamında değil de “oluşturulmuş bir şey”, “biçimlendirilmiş şey” olmaları anlamında, kurmaca -fictio sözcüğünün özgün anlamında kurmaca (Geertz, 2010, s.31). Bellek araştırmalarında ise son yılların popüler tartışması olan algının seçiciliği ve anıların oluşmasında kurmacanın payı olduğu fikri eskiye nazaran yaygın bir kabule sahiptir ve bellek tanımı tarih ve edebiyat, gerçek ve kurmaca gibi sarsılmaz karşıtlıklara yeniden bakılmasını ortaya koyar (Günay Erkol, 2014, s.42). Özetle kurmaca vasıflarıyla öznellik deneyimi kendine özgü niteliğini içinde saklı tutar.

Araştırma süreçleri içinde öznellik tartışması tarafsızlığı mümkün kılıp kılamadığına yönelik bir eleştiriyle açılır. Araştırmacının refleksif olmasına dair, bizzat araştırmacının “deneyimlere, önyargılara, beklentiler ve siyasi görüşe sahip bir insan olduğunu hem kendisine hem de okuyucularına hatırlatması, sahte bir nesnellik ve bilimsellik iddiasından çok daha yararlıdır” (Burne, 2017). Araştırmacının etki altında bırakmamak üzere kapsayıcı, önyargısız, iletişime açık, kendiyle ilgili ketum ve aktif bir dinleyici pozisyonu benimsemesi ilk karşılaşmalarda ve görüşmelerde makul bir mesafedir. Bağ kurulduğunda ve bir ilişki geliştirildiğinde ise bu mesafe samimiyetsizliğe evrilebilir. Hayatını açıklıkla paylaşan bir anlatıcının benzer bir açıklık ve şeffaflığı sizden beklemeye hakkı vardır. Araştırmacı alan araştırmasında deneyim kazandıkça insan ilişkilerinde dengeleri ve mesafeleri daha incelikli ayarlayabilme yetisi kazanır.

Araştırmacı olarak görüşmecilerle kurduğum iletişimin doğasına dair bir parantez açmak isterim. Görüşmecilerin araştırmaya dair ilgileri ve heyecanlarının birbirinden farklı olması eriştiğim içeriğin niteliğini ve miktarını belirledi. Araştırmaya karşı merakı, konuşma hevesi ve heyecanı daha fazla olan görüşmecilerin doğal olarak anlatılarının da aynı oranda fazla olması diğer görüşmecilere göre seslerinin araştırmada daha duyulur olmasına neden oldu. Anlatı miktarı tek belirleyici değilse

de kendini daha iyi ifade edebilen, tasvir yeteneği güçlü ve hitabeti yüksek olan görüşmecilerin anlatıları araştırmada ister istemez daha fazla yer buldu. Anlatılar dışında fotoğraflar, kitaplar vb. malzemelerle içerik sağlamış görüşmecilere araştırmada diğer görüşmecilere oranla daha sık referans verdim. Görüşmeciler arasında başka görüşmeciler ile irtibat sağlayarak araştırmaya destek veren ve araştırmayı yakından takip etmek isteyenlerle daha yakın ilişkiler kurdum.

Öznellik deneyimi konunun belirlenmesinden, araştırma olanaklarına uzanan geniş bir boyutta tartışma zemini sağlar. Araştırmacılar konu ve alan seçimlerinde bağ kurdukları ve tanıtmaya arzusu hissettikleri dinsel, etnik, dilsel topluluklara ve bölgelere yönelirler fakat aidiyetlerini göstermekten çekinirler, topluluklarla bağları ve etkileşimleri görünmezleşir (Harmanşah & Nahya, 2018, ss.29-30). Katılımın giderek yoğunlaştığı, görüşme ve gözlemlerin ağırlık kazandığı nitel yöntemsel araçları benimsemiş olan araştırmacıların birinci tekil şahıs kipi kullanmaya daha yatkın, hevesli ve cesaretli oldukları açıktır. Bir araştırmacı olarak ben de birinci tekil şahıs kullanmaya karşı istekliyim. Bunun sebebi;

Araştırmacı, alan notlarını birinci tekil şahıs olarak yazarken, gördüğü, deneyimlediği ve şimdi de hatırladığı detayları sadece kendi perspektifinden ve kendi sesiyle sunar. Birinci tekil şahıs yazımı, etnografin da incelediği grubun bir üyesi olması durumunda özellikle etkili olur. Olaylara onun gözüyle bakmak, okuyucuya olan biteni bir etnografin kaydı süzgecinden geçmiş haliyle içeriden izleyebilme şansı verir (Emerson vd., 2021, s.360).

Tezin içinde kendime ait sesin duyulmasının anlamlı olduğu bölümlerde birinci tekil şahıs kipi kullanıyor olmakla beraber anlatıcıların anlatılarına yer verdiğim bölümlerde onların sesini yükselterek ve kendi ifadeleriyle yani kendi iyelikleriyle var olmalarını sağlayarak bir denge kurmaya çalıştım.

Bira işçilerinin resmi tarihi yansıtan ezberlenmiş ve kısıtlı bir anlatı dilinden öznelliklerini kucakladıkları bir dile geçişleri için mücadele ederken, bir araştırmacı olarak kendi öznelliğini içermeyen bir dil kullanmam mesafeli, samimiyezsiz ve yadsınacak bir tavır olurdu. Bir diyalog masasının bir tarafında fabrika anlatıcısı diğer tarafında araştırmacı olarak ben, eşitlik zemininde karşılıklı birbirini dinleyen ve zaman tanıyan pozisyonlarımızın yanında aynı anımsatıcı topluluğun birer üyesi olarak eşitleniriz. Burada bir paranteze ihtiyaç var. Araştırmacı ve anlatıcının misyonları doğrultusunda birlikte bir diyalogu inşa etme amacıyla bir araya gelmiş

taraflar olarak eşitlik zemininde karşılaşması önem taşır. Bunun yanında eşitlik zemininde buluşulmasına rağmen sözlü tarihçi ile görüşmeci arasındaki ilişkinin tam anlamıyla eşit bir ilişki olmadığını da belirtmek gerekir.

Sözlü tarih çalışmaları sözlü tarihçiyle görüşmecisi arasındaki ilişkinin bir sonucudur. Bu ilişkinin eşit bir ilişki olmadığı ortadadır, çünkü gündemi saptayan ve anlatının oluşmasını sağlayan sözlü tarihçidir. Bir başka deyişle burada iç içe geçmiş iki farklı süreçten söz edilebilir: yaşam öyküsünün anlatılma kaydedilme süreci -ki, bu süreçte sözlü tarihçi ile görüşmecinin arasındaki ilişki ve anlatıcının yorumu öne çıkar- ve sözlü tarihçinin kendisine ait olan dinleme/okuma, yorumlama ve yazma süreci (Neyzi, 2018, ss.10-11).

Sözlü tarihin kaydedilme sürecinde görüşmecinin dinleme/okuma, yorumlama; yazma sürecinde sözlü tarihçinin karar verici olmasının ötesinde sözlü tarih yöntemi ezilenlerin safında bir tarih politikasını var edebilme potansiyeli taşır. Bununla birlikte hiyerarşik bir ilişkilenemeye karşı uyanık, eşitliği gözetken anlatının iki tarafı için deneyimi değerli kılacak bir tutum benimsemek önem kazanır. Bu minvalde, araştırma sürecinin tam olarak ortasında olduğum öznellik içeren durumları analiz etmeyi denedim. Bireysel hafızamda yer eden, alan araştırmasının diyalog sürecinin kanıtı olan eski tarihli notlarımdan fragmanlar oluşturdum.

Görsel 2.1: Şişli’den Taksim’e yürüyüş, 1 Mayıs 2012, Cumhuriyet Caddesi.

Bu fotoğrafta Bira Fabrikası mensuplarıyla ilk tanıştığım zamanın (2009) üzerinden üç yıla yakın bir zaman geçmiş. Derinlemesine bir ilişkinin arifesinde, araştırmacı olarak kendimi anlatma çabam sürüyor. Potansiyel görüşmecileri bana

anlatacaklarının değerli olduğuna ikna etmem her zaman kolay olmuyor. Bu fotoğraf, karşılıklı birbirimizi anlama çabamızın bir göstergesi sayılabilir (Görsel 2.1).

DİSK'in "1 Milyon Kişi Taksim'e" çağrısıyla 1977 1 Mayıs'ına damgasını vuran "ellerinden zincirlenmiş işçi" pankartı yeniden Atatürk Kültür Merkezi'ne asılmıştı. 2011 yılının 1 Mayıs'ı, Küba'nın ardından dünyadaki ikinci büyük 1 Mayıs kutlamasıydı. 2012 yılında ise polisler işçileri Taksim'e almamak için Sıraselviler Caddesi ve İstiklal Caddesi'nde nöbetteydi (Yılmaz, 2021). Uzun zamandır Taksim'de bayramı kutlamayı özlemle bekleyen sanatçılar, sendikacılar ve aydınlar meydandaki kürsüde söz aldılar. Halaylar ve şarkılar eşliğinde işçilerle kutladığımız bayramın o gün olduğu gibi coşkulu bir tekrarını yeniden yaşayamadık. Fabrika etrafında kurduğumuz dünyanın öznelere ve sıradan hayatların sahipleri olarak bizzat tanıklık ettiğimiz olay ve zamanlar tarihselleştirilirken parçası oluşumuzun bir kanıtıydı o gün. Aradan geçen on yılı aşkın süreden sonra, 1 Mayıs 2023 kutlama etkinliklerini YouTube'dan izlerken bu bölümü yazacağımı aklımdan geçirip bilgisayarın başına oturuyorum. Yukarıdaki fotoğrafı arşivde bulmak epey zaman alıyor. Hafızayı kaza kaza, her 1 Mayıs klasörü içinde işçilerle fotoğrafımın olup olmadığına bakıyorum. Gözüme sonra bir yazı ilişiyor. Pakrat Estukyan şöyle yazıyor:

Türkiye işçi sınıfı 1 Mayıs kutlamaları için hem pasif, rejimle başını belaya sokmayacak, hem de keyifli bir yöntem buldu, 1 Mayıs gününü çoluk çocuğu yanına alarak Bomonti Bira Fabrikası bahçesinde piknik yapmak. Ne kadar ilginç, yüz yıl önce fabrika bahçesinde kurulu masalara servis edilen fiçi biralarla kadınlı erkekli eğlenme anlayışından millet bahçesinde yatıp yuvarlanma düzeyine düşmüşüz (Estukyan, 2023).

Estukyan'ın bahsettiği tarihsel arka planda, çalışma gününün sekiz saat ile sınırlandırılmasına karşı mücadelenin kendisi yatar. Bedel ödenerek elde edilmiş bir hakkın kutlandığı fakat günümüzden bir buçuk asır önce elde edilmiş kazanımların teker teker yitirildiği evrensel bir bayram kutladığımızı hatırlatır. Bu minvalde bira işçilerinin 1 Mayıs'ı kutlamak için tayin edecekleri son yer Bomontiada olabilir. Çünkü onlar fabrikanın ellerinden alınışını içlerine sindiremedikleri için fabrikanın semtine bile uğramazlar ve 1 Mayıs için eski zamanlarda olduğu gibi meydanlarda, kortejlerde buluşmayı tercih ederler. Bu ilk fragman, araştırmanın gündelik hayatta mücadelesini sürdüren çalışanların güncel bilgisiyle fabrika çevresi ve fabrika

insanlarını odağına alan tarihsel bilginin yan yana yürüdüğünü gösterir niteliktedir. Araştırmacının ve görüşmecilerin bir fotoğraf kadrainda birlikte yer alarak yazma sürecine dahil edilmesi araştırma deneyimini de tarihselleştirme olanağı sunar. 1 Mayıs, fabrika çalışanları için hiçbir zaman sadece kutlandığı yıla ait hafızasız ve mekândan kopuk bir şenlik değildir. Örneğin yıllar boyunca resmi olarak kutlanamayan 1 Mayıs'ın ardından 1988 yılında 1 Mayıs, salonun küçüklüğüne rağmen büyük bir kalabalık eşliğinde Emek Sineması'nda, bira işçileri sinema salonunun balkonunda yerini alır (Hasan K. 2020). Emek mücadelesi tarihinin anımsandığı ve anımsatıldığı dolayısıyla hafızanın tazelendiği, tetiklendiği, mekânların yeniden anlam kazandığı bir bayram olması nedeniyle araştırma için de tanışıklıkların gerçekleştiği vazgeçilmez bir güne dönüşür. 2012 yılının 1 Mayıs'ı sonrasında bira işçileriyle karşılıklı anlama çabası hafifler ve iletişim kolaylaşır. İkinci fragman, aradan geçen sekiz yıldan sonra fabrika binalarının yıkım haberiyle şekillenir.

Görsel 2.2: Solda yıkım haberini aldıktan sonra alan ziyareti ve sağda elimde fabrika tuğlasıyla, 20 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Orhan Cem Çetin.

Bomonti Bira Fabrikası yapılarının Türkiye Diyanet Vakfı'na devredilmesi soğukkanlılıkla, şaşkınlık yaşamadan aldığım bir haberdir. İlk kepçe binaları tırmaladığında başlayan yıkımda şehirdeydim. Yıkımı belgelemek için fabrika binalarının yanına gittiğimde Silahşör Caddesi'ne bakan tarafta kepçe çalışmaya başlamıştı. Yumak gibi demir yığınları, parçalanmış eski tuğlalardan oluşan hurda dağının kenarındaki makine, tek başına kalmış çam ağacına sırtını vermiş bir şekilde kepçesini sağa sola savuruyordu. Yapabildiğim tek şey, o yığını çevreleyen levhaların dışına taşmış eski bir fabrika tuğlasını gözüme kestirip kucaklamak oldu

(Görsel 2.2.). Bu refleksi, emeğin hikâyesinin taşıyan sembolik ve taşınabilir bir nesneyi enkazdan kurtarmaktı. Pallasmaa'nın ifade ettiği gibi:

Doğal malzemeler (taş tuğla, ahşap), görüşümüzün yüzeylerinden içeri girmesine izin vererek bizi maddenin sahiciliğine ikna eder. Doğal malzemeler hem yaşlarını ve tarihleri hem de kökenlerinin ve insan tarafından kullanılmalarının hikâyesini anlatırlar. Tüm madde zamanın sürekliliği içinde vardır; aşınmışlığın patinası zamanın zenginleştirici deneyimini yapı malzemelerine ekler (Pallasmaa, 2022, s.38).

Henüz yıkılmayan binanın arka kısımlarında ise devasa yapılar, onları sarmış sarmaşıklar ve duvarlarına yıllar içinde yığılmış grafitiler, üst üste yapıştırılmış ve sökülmüş afişlerin kalıntıları duruyordu (Görsel 2.3).

Görsel 2.3: Yıkımın henüz başladığı binalar, alan ziyareti, 20 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Orhan Cem Çetin.

Yıkımın ertesi günü gerçekleştirilen ilk eyleme katılamadım. Fabrika aktivizmi üzerinden Bomonti'yle bağımı bilenler beni aradılar, orada olamamak üzücüydü. O gün gördüğüm rüyada yarı yıkılmış bir bina enkazı üzerinde ellerim belimde kepçenin yapabileceklerine odaklanmıştım. Bir haklılık duygusuyla karşısına geçmiş sakince duruyor, uzaktan basın duyurusu metnine dair yorumlarımı eyleme katılacak olanlara iletliyordum.

Bir sonraki buluşma alana yapılan bilirkişi ziyaretleri sırasında oldu. Peşinden yürüdüğüm kalabalığın içinde ilerleyip önlere vardığımda şehir planlama lisans eğitiminde ders aldığım iki üniversite hocamı gördüm. Eylemdeki insanların tepkileri karşısında sessizce etrafa bakıyorlardı. Göz göze geldik, gözlemlerine devam ettiler

ve dava hâkimi sürece eşlik etti. Sonunda bilirkişiler raporları için topladıkları malzemeyle alandan uzaklaştılar. Topluluk gürültülüydü ve henüz ortak bir dil kurmuş duygusu yaratmıyordu. Bir kaybın ve yıkımın içinden geçerken yaşanan deneyimin toplumsal bellekte karışması, sarıhlaşması ve yerini alması için diyalogun güçlenmesi gerektiğini aklımdan geçirdim.

Yıkım sonrasında Bomonti Bira Fabrikası'nın bulunduğu alanın deprem toplanma alanı ve yeşil alan olması için talepleri duyurmak üzere Doğa İçin Sanat Platformu ve Bomonti Hepimizin İnisiyatifi tarafından çok daha az sayıda kişinin katıldığı bir eylem daha gerçekleştirildi. Polis müdahale ederek, yürüyüşün yapılması durumunda eyleme katılanlara yeni pandemi koşullarına göre 3 bin TL ceza kesileceği söyledi. Bu eylem fotoğrafında Bomonti Bira Fabrikası'nın fonda yükseldiğini ve önde fesli Abdülhamid portresini gördüğümde, bu sahnenin Abdülhamid ile ilişkilendirilen fabrika anlatısının bir nevi temsiline dönüştürüldüğünü düşündüm (Görsel 2.4).

Görsel 2.4: Solda Bomonti Bira Fabrikası binaları yıkımı gerçekleştirilen alanda eylem, 29 Kasım 2020, Kaynak: Birgün Gazetesi. Sağda yıkımın ardından enkaz önünde çekilmiş bir fotoğrafım, 20 Eylül 2020, Fotoğraf: Tuna Pektaş.

Bu ikinci fragman, eyleme katılan Bomonti ve fabrika üzerine çalışan araştırmacılar, eski fabrika çalışanları, mahalle sakinleri ve aktivistlerin yürüttüğü ortak bir mücadelenin öznel deneyimim aracılığıyla kolektif bir sesin ifade aracına dönüşmesi olarak okunabilir. Araştırmacı konumuyla alanın bilgisi yazına dönüşürken araştırma konusuyla farklı biçimlerde bağ kuran kesimler için “kendilerini araştırmacının yerine koyabildiği” bir deneyim olanağı sunar.

Üçüncü ve son fragman, *İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970* isimli belgesel filmin (Bianet, 2023)⁶ galasının olduğu güne ait. Galaya Gazhane Çevre Gönüllüleri'nden biri olarak tanıştığım filmin yardımcı yönetmeni olan Nesrin Uçar'ın davetiyle katıldım. Bomonti bira işçilerinden Hasan K.'yı aradım. "Benimle belgesel film izlemeye gelir misin? Konu seni ilgilendiriyor," dedim. Asla kaçırmayacağını biliyordum. Hasan K., araştırma sürecinde tanıştığım ikinci fabrika çalışanıydı. İlk tanıştığımız günden bu yana araştırmaya desteğini sürdürdü. Emeğini esirgememesinin birçok nedeni vardı. Aile üyelerinin fabrikadaki varlığını ve bireysel geçmişini sahiplenmiş olması, yirmi yıla yaklaşan emeklilik hayatına rağmen hayatta olduğu sürece çalışma kültürü ve politik bilinciyle beraber edindiği toplumsal ve etik değerler için mücadele etmeyi hedef edinmiş olması bu nedenler arasında sayılabilir. Araştırma boyunca gerçekleşen etkinliklere, gezilere, ziyaretlere ve hatta cenazelere Hasan K. ile birlikte katıldık. Bu yüzden araştırmacı olarak deneyimime en yakından tanık olan kişi olduğundan bu tür etkinliklerde ilk aradığım kişi odur.

Şişli'de Cemil Candaş Kent Kültür Merkezi'nde buluşmak üzere sözleştik. Türkiye'nin sosyal ve siyasal tarihinde yer eden, toplumun farklı kesimlerinin hafızasına kazınan 15-16 Haziran İşçi Direnişi konulu belgeseli izlemek üzere gelenler salonu hınca hınç doldurmuştu. Salonda simasını bildiğim, daha önce tanıştığım ya da tanışmamış olsam da tanıdığım onlarca işçi, emek tarihiyle bağlantısı olan entelektüel kişiler ve kültür sanat insanları vardı. Gösterimin başlamasına saniyeler kala Hasan Abi bana döndü ve "Ben İstanbul'u terk etmeye karar verdim. Olmuyor. Didim'e kardeşimin yanına gideceğim," dedi. İçimde bir şeyler dağıldı, gözlerim yaşardı, belli etmedim. Duygusallığımı tam olarak anlamlandıramadım ama sanırım "Bir devir kapanıyor, araştırma ömrünü tamamladı," diye düşündüm. Hasan K. dürüstlüğü, içtenliği, emek mücadelesi saygı değer biriydi. Fabrika için bana ettiği rehberlik araştırmayı doğrudan etkileyen bir

⁶ "İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970", Zafer Aydın'ın 2020 yılında Ayrıntı Yayınları tarafından yayınlanan *İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran* adlı kitabından yola çıkılarak hazırlanan bir belgesel filmidir. Gönüllü emek ve dayanışmayla gerçekleştirilen filmin künyesi: Yönetmen: Cihangir Köse, Yardımcı Yönetmen: Nesrin Uçar, Senaryo: Zafer Aydın, Seslendirme: Ayşe Lebriz Berkem, Müzik: Erdal Güney, Çizim: Mustafa Bilgin, Canlandırma Sahneleri Çekim ve Kurgu: Fahrettin Engin Erdoğan.

destek olmuştı. Araştırmanın anlatıcısı olmanın ötesinde, dostluk mertebesine varalı çok zaman olduğunu o an anlamak ve duygusallaşmak tuhaf hissettirdi. Artık bir telefon uzaklığında, dakikalar içinde kendimizi sokaklara atıp fabrika peşinde koşamayacaktık. Onun şehri terk edecek olması doyma noktasına ulaşan araştırmanın da bitiş çizgisini gördüğümün kanıtıydı.

Film başladı. Hem filmi izledim hem de filmin Hasan K.'yı heyecanlandıran bölümlerini gözlemledim. Bazı sahnelerde kendi kendine mırıldandı. Bir ara, filmin ortalarında “Biliyor musun 15-16 Haziran’da hayatını kaybedenler Tekel işçisiydi,” diye fısıldadı, başımı salladım. İstanbul’a bir dahaki gelişinin doğa yürüyüşleri üzerine çıkardığı üçüncü kitabı vesilesiyle olacağını söyledi. Gidecek olmasının anlamı üzerine saha notlarımda yazdıklarım şöyle:

Kendi emeğine, duygularına, hayatına verdiği değeri görünür hale getiren çıktılarından biriydi kitaplarını bastırma çabası. Deneyim biriktirdiği ve arşınladığı yollar, mücadele ettiği değerler kendini kıymetlendiren emeğin ritmini içinde taşıyordu. Bunun uzantılarını taşıyan refleksler. Hayatın içinde değerli bir özne olarak kendinden menkul olmayan bir haysiyet meselesinin, herkes için haysiyetli bir yaşamı umut etme çabasının peşindeydi. Tek başıma değil, hepimiz için, insan olarak layık olduğu yaşamı talep edelim ve bize bağışlanamıyacak, arzu ettiğimiz yaşamı isteyelim diyordu⁷.

Bu son fragmanla beraber araştırma için bitiş çizgisi göründü. Artık araştırma sürecinin noktalandığına dair işareti bu sayede buldum. Zihnimdeki tüm verilerle masa başında araştırmanın parçalarını bir araya getirmek için hazırdım.

2.2. Sözlü Tarih

Sözlü tarih, “belli bir döneme ait kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların belleğin derinliklerinden çıkarılıp değerlendirilmesi yoluyla toplumların tarihlerinin inşasına katkıda bulunan bir araştırma yöntemidir” (Danacıoğlu, 2007, s.138). Sözlü tarih çalışmalarının tarihi sorgulatan, kişisel yaşamları tarihin alanına sokan, sıradan insanları tarihin öznesine dönüştüren, subjektif yaşam ve algı-gözlem öyküleri yaratmada korkusuz bir yöntem olduğu, daha açık ifadeyle uluslar, sistemler, kurumlar veya üretim mekanizmalarıyla oluşan dünyayı kırarak kişisel yaşamlara

⁷ 1 Nisan 2023 etnografik gözlem notları

böldüğü söylenebilir (Danacıoğlu & Böke, 1996, s.6). Sözlü tarih yöntemi ise yeterince görünür olmayan toplumsal kesimlerin de kendi geçmişlerini kurmalarına olanak tanıyan, başka bir arşivlemeye meşruiyet sağlar ve tarih yazımına farklı bir boyut kazandırır (Yücel ve Orhan, 2022, s.7).

Türkiye’de 1990’lı yıllardan bu yana sözlü tarih, resmi tarihin dışında bir alan açan, toplulukların bakış açılarını yansıtmaya aracı olan ve kendilerini tarih yazımında var etme imkânı yaratan, toplumsal hafızanın aktarımını mümkün kılan bir araştırma alanı/yöntemi olarak karşılık buldu. Bu çerçevede sözlü tarih anlatıları araştırmacılar için özdeşünümsellik süreçlerinden süzülen bir deneyim olarak farklı sesler, kültürler ve sınıfların çoklu bakışlarını taşıyan ve kamusalallaştıran, zaman içinde kurumsal ve kişisel arşivlerde yer bulan malzemeler olurlar. Bir yöntem olarak sözlü tarihin, görece yeni bir alan olarak klasik tarih disiplininin içinden ayrılarak varlık kazanmasının tarihsel gelişim süreci şöyle özetlenebilir:

Sözlü tarih, yazılı belgelerin incelenmesine dayanan klasik tarihin daha çok devletlerle orta ve üst sınıfların (özellikle de arkalarında yazılı belgeler bırakan “ölü beyaz erkekler”in) tarihi olduğu varsayımından yola çıkarak, yazılı tarihi olmayan “ötekiler”in, yani toplumsal göreceli olarak güçsüzlerin (işçi sınıfı, kadınlar, azınlıklar, yabancılar gibi) tarihini yazmak ve toplumsal çözümlemeleri güçsüzlerin bakış açısından yapmak amacıyla, özellikle sol düşüncenin ağırlık kazandığı 1960’lı yıllarda söze dayalı yaşamöyküsü anlatılarının kaydedilerek arşivlenmesiyle tarihin bir alt alanı olarak gelişmeye başladı (Neyzi, 2011, s.5).

Sözlü tarihin mümkün kıldığı, ortaya çıkarılan yaşam öykülerinin toplumsal işlevlerinin özellikle altını çizmek gerekir.

Bir yaşamın öyküsünü anlatmak; kültürün, yani yaşama biçimlerimizi düzenleyen inceliklerle örülmüş anlam ağlarının özlerinden biri olabilir. Bu öyküler -ya da kişisel anlatılar- içsel dünyayı dış dünyaya bağlar, öznel ve nesnel olana hitap eder ve kimliklerin (kim olduğumuz ve kim olmadığımızın) sınırlarını belirler. Yaşam öyküleri cisimleşmiş duygusal "kaba benlik"le, akılcı ve akıldışı "bilen ben"i kesiştirir. Bir kültürdeki tarihsel değişimleri açığa çıkararak yaşam evreleri ve nesiller arasında bağlar kurar. Kolektif hafızalar ve hayali cemaatler kurulmasına yardımcı olur ve ait oldukları zamana ve yere ait kaygılara dair ipuçları verir (Plummer, 2021, s.395).

Sözlü tarih, klasik tarih tarafından bastırılmış olay ve kimlikleri ortaya çıkarmanın yanında görüşülen kişilerin toplumsal olgulara bakışını incelemeye fırsat sunması bakımından konuya içeriden bakışa imkân tanıyan etnografik bir yöntem olarak

tanımlanır. Sözlü tarihin anlatı ağırlıklı olması ve yaşam öyküsel anlatılar (merkezi rol oynayan zaman) üzerine yoğunlaşması klasik etnografya ve sosyal bilim görüşmesinden ayırt edici farklarıdır (Neyzi, 2011, s.6).

Sözlü tarih görüşmeleri sonucunda ortaya çıkan bireysel yaşam anlatıları, deneyim ve tanıklıkların kaydedilmesi yoluyla arşivsel malzemeye ve dokümana dönüşür. Sosyal bilimlerde disiplinler arası bir yöntem olarak varlık gösteren sözlü tarih, araştırmacı/sözlü tarihçi ve görüşmeci/kaynak kişi arasında karşılıklı gerçekleştirilen bir diyalogun ürünü olarak ortaya çıkar ve görüşme ses kayıtlarının deşifre edilmesiyle kendi materyalini üretir. Sözlü tarih anlatıları, kaynağından gelen sesle yükselen, bu sayede “ötekilere” ulaşan, kulaklara, akıllara ve ruhlara dokunabilen yaşantı parçaları olarak canlı ve canlandırılabilen içeriklerdir. Bireysel hafıza zamanda ileri-geri hareket ederek yuvarlaklar çizebilen hatta döngüsel danslarla toplumsal hafızaya bağlanabilen yapılardır. Anlatılar, anlatı sahiplerinin -kurumsal arşivlerde farklı ülkelerde farklı sözleşme hukukuna tabi olsalar dahi araştırmacıyla birlikte “oluşturulan” ve topluma armağan edilen mahiyetleri nedeniyle- mülkleri olmaktan ziyade karşılıklı bir diyalogun ürünleri, dinleyen ve okuyan öznenin kendi anlatısına dönüştürerek aktarabildiği ve yeniden ve yeniden dolaşıma girebilen esnek yapılardır. Canlı olmalarının temelinde performe edilerek dünyaya salınabilmeleri ve bu sayede iz bırakabilmeleri yatar. Yaşam öyküleri ve parçaları insanlık tarihinin geniş bir bölümünde sözlü gelenek aracılığıyla aktarıldığından içlerinde performatif nitelikler taşırlar.

Bu araştırma özelinde sözlü tarihle oluşan malzeme havuzu gözlemler, içinde tekrarlar, duygular, farklar taşıyan kavrayışlar, yorumlama, seçki, ayıklama, ortaklaşılın ve ayrışılın değerlerin saptanması gibi çok katmanlı bir sentezin sonucunda meydana geldi. Araştırmanın hayatta olan işçilerin çoğunluğunu kapsamaması nedeniyle topluluğu temsil etme potansiyeli taşıyan, sözlü tarihin karmaşık ve çelişkili doğasına uygun bir araştırma süreci yaşandı. Bu durumun en açık kanıtlarından biri, zamansal ya da içerik olarak birbiriyle uyuşmayan anlatılarla karşılaşmaktı. Bu anlatıların kaynağında organize bir gizleme ya da kolektif bir “çarpıtmadan” ziyade hafızanın esnek ve kaygan yapısından kaynaklı olarak farklı hatırlama pratikleri vardı. Bu anlatılar arasında kritik önem taşıdığını düşündüğüm

içerikleri, ortak bir konuşmanın konusu haline getirmek olası şüpheleri gidermek için elverişli bir yöntem oldu.

Öte yandan araştırmacı olarak hiyerarşik bir ilişki kurmaktan kaçınırken işçiler ve memurlar arasında geçmişte var olan hiyerarşik ilişkilenden kaynaklanan bir ayrışma olduğunu gördüm. Bu ayrışma aynı zamanda sınıfsal farklılıklara işaret ediyordu. Deneyimi övgüyle anımsamaya engel anlatılardan imtina edildiğini gözlemledim. Geçmişin politik kimlikler üzerine inşa edilmiş olmasının güncel politik ortamın da etkisiyle gizli bırakıldığını anladım. Bu gibi tespitleri yapabilmek ve sözlü tarih içeriğini derinleştirebilmek araştırmacının uzun zamana yayılması sayesinde gerçekleşti. Farklı hatırlanan içerik ve malzemenin farklı hatırlanmasının kökeninde yatan eğilimler ve nedenler üzerine düşünebilmek karmaşa ve belirsizlikleri gidermeyi kolaylaştırdı. Aynı olayların farklı politik okumalarına bakmanın, ortak tartışmanın farklı çehreleri olan karşıt görüşlerin anlam dünyalarını ve mücadele değerlerini tanımanın genellemelerden uzaklaştırdığını söylemek mümkün. Dolayısıyla toplulukla ilişkinin uzun zamana yayılması, araştırmacı pozisyonunda sözlü tarih yönteminin sunduğu öznel bir kavrayış geliştirebilmek gibi imkânlar sayesinde birbirine dolaşık birçok meseleyi çözüme kavuşturdu. Sözlü tarihin, bir toplulukla çalışmanın karmaşık, zaman zaman tartışmalı olduğu ve uzun erimli hatta yıllarca sürebilen bir çalışma olduğunu (Shopes, 2002, s.597) bizzat deneyimlemek araştırmacının gerçekliklerinden biriydi.

Sözlü tarih, tarih yazımının farklı pratikleri arasında neredeyse tek başına (bir istisna olarak), büyük ölçüde saha çalışmasına yaslanır. Bu sayede kaynaklarımıza tekrar tekrar geri dönüp bize daha fazla bilgi vermelerini isteyebileceğimiz gibi, aynı zamanda tarihsel vizyonların çeşitliliğini, kökten değişen tarihsel koşullar arasında çok daha ayrıntılı biçimde araştırabilir, keşfedebiliriz. Gerçekten de yukarıda söz edilen vakada olduğu gibi, ideoloji, mitos ve gerçeklik arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarabilecek olan, görüşme deneyiminin ta kendisidir. Bu deneyimi dikkatli bir şekilde gözlemleyerek ve kavrayarak, tarihsel anlayışımıza yazılı kayıtlarda asla açığa çıkmayan bir derinlik katabiliriz (Grele, 2003, s.48).

Bu gerçeklik ise uzun erimli bir yolculuk içinde yaşamı araştıran birine işaret eder. “Araştırmacı”ya yakıştırılan bir adlandırma olarak benimsediğim “yaşam araştırmacısı” (Plummer, 2021, s.399) sözlü tarih görüşmeleriyle zamansal, mekânsal ve tarihsel bağları analiz edebilen, merak ve empati hisseden, miras ve kuşaklararası aktarım gibi kavramlarla ilişkilenen bir davranış geliştirir. Aynı zamanda kendisini

eriştiği yaşam anlatılarının parçası kılma potansiyeli taşıyan bir araştırmacı tutumu benimser. Güçlü bağlar kurabilen ve duygulanımların sorumluluğunu alabilen ve yalnızca aracı olmayan, bizzat kendisini ortaya koyan olur.

Anlatılar farklı yaşamları anlayabilmenin ve yer değiştirerek, yerine koyarak düşünebilmenin yollarından biridir. Biricik hayatlarda vücut bulan küçük ve tekil hikâyeler bir topluluk içinde birikerek toplandığında kendi toplamalarından daha büyük bir anlam ve anlatının inşa edilebilmesini sağlar. Hafızayı uyandıran haz verici bir eylem olarak hatırlama eylemi, sonuçları itibariyle her türlü duygulanıma açıktır. Bizzat hayatın içerdiği kadar sadece mutluluk, neşe ve arzuların alanı olmaktan öte her türlü duygunun yer bulabildiği bir alandır. Hatırlama, anlattıkça hafifleyen, havaya salındıkça topluluklar içinde bulaşıcı olan bir bölüşüm politikasıdır. Politik talepleri olan bir diyalog ve paylaşım mekanizmasıdır. Tekrar etme riskini göze alarak, zihin bir dolapsa, her bir çekmecesini açılıp bakılan, hayatın kronolojik akışında balıklama dalınan bir deneyim olarak düşünüldüğünde, içinde travmadan mutluluğa, trajediden sükunete her kaydın var olduğu bir alanda araştırmacının, anlatıcının hayatında kısa bir süre gezinmesinin bedeli nedir? Bu diyalog deneyimi hangi taşları yerinden oynatır? Bu sorunun tek bir yanıtı olmadığını kabul ederek geçmişin dehlizlerinde görüşmecinin rehberliğinde dolaşırken yuvarlanıp kaybolmanın ne anlamlara gelebileceğini düşünmek gerekir. Hatırlatmanın sorumluluğunu almak önem taşır. Bazı durumlarda anlatmanın heyecanını karşılamak ve dengelemek, bazı durumlarda görüşmeler devamlılık gerektirdiği zaman görüşmeciyi yüz üstü bırakmamak ya da duygusal bir mirasın, dolaylı bir vasiyetin bilgisine sahip çıkmak vb. olgular sözlü tarihçinin gücü ölçüsünde araştırma etiğinin parçasına dönüşür. Yukarıda hatırlamanın niteliklerinden bahsederken unutmak ile ayrı düşünülemez bir biçimde iç içe geçtiklerini de belirtmek gerekir. “Anımsamak ya da unutmak, tıpkı bir bahçıvanın yaptığı gibi, ayıklamak ve budamak demektir. Anılar bitkilere benzer; bazılarının kurtulunursa diğerleri gelişebilir, çiçek açar” (Augé, 1999, s.47). Hatırlama ve

unutma birbirinin parçası, yani birbirini bütünleyen hatta birbirini var eden durum ve aksiyonlardır. Penelopenin tülünde⁸ olduğu gibi.

Farklı özelliklerini vurgulayarak aktardığım çerçeveyi yeniden tanımlamak gerekirse, bir öznenin gerçeklik algısıyla oluşan, hatırlama ve unutma mekanizmaları içinde kendini var eden bir yaşam, bu yaşamın anlatısı ve yaşamı anlatma hakkını sahiplenilen bir araştırmacı vardır. Araştırma etiği içinde sözlü tarih yöntemi kapsamında araştırmacının pozisyonu ve etik sorumluluğu hakkında neler söylenebilir? Araştırma etiğinin tayin edebildiğim ilk sorusu, anlatmaya hakkım olup olmadığıdır. Ben kim olarak ve ne hakla başkalarının, “öteki”nin hikâyelerini taşımaya ve aktarmaya aracılık edeceğim? Anlatıları ve anlatıcıları korumanın sözünü nasıl vereceğim? Soruları yanıtlamak zor olmakla birlikte araştırmacı olarak ancak kendi kimliğime dair sorulara yanıt verebildiğimde sorularım yön ve içerik değiştirdi. Artık sorularım zamana dairdi; anlatmaya ne zaman hakkım olacaktı. Anlatılanları emanet alabilmenin koşulunun “hak etmek” olduğunu kavradım. Bu “hak etme” hali ise emek kavramıyla doğrudan ilişkilendi. Sözlü tarih yönteminde güven ilişkisi kurmanın önemi vurgulanırken karşılıklı harcanan emek ve zaman eşliğinde bir araştırmacı anlatının sorumluluğunu almaya hak kazanır. “Anlatı hakkı”, anlatıcı ve araştırmacının karşılıklı birbirini hak etmesi, arşivsel değeri ve gelecek nesiller için anlamı olan içeriğin sorumluluğunu ortaklaşa taşıyarak bir emanet olarak anlatıyı koruması anlamına gelir.

Madde madde tanımlanmış bir etik kurallar manzumesinden ziyade görüşmecilerin öznel talep ve beklentileri, anımsatıcı topluluğun kendi kuralları ve ortak sahip oldukları değerleri gibi araştırmacı tarafından gözetilmesi bazen de esnetilmesi gereken koşullar ortaya çıkar. Bu yüzden araştırma etiği, araştırmanın doğasından gelen kendine özgü kararları dışlamadan hareket alanı açabilecek, araştırma öncesi sahip olunan ön kabulleri sorgulamayı içerebilecek şekilde yapılandırmayı gerektirdi.

⁸ Yunan mitolojisinde Penelopeia, kocası Odysseus'un yirmi yıl süren yolculuğu boyunca sarayında onu beklerken, saraya zorla yerleşen bütün taliplerini reddeder. Gündüz dokuyup gece söktüğü tülü göstererek bitmeden evlenemeyeceğini belirtir. Benjamin, bir hayatı onu bizzat yaşayan kişinin hatırladığı gibi betimlediğini söylemenin eksik kaldığı Proust'un gayri iradi hatırlama (mémoire involontaire) üzerine yazdıklarında hem hatırlamanın hem de unutulmanın Penelopeia tülü olarak soyutladığı hatıranın atkıya, unutulmuşsa çözüye denk düştüğü bir metafordur. Kaynak: Benjamin, W. (2012). Proust İmgesi. N. Gürbilek (Ed.), Son Bakışta Aşk içinde (6. Baskı., ss. 101–115). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Araştırma etiği kapsamında bilgiye erişimin karmaşık, değişken güç dengeleri barındıran ve ikilemlerle dolu bir süreç (Coşkun, 2018, s.117) olduğu başka araştırmacıların deneyimlerinde de kendini gösterir. Araştırma etiği alan araştırmasında hassasiyetlere, ihtiyaçlara ve karşılıklı diyalogun dinamiklerine göre biçim alır. Örneğin görüşmecilerin isimlerinin anonim kalması yönündeki akademik gerekliliğe rağmen bazılarının isimlerinin açık olarak kullanılması konusunda talep ve beklentileri olabilir. Bazı görüşmelerde kayıt dışı olarak verilen kritik bir bilgi olduğunda durumun açıklıkla anlatılarak görüşmecinin kayda alınması konusunda ikna edilmesi gerekebilir. Görüşmeci, zihninde fabrikanın imgesi ile örtüşmeyecek bir anlatı gerçekleştiğinde aradan zaman geçtikten sonra dahi anlatının o parçasının kullanılmamasını rica edebilir. Bu tür durumlar form yoluyla alınmış imzaları aşan, diyalog yoluyla karşılıklı ikna gerektiren süreçlerdir. Bu süreçler sadece araştırma etiğiyle de ilgili değildir. Tüm alan araştırmasını kapsayan nitelikleri vardır. Alan çalışması bir müzakere sürecidir. Araştırma planının ya da zihindeki soru listesinin detaylı bir şekilde hazırlanmış olması görüşmeci ile karşılaşıldığında kritik değişikliklere uğrayabilir. Görüşmelerde yapılan sohbetler, teorik etkileşimler, etkili alan çalışması, araçlar ile odaklanılan konular yeniden değerlendirilebilir (Grabolle Çeliker, 2018, s.149). Örneğin fabrika işçileri genellikle fabrikanın farklı yönleriyle ilgilerini derinleştirmişlerdi. Bunu keşfettiğimde görüşme akışı içinde soruların örneğin sık konu edilen kooperatif, sendika, spor vb. faaliyetler odağında detaylandırılmasını sağlamam gerekti. Görüşmecilerin anlatma arzusu taşıdığı konularda kesintisiz anlatısını gerçekleştirmesine fırsat vererek, anlatma keyfinden mahrum etmeden ancak etkin bir dinleme gerçekleştirdikten sonra fabrika anlatısına yeniden döndüm. Anlatıcının anlatmak istediği her türlü içerik konusunda yüreklendirici olmayı seçmemin anlatıları zenginleştiren bir etkisi oldu. Anlatı içeriklerinin genelinde semtteki diğer fabrikaların ve Tekel'in diğer fabrikalarının hikâyeleri, 74 Kıbrıs Harekâtı gibi toplumsal hafızada yer eden başka birikimler de arşivlenmiş oldu. 12 Eylül darbesi gibi fabrikadan taşan, tüm yaşamı doğrudan etkileyen dolayısıyla anlatılarında başka şehirlerle, çalışma ortamlarıyla ve aileyle ilişkilendiği bağlamları da unutmamak gerekir. Bu noktada etnografik araştırma sürecinin parçası olarak sözlü tarih yöntemini kullanmanın politik ve ahlaki

boyutlarının sözlü tarihle ortaya çıkan yaşam anlatılarının en önemli nitelikleri olduğunu vurgulamak isterim.

Yaşam öyküleri ve beraberinde getirdikleri "hatıralar" her zaman örtük bir politik yapıya sahiptir. Kişiler öykülerini bir güç dairesi içinde tümüyle kendileri oluşturmadıkları şartlar altında anlatır -ya da anlatmazlar. Bazı kişiler uzun ve ayrıntılı öyküler üzerinde durur: diğerleri ise sessizdir. Kimilerinin sesi, daima duyulur, kimilerinin ise hiçbir zaman. Kişilerin öykülerini anlatmada kullandıkları yollar -neyi anlatıp neyi anlatamadıkları ve hatta nasıl anlattıkları etnografik projenin politığının önemli bir parçası olarak görülmelidir (Plummer, 2021, s.402).

Hatırlama ve unutma nasıl birbirini bütünlerse, bedenden çıkan ses ve söz kadar sessizlik ve susuşlar da birbiriyle bütünlenir. Sözlü tarih, sesi kendine malzeme olarak benimserken politik olarak biçimlendirilen tüm bu anlatamayışların ve yutkunuşların bilgisini de bünyesinde taşır.

Görüşme pratiklerine dair birkaç öznel not eklemek isterim. Bunlardan ilk notum, sözlü tarih anlatılarında görüşmecilerin biricikliği (bir nesil sonra, bizzat fabrikayı deneyimlemiş fabrika çalışanı hayatta kalmayacak) ve hayatlarında büyük olasılıkla bir daha kayda alınmayacakları gerçeği karşısında, doğaçlama gerçekleşen anlatıların akışının engellenmemesi gerektiğini düşünüyorum. Anlatı doğası ne kadar zamana ihtiyaç duyuyorsa sınırsızca ve kesintisiz akabilmesinin sağlanması anlatıların çoklu kapılarının aralanmasına fırsat tanır. İkinci notum, zaman ve emek vererek anlatı performansı sunan görüşmeciler, araştırmacı olarak aradığımız ve anlatı içinde seçtiğimiz malzemeyi aldıktan sonra uzaklaştığımız bir muameleyi hak etmedikleri gibi böyle bir tavır ne araştırma etiğine sığar ne de araştırmacı açısından erdemli bir davranış olarak kabul edilebilir. Kendi deneyimim çerçevesinde bağ kurduğum fabrika çalışanlarıyla gündelik hayatın içinde de ilişkiyi sürdürmeyi önemsedim. Son dikkat çekmek istediğim nokta, sözlü tarih materyaline özgü olarak güncel çalışmalarda fotoğraf ve video gibi görsel içerik toplama eğiliminin arttığı görülür. Bu genel eğilim araştırmada da hissedilir ölçüde mevcut. Erken dönem sözlü tarih görüşmelerinde sadece ses kaydı alınmakla birlikte, sonrasında görsel ve işitsel materyaller çeşitlendi. Materyal biriktirme pratikleri biriktirilen zenginleştirirken, görüşme ortamında seçilen araçların kendine özgü potansiyeller ve riskler taşıdığını bilmek önem taşıdı. Örneğin, ses kayıt cihazı görüşmeciler için dikkat dağıtmayan, “unutulabilir” bir araç olarak algılanabilirken, kamera ile görüntü kaydetmek rahat

hissetmeyi zorlaştırabilir ve akıcı bir konuşmaya engel yaratabilir. Kamera ve fotoğraf makinesi gibi görüntü kaydeden araçların kullanımı, mekânda konumlandırılışı gibi anlatıcıyla kurulan ilişkiyi etkileyen detayları unutmamak gerekir. Bu yüzden, görüşmelerde kayıt teknolojilerine dair tercihlerin farklı boyutlarıyla ve incelikle düşünmek konusundan özen gösterdim. Kayıt teçhizatlarıyla görüşmecilerin nasıl ilişkilendikleri gözlemin elzem bir parçası oldu.

Fabrika özelinde gerçekleştirdiğim sözlü tarih görüşmelerini özetlemek gerekirse, Bomontiada henüz faaliyete geçmeden önce boş ve metruk bir bina halindeyken yüksek lisans tezi ve belgesel odaklı sözlü tarih görüşmelerimi, 1940'lı yıllardan fabrikanın kapatıldığı 1990'lara kadar Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışmış, işçi, memur, yönetici, idareci ve diğer statülerde görev yapan 21'i erkek, 2'si kadın **23 kişi ile görüşme** yapmıştım. Metnin içinde de alıntılarla yer alan bu görüşmeler, fabrikanın geçmişteki varlığı ve anlamına dair doktora tez araştırma konumu ve araştırma alanımı belirlerken kılavuzluk etti.

Fabrikada kadın çalışanların çok daha az sayıda olması görüşmecilerin kadın/erkek oranına doğrudan yansdı. Bu durumda, fabrikayla dolaylı olarak ilişki kuran kadınlara erişmeye çalışarak toplumsal cinsiyet bakımından dengeleyici bir tutum gözetmeye çalıştım. Sözlü tarih görüşmelerinde sadece Bomonti Bira Fabrikası'nda değil Tekel'de Baş Müdürlük gibi farklı birimlerde çalışanların ve ailelerinin Bira Fabrikası anlatılarına başvurdum. Fabrikadaki yaşam alanına çalışarak katılanların dışında tanıklığı olanları ya da doğrudan tanıklığın kuşaklararası aktarımının dinleyicilerini araştırmanın kapsamı içinde değerlendirdim.

Araştırmanın evrenine dair hazırlanan soru cetveli içeriğinde geçmişte fabrikada üretimin doğası ve çalışma ortamı, kuşaklararası aktarım, dayanışma pratikleri, kimlik kategorisi altında kurumsal kimlik ve işçi kimliği, dini ve etnik kimlik, hiyerarşi mekanizmaları (yatay ve dikey ilişkiler), toplumsal cinsiyet, aile ilişkileri, dil (kurumsal terminoloji vb.), hemşerilik ilişkileri ve kentsel mekânın demografik bileşenleri vb. sorular yer aldı. Görüşmeler gerçekleşirken araştırmanın erken döneminde, soru cetveline fabrikada ve Tekel çatısı altında gerçekleştirilen sosyal aktiviteler, sendikal faaliyetler, toplumsal ve ekonomik krizlerin yarattığı kırılma noktaları, Tekel'in diğer fabrikalarıyla ilişkiler, Bomonti semtinde yer alan diğer fabrikaların çalışanları ile ilişkiler, kentsel topografya, çalışma kültürüne dair

izlenimler, baba-oğul ilişkileri, çevredeki gecekondu mahalleleri ve bostanlar gibi konular eklendi. Fabrikadaki sıradan bir günü tarif ettirmek, anlatıcıları zihinlerinde yürüterek kentsel peyzajı ve toplumsal ilişkileri hareket halinde dinlemek gibi yöntemler yaratıcı katkılar sundu. Maçlar, şakalaşmalar, kutlamalar odağında anekdotlarla zenginleşti. Politikanın mahrem bir konu olarak algılanması ve paylaşılması konusundaki sessizlikleri aşacak yollara, topluluk içinde diyalog yöntemlerine başvurdum. Aynı zamanda bir geçmişle yüzleşme meselesi olan 6-7 Eylül pogromu, toplumsal bir travma konusu olan 12 Eylül darbesi gibi herkesin hafızasına kazınan olaylara dair anlatıları yukarıda söz ettiğim gibi fabrika merkezli değil, bir hayat hikâyesi içindeki dönüştürücü niteliklerine bakarak inceledim. Fabrikanın farklı çalışma dönemlerine tanıklık etmiş, farklı tarihlerde üretim hayatına katılmış ve birbirinden farklı olaylara müdahil olmuş çalışanları dikkate alarak belirli dönemleri dengeli bir okumaya tabi tutmaya çalıştım. Görüşme sıralaması yapılırken, görüşülen kişilerin yönlendirmeleri doğrultusunda özellikle görüşme yapılmasının kritik olduğu belirtilen isimleri öncelikli olarak listelerken kendi sezgi ve gözlemlerimi içeren bir öncelik listesi tutmayı da ihmal etmedim.

Araştırmada, sözlü tarih yöntemi kapsamında hayat hikâyelerini kaydetmek üzere gerçekleştirdiğim sözlü tarih görüşmeleri, görüşme öncesi ve sonrası notlar, görsel-işitsel arşiv ve anlatı etnografisi ile ilişkilenebilecek araçlar da yer buldu. Sözlü tarih yönteminin kullanılmaya elverişli olmadığı durumlarda derinlemesine görüşme ve odak grup görüşmelerine yöneldim. Örneğin, farklı bölümlerde okuyan üniversite öğrencilerinin Bomontiada ile kurdukları ilişkiyi odak grup görüşmeleri aracılığıyla kavramaya çalıştım. Araştırma teknikleri arasında odak grup görüşmelerine yer vermemin birden çok sebebi var. İnsanların fikirlerini serbestçe ifade etmesine imkân tanınması, marjinalleştirilmiş toplumsal grupların kendilerini açıkça ifade etmeye teşvik etmesi, katılımcıların güçlenmiş hissetmelerini sağlaması, nicel araştırma sonuçlarını yorumlamayı kolaylaştırması, araştırmacılara katılımcı görüşleri hakkında bir pencere açması ve katılımcılar arasında etkileşim olanağı tanınması gibi avantajlar sunması (Neuman, 2020, s.732) etken oldu. Bomonti Bira Fabrikası bünyesinde faaliyet gösteren yapıların (kooperatifler, sendika, spor takımları) hikâyelerinin eksiksiz olarak yazımını özellikle önemsedim. Bu araştırmanın

literatürde fabrika monografileri ve emek tarihi çalışmaları arasında bu anlamıyla bir başvuru kaynağı olmasını umuyorum.

Pandemi döneminde hastalıklar, kayıplar ve şehir değiştirmek suretiyle yaşanan taşınmalar gibi⁹ aciliyetli durumlar nedeniyle görüşmelerin yüz yüze yapılma olanağının ortadan kaybolduğu koşullarda dijital yöntemlere/video görüşmeye bir çare olarak başvurulmasına rağmen salgının en yoğun olduğu tarihlerde süreci iki dönem durdurmak mecburiyetinde kaldım. Yüz yüze yapılan görüşmelerde sadece anlatıcının ve araştırmacının dahil olacağı şekilde, bire-bir görüşmek yapmaya özen gösterdim. Anlatıcıyı etki altında bırakacak bir etkileşimden kaçınmak, konsantrasyonunu odaklamak gibi nedenlerle görüşmeleri ikili olarak gerçekleştirmek anlatı performansını artıran etkenlerin başında gelir. Anlatıcının kendisini rahat hissedeceği bir koltukta oturması ve araştırmacının anlatıcının konumlanışına göre göz hizasında ve yakınında bulunması (sesini duyurmak ya da görüş alanı açısından rahatlık sağlamak), görüşme esnasında olası ihtiyaçlarının (su, peçete vb.) yakınında olması, kapı zili, telefon araması gibi kayıta kesinti yaratacak unsurların sessize alınması, görüşmenin ilgili aşamasına gelindiğinde görsel malzemelerinin erişilebilir olması ve aynı konforu araştırmacının da hissetmesi görüşme koşulları açısından önem taşıyan çok sayıda detaydan bazılarıdır. Şimdiye kadar yaptığım sözlü tarih görüşmelerine bir deneyim olarak baktığımda görüşmeye karşılıklı olarak istek duymak büyük önem taşıyor. Bazen isteksizlikler ön görüşme yoluyla ve ikna süreçleriyle aşılabılır. Engeller aşılamadıysa anlatıcıyı zorlamanın, ısrarcı olmanın psikolojik olarak rahatsız edici ve manasız olduğunu paylaşmalıyım. Görüşmeye karşılıklı istek duyarak başlamak anlatının ve ilişkinin sahiciliğini artırır. Bu durum elbette güven ilişkisi kurmakla da doğrudan ilişkilidir. Görüşme sonrasında ödünç alınan görsel malzeme, fotoğraf albümleri vb. söz verilen zamanda iade edilmesi, kayıt dışı anlatılanların araştırma kapsamından çıkarılması gibi beklentilerin karşılanması güven tazeleyen pratikler arasında sayılabilir. Örneğin fabrika çalışanları arasında başta istekli olmayan, anlatma arzusu düşük potansiyel anlatıcılar topluluk içinde görüşme sayısı arttıkça istekli hale geldiler. Süreci

⁹ Pandemi döneminde en üzücü deneyimlerden biri de kaybettiğimiz fabrika çalışanlarının cenazelerine gidememek ve onları bira işçileriyle birlikte uğurlayamamak oldu.

gözlemleri ve anlatanların anlatmaktan ve ilişki kurmaktan duydukları memnuniyeti aktarmaları onlar için ikna edici oldu ve araştırmacı olarak yeterince zaman vermek dışında ayrı bir çaba sarf etmem gerekmedi. Buna rağmen görüşmek istemeyenler ya da açıkça ifade etmemesine rağmen randevu vermeyen ya da verdiği randevuya katılmayan görüşmeciler de oldu.

Sözlü tarih yöntemi, ortak ve herkes tarafından onaylanmış kolektif bir anlatıyı oluşturma hedefi gütmeyen, görüşmeci ile görüşen kişi arasında hiyerarşik bir ilişkiye dayanmaz, diyalogun ürünü olarak ortaya çıkar. Her bir anlatı farklı ve özgün hatırlama süreçlerinin ürünüdür. Sözlü tarihin çıktılarının, resmi tarih anlatısında olduğu gibi doğru kabul edilen ve “gerçek dışı” görülen arasındaki ayrımlarla kategorize edilmesi mümkün değildir. Aksine öznelliklerin toplamından oluşan bir kolajın, kendi gerçeklik koşullarında değerlendirilmesi gerekir. Birbiriyle çelişen anlatıların kökenlerine inmek ve potansiyel olarak taşıdığı içeriğe bakmak çok boyutlu bir tanıklık düzlemini anlamlı hale getirerek analiz etmeyi sağlar. Bellek çalışmalarında, yeknesak ve ortaklaşılabilir bir dili yeniden üretmek değil, farklılıkları ve zenginlikleri taşıyan bir dili var etmek amaçlanır. Mouffe ve Holdengräber özneliliğin doğasına dair şöyle der:

Komüniterlerin çoğu, gözlemlenebilir hatta coğrafi olarak tanımlanmış tek bir topluluğa ait olduğumuza, bu topluluğun da “uzlaşmış iyi”ye dair tek bir fikir etrafında birleşebileceğine inanıyor gibi görünüyor. Oysa gerçekte her zaman çoklu ve çelişkili öznelerizdir; birbirinden çok farklı toplulukların mensubuyuz (katılımcısı olduğumuz toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin tanımladığı özne konumları kadar çok), çeşitlilik arz eden söylemler tarafından inşa ediliyoruz ve bu konumların kesişiminde risk altında ve geçici olarak ekleniyoruz. (Mouffe&Holdengräber,1989, s.44).

Bellek kaynağını gruptan alır. Halbwachs’ın belirttiği gibi grup sayısı kadar hafıza vardır. Yukarıda bahsettiğim üzere bir yandan çeşitlilikleri dolayısıyla zengin bir dilin kurulabilmesini sağlayan diğer yandan kronolojik olarak geçmişten bugüne görüşülecek kişilerle diyalogu güçlendirerek sözlü tarih, alanın bilgisini kavramayı kolaylaştıran araçlardan biridir. Sözlü tarih, alan çalışmasına dayanarak kültürel çeşitliliği içeren, farklı sınıfsal kavrayışlara duyarlı, çok boyutlu bir tanıklık düzlemini diyalog zemininde inşa etmeyi mümkün kılan yani potansiyeller içeren bir yöntem olmasının yanında dezavantajlar da barındırır. Portelli’ye referansla, sözlü tarih çalışmaları mevcut toplumsal düzeni, iktidar ilişkilerini onaylama ve pekiştirme

riski taşıyabilirler. Bu yüzden kimler tarafından yapıldıkları önemlidir. Kendilerine dair tarihsel kaynak ya da belge bırakamayacak insanlar için sözlü tanıklıkların gerekliliği inkar edilemez fakat sözlü tarihin kaynağı olan özneliliğin ve belleğin kültürle, ideolojiyle, iktidar kurumlarıyla ve hâkim tarihsel anlatılarla bağını kurmak da gerekir (Salman Yıkılmış, 2016, s.38). Aksi durumda sözlü tarih, kapsayıcı, demokratik, eşitlikçi değil, ezilenin ve sesi kısılanın anlatı hakkını elinden almış ve iddialarını gerçekleştirememiş olur. Bahsedilen bağ kurma biçimi aynı zamanda bir mücadele biçimi olarak sözlü tarih anlatılarının, tarihin parçası kılınması ve politik olanla ilişkisinin sıkı sıkıya kucaklanması ile ilgilidir. Bu sorumluluk araştırmacının aracılığıyla görünür olabilen toplumsal bir sorumluluktur.

Sorumluluklarıyla birlikte düşünülmesi gereken ve bu doğrultuda seçilen araştırma yöntemlerinin sunduğu olanakların başında görüşmecilerin varlığı dolayısıyla farklı öznelerin bakış açılarını kapsaması gelir. Araştırma kapsamında 26 sözlü tarih görüşmesi (EK B ve EK C), 18 derinlemesine görüşme (EK D ve EK E) olmak üzere 44 görüşmeden faydalandım. Toplamda **42 kişiyle 44 görüşmeye** kaynak olarak içerikte yer verdim. Görüşmecilerin bilgisini isim ve soyadının baş harfi olarak kodladım. Amacım tercihleri doğrultusunda kimliklerini kapsayarak metinde birbirilerine ait anlatıları tanımlarını, öte yanda soy isimlerini belirtmeyerek anonim kalmalarını sağlamaktı.

Sözlü tarih görüşmeleri kapsamında, 2009 yılında 7 görüşme¹⁰, 2020 yılında Ağustos ve Ekim ayları arasında 5 görüşme gerçekleştirdim. Bu görüşmeleri 2020 yılı mart ayında başlayan Covid-19 pandemisinin birinci dalgasının sonlarına doğru, sokağa çıkma yasakları kaldırıldıktan sonra maske ve mesafe kurallarına uygun olarak yaptım. 2020 aralık ayında başlayan ikinci dalgadan itibaren ise, görüşülen kişilerin risk grubunda olmaları nedeniyle yüz yüze görüşme imkânsızlaşmıştı. 2022 yılında 11 görüşme, 2023 yılında ise 3 görüşme gerçekleştirerek süreci tamamladım.

¹⁰ 2009 yılında, Emek Tarihinden Kente Bakmak: Bomonti ve Bira Fabrikası Örneği isimli yüksek lisans tez çalışması kapsamında gerçekleştirdiğim sözlü tarih görüşmelerini malzeme olarak yeniden değerlendirerek doktora tezimde de kaynak olarak kullandım. Bunun sebebi, yüksek lisans tez çalışmasının bağlamı nedeniyle görüşmelerin içinden ancak küçük parçalar, kısa anlatılar kullanabilmiş olmamdan kaynaklanıyor. Doktora tez çalışması kapsamında sözlü tarih görüşmelerini ham malzeme olarak yeniden araştırmaya dahil ederek anlatılara daha derinlemesine bakma ve ayrıntılı bir şekilde yer verebilme olanağı doğdu.

Böylece sözlü tarih kapsamında **23 kişi ile toplamda 26 görüşmeyi** tamamlamış oldum. Bitmeyen ya da ikinci kez görüşmenin anlamlı olduğu durumlarda aynı kişiyle birden çok kez görüştüğüm oldu. Aynı zamanda görüşmecilerin paylaştığı fotoğraf, belge, efemera vb. görsel-işitsel malzemeleri ve dokümanları kişisel arşivimde dijital kopya olarak sakladım. Bu malzemelerin fiziksel varlıklarını edinmek konusunda özellikle bir talepte bulunmadım. Özellikle en değerli mirasları arasında olan fotoğrafların aile albümlerindeki yerlerini kaybetmemelerini önemsedim.

Etnografik gözlem ve inceleme kapsamında ise sözlü tarih görüşmelerinde de önerilen, farklı bağlamlarda fabrika ile ilişki kurmuş fabrika çalışanları aile üyeleri ya da fabrikaya bölgede tanıklık eden Bomonti semti sakinleri, 5'i kadın, 13'ü erkek olmak üzere **18 kişi ile derinlemesine görüşme** gerçekleştirdim¹¹. Ek olarak Bomontiada restorasyon projesi öncesinde bir yetkili, restorasyon sonrasında proje hakkında bilgi sahibi idari kadrodan bir kişi, işletmelerin birinde görev alan bir yönetici ve Bomontiada'da hizmet veren işletmelerde çalışan iki kişi olmak üzere toplam beş kişi ile derinlemesine görüşme yaptım. Araştırma tüm bu görüşmeler sayesinde bu noktaya taşınabildi.

2.3. Etnografik Gözlem ve İnceleme

Etnografi tek bir disiplinin geleneğiyle eşitlenemez, farklı tezahürlerinin çeşitliliği ve ayrışıklığı ile bilgi toplayan, perspektif ve teorik kanıt zenginliği sunan karnavalesk bir yöntemdir (Atkinson vd., 2021, s.2). Etnografinin en önemli özelliklerinden biri, tarihsel gelişimi boyunca salt yerleşik bir gelenekten türememiş olan karşıtlık ve gerilimlerle kendini göstermesi, ortodoksluk ve nesnellik çerçevesine sıkıştırılamamış olmasıdır (Atkinson vd., 2021, s.4). Bir diğer özelliği ise sosyoloji ve antropoloji disiplinlerinin anlam dünyasındaki farklılığı bir yana, sosyal bilimler alanındaki araştırmacılar için etnografik araştırma yapma biçiminin çeşitliliğinden kaynaklanır.

¹¹ Sözlü tarih görüşmesi listesindeki isimlere bu listede yeniden yer verilmedi.

Etnografik saha araştırma tekniklerinin gün geçtikçe yaygınlaşan sözlü söylem, anlatıların analizi, sözlü tarih ve yaşam öyküsü materyallerini üretme ve görsel materyalleri (fotoğraf, film, video) toplama ve yorumlama gibi çeşitlilik sunan repertuarından faydalanma biçimleri (Atkinson vd., 2021, s.5) bu araştırma için muazzam olanaklar yarattı. Araştırma içinde etnografik metodolojiyi; etnografik gözlem, alan çalışması, saha notları, periyodik topluluk ilişkileri, dijital etnografi ve odak grup görüşmelerini kapsayacak şekilde kullandım. Fabrika mekânında, fabrika çalışanlarıyla ortak yapılan etkinliklerde, semt odaklı yürüyüşlerde gerçekleştirdiğim etnografik gözlemimi, topluluk üyelerinden oluşan dijital ortamlarda içerik üreterek, diyaloglara katılarak dijital ortamda da sürdürdüm.

Bu tezde araştırma yöntemlerinden biri olarak etnografik araştırma kapsamında kullandığım etnografik gözlem ve inceleme, 2009 yılında gerçekleştirdiğim ilk sözlü tarih görüşmesinden yüksek lisans tezine, fabrikanın belgesel film çalışmasından doktora tezine kadar geçen yıllar içinde benimsediğim bir yaklaşım oldu. Etnografik gözlem sürecinin uzun zamana yayılmasına neden olan şey araştırmanın doygunluğa ulaşmasını beklememdi. Etnografik araştırma yönteminin doğasına uygun bir biçimde saha deneyimini genişleten ve besleyen bir kaynak olarak etnografik gözlemden faydalandım. Ama daha önemlisi bu metodun bir fabrika üzerine çalışmanın doğasına uygunluğuydu. İş hayatı, işyeri ve meslekleri kapsayan çalışma araştırmalarına/çalışma etnografilerine/çalışmaya yönelik etnografik yaklaşımlara bakıldığında katılımcı gözleme dayanan bir etnografik yöntemin uygunluğunun yanında araştırmacıların işçilerin iş yapma biçimlerine dair bilgi edinmelerinin çeşitli yolları vardır:

Araştırmacılar işçilerin işlerini nasıl yaptıklarını anlamak için etnografik yöntemi kullandılar; mekanik arızalar, sıkışıklıklar, hızlanmalar, bozuk aletler veya işlerini zamanında bitirmek için kısa yollara başvurma ihtiyacı ile karşı karşıya kaldıklarında işçilerin işlerini başarmak için kullandıkları araçları ve stratejileri, verimlilik ve kalite arasındaki çelişkili talepleri nasıl uzlaştırdıklarını ve işçilerin amirlere ve müşterilere karşı saygınlıklarını ve kontrollerini korudukları bireysel ve grup düzeyindeki süreçleri anlamaya çalıştılar. İşçilerin iş arkadaşları, yöneticiler ve müşterilerle etkileşimlerini uzun süreler boyunca gözlemlemek, işçilerle ne yaptıkları ve nasıl kararlar aldıkları hakkında durmadan konuşmak ve yaşanmış deneyimi şekillendiren ve işçilerin çıkarlarını oluşturan işteki örgütsel düzenlemeleri ve sosyal ilişkileri deneyimlemek için fiilen çalışmak, etnografaların çalışma hakkında ileri düzeyde bilgi sahip olma yollarından sadece birkaçıdır (Smith, 2021, s.221).

Bir araştırmacı olarak ben de geçmişte var olan bir fabrikanın işleyişini derinlemesine kavramanın yollarını aradım. Artık üretim yapmayan ve kapatılmış bir fabrikada üretimin nasıl gerçekleştiğine dair sorular ancak toplumsal hafıza aracılığıyla cevap buldu. Burada bizzat tanıklık edenlerin aktarımını sağlıklı kılacak yöntemlere başvurdum ve bazı çözüm yollarını deneyerek keşfettim. Örneğin, hatırlamayı kolaylaştırması nedeniyle görüşmecilerin hafızalarında gezinirken fabrika içinde yürümelerini istemek, fabrikanın dış kapısından giriş yapıp turnikeye kart basıldığı andan, fabrikadan mesai bitip çıkana kadar geçen zaman diliminin yani fabrikada geçirilen bir güne odaklanarak anlatı topladım. Bunun yanında anonim bir işçinin gözünden semt ile fabrikanın ilişkisine dair deneyimi yazmak görüşmecilerden gelen tüm anlatıların kendime göre en yoğun özütünden oluşturduğum bir anlatı inşa etmek araştırma sürecinde planlanmayan ama keşfedilen bir deneyim olarak yerini aldı.

Etnografik araştırmanın öznelere, fabrika çalışanlarının yanında Bomontiada çalışanları ve kullanıcılarıdır. Bomontiada kompleksi içinde bira konseptli bir işletmenin çalışanlarıyla alanın işleyişi, kullanıcı kitlesi ve hizmet alanlarının yanında çalışma koşulları, dayanışma pratikleri, sınıfsal pozisyonlar, mekânın geçmişiyle kurdukları ilişki gibi fabrika ile güncel kompleks arasında karşılaştırılabilir bilgilere erişmeyi hedefledim. Bomonti Bira Fabrikası bir üretim mekânı olarak faaliyetlerdeyken boş zaman dinamikleri ve hiyerarşik yapı dışında kurulan ilişkiler, eğlence kültürü ya da sosyalleşme olanakları şimdi sermayenin mekânında nasıl bir hal alır? Şimdinin içerisinde kültürel bir fragman olarak fabrika nasıl kuruluyor, algılanıyor? gibi soruların cevaplarına etnografik araştırma yöntemiyle eriştim. Etnografik gözlem ise Bomontiada'nın faaliyetlerini sürdürmesini sağlayan hizmet sektörü çalışanları, kültür-sanat emekçileri, güvenlik memurları, tüketim odaklı kullanıcılar, etkinlik katılımcıları ve müze ziyaretçilerini kapsadı. Bomontiada kompleksiyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilenen mimar, restoratör, şehir plancı, sosyolog ya da işletmeci gibi aktörler de araştırmaya dahil edildi.

Deneyimler yoluyla keşfedilenlerin yanı sıra etnografik araştırmalara özgü yoğun betimleme tekniği araştırma içinde geniş bir yer kapladı. Etnografik bir kavrayış geliştirebilmenin yollarından biri olarak betimsel tasvir, etnografik gözlem sürecinin

parçalarından biridir. Geertz, etnografik bilginin deneyimin kendisine değil, bu deneyimin anlamının kavranmasına dayandığını söyler (Altuntek, 2009, s.131). Geertz bir açıdan, antropolojinin amacının insan söylemi evrenini genişletmesi olmakla birlikte eğitime, eğlendirme, danışmanlık sağlama, ahlaksal ilerleme, insan davranışlarındaki doğal düzeni keşfetme amaçlarının da olduğunu belirtir. Simgelerin etkileşimsel dizgeleri olarak kültürün bir erk olmadığını, toplumsal olayların, davranışların, kurumların ya da süreçlerin nedensel biçimde kültüre atfedilemeyeceğini söyler. Kültürün bir bağlam, anlaşılabilir -yani yoğun- bir biçimde betimlenebilecek bir şey olduğunu ekler (Geertz, 2010, s.29). Yoğun betimleme etnografinin esaslarından biri olarak beliriyor. Eğer araştırma sahası dolaşık bir yumak ise araştırmacı ipin karmaşasını betimsel anlatı aracılığıyla gerçeklikten edindiği hayal gücüyle, dilini kurgulayarak çözebilir yani yumağı düğümsüz olarak yeniden sarabilmesi imkânlı hale gelir. En azından bu araştırma kapsamında hem araştırmacının tasviri hem de anlatıların betimsel özellikleri dahil olmak üzere yoğun betimlemenin imkânları kullanıldı. Özdüşünümsellik içeren bir dille deneyimi betimlemek araştırmacının benzer deneyimlere ev sahipliği eden gündelik hayatla bağına güçlendirdi.

Yoğun betimleme tekniğinin yanı sıra etnografik araştırma sürecinin aşamalarından biri olan alan notları araştırmacının izleğinin ortaya çıkmasında önemli bir kaynak oldu. Alan notları, üzerinde sürekli olarak yeniden çalışılan, kaynak kişilerin düşünce ve betimlemelerinin de yer bulabildiği, farklı zamanlarda dönüp incelenebilen bir kaynak olarak nihai bir etnografik hikâyenin hizmetindedir. Sadece yalın olanın hikâyesi anlatılmadığı, bir kalıbı/örüntüyü veya önemli bir noktayı göstermek için “var olan materyali” yeniden inşa etmeyi gerekli kılan materyallerdir. Bu sayede araştırmacının da alan araştırmasına kendini dahil etme biçimi özgünleşir. Araştırmacı ve farklı özneler arasında ilişki ve karşılıklı anlam dünyalarının etkileşimi yazma pratiğinde karşılık bulur.

Alan notları aynı zamanda araştırmacı için sürekli anlam değiştiren, statik olmayan kaynaklardır. İnşa edilmesi, kullanılması ve yönetilmesi bakımından alan notları kapalı, tamamlanmış ve nihai metinler olmadıkları için, muğlaktırlar. Yeniden ve yeniden okuma, kodlama, kaydetme ve yorumlama süreçlerinden geçerler (Atkinson vd., 2021, s.3). Bu tanımlamaya uygun olarak alan notları araştırma boyunca sürekli

başvurulan metinler olarak işlev gördüler. Aradan uzun süre geçtikten sonra araştırma alanına yeniden bağlanabilmenin yolu oldular. Pandemi gibi fiziksel olarak araştırma alanında olunmayan zamanlarda anımsamaya aracılık eden başvuru kaynaklarına dönüştüler. Zaman içinde düşünsel dünyada değişkenlik gösteren unsurların tanımlamasına imkân sağlayan ipuçları sundular. Alan notlarının araştırmanın arka planında sağladığı avantajların yanında araştırmacının birinci tekil şahıs ekiyle araştırma metnine dahil oluşuyla sesini duyulur kılar.

Alan notları araştırma yazım sürecinde hem anımsama araçları olurlar hem de doğrudan içerikleriyle kaynak oluştururlar. Bununla beraber alan notları kadar yazma sürecinin kendisi de hatırlamayı kolaylaştıran bir araçtır. Araştırmanın toplumsal hafızaya odaklanan on beş yıla yaklaşan bir zamana yayıldığını düşünerek, bir zamanlar kaydetmiş olduğum notlar, veriler, eski görüşme deşifreleri, bir köşeye ayırdığım ama çok sık göz atmaya fırsat bulamadığım gözlemler, günlükler ve duygusal karalamaları düşündüğümde bireysel hafızamda birikenlerle birlikte araştırmanın kendisinin hatırlama pratiğinin doğrudan konusu haline geldiğini gözlemledim. Araştırmayı yazma süreci bireysel hafıza ile toplumsal hafızayı yeniden harmanlayan ve iskambil oyunlarındaki gibi desteyi yeniden karan bir etkiyle gerçekleştirdi.

Araştırma sürecinde yazma eyleminin bir çile olarak kavrandığı da olur. Bu araştırmada yazmanın çileli olduğu kısımları özellikle görüşmecilere dair çıkarımlarda bulunduğum bölümlerdi. Bu durumun araştırmacılar için ortak bir endişe kaynağı olduğu görülür:

"İnsanlar onlar hakkında yazdıklarına dair ne hissedecekler diye yoğun bir endişe hissediyorum. 'Yazıya dökülme, yazıyla sabitlenme, formüle edilme, özetlenme, dile hapsedilme, bir şekilde kelimelerin içerdiklerine indirgenme deneyimi hakkında endişeleniyorum. Dil, bir insanı asla bütünüyle içeremez, bu yüzden bir kişinin hayatını yazmaya dair her eylem kaçınılmaz bir ihlaldir" (Josselson'dan akt. Murphy & Dingwall, 2021, s.341)¹².

¹² İlgili kaynak: Josselson, R. (1996) 'On writing other people's lives: self-analytic reflections of a narrative researcher', içinde R. Josselson (ed.), *Ethics and Process in tire Narralive Study of Lives*. Thousand Oaks, CA: Sage. s.62

Araştırma boyunca yazmak, çileli ve örseleyici olmakla birlikte asıl olarak onarıcı ve heyecan verici, karmaşık bir süreç olarak ilerledi. Aynı zamanda son ana kadar alan araştırmasından ayrılmadan ve topluluk ile bağı yakın tutmaya devam ederek gündelik hayatta başka gündem bırakmayacak denli yoğun bir akış halinde gerçekleşti. Bu yanıyla araştırmaya düşünümsellik süreçleriyle teğellendiğim söylenebilir. Düşünümsel etnografya kapsamında araştırmacı incelenen grup ile hegemonik olarak ilişkilendenmekten kaçınan, grubun özelliklerine ve süreçlerine odaklandığı eşitlikçi bir ilişki kurmaya çaba gösterir. Kendi üzerine düşünme eyleminden doğan bir içe bakış, ötekini kavrayarak kendini kavrama yöntemi öznel arası ilişkiyi, konuşmayı ve anlamayı talep etmeye odaklanır. Düşünümsellik “kendine geri dönme” sürecini ve kendini referans almayı imler (Altuntek, 2009, ss.135-136). Onun da ötesinde, “bireysel olandaki toplumsalı, mahremin altında gizlenen gayri şahsiyi, özelin en derinine gömülmüş evrenseli keşfettirerek” araştırmacıların kendilik konumlarını çerçevelendirilir (Bourdieu ve Wacquant, 2014, s.40). Düşünümsellik süreçlerinden geçerken kendi payıma düşen, bira işçilerinin yaşam öykülerine eşlik eden emek, haysiyet, miras gibi kavramların bireysel dünyamdaki yeri ve varlığı oldu. Bu araştırma içe bakış konumumu, bir emekçi araştırmacıdan dönüştüğüm “bira işçisi”, demiryolcu bir babanın ve elleriyle emek veren bir terzinin çocuğu olarak kendimi daha iyi kavramama olanak tanıdı. Hayatta emekle var olan, miras kılınarak kıymetlenen bir değerler dünyasını yaşamsal gerçeklik olarak taşıyorum. Bu koşullarda düşünümsellik süreçlerinin fabrikada filizlenmesi, bir endüstriyel/kültürel miras formu içerisinde yeşermesi şaşırtıcı olmaktan çıkar.

Etnografik betimleme ve gözlemin araştırmanın temel argümanlarının belirlenmesinde sağladığı çok yönlü katkıların yanında bazı güçlükler de oldu. Fabrika deneyimini yaşamış kişilerin çoğunun yaşlarına bağlı olarak sağlık sorunları vardı ya da bedensel engellere sahiptiler. Gündelik hayat aktivitelerini dahi gerçekleştirmede zorluk çekenler vardı. Örneğin, felç geçirdiği için yürümekte ve ev dışında bir kamusal alana erişimde yardıma ihtiyaç duyan, koah hastası olduğu için nefes almakta güçlük çeken dolayısıyla görüşme koşulları altında konuşurken endişe duyan ve oksijen makinesi kullanması nedeniyle ancak kısa süreli görüşmeler yapabildiğim kişiler oldu. Kulakları ağır işiten ya da toplumsal hayata katılmakla

beraber akıl sağılığı yerinde olmayan görüşmecilerim de oldu. Görüşmecilerin sahip oldukları bedensel, zihinsel ya da ruhsal kırılganlıklarını kavramak ve kolektif çözümler üretmek (örneğin işçi buluşmalarında herkesin buluşma yerine erişimini gözetmek gerektiğinde ulaşımı sağlamak, dijital araçları kullanmayanlara birebir destek ya da ekonomik ihtiyaç sahiplerine destek gibi) zorlukları zorluk olmaktan çıkaran, bu zeminde ortaklaşılan davranışlar oldu. Güçlüklerden bir diğeri, ilk temaslarda görüşmecilerin yakınlarının tanımadığı biriyle (araştırmacı) görüşmeleri konusundaki isteksizlikleri ya da fiziksel olarak görüşme ortamı koşullarının ayarlanması vb. sebeplerle görüşmeyi reddetmeleriydi. Bu tür sebeplerle görüşme yapılamayan kişilerin periyodik olarak telefon ile aranması, sosyal medya paylaşımlarının altında yaptıkları yorumları takip etmek de zengin içerik taşıyan gözlemlere dönüşebildi.

Fabrika çalışanlarından oluşan anımsatıcı topluluk içinde zamana yayılarak derinleşen ilişkilerle birbirine bağlanmış üyelerden biri olarak (“tarafsız” olmanın imkânsızlığını bilmekle beraber) araştırmacı öznelliğini korumanın zorlayıcı tarafları vardı. Özgün bir dil ve yorum ile gözlemleri aktarılan katılımcıların sahiplenmeyeceği, anlattıkları ile uyuşmadığını düşündükleri, onlara utanç hissettirme ihtimali taşıyan ya da nostaljik anlatıyla çelişen olumsuzlukları yansıtmama eğiliminin aksine araştırmacı bakışının fazla “gerçekçi” ve kırııcı algılanma olasılığı huzursuzluk vericidir. Zihinsel ve duygusal emekle inşa edilmiş toplumsal hafıza soyutlamasına “ihanet edecek” herhangi bir anlatı riskine karşı bir araştırmacı olarak “en az onlar kadar” ortak hafıza için emek vermiş olmak yani “içeriden olmak” rahatlatıcı bir etkidir.

Araştırmanın zorlukları arasında sayılabilecek, araştırmanın başı ve sonu arasındaki kavrayışının tamamen farklılaştığı konuların başında kadınlar gelir. Bomonti Bira Fabrikası’nın erkeklerin hükmettiği bir fabrika olduğunun farkına varmam tüm araştırma sürecini yeniden değerlendirmeme yol açtı. Etnografik gözlem notlarımda konu şöyle yer almıştı:

Fabrikada kadınların eksikliğini gördükçe rahatsızlık hissediyorum. Elbette bu durum, son yıllarda toplumsal cinsiyet literatürünün gelişmesi ve genişlemesiyle, bireysel olarak geçmiş deneyimlerinin anlam dünyasını yeniden sorgulamamla da doğrudan ilişkiliniyor. Neden bu fabrikada onlarca erkek işçi varken bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda kadın çalışıyor?

Erkeklerin hükmettiği bir sistem ve saat gibi işleyen bir üretim düzeni, atölyelerde gruplaşan erkek topluluklardan oluşan eril bir fabrika. Bir avantajım oldu. İşçilerin gözünde araştırmacıdan bir çalışma arkadaşına dönüştükten sonra saygı duydukları ve sevdikleri birine dönüştüm. Evlat hukukuna tabi tutup oluşturdukları “kız çocuğu” algısı da destek vermelerini kolaylaştırdı. Her şeye rağmen kadınların ıssız bırakılmış varlıkları ve deneyimlerine dair arayışım sürecektir.

Alan araştırması sürecinde görüşmeler, gözlem ve inceleme süreci tamamlanmadan metinsel anlatıma dönüştürmeye başladığımda, ulaşacağımı varsaydığım kadınların çok az sayıda oluşu, birkaç kadın çalışan ile görüşmeme rağmen fabrikaya mesafeli bakışları ve iki kadın çalışanı başka şehirlerde olmaları nedeniyle ikna edemeyişim de yeterli malzemeye sahip olmadığımı düşündürdü. Bu sebeple fabrikada kadınları anlattığım bölümde elimdeki tüm malzemeyi, sınırları zorlayarak boşlukları, eksiklikleri ve eril dilde bulduğu karşılıklarıyla yazmak için seferber etmeye çaba gösterdim. Kadınların yokluğunu yazmanın ve unutulmuş ya da hatırlanmış biçimlerine bakmanın değerli olduğu açıktı. Bunun sebebi çalışma hayatlarında var olmadıkları için değil, var olmalarına rağmen görünmez oldukları ya da toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle katılımcı olamadıkları, eşit olamadıkları ve ev içi emek süreçlerinden ötürü sosyal hayata katılamadıkları gibi nedenlerden kaynaklanır. Bu durum aynı zamanda anlatmaya “erkekler kadar hevesli olmadıkları” ile ilişkilidir. Örneğin aynı fabrikada çalışmış bir çift görüşme için ziyarete gittiğimde genellikle erkekler daha çok konuşmayı talep eder, deneyimlerini daha detaylıca aktarmak konusunda daha fazla zaman ister. Kadınların iletişim bilgilerine de erişmek daha zordur çünkü hem az sayıda olup hem de eski çalışanlar topluluğuna katılımları çok daha sınırlı olur. Bu gözlemlerle bir arada düşünülmesi gereken bir başka nokta, Türkiye toplumu içinde kadın kimliği taşıyan bir araştırmacı olmanın araştırma sürecinde yaşanan olası sorunlar ve toplumsal cinsiyet rollerinin belirleyiciliği konusunda da başka uyanışlar içermesi olabilir. Bir kadın araştırmacı olarak “oturaklı, ahlaklı, zararsız ve güvenilir” biri olduğuma ikna ederken aynı toplumsal kurallar çerçevesinde “saygılı davranışlarla ve özenli bir dille” karşılanmama rağmen geçmişin cinsiyet rollerindeki eşitsizliklerle dolu anlatıları ortadadır. Cinsiyete karşı duyarlı bir tutumla fabrikaya bakmak, kadınların fabrikadaki varlığına bambaşka bir anlam kazandırır ve onları makro bir anlatının parçası kılar. Bu araştırma sürecinde kadınlara dair dikkatimin artması ve genişlemesi, gelecekte yapacağım araştırmalar için kadınların deneyimini

merkeze alacak ve toplumsal hafızadaki varlığını işaretleyecek bir bilinçle çalışmam konusunda yol gösterici bir nitelik taşıyor.

Etnografik gözlem ve inceleme ilişkiler, ilişkilerin örgütlendiği mekânlar ve diyalog ortamlarına dönüşen etkinliklerde gerçekleşti. Fabrika çalışanlarıyla düzenli olarak gerçekleşen ve gelenekselleşen buluşmalar uzun yıllardır görüşmemiş ve birbirinin izini kaybetmiş işçilerin birbirlerini bulmalarını ve yeniden görüşmelerini sağlarken etnografik araştırma evrenini genişletti ve zenginleştirdi. Sosyal medya araçları gündelik hayat bilgisinin akışını sağladı ve hızlandırdı. İletişim evreni genişledikçe fotoğraf, belge, görüntü vb. görsel malzeme ve kişisel arşivlere erişimim arttı. Etnografik gözlem verisiyle bu malzemeler arasındaki etkileşim çoğaldı ve birbirini besledi. Bu malzemeler kadar kentsel ve bilişsel haritalar, planlar, mimari çizim ve eskizler, günlükler, şiirler, mektuplar, gazeteler, kitaplar vb. yaratıcı görsel malzemenin anlatıcılar için hafıza tetikleyici etkisini de hatırd tutmak gerekir. Bunun yanında Bellek Şişli gibi sivil inisiyatifler ya da Feriköy Platform gibi sosyal medya platformları toplumsal bellek odağında gruplarla ve topluluklarla çalıştıkları için diyalog kurduğum toplumsal hareketlerin kesişimindeydiler. Hafıza ortamları olarak mezarlar ve bit pazarları ise fabrikaya dair malzeme bulmak bir yana etnografik gözlem için elverişli ortamlar yarattılar. Sonuç olarak **alan ziyaretleri**¹³, **geziler** ve **yürüyüşler**¹⁴, **eylemler** ve **görüşmeler** yoluyla alanda ve hareket halinde olmak, araştırma odağında büyüyen bir arşivi ve diyaloglar bütünü etnografik araştırmanın hizmetine sundu.

¹³ 2020 yılında Türkiye Diyanet Vakfı'na devir süreciyle gündeme gelen Bomonti Bira Fabrikası yapılarının yıkımını alana yaptığım ziyaretlerde belgeledim. Semt ve fabrikayla ilgili olabilecek tüm etkinliklere katılmaya çalıştım. Fransız Fakirhanesi'nde düzenlenen kermesler gibi farklı türde etkinlikleri takip ettim.

¹⁴ Örneğin 2021 yılında Yazar Kaya Tokmakçıoğlu rehberliğinde İşçi Sınıfının İzleri isimli semt gezisinde emek tarihine odaklanarak bölgeye bakmak gelecekte yapılacak emek ve bellek çalışmalarını kesişiminde ilham verici oldu. 2018-2019 yıllarında yapılan Nihan Vural ile Lüküs Hayat'tan Bomontiada'ya Şişli isimli turda Bomonti sınırları içine yer alan bir yürüyüşe katıldım. Tur programı kapsamında katılımcılar Bomontiada'da soluklanırlar ve Bomonti Bira Fabrikası'nın geçmişte sahip olduğu özellikler birkaç cümleyle aktarılırken, asıl olarak mekânın yeni hali Bomontiada kompleksi içindeki modernize edilmiş sergi ve müze mekânlarının gösterilmesi önemsenmişti. Bizzat katılmadığım ama yaratıcı yürüyüş konseptlerinden biri olarak Zinnure Türe tarafından tasarlanan ve A Corner In The World işbirliğiyle 2017 yılında gerçekleştirilen, katılımcılara semtte farklı noktalarda işitsel deneyimlerin sunulduğu Sarı Güzergâh isimli proje de listeye eklenebilir.

2.3.1.Dijital Etnografi

Sosyal medya etnografisi çatısı altında 2000’li yılların ortalarından itibaren dijital etnografi, online etnografi, dijital antropoloji gibi başlıklarla sosyal paylaşım sitelerini konu alan araştırmaların arttığını gözlemliyoruz. Yeni medya bağlamında tartışılan dijital aktivizm ve dijital okuryazarlık, etkileşim, yaratıcılık, katılım gibi konular olmakla birlikte etnografik araştırmanın bu alanında yeterli miktarda ve derinlikte çalışma yapılmadığı söylenebilir (Çaylı Rathe, 2013, s.30). Bu araştırmada yeni medya yöntemlerinden dijital etnografi çevrimiçi ve çevrimdışı alanları bir araya getiren bir yöntem olarak tercihim oldu (Saka, 2021, s.3).

Sosyal medya, katılımcı, gözleme dayalı, etnografik çalışmalar tarafından incelenmeye uygun veri üretir. Web tabanlı iletişim ve sosyal medya platformlarında gerçekleştirilen etnografik çalışmalar dijital etnografi olarak tanımlanır. Dijital etnografi sosyal medyada elde edilen veriler ve sosyal deneyimleri anlamının ve değerlendirmenin verimli bir yoludur (McCormick vd., 2015, s.2). Sosyal medyanın sağladığı iletişim ağları sayesinde kullanıcıların görüş, tutum ve davranışlarını hızla paylaşımı mümkün olur ve interaktif bir tartışma ortamı sağlanır (Cengiz & Cengiz, 2019, s.74). Araştırma sayesinde bizzat araştırmacı olarak kullanıma açtığım sosyal medya hesapları sayesinde sözünü ettiğim avantajlardan yararlanmak mümkün oldu. 2009 yılında ilk olarak açılan facebook sayfasını, twitter ve instagram gibi sosyal medya hesapları takip etti. Whatsapp grubu topluluğun kendi içine kapalı mecrası oldu.

Sosyal medya platformlarındaki varoluş biçimlerimiz, gündelik hayat içindeki iletişim araçlarımız haline dönüşerek vazgeçilmez hale geldi. Kozinets ifadesiyle; “Dünyanın dört bir yanındaki birçok insan için çevrimiçi sosyallik, toplam sosyal davranışlarının, hatta günlük sosyal davranışlarının bir parçasıdır. Artık tanındıktır, sıradandır, kanıksanmıştır. Normaldir. Doğaldır. En yeni teknolojiler, öyle görünüyor ki, doğallaşmış, hatta 'insan doğası' haline gelmiştir” (Kozinets, 2015, s.17). Kozinets’in belirttiği gibi farklı akademik alanlarda netnografi yönteminin etkileşim biçimlerini, bireysel anlatıları, toplumsal değiş-tokuşları, çevrimiçi kural, uygulama ve ritüelleri, söylem tarzlarını, yenilikçi işbirliği ve organizasyon biçimlerini ve yaratıcılığın tezahürlerini ortaya çıkarmada netnografik araştırmalar avantaj sağlar (Kozinets, 2015, s.3). Gündelik hayat içinde var olagelen bu araçların araştırma

kapsamında yer alması da aynı doğal durumun bir parçası olarak düşünülebilir. İnternetin çevrimiçi bir uzam olmanın ötesine geçerek insanların yaşamlarını sürdürdükleri yalnızca iletişim amaçlı değil benliklerini inşa ettikleri ve sergiledikleri, toplumsal varlıklarını icra ettikleri bir gündelik yaşam alanıdır (Hine, 2017, s. 27). Kozinets'in ifade ettiği gibi açtığım sosyal medya hesaplarının gündelik yaşam pratiklerine dahil olması, topluluk üyelerinin kendilerini inşa ettikleri ve performe ettikleri bir alana dönüşmesi gibi özellikler araştırmaya katkı sağladı.

Dijital araçlar olarak sosyal medya platformları (Facebook, Instagram, Twitter) ile toplumsal hafıza pratikleri arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Yıllar içinde sosyal medya platformlarında kullanıcı sayısı artmış, bu platformlar popülerleşmiş ve farklı işlevsellikler kazanarak büyümüşlerdir. İhtiyaçlara göre sürekli güncellenen niteliklerine bakılırsa, toplumsal bellek ve hatırlama-unutma pratikleri açısından mecra olarak doğrudan işlev kazanırlar. Fotoğraflar, mektuplar, efemera, günlükler, video kayıtları, mesajlar vb. kişisel ve kolektif içeriğin karşılıklı etkileşimi, aktarım süreçlerine zemin yaratır ve kayıt ortamına dönüşmesini mümkün kılar.

Dijital etnografi çerçevesinde **Facebook'ta** kurmuş olduğum fabrikaya ait bir sayfa ve sayfaya bağlı grup, bir Twitter hesabı ve bir Instagram hesabı üzerinden gözlem ve katılımcı gözlem yaparak araştırmamı sürdürdüm. Dijital etnografi gözlemleri gerçekleştirirken doğru bir araştırmacı pozisyonunu korumam, gözlemlerimi incelikli bir şekilde gerçekleştirebilmemi ve temasta olduğum çalışanlarla güven ilişkisi geliştirebilmemi kolaylaştırdı. Kolaylaştırıcı işlevinin yanında fabrika çalışanları odağında çevreyi genişletme, farklı görüşmecilere ulaşma, bilgi teyit edebilme ya da ortak bir duygu ya da heyecanda buluşabilme konusunda uygun bir mecra olarak işlev gördü.

Sayfanın ilk zamanlarında üye sayısını artırmak için özel mesaj yoluyla bağlantıya geçtiğim kişilere kendimi tanıtmak, çoğunlukla karşılıklı takipleşmek, başka fabrika çalışanlarının da kullanımı için sayfanın önerilmesi gibi adımlar gerçekleşti. Sosyal medya çerçevesi içinde en coşkulu ve hararetli zamanlar, birbirinin izini kaybetmiş ve yıllarca görüşmemiş olanların sanal olarak kavuşmasıydı. Sayfayı, bu şekilde işe yaradıkça sahiplenilen, bir konu olduğunda paylaşılacak üzere bana içerik gönderilen veya kendilerinin sayfada onayımıyla paylaşım yaptıkları bir süreç olarak tarif edebilirim.

Sosyal medyayı kullanmak halihazırda sahip olduğumuz grup dinamiklerine ve niteliklerine doğrudan katkı sağladı. Bir mecra olarak Facebook, fabrika çalışanlarının aralarındaki örgütlenmeyi ve diyalogu kolaylaştıran fonksiyonlar sunması nedeniyle tartışmasız bir şekilde topluluğun biçimlenmesine etkiye bulundu. Sosyal medya öncesinde ikili görüşen ya da yılda bir toplanan çekirdek arkadaş gruplarından söz edebilmekle birlikte bu tür bir çatı altında diyalog sağlayan, topluluğu içeren, birbiriyle ve fabrika ile ilgili paylaşım iten bir zeminden söz edilemezdi.

2009 yılında bir topluluk sayfası olarak açmış olduğum “Bomonti Bira Fabrikası”, üyelerinin sayfanın yönetici olduğum için iznim doğrultusunda girişlerinin gerçekleştiği bir ortamdır. Sayfayı açma sebeplerimin en başında Facebook kullanımının artması ve hızlıca yaygınlaşmasıyla beraber fabrika çalışanlarına erişmenin kolay bir yolu olarak görmem oldu. İkinci olarak, Facebook’ta Bomonti Bira Fabrikası adını aratan herkesin ilk olarak açmış olduğum mecrayla karşılaşmasını istedim. Böylece birbiriyle bağı kopmuş işçi ve memurların yeniden iletişim kurmasını sağlamaya katkım olabilirdi. Bir gözlemci olarak elbette en önemli bulduğum faydası ise sayfanın potansiyel görüşmeci ve anlatıcılara ulaşmamı sağlayacak olmasıydı. 2015 yılında “ist.tekel bira fabrikası..işçi işveren emeklileri gurubu” isminde başka bir Facebook grubu daha kuruldu. Sonrasında grup yöneticisi olan Bira Fabrikası eski çalışanıyla ortak grup üyesi sayısı arttıkça her iki sayfa benzer içeriklerin paylaşıldığı mecralara dönüştü.

Bomonti Bira Fabrikası Facebook sayfası benim görüşmecilerle tanışmamın ilk adımı olarak kendimi tanıtmaya, arkadaş listesine ekleme, fabrikaya dair haber değeri olan içerikleri paylaşma mecrası olarak şekillendi. Kısa zaman içinde fabrikaya ait görsel paylaştığımda altında yapılan yorumlarda fotoğrafta yer alanların teşhis edilmesi, geçmişin yad edilmesi minvalinde yazışmalar gerçekleşiyordu. Kimlerin hayatta olup olmadığı bilgisinin paylaşılması da şok yaratan ve kolektif bir üzüntüyü kamusallaştıran etkiler yaratıyordu. Bazen gündelik yaşamda küslük yaşayan arkadaşların, sayfada fotoğraf altı yorumlarında birbirleriyle yakınlaşmaları ve örneğin fotoğrafta yer alan bir kişinin kim olduğu tahminleri üzerine yazışmaları dikkat çekiciydi. Facebook sayfasında paylaşılan fotoğraflar hem yaşanmış olanın kanıtı sayılan belgeler, hem göğüslerinde taşıdıkları geçmişin rozetini temsil ediyor

gibi idi. Sayfanın ilk zamanlarında işçi albümleri (aile albümleri gibi ama çalışma hayatını konu alan fotoğraf albümü) henüz yeni açılırken paylaşım sıklığı çok fazla idi. Paylaşılabilir fotoğraflar azaldıkça iletişimin bizzat birbirlerine yöneldiğini ve karşılıklı iletişimin arttığını gözlemledim. Sonrasında ise sosyal medya mecralarında oluşan temasları ve topluluk dinamikleri fiziksel olarak gündelik hayatta yüz yüze görüşmeye doğru kaydı. İşçi buluşmaları bu eğilimin bir sonucu olarak görülebilir. Sonuç olarak sosyal medyanın araç olarak sunduğu katkılarla fabrika çalışanları ortak bir geçmişin etrafında kalabalık olarak bir araya gelip diyalog zeminini genişletmiş oldular.

Fabrika çalışanları arasında Facebook kullanıcısı olmayan kişi sayısı çok azdır. 60 ile 90 yaş grubu arasında aktif bir kullanıcı profili olduğu söylenebilir. Üye oldukları yukarıda bahsettiğim iki Facebook sayfası birbirinin izini ve iletişim bilgisini kaybeden fabrika çalışanlarını buluşturan mecralar olarak işlev görürken, gerçekleşen etkileşimi, fabrika iç mekânında, avlusunda, atölyelerde ya da spor müsabakalarında çekilmiş fotoğrafların içeriğine göre öncelikle fotoğraftaki öznelerin, sonrasında bir işaret varsa içinde bulunan olayın kendisinin belirlenmesi ve bu bilgiler etrafında kolektif olarak uyuşmayan bilgiyi karşılıklı hafıza yoklayarak teyitleştikleri ritüeller olarak düşünmek gerekir. Bu istişareleri toplumsal belleğin inşasında aktif bir eylemsellik ölçütü olarak nitelendirmek mümkündür. Sosyal medya sayfasının, Bomonti Bira Fabrikası işçisi ya da memuru kimliğini derinleştiren, toplumsal bellekte emeğin özneleri olarak zihinlerinde oluşan eski Tekel çalışanı, bira emekçisi ve genellikle bira sever olarak taşıdıkları nitelikleri güçlendiren bir etkisi oldu. Geçmişe dair içerik paylaşımlarını ise şimdiyle ilişkilennmeyen nostaljik unsurlar olarak görmemek gerekir. Çünkü geçmişin güncel dünyayla bağları kurulur. Sosyal medyanın yol açtığı dolaylı katkılar da olabilir. Örneğin sosyal medyada paylaşılan aile arşivinden bulunan bir fotoğrafla karşılaşmam sayesinde bu fotoğraf arşivime katıldı. Bir diğer örnek, yakın bir arkadaşımın paylaştığım bira bahçesine ait bir fotoğrafta merhum dedesini fark etmesiyle gerçekleşti. Aile arşivlerinin ilginç hazineler olarak hem araştıran kişi hem de fotoğrafta yer alan kişiler ya da fotoğrafla ilişkilenn kişiler için sürprizler içeren, umulmadık zamanlarda ortaya çıkarak tarihe katılan imgeler oldukları düşünülebilir (Görsel 2.5).

Görsel 2.5: Solda Bomonti Bira Bahçesi, Alibeyköy eşrafından Ersöz Aile Arşivi, sağ başta Ahmet Salih Ersöz sağda ise Hereke Tekel memuru Muzaffer Önvural arkadaşlarıyla Bomonti Bira Bahçesi'nde, Kaynak: Önvural Aile Arşivi.

Özetle sosyal medya, bu araştırmada hem araştırma konusunu toplumsal etkileşime açık hale getirmek hem de araştırma çıktılarını kamusalallaştırmak için işlevsel oldu. Aynı zamanda topluluk üyelerinin birbiriyle etkileşimini sağlarken görsel/arşivsel malzeme ile de ilişkilmesine olanak sağladı. Örneğin sosyal medyayı takip edenler başka sosyal medya hesaplarında araştırmayla ilgili bir içerikle karşılaştıklarında bilgi verdiler ya da içerik gönderdiler. Bu sayede diyalog kurmaya teşvik eden bir süreç yaşanırken arşive katılmış oldular.

Sosyal medyanın fotoğraf, belge vb. görsel malzemeye erişim konusunda ciddi bir potansiyel taşıdığını belirttim. Nitelik bakımından yeterli olmasa da kişisel arşivlerde hangi malzemelerin olduğunu görmek açısından önem taşıdı.

Facebook sayfasına paralel olarak işlemlerine rağmen içerik paylaşımını zaman içinde araştırmanın **Instagram** hesabına yönlendirmek sadece fabrika işçileri değil hem semt sakinleri hem de fabrika çalışanlarının aile üyeleri gibi daha geniş bir içerik takipçisi ile karşılaşmaya imkân tanıdı. Özellikle fotoğraf paylaşımlarının altına yapılan yorumlar nostaljik yönü baskın değerlendirmeler içermekle birlikte kamusal alanda gerçekleşen eylem duyurusu vb. durumlarda daha canlı ve eş zamanlı takibe dönüşen reaksiyonların alınmasını sağladı. Sosyal medya mecraları arasında en çok takipçisi olan Instagram hesabım @birafabrikasibomonti, konuyla ilişkili ama kendi araştırma çevrem içinde erişemediğim kişilerin direkt mesaj yoluyla erişmesi sayesinde iletişim konusunda katkı sağlayan bir mecra oldu. Bunun yanında beklenmedik bir şekilde güncel Bomonti markalı bira içenlerin sofralarda çekilen fotoğrafları etiketledikleri hatta müşteri memnuniyeti ve memnuniyetsizliği üzerine

geri bildirim yazdıkları bile oldu. Paylaşım içeriklerinin fabrikayı merkezine almakla birlikte daha geniş bir araştırma alanına yayılmasının da etkileşim alanındaki insanların çeşitlenmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Twitter mecrasında, Facebook sayfasından çok daha sonra, 2020 yılında açtığım ve yöneticisi olduğum Bomonti Bira Fabrikası (@bombirafabrikasi) isimli hesap, görüşmeci olarak erişilen fabrika çalışanlarının sayısını artırmak üzere işlev kazanmadı çünkü fabrika çalışanlarının Twitter platformunda aktif olmadıkları anlaşıldı. Bu hesap zaman içinde fabrikayı tanıtan, fabrika binalarının yıkım ve devir işlemleri kamuoyunda gündem olduğunda yaşanan süreci duyuran ve eylemselliğe çağrı yapan, Bellek Şişli gibi kentsel mekân odaklı hesaplarla ilişkilenen bir alan oldu. Aynı zamanda Tekel'in kurumsal tarihi, içki kültürü, emek tarihi, gündelik hayat, genelleyecek olursam kentsel ve tarihsel içerik sunan hesapları hem takip eden hem de yukarıda saydığım anahtar kelimeler nedeniyle radarına takılanlar ile etkileşim sağlayan içerikler üreten ve fabrikayı tanıtan bir hesaba dönüştü. Böylece fabrikanın geçmişinde öne çıkmamış, bilinmeyen yönlerini paylaşan bir tutum benimsemiş oldum. Bunun yanında Bomonti Bira Fabrikası ismiyle güncel Bomonti birasını eşleştirenlerin çakır keyif sofralardan Bomonti birası görünecek şekilde fotoğrafları paylaşmaları da ilginç geri bildirimler arasında oldu. Twitter'da da Facebook'ta olduğu gibi bir fotoğrafın Bomonti Bira Fabrikası'na ya da Bomonti Bira Bahçesi'ne ait olup olmadığı tartışmaları, eski gazete kupürlerinde yer alan Bomonti birası tanıtımındaki dilin günümüz ile nasıl farklılaştığı, fabrika üzerine gerçekleştirdiğim etkinlik ya da sunumlar, edebiyatçılardan ve yazarlardan alıntılar ve fabrika kartpostalları ilgi çeken içerikler olarak bu mecrada arşivlendiler.

Whatsapp bir sosyal medya platformu olmamakla birlikte anlık mesajlaşma platformu olarak işlev gören bir mobil uygulamadır. Bomonti Bira Fabrikası çalışanlarının arasında oluşturduğumuz Whatsapp grubu topluluk ilişkilerinde bir kırılma yarattı. Bu kırılmanın sebeplerinin en başında uygulamanın kendine özgü zamansallığı sayılabilir. İletişimin anlık olarak kuruluyor olması fabrika çalışanları arasında kısa sürede hızlı etkileşim yaratan, karşılıklılık üretebilen, sıcak temas kurabilmeye imkân tanıyan bir topluluk olma duygusunu kolaylaştırdı. Uygulama içerisinde gündelik ritüellere dönüşen bir iletişim içinde birbirinden haber alma, ilgi çeken içerikleri paylaşma, haber alınmayan kişilere erişmek için stratejiler üretme

eğilimleri gözlemledim. Herkesin aradan geçen yıllara rağmen birbirini çok iyi tanıdığı ve kavradığı, birbirinin hassasiyetlerine vakıf olduğu, mizahı tolere etme kapasitesi yüksek olanlara karşı sınırsız bir şakalaşma atmosferinin oluştuğunu gördüm. Birbirlerine çoğunlukla, ilk gençlik yıllarına denk düşen fabrika hayatı içinde yakıştırılmış lakaplarıyla hitap ettiklerini görmek ve karakterlerle lakaplar arasındaki uyumu ve uyumsuzluğu kavramak için isimlerin öyküleri üzerine yazışmak ilgi çekiciydi. Her bir emekçi karakterin dünyası, politik görüşü, mevcut sınıfsal konumu, emeklilik hayalleri, halihazırda yaşadığı şehir farklı olmakla birlikte grup içinde topluluk duygusunun giderek pekiştiğini, farklı kırılma hallerine rağmen ortaklaşma düzlemlerinin keşfedilme potansiyelinin arttığı söylenebilir. Uygulama içindeki iletişimden özellikle anlaşılan ayrımın ise işçi-memur ayrımı olması dikkat çekicidir. İşçilik ve memurluk durumunu çalışma hayatı içinde sendikası, hak mücadelesine ve bağlı oldukları kurumlara kadar farklı kategoriler olarak ayırtmaları fiilen çalışma faaliyeti sona erse de işçiler ve memurlar arasında seviye, samimiyet, dil ve bazen deneyim arasında farklılıklar yaratır. Uygulamada da grup üyeleri içinde işçiler ve memurlar birlikte olmakla birlikte işçiler çoğunluktadır. Uygulamanın grup üyelerinden herhangi birine ulaşan bir ölüm haberi karşısında cenaze merasimine katılım, aileyle iletişim ve ölen kişinin yakınlarına destek, sosyal medyada duyuru vb. örgütlenmeyi kolaylaştıran örnekler arasındaydı.

Whatsapp uygulamasında araştırmacı pozisyonum itibarıyla, grup üyeleriyle iletişimi fabrika ve araştırma faaliyetleri odağında tutmaya özen gösterdim. Sabah günaydın mesajları, Cuma günleri ve kandillerde dini tebrikler, resmi bayramlarda kutlama videoları ve seçim gündemi gibi ulusal önem taşıyan farklı zamanlarda sosyo-politik içeriklerin akışına dahil olmayarak yalnızca paylaşımları ve üyelerin arasındaki iletişimi incelemeye çalıştım. Bununla beraber sosyal medya sadece araştırmacı tarafından sınırlandırılmış bir çerçeve içinde kalamayacak kadar gündelik hayatın farklı alanlarına genişleme eğilimi taşıyan bir araç. Diyalogun derinleştiği zamanlarda anlatıcılar benimle fabrika dışındaki konularda iletişim kurmak istediklerinde, bu nitelikte paylaşımlarda bulunduklarında, özel günlerinde vb. görüşmek üzere davetlerde bulunduklarında geri çevirmemek bir yana istekle ve zevkle katıldım. Gündelik hayatlarında sınırlı da olsa yer almak güven ilişkisini pekiştiren ve araştırmanın sınırlarını aşarak var edilen bir ilişkinin kurulması

anlamına geldi. Whatsapp grubunun ritminin gündelik hayatın ritmiyle paralel bir doğası vardır. Uygulamayı aktif kullananlar gündelik akışı takip etmek konusunda sorun yaşamazlar. Ritmi tutturamayanlar için ise arada telefon zincirine benzeyen hâl hatır sorma aramaları yapılırdı, sonra da gruba bilgi verilirdi. Bu, topluluk üyelerinin iyilik halinin topluluğa sunulması gibiydi. Grubun kurulduğu ilk zamanlarda farklı siyasi görüşleri taşıyanların politik paylaşımlarından ya da yorumlarından rahatsızlık hisseden ya da grubun ritmini tutturamayan bazı üyeler gruptan ayrılmayı seçtiler. Arada geri dönenler de oldu. Biri gruptan ayrıldığında diğer üyeler arayıp sebeplerini öğreniyorlardı. Bir işçi gerekçesini şöyle açıkladı: “Ben çalışma arkadaşlarımı yıllardır görmüyordum; neredeyse 20 yıla yakındır. Bu grup sayesinde yeniden bir araya geldik. Şimdi eğer yeniden bir araya geldiğimizde benim hatıralarımı zedeleyecek ya da kötü hissettirecek bir olay yaşarsam, kaldıramam.” Bu tür durumlarda diğer iletişim araçlarını kullanarak diyalogu sürdürdük.

2.3.2.Bilişsel Haritalar ve Buluşmalar

İşçilerle yıllık buluşmaların gelenekselleşmesini sağlayan ve bu bir aradalığı örgütleyen kişilerin başında fabrikanın Sivil Savunma Amiri Nurettin O. gelir. Kendisi, 2019 yılı öncesine dayanan ilk buluşmaları fabrika İşçi Temsilcisi Ali S. ile birlikte örgütler. Emeklilik hayatında ilişkileri sürdürmek, diyalogu güçlendirmek ve buluşma kültürünü oluşturmak için çaba sarfeder. Siyaseten olanaklar yaratması, mekân ve buluşma organizasyonunda sorumluluk alması çalışanların toplanmasını kolaylaştırır. Bu buluşmalarda katılımın çok yüksek oranda olduğu, işçilerden memurlara, memurlardan fabrika müdürüne kapsayıcı bir duyuru yapılmasına rağmen özellikle işçiler arasında kapsayıcı bir beraberlik sağlandığını gözlemledim (Görsel 2.6, Görsel 2.7 ve Görsel 2.8).

Görsel 2.6: Birinci Fabrika Çalışanları Buluşması toplu fotoğraf [ortada ben (araştırmacı) ve çalışanlar, Fotoğraf: Orhan Cem Çetin.

Görsel 2.7: Dördüncü Fabrika Çalışanları Buluşması sonunda çekilen toplu fotoğraf¹⁵ [en solda önde ben (araştırmacı) ve çalışanlar], Fotoğraf: Orhan Cem Çetin.

¹⁵ Bu buluşmaya Mecidiyeköy Likör Fabrikası çalışanları da davet edildi, likör işçilerinden eski boksör olan bir kişi buluşmaya katılım sağladı.

Görsel 2.8: Dördüncü Fabrika Çalışanları Buluşması afişi.

Araştırmacı olarak dört kez tanıklık ettiğim işçi buluşmalarının, Bira Fabrikası çerçevesinde çalışma deneyimini paylaşımlar üzerinde topluluk duygusunu güçlendirmeye önemli bir etkisi olduğunu söyleyebilirim. Bu süregiden buluşma arzusu tetiklenmeden önce ilk buluşma zamansallık açısından onları sabitleyen, emeklilik hayatı içinde nasıl bir yaşam sürdürdükleri bilgisini paylaştıkları bir ortam oluşturur ve her buluşmaya ilk kez gelenlerin olduğu düşünülürse, karşılaşma şokunun çoğunlukla mutluluk biraz da hüznün duygusuyla yoğrulduğu görülebilir. Diyalogun egemen zamansallığı geçmiştir. Odaklandığı zamanın ortak tanıklık edilmiş bir geçmiş olması nedeniyle anımsama pratikleri, hafızalarda vücut bulan farklı parçaların bir araya getirilerek bütünsel bir hafıza inşası olarak yapılandırılmaz. Her bir bireysel hafıza, kolektif olarak anımsama eylemi içinde farklı bir boyaya benzer. Bira işçilerinin belleği, birbirinden farklı renklerde akışkan maddeler gibidir ve zihinlerinde ortak olarak uzlaştıkları geçmişin rengini bulmak üzere boyalarını birbirine katıştırarak kendi ideal renklerini bulmaya çalışırlar. Diyaloglar gerçekleşirken bedensel olarak birbirlerine yönelişleri ve hatırlama taleplerini kendi içlerinde farklı çaprazlamalarla sürekli olarak yapılandırmaları ve diyalogun bıraktığı tat gibi unsurlar geçmişin kolektif rengini birlikte bulmaya çalıştıkları duygusu yaratır. Büyük bir masa etrafında, tahmin edilemez bir

hareketlilik içinde, çok yönlü, farklı öznelerle yönelen seslenişleri ve “gürültüleri” adlandırmayı denesek nostaljik bir aksiyon filmi denebilir. “Hey! Hani kümes vardı fabrikanın çatısında, o tavuklar kimindi? Senin babanın atölyesinde bir kaçamak yapmıştık, hatırlıyor musun? Bir sendikacı vardı, neydi adı? Ah o çan, şimdi nerededir acaba? Alo, imla şefi hayatta mıdır? Nerede yaşıyor?” ve ışık hızında çaylar gelir. Sorular ağızlarda serbestçe uçuşurken cevaplarla havada çarpışır ve boyalar birbirine karışırken fabrikanın renk cümbüşüne dalarsınız. Yaş almış gençler, şakalar, muziplikler arasında bir süre için fabrikanın içinde bir atölyedesinizdir. Onlar için yüz yüze, yan yana olmak iyileştiricidir ve değerli hissettirir. Her buluşma çoğunlukla “Beraberce güzel bir hayat yaşadık,” cümlesini genişletir. Özellikle “çalışma hayatı” ile sınırlı olmayan, hayatın tümünü saran bir yaşamsal pekiştirme tümcesidir bu. Emegın özneleri için geçmiş zaman adaletli ve vicdanlı yönleriyle anılmakla beraber haşarı, ele avuca sığmaz ve mizahi yönleriyle coşku ve heyecan kazanır.

Buluşmalarda bazen doğaçlama ve öngörülemez etkinlikler gerçekleşirken bazen de araştırmacı olarak kurguladığım ve yönlendirdiğim araçlar oldu. Bunlara örnek bir etkinlik, Üçüncü Fabrika Çalışanları Buluşması’nda fabrikanın kapladığı alanın boş bir krokisinin üzerinde işçilerin çizimleriyle kurgulayacağı bilişsel harita denemesiydi. Bilişsel harita “bireyin günlük yaşantısında karşılaştığı mekânsal ortamda edindiği göreceli konumlar ve olgusal niteliklerin kazanıldığı, depolandığı ve hatırlandığı bir dizi psikolojik dönüşümden oluşan bir süreç”tir (Downs, Stea, 2011, s.312). Kevin Lynch, *Kent İmgesi (The Image of the City)* isimli çalışmasında bilişsel haritalama (cognitive mapping) kavramını kullanır. Bilişsel haritalama, değişen kentsel çevreyi kavramaya yönelik olarak mekânsal ölçekte kamusal ve özel olanın mesafelerini anlamlandırmaya yarar. İnsanların fiziksel çevrenin zihinsel strüktürlerini nasıl oluşturduğunu ve hangi imgeleri hatırlayarak çevrelerini kaydettiklerini sorgular (Lynch, 1960). Bu anlamıyla bilişsel haritalama yöntemi, mekân ve toplumsal bellek arasında görselleştirme yoluyla bağlantı kuran bir araçtır. Bu kavramı postmodernizmle ilişkilendiren, daha geniş ve kuramsal bir yaklaşımla ele alan Fredric Jameson, “yabancılaşmış kentin her şeyden önce, içinde yaşayan kişilerin ne kendi konumlarını ne de kendilerini içinde buldukları kentsel bütünlüğü (zihinlerinde) haritalayamadıkları bir uzam olduğunun” Lynch tarafından

öğretildiğini yazar. Özellikle dönüşüme uğramış kentlerin sakinleri için haritalamanın zorlukları da potansiyeller barındırır. “Geleneksel kentte yabancılaşmanın ortadan kaldırılması, bir ‘yer duygusunun’ pratik yönden yeniden kazandırılması ya da bellekte kalıcı ve bireysel öznenin hareketli, alternatif yörüngeler arasındaki anlar esnasında tekrar tekrar haritalayabileceği eklemlendirilmiş bir bütünlüğün inşası ya da yeniden inşasıyla” ilgilidir. “Global uzam ve toplumsal bütünün derindeki görünür olmayan ilişkilerin koordinatlarını ortaya çıkarmak ya da bir başka ifadeyle Bilişsel Haritalandırma, “varoluşsal verinin (öznenin ampirik konumunun) coğrafi bütünlüğün yaşanmamış, soyut kavramları ile koordinasyonunu gerektirdiğini” vurgular (Jameson, 2011, ss.94-96). Jameson’a göre bilişsel haritalama kültürün sınıfsal bir zeminde yeniden inşasına dayanır. Jameson, kentsel mekân pratiklerini bir yakınlaşma deneyimine dönüştürmenin zihinsel tasarım süreçlerinde gerçeklik ve ideolojiyle ilişkilendiğini ortaya koyar. Zihinsel kavrayışların sürekli olarak yeniden inşasıyla fiziksel mekânın imgelem dünyasına nasıl sızdığı ve kazanabileceği anlamları açık eder. Bu sebeplerden ötürü ölçek olarak küçük sayılabilecek bir alan olan fabrikanın, işçilerin zihinlerindeki tasvirine erişmek için bilişsel haritalama yöntemini kullandım. Bilişsel haritalamayla amaçlanan mekânın karakteristik özelliklerini saptayabilmektir. Başta kentler olmak üzere zihinsel haritaları çizdirilen semtler ve binalar gibi farklı ölçeklerde uygulanabilir. Fabrika ölçeği fabrika alanını dolduran binalar, farklı yapısal birimler, toplanma alanı, giriş-çıkış noktaları, maç sahası, atölyeler vb. gibi çok parçalı ve iç içe geçen yapısı nedeniyle lahana gibi katmanları soyulduğunda var olan ölçekten taşan ve zihinde genişleyen bir mekâna dönüşür. Bilişsel haritalama çalışmasında soyutlama yoluyla üretilenlerin içerikleri bunun göstergesidir. Bu çalışmanın yönergesi aşağıda açıkladığım şekilde gerçekleşti.

Fabrika çalışanlarının buluşmalarındaki geçmiş ile ilişkilene pratiklerinden söz ettiğimize göre şimdinin bağlamına gelebiliriz. Bugünün konusu; bedensel zayıflıklar, hastalıklar, geçim zorlukları gibi kırılmalık etrafında dolaşır. Bu kırılmalıkların merkezinde ise ölümün olduğu hissedilir. Kaybedilen eski çalışma arkadaşlarının, geçmişin hatırasına dünyadan yapayalnız göçüp gitmemeleri, onları uğurlayabilmek ve vedalaşabilmek sıkça tekrarlanan ifadeler olur. Görmeyeli yıllar da geçmiş olsa, belki arkadaşını en son fabrikada görmüş ve bir daha görüşmemiş dahi olsa cenazesine gitmek çok önemli, layıkıyla gerçekleştirilmesi gereken bir vedalaşmadır. İşçi buluşmalarının temel motivasyonlarından bir diğeri ise işçilerin aralarında haberleşebilmesi, her yıl yaşamsal ahvalleriyle ilgili senkronize olmalarıdır. Kırılmalıklar bir kenara bırakıldığında şimdiyle kurulan ilişkiyi belirleyen başat aktörler çocuklar ve torunlardır. Onlardan bahsettiklerinde neşenin dozu ve hayatın olağan akışının yükselen ritmi daha belirgin hale gelir. İstisnalar dışında kendiliklerine dair kırılmalıkları ve yetersizlikleri göz ardı edebilmelerine neden olan, hayatlarını dolduran varlıklar olarak aile bireylerinin hayatlarında işgal ettiği yerin zaman içinde giderek arttığı söylenebilir.

İşçi buluşmaları gelenekselleşme yolundayken pandemi nedeniyle sekteye uğrasa da buluşma bilincinin oluşmuş olması ve yıllık görüşmeler için herkesin fırsat beklemesi umut verici olur. Bu buluşmaları kolaylaştıracak bir araç olarak küçük bir dernek kurma fikri her buluşmanın mutlaka konusu olur. Gelirleri birbirinden farklılaşan emekli işçiler için bir ortak mekân ve konfor yaratmanın ilişkileri güçlendireceği ve müşterek bir iyilik sunacağı fikrinde ortaklaşılar fakat eyleme geçmek koşullar nedeniyle zordur. Müşterek iyilik, topluluk duygusunu güçlendirmek, dayanışma kültürünü canlı kılmak, toplumsal hafızayı birlikte inşa etme sürecini paylaşmak gibi paydalarda buluşur. Görüşmek için yalnızca yıllık buluşmalar beklenmez. Küçük gruplar halinde görüşenler, bir sofranın etrafında bir araya gelen daha yakın arkadaş grupları da vardır. Sosyal medyada paylaşılan fotoğraflar bu tür yüz yüze gelişleri takip edebilmek için ideal bir ortam yaratır.

2.3.3.Bit Pazarları, Koleksiyonerler, Arşivler ve Mezatlar

Bir araştırmanın muhtevası ve malzemesi umulmadık köşelerde, beklenmedik anlarda belirip araştırmacıya göz kırpar. Daha önce tanışılmamış insanların,

yabancı simaların ağızlarından enteresan ve kayda değer bilgiler dökülebilir ya da bir rastlantı sayesinde yeri doldurulmayacak bir anlatı ortaya çıkabilir. Bir araştırmanın olanakları iyilik sever bireylerin ve yardımcı olmak isteyenlerin önerileriyle mümkün olan yeni tanışıklıklar sayesinde genişler. Karşılaşma, bir ev kapısı eşiğinde ya da bir dükkânın önündeki randevulaşmayla sokaklarda ve kamusal alanlarda ya da yalıtılmış ve zamanın katman katman üst üste yığıldığı, öznellikte sarılmış sessiz bir odada gerçekleşebilir. Zamana ve mekâna yerleşen öznenin kaynağı oluşturduğu anlatıların su gibi doldurduğu düşünsel havuz ancak su dinlendikten yani anlatılar hazmedilip sentezlendikten sonra kelimelere bürünür.

Bit pazarları, araştırma sahasına katkısı açısından eşsiz başvuru alanlarına dönüşebilirler. Geçmiş etrafında buluşan, düşünen, ticaret ve takas yapan, meraklı insanların buluşma mekânıdır, anlatılara erişim, iz sürme kolaylığı ve ilişkisellikleri algılamak bakımından zihinsel tetikleyici nitelikler taşırlar. Genellikle kentsel alanların sınırlarında konumlanan bit pazarlarının İstanbul'da en bilinenlerinin başında Bomonti, Kadıköy ve Dolapdere bit pazarları gelir. Kimileri için Feriköy Antika Pazarı kimileri için Bomonti Bit Pazarı olarak anılan pazar, Bomonti semtinin eskisinden farklı olarak anıldığı özelliklerin en başındadır. Pazar yeri farklı günlerde farklı ihtiyaçlara cevap verir. Kentin farklı sınıfsal konumlarına ve kültürel değerlere sahip simalarını bir araya getirir. Mekân pazartesi ve perşembe günleri semt/halk pazarı iken, cumartesi günleri orta ve orta-üst gelir grubunun hatta epeyce ünlünün alışveriş ettiği bir ekolojik/organik pazar, cuma günleri giyim pazarı olarak anılan ikinci el kıyafet vb. eşyaların satıldığı daha alt gelir grubunun ilgisini çekecek bir niteliğe bürünür. Pazar günleri kurulan bit/antika pazarı ise çeşitlilik bakımından en zengini, farklı merakları olan onca insanı bir araya getirme potansiyelini taşıyan renkli ve enteresan bir gezintiyi vaat eden bir pazardır. Bir araya gelme potansiyeli bit pazarı ruhunu pekiştirir. Her meraklının kendi ilgisine dair bir gündelik yaşam nesnesiyle ya da geçmişle bağ kurabildiği, cebi farklı miktarlarda dolu yediden yetmişe herkese hitap edebilme özelliği ile geçmişten bu yana semtin sosyal ve kültürel dayanıklılığının minyatür bir temsili sayılır. Bomonti semtinde kurulan pazara giden kadınların varlık durumlarındaki değişimi Suat Derviş 1935 tarihli *İstanbul Halkı Nerelerde Yaşırlar* isimli tefrikasında tarif eder.

Pazar günleri olup da Kurtuluş ve yahut Bomonti’de pazar kurulunca çantasını alan ev kadını haydi oraya... Eskiden bir evin içinde dört beş hizmetkâr bulunurdu değil mi? Şimdi o usul de geçti. Her evde en babayiğidi bir hizmetçi kullanıyor. Ve ekserisinde de evin hanımı kendi işini görüyor. Bunun için en fazla rağbet az odalı apartmanlardır. Sekiz dokuz odalı apartmanların şimdi bazılarını bölmeye bile başladılar, insanlarda para kalmadı, besbelli... (Derviş, 1935b)

Bomonti Bit Pazarı, 2009 yılında faaliyete geçer (Görsel 2.11). Geçmişi çok eski olmamakla birlikte tezgahlarında sunulanlar mazinin de mazisi denebilecek bir zaman aralığını kapsar. Bomonti bira işçilerinin aktardığına göre eskiden burası araba tamircilerinin bulunduğu bir alandır.

Görsel 2.11: Solda Bomonti Bit Pazarı, Bomontiada’ya yakın girişten genel görünüş, 9 Şubat 2021, sağda Bomonti Semt Pazarı, 22 Mayıs 2023, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

Bir araştırmacı olarak fabrika ile bit pazarının birbirine bağlandığını fark etmem ise pazarda zaman geçirdikçe, pazara yolu düşenlerin birbirinden farklı hikâyeleri sayesinde olur. Birbirinden biricik hayatları taşıyan bu hikâyeler, eşyalar ve nesneler aracılığıyla meraklılarının bakındığı tezgahlara düşer ya da uzun süre aynı yerde yuvalanır. Bir tezgâhın üzerinde açılan kolilerden çıkarılan ve etrafa saçılan malzemenin zenginliği çoğunlukla bir semt sakininin ölümünün habercisidir.

Bit pazarı sahasında, lise çağında biriktiriciliğe başlayan Tuna Pektaş şöyle anlatıyor: “Bu hikâyeleri Feriköy’de çok duyuyorum. Özellikle Ermeni, Rum ailelerden ölenler olduğunda çocukları ya da mirası devralanlar evde bulunan antika parçaları ve beraberinde fotoğrafları belli bir ücret karşılığında ellerinden çıkarabiliyorlar. Mesela Kadıköy’de bulunan sahaflarda da Modalı ailelerin albümleriyle karşılaşmıştım. Genelde aile albümleri toplayanlar var ama çoğu aile albümü, satacak kişiler tarafından maalesef konularına göre dağıtılıyor. Örneğin Feriköy Pazarı’nda

Beyoğlu’nda yaşamış bir Rum müzisyene ait aile albümleri bulmuştum. Satan kişiyi tanıyordum. Albüm dağılmasın diye ilgili kişileri albümü almaları için yönlendirdim ama yanaşmamışlardı. Bir hafta sonrasında satan kişi tarafından albüm dağıtıldı. Belki bugün birçok farklı kişinin elinde o ailenin fotoğrafları vardır.” sözleriyle aktarır. Aileler fotoğraflar aracılığıyla dağılır, bazen de yeniden birbirine kavuşur ve fotoğraflar hareket ederken anlamları değişmeye devam eder:

Bir fotoğrafın “hafıza değeri”ndeki yıpranma veya “duygusal ağırlığı” çoğu zaman onun elden çıkarılmasına zemin hazırlamaktadır. Fotoğraflar genellikle bir kişinin ölümünden sonra, özellikle eğer varisi yoksa, çeşitli ev eşyalarıyla birlikte atılır. Aile içi anlaşmazlıklar da artık aile geçmişinin bir parçası olarak görülmeyen aile fotoğraflarının bazı aile fertleri tarafından atılması sonucunu doğurabilir. Böyle durumlarda fotoğraflar, kurtulunması gereken duygusal bir yük olarak görülebilir. Türkiye’deki pazarın bu denli büyük olmasında, fotoğrafları bir şekilde elden çıkaran ailelerin fotoğrafı tarihî bir nesne ya da antika eşya olarak değerlendirmemesinin bir payı olabilir (Calafato, 2021, ss.379-380).

Fotoğraflar, bazen anımsatıcı izler ve işaretler taşıyan eşyalar, şamdanlar, vazolar, takılar, bazen ayakkabılar, tezgâh sahiplerinin içine daldığı, ederine göre kategorize etmeye çalıştığı, ölümden koparılan ve sunulan nesneler olur. Hikâye ancak meraklı bir gözle beraber açılır. Belki bir semt sakinine dair ya da ona intikal etmiş bir aile albümü nostaljik belleğin şatosuna dönüşen pazarda tanıklığına asla sahip olamayacak olan yeni sahibini bekler. Fotoğraflar sahip değiştirir ama fotoğraflardaki hayatlara tanıklık edenler ve bizzat fotoğrafa yerleşenler değişmez. Bomonti Bit Pazarı’nın günün farklı zamanlarında değişen bir ritmi, hikâye değiş tokuş eden tezgahçıları eşliğinde kendine özgü eskimeyen bir insan dokusu vardır. Pazar asla tezgahlarda görünenlerden ibaret değildir. Pazar fiziksel olarak yüz yüze gelme ve el sıkışma mekânı olsa da asıl ticaret pazardan önce gerçekleşir. Birbirini tanıyan, birbirinin ne aradığını ve birbirinin ne sattığını bilenler tezgâh açılmadan ya da parçalar tezgâha düşmeden önce haberleşir. Tezgâhın iki tarafı karşılıklı sorumluluk hisseder. İlk haber satıcıdan olur; alıcı ise biriktirdiği “şeylerin” tanımladığı çerçeveye uyan malzemenin nazlanmadan alıcısı olduğunda sağlıklı ve sürdürülebilir bir ilişki kurulur. Bahsi geçen ilişki kapsamında alınıp satılanlar çoğunlukla alıcıların koleksiyoner olduğu alışverişlerdir.

2021 yılının şubat ayında kardeşimle beraber bit pazarında tezgâh açma arzumuz gerçeğe dönüştü. Her pazar sabah 05:00’te uyanıp yola çıkıyoruz. Bir araya

getirdiğimiz eski kıyafetler, sahafıye, kitap, dergi vb. malzemeye tezgâhın başına geçiyoruz. Bit pazarında olmamın nedenlerinden biri, Bira Fabrikası evreninde yüzen malzemeye yakınlaşma isteğim. Sokakların ve evlerin ruhunu yakalayan sahaf ve antikacılarla ilişki kurmanın önemini, kendi arşivini yaratan biriktirici bir arkadaşımın anlattıklarından biliyorum. Fabrikaya dair eski bir çalışan, koleksiyoner ya da iz sürmemi kolaylaştıracak bir tezgâh sahibine rastlama olasılığım ve ilişkiler kurmak ilgi çekici görünüyor. Karşılaşacağım nesneler ya da arşivime katkı sunacak herhangi bir detay peşinde gezmeye devam ediyorum. Bu detayları takip etmek doktora tezini aşıyor. Heyecanımı canlı tutuyor, merakımı kamçılıyor ve göze görünmeyenlerin kaydını tutma refleksimi güçlendiriyor. Pazar deneyimi yeni karşılaşma ve tanışıklıklar bir yana birkaç küçük detay dışında hezimetle sonuçlanıyor. Çünkü fabrikaya dair malzemenin çok büyük bir kısmı toplanmış. Kalanlar ise Bomonti adının tanınmasıyla beraber spekülatif yüksek fiyatlara ulaşmış. Bu yüzden herhangi bir materyal toplamak imkânsızlaşıyor. Yine de üç ay süren macerada tezgâh sahipleriyle Bomonti'yi araştıran bir öğrenci ve fabrika meraklısı olarak tanışmak, ele geçirilen fotoğraflarda iletişim kurulan birine dönüşmek umut verici oluyor. Daha önce rastladığım ama bende olmayan birkaç fotoğraf, arşivime bu sayede ekleniyor (Görsel 2.12). Yayınlandığı kitapta cilt yerine denk geldiği için sol kenarının bulanık görüldüğü o bildik fotoğrafın kendisi, pazarda tezgâh açan birinden gelen telefonla arşivime büyük bir gururla eklenmiş oluyor¹⁶.

¹⁶ 2021 yılı mayıs ayına ait etnografik gözlem notları

Görsel 2.12: Bomonti gezildikten sonra notuyla, 23.05.1933, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Bit pazarında tezgâh açtığımız günlerden birinde pazarı gezerken bir tezgâh üzerinde yan yana dizilmiş Tekel bira şişelerini bulmak çölde su bulmaktan farksızdı. Fabrikaya dair en klasik parçalardandı. Üstelik fiyatı uygun olduğu için şanslıydım. Osmanlı döneminde üretilmiş şişeler mezatlarda ve tezgahlarda 1500 lira civarında fiyatlarla alıcı bulurken, erken Cumhuriyet döneminden 1990'lara kadar halkın yıllar boyunca bira tükettiği Tekel şişeleri hafızalarda yer etmiş, tasarımlar arasında en belirgin formu taşıyan şişelerdendi. Bu şişeleri adedi 20 lira civarında bir fiyata (şimdilerde çevrimiçi mezatlarda en az 250 lira) edinebildiğim için şanslıydım (Görsel 2.13).

Görsel 2.13: Solda 23 Ağustos 1929 tarihinde onlu bira kasaları fabrika kamyonuna yüklenirken, Kaynak: Sandalcı, M. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Biraya Dair Objeler, Belgeler, Fotoğraflar*. İstanbul: Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş. Sağda Bomonti Bit Pazarı'nda bir tezgâhta rastladığım Tekel bira şişeleri, 9 Şubat 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Endüstriyel ve kültürel miras öğelerini ilk aşamada kendi dünyamızda kıymetlendirmek, saklamak, korumak, hikâyelerle aktarılanlara sahip çıkarak yok olma ve kaybedilme koşullarından kurtarmak, sonraki aşamada ise kişisel arşivlerde uygun zaman için hazırda tutmakla, biriktirilenler kamusallaşma olanağına kavuşur. Toplayıcılığın kriterlere göre değişkenlik gösterdiğini akılda tutarak ve Bira Fabrikası'na dair malzeme ve veriye rastlayacağımız koleksiyonların çoğunlukla yazıya dökülmemiş doğasını dikkate alarak göz atmak önem taşır. Bu arada toplayıcılık ile koleksiyonculuk arasındaki farktan söz etmek gerekir: “Koleksiyoncuyu, ‘toplayıcı’ olmaktan ayıran en önemli nokta, koleksiyonu yapılan nesnenin derin bilgisine sahip olması gerektiğidir; nesnenin oluşuna, tarihine ve kültürel etkisine dair bilgiye ulaşmak koleksiyonculuk açısından bağlayıcı ve belirleyicidir” (Durmaz, 2012, s.5). Bazen bu tür ayrımların ya da adlandırmaların muğlaklaştığı ve geçersizleştiği durumlar da olabilir. Burada özellikle nesneler etrafında oluşan aurada/atmosferde biriken içerik ve deneyimin derinleşmesiyle özgünleşen bilginin, özneler eliyle temsil edilmesi ve onlarla anılmasıdır. Bu sebeple, Bomonti, bira ve bira fabrikası anahtar kelimeleri çevresinde koleksiyonlarıyla özdeşleşen öznelere bakmak elzem hale gelir. Sonuç olarak bit pazarlarında, arşivlerde ya da mezatlarda karşılaşılan özneler ya da koleksiyonerler bazen bir

araştırmacıya ürettikleri içerikle destek verebilen, bazen araştırmacı için öğretici süreçlere kaynaklık eden kişiler olarak rol üstlenebilirler.

Türkiye'nin önemli koleksiyonerlerinden biri olan Mert Sandalcı, bira odaklı biriktirenlerin başında gelir (Görsel 2.14). Sandalcı, koleksiyonculuğun ailesinde bir geleneğe dönüşmesiyle koleksiyon merakını erken yaşlarda taşıyan bir çocuk olduğunu paylaşır. Boyutu ve zamansallığı bakımından en geniş bira koleksiyonuna sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Görsel 2.14: Fatma Ana'nın Helvasından Bomonti Biraderlere haberinden bir kesit, Hürriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1997, Kaynak: Taha Toros Arşivi¹⁷.

Örneğin Sandalcı, çok nadir ve değerli 1850 tarihli bir jetondan bahseder. Hayatı jeton olmuş bir koleksiyoner ile bahsettiği jeton için bir müzayedede nasıl kıyasıya kapıştığını ve sonunda jetonu satın almasının o koleksiyoner için nasıl bir skandal olduğunu anlatır. O jetonun bir eşi daha görülmez. Bazen bira ile anılan ve satışa sunulan malzemelerin bira ile ilgisi olmadığı ve satıcılarının bilgi sahibi olmadığından yakınıdır. Bira konusunda piyasada uzman olarak kabul edildiği,

¹⁷ Arşiv kayıt numarası: 001500665006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi

müzayedelerde el kaldırdığı anda malzemenin bira olduğundan herkesin emin olduğu ve fiyatların fırladığını aktarır. Bira üzerine 1989 yılında biriktirmeye başladığı yüz parçaya yakın malzemenin bulunduğu koleksiyonun en büyük özelliğinin ilave bir malzeme gelmemiş olması olduğunu belirtir. Bardak, bardak altlığı, kartpostallar, bira etiketleri, menüler vb. bira ile ilgili ne varsa, “bira fabrikasında çalışan işçinin pasosunu bile” aldığını anlatır. Bunların zor bulunan malzemeler olduğunu ekler ve birada çok çeşit olmadığına değinir. Almanya’da bira etiketleri konusunda muazzam koleksiyonlar olduğundan, Türkiye’de üretilenlerin de bu koleksiyonlara girdiğinden söz eder¹⁸.

Koleksiyon sahibi Mert Sandalcı’nın Bomonti Bira fabrikasına dair parçaların da yer aldığı bira odaklı koleksiyonu 2009 yılında Anadolu Efes tarafından satın alınır. İstanbul, Ankara ve İzmir’de koleksiyonun ziyaretçilere açıldığı *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Biraya Dair* isimli bir sergi hazırlanır ve bir kitap basılır (Serbest, 2009). Bu kitapta sergide yer almayan 300’den fazla fotoğraf vardır. Anadolu Efes’te koleksiyonun sorumluluğunu üstlenen Ercan Eren ile işbirlikleri sayesinde Sandalcı kendi koleksiyonundaki malzemenin açıklamalarını ve resim altı bilgilerini içeren metinler üretir. Sergi alanında 167 adet kartpostal sergilenir, dönemin içki ile ilgili şarkıları dinletilir. İçki odaklı bir içerik olmasından ötürü sergi rotasına bir yönlendirme levhasının dahi asılamadığını, politik konjonktürü ima ederek böyle bir çalışmanın ilerleyen zamanlarda olamayacağını ve hayatının en doğru işlerinden birini yaptığını vurgular. 2018 yılında Sandalcı’nın koleksiyonundan yeni bir seçkiyle önce İstanbul’da Deniz Müzesi’nde izlenen, arkasından İzmir’e ve Ankara’ya taşınan bir sergi daha gerçekleşir. Küratörlüğünü Burçak Madran’ın üstlendiği, Bomonti “Kendine Has” ismiyle açılan sergi ziyaretçileriyle buluşur (Tetrazon, 2018)¹⁹.

¹⁸ Bomonti Kendine Has ismiyle açılan bira sergisine ev sahipliği yapan Deniz Müzesi’nde, 8 Mayıs 2018 tarihinde Mert Sandalcı ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede paylaştığı bilgileri içerir.

¹⁹ Bira Fabrikası’nın kuruluş belgeleri, şişeleri, bardakları, özel paraları ve efemera eserlerden oluşan sergide fabrikanın kapanması ve Anadolu Efes grubuna devredilmesi ile markanın özgün anlatımı yer almaktadır. Bomonti ve Feriköy semtlerindeki 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında kurulan sanayi tesislerinin ve ona eklenen bahçelerin hem sosyal yaşamı hem de bölgenin coğrafyasını nasıl şekillendirdiği fotoğraflar, tarihi objeler, belgeler, sözlü anlatılarla sergide detaylı bir şekilde anlatılır. Semtin dönüşümü ve sosyal tarihi, ziyaretçi etkileşimini arttırmaya yönelik tasarımlarla ele alınır. Bira

1989 yılında çocuklukla ilgili çeşitli konularda malzeme biriktirdiğini, kartpostal tarihi, Türk Eczacılık tarihi vb. üzerine çalışmalar yaptığını ifade eden Sandalcı, Türkiye’de biriktirmemenin toplumsal bir sorun olduğunu ve bu alanın boş olduğunu vurgular. Koleksiyonu tasnif etmek ve arşiv programı kullanmak gibi işlerin önemine değinirken zamanında müzayedelerden çok büyük paralara alınmış malzemelerin kitaplaşması kararını, “birikiyor, birikiyor ve birikiyor, yeni bir malzeme gelmediğinde ise kitaplaşıyor” diyerek açıklığa kavuşturur. Bira koleksiyonunun tamamlanması 20 yıl sürer. Sonuç olarak Mert Sandalcı, Anadolu Efes’e devredilen bu büyük maceranın kaynağı olan, koleksiyonun başlangıç noktasını ve öznel hikâyesini şöyle aktarır:

1989 yılıydı, o yıllarda eskiye olan merakım had safhadaydı. Yedikule’den Üsküdar’a her gün İstanbul’un eskicilerini turluyordum. Günlerden bir gün yolum her zamanki gibi Çukurcuma’da Tombak Ahmet’e düşmüştü. Dükkânın içine, yavaş yavaş, sindire sindire bakınarak geziniyordum. Geçen asırdan kalma kıyafetler, tavandan sarkan doldurulmuş yarasa, tahta kızaklar, sokak levhaları, asırlık dişçi koltuğu... Tıklım tıklım, eklektik bir dünyada, özenle seçilmiş objelerle oluşan mistik hava insanı acayip etkiliyordu. Bütün bu karmaşanın içinde bir dolabın altında yerde duran siyah bir bira şişesi gözüme çarpmıştı. Ağzı katılaşmış bir tabaka çamurla kaplı, porselen kapaklı bir şişeydi bu. Tombak Ahmet diğer müşterilerle ilgileniyordu, fırsattan istifade şişeyi elime aldım, bir kenara iliştim, gözlerimi kapadım (...) İşte böyle başladı bira tarihi koleksiyonculuğu (Adlı, 2019)²⁰.

Fiyatından dolayı ilk anda alamadığım koleksiyon parçası bir Bomonti şişesi ile... Zaman içinde koleksiyonum büyüdükçe ve benden yaşça büyüklerle paylaştıkça fark ettim ki yolu bira bahçelerinden, keyifli pikniklerden geçen pek çok insan eski bira şişelerini görünce benimle aynı duyguları yaşıyor, gözleri doluyor. Ben fıçı biraya, bira bahçelerine yetişemedim ama Yakacak’ın, Telli Baba’nın, Sultan Suyu’nun çay bahçelerini biliyorum, dolayısıyla Bomonti’de, Moda’da, Kalamış’taki ortamı, ailecek içilen bir fıçı biranın ne denli lezzetli olabileceğini hayal edebiliyorum. Eminim, bu koleksiyon hem hayal dünyamızda fırtınalar koparacak hem de öğretecek... Belgeleri, nesneleri görenlerin kendi aralarında anlatacakları hikâyeler, bu koleksiyonu çok daha anlamlı kılacak (Sandalcı, 2009, s.5).

fabrikasının kısmi maketi, şişe yerleştirmeleri, dönem kıyafetlerinin ve aksesuarlarının denenebileceği Osmanlı bira bahçesi canlandırması, sergideki bazı sahneografik unsurlardır.

²⁰ Aynı olayı başka bir anlatısında şöyle tarif eder: Bir gün eskici-antikacı Tombak Ahmet’te içi dolu bir bira şişesi gördüm, üzerinde "Bomonti Constantinople" yazıyor. Bir an çocukluğum geldi aklıma. "Kaç para?" dedim, "400 lira." Pahalı geldi. Aradan zaman geçti. Aklıma takılmıştı, tekrar gittim, aldım o şişeyi. Alış o alış. Sonra Bomonti’nin mezarından tutun da Mısır’da açtığı fabrikaya, İstanbul’daki fabrikanın planlarından Osmanlı ülkesinin bira bahçelerine kadar her şeyi topladım.

Bir koleksiyonerin hikâyesini uzun uzadıya anlatmanın önemli bir yanı var. Bu hikâye geçmişte farklı beklentilerle başlamış bir tutku ya da merakın bugün bir araştırma sahası için nasıl kaynak yaratabildiğini gösterir. Şu anda bahsi geçen koleksiyon olmasaydı dağınık, bir araya getirilmesi neredeyse imkânsız ve erişilmez, dolayısıyla başvuru kaynağına dönüşmemiş bir veriden söz ediyor olacaktık. Bira Fabrikası'nı kapsayan bu koleksiyonun özel bir şirketin himayesinde, Anadolu Efes tarafından koruma altına alınarak tarihsel bir kaynağa dönüşmesi olumlu olmakla beraber içeriğe kamusal erişimi mümkün kılan bir kurumda muhafazası ve sunulması bellek hakkı bağlamında daha uygun olmaz mıydı diye de sormak gerekir. Kamusal kurumların bu tip kişisel arşivlerin korunmasında politika geliştirmesinin ve kaynak ayırmasının doğru yöntem olduğu aşîkâr. Bunun gerçekleşmediği durumlarda bu tür tarihsel deneyimlerin etrafında biriktirilmesi gerekenlerin kişisel çabalarla savunulması aynı anda hem umut verici hem de üzücüdür.

Araştırmaya başladığım ilk zamanlarda kapısını çaldığım bir diğer kişi Gökhan Akçura idi. Kendisi yazar, araştırmacı, senarist, reklamcı, yayıncı, editör ve radyo programcısı olarak sinema, tiyatro ve gündelik yaşam tarihi üzerine değerli üretimleri ve özgün içerikleriyle bilinir. Arşivinden araştırmama katkı sunmak için önerdiği “Biranın Gıdaî Kıymeti” temalı afişle birlikte blogunda yayınladığı bir yazıya erişmek heyecan vericiydi (Görsel 2.15). Bunların yanında paylaştığı “Alafranga Biraya Alaturka Tarihçe”²¹ (Akçura, 1991a, ss.59-68) ve “Bir Buzlu Bira İç Güzelim...” (Akçura, 1991b, ss.69-76) isimli yazıları Halis Osmanlı birası olarak anılan Bomonti'ye dair daha önce bilmediğim detayları kapsayan bir içerik sunuyordu.

Bir araştırmanın peşinde bit pazarlarında, koleksiyonerlerin, o alanda yazıp çizenlerin ve meraklıların peşinde dolaşp bilgi biriktirmenin hem bir flanöz enerjisi hem de araştırmacı titizliği gerektirdiği açık. Araştırma süreci, ipuçları birbirine bağlanırken tesadüfler ve tanıklık içeren eylemler dizisini içerir. Örneğin yukarıda

²¹ Bu yazıda görsellerde kaynak olarak belirtilen başka bir koleksiyoner daha gözümüze çarpar. Bomonti Bira Fabrikası kartpostalı, Bomonti-Nektar şirket zarfı, Bira bahçesinde kurulmuş bir masanın ve fabrikanın fotoğrafları, fabrika tanıtım kartı gibi koleksiyona ait olduğu belirtilen görsel malzemeler mevcuttur.

bahsi geçen Sandalcı tarafından hazırlanan serginin kataloğunda, Gökhan Akçura'nın arşivinde uykudan uyandırdığı yazısının hikâyesi şöyledir:

Hadi bakalım! Nereden nereye! Yıllar önce çok eski bir bira tartışmasını anlatan bir yazı kaleme almıştım. Öyküsünü isterseniz aşağıda okuyacaksınız. Bu bira tartışmasını dergilerden öğrenmiştim elbette. Tartışmanın odağında ise bir afiş vardı. Tartışma tamam da afişi görmek mümkün olmamıştı. Garajİstanbul'da Efes Pilsen'in açtığı Biraya Dair sergisinin kataloğunda bu afişi görmeyeyim mi! Hemen afişi kopyaladım, altına da yazımı ekledim. Eğlencelidir, söylemedi demeyin! (Akçura, 2009)

Görsel 2.15: “Biranın Gıdai Kıymeti”, 1940’lı yıllarda gazete eki olarak verilmiş bir bira reklamı Kaynak: Sandalcı, M. (2009). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Biraya Dair Objeler, Belgeler, Fotoğraflar*. İstanbul: Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.

Arşivin hammaddesi olan tarihsel malzemenin etrafında, efemera malzemenin yokluğunda da onu hatırlama serüveni arşivde tetikleyici bir arayışa ve buluşa yol açabilir. Sosyal medya bunun için iyi bir araçtır ve diyalogu pratik hale getirir. Örneğin bir sosyal medya paylaşımı yorumunda Tekel'in yirmi yıl boyunca grafik tasarımcısı olduğunu söyleyen birine rastlamak mümkün olur²².

1970'ten itibaren İstanbul'da tiyatro kostümcüsü ve moda tasarımcısı olarak çalışan, son yıllarda sinema ve mutfak kültürü gibi farklı konular üzerine kitaplar yazan, kültür sanat alanına katkılarıyla bilinen, Adalar Müzesi sayesinde tanıdığım Sula Bozis, araştırmanın ilk safhalarında görsel arşivinden değerli bir armağan verdi (Görsel 2.16). Aşağıdaki fotoğraflar İstanbul ve Atina arasında, yıllar içinde tanıklıklarla ve anlatılarla merakını canlı tutabilen kültürün anlam dünyasını kalemiyle zenginleştiren bir kültür insanının arşivinden çıkmak üzere uygun zamanı bekleyen görseller olarak araştırmaya dahil oldu.

Görsel 2.16: Soldaki fotoğraf, solda Nikola Atanasiadi ve sağda arkadaşı, Bomonti Bira Bahçesi'nde malt birası içerlerken. Sağda, Zapyon Lisesi Kız öğrencilerinin Bomonti Bira Bahçesi ziyareti, 1936, Kaynak: Sula Bozis.

Sula Bozis aile piknik yeri olarak kullanılan bira bahçelerini bizzat deneyimler (Görsel 2.17).

²² Grafik Tasarımcı Nilay Lale Yılmaz, Tekel'in bira ambleminin tasarımcısının Ertan Sezgintüredi olduğunu paylaşır. Afişlerde ismi yazılı olmayan, internette izine rastlanmayan tasarımcı gelecekte bir iz ya da tesadüf beklenmek üzere kaydedilir. Ek olarak Bomonti için özellikle açacak ve hediyecek tasarladıklarını, Tekel bünyesindeki diğer fabrikalar için illüstrasyonlar, ilanlar ve servis peçeteleri tasarımı hazırladığını belirtir.

Hâlâ hatırlarım lisede okurken, babannemin kuzeni olan tüm Kapadokyalı akrabalarla, dayımla, eşiyle Katina Teyze'yle hep birlikte giderdik. Herkes evde bir şeyler hazırlardı. Çünkü o dönemde orada sadece bira vardı. Mesela bir pazar öğleden sonra “haydi Bomonti'ye gidelim” deyip nevalelerle yola çıkılırdı. Bira da şimdiki gibi buzlu bardakta olduğu gibi değil, küçük buz kutusu gibi bir şeyin içinde gelirdi. Ahşaptan, musluklu küçük fiçılar vardı. Bu fiçıları masaya getirirlerdi. Bu biralar evde kızartılan köfteler, biber dolmaları ve zeytinyağlı dolmalar gibi şeylerle birlikte içilirdi. Oradan ekmek de alınırdı. Kahve, çay da servis edilirdi. Çocuklar ve gençler için de gazoz da vardı (Kumrular, 2022, s.232).

Yemek kültürü konusunda Uzman Bozis, meze ve yemeklerle gidilen bira bahçelerinde garsonlardan sadece çatal bıçak tabak servisi istendiğini aktarır (Görsel 2.18).

Görsel 2.17: Bomonti gazoz ilanı, Kaynak: Vakıf Gazetesi, 1929.

Görsel 2.18: Bira Bahçesi ilanı, Kaynak: Akşam Gazetesi, 1948.

Adalar Müzesi sayesinde tanıştığım bir diğer kişi Atina’da yaşayan mimar Savvas Tsilenis’ti. Onun önerisiyle bir Facebook mesajı aracılığıyla tanıştığım Leonidas Mikropoulos’un bugün (5 Haziran 2023) hayatta olmadığını öğrenmek araştırmanın en buruk anlarından biri oluyor. Onun arşivindeki fotoğraflarına göz gezdirdikten sonra Bomonti semti, fabrika ve bira bahçeleri üzerine yazıştıklarımıza yıllar sonra bakıyorum. Facebook’taki fotoğraf arşivinde yer alanlar dışında bir içerikle karşılaşırsa haber vereceğini söylediği 2014 tarihli notu bana son mesajı. Eski İstanbul fotoğraf arşivi ile bilinen, geçmişin gündelik hayat sahnelerinin koleksiyoncusu Leonidas Mikropoulos’un hayatını kaybetmesiyle Facebook sayfası anıtlştırılmış hesap kategorisinde. Arşivlerin, koleksiyonların ve anlatıların sahipleri kaybedildiklerinde günümüzde onları anımsama araçlarından biri de sosyal medya mecraları olur. Bu mecralar bazen nostaljik bazen gerçekçi bazen de melankolik etkilerle toplulukları sarar.

Diğer koleksiyonerlerin referans verdiği, koleksiyonunda Bomonti ve Bira Fabrikası’na dair görsel malzeme olan koleksiyoner Hakan Akçaoğlu ile bu bölümü yazarken e-posta üzerinden tanışmak mümkün oldu. Arşivindeki görseller Gökhan Akçura’nın Alafranga Biraya Alaturka Tarihçe isimli yazısında da karşıma çıktı. İstanbul’da İstiklal Caddesi’nin en meşhur birahanesi olan Yanni birahanesinden İzmir’deki Büyük Pilsen birahanesine, Bomonti Bira Fabrikası tanıtım kartı, fabrika kartpostalları ve Bomonti-Nektar şirketi zarfı koleksiyonu içindeydi (Görsel 2.19, Görsel 2.20).

Görsel 2.19: S.A. Brasserie Bomonti-Bomonti Bira Fabrikası yeni yıl kartı.
Kartpostal No: 331, 1911, Hakan Akçaoğlu Koleksiyonu.

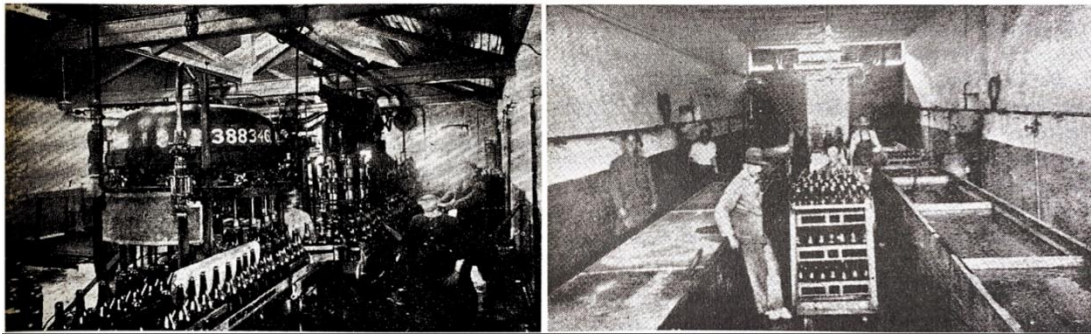
Görsel 2.20: Bomonti Bira Fabrikası, Max Fruchtermann, 1907, Hakan Akçaoğlu Koleksiyonu.

İletişim tasarımcısı ve görsel kültür tarihi araştırmacısı olan aynı zamanda Türkiye’de grafik tasarım tarihiyle ilgili Osmanlı’dan 1980’lere kadar üretilmiş

binlerce grafik ürünün basılı hallerine ve sayısal ortamda binlerce belgeden oluşan kapsamlı bir arşive sahip olan Ömer Durmaz, Bomonti odağında anılması gereken bir akademisyendir. 2022 yılında basılan *İzmir’de Bira, Birahaneler ve Bira Bahçeleri* (Serçe & Erdoğan, 2022) isimli kitapta arşivinden birkaç içerikte gözüme çarptıktan sonra iletişime geçtiğimde kendisinin İzmir’deki Bomonti-Nektar ortaklığının ürünü olan “Aydın Bira Fabrikası” görsellerini kendi koleksiyonundan servis ettiğini öğrendim. Eski Aydın Bira Fabrikası yerleşkesine yapılan Mahall Bomonti gayrimenkul projesinin ticari talebiyle Durmaz bir iletişim stratejisi oluşturur ve dolaylı reklam-tanıtım çalışması gerçekleştirir. Bu amaçla İzmir odağında araştırmalar yapar ve belge toplar. Anadolu Efes Grubu’nun sponsoru olduğu Bomonti sergisini İzmir’e getirir ve Mahall Bomonti Sanat’ta açılmasını sağlar. Bomonti Bira Fabrikası ile Aydın Bira Fabrikası arasında köprü kurar ve serginin İzmir bölümünü ve Atlas Tarih dergisi için *İzmir Bomonti* kitapçığını hazırlatır. Ama benim açımdan en kritik kısmı daha önce karşılaşmamış olduğum görsel malzemeydi. Arşivinde bulunan ve kullanmama izin verdiği, fabrikada şişe dolum makinesi başında çalışan bir kadının fotoğrafı ve Osmanlıca Dersaadet Bomonti Bira Fabrikası taş baskı reklam afişi heyecan vericiydi. İmgeleri dağıldıkları ve saklandıkları köşelerden çekip çıkartmak için bazen ikna çabası bazen güven ilişkisi kurmak için incelikli diyaloglarla bezeli bir iletişim her bir adımında kendine özgü ve değerli bir araştırma yaptığım duygusunu pekiştirdi. Burada kendime dair eklemem gereken başka bir bilgi var. Yukarıda bahsi geçen *İzmir’de Bira, Birahaneler ve Bira Bahçeleri* kitabı İzmir’de 2019 yılında açılan Rast Bira Bahçesi isimli bir işletmenin sponsorluğu ile hazırlanır. Bira bahçesi kültürünü benimseyen, önceleri gıda sektöründe çalışan üç ortağın ortak hayaliyle açılan bira bahçesi, ortakların Almanya seyahatlerinde samimi, bitişik nizamda sıralanan masalardan, uzun masalarda farklı grupların oturup güzel vakit geçirdiği ortamlardan ilham alarak tasarladıkları bir bahçedir. Özellikle sosyalleşmeyi özendiren, uzun bir masanın yeni insanlarla paylaşılabilceği mekân tasarımının ilk zamanlar garipsenmesine rağmen artık tercih sebebi olduğunu paylaşırlar (Şeker, 2020). Rast Bira Bahçesi’nin daveti üzerine 2020 yılının temmuz ayında Bomonti Bira Fabrikası üzerine gerçekleştirdiğim sunumda, bira kültürüne meraklı dinleyicileri bir araya getiren, Bomonti etrafında oluşan bira ve bahçe kültürünü ilgilileriyle buluşturmak için çaba

sarf eden bir girişim olarak işçilerin gözünden Bomonti Bira Fabrikası'nın anlamı üzerine bir sunum ve tartışma gerçekleştirdik. İzmir'e bu sunumu yapmak için gitmek ve orada meraklı ve neşeli bira severlerle buluşmak benim üzerimde araştırmaya dair motive edici bir etki yarattı. Bu sunum, ticari hedefler üzerine kurulu işletmelerin de kültürel alanda yapabileceklerine dair yaratıcı fikirler içeren bir model olarak görülebilir. Rast, bira kulübü üyeliklerinden müdavim kültürüne, bira eşlikçisi alternatif yeme-içme menülerinden sosyalleşme odaklı etkinliklerine, mekânsal tasarımdan müzikal seçimlerine kadar tarihsel nitelikler taşıyan bir güncel bira içme mekânıdır.

Bu bölümü yazmaya başladıktan sonra daha önce iletişime geçmediğim ama koleksiyoner olarak biriktiren, arşiv sahipleri olarak anılan, başvurmam gereken başka isimler de olduğunu fark ettim. Dergi, kitap ve sergilerde fotoğraf editörlüğünün yanında danışmanlık ve küratörlük görevleri üstlenen Cengiz Kahraman, 90'lı yıllardan bu yana İstanbul odağında fotoğraf koleksiyonerliği ve arşiv birikiminin ürünü olan çalışmalarıyla anılır. Arşivinde olmasını umut ettiğim başta Bomonti Bira Fabrikası gibi anahtar kelimeleri içeren görsel malzemeye erişim konusunda soruşturmam karşılık bulamasa da tesadüfen Bira Fabrikası içinde çekilmiş iki fotoğraf memnuniyet duygusu yarattı (Görsel 2.21). Araştırma sayesinde eriştiğim işçilerin kendi albümlerindeki fotoğraflar dışında kurumların ya da koleksiyonerlerin arşivlerinde fabrika içine ait fotoğraf pek bulunmuyor.

Görsel 2.21: Bomonti Bira Fabrikası, Cengiz Kahraman Koleksiyonu, Kaynak: Fırat, D. (2021). Bomonti'nin Çokkatmanlı Belleği. M. Işık Durmaz (Ed.), *Bomonti Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları. s.149

Bir televizyon yapımcısı ve sunucusu olarak tanıdığımız Osmantan Erkir'in koleksiyoner yönüyle tanışmak farklı alanlarda kariyer sahibi insanların bilinmeyen yönlerinde koleksiyonerlik gibi merak ve tutku üzerine kurulu bir eylemliliğin var

olabilme potansiyeline dair bir ipucu niteliğindeydi. Araştırmalarına dayanarak koleksiyonundan seçtiği özel parçalardan yola çıkarak paylaştığı sunum içerikleri dikkat çeker. Özellikle saklanmak için üretilmemiş, işlevini gördükten sonra atılmak üzere tasarlanmış, üretilmiş malzemelere verilen bir isim olan efemera toplamaya lise yıllarında başladığını belirtir. Tesadüfi bir karşılaşmada kısa bir sohbette zihnini zorladığında koleksiyonunda Bomonti Bira Fabrikası'na ait bir bira şişesi olduğunu hatırladı. Bir fabrikanın hikâyesi, peşinde onca diyalogun eseri olarak bazen bir kırıntı bazense bir vahayla karşılaşmak olasılıkları dahilindedir.

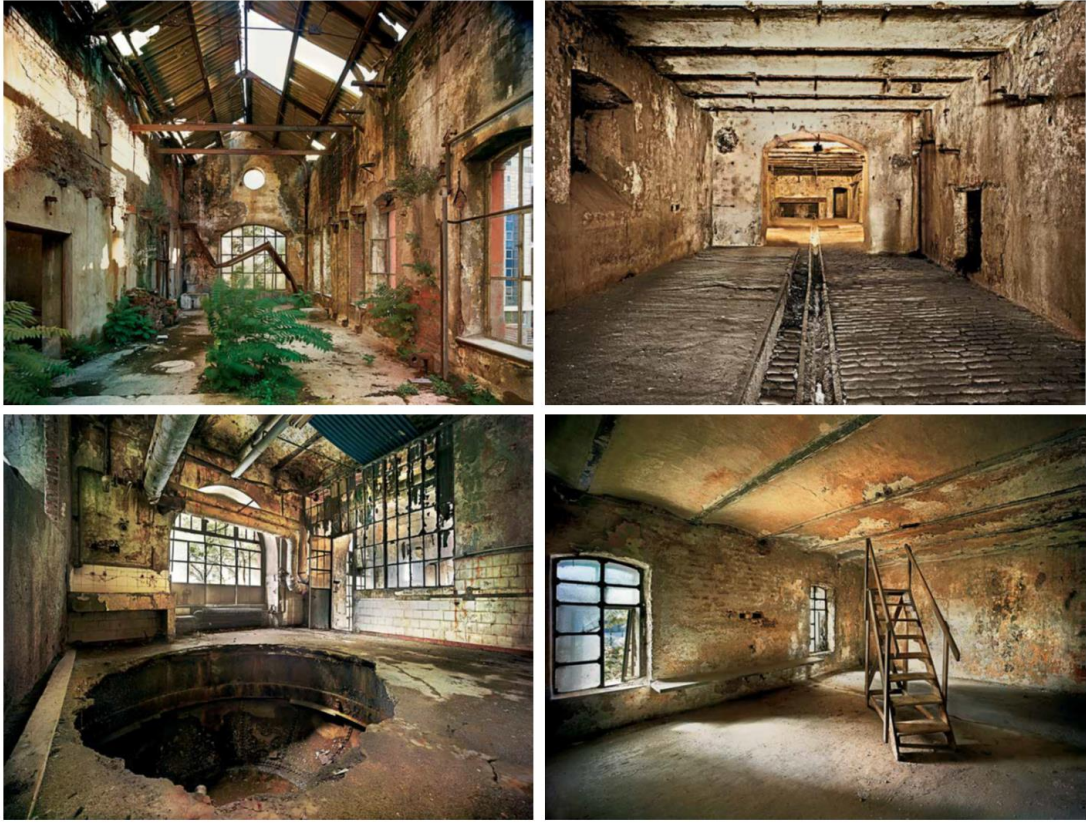
Tanışmam önerilen bir başka isim, Birzamanlar Yayıncılık'ın kurucusu, yayın yönetmeni ve Galeri Birzamanlar'ın küratörü Osman Köker (Genç, 2020)²³ oldu. 1990'ların başından itibaren araştırmacı, yayıncı ve aktivist olarak Türkiye'deki Müslüman olmayan toplulukların tarihi ve günümüzde yaşadıkları sorunlara odaklanan özellikle Ermenilerin sosyal tarihini Türkçe (Osmanlıca), Ermenice ve Batı dillerinden kaynakları birlikte kullanarak ortaya çıkaran Köker'in Gomidas üzerine hazırladığı geçici sergi gezisinde kalıcı bölümde sunulan bir ayaklı vitrinde işaret ettiği Bomonti ismini görmek sürpriz oldu. Orlando Carlo Calumeno koleksiyon ve arşivinden bira şişeleri, şişe kapakları, bardaklar ve bardak altlarının bulunduğu vitrinde Bomonti birası yanında İstanbul'daki İsviçre birahanesinin Nicoli birası, Olympos'un (Selanik) İstanbul şubesinin birası, Bomonti-Nektar ortaklığının İzmir'de ürettiği Aydın birası bulunuyor (Görsel 2.22).

²³ Galeri BirZamanlar ve Osman Köker hakkında daha detaylı bilgi için "Sahici ve Kalıcı Etkiler Yaratmak; Birzamanlar Yayıncılık" başlıklı haber belirtilen referansta incelenebilir.

Görsel 2.22: Galeri BirZamanlar, Uzaktan Sergi Gezileri-95, Kaynak: Galeri BirZamanlar, 2020.

Son olarak 2011 yılında gerçekleştirilen, Ziya Tacir isminde bir fotoğrafçının fabrikanın iç mekânını fotoğraflayarak “fabrikanın en yok olduğu hatta hiçlik halini” belgelemesiyle ortaya çıkan sergi önem taşır. Fotoğrafçı, binanın tarihinden gelen eski dokuları ve mimari detayları yansıtmaya özel önem gösterdiğini belirtir. Terk edilmişlik ve bakımsızlık temaları vurgulanır. Sıcak tonlar, mekândaki detay ve dokular, bira fabrikasından kalan kazanlar, boru ve vanalar ilk göze çarpan ayrıntılar olarak işlenir (Merkur, 2011). Sergi metninde, fabrikanın yeni fonksiyonlarıyla steril hale getirileceği öngörüsü paylaşılırken fotoğraflardaki gizemin sadece fotoğraflarda kalacağı belirtilir ve çoğu 1900’lü yıllara ait olan çürümeye başlamış sinema salonları, hastaneler, okullar, fabrikalar, içine girilemeyen, ziyaret edilemeyen kimsesiz müzeler olarak tarif edilir ve kaderlerini bekledikleri yazılır (Ertuğ, 2011). Fabrikanın yok olmuş ve köhnemiş hali, paslanmış teçhizatı ve terk edilmişliğinin sureti temiz-beyaz bir galeri mekânına taşınan imgelerin hayret uyandırdığı bir fotoğraf sergisiyle vücut bulur (Görsel 2.23).

Görsel 2.23: Bomonti Bira Fabrikası, Fotoğraf: Ziya Tacir, Kaynak: Ertuğ, A. (2011). Bomonti-Ziya Tacir (8 Aralık 2011-2 Ocak 2022) Sergi Kataloğu. MERKUR Galeri.

Koleksiyonerlikle profesyonel olarak ilişkilenen yetkin kişilerin dışında bu işi görev olarak üstlenmeyen ailesel ya da duygusal bağlarla arşivinde tesadüfen bulunan ya da miras yoluyla kalan ya da kendi arşivinde olmasa da görsel arşivin mutfağındaki bilgiye haiz kişiler karşınıza çıkabilir. Koleksiyonerlerin arşivleri dışında rastladığım, ipin ucunu yeterince kendime doğru çekersem daha önce erişemediğim bilgiye bu kanalla ulaşacağımı hissettiğim geçmişte yapıyla ilişkilenen mimarların arşivleri oldu. Bomontiada projesinin restorasyon süreciyle ilişkilenen mimarlardan olan Han Tümertekin'in paylaştığı bilgi, tanıklık ve arşivindeki veriler değerliydi. Kendisinin aynı zamanda benim de üniversitede sevdiğim hocalarımdan biri olan Bomonti üzerine 1967 yılında ilk araştırmayı gerçekleştiren Erol Tümertekin'in oğlu olmasının da getirdiği fabrika alanına ve semte tarihsel olarak hakimiyeti ve tanıklığından doğan arka planıydı. Çocukken fabrika çevresi gezilerinden hatırladıkları, İstanbul'un kendine özgü nitelikleri olan bir sanayi bölgesi ve Levanten kimliği taşıyan bir yerleşim olarak keşfi, erken yaş gözlemlerinin üzerine

mesleki birikimiyle beraber zihninde oluşan bağlam ve bağlantıların köklenen ve derinleşen bir mimari konsept olanağı yarattığı anlaşıyordu. Bu arşivden gelen katkılar tezde hem bir başlık hem de ilgili yerde karşınıza çıkacak içerik olarak yer aldı.

Başka bir mimar bir sözlü tarih görüşmesinde ismiyle karşılaştığım Mimar Ragıp Buluç. 1980’li yılların sonunda inşa edilen, Ankara’nın simgesel yapılarının başında gelen Atakule’nin tasarımını gerçekleştirmiş olmasıyla sıkça anılır. Buluç’un arşivine erişebilmek üzere Mimarlar Odası Ankara şubesi sayesinde bağlantı kurabildiğim hayat arkadaşı Oya Buluç, arşivde rastlayacağı bir bilgi olursa paylaşacağını iletir. Mimarın Bomonti Bira Bahçesi ve Mecidiyeköy Likör Fabrikası üzerine bir proje çizmiş olduğunu öğrenmekle başlayan soruşturmada bira projesi kapsamında sembolik olarak üretimin devam edeceği bir bira ünitesini koruyarak kurgulanan bir proje olduğu bilgisi paylaşıldı. Proje umarım bu konuda araştırma yapacak başka araştırmacıların karşısına bir yerde çıkar.

Özetlemek gerekirse, bit pazarlarının doğası, fabrikanın ve biranın imgesini aradığım tezgahlar, araştırmamı anlatarak tanıştığım sahaflar ve tezgâh sahipleri ile diyaloglar, kutu kutu onlarca fotoğrafa bir küçük tabura çekip tek tek bakmak, ayıklamak ve umutlanmak, boş boş gezinmek, gezinirken düşünmek, düşünürken kafanın içinde yazmak, yazarken vazgeçmek, vazgeçerken yeni kelimeler bulmak olarak tarif edilebilecek bir deneyim olarak yaşandı. Koleksiyonerlerin dünyasına yakınlaşmak, bir araştırmacı olarak araştırmanı tarif etmek, ne aradığını doğru anlatmak ve pürüzsüz bir iletişim için zamana yayılan bir diyalog örgütlemeyi gerektirir. Mimarlar ise mesleklerine bağlı, toplumsal yarar ve bilimsel açıdan katkı sunmaya açık, paylaşımcı refleksleri yüksek meslek insanları olarak destek sundular. Bizzat kişisel tanıklığın ve deneyimlenenin hacmi belli bir büyüklüğe ve derin zamana erişmeden masa başına oturmanın manasızlaştığı onun öncesinde sahada içinden geçilmesi gereken bir süreç yaşanır.

Bir araştırma alanı olarak bit pazarları ve koleksiyonerlerin kamusallaşma potansiyelleri taşıyan kişisel arşivleri dışında kurumsal arşivler dolaşımında olan bilgiye erişim için öncelikli veri sunan alanlardandır. Bu araştırma için kurumsal arşivlerde yaptığım tarama aracılığıyla ön araştırma kapsamında aşağıda belirttiğim kurumların ve kişilerin arşivlerindeki olası malzemeler hakkında bilgi topladım:

Sendika Arşivleri (Türk-İş'e bağlı Tek Gıda-İş Sendikası ve DİSK'e bağlı Gıda-İş Sendikası), Tekel genel kurul, olağanüstü kurul ve faaliyet raporları, yayınlanmış dergiler ve fabrikaya dair kayıtlar içeren gazeteler, SALT Araştırma Arşivi, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Türk-Alman Üniversitesi, Türkiye Kent Kooperatifleri Merkez Birliği, geçmiş yıllarda ilgili haber, röportaj ve ilanları incelemek üzere gazete arşivlerini (Agos, Akşam, Birgün, Cumhuriyet, Cagadamard, Evrensel, Gece Postası, Haber, Hürbilek, Hürriyet, İktam, Milliyet, Radikal, Sabah, Son Posta, Sözcü, Şehir, Tercüman, Vakit, Vatan, Yarın, Zaman) inceledim. Gazete Duvar, Gazete Kadıköy, Gazete Vatan, Gerçek Gazete, Sol Gazete ve Yeni Yaşam gibi çevrimiçi güncel gazetelerden faydalandım. Ayrıca Çalışma Dergisi, Çalışma ve Toplum Dergisi ve Toplumsal Tarih dergilerinin erişebildiğim sayılarına baktım. İstanbul Tekel Müzesi çalışmaları kapsamında İstanbul Devlet Tiyatrosu Üsküdar Tekel Sahneleri ve İslam Eserleri Teknoloji Müzesi, film ya da belgelele konu olup olmadığını araştırmak üzere TRT Arşivi, MSGSÜ Sinema-TV Merkezi kayıtları, Tarih Vakfı (arşiv mekânı tadilatı olduğu için dijital yayınlar), Anadolu Grubu Efes arşiv ve yayınları, özellikle sınıf üzerine araştırmalar yapan Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV), SAV (Sosyal Araştırmalar Vakfı), TÜSAM (Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi) başta olmak üzere kurumların arşiv çalışmalarını takip ettim. Fabrika ile aynı semti paylaşan Bomonti Gürcü Katolik Kilisesi, Fransız Fakirhanesi ya da Artigiana Huzurevi gibi kurumsal arşivlerle ilgili kaynakları gözden geçirdim. Literatür araştırması için YÖK Tez Merkezi ve veri tabanına dahil olmayan İstanbul Üniversitesi vb. üniversitelerin arşivlerini inceledim. Veri toplama araçları olarak kişisel arşivleri araştırmaya dahil ettim. Saha görüşme notları, görüşme deşifreleri, bilgi notları, görüşmelerin video ve ses kayıtları, filmler, belgeleme çekimleri, efemera ve üç boyutlu malzeme vb. kullanışlı araçlar dahil olmak üzere, araştırmayı sadece tez ile sınırlandırmadan, tez sonrasında da detaylı ve zengin bir arşiv oluşturmak mümkün olduğu takdirde sergi, belgesel film vb. için malzeme sunacak şekilde arşivlemeyi amaçladım.

Bu araştırma süresince Tekel bünyesinde faaliyet gösteren Bomonti Bira Fabrikası'na dair arşivlerde ne tür bir malzemenin kaldığı sorusu büyük önem taşıdı. Arşivlerde saklanan ya da korunamayan neler var? Tekel mirasının devredildiği, küçük bir kısmının önce İstanbul Şehir Üniversitesi arşivine, bu üniversite kapanınca

Marmara Üniversitesi'ne aktarılması, bir kısmını alan Mey İçki'nin ilgili ihale sonrasında TTA Gayrimenkul ve Sümer Holding şirketlerine devri gibi süreçler muhatap bulma zorluğu yarattı. Arşivlerin içeriğini ve detaylarını bilememekle beraber arşivi olan kurumların “birkaç malzeme dışında başka bir içeriğe sahip olmadığı” bilgisini paylaşmaları dikkat çekicidir. Bunun yanında çalışmasının tamamlanmasına ve sergileme aşamasına gelmesine rağmen gerçekleşmeyen Tekel Müzesi projesi arşivine dair bilgi toplanmak üzere iletişim kurma çabalarımın yanı sıra bulamayıp ve çaldığım kapıların çoğunlukla açılmaması üzücü olmaktan ziyade daha farklı mecralarda veri aramaya yöneltti. Bu arada kurum ve kişi listesini olumsuz yanıt aldıklarımı dahil ederek eksiksiz paylaşmaya çalıştım. Bunun nedeni ilerde bu konuda çalışacak araştırmacılar için bir yol haritası sunma potansiyeli taşımasıdır.

Pandemiyle beraber kullanımı artış gösteren çevrimiçi alanlardan bir diğeri ise mezarlıdır. Bir arkadaşımın tavsiyesiyle takip etmeye başladığım, fiziksel olarak yüz yüze bir mekânda açık artırmaya hiç katılmamışken çevrimiçi mezar sitelerinin her birine Bomonti, bira, inhisar (tekel), müskirat (içki) gibi anahtar kelimelerini kaydederek arşivime ekleyebileceğim malzemeye odaklandım. Nadirce karşılaşılan bira bahçesi fotoğrafları, Tekel bira şişesi, Tekel rozeti gibi Bomonti Bira Fabrikası odaklı içeriğin yanında sadece bira temalı içeriklere bakmak yabancı kartpostallar (Görsel 2.24), gazino ve bahçelerde içki kültürü konulu fotoğraflarla karşılaştıkça çerçeveyi genişletmek koleksiyonerliğin dünyasını da kavramaya dönük bir pratik oldu.

Görsel 2.24: Solda 1912 Oktoberfest bira temalı kartpostal, Almanya Münih; ortada Viyanalı tip/meslek su (bira) satıcısı kartpostalı; sağda Oktoberfest bira-sarhoşluk mizahi temalı çizim postadan geçmiş kartpostal, Almanya, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Kaynaklarda rastlamadığım ama mezatlarda pey artırmada galip gelerek Bomonti'ye dair bira bahçesinde çekilen masalarının başındaki ayaklı ahşap fiçilerde şık beyefendilerin biralarını yudumladığı fotoğrafları arşivime dahil ettim (Görsel 2.25, Görsel 2.26).

Görsel 2.25: Bomonti Bahçesi, 10 Temmuz 1957, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Görsel 2.26: Analist arkadaşlarla Bomonti bahçesinde notuyla, 23 Nisan 1958,
Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Arşive dahil edebilmek için satın alınan fotoğraflar kadar satın alınamayan fotoğraflardan da bir arşiv yaratmak gerekti. Burada biriken malzeme üzerine filigran basılmayan ve araştırmaya katkı sunan potansiyeli olan içerikler olarak yerini aldı (Görsel 2.27, Görsel 2.28, Görsel 2.29).

Görsel 2.27: Bira kültürü, erken dönem Bomonti Bira Bahçesi'nde bira içen Ermeni Eczacı Vahan Sirounian Beyefendi ve kalabalık bir topluluk, 9x14 cm, 1935, bira fişisi görülmekte, Kaynak: Bit Mezat.

Görsel 2.28: Bomonti bira içen aile, 1943, Kaynak: Bit Mezat.

Görsel 2.29: Bomonti Bira Bahçesi, poz veren aile, Kaynak: Bit Mezat.

Mezatların en büyük özelliklerinden biri gerçekleştirildikleri zamanı kaçırmamaktır. Mezat başladığı anda malzemelerin her birinin fotoğrafı ekranda görünmeye başlar ve geri sayım için saniyeler küçülerek akmaya başlar. Geri sayım süresi içinde kafanızdaki maksimum rakamı belirleseniz bile bazen karşılaştığınız malzemeyi

edinme arzunuz galip gelir ve ekonomik sınırlar aşılr. En çok hangi malzemelerde kapışma yaşandığını görmek aksiyon filmini andırır bir durum yaratır. Mezatların ritmi bu yüzden yüksektir. Eğer mezatın gerçekleştiği saati kaçırdıysanız, bir daha takip ettiğiniz malzemeye erişme şansınız kalmayabilir. Başka bir mezatta yer almasını ve ona rastlamayı umut edersiniz. Mezatlara malzeme sağlayan kişilerin bilgileri ya da malzemenin izini sürebileceğiniz bir rotaya genellikle ulaşamazsınız. O sebeple bu yöntemin koleksiyonerlik tutkusunu tazeleyen, orada ve o anda olma mecburiyeti, ayrıca rastlantılarla örölü doğasının yarattığı heyecanı yaşamak isteyenlerden oluşan bir evren olduğu açıktır. Nitekim bir araştırmacı olarak tez süreci dışında devam eden fabrika dışında başka anahtar kelimeleri de takip ettiğim bir alışkanlık olarak sürüyor.

2.3.4. Aktarımın ve Deneyimin Momenti Fotoğraflar

Sosyolojik saha çalışmalarında fotoğraf araştırmacılar için çeşitli avantajlar sunan bir araçtır. Araştırmalar içinde fotoğraflar, araştırmaya özgü sorunsalları tespit etmek, mekânı ve özneleri anlamak, öznelerin kendilerini ifade etme yollarını görünür hale getirmek konusunda olanaklar yaratır. Araştırmacı eliyle edinilen görüntüler, araştırmanın gerçekleştirildiği zamana, gündelik yaşama özgü veriler taşımaları başka araştırmacıların incelemesine açık, bellek çalışmalarında, özellikle kuşaklararası çalışmalarda süreci anlamaya ve kıyaslamalara imkân tanıyan malzemeler olarak değer taşırlar (Toksoy, 2020, s.371). Bu araştırma kapsamında fotoğrafın sunduğu imkânlar farklı şekillerde kullanıldı. Fotoğrafın kendisi ham bir malzeme (fiziksel ya da dijital) olarak sosyal medyada, bit pazarlarında, mezatlarda, koleksiyonlarında karşılaşılan ve faydalanılan, tarihsel bilgiyle ve topluluk anlatısıyla birlikte değerlendirilen bir veri olarak ele alındı. Görüşmecilerden gelen fotoğraflar bilgi sunan, diyalogu elverişli kılan ve güven ilişkisi kurmayı kolaylaştıran önemli bir araca dönüştü. Fotoğrafın içinde var olanı çözümlemek ve muğlak olanı mercek altına almak araştırma sürecini etkiledi. Araştırmada yer alan fotoğraflara erişimim, fabrika çalışanlarına ait fotoğraf albümlerinin dijital kopyalarının kişisel arşivime eklemem, mezatlardan ve bit pazarlarında rastladığım fotoğrafları satın almam, kişisel ve kurumsal arşivlerde ve kütüphanelerde fabrikaya ve semte dair bulunan içerik sayesinde oldu. Araştırmacı olarak fabrika ve semt ziyaretlerim esnasında belgeleme çekimleri yapmış olmam arşivin içeriğini zenginleştirdi ve belirli

periyotlar içinde alanı fotoğraflamak değişimi algılamak ve farklı zamanlarda alanın durumunu görmek ve kıyaslamak için veri sundu.

Resimler, yapılar, kıyafetler, videolar, heykeller ve filmler gibi fotoğraflar da farklı türde görsel “metinlerden” biridir. Görsel metni analiz etmenin yazılı metinden zor olması mesajları ya da duygusal içeriği dolaylı imgeler, semboller ve metaforlar aracılığıyla iletmesinden kaynaklanır. Fotoğrafların çoğunlukla taşıdığı anlam katmanları ve içerdiği karışık mesajlardan ötürü (Neuman, 2020, s.595) bu araştırmanın bağlamı içerisinde özellikle belge niteliğinde kullanımı öne çıktı. Fotoğraflarda var olan bilgiyi okuyabilmek için bazı sorular yöneltmek elzemdir. Fotoğrafçının amacı, fotoğrafı çekerken ne gördüğü ve görmediği, insanlara poz verme tercihleri, seçimlerini koşulların nasıl etkilediği, taraflı olduğu şeyleri, kadraj seçimini belirleyen etmenleri, fotoğrafın yerini, zamanını, kadrajın içindeki öznelerin duygulanımlarını, kültürel, doğal çevreye dair ipuçlarını kapsayan sorular edinilecek bilgiyi derinleştirir. Fotoğrafların ayrıntılarında meslekler, sınıfsal ayrımlar ve zevkler, inanışlar ve değerler sistemi gibi kültüre dair hangi çıkarımları yapmaya olanak tanıdığı da sorular arasındadır (Kyvig & Marty, 2011, ss.85-88). Fotoğrafların arka yüzleri ve içlerinde yer aldıkları albümler, fotoğrafı sağlayan kişi ve fotoğraf aracılığıyla toplulukla ilişkilendirme dinamikleri bir araştırmacı olarak fotoğrafın belge niteliğini sorgulamak açısından önem taşıdı.

Fotoğraflar geride bırakılmaya mecbur kalınan Bira Fabrikası’na özgü çalışma hayatının, taşınamayan maddi kültürün, mekândan koparak biçim değiştiren insani etkileşimleri doğrudan hatırlatan belgelere dönüştü. Geçmişte yaşanan ve gururla anılan deneyimin belgeleri olan fotoğrafların, mekânsal ve zamansal koordinatlarının değer taşıdığını, hayat hikâyesi aktarımlarında görüşmecilerin fotoğraflara anlam atfetme biçimlerinin öznellikleri çerçevesinde farklılık gösterdiğini akılda tutmanın ötesinde içeriği zenginleştiren olanaklarını değerlendirmeye çalıştım. Fabrika iç mekânına ait fotoğraflar, fabrika yerleşkesi içinde atölyelerin konumlanması kolektif bir istişareye neden olurken, fabrika bahçesinde çalışanların bulunduğu fotoğraflar (Görsel 2.30) bugün o fotoğraflarda kimlerin hayatta olduğunun tartışmasını açtı.

Görsel 2.30: Fabrika alanı içindeki atölye önünde işçiler, 1966, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrikanın uzaktan görünüşünün bulunduğu bir semt fotoğrafı, nostaljik içerikli bir sohbeti tetikledi. Özetle fotoğrafların belgesel niteliği, fabrika hayatının, atölye mekânlarının, ritüellerin, kutlamaların, ölümlerin ve doğumların, anımsanmaya değer olayların yaşandığı zamanların ve insanların var olduğunun birer göstergesiydi.

Fotoğrafı etnografik araştırma ile çerçevelendiğinde, video ve hipermedyaya benzer şekilde öznelliği temsil etme biçimiyle muazzam bir kaynak olur. Dijital teknolojilerin gelişimiyle araştırmacı ve görüşmeciler için görsel malzemenin yarattığı etkileşim araştırmaya eşsiz bir katkı sağlar (Şanlıer Yüksel, 2013, s.145). Etnografik araştırmalarda araştırmacı ve görüşmeciler arasında fotoğrafın çeşitli kullanımları olmakla birlikte katılımcıların geçmişe ait fotoğrafları üzerinden konuşmak, saha sürecinde çekilen fotoğraflar, topluluk etkinliklerinin belgelenmesi gibi kullanımlar hem veri kaynağı olarak hem de topluluk ile iletişimi geliştirmeye destek oluşturan araçlar olarak işlev görür. Fotoğrafın “anımsatma” özelliği etnografik çalışmada paha biçilemez bir niteliklidir (Şanlıer Yüksel, 2013, s.147). Sözlü tarih kapsamında yaşam öyküsü anlatılarında ise eski fotoğraflar gibi

insan ürünü nesnelerin görüşme sırasında sunulması görüşmeyi destekler, tartışmaya ve hatırlamaya teşvik eder (Neuman, 2020, s.720). Dolayısıyla araştırmacı olarak zengin bir içeriğe kapı aralaması nedeniyle fotoğrafları görüşmeciye sunmak ve görüşmeciye özellikle görüşme sonrasında kayıt alarak fotoğraflar üzerine konuşmaya yönlendirme yolunu seçtim. Bu yolu benimsemek aynı zamanda fotoğrafın işlevsellik kazanabileceği farklı yöntemlere dair ufku genişletti. Fotoğraftan çıkarım yapmak (photo elicitation) olarak bilinen yöntem bunlardan biri oldu. Bu yöntem, araştırma kapsamında erişilen fotoğrafları ilham verici ve araştırmayı zenginleştirici bir diyalog aracı olarak kullanma olanağı yaratarak katkı sundu. Fotoğraftan çıkarım yapma pratiği tanımına göre;

Fotoğraftan çıkarım yapma görüşmesi sosyolojik görüşme pratiğini kökten yeniden tanımlar çünkü her iki tarafın birlikte bakmakta ve anlamlandırma çabası içinde olduğu bir fotoğrafın içindeki nesnelere odaklanır. Çoğu kez her iki taraf da diğerinin kavrayışının daha doğrusu kavrayamayışının sınırlarını anlamaktan uzaktır. Genellikle araştırmacı araştırma süreci içinde üretmiş olduğu ya da bir arşivden bulduğu bir fotoğrafın içinde yer alan unsurları görüşmecinin teşhis etmesini, açıklamasını veya bunlar üzerinde fikir yürütmesini talep eder (Harper, 2012, s.157).

Bu yöntemle Harper'ın fotoğraflar üzerinden yönelttiği soruları işçilerin arşivlerinden çıkan fotoğraf diyaloglarına uyarladığımda konuşmanın şu tür sorular üzerinden aktığını söyleyebilirim: Öncelikle fotoğrafta kimler var? Fotoğrafın öznelerinin isimleri, fabrikadaki görevleri, kendine özgü nitelikleri, fabrikada çalıştıkları bölüm, fotoğrafın mekânı, fotoğrafın zamanı, o zamanın seçiminin varsa özel anlamı, fotoğraftaki detaylar, kıyafetler, yiyecekler, iç mekân ya da kentsel çevre vb. sorularla liste uzatılabilir. Fotoğrafların akışı içinde yan yana sıkça bulunan öznelerin birbirleriyle ilişkileri, hayatta olup olmadıkları vb. ilişkisel bağlantılar da fotoğraf aracılığıyla konuşulur. Fotoğrafa konu olan ve nesneler gibi öyküsü olabilen her şeye dair sorular, bazen çağrışımsal yollarla fotoğrafın da dışına çıkan ama fotoğrafın konuşmaya yol açtığı sorular olabilir. Fotoğrafın imgesi, ortaklaşma ve teyitleşme yolunu açar. Fotoğrafta yer alan nesneler artık var olmamalarına ya da yerlerinin bilinmezliğine rağmen fotoğraftaki imgeleri tatmin edici bir etkiyle anlatıyı imkânlı hale getirir.

Zamanla yaş alan taşınan anıtlar veya antika bir sandık gibi dayanıklı zanaat ürünleri, bireylerin ve toplumların biyografilerinden oluşan kolektif ve kişisel hatıraları muhafaza

eder, fakat bu tarz hatıra ürünleri için fiziksel mevcudiyet her zaman zorunlu değildir (Tilley, 2021, s.263).

Fotoğrafların gizil hafızayı tetikleme, görüşmecinin yaşamına dair duygusal önermeleri uyarma ve açığa çıkartma kapasitesi (Collier, 1957, s.856-858) araştırma süreci içinde bariz bir şekilde gözlemlenen niteliklerinden biri olur. Fotoğraf, hatırlama eylemini akışkan bir şekilde harekete geçirir. Bu yüzden anlatıcılar çoğunlukla fotoğraflar üzerinden konuşmaya hevesli olurlar.

Fotoğrafın varlığı üzerinden tartıştığımız alana, fiziksel materyal olarak fotoğraf mevcut olmasa bile, onu hayal etmek ya da artık olmayan fotoğraflar üzerine konuşmak da dahil olur. Çeşitli görsel pratikler dahilinde topluluk ile yaşadığım deneyimleri şöyle özetlemem mümkün olabilir. Fotoğraf etrafında kolektif olarak şekillenen bir bellek birleştirme eylemi gerçekleştirdik. 2022 yılında Dördüncü Fabrika Çalışanları Buluşması'na katılan işçilere, her birinden geçmişte arşivimde yer almak üzere aldığım fotoğrafları arka arkaya bir gösterim formatında sundum. Bir fabrikayı yıllarca takibin ardından, 1940'lar ile 1990'lı yıllar arasına tarihlenen, fabrika çalışanlarının portreleri, fabrika için kırılma yaratan olayları, atölye ortamlarında ustabaşları ve çalışma arkadaşlarını konu alan 150'ye yakın fotoğraftan oluşan bir seçkiye büyük bir masa etrafına dizilerek ortaklaşa bakmak inanılmaz bir etki yarattı. Fotoğraflardaki çehreleri tanımak için yerinden kalkarak yaklaşıp uzaklaşan bir harekete geçme hali başladı. Katılımcıların masanın etrafında dolaşmaları ve ileri geri hareketlerini sürdürmeleri fotoğraflar karşısında yerlerinde duramayışlarını gösteriyordu. Fotoğrafi niteleyen her bir girdi bilgi, fotoğrafın çekildiği zaman ve mekân tartışıldı ve uzlaşılan bilgilere dönüştü. Asıl hararetli tartışmaların gerçekleştiği kısım ise fotoğraflarda teşhis edilmesi zor figürler çıktığında grubun bunu netleştirme arzusuydu. Genelde kim kiminle arkadaş, bu fotoğraf çerçevesi içine kimlerle girme ihtimali var gibi dolaylı çıkarımlar, işçi bulma oyununa dönüşüyordu. Diğer yandan arşivden çıkan fotoğrafların bir kısmının artık hayatta olmayan çalışanlardan gelmiş olması, katılımcıların tahmin edemeyecekleri sahnelerle karşılaşmalarına yol açtı. Hayatta olmayanlar bir önceki nesil olduğu için fotoğraflardaki kişiler, bakan işçilerin belki babası, amcası ya da kardeşi olabiliyordu. Onların daha önce görmedikleri bir haliyle karşılaşıyor ve buna

epeyce şaşıyorlardı. Bu şaşkınlık ise aralarındaki paylaşımın ritmini artırmaya ve ses tonlarının yükselmesine neden oluyordu.

Fabrika çatısı altında belki on binlerce fotoğraf çekilir. Bugün bu fotoğraflar arasından çok az sayıda bir kısmı bulunur, bulunanlar arasında da bir kısmına erişilebilmek mümkün olur. Fotoğraflar nereye gitti? Daha doğrusu bu fotoğrafların başına neler geldi? Kaybolan fotoğraflar, yer yer işçilerin anlatılarında üzüntüyle bahsedilen konular arasındadır. Anlatılarda karşılaşılan fotoğrafta yer alan içerik, fabrikaya ve fabrika etrafında çalışanlara dair üretilmiş imgelerin yokluğunun göstergesidir. Bu yokluk üzerinde düşünmek ve yokluğun tarifini anlatmayı denemek de fotoğrafın parçası haline gelir. Örneğin evliliğinden kaçarak kurtulan bir bira işçisi, çuvallar dolusu fotoğrafının, intikam için yakılan altmış yıllık kitaplarını ve eşyalarını bıraktığı bir yığının içinde kaldığını söyler. Yazlık ve kışlık gidiş gelişlerin olduğu evlerden genelde uğranmayanına bırakılır ya da dipte köşede sandıkların içinde erişilemez kalır ya da genelde hayat arkadaşlarının fazlalıklardan kurtulma operasyonlarına kurban giderler. Fotoğrafın yokluğu çoğunlukla pişmanlık duygusu yaratır. “Niye saklamadık ki! Neden koruyamadık?” cümleleri tekrarlanır. Konuştukça fotoğrafın değeri şimdinin içinde yeniden anlaşılan daha doğrusu anlam bulan bir içeriğe dönüşür.

Şimdi bakın ev değiştirmelerimde notlarım vardı hatta askerlikte Kıbrıs Barış Harekatı'yla ilgili tuttuğum jurnaller vardı. Onları dahi bulamıyorum. Nereye kaldırdı eşim, nereye attılar ne yaptılar onu dahi bulamıyorum (...) Biriktiriyordum, örnek anlamında biriktiriyordum bazen de bazılarında şeyden dolayı biriktiriyordum mesela iş verenle anlaşmazlığım olur bir mahkemelik bir konumum olur. Bir şeye itirazlık bir durumum olursa bunlar benim elimde kalsın diye iyi ama emekli olduk artık. Bütün hesap kesilmiş her şey bitti artık. Onlardan bir beklentim yok diye çok da üzerinde durmamışımdır ama mesela savaşla ilgili anılarımda çok istediğim şu anda onu ikide bir hatırlatıyorum eşime bunu ne yapıp edin kullanın diyorum. Çünkü benim için onlar değişik farklı bir şey çünkü (Güngör Y., 2023).

Bir diğer fotoğrafın peşinde yıllar süren bir yokluk anlatısı Dimitri Vafiadis D. tarafından aile büyüklerinden 1898 doğumlu, Bomonti Bira Fabrikası muhasebecisi Aleksan Mıgırđıçyan'ın izini sürerken aktarılır. Kendisi fabrika tarihinde erişebildiğim en eski çalışanlardandır (Görsel 2.31).

Aleksan Mıgırđıçyan'ın sadece şunu biliyorum. Şişli'deki Ermeni Mezarlığı'nda mezarı var. Aile mezarlığının içerisinde duruyor. Kendisinin hiç fotoğrafı yok ama mezar taşına

baktığımda üzüldüm çünkü iki tane boş fotoğraf yeri var orada. Bir fotoğraf varmış ve fotoğraf düşmüş orada. Düşmüş de ne olmuş toprağa mı karışmış yoksa gitmiş mi bilmiyorum ama Aleksan Mıgırdiçyan'ın isminin altındaki fotoğraf yeri boş olarak duruyor şu anda. Bilmiyorum belki zaman içerisinde ailenin Ermeni tarafında hasbel kader bir fotoğraf çıkar mı, çıkabilir. Çünkü bu kendi projemi araştırırken hiç olmadık yerden olmadık insanların fotoğrafları çıktı. Belki günün birinde Aleksan Mıgırdiçyan'ın fotoğrafına ulaşabiliriz²⁴.

Görsel 2.31: Soldaki fotoğraf²⁵ Aleksan Mıgırdiçyan'ın kardeşleri: ortada Ashen, sağda abisi Mıgırdiç ve ikisinin ortasındaki Nazeni, Dimitri Vafiadis D. Arşivi sağda ise Aleksan Mıgırdiçyan mezarı²⁶, Kaynak: Dimitri Vafiadis D. Arşivi.

Bu yokluk gerçek bir yokluk mudur? Ashen ile Mıgırdiç'in simasının çok benzediği ve dolayısıyla Aleksan'ın da benzer bir simaya sahip olduğunu düşünmekle beraber bir fotoğrafın eksikliğinin ya da yokluğun beden buluşuna tanıklık ederiz. Halbuki Vafiadis ailesi fotoğraf çekirtmeyi seven bir ailedir özellikle 1920'li yıllardan sonra

²⁴ Dimitri Vafiadis D. ile 10 Mart 2022 tarihinde çevrimiçi yapılan görüşme notlarından alındı.

²⁵ Fotoğrafın paylaşılan künyesi: "1950'ler Tren Garı'nda bir gün- Sirkeci Tren Garı'ndan bir başka fotoğrafla devam edelim. Bir veda zamanı. Bu fotoğrafta ortada Ashen'i, en sağda abisi Mıgırdiç'i ve ikisinin ortasında ablası Nazeni'yi görmekteyiz. Hikâyeyi bildiğimiz üzere, en solda duran genç yeğenleri Onnik'i Almanya'ya işçi olarak çalışmak üzere uğurlamaya gelmişler. Onnik maalesef çok genç yaşta Almanya'da hayatını kaybetmişti. Ayrıca bu fotoğrafta ortada duran çocuk Stavros Vafiadis'i de görmekteyiz. Bildiğimiz üzere Stavros çocukluğunun büyük bir kısmını Ermeni akrabalarıyla birlikte geçirmiştir." 2mi3museum projesi kapsamında erişilebilir hale getirilen aile arşivi için ilgili linke bakılabilir: <https://tr.2mi3museum.com/vafiadis-photos?pgid=j7bjynwf-3ad12876-3b0d-4c35-8651-386a69c284d6>

²⁶ Aleksan (Ալեքսան) Mıgırdiçyan'ın mezarında isimler Ermenice yazılmış, Aleksan'ın ismi en üstte yer alan haçın yatay kısmında yer alır. Mezar taşına göre mezarda üç kişi yatıyor. Dimitri Vafiadis, ismi yazılmamış kişinin babasının babaannesi olan Ashen Mıgırdiçyan olduğunu paylaşır.

fotoğraf sayısı zirve yapar. Aleksan Mıgırdıçyan'ın talihsizliği 1920'ler öncesinde fotoğrafın az çekildiği zamanlarda yaşamasından kaynaklanır.

Fotoğraf tarihinde önemli bir yeri olan Ara Güler'in Doğu Holding tarafından kurulan Bomontiada'da bulunan Ara Güler Arşiv ve Araştırma Merkezi'ne devrettiği arşivindeki kendisi tarafından çekilmiş olan Bomonti Bira Fabrikası'na ait iki fotoğrafa erişim imkânı olurken kullanım izni talebinin sonuçsuz kalması yine fotoğrafın yokluğu üzerine düşünmeye araç olur. Fotoğrafların yokluğu üzerine oluşan anlatı, fotoğrafı zihinde yeniden kolektif olarak canlandırmayı deneme olanağı yaratır. Fotoğraflardan biri, fabrikanın kapanma kararının alındığı 1994 yılına ait renkli bir fotoğraftır. Fabrikanın duvarında Tekel Bira Fabrikası tabelası (Milliyet Gazetesi, 2003)²⁷ vardır. Tabeladan köşeyi döner dönmez fabrika binasına bitişik olan, bira üretimi sonrasında ortaya çıkan küspenin biriktiği kazan bulunur. Kamyonların yanaşarak yüklendiği bilgisini veren işçiler bu kazandan çıkan küspelerin hayvan yemi olarak ihale yöntemiyle satıldığını paylaşır. Fabrika sokağına dönülen sağ köşede ise tek katlı yapının sınır çizgisini işaret eden zincirler bugün yıkılan devasa binanı sınır çizgisindedir. 1970'ler tarihli bir model Man marka kırmızı bir kamyonet sokak kenarına park etmiştir. Fotoğrafın sol ucunda ise iki katlı, cumbalı, bugün yerine apartman yapılmış bir ev durur. Sırtı dönük, yarısı görünen bir kişi dışında kimse yoktur. Kulenin arkasında ise görünen bir otel gölgesi yok, gökyüzü açık mavi. Ara Güler on adım daha atarak sokağın köşesinden şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi binasının yönünü fotoğraflasaydı, arkada bira bahçesinin ne durumda olduğunu anlayacak bir fotoğraf olmuş olurdu elimizde, ama ne yazık ki yok. Ara Güler'in bir diğer fotoğrafı ise tarihi bilinmeyen bir siyah-beyaz fotoğraf. Diğer fotoğraftan çok daha sonraki bir tarihe ait. Kulenin altında restorasyondan sonra açılan kapı henüz yok. İçinde ne satıldığı anlaşılmayan bir seyyar satıcı arabası köşede durur. Fabrikanın çalıştığı zamanlarda yemekhanede çıkan yemeği beğenmeyen işçilerin uğradığı köftecinin arabasını andırır. İki katlı

²⁷ Aynı sarı tabela 2003 tarihli başka bir gazete kupüründeki fotoğrafta da gözüme takılır. Fotoğrafın arka planında yarısı görünen sarı tabela üzerinde Tekel İstanbul Baş Müdürlüğü yazar. Dönemin Şişli Belediye Başkanı olan Mustafa Sarıgül'ün ekibiyle birlikte fabrika önündeki fotoğrafta Şişli'de 12 yıl kaderine terk edilen 100 yıllık Bomonti Bira Fabrikası binasının kültür ve sanat merkezine dönüştürüleceği yazılıdır.

cumbalı evin yerine apartman dikildiği anlaşılır ve yol kenarlarının araçlarla dolu oluşu semtteki olası yoğun araç trafiğinin ipucu olur.

Materyal olarak fotoğrafın bir başka hali ise işçilerin albümlerinden araştırmacı olarak arşivime kaydedebilmek için ödünç aldığım ve iade edeceğim sözünü verdiğim, belki yıllarca kıpırdamadıkları yerlerden ayrılıp benimle seyahat eden, geçici olarak sahip olduğum ve sonrasında sahibine ulaştırdığım malzemelerdir. Bu geçici sahiplik bir yandan bir an önce, başına bir şey gelmeden sahibine geri ulaştırma kaygısı yaratan, diğer yandan bakmanın keyfinden ötürü taranan kopyasına değil gerçeğine sahip olma arzusu yaratan nesnelerdir. Koca bir fabrikanın külliyatını tek bir arşivde bir araya getirebilme fikri cazibe içermesine rağmen öznelere başucu albümlerinde anımsamanın araçları olarak verimli kullanılan evlerde de değer kaybetmezler. Onun sonrasında ise fikir şöyle bir yolu izleyerek ilerler. Ölüm var; miras kalan fotoğraflar nereye göç edecek? Aynı duyguyla, duygusal miras olarak ailenin taşıdığı bir varlığa dönüşecekler mi yoksa bit pazarlarına dökülen, mezarlara düşen malzemeler mi olacaklar? İşte o zaman fabrikayla öznelere kurduğu bağı gözetken, ilişkiyi ve duygulanımı korumayı önemseyen bir araştırmacı olmaya dair dikkat, soruşturma ve saklama yönünde ikna pratiği etrafında bir dil gelişir. Bu arada görüşülen kişiyi albümündeki fotoğrafları taramak üzere almaya ikna etmek diyalogun iki tarafı için de güven ilişkisini doğrudan açık eden anlardan birine dönüşür.

Fotoğrafların şimdiye kalabilmesinin büyük engellerle karşılaştığı aşikâr. Bunun yanında biriktirilen gazete kupürlerine, fabrikadan kalan birkaç antetli belgeye ya da üç beş içki şişesine bir vitrin köşesinde rastlamak mümkün olur. Bu karşılaşma sayesinde malzemeler ancak fotoğraf yoluyla arşive katılır. Bu duruma bir örnek Bomonti Bira Bahçesi ve Nektar Bira Bahçesi için imal edilen, üzerlerinde her iki fabrikanın logolarının yer aldığı, Türkiye’de rağbet görmemiş, koleksiyoncular için ise dünyanın en nadir seramik kupalarına (Sandalcı, 2009) bir çalışanın evinde rastlanır (Görsel 2.32).

Görsel 2.32: Solda fabrika çalışanı Ahmet T.’nin evinin bir köşesinde duran Bomonti Bira bardakları (bir litrelik Alman tipi seramik kupalar) Fotoğraf: Eda Yiğit.

Kendisini fabrikanın gönüllü fotoğrafçısı olarak tanımlayan Atilla A., kardeşinin, Zeytinburnu’nda, Türkiye’de fotoğrafçılıkta ilk hızlı film banyosu ve baskı yapıldığı zamanlarda, dakikalar içinde fotoğraf basabilen Halley Color isimli laboratuvarın sahibi olduğunu anlatır (Görsel 2.33).

Görsel 2.33: Halley Color’un forma sponsoru olduğu Bomonti Bira Fabrikası futbol takımı bir gece maçında. 1980’li yıllar. Kaynak: Eda Yiğit Arşivi²⁸.

²⁸ Detaylı fotoğraf künyesi: en önde Kaleci Zargana Ali, arkada solda Atilla A. ve Maradona Fevzi en sağdaki kişi bilinmiyor. 1982 ya da 1983 yılı olduğu tahmin ediliyor.

Neredeyse tüm arkadaşlarının kendisinden fotoğraf makinesi, film makarası ve fotoğraf baskı hizmeti aldığını aktarır. Fabrikaya fotoğraf köşesi tasarladıklarını ve eylemlerde vb. önemli zamanlarda kendisi fotoğrafı çeken kişi olduğu genellikle fotoğrafının bulunmadığı diğer işçiler tarafından onaylanır. Fotoğraf köşesinden ona bir şey kalmadığını ve fotoğraf arşivinin bulunmadığını defalarca dile getirir. Bu konu her karşılaşmada ve sohbette tekrar eder²⁹. Maliyetine aldığı filmleri üzerine biraz kâr ekleyerek işçilere satar, işçiler fotoğraflarını çeker, pozlanmış film makaralarını tabettirmek üzere tekrar ona verirler. Bu sayede fabrika maaşının beşe katlandığını ifade eder. Dönemin alışveriş alışkanlıklarını belirleyen, şimdiki alışveriş merkezlerinin atası olan Yeni Karamürsel mağazasından taksitle fotoğraf makinesi satın alabilmek için muhtardan kâğıt, çalışma belgesi gibi dokümanlar gerektiği düşünülürse fabrika içinde alış-veriş işçilere makul görünür (Atilla A., 2020). Bir fabrika işçisinin fotoğrafa erişimi bu şekilde kolaylaştırması pratik olarak fotoğraf üretimini epeyce artırır. Bunun yanında fabrika çalışanları arasında gerçekleşen bu kolektif alışkanlık fotoğrafın o zamanlarda fabrika içinde yaygınlaşma sürecini, gündelik hayatın parçası haline gelerek kıymetlenmesini ve moda olmasını gösteren bir faaliyettir. Fabrikanın o dönemde tahmini olarak 800 çalışanı olduğunu belirterek işçilerin tümüne fotoğraf makinesi sattığını belirtir, muhtemelen her birinin fotoğraflarının evlerinde saklı olduğu konusunda tahmin yürütür.

Gerçekleştirilen görüşmelerde fotoğraf sahipleri, fotoğraflara sıklıkla referans verirler. Bu durum hatırlamanın konusu olan sahnelerin fotoğraflarla beraber hareket ettiği, anlatı ve fotoğrafın birbiriyle beraber oluştuğu ve birbirini pekiştirdiği bir hareket içerir ve bize bilgi sunar. Bazen anlatının inandırıcılığına destek hatta kanıt olarak fotoğraflara başvurulur. Bu süreç, karşılıklı birbirini besleyen bir ilişkinin emaresidir. İz sürülen ve geçmişin parçalarının birleştirildiği aile büyüklerinin çalışma hayatlarına dair miras kalan fotoğrafların da geçmişin parçalarını birbirine yapıştıran etkileri dikkate değerdir.

²⁹ 2020 yılının haziran ayında gerçekleşen İkinci Fabrika Çalışanları Buluşması'nda anlatılır.

3. FABRİKADAN BİRAYA: ZAMAN, MEKÂN VE MİRAS

Bira Fabrikası'nın fiziki mekân olarak varlığının ve bellekte işgal ettiği yerin anahtarlarını sunacak bilgiler, bira işçilerinin üretim yaptığı ve bira üreten bir fabrika olmasının doğasından kaynaklanan sayısız içerikle doludur. Öznelerin mekânlarla ilişkisini belirleyen unsurlar alana ve ölçeğe göre değişiklik gösterir. Farklı toplumlarda zamansal ve mekânsal pratikler toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi ve dönüşümü süreçlerine bağlıdır. Toplumsal değişimin tarihini anlamak için mekânın ideolojik kullanımlarının karmaşık yapısını kavrayacak araçlara ihtiyaç vardır. Harvey, toplumsal bellek kavramı çerçevesinde, Bomonti özelinde bu soruya yanıt arayışın yöntemine dair iz sürebileceğimiz birtakım ipuçları verir.

Çok eskiden kalmış mekânsal bellekle donanmış varlık, Oluş'u aşar. Yitirilmiş bir çocukluk dünyasının bütün o nostaljik anılarını temellendirir. Kolektif belleğin, ülke ve kent, bölge, ortam ve yöre, semt ve mahalle hakkındaki imgelerimize bulaşan bütün o yer ilişkili özlem ifadelerinin temeli bu mudur? Ve eğer zamanın bir akış olarak değil de yaşanmış yer ve mekânların anıları olarak canlandırıldığı doğru ise, o zaman toplumsal ifadenin temel malzemesi olarak tarih, yerini gerçekten şiire, zaman da mekâna bırakmalıdır. Mekânsal imge (özellikle fotoğrafın sağladığı kanıtlar) o zaman tarih üzerinde güçlü bir etki yapar (Harvey, 2003, s.246).

Tarihin şiire, zamanın mekâna yerini bırakması, bizi işçinin bir gününde bellek ile ilişkilendirdiği görsel ve işitsel araçları yeniden düşünmeye sevk eder. Lefebvre tarafından incelenen yineleme ve anlamaya yüklediği aktif rol bakımından önem arz eden ritim kavramı da bunlardan biridir. Ritim, aynılık ve ötekilik kavramlarının diyalektiğini vurgular ve hafızayla doğrudan ilişkisi olan bir kavramdır. Gelgelelim ritim farklılaşmış zaman dilimlerini birbirine bağladığında, hafıza, yineleme hissini muhafaza etmek adına önem taşır. Döngüsel ritimlerde bir dönemin tamamlanmasını yani dönerselliği teşhis etmek için akıp giden şeyi karşılaştırılabilir kılan hafızadır. Bu karşılaştırma yoluyla teşhis etme yeteneği esasen farklılığı, yinelemenin itici gücü kılma yeteneğidir.

Hafızanın bu gücü, ritmi, yaratım süreci için bir ayak bağı olmak yerine onun bir parçası yapan şeydir. Bir sesin ritmik niteliği gerçekten de bir zamansal düzen hissi üretebilir. Aynı şekilde bir yapının ritmik yönü mekânsal düzenlemeyi, örneğin bir zemin desenini tanımlayabilir. Bununla birlikte algının ritmi doğrusal bir şekilde tanımlanmazsa, eğer bir uyarının dönemsel doğasının tanınması zaten peşinen verilmiş anlamla yüklüyse, o zaman

biz de anlamlı yinelemeleri deneyimleme ve tanıma sürecinde ritimler keşfedebilir, hatta yaratabiliriz. Ritmik talimatları yalnızca izlemekle kalmayız, toplumsal zaman-mekânın anlamını ve formunu değerlendirmek için ritimlere sürekli bir ihtiyaç da duyarız. Ritmin paradoksal toplumsal anlamı şudur: Kolektif davranış kalıplarını teşvik etmekle beraber belirli bireyselleştirici alışkanlıkları şekillendirir (Stavrides, 2016, s.63-64).

Fabrika ile etkileşim içinde olan öznelere fabrikayla kurdukları ilişki ritimselliklerle hayat bulan kolektif davranış kalıpları ve bireysel karşılıklarıyla bir bütün olarak zamanı kurarken hafızayı da inşa eder. Hafızaya ancak zamanın geçmişte kalan parçalarına ve uzantılarına ulaşmanın araçlarıyla erişmek mümkün olur. Bizzat tanıklıkla üretim yaptığı zamanların üzerinden 30 yıl geçmiş bir fabrikaya dair günümüzde bilgi biriktirmenin mümkün olmadığını düşündüğümüzde ancak tanıklık edenler yoluyla yani toplumsal hafıza aracılığıyla anlatıya ulaşılabilir. Bu yüzden hayat hikâyelerinin içinden geçerek çalışma hayatının aktarımının yanında katmanlı bir zaman algısıyla geçmişe ait hayali bir mekânda yürüyüş yapma yöntemini seçtim. Bu tercih araştırmayı zenginleştiren ve kavrayışımı güçlendiren bir etki yarattı. Fabrikanın farklı zamanlarında dolaştıran anlatı hayatlardan süzölmüş yoğun içeriğiyle araştırma sürecindeki ihtiyaçla ortaya çıktı. Kapatılmış ve artık üretmeyen bir fabrikaya dair soruların yanıtlarını bulmama toplumsal bellek aracılık etti. Tanıklık edenlerin sağlıklı aktarım süreçlerine dahil olmasıyla yeni anlatı yöntemlerini denedim.

Fabrikanın zamanıyla mekânı buluşturmak için ise fabrikayı çevresiyle birlikte tahayyül ettim. Semt ölçeğinde bu mekânsal tahayyülü kavrayabilmek makro ölçekte bir bakışı da gerektirir. Fabrika, zanaatlarda kullanılan el araçlarının makinelere dönüşmesinden ziyade, zanaatkârlarla el araçlarının imalathanelerde oluşturduğu bütünün emekçiler ve makinelerin oluşturduğu bütüne dönüşümüdür (Pamuk, 1990, ss.161-162). Fabrika, üretim araçlarıyla emekçiye buluşturan bir düzlemdir. Türkiye ölçeğinde fabrikalar sadece sanayileşmenin değil, aynı zamanda modernleşmenin ve modern yaşam biçiminin yaygınlaşmasının, bir tip olarak işçinin varlık kazanmasının, hem sanayide hem de tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin ve fabrikaya bağlı olarak yeni kentlerin ortaya çıkmasının tarihidir. 1930'lu yıllardan sonra uygulanan devletçilik politikası çerçevesinde sanayi yatırımlarıyla kurulan fabrikalarda işçiye olan ihtiyaç köylünün işçileştirilmesiyle gerçekleşir. Fabrika bölgelerinde fabrikada çalışmaya başlayan köylünün kalifiye

hale getirilme çabası da göze çarpar (Coşkun, 2021b). Makro ölçekte gerçekleşen bütün bu politikaların Bomonti Bira Fabrikası'ndaki izdüşümlerini gözlemlemek mümkün olduğu gibi ülke ölçeğinde faaliyette olan devlet fabrikalarında da benzer süreçler ve kesişimler bulmak mümkündür. Bomonti Bira Fabrikası'nda Ordu Mesudiye, Sinop Boyabat ve takiben Trakya, Kastamonu ve Erzincan, çok az sayıda da olsa Güneydoğu, Tunceli ve Diyarbakır gibi göç ettikleri şehirlerden fabrikada çalışmak için gelenlerin köy hayatından kent hayatına geçişleri, aynı zamanda köy hayatını gecekondulaşmasında muhafaza ederek kent ile köy arasında melez bir hayatı var edişleri buna örnektir. 1950'li yıllarda devlet fabrikalarıyla beraber özel girişimler de desteklenir, 1960'larda sanayiye yabancı sermaye girişinin hızlanması, ithal ikameci birikim ve ona dayalı sanayileşmenin önemli boyutlarından biri olur. Aynı dönem 1960'lı yılların başında işçi sınıfı mücadelesinin sahne aldığına (Coşkun, 2021b) 1970'lerde işçi hareketlerinin zirve yaptığına ve 80 darbesiyle yaşanan kesintiye tanık oluruz.

Bahsettiğim zamansal ve politik akışın içinde fabrikada üretimin içkiye dayalı olmasının getirdiği nitelikler kendine özgü bir tarihi mümkün kılmakla kalmaz. Antik uygarlıklardan günümüze, uygarlık tarihini biçimlendiren niteliğiyle bira ve etrafında oluşan kültür belirleyici bir çerçeve sunar. Bizim hikâyemize ise biraya ilginin ve merakın artmasıyla Osmanlı'nın son döneminde Bomonti ailesinin Bira Fabrikası'nı kurarak bir endüstriyel/kültürel mirasın taşıyıcısı olmasıyla bağlanır.

3.1. Fabrika Zamanında Bir Gezinti

Atmosferik bellek kavramı, matematikçi, analitik filozof, makine mühendisi ve programlanabilir bilgisayar fikrini geliştiren Charles Babbage tarafından ortaya atılan fikre dayanan bir kavramdır. Atmosferik bellek kavramına kaynaklık eden bu fikir, atmosferin söylenen her şeyi kaydeden “geniş bir kütüphane” olmasıdır (Babbage, 1838). Babbage, sonsuza kadar kaydetme, art arda iletme ve biriktirme yoluyla yaratılan bir kütüphaneden söz eder. Hava, şimdiye kadar söylenen her kelimeyi içinde taşıırken zaman olduğu yerdedir. Sesleri ve sözleri zamanın içine yerleştirerek hatta gömerek fikrini temellendirir. Babbage'a referansla, 2019 yılında dijital sanatçı

Rafael Lozano-Hemmer, etrafı saran havanın eylemlerimizi kaydeden dev bir makineye dönüştüğü enstalasyonlardan oluşan bir sergi hazırlar³⁰. Bu sergide, “geçmişin kayıp seslerini ve zamanı geri almak için bir makine yaratabilir miyiz” sorusuna aranan yanıt, bu bölümde hedeflenen ve Bomonti Bira Fabrikası anlatısını atmosferde birikenleri toplayarak ve sunarak, bellek aracılığıyla mekânsal bir dolaşım tasvirine dönüştürme fikrinin ilham kaynağı olur. Bahsedilen sergi makineler aracılığıyla gerçekleştirilen performanstan ilham alarak fabrika odağında hayal edilen bir geçmişin, fabrika anlatıcılarının sesinin yazıya tercüme edilmesiyle bir hayat ve çalışma tasarımı yaparken, geçmişin atmosferini bugünün dönüşümleriyle ilişkilendirmeye niyetlenir. Sergide interaktif yöntemlerle izleyicilerin atmosferik hafıza aracılığıyla geleceği inşa etme biçimiyle geçmiş düşünmek burada fabrikayı tüm enstrümanlarıyla birlikte zihin haritalarımıza taşıma çabasıdır. Emeğin öznelere anlatıları, geçmişten bugüne uzanan zihinsel bir fabrika gezisinin yollarını açar. İnsan izlerini arşivleyen güncel ve sürekli çalışan bir makineye sahip olsaydık fabrikanın atmosferik belleği neye benzerdi? sorusunun izleğinde bir anlatı dili kurmayı olanaklı kılar.

Bir araştırma alanı olarak çalışma eyleminin merkezinde yer alan, endüstriyel ve kültürel miras değeri taşıyan bir fabrikanın atmosferini bu yöntemle kavramak, emeğin iklimini duyumsayarak kavramsallaştırmak çabayı hak eder. Fabrikayı zamandaki sıçrayışlarla hafızanın doğasına daha uygun bir yaklaşımla ele almak, geçmişten şimdiye değişen havayı bir arada görebilmek, kronolojik ya da tematik bir bakıştan farklı olarak hayal ile hayat arasında zengin bir anlatı sunabilir. Bu sebeple, fabrikanın anlatısını taşıyabilecek bir metni sesler, kelimeler, kokular, gürültüler, imgeler, duygular ve kavgalarla birlikte düşünerek artık görünmeyen ama değerli olana doğru fabrika atmosferi yeniden kurgulanır. Bu görünmeyenler evrenini araştırırken fabrikanın yaşam alanında bir yandan bireysel hafızalarda biriken parçalar bir araya getirilir, diğer yandan toplumsal hafızada birlikte inşa edilenler

³⁰ Enstalasyonlar aracılığıyla atmosferde görülenin, duyulanın ve dokunulanın bir deneyimleme alanına dönüştürüldüğü sanat yapıtlarından oluşan bir içerik kurgulanır (Leech, 2019). Gözetlemeye dayalı ziyaretçilerin mekânla kurdukları ilişkiyi kaydeden hareket ve yüz algılama sistemi, mekânı kaydeden drone video serileri, etkileşimli yapay buhar dalgaları, algoritmaya göre çalışan ısı haritasına dayalı gölge oyunu, atmosfer yaratan ses tanıma sistemi gibi etkileşimli ve teknolojik araçlar tercih edilir. İzleyici konuşmaları ve izleyicilerin çıkardıkları sesler yapıtlar tasarlanırken doğrudan birer girdi olarak kullanılır (Lozana Hemmer, 2019).

belirginleşmeye başlar. Atmosfer tasvir ederek geçmişi bugüne yaklaştırmak, geçmiş ile bugün arasında sıçramalarla oluşan bağlar kurmak anlatılar etrafında yeniden şekillenir. Fabrikanın yıllar içinde değişen atmosferini oluşturan bilgiler yapbozun parçaları gibi tamamlandığında belleğin yaşayan niteliğini ve hayal edilebilme kapasitesini güçlendirir. Kronolojik ve çizgisel tarih takip edilerek gerçekleşmesi mümkün olmayan bir betimlemeyi mümkün kılar. Aynı zamanda atmosferi oluşturan öğeleri düşünerek hafızayı örgütlemek yer yer yenilikçi bir anımsama ve anımsatma aracına dönüşür. Bu atmosfer eşliğinde, başka bir zaman ve yerde emeğin dünyasında yeni keşifler yapabilmenin arayışdır.

Görüntünün fabrikanın kulesiyle bittiği bir ufka doğru yürüyen bir işçi. Silahşör Caddesi'nden fabrikaya doğru, bütün hikâye uzakta görünen fabrikanın heybeti ve etkileyiciliği ile başlar. Okmeydanı, Kuştepe'den patikaları aşarak işe gelenler için fabrika daha yüksek bir rakımda ve daha kırsal bir peyzajın merkezinde hatta daha çamurlu bir yürüyüşün varacağı noktadadır. Feriköy ve Teneke Mahallesi tarafı ise bostanların kenarından, sokakların arasından süzülerek fabrikaya çıkılan bir rotadır. Bu yolları yürüyen işçilerin zihninden neler geçer, o günün gündemi, işi hangi aşamada yarıda bıraktıkları ve nasıl devam edip bitirecekleri, kantinden (tüketim kooperatifine çalışanlar arasında kantin denir) alacakları öteberi, içecekleri bira, vardiya saatleri, öğle arası halledilecek işler, komşu fabrikada ziyaret edeceği arkadaşı ya da mesai sonrası Bomonti'de gideceği bahçe... Belki de işten bağımsız, zihnindeki yaşam kavgasına dair şeylerle adımlar atılır. Bu zihinsel akış, özneleri değişse de fabrikada çalışma hayatı sürdüğü müddetçe devam eder. Eski adı Bomonti Caddesi olan Silahşör Caddesi'nde ilerleyen bira işçisi, Silahşör Caddesi'nden Sadık Şendil Sokağı'nın girişinde sağ köşedeki bakkala uğrar. Nam-ı diğer Tahta Bakkal'a:

Yukarda tahta bakkalımız vardı. Onu önünde sıraya girerdik. Bir gün bana sordunuz ya tahta bakkal neresi diye? Ben bir gün buradan giderken video çektim yıkılmış tahta bakkalımız. Yani o ana caddesini bizim Bira Fabrikasının üst ana caddesini, o caddenin köşesinde şu anda solunda bir otel var. O sokağın içinde Talatpaşa Ortaokulu var. Karşısında pizzacı var. Burada tahta bakkalımız vardı. O tahta bakkalda gelirken sabah arkadaşlarımız sıraya girerdik (Atilla A., 2020).

Bira işçisi, fabrikanın heybetli kulesiyle işaretlenmiş sokağın köşesine gelip sağa saptığında artık eski adı Bomonti Fabrikası Sokak, sonraki ve şimdiki adı Birahane olan sokaktadır (Ölçer, 2014, s.167). Birahane Sokak, bugün Bomonti semtinde Arpa

Suyu Sokak (Görsel 3.1) gibi Bomonti Bira Fabrikası'na gönderme yapan nadir örneklerden biridir (Sülker, 1985, s.158)³¹. Bu sokak ve sokağı gösteren tabelası³² geçmişteki yerinde bulunabilir (Burak, 2018).

Görsel 3.1: Arpasuyu Sokak tabelası (Haziran, 2022) ve sokağın sağ yanında duran Birahane Sokak tabelası (Nisan, 2009)³³, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

³¹ Birahane Sokağı'ndan da bahsedilen anlatıda Bomonti semtinin şehri İstanbul'un içkili yaşamını; içki içenlerle ve içkiyle ilgili sokak isimlerinde bulmak beraberinde bir sürü hikâyeyi zamanımıza taşır: "Fatih'te Tevkiî Cafer mahallesinde Akşamcı sokağı, orada vaktiyle her akşam içkisini efendice yudumlayıp, yaşayan herkese iyi muamele eden birinin yaşadığı anlaşıyordu. Yine Fatih'te içip içip evine ayık (sarhoşluğu geçmiş olarak) dönen İbrahim Çavuş adında birinin oturduğu evin sokağına Ayık adı verilmişti. Sötlüce'de Aktarlar Kahyası adı verilen kısa bir sokak vardı. Orda şarapçı bir denizci oturur, bakkaldan şarap almaya gittiğinde başka müşteriler varsa, anlamasınlar diye "bir şişe bade" isterdi; bakkal anlar, şarabı bir kâğıda sarar, öyle verirdi. Sokak adları saptanırken mahalle muhtarı orası için "Bade"yi önermiş ve onaylanmıştı. Yine İstanbul'un Âbide-i Hürriyet caddesini Silahşör caddesine bağlayan uzun yol üzerinde Baruthane deresine doğru inen bir sokağa, orada bira üretildiği için Birahane sokağı adı verilmişti. Haliç'e bakan Hasköy nahiyesinde, yarı sarhoş, yarı ayık dolaşan bir Haliç vapuru ateşçisinin oturduğu çıkmaz varmış. O sokağın bulunduğu Piri Paşa Mahallesi Muhtarı, sokak adları saptanırken "orda bizim şehrur çakırkeyif Teme Ağa otururdu, iyi adamdı" deyince o sokağın adı Çakırkeyif Çıkmazı oluvermiş... Beşiktaş'ın Abbasağa mahallesinde bir zamanların ünlü gazinosu açılınca o sokağa Gazino sokağı adı konulmuş. Fatih'in Marmara'ya bakan Hacı Hüseyin Ağa mahallesinde adı Şarap Sokağı olan bir yol vardı. Yine Büyükdere'de Çayırbaşı bitiminde soldaki sokağa Şaraphane sokağı deniyordu." (Sülker, 1985, s.158).

³² Günümüzde İstanbul sokaklarında göreceğiniz sokak tabelaları, 2006 yılında BEK Tasarım ve Danışmanlık bünyesinde Bülent Erkmen ve Aykut Köksal tarafından tasarlanır. Tabelaların renk kodu ise seçilmiş bir kırmızı tonu olan Pantone 1945'tir. Tasarımda beyaz alana mahalle isimleri yazılır ve üç şeritten oluşur. En altta bulunan şeridin rengi, bağlı olduğu ilçeye göre değişiklik gösterir. Bu tasarımdan önce İstanbul'da sokak tabelaları standardize edilmez. Başta mavi renkte olmak üzere çeşitli tasarımlarda sokak tabelaları ve kapı numaraları bulunur. Dolayısıyla Birahane sokak tabelasının geçmişte belki de farklı bir renkte tabelasıyla aynı yerinde durduğu hayal edilebilir.

³³ İki sokakta bugün aynı isimlerle anılmakla birlikte fotoğraftaki Birahane Sokak tabelası üzerinde durduğu fabrika binaları yıkıldığı için günümüzde aynı yerde değil.

Adımlar sıklaşır. 200 metre, fabrikada kamyonlara yüklenen bira şişelerinin şıkırtısı duyulmaya başlar. 50 metre, yaklaşık 100 adım sonra solunda işçi fabrikanın ana giriş kapısına erişir. Fabrikanın kapıcıları yani fabrikanın kapısında nöbet tutanlar turnikelerin başındadır. Fabrika bekçileri ise fabrika alanının ana girişinde, onlar için ayrılmış olan bekçiler odasında bir de fiçı atölyesi girişindeki kulübede olurlar. Bulundukları alanı kendilerine odak alarak nadiren, olağanüstü bir durumda rutinlerinin dışına çıkarlar. Bir olay yeri müdahalesi gerektiği takdirde ise aksiyonun öznesine dönüşürler. Koyu gri üniformaları, kafalarında 1970'lerin modası şapkaları, bellerinde kemerleri vardır. Bekçiler görev başındayken kemerlerinde genellikle tabanca olmaz. Silah sadece bekçi başlarında bulunur, diğer tabancalar ise kasada tutulur. Kasada kayıtlı 12 adet tabanca vardır³⁴. Bir diğer silah taşıyan görevli ise Sivil Savunma Amiri titrini taşıyan kişidir ve sadece bankadan çalışanların maaşlarını çekerken yanında silah taşır.

Bira işçisi, turnikelerin başında konumlanan fabrika kapıcısıyla selamlaşır ve turnikelerden geçer. Kartını basmak üzere işe giriş-çıkış denetleme istasyonuna yaklaşır. Yaklaşık 8x18 cm ebadında, üzerinde numarasının bulunduğu kartını cebinden çıkarır. Kartlara giriş-çıkış damgasını basan makinede yani kart basma saatinde işlemini gerçekleştirir. Bu kartlar aylık olarak işlenen, giriş ve çıkış yapılan gün ve saatlerin işaretlendiği aynı zamanda puantajlara göre normal mesai ve fazla mesailerin hesaplanarak yatırılacak maaş miktarının belirlenmesini sağlayan dokümanlardır (Görsel 3.2)³⁵.

³⁴ Bomonti Bira Fabrikası Sivil Savunma Amiri olarak görev yapan Nurettin O. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

³⁵ Bomonti Bira Fabrikası teknik ressam olarak görev yapan Hasan Ü. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

Görsel 3.2: Solda kart basma saati, raflı kart dolabı ve dolabın içinde işçi puantaj kartları³⁶. Sağda ise teknoloji bakımından dönemsel olarak Bomonti Bira Fabrikası ile benzer niteliklerine sahip Beykoz Kundura Fabrikası'nda sergilenen kart basma saati³⁷.

Son 3 dakika, 2 dakika ve son 1 dakika. Kuyruktaki bekleyişte heyecanlı dakikalar yaşanır. Bira işçisi, kartı makineye yerleştirip, yanındaki kolu aşağıya doğru çeker. Makine mekanik bir ses çıkarır. Her işçinin fabrikaya girişi bu mekanik seslerin birbirine tutunup birleşmesiyle bazen arka arkaya bazen üst üste tatlı bir gürültü denizi, biraz sonra seslerin suskunlaşıp çalışmanın borazanının öteceğinin habercisidir. Ama kartı bira işçisi telaşla bir dakika erken basar. Bir dakika sonra zamanı gelince tekrar ve tekrar damgalatır. Kartını duvardaki, tüm işçilerin kartlarının durduğu raflı kart dolabına bıraktıktan sonra fabrikaya giriş yapmaya hazırdır. 07:05, sabah mesaisinin başlama saati. Fabrikaya girişler 07:35'e kadar sürecektir. Eğer gecikme olursa Bira Fabrikası müdürünün³⁸ müsaadesine başvurulması gerekir.

Tuğla örgülü yığma strüktür bir yapı olarak fabrikanın duvarlarını aşmak kapılardan geçerken kolaydır ama delmek gerekse mümkün olamayacak denli sağlamdır. Kapı derinlikleri değişiklik göstermekle birlikte bir metreye yaklaşır. Örülmüş tuğlalardan duvarlar neredeyse bir sığınağı andıracak kadar dayanıklı bir mimari kabuk yaratır ve

³⁶ Görsel temsildir; benzer bir makine olduğunun bilgisi fabrika çalışanlarından alınır. İlgili kaynak için bkz. Rodw. (2008). Time clock at wookey hole cave museum. Wikimedia Commons. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Time_clock_at_wookey_hole_cave_museum.JPG

³⁷ İzleyici ziyaretine açık olarak Kundura Hafıza mekânında sergilendi Kaynak: *Marangozhane*. (2022). Beykoz Kundura. Erişim adresi <https://www.beykozkundura.com/kundura-hafiza>

³⁸ Bomonti Bira Fabrikası teknik ressam olarak görev yapan Hasan Ü. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı. Burada anılan Fabrika Müdürü Sabahattin Karıncaoğlu'dur.

bu duvarların genişlikleri fabrikanın farklı bölümlerinde ve bölümler arası geçişlerde hissedilir (Görsel 3.3).

Biliyor musun o, fabrikanın duvarları mesela o tarihi bizim oturduğumuz yerleri Almanlar yapmış o binaları en azından en az bir metredir onların duvarları. Hiçbir şey yapılmazsa sığınak olarak kullanılır (güler). Tarihi bina. Bence çok iyi bakmaları lazım. Elde kalması lazım (Meriç B., 2022).

Görsel 3.3: İç duvar kalınlıkları, Fotoğraf: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümerterkin Arşivi.

Artık sabah mesaisi başlar. Her işçi kendi atölyesine, her memur kendi odasına yani her çalışan kendi mıntıkasına doğru ilerler³⁹. Bizim bira işçisi, kimya mühendisi olarak laboratuvarda çalışan arkadaşına rastlar. Kimya mühendisi, görevi gereği, diğer herkes gibi sabah kahvaltısını yaparak değil, ağzına lokma koymadan işe gelir. Rakı ve viskide olduğu gibi iyi bir bira tadımı yapmanın koşullarından biri de işe

³⁹ Fabrikanın özellikle erken dönemlerinde fabrika içi atölyelerin küçük fabrikanın içinde kendi bağımsızlıkları olan odacıklar olduğu, bu odacıkların sorumluları atölye şefleri ve ustabaşılar olduğu senkronize birimler olarak düşünmek, Fransız filozof ve iktisatçısı, Fransız sosyalizminin kurucusu Saint Simon'un fabrika tahayyülünü düşündürür. Bir toplum düşü olarak kurgulanan işçi, fabrika sahibi ve satıcıların bir arada yaşamına dayanan ufak ve samimi topluluk oluşturma çabasıyla sınıf düşmanlığını yenilgiye uğratma inancı taşıyarak üretici ve tüketicinin yüz yüze gelmesi gerektiğini savunur. Saint Simon'un "ev boyutunda bir iç mekânı bir sığınak haline getiren şeyin ne olduğu sorusuna yanıtı tümüyle ölçekle ilgiliydi; emeğin olduğu mekân ne kadar küçük, dolayısıyla ne kadar kişisel olursa kapitalizmin yabancılaşması da o ölçüde yok olurdu" (Sennett, 2013, s.40) yorumunu hatırlatan fabrikadaki mekânsal yapılanmanın atölye odaklı olması, bu birimlerin hem kendi başına ayrı birer birimmiş duygusu, en yetkili kişinin ustabaşının bu birimin sorumluluğunu alması ve denetimi ve kontrolü kendi sağlamasının aile reisi gibi kendi karakteristik özelliklerine göre yaşamsal alanlar açması ve dayanışmaya ve disiplin kriterlerine göre ev duygusu kazanmasından ileri gelir.

yemek yemeden gelmektir. O yüzden Tahta Bakkal'ın kuyruğunda arkadaşıyla rastlaşmazlar. Tadım yapmanın bir başka kuralı sigara içmemektir.

Degüstasyon dediğimiz içme, içim kontrolünü yaparsınız. Alırsınız ağzınıza çalkala işte 20-30 tanktan gelen biralar işaretlenmiştir önünüzde. Diğer mühendis arkadaşlarla alırsın not verirsın. Herkes verir 4-5 mühendis. Ondan sonra bakar karşılaştırırsınız. Yakındır zaten şeyler. Tadım kontrolü yaparsın buna degüstasyon denir efendim. Vermediğini geri çevirebiliyorsun tekrar filtre edilmek üzere. Yani bunu geri çevirin dersin. Bu aç geliyorsun, düşün tadım yapıyorsun sonra yemek yiyorsun yani belki de öğlen yemeğiyle birlikte sabah kahvaltısını yapıyorsun. Öyle bir şey. Ağzınız natürel olacak (Hayati K., 2022).

Degüstasyon için, bilinen arjantin bira bardakları⁴⁰ kullanılmaz, özel olarak tasarlanmış bir tadım bardağı kullanılır. Ayaklı, tam ortasından tutulan minik kulpuyla büyükçe bir çay bardağını andırır. Fabrika çalışanlarını, özellikleri ustabaşılarını ve bölüm şeflerini birbirinden ayırt etmek, önlük taktıkları için kolay olur. Diğer çalışanlar tercihlerine göre normal/sivil giyimli ya da işçi kıyafetleriyle çalışırlar. Fabrikanın verdiği kıyafetler dönem dönem değişiklik gösterir.

Önce bir işçi elbisesi alıyorduk. Bir ara palto aldık. Bir ara meşin ceket aldık. Takım elbise veriyorlardı. İş elbisesi veriyorlar, bir de takım elbise veriyorlar. Çok şeydi, çok sosyal şeyi çok iyiydi (Meriç B., 2022).

Sabah 10:00'da ilk çay paydosu verilir. Çay içmek işçiler için vazgeçilmezdir ve hep öyle olmuştur. Öğle yemeği saati yaklaşır, mideler guruldar. Yıllarca lezzetleriyle anılacak olan menüden bir seçki; makarna böreği, kadınbudu köfte ve üzerine tatlı olarak bülbül yuvası vardır. Çarşamba günü olduğu için yemeğe eşlik edecek bir şişe bira içmeyi herkes iple çeker. Genellikle bugünün biralı menüsünde biranın yanında servisi makbul et içeren bir yemek seçilir. Önceki zamanlarda cuma günü yapılan bira servisi, hafta sonuna bağlanması nedeniyle misafirleri, geleni gideni arttırdığı için hafta içine alınmıştır⁴¹. Fabrika Müdürü Sabahattin Karıncaoğlu'nun,

⁴⁰ 70 cl'lik bardaklara genel olarak verilen isimdir.

⁴¹ Bir hak olarak biraya tarihsel bir kronoloji eşliğinde bakılabilir. Sümerlerde biranın işçilere günlük öğünlerinin bir parçası olarak ödeme yapmak için de kullanıldığı bira tahsisatına dair bir Sümer çivi yazısı tabletine rastlanır (Serçe & Erdoğan, 2022, s.11). İngiliz işçi sınıfı için bira içmenin bir hak olarak kabul edildiği görülür. "1802'de Leeds Mercury'nin bir muhabiri, "dernek ve kulüplerden şöyle söz etmektedir: [esnaf] taverna ve publarda her gece toplanıyor. Büyük bir kasabadaki hemen hemen her sokak bu anlamda küçük bir senatoya, ulusun sorunlarını tartışacak bir konsey olma ve bir kupa siyah bira içme ayrıcalığına sahiptir. Bu ayrıcalık uzun süreden beri özgür Britanyalılar'ın elde ettikleri ve bütün yönetimlerce de tanınmış bir haktır" Leeds Mercury, 6 Mart 1802 akt. (Thompson,

yemekhane çalışanlarının ara sıra kilolarını kontrol ettiği bilinir. Fazla kilo alanları daha ağır çalışma koşullarının olduğu şişe doldurma bölümüne geçici olarak gönderdiği söylenir⁴². Bu arada yemekhanede çıkan yemek sendika tarafından kontrol edilir. Böylece memnuniyetsizlik yaratabilecek yemekler konusunda olası riskler önlenir. Fabrika çalışanları genellikle yemeklerden ve aşçıbaşlarından memnundur. Gece vardiyasında yemekhanede yemek külfetli geldiğinden bulundukları atölyede geçiştirilir. Gündüz vardiyasında ise kalabalıklar yemekhaneye akar:

Güzeldi normal güzeldi yemek işte. Doyurucuydu yani 4 çeşit yemek çıkarıyor. Ekmek istediğin kadar ye sonra acıktın yani doymadın yine ye yani hele vardiyacılar kazanlarla oldukları yere alırlardı. Bakım kazanları vardı, 10 kişi yemek. Fark etmez doyana kadar öyle şey yoktu. Meyve filan ne ararsa vardı gayet güzeldi (Meriç B., 2022).

Öğle molasında en sevilen aktivitelerden biri maç yapmaktır. Bunun için iki alternatif yer vardır. Birincisi, fabrika alanının içinde bulunan, güreş minderinin dahi bulunduğu vurgusuyla kapalı spor salonu, spor müsabakalarının yapıldığı alandır. İkincisi, mevsimsel olarak uygun olduğu zamanlarda açık hava olması itibarıyla tercih edilebilen, fabrikaya dönen köşenin, Birahane sokağının girişinin en başında yer alan boş arazidir. 2019 yılında dozer motorlarının ve kepçelerinin vuruş sesleriyle semtte gürültüsü duyulan ve asbestini etrafa saçarak yıkılan fabrika binalarının molozu bu boş arazinin içinde bulunduğu parselde yayılır. Arazinin yerinde geçmişte müsabakalarda atılan tezahüratlar, sloganlar ve kapişmaların ritmi atmosferde asılı bir şekilde yer tutar. Geçmişte iki takım arasında gerçekleşen mücadele coşkusu, şimdide dozerler ve binalar arasında yenilgiye mahkûm olan tarafın bilindiği bir müsabakayı andırır. Buna rağmen bellek mücadelesi veren mahallelinin, fabrika binaları yıkılırken duyduğu öfke atmosferik bellekte üst üste

2006). Bomonti Bira Fabrikası'ndaki yemeklere eşlik eden bira içme geleneğinin ortadan kaldırılışına dair Zeki I. bilgi verir: "Haftada bir gün bir şişe bira veriliyordu. O günde etli bir yemek çıkıyordu. Sonra bir müdür geldi bu birayı kaldırdı. Başladık mücadele etmeye. Ya haftada bir gün bir şişe veriliyor bunu niye kaldırıyorsun. Efenim içmeyenler bira şişesini arkadaşına veriyormuş. O da topluyormuş biraları içiyormuş, İşyerine öğleden sonra geldiği vakit sarhoş geliyormuş. Buda üretime etki ediyormuş. Müdür bu nedenlerle haklı nedenlerle bir tanesi de buydu. O zaman tespit edilsin bira içmeyenlere bira verilmesin. Dendi bu mücadeleyi yaptık. Bu mücadelede de başarılı olamadık. O bira da kalktı" (Zeki I., 2010).

⁴² Bomonti Bira Fabrikası'nda teknik ressam olarak görev yapan Hasan Ü. tarafından paylaşılan bu bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

kaydolur. Bununla birlikte, buradaki kaydetme eylemi bir kasetçalar bandının çalışma prensibinininki gibi değildir. Üst üste kaydedildiğinde geçmiş kaydın tamamıyla kaybedildiği değil aksine kaydedilenlerin birbiri içine geçtiği, zamanla ayıklanan kümülatif bir kayıttır.

Bir boşluk, bellekte açılan bir gedik olarak fiziki mekânın içinde var olan bir boşluk. Sadece semt sakinlerinin ve o bölgede çalışanların zihninde taşıdığı, yolun kenarından geçerken fragmanlar halinde hücum eden, yıkıntıya dönüşmüş, amorf beton kalıntıları ve etrafa dağılmış yığma tuğla parçaları üzerinde yükselen geçmişin sesi bugünden duyulur. Geçmiş ile bugün arasında, zamanda bu gidiş gelişler anlatılar aracılığıyla geçmişte olanı şimdinin boşluğuna yerleştirip yeniden üretir ve bu ancak anlatıcıların sesleri ve atmosferi tarifleriyle imkânlı hale gelir. Atmosferik bellek mekânda yaşanan bu dönüşümü, zamanda hareketi mümkün kılacak bir esneklikle gerçekleştirir.

Şimdi ve geçmiş arasında mekik dokumamın kökeninde, belleğin işleyiş biçimi yatar. Proust'un geçmiş ile bugün arasında sürekli salınarak kayıp zamanı arayışı gibi tarihe katılmamış anlatıyı zamanlar arasında sıçramalarla sermayenin ve gündelik hayatın biçimlendirdiği mekâna çağırmadan politikaya yaklaşmak imkânsızlaşır. Zamanın döngüsellliğini vurgulayan içinde hareket ettiğimiz anlatılar, kentsel mekânın var olduğu zamandan bugüne kültürel ve yaşamsal olasılıklarını görünür kılar. Tanıklık düzleminde toplumsal bellek ile güncel politikanın yollarını kesiştirerek ortak yaşamın potansiyelleri konusunda davetkar bir eylemselliğin diline çağırır. Bu anlatı akışı, hafıza için zamanın geçmiş, bugün ve gelecek olarak kesin çizgilerle bölümlenmediğini de vurgular. Zamansallık açısından hatırlama ediminin devingen ve kaygan bir zeminde yükselmesi, geçmişin inşasının bugünün koşullarıyla şekillenmesinden kaynaklanır. Zamanın yarattığı sisi dağıtarak bir işçinin içinden geçtiği günün deneyim olarak bugün yok olması ya da hayal edilemez kılınması, aynı mekânlarda var olan çalışma atmosferinin ve gündelik hayatın dönüşümünün bilgi ve zamansallık bakımından politikayla doğrudan bağı vardır.

Mayalandırma dairesi ustabaşısı Hilmi Usta, spor müsabakalarını organize edenler arasında sayılanlardan biridir. Biranın tadından sorumlu olan bu ustabaşı, aynı

zamanda yapılacak maçların da sorumluluğunu üstlenenlerdendir⁴³. Ek olarak haftanın neredeyse çoğu günü atölyelerin önündeki alanda ve yeni malt binası önünde de futbol maçları yapılır (Görsel 3.4).

Biz fabrikada hemen hemen haftanın 4 günü atölyenin önündeki alanda futbol maçları yapardık. Ben saat 11.30 gibi imlaya yanaşıp bira alacak olan arabaların şoförlerine yalvarıp kapı önüne çıkartırdım. 12 gibi orayı minyatür demirden kalelerimiz vardı. Onları yerleştirip maç yapardık her gün. Bu yaklaşık 10 seneden fazla sürmüştür dersem abartmam. Ayrıca gene yeni malt binamızın önünde dev bir havuz vardı. O havuzun üstü betonu gene orada birçok günler maç yapardık, portatif kalelerimiz vardı⁴⁴.

Görsel 3.4: Tekel spor müsabakaları, Kaynak: Hürbilek Gazetesi. (1948d, Eylül 4). Tekel Genel Müdürlüğü'nün Tertip Ettiği Spor Müsabakaları Geçen Hafta Başladı.

⁴³ Bomonti Bira Fabrikası teknik ressam olarak görev yapan Hasan Ü. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

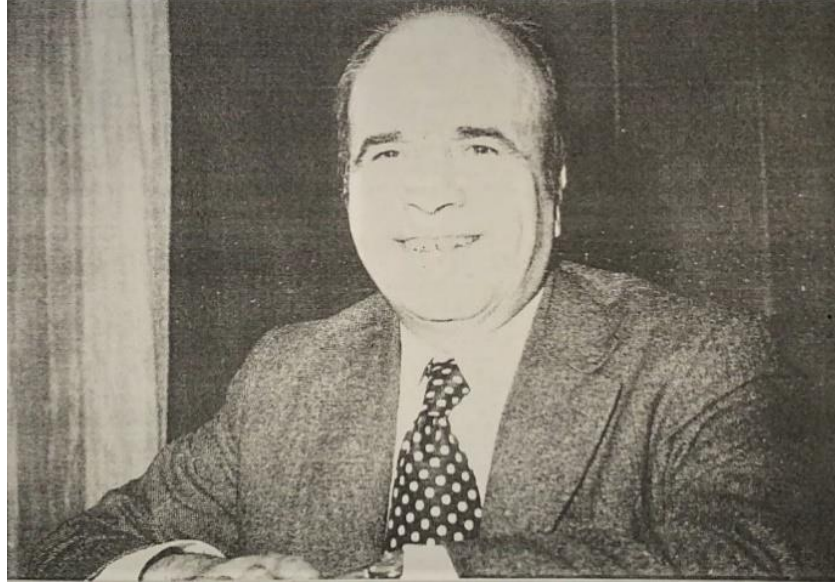
⁴⁴ Bomonti Bira Fabrikası çalışanı Atilla A. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

Öğle arası maç keyfinden sonra herkes fabrika avlusundan kendi atölyesine doğru yönelir. Fabrika avlusundan geçerken bira işçisi bir yanda Atatürk diğer yanda Seyfi Demirsoy'un büstü ile göz göze gelir. Büstlerin önündeki alanda yıl içinde 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 10 Kasım Atatürk'ü anma günü ve 28 Şubat Sivil Savunma günlerinde tüm fabrika çalışanlarının katılacağı törenler düzenlenir⁴⁵(Görsel 3.5). Fabrikanın kalabalığını anımsatan, uğultular, sesler, sirenler ve coşkunun görünüldüğü alanlardan biridir burası. Bu alanı gözetleyen, kalabalıkları seyreden iki büstün sahiplerinden biri Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu diğeri ise 1952 yılında kurulan Türkiye'nin en büyük işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in kurucuları arasında yer alan, geçmişte Bomonti Bira Fabrikası'nda ambarcı olarak çalışan bir işçidir (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976).

Görsel 3.5: Fabrika bahçesinde toplanma alanı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

⁴⁵ Bomonti Bira Fabrikası Sivil Savunma Amiri Nurettin O. tarafından paylaşılan bilgi whatsapp grubu yazışmalarından alındı.

Görsel 3.6: Seyfi Demirsoy makamında Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976.

Benim kayınbiraderim büyük olan Seyfi Demirsoy vardı Türk-İş Konfederasyon Başkanı bizim hanımın da akrabası. Benim kayınpederimle kardeş çocukları oldular yakın akrabalar. Allah rahmet eylesin gani gani. Onun büstü vardı. Bilmiyorum duruyor mu büstü kaldırdılar mı onun büstünü? Onun büstünü kaldırdılarsa çok çok kötü bağırırım orada. Çok kötü bağırırım bir tarafta Mustafa Kemal Paşa bir tarafta büstü vardı. İki tane büst vardı orada ama bilmiyorum. Siz oraya gittiniz mi gitmediniz mi? Bilmiyorum (Demirali B., 2022).

Türk-İş Genel Başkanı duayen bir sendikacı. Yani herkesin büstünü dikmezler oraya. Atatürk'ün büstünü bir de onun büstü var başka yok (Hayati K., 2022).

Seyfi Demirsoy (Görsel 3.6), Türk-İş'ten önce 1946 yılında işçi sendikalarının kurulması serbest olduğunda İstanbul Bira İşçileri Sendikası kurucuları arasında yer alır ve birlik lağvedilene kadar yöneticilik görevini üstlenir. Bu yüzden bira işçisi için kendi fabrikasından çıkan başarılı bir sendikacı olarak övgüyle bahsedilen ve sahiplenilen bir karakterdir.

Fabrika avlusundan fiçı dairesinin önüne doğru yaklaşırken bira işçisinin önüne koca bir çan çıkar. O çan sadece sivil savunma bölümünün tatbikatlarında çalınır. Bu tatbikatlar deprem, sel vb. felaket durumlarına hazırlık için yapılan ciddiyle uygulanan operasyonlardır. Tatbikatlarda çan, bir tokmak vuruşu sesiyle titreşir ve tüm fabrika atmosferine yayılan ses mekânı doldurur. Bu görkemli alet, anımsanan önemli objelerden biridir. “O çan zaman zaman çalınırdı, çan çan yapılırdı. Kocaman bir çan vardı, şöyle bir çan (eliyle gösterir.) Tarihi felaket bir çan. O çan ne oldu

kime gitti?" (Erol Y., 2020). Olağan durumlarda sessizce köşesinde duran, olası kriz antrenmanlarında ise çan çan öten pirinçten bir çandır ve çanın kıymeti sesinden değil pahasından kaynaklanır; şu an hayatta mı yoksa kimlerin elinde kimse bilmez.

Çanı biliyoruz. O çanı falan hepsini fabrikadaki antikaları ne kadar antika varsa bunlar Likör Fabrikası'na gitti. Likör Fabrikası'ndan başka yere gitti. Sonu meçhul. Nereye gitti belli değil! O çan filan servet yani. Kim aldı nereye verdi, nedir neyin nesidir bilmiyoruz onları. (...) hatta fabrikanın doktoru o çan için şu cümleyi söyledi. Timur Bey o çanı bana versinler emekli parası filan istemiyorum ben dedi. O çan yok işte kayıp. Bilmiyorum yani (Ahmet T., 2022).

Öğleden sonra mesaisi başlar. İkinci paydos olan 15:00 çayına kadar her işçi kendi bölümünde sorumlu olduğu işi yapmayı sürdürür.

(...) 10:00'da ve 15:00'te çay paydoslarımız vardı. O çay paydoslarında Sadık Abi'nin çay ocağı vardı. Bütün özellikle atölyedeki bütün arkadaşlarımız o 10:00'da ve 15:00'te oraya gider çay içer, sigara içer. O 15 dakikada inanılmaz efsaneler, inanılmaz sohbetler. Bir gün evvelki Fenerbahçe-Beşiktaş maçından tutun da hayatın içindeki her şey o kısacık sürede orada birbiriyle tartışır insanlar. Muhteşem bir sohbet. Sadece çayı sevmezsiniz ama oraya gitmek zorundasınız. O sohbeti kaçıramazsınız (Atilla A., 2020).

Günün ritmi içinde tüm bu gitmeler, gelmeler, çalışmalar gerçekleşirken fabrika müdürünün, fabrikanın tüm alanını gören odasının penceresinde göz ucuyla kontrol edilen bir fötr şapka vardır. Bu şapka otoriteyi temsil eden bir başlıktır, gözetlenen fabrikanın başının başlığı...

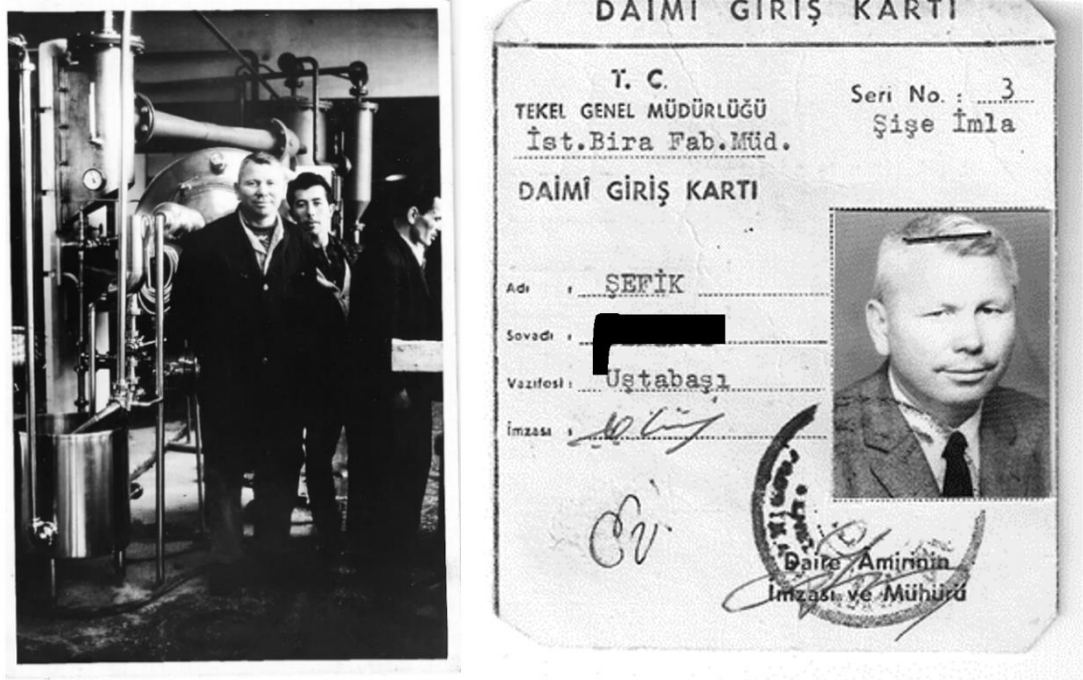
Fahrettin Güneş, fabrikanın müdürü girdiğimizde öyle bir otorite sağlamış ki şapkası, fötr şapkası şu pencerenin önünde şeyinde şuraya koyarsın o yüksektedir ikinci kattadır. Şuraya koyar şapkasını tabi giderken bir bakarsın yukarıya anlıyor musun ondan sonra bakarsın fötr şapka orada. Ha müdür bey fabrikada. Adam Avrupa'ya gidiyormuş. Tembih ediyormuş odacısına ya da sekreterine ben çıkınca şapkayı oraya koy. Oraya koy ki beni fabrikada zannetsinler. Tabi müdürün olması oralarda serseri mayın gibi dolaşmak yok. Müdür olmadığı zaman disiplinsizlik olur tabi gibi. Adamın şapkası bile orada otoriteyi sağlamış (Hayati K., 2022).

Şapka yerindedir ve fabrikada asayiş berkemaldir. Bira işçisi, çay paydosu sonrasında fabrikanın kıymetli bir mimari parçası olan tarihi kulenin olduğu çatı katına doğru yol alır. Fabrikanın sakinlerinden olan tavukları besler.

Kümes yapmıştık tavuk besliyorduk (güler). Arpa da şeyden fabrikadan. Ondan sonra bitlenme mitlenme oldu hepsini kestik yedik, yemiştik. (...) Çatıda en yüksek o bütün

binanın o en yüksek çatılar vardı o tarihi baya yüksek aşağısı. (...) Var ya tarihi, orada beslerdik. (...) Çatıda binanın içinde beslerdik (Meriç B., 2022).

Dört ayaklı ya da çok ayaklı sakinler ise çoğunlukla yere yakın mahzenleri ve yeraltı kanallarını bazen de makine içlerini mesken tutarlar. Mahzenler ya da kazan ve kaynatma dairesi aynı zamanda işçiler için de kaçak mekânlar, saklanma, uyuma ve dinlenme alanları için elverişli saklı noktalar içerir. Bira işçisi, çatıdaki tavuklarını besledikten sonra öğlen içtiği biranın da rehabetiyle çalışma sonrası akşam üstü dinlencesi⁴⁶ için kuytu bir köşe aramaya mahzene iner. İnerken makine gürültüleri arasından geçer. Her makinenin kendine özgü bir sesi vardır. Bu makinelerin motorlarından herhangi birinin susması, seslerin herhangi birinin eksikliği makine tamirinden sorumlu, motorla haşır neşir olan bir işçi için ayırt edilebilir bir bilgi taşır (Azmi Ö., 2022). Keskin kulak görev başındadır (Görsel 3.7).

Görsel 3.7: Solda Makineleri çok iyi tanıyan bir ustabaşı Kör Şefik lakaplı Şefik D. kazan dairesinde ve sağda Şefik D. fabrika daimî giriş kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

⁴⁶ Aslında siesta olarak adlandırmak daha doğru olabilir. Dünyada birçok coğrafyada kabul görmüş, farklı dillerde karşılık bulmuş, çalışma sonrasında uyku hakkı olarak tanınmış zaman dilimi olarak tanımlanabilir.

Bira işçisi, çok kuvvetli bir akımın geçtiği elektrik tesisatı panosu yanından süzülerek, fabrikanın ilk kurulduğu zamanlardan kalan devasa eski makinelerin arasında, bilmeyen bir işçi için tehlikelerle dolu fabrikada sakın adımlarla ilerlemeye devam eder. Kendine kuytu bir köşe arar.

Kaynatma dairesinin altı var. Orada şeye giderdik. Fazla yağlarımızı atmak için giderdik sıcak 50 derece sıcaklık terlerdik (güler). Kaynatmada kaynıyor. Kanallar oradan vardı kanallar. Ondan sonra imla falan sonradan kurulmuş atölye. Sonradan kurulmuş. Orada da vardı yine atölyenin arkasında bir sürü yer. Saklanacak yer çoktu yani. Yatacak, saklanacak, dinlenecek, içilecek, sofraya kurulacak (Meriç B., 2022).

Bazı günlerde öğlen içtiği birayla yetinmez. Böyle zamanlarda bira içmek için bazı teknikler geliştirir, ortadan kaybolarak mekânın dehlizlerinde bazı çalışanların kendi mekânını yeniden yarattığı ve oyun kurduğu alanlar mevcuttur.

Adamın bir tanesi, işçilerden bir tanesi şişeyi beline sokmuş. İş önlükleri var ya. Serum hortumunu da şişenin içine sokmuş. Oradan da çengelli iğneyi bağlamış şeye gömleğinin yanına. Böyle biz bakmazken hüüüp çekiyor birayı. Ben bunu yakaladım. Bunun cezası var tabi, verdik cezasını. Hadi bir tane daha anlatayım. Rakı sandıkları üst üste konuyor. 24'lük o zaman sandıklar vardı büyük büyük sandıklar. Ya en üstündeki şeyi tabut gibi çukur mezar gibi açmışlar. 8 tane mesela yan yana sandığı çıkarmış amcam gidiyor oraya yatıyor. Kimse görmüyor onu. Benim boyum uzun diye gördüm orayı. Onu da yakaladım. Daha başkası, atölyenin işçileri mesela boru taşıyorlar. Boru atölyesi var. Ben de bakıyorum ya diyorum ne güzel çalışıyorlar diyorum. Meğer bizim işçi gidiyormuş o borunun içine birayı dolduruyor imalattan. Alıyor omzuna bizde diyoruz ki ya çalışıyor işte işçi. Borusunu taşıyor filan meğer içi bira dolu. Götürüyor atölyeye kendi atölyesine, orada bira içiyorlar. Bunlar yakalandı. Başka bir tanesi bira kanallardan geçiyor. Git sen aşağıdan del şeyi kanalı tak bir musluk yat oraya. Aç musluğu fffşt iç birayı. Bunları yaşadık (güler) (Ahmet T., 2022).

Bu içme faaliyetinin meşru bir zemini vardır. Bir dönem fabrikada müdürlük yapmış olan Azmi Ö. bira içmenin psikolojik sınırlarını şöyle açıklar:

Şimdi gayet tabi içerler. İçki üreten bir adam bira içmez mi? İçki üretiyorsun. Diyeceğim ki ben sana misal yok canım öyle olur mu içki, bira insan işte bira içer mi olmaz ki! Adam ürettiği ürünü tadını alacak ya! Tadını alacak tadını o kıvamı var ya damağında, o kıvamı hissedecek. Her kademesinde olacak bu şefi, şef yardımcısı, ustabaşısı, ustası, işçisi (Azmi Ö., 2022).

Yine de bira işçisi için biranın tadını tarif etmek zordur. Çünkü lezzet, tat, koku tüm duyumsama araçları fabrika atmosferi içinde birbirine bağlanır. Mekânda birbiriyle etkileşime girip ayırt edilemez şekilde iç içe karışır. Arkadaşlıkların, neşeli

diyalogların ve sofraların hammaddesi olan biranın tadının tarifini istemek için sorulan sorular ilk olarak şok etkisi yaratır sonrasında ise tuhaf karşılanır çünkü tadın tarifi kelimelere sığmakta zorlanır. Tadı düşünmek ve tattan alınan zevki tarif etmeye çalışmak işçileri zorlasa da hafızayı anımsanacak başka materyallere doğru iter. Kimisi için bu tarif, kıvamlı, çok güzel, aromatik, göze hoş gelen, rengi olan güzel bir bira; kimisi için piyasadaki diğer biralar gibi dayanıklılığı artırmak üzere enzim kullanılmadığı için natürel ve yumuşak içimli bira; kimisi için ise şerbetçiotu aromasının güzelleştirdiği bira olur.

Yapma ya tadı! Ben şimdi bira mesela Efes'in birası hariç diğer biraları içemiyorum. Benim damak tadıma o uygun. Açık derken dedim ya pilsen tipi dedim ya Türk içicisi de böyle daha çok. Ha şimdi tabi yeni nesil şimdi alkolü yüksek biralar var. 7-7,5 o zaman ya 3 ya 4 en fazla 5 'tir alkolü (Hayat, K., 2022).

Koku ise bambaşka bir girdi niteliği taşır. Fabrikanın genel bir kokusu yoktur. Her atölyede, her bölümde yine kendine özgü kokular ortaya çıkar ve üretimin aşamalarına göre değişkenlik gösterir. Hafızayı tetikleyici bir unsur olarak kokuyu irdelerken kötü kokuların bile fabrika sahnesinde canlandırıldığında keyifle anlatılan bir kavrama dönüşme potansiyeli vardır.

Fermantasyon bölümü taze salatalık kokardı. Taze salatalık kesinlikle. O kokmadı mı, fermantasyon berbat demektir. Fermantasyon tanklarının üzeri karnabahar tarlası gibidir. Resmen karnabahar tarlası gibi. Onun dışında işte bira kokardı. Başka da bir şey yoktu. Arpa kokardı, malt kokardı. Bira çimle, arpa çimlendiriliyor malt haline getiriliyor, kavruluyor ya orada kokardı onlar da (Ahmet T., 2022).

Arpa (...) hammaddesi sıkılıyor ya şimdi onun verdiği koku ile üretim sürecindeki kokusu farklı. Rahatsız edici değil ama şey biraz daha üretim sürecindeki koku biraz daha rahatlatıcı bir koku. Bunun dışında atıkların verdiği tabi fabrika atıklarının verdiği bu borulardan şeylere verildiği için ileriye doğru gidildiği için o arada da bir koku şey yapardı, çıkardı. O biraz rahatsız ediciydi ama süreç az. Böyle yarım saat, bir saat gibi ama genel bir koku vardı. Bira kokusunu hissederdiniz (Aziz K., 2022).

Bira işçisi için artık mesai bitimi yaklaşır ama henüz gün bitmez. Fazla mesaiye kalmadan eve gitmeyi planlar. Gündüz mesaisi biten işçiler, gece vardiyası yapacak işçilere çalışmayı devreder. Bazı olağanüstü durumlarda ise işi tamamlamak ya da üretimi engelleyen bir aksaklığı gidermek her şeyden önemlidir ve çalışanlar için işini içselleştiren kendisiyle gurur duyabileceği bir değer olarak var olur.

Biz lümpen işçilerdik anlayacağın. Devlet işi olduğu için ama işimizi de yapardık öyle şey yoktu yani. Gerektiği zaman gece gündüz çalıştığımı bilirim. Fabrikadan çıkmazdık makine arıza yaptığı zaman bütün kadro. 3 gün eve meve gitmek yok. Tamir edip çalıştırana kadar (Meriç B., 2022).

Fabrikanın diğer kapısı, Fransız Fakirhanesi'nin tam karşısında yer alan, arka taraftaki kapıdır. Ama kart basmak için giriş yapılan yerden yani ana kapıdan çıkmak gerekir. İşçi, kartı makinaya yerleştirip, yanındaki kolu aşağıya doğru çeker. Makine mekanik bir ses çıkarır. Arkadaşlarıyla yarın sabah görüşmek üzere vedalaşır. Acaba Bomonti'deki bira bahçelerinden birine oturup akşam yemeğinden önce eve gitmeden bir bira daha içse midir?

Atmosferik hafızayı bir güne yerleştirmek, sabah esintisinde başlayan bir yürüyüşten, mekanik seslerle açılan kapılardan geçerek fabrika avlusundaki büstlerin önünden ilerleyerek, çalan çanlar kulaklardayken mahzene ya da kazan dairesine inip serin serin, gizli saklı bira içmek demektir. Bira tadı damağında, kokusu burnunda, sohbetler, şakalaşmalar arasında kartını basıp mesaisini bitiren işçinin bir gününde vuku bulan tüm duyumsama alanlarını, nesnelerin imgelerini ve bilişsel karşılıklarını deşifre etmek anlamına gelir. Babbage'ın geniş kütüphanesi gibi işçilerin belleğinde fabrikanın gürültüsü, fabrika avlusundan tüm şehre, atmosfere ve zamana sıçrayarak yayılır.

Görsel 3.8: Restorasyon öncesi fabrika iç mekânındaki nesneler, Ekim 2011, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Atmosferik belleğin dilini nesneleri aracı kılarak oluşturmamın önemli bir gerekçesi var. Nesnelerin muhtevisyatları sandığımızdan çok daha geniş ve zengin bir bilgiyi içerebilir (Görsel 3.8).

Nesneleri yaratma esini, bilgiler öbeği ve kültürü oluşturan inanış, norm ve değerlerden kaynaklanır; bu yüzden de nesneler insanların hayatındaki olayları ve düşünceleri temsil eder. Bir diğer deyişle, maddi kültür insana özgü amaçlar doğrultusunda, insan eylemiyle doğal durumundan farklı bir hale dönüştürülen, yakınımızdaki fiziksel çevrenin bir parçasıdır. Bir topluluktaki insanların eylem ve amaçlarını anlayabilmek için, o topluluğun geçmişindeki nesnelere dikkatle ve farklı açılardan bakmak gerekir (Kyvig & Marty, 2011, s.96).

Maddi kültür adıyla da anabileceğimiz nesneler, tarihsel olayların izlerini barındıran, kültürel olarak incelenmeye, betimlenmeye, açıklanmaya ve farklı bakışlarla yorumlanmaya açık formlardır. Aynı zamanda “tarihin akışını belirli noktada durdurabilmelerine, küçük bir zaman dilimini alıp onun dikkatle incelenebilmesine yardımcı olmak ve geçmişten gelen nesneleri görmek ve dokunmak, o dönemde

yaşıyor olmanın, orada bulunmanın nasıl bir duygu olduğunu hissettirmek” (Kyvig & Marty, 2011, s.96) gibi potansiyellerle yüklüdür. Fabrikanın nesnelere bu gözle baktığında, gündelik hayat içinde ihtiyaçlara cevap verme durumları birbirinden farklı, ritüeller ve alışkanlıklar aracılığıyla yeni anlamlar kazanabilen eğlence ve çalışma kültürü içinde icat edilen, gelenekler ve yaşam tarzı tercihleriyle ayrışabilen nitelikleri kavranabilir ve görünür hale gelir.

Nesnelerin dünyasının içinden geçerek Babbage’ın geniş kütüphanesi gibi işçilerin belleğinde fabrikanın kente, atmosfere ve zamana yayılışını anlatmamın, fabrikanın ve bira işçisinin bir gününe odaklanmamın işlevsel bir katkısı vardır. Fabrikanın sosyal, ekonomik ve siyasal koşullarla belirlenen kendine özgü zamansallığını doğrudan hissetmenin ve hayalini kurabilmenin yolu, fabrikanın atmosferine dağılan duygular, nesneler ve anlatılar sayesinde gerçekleşir. Zamanı büyük lokmalar olarak yutmaktan ziyade ömrün tekrar eden en küçük parçasına yönelmek içeride olana derinlikli bakabilmeye ve mikro evrenlerin içinde saklı kalanlarla beraber mekânı kavramaya imkân tanır. Zaman-mekân buluşmasının çalışma kültürünün bütünselliği içinde kapladığı alan berraklaşır.

Üretim yapan fabrikanın yaşam ve çalışma kültürünün bir gün ile ölçeklendirilmiş deneyimine bakmak o zamandan günümüze yaşanan dönüşüme dair bir kavrayış sunar, dönüşümün boyutlarını hissettirir. Örneğin, bugünün dünyasında performans ölçme sistemleri, rekabet mekanizmaları, hak kayıpları, bireyselleşme, örgütlenme önündeki engeller vb. karşısında geçmişin sosyalleşme olanakları, çalışma topluluğunun dinamikleriyle dengesini bulan denetim mekanizmaları, dayanışma kültürü ve kamusal reflekslerin çalışanlarını öncelikle vatandaş olarak algılaması gibi temel farklılıklar göze çarpar. Dolayısıyla çalışma hayatı içinde o gün yaşanan bir gün ile bugün yaşanan bir gün arasındaki kıyaslamanın şok etkisi yaratması muhtemeldir. Bu etkinin mecburi istikameti makro bir bakıştan geçer. Çünkü fabrika zamanının ritmi, değer dünyası, mekânın potansiyelleri, kurulan ilişkiler ve etkileşimler ile bugün sermayenin arzularıyla biçimlenen Bomontiada arasındaki zıtlık ve mesafe makro ölçekte düşünmeye teşvik eder.

Makro bakışın yanında çok boyutlu bakış da elzemdir. Hafızanın ölçeğini belirlemenin zorluğu bir yana, bedensel pratikler ve ritimsellik gibi mekânın çok boyutluluğunu anlamayı kolaylaştıran yollar vardır. İşçinin bir gününün ritmini

hafızaya davet etmek, bugüne çağırduğumuz onca ayrıntı, mekânın nasıl tasarlandığını ve öznelerin orada nasıl konumlandığını hissetmemizin yolunu aralarken buradan ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların dönüşümüne bizi taşıyacak daha geniş bir anlatının zemini olur. Bomontiada'nın bugün sermayenin tasarladığı sahnesinde görünür olmayan işçiler kendilerinden önce bu bahçede var olan çalışma kültüründen sıyrılmış, bambaşka bir ortamda emek sarfederler.

Kültür sanat fonksiyonuyla Bomontiada, orta ve üst gelir grubuna hitap eden, turizm sektöründe hedefleri olan ve tüketim hizmeti veren sermayenin tasarımıyla hayata geçirilmiş bir projedir. Emeğin sahip olduğu fabrikanın anahtarı artık kârlarını yükseltme beklentisiyle mekân tutan işletmecilerin elindedir. Şimdiki mekânda çalışanlar ise mekânla bağ kuramayan, geçim için mecburi görev saydıkları işlerinde gelip geçici ve yok sayılırlar. Fabrikadan Bomontiada'ya uzanan hikâyeye fiziki mekân kadar toplumsal mekânın da dönüşümünü anlatır. Toplumsal belleğin unutturulmuş aktörleri olan “emeğin özneleri” fabrikayla beraber geçmişte kalanı değil aksine Bomontiada'da yeniden varlık kazanır. Çünkü görünmezlikleri var olanı boşa düşürür ve basit bir akıl yürütmeyle mekânın zamanla ilişkisinin kurulmasını sağlarlar. Sermaye ise “nostaljik bira” söylemini inşa ederken işçileri ve geçmişte var olan çalışma kültürünü yok sayar. Artık mekânın yeni kullanıcı profiline hizmet vermeyi hedefler. Sermaye fabrika mirasıyla bütünlüklü olarak ilişkilendirmediği, deneyime bağlanmadığı ve emeği görünür kılmadığı için toplumsal belleği manipülasyona uğrattığı önermesini savunuyorum.

Bu araştırmada geçmişin atmosferine değer verirken, bugün bu atmosferin hissedilebilmesi için ürettiği araçlarla bir anlatı örmeyi önemsedim. Bu doğrultuda geçmişte fabrikada çalışanların mutluluğu, mücadele yöntemleri, sosyalleşme dinamikleri ve dayanışma kültürü kısaca çalışma ortamında yarattıkları atmosfer bugünün çalışanları için neden hayal dahi edilemez hale geldi? Emek tarihindeki aktarım süreçlerinde yaşanan kesintiler, çalışma kültürünün kritik dönüşümü üzerine düşünmek neden önemli? Özelleştirme ve el değiştirme süreçleri bir makro okumayla nasıl incelenir? Endüstriyel ve kültürel mirasın içine konumlanan emek belleğe nasıl yerleşir ve toplumsallıkla nasıl ilişkilendirir? gibi soruların yanıtları kritik önem taşıdı. Bomonti Bira Fabrikası'nın Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan bir miras olması, üretim süreçlerinin tarihsel özgünlüğü, deneyim aktarımının biricikliği,

endüstriyel miras mekânı olarak niteliği, kolektif emeğin karakteri bir kamu projesi olarak içki fabrikası olması özgün yanları dikkat çeker. Bomonti Bira Fabrikası'nın özgün nitelikleri yanında Cumhuriyet tarihi boyunca makro politikalarla ilişkisi bakımından ortaklaştığı çok sayıda fabrika örneği ve kamu projesi vardır. Yaratıcı üretim dinamikleri, toplumsal ilişkiler, gündelik hayat içerisinde çalışmanın yeri, sosyal güvence ve haklar bakımından var olan örgütlenmeler sadece fabrika sınırları içinde kalmaz kurucusu olduğu semti de doğrudan etkilediği gibi diğer kamusal fabrikalar için de referans olur.

Özelleştirmeye birlikte fabrikanın kapatılması sonrasında el değiştirme süreçleri yaşandı ve restorasyon süreci sonrasında mekân ziyarete açıldı. Fabrika bünyesinde olan tescil dışında bırakılan fabrika binalarını önce Türkiye Diyanet Vakfı'na devredilmesi sonrasında mahkeme sürecine rağmen yıkımı toplumsal bellekte kaybedilen bir varlık olarak kodlanmasına, toplumsal hareketlerin alanına taşıdı. Kolektif emeğin ve toplumsal belleğin özneliyle birlikte düşünmek ise aktivist araştırmacı konumumu pekiştirdi. Alternatif tarih yazımı yöntemlerini kullanmanın çok boyutlu kazanımları olduğunu görmemi sağladı. Toplumsala mücadelenin zamansallığını, geçmişin değerlerinden şimdinin dinamikleriyle buluşturmama olanak sağladı. Fabrika mekânının mikrodan makroya, kentten literatüre, mekândan zamana sıçrayan bir gündelik yaşam anlatısına dönüşebilmesi toplumsal mücadeleyle kurduğu bağlara da borçludur.

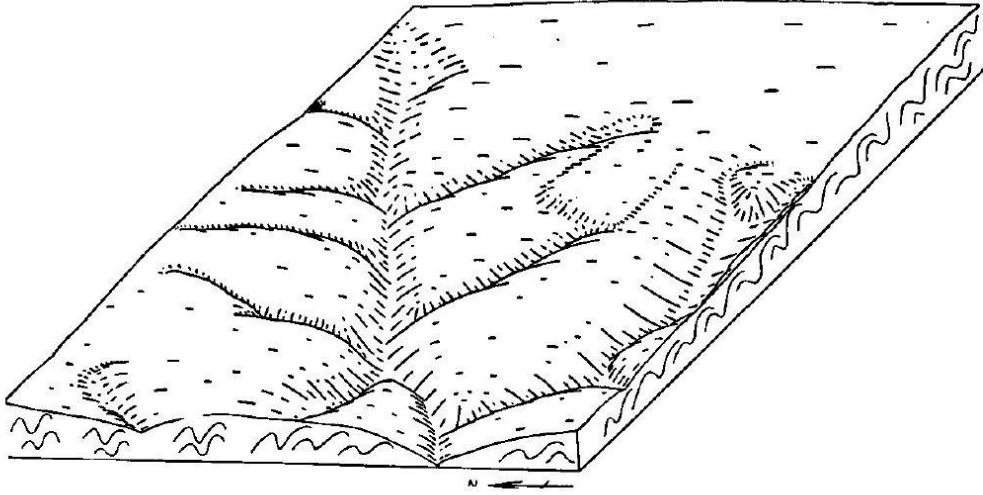
3.2. Bir Fabrikayı Çevresiyle Tahayyül Etmek

Bir üretim ve çalışma mekânı olarak fabrika, zamanın, ideolojinin ve kültürün temsillerini taşır. Hem bir fiziki mekân hem de bir bellek mekânı olarak emeğin özneleriyle varlık gösterir. Bomonti Bira Fabrikası'nı birbirinden farklı anlamlar taşıyan fiziki mekân ve bellek mekân çerçeveleri içinde tahayyül edebilmek, burasının fabrika öncesi ve fabrika zamanında nasıl dönüştüğünü, fabrikanın çevresiyle birlikte yaşayan bir üretim mekânı olduğunu anlamanın yolunu açar. Bununla birlikte fabrikada çalışmış, orada yaşamış insanların anlatılarında geçmişin ve bugünün mekân üzerinden birbirine bağlanışını, bütün bir fiziki dünyanın varlıklarıyla o yerin yeniden kuruluşunu ve bunun aktarılmasının taşıdığı önemi kavramamız mümkün olur. Fabrikanın içinde gezinirken atmosferik belleğin zihnimize getirdiği sesleri gittikçe fabrikadan çevreye doğru açılarak çoğaltırız. Yıllar içinde fabrikanın merkez olduğu semtteki dönüşümleri görürüz.

Fiziki mekân, toplumsal ilişkileri belirleyen ve ondan etkilenen, toplumsal belleğin inşasının önemli bir girdisidir. Burada fiziki mekânı toplumsal mekânın vazgeçilmez bir parçası sayarak düşünmeye başlayabiliriz. Bunun nedeni, toplumsal belleğin yerleştiği/yerleştirildiği hatırlama pratiklerinin yuvası olarak mekânın varlık göstermesidir. Birey için mekânsal bileşenlere ait algılar bellekte depolanırken mekânın bağlamı kalitatif (renk, düzey, koku, vb.) ve kantitatif (yoğunluk, büyüklük, süre, vb.) özellikleriyle, görsel imgeler, uyarıcılar ve çağrışımlar yoluyla oluşur (Kahvecioğlu, 1998, s.56). Bomonti'ye dair anlatılarda farklı düzeylerde bu çağrışımların semte anlamını verdiğini hissederiz. Fabrika öncesi, fabrikanın kurulmasıyla başlayan dönüşümler, üretim alanlarının ve üretim ilişkilerinin çeşitlenmesi, birbirinden farklı yaşamların ama birbiriyle iç içe aynı semtte sürdüğü bir topografyanın öyküsünün içine dalarız.

19. yüzyıl sonuna doğru, nüfusu ve nitelikleri bakımından şimdiki şehir ölçeğiyle kıyaslayamayacağımız yerleşim alanları genellikle tepe ve platolarda kalır. Bomonti Bira Fabrikası, Şişli'nin arka yüzünde 'Bomonti' denilen tepelik bir alanın üstündedir. Karşı tepe, Kasımpaşa Vadisi'nin böldüğü Haliç'e bakan Okmeydanı'dır (Özyalçiner, 2019). Dr. A. Kurter tarafından hazırlanan haritaya göre (Görsel 3.9), bölgenin topografik durumunun semtin tüm karakterini belirleyen bir nitelik taşıdığı

söylenbilir. Baruthane Deresi vadisinin kuzeyde kesin bir sınır oluşturduğu açıkça görülür. Sanayi kuruluşları ise alanın güneyinden itibaren düzlük üzerinde yer alır. Güney ve batıdaki yamaçlar sınırdır (Tümertekin, 1997, s.138).

Görsel 3.9: Bomonti Sanayi Bölgesinin Genel Topografik Durumu.

Fabrikanın kuruluşundan sonra Bomonti adını alacak olan bölge öncesinde tarım yapılan, tenha bir bölgedir.

Bomonti o zamanlar dağ başı gibi tenha, bostanların ve dutlukların olduğu, çok az insanın oturduğu bir yermiş. Bostanlarda Arnavutlar tarafından her türlü meyve sebze yetiştirilmiş ve aynı zamanda satılmış. Annem, anneannem ve altı kardeşi, hizmetçileri ve bahçıvanları şu an fabrikanın olduğu yerde bulunan evlerinde yaşarlarmış. Gazeteci olan dedemin zatürre sebebiyle erken yaşta ölümü ananemi bu ıssız yerde Bomonti’de yaşamaktan korku duymasına yol açmış. Hatta harp zamanı bir gün uyandıklarında bahçelerinde atlı Fransız askerlerini gördüklerinde ananem, daha merkezi olduğu için Şişli’ye taşınmaya karar vermiş. Annem bana çevrelerindeki tek tük komşunun zengin İtalyan aileler olduğunu söylemişti. Bir de Saint Lourd Kilisesi’nden söz ederdi (Loretta F., 2010).

Bomonti kardeşlerin 1891 yılında Feriköy’de üst fermantasyon yöntemiyle bira üretimi yolculukları başlar. 1894 yılında Bomonti kardeşler dışında İstanbul’da Feriköy’de Cosma, C. Grein, Schaffer, Zincirlikuyu’da Scherrer, Dolmabahçe’de Petro Tedeski adında bira imalatçıları vardır (Yentürk, 1999, s.26). 1902 yılında bu bölgede yukarıda bahsettiğimiz arazide üretim devam eder ve modern bir bira fabrikası olarak yolunda ilerler (Zat, 1993a, s.296). 1908 yılında alt fermantasyon birasının üretimi soğutma cihazlarıyla birlikte başlar (Zat, 1994, s.143). Ayrıca

Bomonti kardeşler İstinye'deki tesisin yanı sıra, Feriköy ve Balat'ta da buz üretimi tesisleri kurar (Damlıbağ, 2016, s.95). Büyükdere'de bulunan Nektar Bira Fabrikası ile rekabetin iki tarafı da zarara uğratması sebebiyle iki şirket, 1911 yılında Bomonti Nektar-Birleşik Bira Fabrikaları Şirketi adı altında birleşir (Sandalcı, 2009, s.138). Fabrikayı inşa edilmeden önce, burası kocaman bir bahçenin içinde birkaç müstakil evin bulunduğu bir alanken artık üretim yapılan bir mekâna dönüşür.

Kapitülasyonların kaldırılması ve başlayan I. Dünya Savaşı en fazla Fransız okulları ve müesseselerini etkiler. Şişli, Bomonti'de Petite Soeur de Pauvres (Fransız Fakirhanesi) Rahibeleri Hayrathanesi'nin askeriye tarafından işgal edilmesi (Mutlu, 2016) gibi Osmanlı son döneminde Bomonti'ye İstanbul'un eski semt anlatılarında rastlarız. Bomonti kışın kurtların indiği⁴⁷, ıssız, az sayıda insanın yaşadığı, tarım faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir yerdir. Bostanların var olduğu Feriköy'ün arka bahçesinde, Şişli'ye yakın bir konumdadır. 18. yüzyılda, civarın fiziksel ve sosyal mekân panoraması İstanbul Ansiklopedisi'nde şöyle anlatılır:

18. yüzyılda Şişli ve Mecidiyeköy yörelerinde bağlar ve bostanlar bulunmaktadır. Bahçelerde sebze ve meyvenin yanı sıra çiçek de yetiştirilmektedir. Abdülmecit döneminde birçok göçmen İstanbul'a sığınmış, bir bölümü arpa tarlaları ve dutlukların bulunduğu alana Mecidiyeköy'e yerleştirilmiştir. Mekteb-i Harbiye, Maçka Silahhanesi, gibi askeri yapılar Fransızlara ve Ermenilere ait kilise, okul ve mezarlıklar yerleşme alanının 19. yüzyıldan başlayarak Harbiye, Pangaltı ve Maçka'ya doğru yayıldığı görülmüştür. 1870'de çıkan Beyoğlu yangınında evsiz kalan Levantenler ve gayrimüslimler, Harbiye çevresinde inşa edilen kagir binalara taşınmışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğinde Harbiye Nişantaşı ve Teşvikiye'de birçok konak inşa edilmiş. İlk tramvay seferleri 1881'de Taksim-Şişli hattında yapılmıştır (Zat, 1993c, s.186).

Elektrifikasyon başlamasıyla beraber tramvayın Şişli'ye uzatılması, tünelle tramvayın entegrasyonu İstanbul'da kayda değer bir hareketlilik yaratır (Görsel 3.10).

Osmanlı döneminde Selanik, İzmir ve Beyrut'la birlikte tramvaya bağlı ilk banliyöleşme izlenebiliyor. Baktığın zaman Nişantaşı, Harbiye, Şişli, Kurtuluş mahallelerinin sosyal profiline elektrik birlikteliği nasıl değiştiği izlenebiliyor. Mesela tramvay gelmeden önce

⁴⁷ Bruno L. şöyle anlatır: Bomonti arka tarafları hep boştu. (...) Dere yolu mesela kapalı bir yoldu inmedik oralara. Şimdi orası çevreyoluna bağlanıyor. Boşluktu burası. 1953'te biz buraya taşındığımız zaman babama dediler. Nereye gidiyorsun ya kışın oraya kurtlar iner. 54'te buzlanma olduğunda okullarda tatil oldu kardan geçilmiyordu oralara (Bruno L., 2010).

Bomonti'de bir tane fabrika var (bira fabrikası) ama etrafı tamamen boş. Orada “avcılar kahvesi” gibi işyerleri var. 1922'ye gelindiği zaman ise apartmanlar yapılmış, insanlar oraya taşınıyor. Müthiş bir sosyal değişim var. 1910 da üç yüz düzeyindeki Apartmanlı konut sayısının bine yükseldiği görülebiliyor (Tülek, 2021)⁴⁸.

Görsel 3.10: Üsküdar-Kadıköy tramvay hattı, Bomonti / Bira - Rakı - Gazöz" reklamı yeni tramvaylardan birinin Kısıklı-Bulgurlu yokuşunu tırmanışı, 1932, Kaynak: Phebus Müzayede, 2023.

1920’li yıllardan sonra Bomonti semtinin dahil olduğu Şişli’de büyük bir değişim yaşanır. Varlıklı kimseler için Şişli’de bir apartman sahibi olmak oldukça modadır. Mecidiyeköy bağın, bahçenin, kır kahvelerinin bulunduğu bir yerdir. Dutluklar arasında akan dere Fulya deresi ile birleşir (Ortaylı, 2009, s.181). Mecidiyeköy köy havasındadır. Likör Fabrikası, film stüdyosu ve bahçe içinde dut ağaçları arasında birkaç ev vardır. Kent tramvay deposu ile sona erer (Tamer, 2006). Bomonti, bahsettiğimiz özelliklere sahip, Mecidiyeköy’ün çeperinde Şişli’nin kenarında onun etki alanı içinde kalan bir semttir. Bomonti Bira Fabrikası ise semtin kalbidir. Bomonti Bira Fabrikası, yüz yılı aşkın süredir faaliyet göstermiş, semte adını vermiş bir fabrikadır. Bomonti adı, fransızca ‘beau monteé’ anlamı ‘güzel tepe’ olan

⁴⁸ Murat Güvenç mütakabiliyet analizi ile çok boyutlu ilişkisel haritalar yoluyla bu analizi yapar. İlgili proje: II Meşrutiyet’ten İşgal Dönemine İstanbul’da Toplumsal, Ekonomik ve Mekânsal Dönüşüm: Doğu Yıllıkları Üzerine İlişkisel Çözümlemeler: TÜBİTAK Projesi SBB 8006; Ankara, Aralık 2004 – Şubat 2005.

kelimeden türetilerek doğar. Semte ismini verdiği kadar bütün bir semtin karakterini belirler (Görsel 3.11, Görsel 3.12).

Görsel 3.11: Bomonti Bira Fabrikası, Fotoğraf: Sebah & Joaillier⁴⁹.

Görsel 3.12: Bomonti Bira Fabrikası'nın at arabaları Fotoğraf: Sebah & Joaillier⁵⁰.

⁴⁹ İlgili fotoğraflara Salt Araştırma arşivinden AHISTFERI001 koduyla erişilebilir.

⁵⁰ İlgili fotoğraflara Salt Araştırma arşivinden AHISTFERI004 koduyla erişilebilir.

Semtin kurulmasına vesile olan ve semte adına veren Bomonti Bira Fabrikası, 1891 yılında İsviçreli-Alman Bomonti kardeşler tarafından kurulur. Bomonti kardeşlerin İsviçreli oldukları fakat Alman olmadıkları bilgisi de mevcuttur (Kumrular, 2022, s.232). Fabrikanın kuruluş tarihine dair kaynaklarda farklı bilgiler vardır. 1890 yılında Feriköy’de farklı bir bölgede 1890 yılında kurulduğu, mevcut bulunduğu alana 1902 yılında taşındığı bilgisi Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi’nde (Zat, 1993a, s.296) geçiyor olmasına rağmen 1895 tarihli Hueber Haritası’nda ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinde⁵¹ fabrikanın bugünkü mevcut yerinde kurulduğu anlaşılır (Tanyeli & İkiz, 2009, s.111). Bu konuda ilgili belgelere referanslarla derinlemesine bir tartışma açan “Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı’da birahaneler ve birahanecilik (İstanbul ve İzmir örneği)” isimli yüksek lisans tezinde (Erdoğanlı, 2012, ss.113-114) yer verilen bilgilere dayanarak fabrika kuruluşu 1891 yılı olduğu vurgulanır.

Bomonti kardeşlerin babası Christian August Bomonti, şehrin çeperinde hatta kırılık alanda bulunan bu zonda Feriköy Protestan Mezarlığı’ndan ve birkaç Katolik cemaatine ait kurumdan başka bir şey olmadığını söyler (Tomaselli’den aktaran Fırat, 2021, s.23)⁵². Mösyö Adolf Bomonti Kigork Aznavar 9 Haziran 1891 tarihindeki müracaatında Feriköy’de Çiftecevizler civarında Fırın Sokağı’nda etrafı boş, yerleşim yerlerinden uzak Bakla Tarlası olarak bilinen araziye kiraladıklarını ve bir bira fabrikası inşa etmek istediklerini ifade eder (Sağlam, 2017, s.32)⁵³. Fabrikaya katırlar vasıtasıyla hareket eden modern bir makine ve bir kazan koyacaklarını belirterek ruhsat talebinde bulunurlar (Sağlam, 2017, s.32).⁵⁴ Fabrikanın inşası için gerekli ruhsatnamenin 15 Ağustos 1891 tarihinde alındığı bilgisi arşiv kayıtlarında yer alır⁵⁵. Merkezi Cenevre olan Bomonti Fabrikası Anonim şirketin 1905 yılındaki

⁵¹ İlgili belge (BCA, 18/08/1891, 230.0.0.0, Dosya no: 341, Yer no:115.16.1)

⁵² İlgili kaynak bkz. Tomaselli, Rinaldo, “La colonisation suisse: l’histoire des Bomonti dans l’Empireottoman et dans la République turque”, <https://form-idea.com/2016/12/22/la-colonisation-suisse-histoire-des-bomonti/>

⁵³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri’nde yer alan ilgili arşiv kaydı BCA, 230/115-16-1;37-50-1.(30 Mayıs 1891) incelenebilir.

⁵⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Nafia Vekâleti, BCA/230-115-16-1; 37-50-1incelenebilir.

⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde yer alan ilgili arşiv kaydı BOA., BEO., 271/20290, (1311) 1893 incelenebilir.

sermayesi 8,8 milyon kuruştur (Yerasimos, 1975, s.960). Fabrika ölçeğindeki bir bira imalathanesini ayağa kaldırıp işletmeyi başarabilenler, İsviçre vatandaşı olup Alman kapitülasyon himayesi ile korunan, İstanbul'un kıyısındaki Bomonti kardeşler ile Selanikli oligark ailelerin kurduğu bir konsorsiyumdur (Fuhrmann, 2020, s.185).

Benzer şekilde kuruldukları semtlerin çehresini değiştirecek öteki fabrikaların da 20. yüzyıla kadar tamamlandığını hatırlamak dönemin sanayi hareketini görmeyi kolaylaştırır. Paşabahçe’de kurulan Cam Fabrikası (1884), özel sermayeyle açılan bir Tekstil Fabrikası (1886), Beykoz Mum (1894) ve Küçükçekmece’de kurulan Kibrit Fabrikası (1897), Cibali Tütün Fabrikası ve Haliç Tersaneleri, İstanbul’un en etkin sanayi kuruluşlarından olur (Acar, 2000, s.274). Ek olarak İsviçre sermayesi ile kurulan başka bir fabrika ise Nestle Çikolata Fabrikası’dır. Osmanlı sarayının resmi çikolata tedarikçisi unvanını alan tek çikolata firması olan Nestlé, 1927 yılında Türkiye’nin ilk çikolata üretim atölyesi olarak faaliyetine başlar ve ilk çikolata fabrikası olur (*Nestle Çikolata Fabrikası Lotu*, 2019)⁵⁶(Görsel 3.13).

Görsel 3.13: Solda 1980'lere kadar yerinde duran Nestle Çikolata Fabrikası, 1928, Feriköy-Bomonti, Adres Arpa Suyu Sokak, No:27, sağda fabrika çalışanları, 1932, arkada solda çatı karakteristiğiyle hemen ayırt edilebilen Bomonti Bira Fabrikası, Kaynak: Özen Bilgili, S. (2016b). *Nestle Fabrika Çalışanları*. Twitter. Erişim: 15 Temmuz 2023 https://twitter.com/Seda_Ozen/status/792456419303981056

⁵⁶ Bir mezatta Çikolata Fabrikası'nın inşaatı, Feriköy'ün havadan görünüşü, Sébah & Joaillier tarafından çekilen Henri Bérard ile eşi Edmée Berard'ın portre fotoğrafları ile ailenin Burgaz adası anılarını içeren bir lot ile karşılaşmak bu bilgileri literatüre dahil etmemi sağladı.

Fabrika fiziksel çevresine doğru bakıldığında, fabrikanın ilk kurulduğu yıllarda çevresinde yapı yoktur ve bostanlarla çevrilmiş durumdadır (Görsel 3.14, Görsel 3.15).

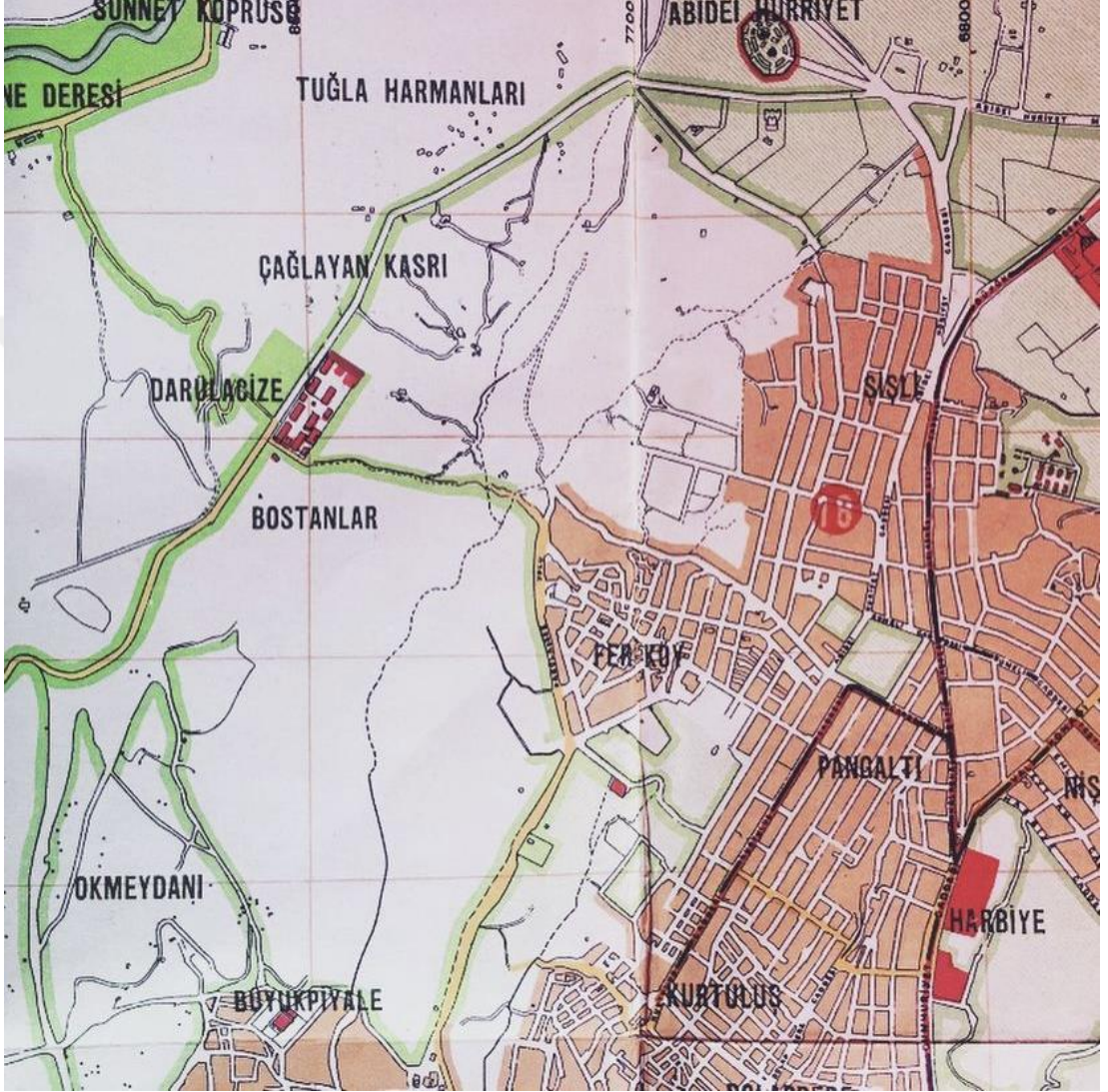

Görsel 3.14: Bomonti Bira Fabrikası kartpostalı, Kaynak: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e biraya dair objeler, belgeler, fotoğraflar, Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.

Görsel 3.15: Fabrikaya çıkan yol, Kaynak: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e biraya dair objeler, belgeler, fotoğraflar, Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.

Üstteki fotoğraf 1907 yılında fabrikayı ve çevresini gösteren bir kartpostaldır. Altındaki fotoğraf ise 1930'lu yıllarda Bomonti'nin yerleşim dokusuna dair ipuçları veren, Bomonti Bira Fabrikası'na doğru uzanan yolun bir fotoğrafıdır. 1960'lı yıllara kadar fabrika çevresinde en eski semtlerden Kasımpaşa ve Feriköy dışında semt yoktur (Görsel 3.16).

Görsel 3.16: İstanbul Şehir Rehberi Haritası, 1934, Kaynak: Ergin, O. N. (1934). *İstanbul Şehir Rehberi*. İstanbul Belediyesi Yayınları.

Semt panoraması anlatıcıların zihninde fabrika mekânını merkeze alarak kurulur.

Bizim Feriköy Civelek Sokak'ta bahçesinde ağaçları olan bir gecekondu vardı. O zamanlar Okmeydanı, Piyalepaşa, Örnektepe gibi yerler yoktu. Bir bira fabrikası vardı ve etrafında ufak tefek fabrikalar vardı. Ama çevre yerleşmelerde belki Okmeydanı'nın üst

tarafklarından aşağı taraflarına kadar hiç Cendere'ye kadar bahçelerle çevrili ev yoktur. Kasımpaşa ve Feriköy İstanbul'un en eski semtlerindendir (Hasan K., 2009).

Çocukken babamın yanına giderdim fabrikaya. Ciddi anlamda etkileyici bir binaydı. Oranın en yüksek binalarından biriydi. şimdi kalmış apartmanların arasında ufacık bir kule. Sipsivri, heybetli bir şekilde görünürdü. Çok tatlı bir koku gelirdi bira haşlanmış arpa ve soğutma kulesinden de üzerimize yağardı. Bir Gürcü Kilisesi⁵⁷ vardı. Bir de tam karşısında Fransız Fakirhanesi⁵⁸ vardı. O  dördü büyük binalardı (Selçuk I., 2009).

Fabrikanın dik atılı, Orta Avrupa'nın an kulelerini andıran bölümüyle Alman şatolarına benzediği, mimari şıklığıyla masallardan çıktığı söylenir (Kumrular, 2022, s.232). Ana işletme şişli'de kentin kuzey bölgesinde zamanının en kesif inşaat bölgesinin kenarında bulunur ve mimari bakımdan Almanya'daki bira fabrikalarına çok benzer (İhsanoğlu, 1992, s.83). Fabrika gerçekten adını semte verecek kadar heybetli ve etkileyicidir. şimdi çevresindeki apartmanlar onu yutmuş olsa da eskiden mimarisiyle ve büyüklüğüyle dikkat çekicidir. Çoğunlukla işçiler fabrikayı ilk gördükleri anı unutmazlar.

İşe girdiğim ilk gün abimle birlikte Bomonti Karakolu'ndan saptık. Yukarıda bir sokak var. O sokağın başından fabrikanın kulesi göründü. Abim işe bak karşiki fabrikaya gidiyoruz dedi. Dedim orası kilise. Kilise sandım ben onu. Arnavut kaldırımlarından yürüdük. Yanında bir sebze bahçesi vardı. şimdi yok artık. Bira Fabrikası da yok oldu gitti artık zaten (Abdurrahman T., 2009).

Bomonti ve Bira Fabrikası rneğinde toplumsal belleğin dinamikleri içinde fiziki mekânın önemli ve başat bir etkisi olduğunu gözlememiz. Bomonti ve Bira Fabrikası deneyimin mekânı olarak geçmişten somut ve fiziki izler taşır. Bu izlerin ilişkilendiği semboller, göstergeler ve anlamlar bütünü zihinsel bir sürecin de parçası olarak toplumsal bellek ile fiziki mekânı şekillendirir. Mekân kavramı sadece fiziksel nitelikleri olan coğrafyaya başvurularak erişilen bir kaynak olarak görüldüğünde bizi bir toprak parçası, bir bölge, dört duvar bir hücre ya da devasa binaların içine hapseder. Mekânı soyut anlamlarıyla düşünmeye başladığımızda ise katlanarak açılmaya, anlamları genişlemeye ve dönüşmeye başlar. Bilinçaltının yuvasında dile

⁵⁷ Notre Damme De Lourdes Gürcü Katolik Kilisesi

⁵⁸ Günümüzde Bomonti Huzurevi isminin kullanımı tercih edilir.

gelen rüyaları⁵⁹, dilin yeniden kurulduğu ve üretildiği bir alan olarak gündelik hayat ritimlerini öykünün içine çekebiliriz.

Bomonti semtini, kurulduktan sonra çekici kılan farklı sebepler olur. Boş ve ucuz arsa temin edilebilecek potansiyeli ve şehir merkezine olan yakınlığı en çekici faktördür. Diğer yandan nüfusun lüks ihtiyaçlarını karşılayacak olan içki, gıda (çikolata), dokuma ve giyim eşyası gibi ürünleri talep edecek olan daha çok Batı zevki edinmiş kitlenin yakın bölgelerde, Şişli ve Beyoğlu'nda yaşamasının da etkisi büyüktür⁶⁰. Hatta bu bölgelerde yaşayan Musevi, Rum ve Ermenilerin bir kısmının, konutlarına yakın olan Bomonti'de doğrudan işletme sahipleri olmaları dikkat çeker. Bomonti'nin 1950'li yılları anlatan semt sakini Bruno L. nüfus yapısını şöyle gözlemlediğini aktarır:

Bomonti'de Sıracevizler ve Kazırmorbay civarının %80'i gayrimüslimlerden oluşuyordu. Levantenler, Rumlar biraz da Musevi Türkler vardı. Musevi Türk daha azdı. Gelir grubu olarak üst seviyeydi. Musevilerin hepsi tüccardı. Benim gittiğim okulda arkadaşlarımın hepsi İtalyandı benim gibi. Türk, Hristiyan Musevi arkadaşlarım vardı (...) Sıracevizler'de Musevi aileler çok yaşadı. Rumlar Kurtuluş, Feriköy Levantenler Bomonti'de oturuyordu daha çok (Bruno L.,2010).

19. yüzyılın sonlarında Levantenlerin hem yaşam alanı olarak semti seçmeleri hem de imalathanelerin iştirakçileri olarak kentsel mekândaki varlıkları Bomonti semtinin karakteristik ve kendine özgü kültürel çeşitliliğin göstergesi olur. Ucuz ve bol arazi temin edilebilmesiyle birlikte, o yıllarda yoksul halkın yaşadığı kenar semtler olan Feriköy ve Kasımpaşa gibi bölgelere yakınlık, ucuz emek ve çok sayıda işçiye erişimi de beraberinde getirir. Böylece Bomonti yakın çevresiyle beraber ele alındığında, farklı etnik grupların, çeşitli kültür ve gelir gruplarının bir arada yaşayabildiği bir yerleşim olduğu görülür. Hatta kuruluşundan itibaren “ecnebi ve Batı zevklerine sahip kitlenin” modern yaşam arzusunun beden bulduğu bir uzam olarak tanımlanır (Fırat, 2021, s.22). Bu çeşitliliğin psikocoğrafya, kültürel ve sınıfsal sınırlar ve ayrışmalara dair kentsel mekânın katman katman nasıl

⁵⁹ Bira işçisi Hasan K. anlatır: “Rüyalarımın yarısının sahnesi fabrikada geçiyordu aslına bakarsan hâlâ görüyorum rüyamda. Anlat desen anlatamam ama hayatımız fabrikada geçtiği için bilinçaltı o mekâna yerleşiyor demek ki...”

⁶⁰ Sanayi kuruluşlarının Beyoğlu ve Şişli'de satış yerleri olmasından dolayı müşteriye ulaşmaları kolaydır.

şekillendirdiğini okumak; aynı semtin sınırları içinde yaşamın nasıl ayrıştığını, görünür ve görünmez sınırlarla, hissedilen veya topografik olarak var olan sınırlarla nasıl çerçevelendiğini ve sosyopolitik sınırların nasıl üretildiğini açıklar.

Fabrikanın alt kısmı dere dediğimiz bizim dere dediğimiz çocukluğumuzda kısım ve fabrikanın Bomonti tarafı diyeceğimiz bölge var. Bu arada Bira Fabrikası sert bir çizgi gibi aslında iki bölgenin arasında. Çünkü aşağıda köyünden göçmüş, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gelmiş insanlar var ve geldikleri gibi yaşayan demin de bahsettiğimiz gibi ineğiyle, bahçesiyle yaşayan insanlar var. Öbür tarafta da aslında gerçek şehir var. Gerçek şehir dediğimiz benim aklımda kalan kilisesi olan, işte sineması olan, pazarı olan bir bölge var. Ben bu arada 7-8 yaşından sonra işte fabrikaya ara ara girip çıkmaya başladıktan sonra o üst tarafı keşfetmeye başladım. Benim için enteresan bir duyguydu çünkü orada gerçek şehri görmeye başladım. (...) Gerçek şehrin orada olduğunu aslında fark ediyorum. Sinemasıyla, camisiyle, kilisesiyle, pazarıyla, tamircileriyle, ayakkabıcısıyla, oduncusuyla gerçek bir şehir orada fark etmiş olduk (Erdal Ç., 2020).

Kırdan kente göçün başladığı yıllarda, kente göç edenlerin büyük çoğunluğunu Doğu Anadolu'dan gelebilen topraksızlar ve özellikle Karadeniz Bölgesi'nden gelen küçük toprak sahibi köylüler oluşturur (Tümertekin, 1968, s.34). Bomonti bölgesinde yaşanan göç olgusu da bu bilgiyi doğrular. Erdal Ç.'nin bahsettiği sert sınır, köy ile şehir arasına çizilen bir sınır. Aynı zamanda düzlük ile yamaca yerleşenler arasında bir sınır. Yaşam alanı bakımından Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında bir sınır olarak da algılanabilir. Onun tabiriyle gerçek şehir için apartmanlaşmanın olduğu, gayrimüslimlerin yaşadığı ve şehir hayatının gerektirdiği sosyokültürel faaliyetleriyle bir kentsel karakter tarif edilebilir.

Köy olarak tarif ettiği gecekondu mahallesi ise işgücüne karşılık gelir. Sanayi, doğası gereği iş gücüne ihtiyaç duyar. Bu işgücü de zaman ve maliyet bakımından elverişli olması için mümkün olan en yakın koordinatlarda evini, o dönemin yaygın konut üretimi pratiği olan gecekondu yapar. Bomonti'de gelişen sanayi bölgesi semtin güneyinde ve batısında, Feriköy'deki sanayiler ise Feriköy'ün çevresinde gecekondu gelişmelerine neden olur (Zat, 1993b, ss.382-383). Fabrika çalışanlarının anlatıcı olduğu görüşmelerde de çoğunlukla yaşam alanı olarak gecekondu aktarılır. O dönemlerde İstanbul'da gecekonduya dair gelişmelere bakıldığında iki nitelik belirginleşir. İlki; gecekondu alanlarının oluşumu ile sanayinin yer seçimi arasındaki yakın ilişki. Zeytinburnu-Kazlıçeşme dericilik ve dokuma sanayinin,

Ayvansaray'dan Eyüp'e kadar uzanan alan dokuma, gıda ve lastik sanayiinin, Mecidiyeköy, Bomonti-Feriköy bira, dokuma ve çikolata fabrikalarının, Beykoz-Paşabahçe ise Sümerbank kundura, şişe ve cam fabrikalarının yakınındaki işgücünü kullanır. İkincisi ise, gecekondu sakinleri arasında dayanışma pratikleridir. Bu iç dayanışma, kentteki varoluşu güçlendirir ve mahallelilik bilincine olumlu bir etki yaratır (Zat, 1993b, s.381). Bölgede bir başka sınır, konut ve sanayinin sırt sırta yaslandığı alandır.

Konutla sanayinin ayrıştığı çok net okunaklı bir şey vardı. Bir sınır vardı ama aralara sızmış bir durum yoktu. Çok net olarak Sıracevizler Caddesi o sınırı oluştururdu. Orası dönemin iyi semtlerindendi. Bomonti, Osmanbey, Rumeli Caddesi o 60'lı ve 70'li yılların çok nitelikli yapılarının ve sosyal yaşantısının olduğu bir ortamdı ama ona bitişik de müthiş bir sanayi vardı (Han Tümertekin, 2020).

Tümertekin ayrıca topografyanın değiştiği eşik olarak Fransız Fakirhanesi'nin (söylemeyi tercih ettiği biçimiyle Fransız Yaşlılar Evi'nin) olduğunu belirtir. Algısal bir sınır olarak bu yapıyı konumlandırır. Heybetli görünüşü ve dışa kapalılığı bu yapıyı, özellikle çocuklar için gizemli ve merak uyandıran şatoyu anımsatan bir yere dönüştürür.

Şimdi Bomonti lojmanlarında kalan çocuklar olarak bir ekibimiz zaten vardı ve hepimiz de üç aşağı beş yukarı aynı yaşlarda aynı ilkokula filan gidiyoruz. Şeyi hatırlıyorum yani bu arkadaşlıkla filan bir alakası yok da bizim evin hemen karşısında bir Fransız Fakirhanesi vardı. O halen var galiba. O Fransız Fakirhanesi bir de böyle büyük kapalı bir yer filan. Bizim için çok esrarengiz bir yerd. Onu hatırlıyorum sadece hani oraya girdik, bir şey yaptık mı yapmadık mı bilmiyorum ama bir Fakirhane meselemiz vardı çocuklar olarak (Berna K., 2021).

Görsel 3.17: Solda, Teneke Mahallesi’nde alan gezisi, 10 Kasım 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit, sağda Teneke Mahallesi’nde bulunan son gecekondular, Aralık 2018, Fotoğraf: Hülya Kirmanoğlu.

Sınıfsal sınırlar ise çok daha katmanlıdır. Sanayi bölgesine bakan çoğunlukla sanayide çalışan işçilerin yaşadığı yamaçlara tutunmuş gecekondular mahalleleri (Görsel 3.17), “Çingene” mahallesi olarak tanımlanan Teneke Mahallesi⁶¹, şehir merkezine yaklaştıkça Osmanbey, Nişantaşı, Maçka gibi zenginleşen semtler arasında görünmeyen sınırlar çizilir. Fabrika lojmanında yaşayan, bahsettiğimiz bu sınırlar etrafında çocukluğunu geçiren bir anlatıcı şöyle ifade eder:

Maçka zengin mekânı bizimki zengin mekânı değil. Ben o farkı hep diyorum ya orta sınıftık. Ben o sınıf bilinci, o farkı çok ciddi hissediyordum. Zenginlik nedir, fakirlik nedir şu bu. Şeyi hatırlıyorum. Bizim hani o şey dedim ya bizimki tam yolun sonundaydı. Bir muhtemelen işçilerin girdiği bir yer vardı. Onun da arkası çingene mahallesi idi. Yani o zaman çingene mahallesi demiyorduk. Ama... Bize çok aşağı inmeyin derlerdi. Bizde korkardık, inmezdik zaten. Orayla bizi ayıran bir şey vardı. Doğal olmayan bir sınır vardı. Onlar bizden daha fakir ve orada her şey olabilir. İnmayin deniyor özetle. Ben onun için orada çingene mahallesi olduğunu sonra öğrendim (Berna K., 2021).

Bomonti-Feriköy Teneke mahallesinin civar yerleşimlerin sakinlerince bir süre için “Çingene mahallesi” olarak algılandığı, mahalleyi kuranların “Çingenelik” algısının kadim taşıyıcısı olan peripatetik kökenli gruplara mensubiyetinin genelleştirilmesiyle üretilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Mahallelinin kurucu unsurunun asıl

⁶¹ Yılgür, Bomonti-Feriköy Teneke Mahallesi’nin İncirli Dede Caddesi’nin bulunduğu vadi üzerindeki su kütlesinin Baruthane Deresi’ne doğru aktığı vadinin güney yamaçlarında yer aldığını belirtir (Yılgür, 2017, s.192).

memleketi olan Kırım'da, bu grupla yakın bir sosyo-ekonomik profile sahip olan çeşitli peripatetik topluluklar yaşar (Yılgür, 2017, s.196). Dolayısıyla Kırım göçmenlerine ve farklı göç dalgalarıyla bölgeye gelenlere, Balkan kökenli ve Çankırı-Kastamonu civarından gelen yoksul ailelere yuva olan mahallenin (Yılgür, 2017, s.195) zaman içinde köklenmiş varoluşuna rağmen “tanınmaması” ya da girilmez-görünmez olması bir yandan sınıfsal ve etnik ayrımcılık potansiyeline dair bilgi verir. Farklı yaşamsal tercihlerin mekânsal olarak birbirine yakınlığı ayrımcı bakışa engel değildir. Semtte Çingenelerin Bomontili biz kimliği içinde görülmedikleri, fabrika tarihiyle neredeyse eş zamanlı varoluşlarına rağmen dışlamadan ziyade yok sayma, yadsıma pratikleri içerisinde tanımlandıkları anlaşılır (Fırat, 2021, s.74). Halbuki 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ile Romanya üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmen ailelerin kurucusu olduğu Teneke Mahallesi Bomonti ve Feriköy ile doğrudan bağlantıya sahiptir. Bira Fabrikası ve diğer bazı sanayi kuruluşlarının yük taşıma işlerini gerçekleştiren aralarından göçmenlerin olduğu yük arabacılarının varlığı sanayi ve emek talebi arasındaki ilişkiyi gösterir. 20. yüzyılın ilk yarısında Feriköylü arabacılar fabrika içi alanlarda da istihdam edilirler (Yılgür, 2021, ss.116-117). Dolayısıyla sınırların zamana göre değişkenlik gösterdiği fabrika ile mahalle arasında ilişkinin en başından itibaren sabit olmadığı söylenebilir.

Bomonti 1955 yılında sanayi bölgesi ilan edilir. Bölgenin şehrin kenarında olması ve şehir içi ulaşımın kolaylığı gibi avantajlar sanayinin ilgisinin artmasına yol açar. Eskiden olduğu gibi şehrin merkezinde ucuz ve büyük arazi edinmek mümkün olmaz. Alanın kuzeyinde öncesinde bostan ve tarla olan arazilerin görece ucuz olması ve erişim kolaylığı tercih edilme sebeplerini güçlendirir. Tarihsel olarak bakılırsa sokak isimlerinin bazılarında, konut ve sanayinin aynı mekânda var olmasından kaynaklı olarak üretimi işaret eden adlandırmalar (örneğin Arpa Suyu Sokak⁶², Birahane Sokak) hâlâ görülebilir. Bomonti'nin bugünkü karakterine kavuşmasında 1955 sonrasında faaliyete geçen sanayinin etkisi doğrudan fark edilir. O dönemde sanayi kuruluşları dikkate değer biçimde çeşitlilik kazanır. Mevcut olan

⁶² Arpasuyu Sokak, arpa taşıyan kamyonların geçtiği ve sırayla dizildiği sokak olması da ismini almasında etkili olur.

kimyevi madde, sanayi, mobilya ve mefruşat, kauçuk, optik, elektrik makineleri, makine, taş, toprak, çini gibi alanlarda üretim yapan kuruluşlar eklenir.

İstanbul'da tarihsel açıdan eğer sanayiden söz ediyorsak gecekondulardan da bahsetmeye başlarız. Bomonti semtinin çehresine baktığımızda sanayinin bölgeye yerleşmesine paralel olarak gecekondulu alanlarının büyüme ve yayılmalarına tanık oluruz. İlk dönem bölgenin kuzeyindeyken, farklı olarak bölgenin güney ve batısında geniş gecekondulu alanları oluşur. Feriköy, Mecidiyeköy, Kuştepe, Gültepe, Kağıthane gibi çevre semtlerde de gecekondulu alanlarının gözle görünür oranda artar. Bomonti görece küçük sanayi kuruluşları barındırdığından hem geniş alanlara ihtiyaç duyulmaz hem de gecekondulu alanlarına yakınlığı çalışanları ek bir maliyet olan ulaşım masrafından kurtarır.

1960'lı yıllarda Bomonti, İstanbul'daki sanayi faaliyetlerinin %10'una yakını içerir. Bomonti Sanayi Bölgesi'nde şehrin batı kenarında ve yakın çevresinde konut alanlarının bulunduğu, şehrin kuzey kısmında ise modern konutları sanayinin yerleşebileceği alanları işgal eder. Bomonti, “şehir kenarı sanayi bölgesi” karakterindeyken, “şehir içi sanayi bölgesi” karakterine bürünür. Bomonti sadece bir işçi yerleşimi olmamakla birlikte özellikle sanayi bölgesinde çalışan kent yoksullarının önde gelen yaşam alanlarından biri, gecekondulu tipi konutların var olduğu ve yoksulluk deneyimini barındıran bir alandır (Tümertekin, 1997, ss.122-133).

Plansız alanlar gecekondulaşma eğilimi göstermesine karşın bölgenin doğu tarafında ise kentin planlı bir gelişme içinde olan geniş caddeleri ve modern apartmanları sanayi bölgesine doğru kayar. Güney kesiminde bulunan konutlar eskiyken, doğu kesiminde bulunan konutlar modern ve yeni binalardır. Genel bir tanımla Bomonti konutlarla çevrelenmiş, fonksiyon bazında bakıldığında kendi içinde karakteristik dağılımı olan bir bölge niteliği taşır. Bununla birlikte gecekondulu ve tarım ilişkisi göz ardı edilemeyecek bir niteliğe sahiptir.

Sanayi faaliyetleri ile öne çıkan Bomonti semtinin sanayi kenarındaki gecekondulular için şehir tarımı yapılan bir alan oluşturduğu görülmüştür. 1970'li yıllarda bu bölgeye göç etmiş olan bazı gecekondulu sakinleri, Bomonti Bira Fabrikası'nın düzenli olarak Cevizli Deresi'ne akıttığı atık sulardan yararlanmaya karar vermeleriyle, yamaçları tıraşlandırmış tarlalar haline dönüştürmüşlerdir. 5 aileden oluşan bu alanda hem bitkisel üretim yapılırken hem de

hayvancılıkla uğraşmıştır. Kastamonulu olan aileler memleketlerinde alıştıkları yaşam tarzını, tarımı ve hayvancılığı burada sürdürmüşlerdir. Tarım faaliyetini gerçekleştiren kadınlarken, Feriköy, Kasımpaşa, Fatih, Dolapdere ve Tophane’de kurulan pazarlarda ticareti ya da toptancıya satmak üzere götürme görevini, erkekler üstlenmiştir. Kadınların tarım işiyle uğraşmaları tohumları ekmesi, sulama ve gübreleme işlemlerini gerçekleştirmesi ve ürünleri toplamasını kapsamaktadır. Buna ek olarak da ev kadınlığının getirdiği yükümlülükleri de vardır. Çocuklara bakma, ev işleri yapmak gibi. Yetiştirdikleri sebzelerin bir kısmını kendilerine ayırırlarken, bir kısmını komşularına satmak için, kalan kısmını da pazara göndermek için ayırırlar. Bu şekilde geçimlerini sağladıkları görülmüştür (Özgüç, 1998, s.140).

Semtin sahip olduğu bu doku, tarımsal alanları ve konut biçimleri yılar geçtikçe dönemin sermaye ilişkilerinin ve kentsel rantın değişen niteliklerine paralel dönüşüm gösterecektir. 1990’lı yıllardan sonra hızlı bir nüfus artışı yaşanacaktır. Sanayi kuruluşlarının bir kısmının bölgeyi terk etmesi ve gecekonduların apartmana dönüşmesiyle nüfusun barınabileceği konut sayısı artacaktır. Alt, orta ve üst gelir gruplarının bir arada yaşadığı bir alan olan Bomonti aynı zamanda nüfusunun üçte biri gayrimüslim olan kozmopolit bir semttir. Semt sakinleri, aynı mahallede aynı esnaftan alışveriş yapma, komşuluk ilişkilerini sürdürme, birbirinin özel günlerinden haberdar olma ve aynı kamusal mekânları kullanmaktan kaynaklanan kültürel alışkanlıklara sahiptir. Nitelikli işgücü olarak beyaz yakalıların sayısı bu dönemde artar. Semtlinin fabrika bahçeleri, boş arsalar, ev bahçeleri, park gibi kamusal amaçlı boş alanları kullanımı olanaklıyken, özellikle son yıllarda dikey yapılaşmayla birlikte kamusal mekânlar azalır. Emek deneyimlerine sahne olan ve ortak bir yaşama mekânı olan üretim mekânları artık sermayenin kurguladığı tüketim mekânlarına dönüşür. Böylelikle Bomonti Bira Fabrikası örneğinde de kültürel ve endüstri mirası bir mekânın, kültür endüstrisinin bir parçası olarak, sermayenin tüketicilerin davranışlarına göre belirlediği bir mekâna evrilir.

2000’li yıllardan günümüze kadar devam eden süreçte ise Bomonti semti sermaye grupları için daha ilgi çekici hale gelir. Altyapı ve arazi sıkıntısı sebebiyle projelerini şehir dışına kaydıran inşaat firmaları olduğu gibi, şehir dışını tercih etmeyen, şehir merkezinde arazi aramaya devam eden inşaat firmaları da vardır. İhtiyaç duyuldukça kullanılabilecek ve yatırım amaçlı satın alınabilecek dairelere yönelenlerin taleplerindeki artış, daha maliyetli olsa da şehir içi yatırımı ve proje üretimini teşvik

eder. İstanbul'un bazı tarihi/kültürel binalarını bulundurmanın yanı sıra, ticaret ve alışverişin de oldukça yoğun olduğu bir merkez olan Bomonti, alt yapı ve yol-tünel çalışmaları ile sorunsuz bir çekim merkezi haline getirilir. Gecekonduların yoğun olduğu bölgedeki evler ve arsalar sürekli alım teklifleriyle karşılaşır. İnşaat firmaları da buralarda her gün farklı tekliflerle arayışlarına devam eder (Radikal Gazetesi, 2006).

Yaşayan yerleşik nüfusun, kiracılar için yükselen rantla kiraların artacağı, ev sahipleri için yaşadıkları konutların mülkiyet değerinin yükseleceği beklentisini ve konut kalitesinin iyileştirilmesi gerekliliğini doğurur. Bu durum kısa ve uzun vadede semtte yaşanan dönüşümle, doğrudan ve dolaylı olarak yerinden edilme süreçlerini ortaya çıkarır. Bomonti, üst-orta sınıfa mensup olanlar için mali koşulları karşılanabilir ve yaşanabilir bir yere dönüştürülmüş olur. Mekânda yaşayanlarla birlikte mekân kullanıcılarının dönüştüğü de gözlemlenir. Fiziksel nitelikleri nedeniyle eski fabrikaların mekânlarını kullanmayı tercih eden prodüksiyon şirketlerinin (Kılıç, 2008, s.66) çalışanları, kamusal alana hareketlilik getiren üniversite kampüsünü kullanan öğrenciler, ekolojik halk pazarı üretici ve tüketici kullanıcıları, kumaş, giyim, mayo, konfeksiyon türevinde küçük sanayi işletmeleri ve alandan taşınan büyük sanayi işletmelerinin satış mağazaları çalışanları, iş merkezi, ofis ya da iş hanlarını kullanan hizmet sektörü çalışanları ve son olarak sayıları azalsa da esnaf kesim yerleşik nüfusun yapısını oluşturur.

Semtin kuruluşunda olduğu gibi, Bomonti Bira Fabrikası bu dönüşümün tetikleyicilerinin başında gelir. Çünkü fabrika alanında gerçekleştirilen projenin inşasıyla birlikte rezidans ve gökdelen projeleri ivme kazanır. 2010 yılında inşasına başlanan, 2015 yılı sonunda faaliyete geçen Bomontiada'yla birlikte Bomonti, şehrin yeni gelişme bölgesi veya İstanbul'da gelecekte değeri artacak on bölgeden biri olarak gösterilir. Bomonti yeni bir kültür-sanat ve eğlence bölgesi olarak "İstanbul'un kalbinde" diye tanımlanır. Bomontiada artık yaratıcı kültür kampüsü olma iddiasıyla Doğu Grubu'nun yeme-içme sektörüne yatırım yaptığı, Bablyon'un konser mekânı açtığı, Ara Güler arşivi değerlendirilerek bir müzeye dönüştürüldüğü bir mekândır. Anthill'den Hilton'a kadar konut, rezidans ve otel projeleri art arda hayata geçirilir. 2017 yılında inşaatı devam eden, satışı süren veya planlama aşamasında olan 12 gayrimenkul projesi olduğu medyada yer alır (Ekonomist, 2017).

Bir geçmiş örüntüsü, bir olay ya da bir yaşam parçası mekânsal kodlar, semboller ya da konumlandırmalarla birlikte bellekte yer eder. İnsan beyninin mekânsal bilgiyi güçlü bir veri olarak alımlayıp işlediğini ve kaydettiğini biliyoruz. Sadece insanlar değil hayvanlar da yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak ve hayatta kalabilmek için mekân ile bellek arasındaki ilişkiyi inceliklerle kurar. Mekân bahsedilen anda fiziksel olarak varlığını sürdürüyor ya da sürdürmüyor olabilir. Eğer sürdürmüyorsa bu durum, mekânın tümüyle yok olduğu anlamına gelmez. Bellekte hatırlama ve unutma mekanizmalarıyla farklı koşullarda varlığını korumaya devam eder. Daha başka bir ifadeyle mekân, bir yaşam alanı olarak belleği mesken tutabilir. Halbwachs, grup dinamikleri ve mekân ilişkisini ele alırken şöyle açıklar: bir grubun üyeleri dağıldıklarında ve yeni girdikleri ortamda ayrıldıkları evi ve odaları onlara hatırlatan öğeler bulamadığında mekân üzerinden bir arada kalabilmelerinin sebebinin evi ve odaları düşünmeleridir (Halbwachs, 2018, s.161). Bu saptama mnemonic⁶³ tekniğini hatırlatır. Mnemonic, felsefe ve psikoloji alanında karşımıza çıkan bir hatırlama yöntemidir. Zihinde bir mekânın içine, hatırlanması istenen bilgi yerleştirilerek, bilinçli bir şekilde bellekte yerini alır. Antik Yunan ve Roma döneminde hafıza uzmanları uzun listeleri ezberlemek için bu yöntemi kullanırlar. Bir bellek sarayı inşa etmek de denilen bu teknikte hatırlanmak istenen şeyler, örneğin büyük bir evin içinde mutfak, banyo, giriş holü, garaj, kemer, köşe ya da sütunlara, gezinme sırasıyla yerleştirilir ve hatırlama anında mekânın içinde dolaşılır. Dolayısıyla eski zamanlardan bu yana belleğin topografya ile ilişkisine dair çokça ipucu bulunabilir. Romalı bilgin Cicero'nun, yukarıda bellek sanatını uygulama ilkeleri örneğinde olduğu gibi:

Bellek becerisini eğitmek isteyen kişiler, kimi yerler belirlemeli ve hatırlamak istedikleri şeylerin görüntülerini zihinlerinde canlandırarak, onları belirledikleri yerlerde depolamalıdır. Böylece bu yerlerin düzeni, hatırlanmak istenen şeylerin de düzenini muhafaza edecektir (Connerton, 2014a, s.14).

Halbwachs da sosyal belleğin oluşmasının ve korunmasının koşulunun sosyal çevre olduğunu belirtir.

⁶³ Adını Yunan mitolojisinde yer alan Hafıza Tanrıçası Mynemosyne'den alır.

Bir grup mekânın bir kısmının içine girdiğinde, onu kendine uygun olacak şekilde dönüştürür aynı zamanda, kendisine direnen maddi şeylere teslim olur ve uyum sağlar. Kendi inşa ettiği çevrenin içine kapanır. Harici ortamın ve bu ortamla arasındaki istikrarlı ilişkinin imgesi, grubun kendi hakkında sahip olduğu düşüncenin ön planında yer alır. Bu imge, bilincinin öğelerine nüfuz eder, onun tekamülünü yavaşlatır ve düzenler. İzole birey değil, bir grup üyesi olarak birey ve grubun kendisi bu şekilde maddi doğanın etkisine tabi olmaya devam ederler ve onun istikrarını paylaşırlar (Halbwachs, 2018, s.161).

Bomonti semtinin Bira Fabrikası ile iç içe geçen tarihi, semte dair bütün topografik bilgiler ve fiziki çevrenin dönüşümü hikâyeleri belleğin bugün olmayan mekânlara rağmen yeniden örülmesinin imkânlarını taşır.

Bilindiği üzere Bomonti semti, August Walter ve Adolf Robert isimli iki kardeşin yani Bomonti kardeşlerin kurucusu oldukları Bomonti Bira Fabrikası'ndan adını alır. Baba Christian August Bomonti'nin hayali, iki kardeşin hayatı olur. Fabrikadan semte uzanan bu hikâyenin aktörleri arasındaki etkileşim, üretim sürdüğü müddetçe devam eder. Bomonti kardeşlerin fabrikada birlikte üretime başladıkları işçiler ile fabrika özelleştirilene kadar burada çalışanlar arasında zincir devam eder ve büyük bir kesintiye uğramaz. Sementin kurucu ögesi olan fabrikanın çalışanlarıyla birlikte zamanın dinamikleri içinde tekrar ve tekrar semte yeniden bağlanır. İşçiler mesai çıkışı semtteki Bira Fabrikası'nın bahçesi başta olmak üzere bira bahçelerinde, meyhanelerde, yeme-içme mekânlarında yer, içer, sosyalleşir. Bu eğlence ve keyif mekânlarında çoğunlukla gayrimüslim işletme sahipleri ve çalışanlarıyla ahabplık ederler. İşçilerin fabrikaya giderken sabah nevalesi için uğradıkları bakkal, manav vb. esnafla ilişkileri sıkı fıkıdır. Komşu fabrikalar arasında öğle arası maçlar ve müsabakalar yaparlar. Bununla kalmaz direnişlerde, grevlerde sırt sırta verirler. Aynı işkolunda, aynı sendikada olmasalar da birbirlerinin düzenledikleri yürüyüşlere ve eylemlere destek verirler. Komşuluk çatısı altında hak mücadelesi ortaklaşır. Semte özgü dayanışma pratikleri, özel günlerde bayramlaşmalar, sevilen kişiler yitirildiğinde uzun cenaze yürüyüşlerinde kolektif bir semt ruhunun varlığı hissedilir. Semtteki Tekel bayileri için fabrikaya yakın olmak büyük bir kolaylıktır. İşçi tanıdıklar sayesinde boşalan dolaplar hızla olur, biraya erişim kolay olur. Fabrikada su kesilir tamirat için gelen İSKİ çalışanlarının yorgunluğu bira ile giderilir. Okmeydanı Hastanesi'ndeki doktorların raporlarına karşılık bira hediye edilir. Özetle bira takasıyla birçok iş halledilebilir. Fabrikaya yakın gecekondu oturan

Çalışanların çocukları fabrika bahçesine oyun oynamaya gelirken, Bomonti semti sakinleri ekmek yapmak için fabrikadan bira mayası almaya gelirler. Fabrikanın bira bahçesini işçilerin ve mahallelinin ortak kullanımı dışında İstanbulluları ağırladığını zaten biliyoruz. Bahsettiğim aktörler arası etkileşimlerin her biri, fabrika ile semti birbirine bağlayan, etkileyen, dönüştüren ve toplumsal belleği kklendirerek derinleştiren öğelerdir. Fabrika ile semt arasında bu gidiş gelişler “kendinin kılma pratikleri” olarak birbirlerine bağlanırlar.

Birinin şehirdeki bir yapıdan haberdar olması, bir başkasının aynı yapıyı tecrübe etmesinden daima farklı olacaktır. Zira yalnızca şehirdeki belirli bir binadan, sokaktan ya da bölgeden geçmiş olanlara tanıdık gelebilecek bir tecrübe türü mevcuttur. Bir tek onlar bu tecrübeyi edinebilmiştir. Bir yapıyı “tecrübe etmek”, onu benimsemek, kendinin kılmak demektir. Elbette ki bu, yapıyı tecrübe eden kişinin onun sahibi olduğu, onu mülk edindiği anlamına gelmiyor; fakat kişi yapıyı kendisinin devam etmekte olan hayatıyla birleştirdiği, hayatına kattığı için onu kendinin kılıyor (Connerton, 2014a, s.42).

Fakat fabrikanın kapatılmasıyla beraber semtte yaşayan ve üreten, emeğin de yuvasını kaybettiği ve yersiz yurtsuzlaştırıldığı, uzun uzun tarif ettiğim ilişkiler dünyasının artık üretim değil tüketimin çevresinde ehre değiştirerek semti dönüştüreceği bir süreç yaşanır. Bu gerçekliğe rağmen artık var olmayan mekânların da “zihinsel varlığını mümkün kılabilen” toplumsal bellektir. Hatırlamayla tetiklenerek harekete geçen geçmişi mekân ve zaman ölçeğinde okumak anlam katmanlarını çoğaltır. İçinde hafızasızlaştırma süreçlerine karşı da bir itiraz içerir. Bugün fiziksel olarak var olmayan mekânların izlerini silmek kolay değildir çünkü onların hayaletleri vardır. Bazen büyük bir topluluk ya da koca bir mahalle hatırlan(a)mayanı bireysel hafızadan süzülen tek bir anlatının sesiyle irkilerek kendine ait tarihi yeniden kaydedebilir ve yazabilir. Bu hamle benimsediği mekânla ilişkisini dönüştürme potansiyeli taşır.

Yaşam ve üretim alanlarımız olan mekânların toplumsal bellekteki yerini, sunduğu mücadele perspektifini, tarihsel dnemelerdeki varlıklarını ve yaşantılar içindeki kritik rollerini anlamaya muhtacız. Çünkü bu perspektif, ortak yaşam duygusunu derinleştiren, anlam katmanlarını çoğaltan, kent ve bellek hakkını pekiştiren, mekân ve insanlar arasında ilişkileri güçlendiren, hayal gücünü tetikleyen varoluşlar tesis edebilmenin yollarını gösterir. Bu aynı zamanda var olan mekânların dönüşümüne de bakmayı kapsar. Suyun yüzeyinde görünenle yetinmemek ve hafızanın izleri

kazıyarak denizin derinliklerine dalmaktır. Derine indikçe ortak yaşam renklenir ve çeşitlenir. Toplumsal bellek yaşadığımız mekânlardan aldığımız hazzı artırır, varsa trajedilerden ders çıkarma becerimizi geliştirir ve gelecek tasavvurlar için uzlaşma alanı yaratabilir. Ayrıca mekânın fiziksel niteliğinin ötesinde toplumsal anlamlarına da bakmak, nesneler, semboller gibi materyal öğelere, metaforlara da eğilmek mekânlar ve topluluk arasındaki ilişkileri çözümlemeye katkı sağlar. Mekânla bütünleşen ondan ayrı düşünemeyeceğimiz materyal kültür öğeleri topluluklar hakkında sundukları çok çeşitli veriyi bünyelerinde taşıması nedeniyle bir kültür nesnesi olarak biranın tarihine bakmak bu noktada önem taşır.

3.3. Biranın Uygarlığı

İtalyanca birra “mayalanmış arpa içkisi” sözcüğünden alıntıdır. Bu sözcük Geç Latince *bībra biçiminden evrilir. Bu biçim Latince biber “her çeşit içki” sözcüğünden türer. Latince bībere “içmek” fiilinin ismidir (Nişanyan, 2022). Arpanın İbranice karşılığı da ‘bre’ fiilinden türer. Bugün farklı dillerdeki bira için kullanılan kelime karşılıklarının çoğunun kökeninde Roma İmparatorluk döneminde konuşulan dil olan Latince ‘içmek’ anlamına gelen ‘bibere’ veya “bira” anlamına gelen ‘cerevisia’ kelimelerinin var olması Roma bira kültürünün günümüze uzantısının bir ispatıdır (Baykan, 2023, s.54).

Genel tanımıyla halkın içkisi bira, var olanı bölüşmenin, beraberliğin ve neşenin sembolü, sosyalleşmenin anahtarıdır. Biranın tarihi tam anlamıyla insan uygarlığının tarihidir. Biranın tarihinin uygarlık tarihiyle ortak bir seyir izlemesi neolitik dönem öncesinden bu yana sürüyor. Yalnızca insanlar için de değil böceklerden fillere, meyve yarasalarından maymunlara kadar doğal ortamda mevcut mayalar şekeri tüketmeye başladığında oldukça alkollü hale gelebilen olgunlaşmış meyveler farklı canlılar için cezbedicidir (Oliver, 2011).

3.3.1.Tarihin Birası

Bira, Neolitik dönemden antik çağa, Sümerlilerden Romalılar, Mezopotamya, Anadolu ve ardından Mısır’da gündelik hayat, politika, sanat, mitler ve tanrılar, isyan ve direnişle beraber anılan bir içecektir. Bu yüzden bira, uygarlık tarihini anlamak için değerli bir materyal kültür ürünü olarak bize göz kırpar. İlk işlenmiş tarım ürününün ekmek değil bira olduğu, neolitik devrime biranın yol açtığı, tarım için temel motivasyon sayıldığı ve toplumsal yaşamın yarattığı gerilimi azalttığı için (bugün bile) temel ihtiyaç haline geldiği tartışılır (Kelly, 2019). Biranın yerleşik yaşamdan daha erken ortaya çıkmış olma olasılığı bir yana tahılın evcilleştirilmesi biranın basit bir biçiminin ortaya çıkışına eşlik eder (Standage, 2014, s.12). Tarım hacminin büyümesi, besin üretiminin çeşitlenmesi gibi etkenler biranın giderek yaygınlaşmasındaki artış ile bağlantılıdır (Pehlivan, 2023, s.29). Bununla beraber bira yapım tekniğinin Sümerlerin Mezopotamya’nın alüvyal ovalarına gelişinden çok öncesine dayanan erken bir teknolojik başarı olduğu, köklü geçmişinin (Görsel 3.18)

Mezopotamya’da devletin yükselişinde, kilit rol oynadığına dair görüşler de bulunur (Cengiz, 2023, s.60).

Görsel 3.18: M.Ö. 2. binyıl, oturmuş bir kadının ayakta duran bir adamla küpten bira içmesini gösteren bir mühür baskısının çizimi. Ayakta duran diğer kişi testi ile bira küpünü doldurur. Yıldız, ay, balık Mezopotamya tanılarının simgeleridir, Çizim S. Beaulieu.

Dünya kültürünün bir parçası olarak biraya dair ilk keşif tahılın ıslanınca çimlenmesi ve tadının tatlanmasıyla olur. Bu tatlılığın sebebi, nemlenen tahıl tanesini malta (nişastadan maltoz şekerine) dönüştüren diastaz enzimlerini üretmesiyle gerçekleşir. İkinci keşif, özellikle maltlaştırılmış tanelerden oluşan tahıl çorbasının şekerinin havadaki yabani mayalar aracılığıyla mayalanmasıyla köpürerek alkole yani biraya dönüşür ve sarhoşluk verir (Standage, 2014, s.24). Sonraki beş bin yıl boyunca farklı kuvvet ve aromalara sahip bira çeşitliliği artar. Arkeologların genel kanısı biranın 6000-7000 yıl öncesinde Mezopotamya’dan yayıldığı yönündedir. Bira, Sümer, Hitit, Babil, ve eski Mısır kaynaklarında büyük yer tutar (Tarih Vakfı, 2005, s.8). Biranın kutsal sayıldığını Hititler’den sonra Anadolu’da bira geleneği sürdürülür.

Biranın uygarlık tarihi içindeki sarsılmaz yeri hem insan ilişkilerinde yarattığı etki yani kültürel sürekliliği hizmet eden topluluk etkileşimi hem de maddesel niteliklerinden tadı, kokusu ve besin değeri gibi maddesel niteliklerinden kaynaklanır. Toplayıcı topluluklar arasında kültürel bir ortaklığın inşa edilmesine katkı sunar. Farklı grupların birbirlerine bira sunmaları/ikram etmeleri bir tür prestij, güç ve gurur gösterme çabasıdır (Pehlivan, 2023, ss.30-31). Eski Mezopotamya’da bira içmenin beraberliği, paylaşmayı, mutluluğu simgeleyen sosyal bir olay olması,

krallardan rahiplere, tapınak işçilerinden saray ulaklarına, erkek ve kadın, toplumun her kesiminden insanın hayatında biranın yeri vardır (Pulhan, 2023, s.8). Biranın halkın içkisi olması birleştirici bir sosyalliği örmesine hizmet eder. Sümerlerde Bira Tanrıçası Ninkasi, toprağın bereketi, hasat, bira üretimi, rahibeleri aracılığıyla tapınaklarda dağıtımdan sorumludur. Mısır'da tapınak işçileri emeklerinin karşılığında günde üç kez yevmiye olarak bira alırlar. Törenlerde bira içilir ve tanrılara adak olarak sunulur. Aynı zamanda halkın bir arada serbestçe konuştuğu muhalefet alanları birahanelerin Babil kralı Hammurabi'nin MÖ 1750'lerde yazılan kanunlarında hukuki bir meseleye dönüşür (Pulhan, 2023, ss.10-12). Rahatsızlıkların iyileştirilmesi için bira reçeteleri bulunur. Antik kültürlerde (100 gramında 42 kcal barındıran) günlük beslenmenin bir parçası olarak bira bütün yaşlarda tüketilir (Baykan, 2023, s.45). Bunun en önemli sebeplerinden biri, özellikle Orta Çağ'da kolera gibi suyla bulaşan hastalıklardan korunmak içindir. Bira, suya oranla çok daha güvenilirdir. Kavurma, kaynatma gibi üretim aşamaları biranın mikrop önleyici niteliği hastalıklardan kaçınmayı kolaylaştırır (Özilgen, 2014, ss.163-165). Biranın Avrupa yolculuğu ise Mezopotamya'dan Mısır ve Kuzey Afrika'ya, sonrasında İspanya'ya ve tüm Avrupa'ya yayılır (Tarih Vakfı, 2005, s.10). 9. yüzyıla doğru Orta Avrupa ülkelerinde biranın manastırlarda yapımıyla birlikte önceleri kadınların gerçekleştirdiği bira üretiminde keşişler rol alır. Tüketimlerinden daha fazla üretim gerçekleştirmeleri günümüze kadar devam eden bir ticaret geleneğinin oluşmasına neden olur (Eren, 2005, s.8). 1516 yılında Alman Bira Saflık kanununun kabul edilmesiyle bira günümüzdeki tanım ve içeriğine kavuşur (Eren, 2005, s.9). Buhar makinesinin (James Watt, 1765) bulunuşu, demiryolu ulaşımının başlaması (1835), soğutucu makinelerin yaygınlaşması biranın farklı coğrafyalara erişimini kolaylaştırır (Eren, 2005, s.10).

Biranın uygarlık tarihi serüveninde vurgulanması gereken önemli bir nokta daha var. Tarih boyunca biranın el üstünde tutulduğu doğru değildir. Eski Ege kültürlerindeki gibi Romalılar birayı, şaraptan daha aşağı seviyede, doğu kökenli bir barbar içeceği olarak görürler. Bira ve şarap arasında yaşanan bu simgesel gerilim, binlerce yıllık Avrupa tarihindeki farklı ideolojilerin karışımının biçimlendirmesiyle formüle edilen (Nelson, 2005, s.8), siyasal ve kültürel hegemonya, dini ritüeller, taşralılık vb. kavramlar üzerinden şekillenen bir tartışmadır. Bazı etnik grupların tercih etmesine

rağmen Roma soyluları arasında bira hiçbir zaman şarap ile rekabet edemez (Baykan, 2023, s.51). Biranın çevresinde yaşanan tartışmalar, kavgalar ve mücadele bira tarihi kadar eskidir. Biranın geçmişten bugüne dönüşerek yaşadığı yolculuk binlerce sayfayı doldurabilir. Yaşam sevinci ile kötülüklerin kaynağı olarak farklı toplumsal yorumların, kültürel aidiyetlerle biçimlenen direnişlerin, sunaktan sofraya uzanan anlam dünyasının ekseninde politikadan dine, yasadan yasaklara biranın muhtevası çok geniştir.

Uygarlık tarihinin dışında bırakılan, tarih yazımına dahil edilmeyen ya da saf dışı bırakılan işçi sınıfının da birayla ilişkisi değerli bilgiler içerir. E.P Thompson⁶⁴ işçi sınıfının bira ile ilişkisini anlattığı satırların bulunduğu İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu isimli kült eserinde, sanayi devrimi sırasında hayat standartlarına ilişkin tartışmayı tahıl, et, patates, şeker ve çay gibi ürünler odağında inceler. Birayla ilgili bölümde ise biranın toplumsal anlamlarına dair çıkarımlarda bulunur.

1800 ile 1830 arasında kişi başına düşen bira tüketiminin azaldığına çay ve şeker tüketiminin arttığına kuşku yoktur. Bu arada, 1820 ile 1840 arasında cin üretim ve tüketiminde gözle görülür bir artış olmuştur. Bir kere daha bu, diyetik olduğu kadar kültürel bir konudur. Bira, tarım işçileri, kömür taşıyıcıları, madenciler arasında ağır işlerde ("atılan teri yerine koymak") için gerekli bir şey olarak görülürdü ve kuzeyin çeşitli kesimlerinde bira "içki" ile eşanlamlıydı. Evde küçük ale yapımı ev ekonomisi için o kadar gerekliydi ki, "eğer genç bir kadın yulaf ekmeğini ve birayı iyi yaparsa, onun iyi bir eş olacağına inanılırdı"; bazı

⁶⁴ Tarih yazımını baş aşağı çeviren, erdemleriyle ve zaaflarıyla işçi sınıfını tarihsel süreç içinde kendini oluşturan canlı bir yapı olarak ele alan E. P. Thompson, madunların varlığını onların yanında var olarak yazma cesaretiyle tarihte yerini alan bir tarihçidir. Onun kılavuzluğuna başvurmamın nedenleri var. İlki yazdığı kitaplar, kullandığı yöntem ve tercih ettiği kavramların özgünlük değeri, bu araçların işçi sınıfı deneyimine odaklanması ve sınıf tanımını genişletmesi, ikincisi Türkiye’de sınıf çalışmalarının modası geçmiş bir olgu olarak değerlendirildiği bir çağda yetişmiş kuşak üzerinde büyümlü bir etkiye (Çetinkaya, 2014, s.216) sahip olduğuna tanıklık etmek ve sözlü tarih yöntemini benimsemiş bir araştırmacı olarak bizzat “aşağıdan tarih” yazımı biçiminden etkilenmek üçüncüsü ise farklı disiplinler için tarih ve sınıf anlayışının politik potansiyelleri bakımından ilham verici bulmak olarak özetlenebilir. Ek olarak Türkiye’de E.P Thompson’a karşı ilginin gerekçelerine dair ayrıntılı bir bakış için “Sefaletten ihyaya”: Türkiye işçi sınıfı tarihi ve E.P. Thompson isimli Y. Doğan Çetinkaya tarafından yazılan makale incelenebilir. İlgili gerekçelere dair bir yorum: (...) bu uyanış ile 1990’lar ve sonrasında politik, toplumsal ve kültürel iklimi ve E.P. Thompson’a gösterilen teveccüh arasında bir bağlantı kurulabilir. Milliyetçi ve muhafazakâr tarih yazımı, Kemalist dünya görüşü ve tarih algısı, yükselmekte olan muhafazakârlıktan ve politik İslam’dan duyulan rahatsızlık, mevcut resmi devlet kurumlarından ve düşünce kuruluşlarına karşı tepki ve geleneksel Sol anlayışın yarattığı hayal kırıklığı çok farklı politik mecralarda bulunan bir genç kuşağı Britanyalı Marksistlerin çalışmaları ile buluşturdu. Şimdi bu kuşağın içinde geliştiği çağ ile yeniden işçi sınıfı tarihinin ilgi odağı olması olgusunu birlikte değerlendirmek gerekiyor (Çetinkaya, 2014, s.212).

Methodist sınıf önderleri bir “maşrapa dolusu içki” içmeden sınıfın önüne çıkamadıklarını söylerlerdi (Thompson, 2006, ss.390-391)⁶⁵.

Bira tüketimindeki azalma malt vergisine bağlıdır ve bazı çağdaşlar ihtilale davetiye çıkarmak şeklinde yorumlar. Bir dini yönetici, malt vergisinin kaldırılmasının işçilerin işlerine neşeyle gidecekleri; evine, ailesine ve ülkesine bağlı kalacakları görüşündedir. Kuvvetli biraya getirilen ek vergi, vergi kaçırılmasına yol açar. Ruhsatsız içki satışı yapan dükkânlar ortaya çıkar, “içki içmek normal bir yemeğin ayrılmaz bir parçası olmaktan çıkarak ev dışında gerçekleştirilen bir faaliyete” dönüşür (Thompson, 2006, s.391)⁶⁶.

Sanayi devrimiyle beraber çalışma koşullarının yarattığı olumsuz etkileri hafifletmenin yollarından biri içki tüketimidir. Marksist kuramcı Kautsky’a göre, bira ve şarap işçi sınıfının dayanışması için gereklidir. Almanya’da bir proleterin ortak sorunları konuşmak amacıyla meyhaneye gitmesi mecburidir. Engels ve Kautsky, Alman proleterleri için sınıf mücadelesinde alkolün ve meyhanenin köklü bir yeri vardır (Schivelbusch, 2020, ss.168-169). Abdülhamid döneminde de aydınlar, yazarlar, şairler, musikişinaslar için meyhane kültürü önem taşır. Yasakların etrafından dolaşarak meyhanelerde bir araya gelenler özellikle siyasi konulara girmemeye özen göstererek içerler. Hamidiye iktidarının özellikle gençliği ezmeye bahane aradıklarını bildikleri için siyaset konusunda dikkatlidirler (Georgeon, 2023, s.193). O yıllardan başlamak suretiyle Bomonti Bira Fabrikası’nda da içkinin rahatlatıcı, birleştirici, dayanışma ruhunu pekiştiren ve ortak diyalog zeminin sofralarda çoğaltan bir işlevi vardır. Sonraki yıllarda fabrikada haftada bir gün verilen bedava bira etrafında gerçekleşen paylaşımın doğası ve o hak edilen gün geri alınmak istendiğinde işçilerin verdiği tepki biranın benimsenişini ve çalışma kültüründeki köklü yerinin de bir göstergesidir.

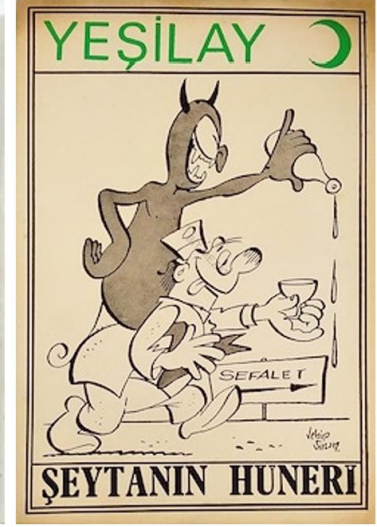
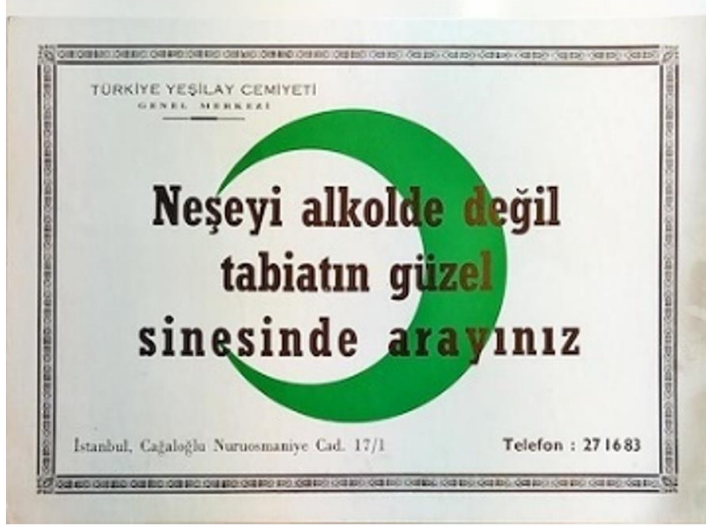
1673 yılında İngiltere parlamentosuna sunulan bir dilekçe örneğinde, Cumhuriyet döneminde yaşananlara benzer bir tartışma yer alır. İspirtolu içkilerin dünyayı rayından çıkaracağı, biranın ispirotlu içkilere göre iyi bir içki olduğu söylenir.

⁶⁵ İlgili kaynak: Lawson, J. (1887). *Letters to the Young on Progress in Pudsey during the last Sixty Years*. JW Birdsall (ss. 8-10).

⁶⁶ Thompson, “1830 yılında kuvvetli bira üzerindeki verginin kaldırıldığını ve bira yasasının çıkarıldığını, beş yıl içinde 35.000 birahane türediğini” ekler.

Biranın makul bir dünyası olduğu, mutluluk, hoşnutluk ve sağlığın güvencesi olduğu fikri öne çıkar. Bira tahıl ekonomisine faydasının yanında vücuda iyi gelir, çalışmayı teşvik eder, zihin bulandırmaz ve de ucuzdur (Schivelbusch, 2020, ss.162-163). 17. ve 18. yüzyılda alkol proletaryanın hayatında büyük bir yer işgal eder. Burjuva ile proletarya arasında içme ve sarhoşluğun aynı sınıfa ait olma simgesi olarak işlev görür. Arkaik içme ritüelleri işçi sınıfını koruma altına alır, işçi sınıfına yaşadığı sefaleti birkaç saatliğine de olsa unutturur (Schivelbusch, 2020, ss.152-153).

1920'lerin Amerika'sında uygulanan içki yasakları ve kısıtlamalarıyla alkol karşıtı argümanlar geliştirilir ve alkolizmin toplumsal anlamda yıkıcı etkileri vurgulanır. İçki bağımlılığı uygarlığın en feci hastalıklarından biridir. Alkollü içkilerin kültürün çok yerleşik bir unsuru olması, ortadan kaldırma teşebbüslerini başarısız kılar (Schivelbusch, 2020, s.207). 1920 yılından itibaren Türkiye'de de alkol karşıtı argümanlara yayınlarda rastlanır. Yeşilay cemiyeti tarafından yayımlanan içeriklerde (Görsel 3.19) amaç, sadece içki değil ahlaka aykırı her şeyin karşısında durmaktır. Türk ahlakının, Türk kültürünün ve sağlığın sosyal teşkilatı olduğunu, zihin aydınlığı içinde zararlı olan rakı, şarap, likör, eroin, esrar, kokain ve sair beyaz zehirler gibi her türlü içkinin ferdi, ailevi, ahlaki ve içtimai tehlikelerine işaret eder. İçkiyi medeniyetin ayrılmaz parçası sayan görüşlerle mücadele ettiğini vurgular (İnan, 1963, s.7).

Görsel 3.19: Üstte Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 2. Yeşilay Haftası, 1960, içki aleyhtarı vecizeli kart karikatürize arka yüz, alt solda Türkiye Yeşilay Cemiyeti kartonet, alt sağda Kartonet, Yeşilay, Vehip Sinan çizimi karikatür, Kaynak: Bit Mezat.

Emek tarihinde ilk ödeme birimi olan, zengin bir geleneğin taşıyıcısı biranın, tarımsal üretimi hızlandıran bir besin maddesi, bir ritüel sıvısı, üretiminden tüketimine, kullanımdan ticarete, kültür tarihinde değer taşıyan bir sembol içecek olması gibi nitelikleriyle yarattığı tarihsel derinlik üzerine düşünmeyi hak eder. Özellikle yaşadığımız coğrafyanın tarihsel arka planında, Osmanlı zamanında biranın serüveni ilginçtir.

Osmanlı'da biranın yasak olmasından dolayı bozacılık oldukça yaygındır. Günümüzdeki biralarla arasındaki farka rağmen en eski ve en basit bira çeşidi olarak kabul edilen bozanın (Eren, 2005) su katılarak darı, pirinç, buğday, mısır vb. hububatın pişirilmesi, beyaz şeker ilave edilmesi ve fermante edilmesiyle üretilir. Ekşi ve tatlı olmak üzere iki tip bozanın biri alkollü diğeri alkolsüzdür. 18. yüzyılda Osmanlı'da alkol içeren boza üretimi azalırken, tatlı boza üretiminin artar. Tanzimat

döneminde yasaklar azalır. 1850'ler sonrası, Batı türü yaşamın kök saldığı ve Batı türü birahanelerin hızla geliştiği zamanlardır. 19. yüzyıl birahanelerin yerini birahanelerin aldığı yıllardır (Eren, 2005, ss.60-61). Bira ve birahaneler, Osmanlı yeme-içme kültüründe yerini almaya başlar. Birayla ilgili ilk mevzuat 1847 yılında arpa suyu adı ile yapılır. 1861 yılında yapılan düzenlemede İstanbul ve Osmanlı'nın diğer şehirlerinde üretilen şarap, rakı ve diğer içkiden %10 vergi alınacağı duyurulur. 19. yüzyıl sonlarında, bira üretimdeki artışa rağmen, tüketim büyük miktarda ithalatla karşılanır ve büyük kentlerde sosyal yaşamın bir parçası haline gelir. İstanbul'da 33, İzmir'de 5, Selanik'te 4, Ankara'da 3 birahane vardır (Akçakaya, 2009, s.27) Bomonti birasının piyasaya sürülmesi, bu biranın yurt dışından getirtilen biralara göre daha ucuz olması birahanelere olan ilgiyi daha da artırır⁶⁷. 19. yüzyılda biranın farklı coğrafyalara dağıldığı ve yaygınlaştığı yerlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul (Görsel 3.20), İzmir, Selanik, Beyrut gibi şehirlerinde bira rüzgarı esmeye başlar (Eren, 2005, s.10) (Görsel 3.21).

Görsel 3.20: Bomonti ilanı, Annuaire Oriental du commerce de l'industrie l'administration et de magistrature. 1893-1894, Kaynak: Salt Araştırma Arşivi.

⁶⁷ E.T., Eski Birahaneler, 10 Nisan 1950, Arşiv kayıt numarası: 0015600006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

Görsel 3.21: Sağda Dersaadet Bomonti Bira Fabrikası Osmanlıca taş baskı reklam afişi, 50x70 cm, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi.

Bira sanayisinin kurulmasına İzmir’de başlanmasının ardından 1891 Bomonti ve 1909 Nektar fabrikaları kurulur (Koçu, 1958c, s.2805). Bomonti ve Nektar fabrikaları birleşir (Sandalcı, 2009, s.138). Bomonti Fabrikası 1912 yılında İzmir’de Aydın Bira Fabrikası adıyla bir bira fabrikası daha açar (Koçu, 1958a, s.2805). Bu fabrikaların da Bomonti Bira Bahçesi gibi hizmet veren bira bahçeleri vardır (Eren, 2005, ss.69-70). Bomonti Bira Fabrikası ile zamanlamaları çok yakın olan, İstanbul’dan sonra ikinci sırada Olimpos Bira ve Şampanya Fabrikası (1892) Selanik’te Musevi kökenli Osmanlı vatandaşları olan Mazrahi ve Fernandes aileleri tarafından kurulur (Eren, 2005, s.72). Olimpos birası İstanbul’da da şöhret kazanır.

Abdülhamid döneminde açılan ve aynı zamanda sarayın tedarikçisi olan Bomonti Bira Fabrikası (Görsel 3.22) ve Ragıp Paşa’nın kurduğu rakı fabrikası alkollü içki üretiminin zanaat aşamasından sanayi aşamasına geçtiğinin göstergesidir (Georgeon, 2023, s.192).

Görsel 3.22: Abdülhamid döneminde Bomonti Bira Fabrikası'nın sarayın tedarikçisi olduğunu belirten bir reklam, Tarih Vakfı⁶⁸, Kaynak: Fuhrmann, M. (2014). Beer, the Drink of a Changing World: Beer Consumption And Production On The Shores Of the Aegean in the 19th Century. *Turcica*, 45, 79-123. s.101. Retrieved from <https://doi.org/10.2143/TURC.45.0.3032666>

Cumhuriyet döneminde biracılık konusunda çok sayıda yasal düzenleme yapılır. 1924 yılından sonra alkol yasağının kaldırılır, 1926 yılında her türlü içki üretim, ithalat ve satış konusunda hükümet tekelinin başlamasıyla birlikte tekel hakkı devredilir. Milli Bira ve Meşrubat T.A.Ş.'nin kurulmasıyla sektör üreticilerinin Türk Anonim Şirketi olması koşulu getirilir. 1933-34 yılında Ankara Bira Fabrikası faaliyete başlar, 1940'ta Bomonti Bira Fabrikası'nın Tekel'e devri gerçekleşir.

1930'lı yılların sonlarına doğru bira endüstrisinin gelişimi için köylüye ve çiftçiye şerbetçiotu (hublon) ekimi, arpa küspesi ve malt filizlerinin hayvanlar için besleyici bir gıda olarak kullanmaları tavsiye edilir (Tarih Vakfı, 2005, ss.18-19). 1940'lı yıllar ise Tekel yıllarıdır. Şarap hariç tutularak alkollü içki üretimi, ithal ve satış hakkı 1942'de "İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisar Kanunu" ile Tekel Genel Müdürlüğü'ne verilir. 1950'li yıllara doğru üretim ve satışlar sürekli olarak artar, 1955 yılı ise kamu tekelinin kaldırıldığı yıl olur. 1969 yılında sonra özel sektör bira

⁶⁸ Tarih Vakfı Arşivi tez yazım sürecinde tadilat nedeniyle kapalı olduğu için kaynakta yer alan makale aracılığıyla içeriğe erişim sağladım. İlgili makale 19. yüzyılda Ege kıyılarında bira üretimi ve tüketimi konusunda detaylı bilgi için incelenebilir.

üretimine başlar. Özel sektörün bira endüstrisine girmesinin peşinden Tekel'in piyasadaki yerini kaybetmeye başlar. Buna rağmen 1972 yılında Yozgat Bira Fabrikası kurulur. Tekel'in Pazar payı düşerken Efes Grubu, Tekel ve Tuborg özel sektör payı yükselir. 1984 yılında çıkarılan yasayla biranın alkollü içecek sayılır, satışların ruhsata bağlanır, çay bahçesi, kahvehane gibi mekânlarda bira satışına sınırlandırma getirilir. 1990'lı yıllarda İstanbul (Bomonti) ve Ankara Bira Fabrikaları kapatılır. 1980'lerde ihracat başlar ve 1990'larda piyasaya ithal biralar giriş yapar. 2000'li yıllar ise neoliberal süreçlerle birlikte içkinin doğrudan politik bir çekişmenin alanına dönüştüğü yıllardır.

Cumhuriyet tarihi boyunca bira paralelinde yaşanan tarihsel durakları bir solukta arka arkaya bakmak yaşanan dönüşümün hızını ortaya koyar. Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet'in yüz yıllık serüveninde içki, çevresinde zengin bir eğlence kültürünün oluşmasıyla toplumsal bir mirasa dönüşür. Zaman içinde içinden geçtiği dönemlerin koşullarına göre yasaklamaların ve özgürlüklerin konusu olur ve içmenin otorite tarafından toplumsal anlamlarının değişikliğe uğratıldığına tanık oluruz. Bir keyif verici madde olarak içki ve içme kültürü, toplumun farklı sosyoekonomik koşullarda gündelik hayat dinamikleri içinde farklı biçimlerde deneyimlense de keyfi ortaklaştırır. Türkiye'de dindarlık, sekülerlik, kamusalılık vb. politik bağlamların konusu olur. Geline nokta, içki odağında gerçekleşen politik saflaşmanın kavramsal karşılıkları vardır. Tanıl Bora sarıh bir biçimde bu ayrımı açıklar. İçkinin hegemonyanın alanına nasıl girdiğine ve biyopolitik boyutuna dikkat çeker. İktidarın politik hıfzıssıhhasının bir cephesi olarak kamusalılıktan içkiyi çıkartma çabası, ahlaki olarak temellendirilir. İçkinin, milli bedene fiziki zarardan öte, manevî bir çöküntü paketi olarak yapılandırılması karşısında sadece hayat tarzı savunusu konusu değildir. “Neşenin, muhabbetin, yaşam sevincinin, cinsiyet kotası konmamış ülfetlerin, hatta ciddiyet ve resmiyetle kasılmış muhafazakâr kültür ikliminin karşısına benliğin hudutlarını genişletmenin, bir tür fena mertebesine erişmenin iddiasının koyulabileceği, ahlakilik taslayan ahlakçılığın karşısına ise şen bir yaşam ahlâkının koyulabileceğini” ifade eder (Bora, 2014). Bir başka yazısında güncel tespiti “Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının, epeydir alkollü içkilerden caydırma, belki daha doğrusu alkollü içki kullananlara “bedel ödetme” siyaseti izlediğidir (Bora, 2020a).

2000’lerde günümüze yaklaşık son 20 yılda, hükümet tarafından içki konusunda yapılan yasal düzenlemelerin, getirilen yasakların, vergi zamlarının yarattığı sonuçlar içkinin lüks bir tüketim ürününe dönüşmesine ve kamusal alandaki görünürlüğünün neredeyse yok olmasına yol açar (Silsüpür, 2019a). Bu bilançonun sadece ekonomik bir analiz olmadığı gündelik hayat pratikleri içerisinde sosyalleşme ve topluluk alışkanlıklarını dönüştüren belirgin etkilerinin oluşu içkinin kültürel bağlamının en başat niteliği olduğunun göstergesi sayılabilir. “İçkinin uyuşturucu olmamasını sağlayan şey kültür. İçkiden kültürü çıkarırsanız, içki kültürüne savaş açarsanız ve bu savaş kazanırsanız içki yok olmaz. İçki uyuşturucu haline gelir. İçki kamu sağlığı meselesi haline gelir” (Solmaz, 2021). Artık yerli, milli ve modern bir içki kültürünün var olması (Solmaz, 2021) bir kenara, aşırı vergilendirme dolayısıyla pahalılık sebebiyle sahte ve kaçak içkiye başvuranlar için ölümcül sonuçların artışı ciddi oranda dikkat çeker. Konunun sosyoekonomik ve toplumsal boyutları vurgulanır. Sahte içki üretimi ve tüketiminin bandrollü içkilerin yüksek fiyatlarından dolayı satın alınamamasından kaynaklanır. Seküler yaşama müdahalenin artmasıyla birlikte özellikle dar gelirliler, içkiyi daha ucuz ve kaçak yollardan temin etmeye yönelir. Alkol satış yerlerinin kapatılması, etil ve metil alkole dair yeterli ve etkili denetimlerin yapılmaması sahte içkiye bağlı ölümleri ve kalıcı sağlık sorunlarını artırır (Altaş, 2020).

En eski alkollü içecek, insan-doğa deneyiminin ilk ürünlerinden biranın bugün içinde yaşadığımız coğrafyadaki örüntüsü, geçmişte Anadolu, bira için en önemli coğrafyayken (Pehlivan, 2023, s.34) bugün Türkiye’de siyasi ve ekonomik nedenlerden ötürü kendi tarihiyle bağı kopmuştur. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde artık bira üretimi yapılmaz. Türkiye ölçeğini aşır Mezopotamya coğrafyasına baktığımızda ise Ermenistan’da Urartu’yla özdeşleştirilen bira markaları ve bira festivalleri düzenlendiğini, İran halkının birçok marka ve çeşitte alkolsüz malt içecekleri tükettiğini görürüz (Konyar, 2023, s.87). Diğer yandan Gordion Büyük (MM) Tümülüs buluntusu kaplarda yapılan analizlerden edinilen veriler ışığında ‘Midas Touch’ (Midas’ın Dokunuşu) ismindeki bira markasının Amerika’da piyasaya sürülmesiyle (Baykan, 2023, s.54) bir kültürel miras değeri kaybedilir ve başka aktörler eliyle ticarileştirilir.

3.3.2.Bomonti Ailesi ve Mirası

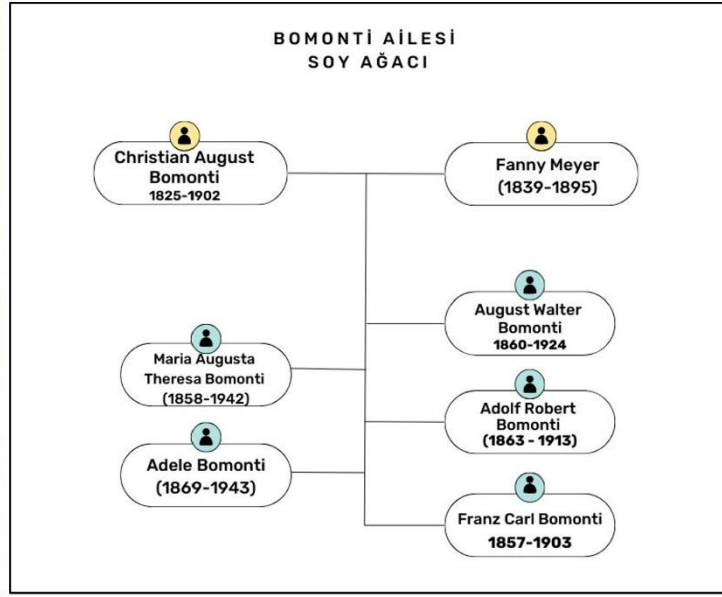
Bomonti kardeşler ismiyle anılan, beş kardeşten ikisi, fabrikanın kurucularının Walter ve Robert Bomonti'dir (Görsel 3.23). Bu beş kardeşten bir diğeri ise Feriköy Protestan Mezarlığı'nda mezar taşına rastlanan Franz Carl Bomonti (1857-1903) olduğu kuvvetle muhtemeldir⁶⁹. Adları Therese Bomonti ve Adele Bomonti olan kız kardeşlerin adlarına ise aile soyağacı (Görsel 3.24) araştırması için kullanılan bir web sitesi dışında başka bir kaynaktan rastlanmaz (Geni A My Heritage Company, 2016).

Görsel 3.23: Solda Walter Bomonti, ortada Christian August Bomonti'nin torunu, 19 Ocak 1974, Kaynak: Taha Toros Arşivi⁷⁰ sağda Walter Bomonti'nin torununun torunları Christoph Schreib ve Bettina Schmelzer bir İstanbul ziyareti, Bomontiada'da röportaj esnasında Fotoğraf: Selçuk Şamiloğlu, Kaynak: İzci, İ. (2019). *Arşivlerde Saklamamız Gereken Belgeleri Bir Kafenin Tuvaletinde Görmek Acı...* Hürriyet Gazetesi. Erişim: 4 Mart 2022
<https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/arsivlerde-saklamamiz-gereken-belgeleri-bir-kafenin-tuvaletinde-gormek-aci-41344592>

⁶⁹ Franz Carl Bomonti konusunda katkısı için kendi aile tarihini büyük bir titizlikle araştıran ve gönüllü emekleriyle erişilebilir kılan Dimitri Vafiadis'e teşekkürlerimle.

⁷⁰ Arşiv kayıt numarası: 001560146008. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi 2021 yılından sonra erişime kapatıldığı için şu anda içeriğe erişmek mümkün değil. Arşive referans verilen bilgiler arşiv erişime açık olduğu tarihlerde kaydedildi.

Görsel 3.24: Solda Franz Carl Bomonti mezar taşı, Fotoğraf: Richard Wittmann, Kaynak: Johnson, B., & Wittmann, R. (2020). *Some Have Left Behind A Name, And Some Have Not – A Brief Guide to Istanbul’s Feriköy Protestant Cemetery*. Orient-Institut Istanbul. Erişim: 4 Haziran 2023 <https://www.oiist.org/some-have-left-behind-a-name-and-some-have-not-a-brief-guide-to-istanbuls-ferikoey-protestant-cemetery/#> Sağda Urs E. Gujer tarafından paylaşılan bilgilere göre hazırlanan kısmi Bomonti Ailesi soyağacı.

August Walter ve Adolf Robert Bomonti’nin hikâyesi 1825 doğumlu olan babaları Christian August Bomonti’nin⁷¹ İsviçre’den ayrılmasıyla başlar. O yıllarda, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı’nın ardından batılı tüccarlar için İstanbul, uğrak yer haline gelir ve özellikle İngiliz, Fransız, Hollandalı, Alman ve İtalyan tüccarlar İstanbul’a yerleşirler (İnal, 2014, s.11). Christian August Bomonti⁷² 1855 yılında Almanlara ait

⁷¹ Musevi kökenli oldukları paylaşılır (Eren, 2005, s.72).

⁷² *İstanbul’da Hatırlamak ve Unutmak Birey Bellek ve Aidiyet* isimli kitabında Prof. Dr. Leyla Neyzi Walter Leitner’in aile hikâyesini tatlısu frengi tanımı altında aktarır (Neyzi, 2011). Bu tanımı Christian August Bomonti ailesi için de kullanmak mümkün olabilir. Beyoğlu 1870 büyük yangınından önce İstanbul’a başka ülkelerden gelip yerleşen yabancılar ile yerli azınlıkların evlilikleriyle meydana gelen karma halk topluluğuna batılılar Levanten, Osmanlılar ise tatlısu frengi olarak isimlendirir. Toplu olarak yerleştikleri bölge ise genellikle Galata’nın kuzey kısmında Beyoğlu olarak adlandırdıkları yerdir (Eyice, 2021). 1845-95 yılları arasında yüz bin İsviçreli Kuzey Avrupa ve Asya’nın Osmanlı himayesindeki topraklara yerleşir. İstanbul’a ise imparatorluk sınırları içinde yerleşik İsviçreli ve İstanbul’a göç etmiş İtalyan, Fransız veya İngilizlerin bir kısmı yerleşir (Münc, 2014). İsviçre’nin geleneksel ticaret alanlarının dışına çıkmayan işlerle uğraşan bir kısım İsviçreli iştirakçinin İstanbul’daki uğraşları saatçilik, peynircilik, çikolatacılık ve biracılıktır (Fırat, 2021, s.25). Christian August Bomonti’nin İstanbul’a gelişi, Alman Fanny Meyer ile Galata’da evliliği, Bomonti kardeşlerin tebaaları ve himaye edilmeleri tatlısu frengi olarak anıldıklarını düşündürür.

bir gemi işletmesinde mekanisyen olarak çalışmak üzere İstanbul'a göç eder (Tomaselli'den akt. Fırat, 2021, s.26).

Fabrikanın kurucularından olan Mösyö Adolf Bomonti, İsviçre Cumhuriyeti tebaasından ve Almanya devleti himayesindendir⁷³. Christian August Bomonti'nin diğer oğlu Franz Carl Bomonti'nin İngiliz işgali altında bulunan İyonya adası denizindeki Zakynthos'da (Zante) 1857 yılında doğduğu Feriköy Protestan Mezarlığı'na ait bir yayında belirtilir. Aile bir yıl sonrasında İstanbul'a dönmeye karar verir (Tomaselli'den akt. Fırat, 2021, s.26). Franz Carl Bomonti 1872 yılında ailesiyle birlikte o zamanlar Osmanlı toprağı olan Bulgaristan'ın Philippopolis (Filibe) şehrine gelir. Babası, Doğu Rumeli bölgesindeki çok sayıdaki alkol tüketicisine bira tedarik etmek üzere küçük bir esnaf birahanesi açar. 1880 yılında aile, İstanbul'da ikinci bir bira işletmesi açınca, Philippopolis'deki operasyonun başına Franz Carl Bomonti geçer. İşleri çok iyi gittiği için 1880'li yıllarda İstanbul'da brasserie inşaatına başlanır (Tomaselli'den akt. Fırat, 2021, s.26). Bomonti'ler İstanbul'daki atılımlarının ölçeğini büyüterek 1890 yılında endüstriyel üretime başlar. On yıl olmadan, yıllık üretimleri beş milyon litreyi bulur, satış noktalarından oluşan ağırları tüm Osmanlı topraklarına yayılır. Üstelik bu satış noktaların başında kendi bira bahçeleri gelir. Franz Carl Bomonti konum olarak fabrikaya komşu sayılabilecek Feriköy Protestan Mezarlığı'nda 1903 yılında, henüz 46 yaşındayken ebedi istirahatine çekilirken kardeşleri Walter ve Robert Bomonti sayesinde uzun yıllar fabrikada üretim devam eder (Johnson & Wittmann, 2021, s.15). Kardeşlerden Walter Bomonti ise 1924 yılında hayatını kaybederken (İzci, 2019) Robert Bomonti'nin ölümü hakkında bilgiye rastlanmaz. Bomonti ailesine dair güncel bilgi ise aile üyelerinden biri olan, fabrikanın bilgisine erişebildiğim en eski kadın çalışanı olan Elisabeth Ferrario'nın oğlu Urs Gujer paylaşır.

Christian August Bomonti'nin (Alman uyruklu) Fanny Mayer'in evliliklerinden iki kız ve üç erkek olmak üzere beş çocukları oldu. İkinci çocuk, kızı Maria Augusta Theresa (10.10.1858) 18 yaşında, İstanbul'da yaşayan İtalyan Felice Ferrario ile evlenir. Biri kız, üçü erkek, dört çocuğı olur. İlk erkek çocuğı Joseph Ferrario, İstanbul'da Alman uyruklu Elisabeth Rosina Kleiner ile evlenir ve iki çocuğı olur. İlk kızı Elisabeth Ferrario 1936'da İstanbul'a gelen İsviçreli Karl Heinrich Gujer ile evlenir (1939) ve böylece velilerim olurlar. Bunca Maria

⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ilgili belge: BOA., BEO., 271/20290, (1311) 1893

Augusta Theresa Ferrario Bomonti, Joseph Ferrario'nun annesi, kendi annemin anneannesi olur. Bu belki çok kısaca Bomontilerle bağlarımızı çizer. Annem, Elisabeth Ferrario, İsviçre'de tahsilini bitirdikten sonra İstanbul'a döner ve Tekel Bomonti Bira Fabrikası'nda 1925'ten 1938'e kadar baş muhasebecilik yaptı.

Walter ve Robert Bomonti kardeşlerin fikirleri, yaşam biçimleri ya da karakterlerine dair merak uyandıran konular olmasına rağmen hakkında daha derinlemesine bilgiye sahip değiliz. Walter Bomonti'nin ismine 1900'lü yıllarda Galata'da Doğan Apartmanı'nda (1919 yılına kadar apartmanın adı Helbig Apartmanı) oturanlar arasında rastlanır. Çalıştığı yerin Bomonti Bira Fabrikası olduğu yazılıdır. 1912 tarihli ikamet edenler listesinde ise adının yer almaması, apartmandan o tarihten önce taşındığını gösterir. O yıllarda apartmanda oturanların büyük bir bölümünün Almanca konuşulan ülkelerden (Almanya, Avusturya, İsviçre) gelen aileler ve İngiliz ailelerdir (Meyer-Schlichtmann, 1992).

Bomonti kardeşlerin Tekel idaresinin fabrikayı satın almasıyla fabrikayla bağları kopar ve İstanbul'dan gitmek zorunda kalırlar. Biracılık işlerini sürdürmek üzere İskenderiye'ye göç ederler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla millileştirme politikaları ve Lozan Anlaşması'nda kapitülasyonların kaldırılmasından sonra biten ayrıcalıklar Levantenlerin gidişlerinin gerekçesi olur (İnal, 2014, s.13).

Fabrikanın kurucuları Bomonti kardeşler hayatlarının tamamını fabrikada geçirememiş olsalar da oluşturdukları çalışan kadrosu fabrika çatısı altında emek vermeyi sürdürür. Bu kadrolar üretime dair incelikli bilgiyi taşıyan, aktaran, mirasın sac ayakları olan insan-iş gücüdür. Endüstriyel üretim ve bira bahçesi gibi ilklerin gerçekleştirilmiş olmasının yanında eğer fabrikada üretimin niteliğine dair süreklilik ve kaliteden bahsedebiliyorsak bu mirasın aktarımı sayesinde mümkün hale gelir.

Bira üretiminde hiçbir aksama olmadan çok güzel bira üretirlerdi. Dinlendirmesi olsun, fermente edilmesi olsun, mayalanması olsun. Bunların hepsi usulüne göre Alman tekniğine göre. O günlerde Alman Mösyö Beck diye bir Alman biracı vardı. Birayı yapardı. Sonra o yaşlandı emekli oldu gitti ve ondan sonra yetişen bizim eksperlerden yetişen şeylerimiz elemanlarımız gayet güzel yapıyorlardı (Zeki I.(I) ,2009).

Fabrikanın kurulduğu andan itibaren çalışan ve ilk bira ustası⁷⁴ olan ölüm yılı olan Mösyö Beck (Böck Johns) 1956 yılına kadar fabrikada bira imalatı konusunda tek yetkili kişidir (Doğruel & Doğruel, 2000, s.301). Mösyö Beck ile ilgili gözlemini paylaşan bira imalat amiri B. Gani Demirkan, arpalara bira oluncaya kadar nezaret ettiğini belirterek sandalyenin üzerinde ağır ağır piposunu içen ustaya bilgisini borçlu olduğu söyler (Ergene, 1950, s.8). Mösyö Beck'in başka bir anlatısı da babası fabrikada müdür muavini olarak çalışan, çocukluğunu Bomonti'de geçirmiş bir tanıktan gelir.

(...) Bir gün bir baktık, bira fabrikasına Almanca konuşan İsviçreli bir müdür geldi. Mösyö Beck Mösyö Beck derdik. Mösyö Beck üç bin lira alıyor o zamanın parasıyla. Babam ise yüz elli lira. Ama o adamın yaptığı maya olmasa o bira yapılamıyor. Mösyö Beck'in fabrikada gizli bir odası varmış. Kimseyi sokmazmış, kimseye mayasının sırrını vermezmiş. Dolayısıyla çok mühim biri... Babam da müdür muavini. Neyse bu Mösyö Beck geldikten sonra babam fabrikadaki işinden soğudu. (Erkek, 88 yaşında, 1935-1943 yılları arasında Bomonti'de oturmuş.) (Fırat, 2021, s.30).

Anlatıcı, Bomonti Bira Bahçesi'ne beraber gittiklerini söyledikleri Mösyö Beck'in yırtıcı hayvanlar dahil olmak üzere envai çeşit hayvanın yaşadığı bahçeli evinin bira fabrikasının yanında başladığını ve kendi evlerini bahçesine kadar uzandığını aktarır. Siyah bir köpeği, tilki, kaz, ördekler ve panteri olduğunu hayal meyal hatırladığını anlatır. Mösyö Beck evinden fabrikaya, fabrikadan eve mekik dokur (Fırat, 2021, s.44).

1975 yılında fabrikada çalışmaya başlayan Meriç B., kendi çalışma döneminden önce Alman ustaların fabrikada çalıştığını anlatır. Fabrikada çalışan Almanların, Selanik göçmeni Lefter Mehmet lakaplı İETT'de de tramvay rayları döşerken kaynakçılık öğrenen ve sonrasında Bira Fabrikası'nda çalışan ustayı tahmini olarak 1959 yılında kaynak işçiliğini beğendikleri için yanlarında işçi olarak Almanya'ya ailesiyle birlikte götürdüklerini, uzun yıllar boyunca Türkiye'ye gelip gittiklerini aktarır (Meriç B., 2022). Bir başka artık hayatta olmayan fabrika erken dönemlerinde çalışmış isimlerden biri olan 1925 doğumlu Naim T. fabrikaya dışarıdan gelen işçilerle fabrika işçileri arasındaki farkları aktarır:

⁷⁴ *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL* isimli kitap çalışması kapsamında gerçekleştirilen, 1999 yılında Tevfik Yeldan ile yapılan sözlü tarih görüşmesine dayanır.

Biz de çalışan stajyer Almanlar Japonlar onlar vardı. Her zaman görürdüm onlar herkesten evvel gelmiştir, tulumunu giymiştir. Kartını basmıştır. Bize 5 dakika tolerans verirlerdi. Onlar o toleransı da kullanmazlardı. Zamanında gelirlerdi. Zamanında işbaşı yaparlardı. Tulumlarını giyerlerdi. Takımlarını eline almış veya sırtlarına omuzlarına bir şey almış götürüyorlar. Öyle bir çalışkan insanlardı (Naim T., 2009).

Fabrikada bira üretimi, bira teknolojisi, kalite tespit ve uzman desteği konusunda Alman geleneği hakimdir. Mezelerin servis edildiği siyah ve sarı biraların bulunduğu birahaneler kadar bira bahçeleri de önemlidir. Bu bira bahçelerinin başını ise Bomonti Bira Bahçesi çeker (Eren, 2005, s.69). Bomonti Bira Bahçesi ve Bira Fabrikası'nda da Alman etkisi açıkça görülebilir. Bomonti kardeşlerin Bavyalı olması, fabrikada Alman işçilerin aktardığı üretim bilgisine dair miras, makine teçhizatının Alman malı olması ve makine arızalarında Almanya ile bağlantı kurulması gibi durumlar bu etkinin göstergelerindendir. Bu durumun Bomonti Bira Fabrikası'na özgü bir durum olarak düşünülmemesi gerekir. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Alman işçilerin gelişi Osmanlı yöneticilerinin, Avrupa'dan en son teknoloji makineleri getirmesiyle bağlantılıdır. Fabrikaların kurulmasıyla birlikte, bu fabrikalarda çalışması için 161 üretimden sorumlu Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve işçiler getirilir (Pamuk, 1990, ss.161-162).

Naim T. anlatısı dışında herhangi bir kaynakta fabrikada stajyer de olsa Japon çalışan olduğuna dair bilgiye rastlanmaz. Alman çalışanların dışında (Görsel 3.25) fabrikanın erken dönemlerinde çok az sayıda olmakla birlikte gayrimüslim çalışanların varlığı bilinir. Örneğin aşağıda yer alan sertifika buna bir kanıttır (Görsel 3.26). Gayrimüslim çalışan sayısının az olması çoğunlukla ticaretle uğraşmayı seçmeleriyle ilişkilendirilir. 1910 yılında (25 Şaban 1328) tarihli bir ölüm ilanına göre ise fabrika yöneticisinin Jak Goldeştayn'dır (Eren, 2005, s.91).

Görsel 3.25: 1913 Bomonti Bira Fabrikası içinde "Bomonti Konstantinopel" ve "Hoch Sie ehde Kainsb & Bierleraurer?" Almanca yazılı fiçılar ve bira içen Osmanlı ve Alman tipler, çok nadir kartpostal.

Görsel 3.26: 1914 tarihli İstanbul'daki fabrikalar Bomonti Bira Fabrikası, Büyükdere Nektar, alt sırada İzmir'de bulunan Aydın Bira Fabrikası çizimlerinin yer aldığı Bomonti-Nektar antetli mektup, Kaynak: Ömer Durmaz Koleksiyonu.

Mektupta 1905 ile 1912 yılları arasında fabrikada çalışan Polikarpos Petros adına hazırlanan çalışma belgesi olarak tasarlanmış sertifika görülür. 1912 yılında Jak Delon, 1912 tarihli Doğu Yıllığı'na göre Beyoğlu'nda yaşayanların adları, adresleri ve mesleklerine yer verdiği *Pera Hatıratı* isimli kitabında Aynalıçeşme sokağında oturan Bomonti Birahanesi'nde muhasebeci olan Hanke (Joseph) ve Bayram sokağında oturan Bomonti-Nectar Birahaneleri müdürü Sideris (Jean D.) adında çalışanlara rastlanır (Deleon, ss.107-108).

1910 yılında Servet-i Fünun dergisinin 23 Haziran 1910 tarih ve 994 numaralı nüshasında “fabrika üç yüz elli kişiden aşağı olmamak üzere amele istihdam ediyor. Bu amele tamamen Osmanlıdır. İçlerinde teknik eleman olmak üzere on ecnebi bulunuyor.” bilgisi yer alır (Çuluk, 2018). Fabrika Müdürü Mösyö Hongerman, kapıcı Avusturyalı Havran Savabnoç, Yuvakim Yamandi, fabrika işçisi Yunanlı Yani Kastopolis gibi isimler kayıtlıdır (Sağlam, 2017, s.36).

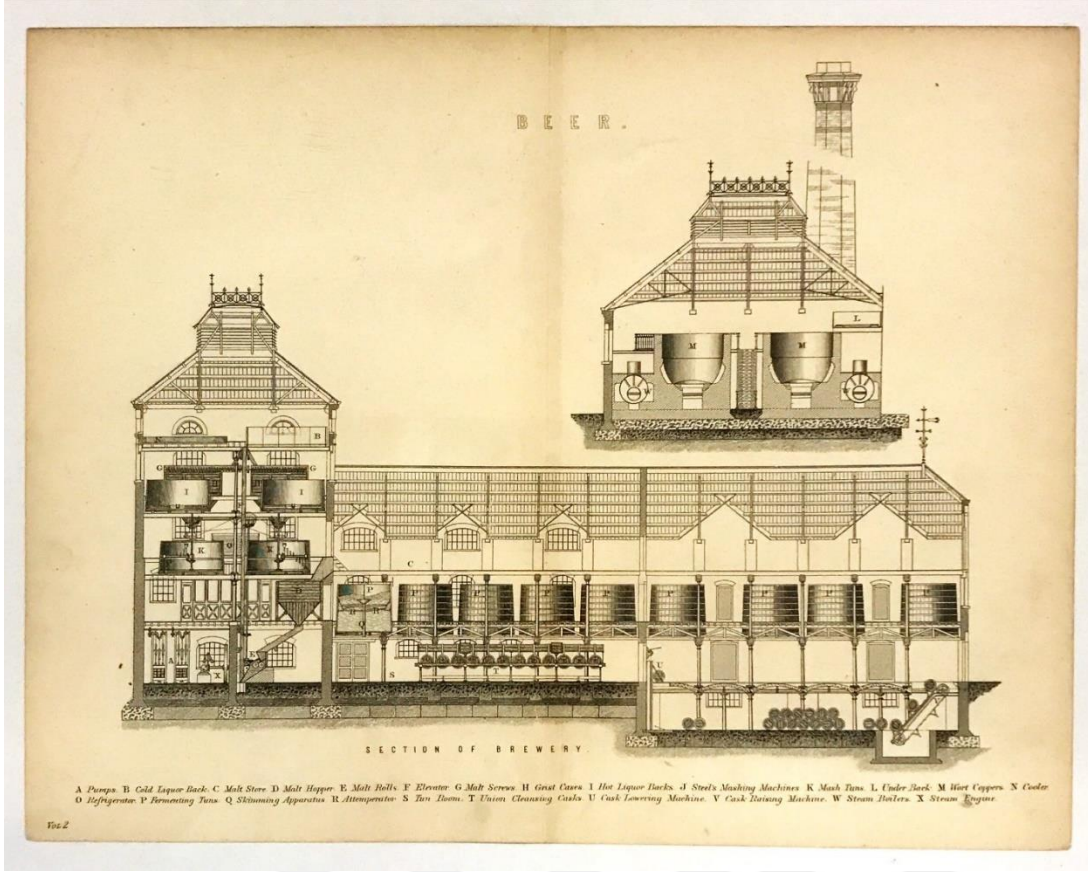
Osmanlı'dan Cumhuriyete Bomonti Bira Fabrikası, yüz otuz yılı arkasında bırakan kültürel ve tarihsel bir deneyimin alanı olarak endüstriyel miras niteliğiyle Bomonti ailesinin emekleriyle ilk adımları atılmış olan bir fabrikadır. Aile mirasının toplumsal bir mirasa dönüşmesi bakımından da kendine özgü bir örnektir. Bomonti ailesinin parçası olan özneleri tanımak ve bilmek miras saydığımız “şeylerin” nesnelerin, unsurların, mimari parçaların, diyalogun, formüllerin ve tanıklıkların aynı yörüngede birbirinin parçası haline gelmeleri ve ilişkilendirmeleri açısından değer taşır. Özneler, emekleri ölçüsünde tarihte yerlerini alabildiklerinde ve hatırlandıklarında zihinlerde hakiki yerlerini bulurlar. Emek tarihi çatısı altında bir ailenin tarihiyle bir fabrikanın tarihi iç içe geçerek anlamı genişleyen bir bütünün parçalarına dönüşür. Fabrikaya yeniden bir varoluş kazandırmanın yöntemlerinden biri de bu tür hafıza kazıma ve karşılaşma deneyimlerine patika oluşturacak kanalları bulmak olur.

4. BİRA İŞÇİSİNİN ÜRETİMHANESİ: MÜŞTEREKLER, MEKÂNLAR VE KARŞILAŞMALAR

Bir üretimhane olarak fabrikayı bellekte sıçramalarla geçmişle ile bugün arasındaki ilişkilerle inceleyeceğim. Çalışma kültürünün farklı boyutlarını ve fabrikanın bütünsel işleyişini ele almadan önce üretimin özgünlükleri, dünya yeri olan biranın ve bira kültürünün Osmanlı döneminden itibaren müdahaleler sonrasında dönüştüğü özgün forma bakacağım.

Bir üretimhane olarak fabrikayı her şeyin başında imalatın gerçekleştiği fiziksel bir mekân modeli olarak hayal etmek gerekir (Görsel 4.1). Fabrika dışından bir göz, gazeteci Aykut Görey 1955 yılında Bira Fabrikası içinde gerçekleştirdiği gezintiyi bir dünya turuna benzeterek şöyle aktarır:

Bir şişe biranın o koyu renkli ince boyunlu şişenin içinde Anadolu'nu güneşi, suyu toprağı ve bir avuç işçinin emeğı, geliyor size. İşçiler gecekonduda, elektriksiz evde, karyolasız odada yatıp kalkıyor, fazla mesai yapıyor, alın teri döküyorlar, arpayı çöpünden ayırıyorlar, fırın önünde terliyor, buzdolaplarında titriyor, otomatik makinaların başında nöbet bekliyor, şişe, kasa, fiçi taşıyorlar (...) Fiçi doldurma dairesine giriyorsunuz, duvarlarda buz tutmuş borular, tavan boyu depolar... Temmuz sıcağında üç dört kat yün, üstüne elbise, üstüne kaput giymiş, ayakları suların içinde, burunlarından buz damlayan işçiler çalışıyor. Alaska'da yaşar gibi... Kazan dairesine giriyorsunuz, büyük kazanların kaynayan suların, buharların arasında yarı çıplak işçiler buram buram terliyorlar. Afrika seferi yapan gemide ateşçi gibi! İmalathaneye giriyorsunuz, çarklar dönüyor, ibreler inip çıkıyor, pistonlar işliyor, şişeler peş peşe koşuyor, yıkanıyor, doluyor, kapanıyor. 3000 yılının makinalaşmış yabancı dünyaları gibi! İşçiler sabah erken geliyor, akşam geç gidiyorlar. Hepsi yorgun ama rahat. Hiç olmazsa tertemiz bir yemekhaneleri var, tamamen fenni ve sıhhi şartlar altında çalışıyorlar. Ücretinden memnun olanı da var şikâyet edeni de... Fiçi doldurmada iri kıyım bir işçi harıl harıl çalışıyor. Tıka basa giyinmiş, dev gibi olmuş. Ayaklarında kalın tahta kunduralar, elinde büyük bir tokmak! Fiçi dolduruyor, fiçi deliyor, fiçi yuvarlıyor (Görkey, 1955).

Görsel 4.1: Bira İmalathanesi Kesiti Gravür, Çelik Baskı, 24 x 32 cm, Kaynak: Bit Mezat.

Fabrika dedelerden babalara, babalardan oğullara kuşaklararası deneyim aktarımının gerçekleştiği bir sosyal dokuya sahiptir⁷⁵. Bu kuşaklararası geçişin arka planında Tekel Genel Müdürlüğü'nün İş Yerleri İç Yönetmeliği vardır. 1947 tarihli yönetmeliğin 35. maddesine göre “çırak seçilirken müesseselerde çalışan işçilerin çocuklarından seçim yapılır” (Tekel Genel Müdürlüğü, 1947, s.17). İşe alma prosedürlerinin aile ve akrabalık bağıyla gerçekleşmesiyle ailelerin birlikte çalıştığı feodal bir yapı hâkimdir. Çalışma arkadaşlarının duygusal olarak aile olarak hissedildiği, güven verici, dayanışma ilişkilerinin kurulduğu bir çalışma ortamıdır. Karadenizliler çoğunlukta olmakla birlikte Ordu-Mesudiye ve Sinop-Boyabatlı işçiler dikkat çekici bir yoğunluktadır. Trakyalılar, Kastamonulular ve Erzincanlılar, çok az sayıda da olsa Güneydoğulular, Tuncelili ve Diyarbakırlı işçiler bulunur (Yiğit, 2010, s.105).

⁷⁵ Kadınlara özgü fabrikaya dair tespitler Kadınların Dünyası isimli bölümde incelenebilir.

Fabrikanın fiziksel mekânının içinde örgütlenen üretimle varlık kazanan çalışma, hatırlama kültürü, duygulanımlarla müşterekler aracılığıyla mücadelenin mekânlarında yaşanan karşılaşmalarla ve kurulan ortaklıklarla özgün bir formun parçalarına dönüşür.

4.1. Nostaljinin Ufku

Nostalji kelimesi nostos (dönüş) ve algos (acı, eziyet) kelimelerinden oluşan nostalji, sanıldığını aksine Yunanca bir kelime değil muhtemelen Bomonti kardeşlerin bildiği gibi İsviçre Almancasına ait bir kelimedir. Nostalji geri dönüş acısı demektir. İnsanın uzakta olduğu için çektiği eziyet ve geri dönmek için katlandığı sıkıntılardır. Sıla özlemine tarif etmek üzere 17. yüzyılda literatüre geçmiş bir hastalığın adıdır (Cassin, 2018, ss.16-17). Nostalji iki kavram üzerine kuruludur. Kök salma ve kökünden sökölme. Kökünden sökölme geri dönme umudu olmadan yaşanırsa, o kişi sürgüne dönüşür (Cassin, 2018, s.51) Nostaljinin bireysel psikolojideki anlamlarının yanında kolektif anlamları mekânı ve zamanı odağına alan bir özlemi ifade eder. Mekâna ve çocukluk zamanı ya da rüyaların yavaş ritmi gibi farklı zamansallıklara hissedilen hasrettir (Boym, 2009, s.16). Tarihsel bir duygu olarak daha geniş anlamıyla nostalji ve insanlarına dair Boym şöyle yazar:

Nostalji modern zaman fikrine, tarih ve ilerlemenin zamanına karşı isyandır. Nostaljik kişiler ise tarihi silmek ve özel ya da kolektif bir mitolojiye dönüştürmek zamanı mekân gibi yeniden ziyaret etmek isterler, insanlığın başına bela olan zamanın geri çevrilemezliğini boyun eğmeyi reddederler (Boym, 2009, s.16).

Nostaljik öznenin geçmişe dönüşü, eksik, engellenen, alt üst edilen veya tehdit altında olduğu düşünülen, faillik, kimlik ya da topluluk kaynaklarını bulmak/inşa etmek içindir (Özdemir, 2023, s.220)⁷⁶. Bunun yanında Huyssen, “nostalji ütopyanın karşıtı değildir, bir anımsama biçimi olarak her zaman ütopyanın içinde vardır, hatta orada üretici bir işlev üstlenir. Kaldı ki, nostaljinin adını kötüye çıkaran modernleşme ideolojisinin kendisi olmuştur; bizim bu yargıya katılmamız gerekmez” der (Huyssen, 1999, s.119). Böylece nostalji kavramını doğrudan modernizm

⁷⁶ Bkz. ilgili kaynak: Stuart Tannock, “Nostalgia critique”, Cultural Studies, cilt 9, sayı 3, 1995, s.454

merkezli bir tartışmasının konusu kılar. Bellek ve nostalji için patlama metaforunun kullanılmış olması ilginç görünür. Huyssen'in içinde olduğumuz zamansallık yapısının yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkan bir bellek patlamasından söz ettiği (Huyssen, 1999, ss.19,21), Boym tarafından devrim sonrası gelen siyasi ve kültürel özlem tezahürleri olarak nostalji patlamaları adlandırması (Boym, 2009, s.17), patlama metaforu üzerinden baskıcı ve hegemonik sistemlerin bombardımanı altında, toplumsal hafıza ve hatırlama/unutma pratiklerinin adeta bir kalkana dönüşmesini gösterir. Boym'un ifadesiyle "kolektif hafızası olan bir cemaate duyulan dokunaklı bir hasret, parçalanmış bir dünyada sürekliliğe duyulan bir özlem vardır. Yaşamın hızının arttığı ve tarihsel altüst oluşların yaşandığı bir çağda nostaljinin bir savunma mekanizması olarak kendini göstermesi kaçınılmazdır" (Boym, 2009, s.15).

Bu noktada nostaljinin iki yönüne dikkat çekmek gerekir. Yeniden kurucu nostalji kendini hakikat ve gelenek olarak görür. Komplo ve kökenlere dönüş ana olay örgüleri üzerine kuruludur. Düşünsel nostalji ise insanların özlemlerinin ve aidiyetinin çiftdeğerliliği üzerine eğilir. Birden çok mekânı işgal etmenin ve farklı zaman alanlarını hayal etmenin yöntemlerini arar. Sembolleri değil, ayrıntıları seven etik ve yaratıcı bir meydan okumayı imkânlı kılar. Mutlak hakikati sorgular ve modernliğin çelişkilerinden çekinmez (Boym, 2009, s.20). Düşünsel nostalji tipolojisi "yalnızca ulusal kimliğe dayalı ulusal hafıza ile bireysel hafızayı ifade eden ama bunu tanımlamayan kolektif çerçevelerden oluşan toplumsal hafıza arasında ayrım yapma olanağı sunar" (Boym, 2009, s.20). Boym, bu ayrımı ise şöyle açıklar:

Ulusal hafıza ortak günlük hatıralardan tek bir teleolojik hikâye çıkarma eğilimindedir. Boşluklar ve süreksizlikler, tutarlı ve esinleyici nitelikteki kurtarılmış kimlik hikâyeleriyle yamanır. Oysa kolektif ya da kültürel hafızanın ortak günlük çerçeveleri birden çok anlatıyı aklımıza getirebilecek bireysel hatıralar için levhalar sunar. Bu anlatıların belli bir sözdizimi (keza ortak bir tonlaması) vardır, ama tek bir konusu yoktur (Boym, 2009, s.94).

Yasın ve melankolinin bir arada bulunduğu düşünsel nostaljide, imkânsızlığıyla beraber yitirileni bütünüyle hatırlamanın kolektif hafıza çerçevelerinin yitilmesiyle ilişkisi vardır (Boym, 2009, s.96). Başka bir ifadeyle kolektif hafızanın kaybı hatırlamayı imkânsızlaştırır. Bu yüzden fabrika çalışanlarının topluluğunu hafızanın sosyal çevresini muhafaza ederek toplumun geri kalanı için potansiyeller taşıyan bir varlık olmasıyla düşünsel nostaljiyle, dönüşü olanaksız bir evin düşüyle kurdukları

yeni zihinsel yuvalarına yerleşecek aidiyetlerini sürekli sorgulamayı sürdürerek yollarına devam ederler.

Nostalji kavramını araştırmam çerçevesinde fabrika çalışanlarının arka planda taşıdığı, araştırmacı ve emeğin öznelere nezdinde referans verilen ve duygulanım ile ilişkilenen bir kavram olarak düşünüyorum. Bu noktada fabrika odaklı topluluk evreninde geçmişte var olan bir çalışma yaşamına özlem duymanın, artık var olmayan bir mekân tahayyülü içinde çocuklarının çalışma ihtimalini taşımanın şimdi ve gelecek için politik potansiyelleri dolayısıyla nostaljinin gerçekçi bir hak talebini örgütleyecek gücü var mıdır? Bu sorunun cevabı olumsuz dahi olsa umutsuzluk içermez. Nostaljinin bizzat emeğin öznelere için eskiden beri var olagelen, insani ve işlevleri olan olumlu bir duygu olarak var olmasının koşulları vardır. Örneğin anımsatıcı bir topluluk olarak gündelik hayatı dönüştürme dirayeti göstermek ve dayanışma kültürünü yaşatmak gibi emek isteyen eylemsellikler nostaljiyi işlevsel kılar. Günümüzde nostalji eleştirisinin popülerleşen bir biçimde yaygınlaşması nostaljinin gerçekçi zeminini yeniden ele almayı ihtiyaç haline getirir.

Beğendiğimiz bir ülke yaratıyoruz örnek oluşturuyoruz, idealleştiriyoruz. Bir dönemler olduysa tekrar olma ihtimalini de hesaba katıyoruz. İşlevi belki de bu. İdeal ve inanılacak bir kılıf ve devam etme gücü veriyor nostalji. Yas tutmaya da ihtiyaç var bu nostalji dalgaları. Bir yandan çok özlemek mesela bir şeyi arşive kaldırmak da yani tarihselleştirmek. Bugünle doğrudan, başının koptuğu, tekrar edilemez geride kalmış bir geçmiş olarak tarif etmektir o. Şimdi biz burada bir şeyi özlüyorsak onun olmadığını kabulleniyoruz bir taraftan. Toplumsal olarak da bir yandan bunun yasını tutuyoruz. Yas tutarken de şimdi bütün ölümlere andığımız gibi iyi taraflarıyla yanı başımızda olması için bir gayret sarf ediyoruz. Şimdi işlevleri var nostaljinin (Özen, 2018).

Bu bağlamda nostalji duygusunun yarattığı anlatıya dönüştürme arzusu ve nostaljinin taşıdığı potansiyeller bu araştırmada özenle üzerinde durulan meselelerden biri oldu. Nostaljinin kolektif ve bireysel hafıza arasında bir aracı olduğu, kolektif hafızanın ise bir oyun alanı olarak görülebileceği ama bireysel hatıraların yattığı bir mezarlık olarak görülemeyeceği açıktır. Kolektif hafızanın bizi anlaşılabilirliğin günlük tutkalını sağlayarak tarihi doğallaştırıp yaşanabilir hale getiren ortak varsayımlara yani kültürel mitlere (Boym, 2009, s.94) yönlendirmesinde bir sakınca olmadığı gibi dikkatle kullandığında zenginleştiricidir. Kolektif çerçevelerin çoğu zaman bir bireyin duygusal hatıralarının bağlamlarını belirleyen perde anılar olarak işlev

görmesine (Boym, 2009) en iyi örnek ise semtlerine uğramayan bira fabrikası çalışanlarıdır. Nostaljiyle dışlanan, geri dönmek istenen zaman ve mekânın artık olmadığının kanıtı bir reddediş olsa da fabrikanın varlığını topluluk kendi yanında taşır ve kolektif hafızasıyla var eder. Bu durum hem nostaljik hem de hiç olmadığı kadar gerçekçidir.

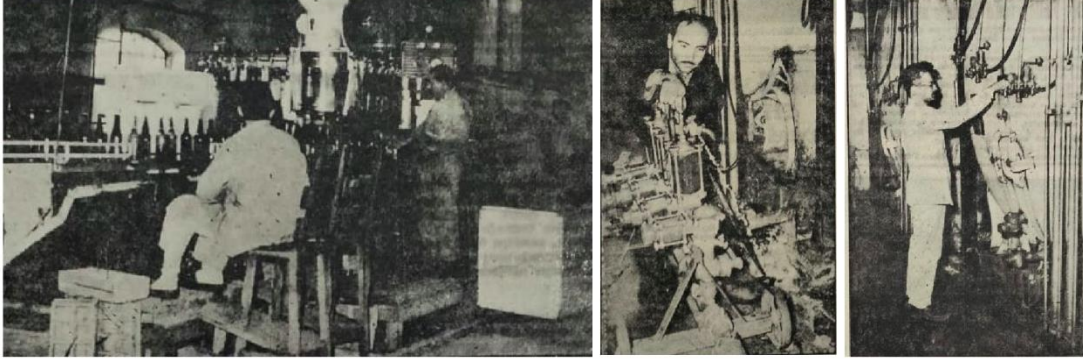
Geçmişin geri dönülmez şekilde kaybıyla hatıraların nostaljiye dönüşme potansiyeli ortaya çıkar (Kern, 2013, s.203). Kolektif hafızayla çerçevelenen topluluklar birlikte hatırlanan (co-memorated) bir geçmişi bölüşür. Birlikte hatırlama pratiği sadece toplumsal olarak neyi ve kimi hatırlayarak güvence altına alınacağını değil, ne zaman hatırlanacağını da etkiler (Zerubavel, 1996, s.294). Fabrikada da nostaljik zaman devreye girer. Bomonti Bira Fabrikası'nın Bomontiada'ya dönüşme sürecinde bugüne yaklaştıkça nostaljik duygulanımın ivmesi artar, nostaljik anlatımlar çoğalır. Fabrika aslına uygun mekânsal varlığından uzaklaştıkça ve hafızanın yüklenmesi gereken sorumluluk arttıkça nostalji varlığını daha belirgin bir biçimde gösterir. Hatırlama yetisi zayıfladığında nostalji daha çok kucaklanır. Anılar hatırlanmadığında ve anlatılmadığında unutuş başlar, nostalji arttıkça amnezi artar, nostaljinin kendi kendine yeten ve acıyı içine gömen yapısı (Maksudyan, 2012, s.159) işlevseldir. Bu yönden bira işçilerinin hâlâ hatırlamayla ilişkilerinin güçlü olması, geçmiş zamana öykünmenin ötesinde şimdinin mücadelesiyle ilişkileri nostaljiyle bağlarını yapıcı, tamir edici, gerçek dışı olmaktan uzak bir şekilde kurmalarını sağlar.

Fabrika, bir çalışma mekânı olarak artı değer üretilen sömürü mekânları kurgusunun ötesinde nostaljinin geçmişe gömen yönüyle değil geleceğe açılan potansiyeliyle nasıl çağrılır? Nasıl döneminin özgün koşulları içinde ortaya çıkmış çalışma kültürüyle ve çalışanların pratiklerini etkileyen sosyal ilişkilerle birlikte düşünülür? Üretim sürecine dahil olan öznelere kolektif eylemliliğini dile getiren anlatılardaki müşterek yanları gün yüzüne çıkarmak bu sorulara verilecek yanıtlardan biridir. Fabrika, işçilerin gözetim altında ve çalışma disiplinine tabi tutulduğu bir yer olmanın ötesinde, üretim süreçlerinin birlikte tecrübe edildiği, üretime dair bilgi ve deneyimin birlikte paylaşıldığı emeğin müşterek mekânıdır da. Marx'ın fabrika tanımını açıklayarak aktaran Stavrides ve Angelis, fabrika çatısı altında bir toplumsal bir süreç olarak emeğin “müşterekleştirme” biçimine dair şunları söyler:

Marx'a göre fabrika iki boyutlu bir alandı. Kapitalist sömürünün gerçekleştiği yerd, ancak aynı zamanda emeğin toplumsal işbirliğinin paranın doğrudan aracılığı olmadan vücut bulduğu mekândı. Fabrikanın içinde ticarileşmemiş ve bir “paylaşılan” alan olarak müşterek tanımına uyan bir alan vardı. Zira, kapitalist bir girişimde çalıştığımızda, emek gücümün karşılığı olarak bir ücret alabilirim, ancak üretim ânında herhangi bir parasal işlemle iştigal etmem. Kapitalist üretim mekânının metaforu olarak kullandığımız fabrikada ticarî mallar üretebiliriz, ancak ürünler üretim sürecine bir girdi oldukları anda ticarî mal olmaktan çıkarlar. Burada emek gücü ve emek arasındaki klasik Marksçı ayrıma göndermede bulunuyorum. Fabrikada emek gücü bir ticarî mal olarak satılır ve üretim süreci sonrasında da ürünler satışa sunulur. Ancak, üretim ânında önem arz eden tek şey emektir ve emek de bir toplumsal süreç olarak bir “müşterekleştirme” biçimidir. Özetle, esas mesele müşterek çemberlerde müşterekleştirmeyi nasıl yaratabileceğimiz değil, sermayenin ölçütleriyle çarpıtılan üretimimize dair müştereklerimizi nasıl geri alacağımız (An Arhitektür, 2013).

Bira işçisi de fabrikanın içinde üretimin doğasından kaynaklanan müşterekler deyimlerine, fabrika mekânını dönüştüren, dayanışma ilişkilerini güçlendiren kültürel pratikleri, kimlik ve aidiyet ilişkilerini dahil ederek üretim sürecini yaratır. Birbirinden öğrenilen, zaman zaman paylaşımcı zaman zaman zorlayıcı ilişkilenme biçimleriyle işin kendine özgü koşullarını yaratan dokunuşlarla işe adapte olur. Fragman olarak dokunuşlar bir imge denizi içinden seçilip günümüze taşınan anlatılarla dönemin insan ilişkileri ve çalışma kültürü hakkında ipuçları verir. Dostlukla donanan dokunuşlar mesela, beraber anlatılan samimiyetin, sıcaklığın ve yeniden karşılaşıldığında kucaklaşma sahnesinde birbirinin omuzuna atılan ellerde imgeselleşir. Coşku dolu dokunuşun sahnelerinden biri, bir maç müsabakasında ter içinde kalan takım oyuncularının yan yana dizildikleri kupayı birlikte kaldıran on iki çift elin temasıdır. Fabrikanın ateş tuğlasına sırtını yaslayıp serinlemek ve zamanı hissetmektir. Devasa bir makinenin başında ufacık parçaları bir araya getirmek için ustabaşı ve kalfasının kafa kafaya verişidir (Görsel 4.2). Her bir fabrika giriş çıkışında basılan karttaki mini yuvarlak deliği parmaklarının ucunda bulmaktır. Fabrika avlusunda eylemlerde el ele tutuşmaktır. Bir kaza geçirip düştüğünde çalışma arkadaşlarının sırtını sıvazlayışı da olabilir ya da calaskarın ağır yükünü birlikte çekmek de. Bazen de bir eşek şakasına maruz kalıp tokat yemek ya da bir kavgada yumruk yemek olabilir. Bira işçilerinin birbirlerine dokunuşları, kolektif militan neşeleri, gündelik hayatları ve dertleri çok boyutludur. İnsan ölçeğinin yanında mimari mekân ölçeğinde ise dokunma duyusu zaman ve gelenekle bizi

ilişkilendirir, dokunma izlenimleri aracılığıyla sayısız kuşağın eli sıkılır. Ten maddenin dokusunu, ağırlığını, yoğunluğunu ve sıcaklığını okur (Pallasmaa, 2022, s.68).

Görsel 4.2: Solda Bira Fabrikası’nda son safha içkiler şişelere dolduruluyor, Fabrikanın İşletme Şefi Fehim Elele, ortada fabrika bir işçi işbaşında, sağda bira dinlendiriliyor Kaynak: Taşan, O. (1958, Kasım). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında (1-3) *Şehir Gazetesi*.

Geçmiş böylesine hislerle anımsamak fabrika tarihi anlatılarından farklılaşan ayrıntıların peşine düşmeyi gerektirir. Halbwachs, geleneğin taşıyıcısı toplumsal bellek kavramı ile yaşananların kayda alınması olarak tanımladığı tarih kavramını birbirinden ayırırken, toplumsal belleğin insan ömrünün ortalama süresi sınırları içinde kalan ve gruplarla birlikte kavranan yönüne vurgu yapar. Grup için söz konusu olan onun geçmişi olduğuna göre, şüphesiz zaman içinde art arda gelen imgelerde kendini tanımasını sağlayacak biçimde gelişen, kendisinin bir tablosunu sunar. Halbwachs, toplumsal bellek dikkatini gruba odaklar. Grubun aynı kalmış olduğu kanısındadır. Değişen şey grubun temasta olduğu diğer gruplarla olan ilişkileridir. Grup daima aynı olduğuna göre, değişimlerin görünür olması gerekir. Grup içinde gerçekleşmiş olan olaylar, farklı yönleriyle aynı değişimi içerirler. Grubun kendisinin çeşitli temel özelliklerini geliştirme rolüne sahip olması, bizzat benzerliklere dönüşür. Toplumsal bellek benzerliklerin kayda alınmasıdır (Halbwachs, 2018, s.106). Halbwachs hatırlama faaliyetinin kendisinin ancak toplumda başkalarının aracılığıyla gerçekleşebileceğini, onların varlığı ve çağrışımlarıyla mümkün olabileceğini belirtir. Halbwachs ile benzer şekilde topluluk vurgusunu yapan çağdaşları da vardır.

Anılar bireysel belleklerde kendine has bir yer etse de toplumsal ve kültürel niteliklerini kaybetmezler, çünkü işlevlerini dilin bireyler ötesi kültürel inşası aracılığıyla yerine

getirirler, genellikle toplumsal uyarımlar, tekrarlar ya da toplumsal sinyallere cevap olarak işin içine girerler ve anımsama eylemi etkileşimlidir; kültürel, toplumsal sinyallerle yönlendirilirler (Schudson, 2007, ss.179-199).

Dolayısıyla belleğin toplumsal bir çerçevenin içine yerleşmesi, gündelik hayatın toplumsal anlamda kolektif örüntüsünü incelemenin değerini ortaya koyar⁷⁷. Toplumsal çerçevede, fabrikanın kamusalında dış dünyadan gelen veriler ve onların yarattıkları duygulanımlar, içeriden dışa yönelen kavrayış ve etkileşimlerin bedeninin algı araçlarıyla bedensel olana dair içeriği çeşitlilikle örülüdür. Hem araştırmanın öznelerinin anlatılarında bedensel duygulanımlara bakmak hatırlamayı kolaylaştırır ve derinlik üretir hem de konunun öznesi olmayan ama çıktılarıyla buluşacak olanlar için hafızada yer tutma biçimini pekiştirerek kuvvetlendirir. Beden öznenin merkezi, bellekte bedeninin orta noktasıdır:

Görsel algılar bile kendiliğin dokunsal sürekliliği (continuum) içinde kaynaşmış ve bütünleşmiştir; bedenim kim olduğumu ve dünyada nerede olduğumu anımsar. Bedenim gerçek anlamda dünyanın göbek deliğidir, merkezli bakış açısının görüş noktasında anlamında değil, gönderimin, belleğin, imgelemin ve bütünleştirmenin yeri anlamında (Pallasmaa, 2022, s.11).

Bedenin araçları ise günümüzde yeni hiyerarşilerle düzenlenir. Toplumculuğun ayrıcalıklı duyularının görme ve işitme olduğu, diğer duyuların kültürel kodların baskısıyla arkaik duyusal kalıntılar olduğu kabul edilir. Göz merkezci ve hijyen saplantılı bir kültürel kod hâkimdir, görme ve işitme dışındaki kolektif farkındalık içeren duyular yüzeysel işler, görmenin dünyadan ayırdığı diğer duyular ise birleştirir (Pallasmaa, 2022, ss.18,30).

⁷⁷ Araştırmanın, geçmişte yaşanmış bir deneyimin örneği olan Bomonti Bira Fabrikası odağında gerçekleştirilecek olması, aynı zamanda Halbwachs'ın kendi külliyyatı içinde bir toplumsal sınıflar sorunsalı olarak incelediği, işçi sınıfının gereksinimleri ve çağdaş kapitalist toplumda işçi sınıfının konumu üzerine yaptığı tez çalışması (La classe ouvrière et les niveaux de vie [İşçi Sınıfı ve Yaşam Seviyeleri]) da onun kuramını almayı elverişli hale getirir. “İnsan esasen toplumsal ilişkiler dokusuna dahil olma kapasitesiyle tanımlandığı düşüncesini -ki bu oldukça önemli bir düşüncedir- kendi deneyimleri üzerinde düşünerek ve kendimiz kadar başkalarını da meşhur toplumsal ölçüğe göre sınıflandırmamızı sağlayan, davranış eğilim ve duygu çeşitliliğini inceleyerek şekillendirmiştir.” Bkz. Halbwachs, 2018, ss.23-24). Hayatı boyunca yaptığı çalışmalarda merkezi bir rol üstlenen *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri* (Halbwachs, 2016) kitabında rüyalar ve görsel anılar, dil ve hafıza ilişkisi, geçmişin yeniden inşası, anıları konumlandırmak, aile ve din temelli toplumsal hafıza, toplumsal sınıflar ve gelenekleri gibi konularda yaptığı gözlemlerin somut bir kaynağa ve anlatıya dönüştüğünü gösterir.

Dünya ile beden birbirini yansıtır. Sinir sistemi ve beynimiz gibi bedenimizi de anımsamak için kullanırız (Pallasmaa, 2022, s.55) Emeğin bedenleri için ise bira ne sadece bir üretim aracı ne de bir içecekten ibarettir. Duyumsama araç ve biçimleriyle fabrikanın dünyasıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Gündelik olanın hafif içkisi bira, emeğin alanında bedenın toplumsal ortamda varoluşuna eşlik ederek bir haz içeceği olarak benimsenir. Toplumsal bedenın haz veren iksiri, sabah kahvaltıda bile bazen içilen, mesai bitmeden yolluk için yuvarlanan, kafaları güzel eyleyen, emek etmeden neşeyi sofraya katan bir içkidir. Bira işçisinin literatüründe böyle anlatılır, anımsanır, anekdotlarda paylaşılan, zevk veren, erişilebilir olan ve bölüşülen bir gıda maddesi olarak tariflenir. Mirasın, işitsel, tatsal, kokusal, görsel ve dokunsal duyumsama alanları konuştuğça açılır ve hafızayı tetikler. Toplumsal bedenler duyumsadıkça hatırlama eylemi devreye girer. Hatırladıkça, bedenın hizmetinde olan bütün duyular mekâna ve geçmiş deneyimlere erişim sağlar. Özellikle kokular ve tatlar, geçmişin en derin köşelerine kadar uzanır, çok geniş bir alanı kapsayarak en erken anıların altında toplandığı bir çatı oluştururlar (Byung-Chul, 2020, s.55).

Ama eskiden işitilmiş bir ses veya eskiden solunmuş bir koku, bir kez daha, hem şimdiki anda hem de geçmişte işitildiği veya koklandığı an, fiili olmadığı halde gerçek, soyut olmadığı halde zihinsel olan bu algılar sayesinde nesnelerin kalıcı ve genelde gizli olan özü derhal açığa çıkar ve bazen çok uzun müddet boyunca ölmüş gibi görünen, ama aslında yaşayan gerçek benliğimiz, kendisine sunulan bu ilahi besinle uyanır, canlanır (Proust, 2020b, s.166).

Ortak duyumlar nesnelere yüklenen ortak kültürel anlamlarla kurulur ve beslenir. Sözcüklerle dile getirilemeyen şeyler söyler ve aktarır. Kültürel olarak söylenemeyen şeyin söylenmesi, nesnenin sessiz anlatımıyla mümkün olur ve sınırların geçilebilmesi ihtimalini doğurur. Nesneler kelimelerden geniş algısal işlevle ilintilidir (Smith, 2021, s.259). Toplulukların dünyalarını çevreleyen yaşamsal alanları oluşturan nesneler ise duyumsama yoluyla bedeni canlandırır ve kültürel mirasın katık maddesine dönüşür. Tadılan, dokunulan, işitilen ve görülen nesneler. Bira işçisinin fabrikasının bir endüstriyel miras olarak günümüze taşınması biraz da bütün bu müşterek duyumsamalar etrafında oluşan atmosferin anlaşılmasıyla mümkündür.

Ben içki içmezdim fabrikaya girerken ama girdikten sonra içmek mecburiyetinde kaldım meslek icabı. Yani artık birayı anlayacaksın yani iç iç iç içe tadı bir bunun bir standardı

var. Tatla anlaşıyor her şey. Görüntüyle de anlaşıyor. Bulanık bira içilmez mesela o proteinler çökmüştür ya sallanmıştır ya güneşte kalmıştır. Dedim ya hemen tüketilmesi gereken bir içecektir. Hemen öyle şarap gibi bekletip de içersin falan filan. Damıtık içki değil çünkü mayalı içki (Hayati K., 2022).

Bir biranın içilebilir bir şişe biraya dönüşebilmesi için gereken süre 7 ila 8 aydır. Bu biranın, fabrikanın kapısından giren hammaddelerin birbiriyle buluşarak fabrikanın arka kapısından şişeler içinde eski tabiriyle sıvı ekmek olarak çıktığı anla biten zamansal bir yolculuktur. Bu yolculuk, refakat eden öznelerin duyumsama becerileriyle şekillenir. Bu saptamaya iyi bir örnek, Seremetakis tarafından yazılan, Yunanistan'da Afrodite'nin göğsü ismiyle anılan *Rodhákino* şeftalisinin artık pazar tezgahlarında bulunamayışının hikâyesi, duyuşal hafıza açtığı alanlarla Bomonti birasının hikâyesiyle örtüşen benzerlikler taşır.

Yazarın *Rodhákino* şeftalisinin kabuğu, şekli, rengi, kokusu, ağızda dağılışı ve dokunuşla ilgili detaylı betimlemesiyle (Seremetakis, 2019, s.1) öncelikle şeftaliyi bize hissettirerek anlatısına başlarken duyumsama alanını genişletir. Çocukluk zamanlarının deneyimi olan *Rodhákino* şeftalisinin yerini hiçbir şeftalinin tutamayacağını düşünür ve bu şeftalinin ortadan kayboluşunun taşıdığı anlamları katman katman soymaya başlar. Araştırmacının şeftali merkezinde şekillenen ve kolektif olarak izleri peşinde koşulan şeftali arayışının hayal kırıklığıyla eşleşmesi, onun yok oluşunun fark edilmesi karşısında insanların yaşadığı şaşkınlığı paylaşır. Yeni şeftali çeşitleri tatsızdır ve zaten "hiçbir şeyin tadı geçmiş kadar iyi olmadığını" ima ettiklerini belirtir. Şeftalinin yokluğunun, başka şeftali türlerinin benzer parçalarında bir araya gelerek bütünü adını aldığını ve tüm şeftalilerin varlığında eksik şeftalinin anlatılaştığını ifade eder. Tadı ve aromasıyla canlanan hikâyeler, tarihsel gözlemler, mitolojik göndermelerden söz açar. Şeftalinin genç nesil için büyüleyici bir peri masalına dönüşürken artık hafıza ve dil yoluyla sindirildiğini yazar (Seremetakis, 2019, ss.3-4). Duyumsayışların hafızaya nakli anlatarak ve hatırlamanın yollarını katederek gerçekleşmiş olur.

Seremetakis, Afrodite'nin şeftalisinin bir mikro-tarih olarak ortadan kalkmasının gündelik, makro-tarihsel, sosyokültürel değişimler perspektifinde açıklar (Seremetakis, 2019, s.3) Benzer bir düşünce akışını takip ederek Bomonti birasının geçmişte bira severlerin tattığı, duyuşal hafızalarında yaşamaya devam eden biranın,

şışenin içindeki o hakiki duyumsamanın hammaddesini kaybettiği ve hafızadaki *Rodhákino* şeftalisinin yerini hiçbir şeftalinin yerinin tutamaması gibi bira işçileri ve bira severler Bomonti birasının yerini piyasaya çıkarılan yeni bira çeşitlerine rağmen hiçbir biranın “o biranın” yerini alamayacağını yineleyerek belirtirler. Hatta yeni çıkarılan bira *Rodhákino* şeftalisinin ikamesi olarak piyasada bulunana şeftalilerin yarattığı çifte yokluk ve ürettiği aktif unutkanlık ile benzeşir.

Afrodit şeftalisinin kayboluşu, çifte yokluktur; duyuların tarih, bellek, unutkanlık, anlatı ve sessizlik ile ne derece iç içe ve örülü olduğunu ortaya koyar. Çocukluğumdaki ilk şeftali, beraberinde yemek ve erotizm ilişkisinin çok daha açık, adı konmuş ve kutsanmış olduğu, şimdi uzaklarda kalmış olan çağların çağrışımlarını taşıyordu. Bu öyle bir ilişkiydi ki, parçalara ayrılmış ve yeraltına inmiş olmasına karşın, Rodhákino adı verilen, biçiminde mit yüklü bir meyve tarafından yüzyıllar boyunca taşınmıştı. Rodhákino’yu yerinden eden yeni meyveler, onunla birlikte girift bir mozayik olan hatıralar, tatlar ve aromalar örgüsünü de yok ettiler. Onun yerine geçen vekil, spesifik kültürel içerikten yoksun, modeli olmayan bir simülasyon halinde, aktif olarak unutkanlık üretme halinde. Derinlerdeki çökeltiden, geçmiş olmaya yüzeye bir geçiş tamamlanmış bulunuyor. Afrodit şeftalisi, varlığı ve daha sonra yokluğu ile, günümüzün şeftalilerinde mahsul vermeyen bir arayışın öznesi olarak, zaman deneyimlerini somutlaştırıyor (Seremetakis, 2019, s.2).

Gayrimüslim mirası olarak soyutlanan ve devralınan bir Cumhuriyetin yerli mirasına dönüşmüş devlet eliyle kamusal bir fabrika ortamında üretilen biranın, üretim mekânının ortadan kaldırılarak sermayenin birasına dönüşmesinin hikâyesi makro tarihsel ve ekonomi politik bir mesele olduğu kadar duysal hafızanın kültürel bağlamına dikkatlerimizi yönelttiğimiz ve buradan emeğin belleği ile ilişki kurduğumuz bir meseledir. Toplumun gündelik yaşam kültürünün parçası olarak benimsediği hafif bir içki olan biranın varlığının tabiri caizse sermaye, suyunu çıkarıp posasını da bir kenara bırakarak sahiplenirken duysal hafızadaki varlığını zedeler. Fakat aynı bira olduğunu iddia etmeyi sürdürür ve adını markalaştırarak “o birayı üretiyor gibi” davranır. Biranın *Rodhákino* şeftalisinden farklı katmanlarından biri ise içki olmasından kaynaklanan geleneksel muhafazakâr ve modern seküler ayrımında gerilimin ortasındaki politik açılımında gizlidir.

Artık Bomonti birasını o bira gibi üretmek mümkün değildir. Çünkü ne tüm duyu uzuvlarını ustalıklı işe koşan, hublonunu membaında seçip ayıklayıp hammadde yapan bira işçileri ne de serin mahzenleri, içinden bira geçen asırlık teçhizatıyla ile bostanlarla suyunu bölüşen o fabrika mekânı artık yokken o bira eskisi gibi

olmayacaktır. Bu tespiti nostaljik değil aksine fabrikada üretimin girdilerine bütüncül bir bakışın eseri olduğunu, coğrafik unsurlar ve kendine özgü dinamikler etrafında biçimlendiğini unutmamak gerekir. Bira üretimini eşsiz kılan asıl kritik kaynak ise hafızanın çoklu girdileridir. Zevk, sorumluluk, oyunbazlık etrafında duysal kavrayışlarıyla birlikte var olan işçiler ve onların maharetli ellerinde dolaşan ham maddeler ve o maddeleri keyif verici içeceklere dönüştüren devasa makineler ve kazanlar... İşçiler makineleri tanır, ritmini bilir, üretimi iyileştirmek için makineler üzerinde deneyler yaparlar. Bu sayede deneyim süreçleri de özgürleşir. Biranın tadını ve kokusunu tartışan eksperler ortak bir duyumsamayı birlikte inşa eder. Uzun zaman içinde oluşan ve bellekte yerini alan birikim üretime yönelik bir sorunla karşılaşıldığında geri çağırılan bir kaynağa dönüşür. Bu yüzden ilişkisel mekanizmanın ürünü olan topluluk odaklı çalışanlara ait çoklu hafızanın girdileri teknik olarak yinelenemeyen bir mahiyet taşır.

4.2. Bellekte Kalan Rayihalı Kokular

Proust, hafıza nörobilimi alanına önemli bir katkıda bulunur. Proust'un büyük iç görülerinden biri koku ve tat duyularımızın anılarımızın eşsiz yükünü taşıdığı yönündedir (Lehrer, 2016, s.88). Genellikle çocuklukla ilgili bir hatırayı aniden canlandıran, geçmişe kapı aralayan hisler, "Proust etkisi" olarak isimlendirilir. Duygusal hatıraları geri getiren tat, koku, ses gibi fiziksel duyular için kullanılır. Proust, koku ve tat duyularının hatırlama ile ilişkisine dair *Kayıp Zamanın İzinde* kitabında şöyle yazar:

Uzak bir geçmişten geriye hiçbir şey kalmadığında, insanlar öldükten, nesneler yok olduktan sonra, bir tek, onlardan daha kırılgan, ama daha uzun ömürlü, daha maddeden yoksun, daha sürekli, daha sadık olan koku ve tat, daha çok uzun bir süre, ruhlar gibi diğer her şeyin yıkıntısı üzerinde hatırlamaya, beklemeye, ummaya, neredeyse elle tutulamayan damlacıklarının üstünde, bükülmeden hatıranın devasa yapısını taşımaya devam ederler (Proust, 2020a, s.49)

Özel bir kokunun retinal belleğin unuttuğu bir mekâna yeniden girmeyi sağladığı, burun deliklerinin unutulmuş bir görüntüyü uyandırdığı, capcanlı bir gündüz düşü içine aldığı ve burunun gözün hatırlamasını sağladığı söylenebilir (Pallasmaa, 2022, s.65). Bira işçilerinin anlatılarında özellikle koku hafızalarını odak alan, geçmişle

ilişkilerini koku üzerinden kurlmaları istenen sorulara verdikleri yanıtlar bunu kanıtlar. İlgi çekici izlenimleri hem kendi başına duyusal olarak sunduğu malzeme bakımından hem de anımsanacak başka şeyleri çağrıştırmaları bakımından değer taşır. Kentsel mekâna yayılan kokular, sanayinin kendi niteliklerinden kaynaklanan, örneğin bölgede yer alan gıda sanayinden kaynaklı cazibe yaratan tatların kokuları işçilerin tabiriyle hublon (*fr. Houblon*) (*tr. şerbetçiotu*), çikolata (kakao), dondurma veya arpa küspesi ve ilaç gibi kokular olur. Han Tümertekin bir çocuk olarak ilgisini uyandıran çikolata (kakao) kokusunu şöyle anlatır:

Ondan sonra eğim artar ama aşağıya ilişkin pek bir gözlemim olmamıştır. Yukarıda ise oldukça iri, fabrika kütlelerinden oluşmuş sokakları hatırlarım. Çeşitli kokular hatırlarım. Bir taraftan en belirleyicisi tabi çocuk halimle Nestle Fabrikası'nın o kakao kokusuydu. Baya da hakimdi semte ama. Bir çocuk için nefis bir şeydi o ama işte hatırlıyorum Kom mayoları vardı. Deva ilaç vardı. İlaç fabrikasından geçerken farklı bir koku. Daha çok kokularla ve çehresindeki yapılara oranla dar sokaklardan oluşan bir yer olarak hatırlıyorum orayı (Han Tümertekin, 2020).

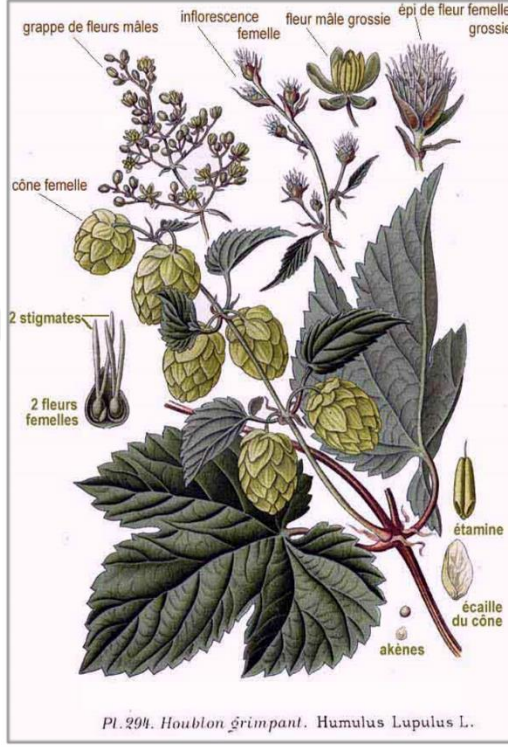
Erol Y. ise önce arpa küspesi kokusunu sonra bira ve fıstığın vazgeçilmez kokusunu aktarır:

Fabrika bir arpa küspesi gibi kokardı. Küspe. O fabrikaya gelirken, şu yukarıdan aşağı gelirken fabrikanın o mimari yapısı. Onun hemen yanında bir küspe kazanı vardı. Oraya kamyonlar gelirdi, oradan küspe boşaltılırdı. O küspeyi de hayvanlara götürürlerdi. (...) Orada küspe, küspe kokusu o verdikleri zaman, döktükleri zaman yayılırdı her tarafa. Ben fabrikanın içinde de o kokuyu alırdım genelde. Bir de akşamları işte saat 15:00'den sonra bira içiyorsak eğer bira ile fıstığın kokusu bütün atölyeyi sarardı. Çok hoş bir kokuydu o. Onu da unutmam (Erol Y., 2020).

Osmanlı'nın son dönemlerinde Bomonti Bira Fabrikası'nda kullanılan şerbetçiotu yıllarca Avrupa'dan ithal edilir⁷⁸(Görsel 4.3). II. Dünya Savaşı'ndan sonra şerbetçiotu üreten ülkelerde üretimin azalması nedeniyle şerbetçiotu bahçeleri kurulmaya başlanır ve Türkiye'de yetişen yabancı şerbetçiotunun biracılıkta kullanımı denenir. 1939 yılında ilk kültür şerbetçiotu denemelerinin Adapazarı, Bolu ve Kastamonu şehirlerinde başlatılır. Savaştan sonra şerbetçiotu üretiminin artmasıyla

⁷⁸ Şerbetçiotunun 8. yüzyılda başlayan Avrupa'daki hikâyesi ise şöyledir: biraya baharat ve kokulu otlar karıştırmak çok eski zamanlardan bu yana bir gelenektir. Şerbetçiotu da yeni bulunan otlardan biri olur. Baharat kullanımı modasını kaybederken birada şerbetçiotunun kullanımı birayı bira yapan girdilerin başında gelir (Eren, 2005, s.17).

ithal olarak teminine devam edilir. 1955 yılında Tarım Bakanlığı'nın deneme ve üretme istasyonlarındaki adaptasyon denemeleri sonrasında şerbetçiotunun seçilen çeşitleriyle ziraatının yapılması kararı alınır (Eren, 2005, s.157). 1938 yılına ait fabrikaya dair verilen bilgiye göre Çekoslovakya'dan ve Almanya'dan satın alınmakla birlikte Ankara'da yetiştirilmesi denenir (Doğru, 1938, s.12).

Görsel 4.3: Soldaki fotoğraf hublon latince adıyla *Humulus Lupulus L.* bitki çizimi

Kaynak: Wikimedia. (2021). Erişim adresi

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:294_Humulus_Lupulus_L.jpg sağda ise

hublon bitkisi görseli Kaynak: Şerbetçiotu. (2021). Wikipedia. Erişim adresi

https://tr.wikipedia.org/wiki/Şerbetçi_otu#/media/Dosya:Hopfen2.jpg

1960 yılından sonra Türkiye'ye şerbetçiotu fideleri getirilir. 22 bölgede denenir ve Bilecik ilinde en iyi sonuç alınır. Bilecik'in Pazaryeri ilçesini ve köylerini kapsayan bölgede yetiştirilmesine karar verilir. Tekel'e ait Bira Fabrikası'nın ihtiyacını karşılamak maksadıyla 1965 yılından itibaren ekimine başlanan şerbetçiotu kısa süre içinde Türk çiftçisi tarafından benimsenir. Ekimin başlangıcından itibaren 10 yıl içinde büyük bir gelişim göstererek bira fabrikalarının ihtiyacı bütünüyle karşılanır. Biranın iyi olmasını sağlayan önemli koşullardan biri olarak hublonun üretim sürecini Zeki I. aktarır:

(...) Türk ziraatını tebrik etmek lazım, hublon dedikleri hublon şerbetçiotu Türkçesi Çekoslavakya'dan gelirdi bize. Nasıl bir ottu bu nasıl bir çiçekti? Bunu bizim eksperlerimiz ziraatçilerimiz incelemişler. Dere kenarlarında yabancı olarak görmüşle. Aa burada yetişiyor bu sonra bunların tohumlarını alarak Bilecik'te köylüye tohum dağıtılarak yükseklik 8 metre yüksekliğindeki asma gibi bunlar böyle çıkar bir çiçek açar. Çiçek değildir de böyle yeşil bir şey açar ve çok hoş da bir kokusu vardır. Bir rayihalı⁷⁹ bir kokusu vardır. Biraya tadını veren de o şerbetçiotu. Hublon dedikleri onu yetiştirdiler Türkiye'de (Zeki I., 2011).

Hasat edilen şerbetçiotları ilk olarak Bilecik'teki ana fabrikaya gelerek fırınlanır. Brewers gold ve led gloster adındaki iki çeşit şerbetçiotu vardır. Brewers goldun biraz daha pahalı ve kalitelidir. Halk arasında erkenci ismiyle anılır (Ahmet T., 2022). Tekel'e ait bira fabrikalarının yanı sıra kurulan Türk Tuborg ve Efes Pilsen bira fabrikalarının devreye girmesiyle şerbetçiotuna talep artar. Dikim alanı Bilecik merkez ilçesi ile Pazaryeri ilçesini içine alan büyük bir sahaya yayılır. Bugün Bilecik bölgesinde binlerce çiftçi ailesi şerbetçiotu tarımından geçimini sağlar (Yücer vd., 2006, s.86).

Hublon çok kokardı. Hublon biliyorsunuz Bilecik'te, Türkiye'de bir tek Bilecik'te yetişen, bira yapımında kullanılan bir bitkidir. Şerbetçiotu. Şöyle dut gibi düşünün. Yeşilimsi bir bitkidir. Onu biz orada işte her sene onun bir ayı vardır. Şimdiki çay alımı gibi fındık alımı gibi Tekel'de giderdi oraya işte rahmetli babam, Şemsi Abi, Ahmet T. gibi abilerimiz giderdi. Oradaki köylüden o otları alırdı ve gelirdi fabrikada tabi onlar orada preslenirdi. Fabrikaya getirilirdi. Onlar belli bir ısıda ısıtıldıktan, kurutulduktan sonra bira yapılırdı işte bu çok kokardı bize ama kötü bir koku değil çok güzel bir kokuydu (Atilla A., 2020).

Hublonun kaynağı Bilecik, fabrika işçileri için işe başlamadan önce bir ay süresince gidip çalışılan ve sonrasında İstanbul'da Bomonti Bira Fabrikası'na transfer olunan bir duraktır⁸⁰. Bu süre zarfında, 1976 yılında Bilecik'te görev yapan bir işçi tanıklık ettiği bir olayı paylaşır:

Niye bizim köylülerimizi işe almıyorlar da İstanbul'dan insanlar getiriyorlar diye. Halbuki orada bir ay çalışıyorsun. Prosedür gereği de oraya gidiyorsun. Oradan İstanbul'a transfer oluyorsun. Tabi biz bunu bilmediğimiz için bir gece Bilecikli köyü bir bastı bizim çalıştığımız yeri. Bizi nasıl kovaladılar. Orhan kaçtı bir tarafa, Selahattin Abi saklandı,

⁷⁹ Rayiha kelimesi güzel hoş koku anlamına gelir.

⁸⁰ Ek bilgi olarak, Bilecik İçki Fabrikası'nın 2000 yılında resmi olarak açılışı yapılacak, 2004 yılında ise Tekel bünyesinden çıkarılarak devredilir. Bkz. Yanık, K. (2018). Tekel'in Nesi Kaldı Damaklarda Tadı Kaldı. İstanbul: Oğlak Yayıncılık. ss.107-116.

saklandı değil kaçacaksın orada köylü. Ben kaldım mı izbandut gibi şeyin ortasında, köyün meydanında. Nasıl dövdüler beni, nasıl dövdüler. Tabi canım sopalarla. Tabi olay büyüdü. Ertesi gün jandarma geldi. Bizim o zaman da Ahmet Tugay, rahmetli Şeref Usta, babam oradaydı. Jandarma geldi. O çocuğun adını şimdi düşünürsem hatırlarım. Onları yapan bütün herkesi getirip bizden özür dilettiler ama biz yediğimiz dayakla kaldık. Yani oradaki köylülerin niye bizi burada çalıştırmıyorsunuz diye bir serzenişleri ama bizi ama ne dövüyorsun (Atilla A., 2020).

Bir mekânı kokular eşliğinde dolaşarak hatırlamak hafızanın dehlizlerinde saklı kalan, uzaklaşmış bir dünyayı yakınlaştırır. Anlatılarda referans verilen koku tasvirlerini dinlerken aynı zamanda o kokuları duymaya başlarız. Önce kokular hakkındaki anlatılanları dinlemek sonra kokuları hayal edebilmek fabrikanın anlam dünyasının şekillenmesini ve zenginleşmesini sağlar. Dolayısıyla fabrikanın evreni endüstriyel mirasın alet çantasındaki takımlar, makineler, devasa kazanlar yani mekanik donanımdan ibaret değildir. Fabrika çağrışımlarla dolu iştah kabartan lezzetlerin, üretimin girdisi olan malzemelerin ya da kaçınılan kokuların süzüldüğü yaşamsal hislerin ve duyumsayışların var olduğu bir ortamdır. Bu yaşamsal bilgi, endüstriyel ve kültürel mirası kavrayışın türlü yollarını gösterir.

4.3. Unutulmayan Tatlar

Eski zamanlardan bu yana en önemli içme ritüelinden biri kadeh kaldırmaktır. Latincesi propinare Yunancası propinein olan kadeh kaldırmak sözcüğü eşliğinde içki içenler birbirlerine karşı iyi niyetlerini göstererek tehditleri savuşturur, karşılıklı güven inşa ederler. İçki sözcüklerle kutsanırken topluluk, dostluk ve kardeşlik güvence altına alınır ve tehditkârlık ortadan kalkar. İkram edilen içkiyi kabul etmemek ise büyük bir ayıptır (Schivelbusch, 2020, s.173). İçki içmeye özgü birçok ritüel ancak toplumsal işlevleri anımsandığında kavranabilir (Schivelbusch, 2020, s.176). “Ritüeller sadece düzeni kesin belli bir sürecin tekrarlanması değildir. Ritüel daha çok zamanın işlenmesidir, bir yüzeyin hep tekrarlanan bir figürle bezenmesi gibi, dönemsel olarak tekrarlanan aynı eylemsel akışlarla bir model haline gelmesidir. Ritüel aynı zamanda bir anlamı canlandırır” (Assmann, 2018, s.99). Kültüre özgü üretilmiş metinlere benzeyen ritüeller sıklıkla mitlerle birlikte oluşan, duygu ve deneyimlerde biriken bilgiyi anlamlandırmaya uygun bir araçtır ve kamusaldır (Marcus & Fischer, 2013, s.107).

Toplumsal belleğin kurucu öğelerinden anma törenleri ve bedensel pratikler aracılığıyla geçmişin imgeleri ve anımsanmış bilgisi gösterilerle taşınıp sürdürülür (Connerton, 2014b, s.65). Canlandırılan ve oynanan bir kült olarak törenler bireysel ve bilişsel belleğin kolektif olarak değişik biçimlerde örgütlenişine eklenir. Aynı zamanda ikna süreçlerinin parçası olan törenleri gerçekleştirebilmenin koşulu ehil olmak değil alışkanlık edinmiş olmaktır. Sözcüklerle ve imgelerle geçmişin temsilini üreterek korumanın yolu olan anma törenleri ise belirli bedensel davranışlarla mümkün olur. Kültürel koreografinin bedenler aracılığıyla kurulması, bedenlerin toplumsal varlığı yansıtması ve bedenlerin duruşuyla otoriteye dair çıkarımlar yapılabilir. Aynı zamanda bedenlerin de hafızası vardır (Connerton, 2014b, ss.111-117) ve bedenlerin hafızası alışkanlıklar belleğiyle kurulur:

Bedeni kullanma kalıpları, nesnelerle etkileşimlerimiz yoluyla kökleşir. Zanaatkârların, otomatik oldukları besbelli olan, öteden beri bilinen hareketleri vardır; bir doğramacının planyayı yönlendirişi ve dokumacının tezgâhı kullanışı, öylesine alışkanlık sonucudur ki, kendilerine sorulsa, ellerindeki aracın, doğru kullanılması yolunda içlerinde bir duygunun bulunduğunu söyleyeceklerdir; bir makinenin ya da tezgâhın başında çalışmanın birtakım duruş biçimlerini dayatıp pekiştiren yanları vardır; öyle ki, söz konusu duruşların bir fabrika işçisine mi yoksa yerinden kalkmayan bir beyaz yakalı işçiye mi “ait olduğunu” anlayacak duruma gelebiliriz. Alışkanlık belleğini oluşturan bedensel duruşlar ve hareketler, bedenin çeşitli parçalarının bir araya geliş biçimlerinde bir tortu bırakır (Connerton, 2014b, s.146).

Bira işçisi için üretimhane olarak fabrikanın etrafında şekillenen ve ritüele dönüşen çok sayıda pratik vardır. Ritüeller bedenlerin çalışmanın merkezinde konumlandığı, bireysel arzularla şekillenen, topluluğa mâl olduğu hissiyatını yaratan, farklı statüleri yakınlaştıran, zıt politik yönelimleri olan özneleri bir sofraya oturtan ve kalabalıkların aynı şarkıyı söyleyebildiği bir fabrika topluluğu yaratır. İçkinin kaynağına en yakın yerde, fabrika topluluğunun merkezinde çalışanlara özel bir kamusal mekânın etrafında, birbirinin dertlerine ve hayat koşullarını bilen (ki aynı sınıfsal pozisyon içinde maksimum işçi-memur farkı) birbiriyle tanışık, muhabbete açık birer emekçi olarak içki ritüellerini birlikte gerçekleştirirler (Görsel 4.4).

Görsel 4.4: Fabrikada kurulan bir sofrada, 1960'lı yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Mesai bitimi yaklaşırken toplu olarak gerçekleştirilen kolektif bir eylem formatında değil genellikle mini sofralar, küçük masalar, parçalı ve göze batmayan bir kurguyla yaşanır. Adeta fabrikaya özgü bir ritüel olarak bira içme eylemi sahnelenir. Eğer yakalanma tehlikesi yoksa (fabrika yönetiminin bakışı) sofralar kalabalıklaşır, hareket artar, sesler yükselir, neşenin dozajı çoğalır ve mesai sonlanır. Fabrikada içme ritüellerine dair olaylar hatırlanır:

Saat 16:00 dediği zaman herkes çekmecesini çeker. Bira bardakları, bira grupları orada. Çerezler orada her şey orada. Her gün bir arkadaşımız veya iki arkadaşımız nöbetçi gibi giderdik, bira alırdık. Bazen bidonunu eğer şey Müdür camda değilse, o zaman şişeyle alıyorduk. Bir gün o olayı yaşadım (...) böyle neşeli bir şey gruptuk. Sonra bira getirme olayları oluyordu. Bir gün şimdi müdürün şapkası orada camda müdür odasında diyorlardı o zaman, şapkasını görüyorduk oturduğunu. O gün nöbet bendeydi. Gittim ki önlüğü giydim. Buraları (vücudunun iki yanını gösterir.) böyle doldurdum, fişekledim, tam fabrikanın ortasına geldim. Tam fabrikanın ortasına geldim. Sen bir tane şişe tak kay ayağımın altından. Patladı mı! O arada Müdür de gördü beni. Böyle yaptı (eliyle gel işaret eder.). Gittim tabii dedi ki, bu ne dedi, dedim canımız biraz soğukluk istedi falan dedim şimdi. Tamam da evladım dedi ya şimdi o şey oldu bir tarafın kesilse dedi. Ben ne cevap vereceğim dedi. İş kazası olarak ne cevap vereceğim dedi ya. Niye bunu böyle yapıyorsunuz dedi. Tamam ben size dedi müsaade edeceğim bunu zıkkımlanmanıza, madem zıkkımlanıyorsunuz dedi.

Bundan sonra bidonlarla alacaksın, ben görsem dahi dedi hiç çekinmeyeceksiniz dedi, orada yapın dedi keyfinizi. Yalnız sessiz olun (Güngör Y., 2023)

Bir ritüel olarak yaşanan bira içme eylemi adım adım bir geleneğe dönüşür.

Fabrikada herkes işçisi de içer. Çok büyük alan olduğu için oradan gelir 5-6 şişeyi alır. 3-5 arkadaş giderler bir köşede kimsenin ulaşamayacağı bir yere giderler. Kafayı çekerler. Böyle şeyleri de vardı. Belki 20 noktada böyle üçerli beşerli gruplar kafayı çekerlerdi. Keyif yaparlardı daha doğrusu (Hayati K., 2022).

Bira içmek, bir içki fabrikasında çalışıyor olmanın doğal bir parçasıdır. Çalışma hayatıyla bira içme ritüelleri iç içe geçer ve birbirini bütünler. Bira sabah kahvaltısında içmeye başlanarak günün her saati tüketilebilir. Dönem dönem farklı alışkanlıklar da geliştirilir, bira etrafında şekillenen bir etkinlikler silsilesi süregider.

...Arkadaşlarla sabah birbirimize görev verirdik. Mesela Kuzu'ya derdik ki sen yarın salamı alacaksın. İsmail Pazarlı kulakları çınlasın kaşar peynirini alacak. İşte örnek veriyorum Zeki, salatalık ile domatesi alacak ama bizim aldığımız o zamanki salamlar, kaşarlar hakikaten kaşardı hakikaten salamdı. Birisi de imladan biraları getirecek. Sabah kahvaltımız buydu. Kulakları çınlasın Abdullah Gümüşbaş sağ olsun bu kültürü yerleştirdi bize. Nasıl bir kültüre! Sabah kahvaltısında çay içmiyoruz bira ile başlıyoruz. Şey diyordu bize. Bira Fabrikası'nda çay içilir mi diyordu. Emin olun böyleydik (Atilla A., 2020).

Sabah ritüellerinin vazgeçilmez bir diğer parçası fabrika kapısındaki poğaça kokusuna kapılıp iki elin parmağına yakın sayıda poğaça yemek olur. İşçiler tadını unutamadıkları güzel poğaçaların kokusuyla atölyenin kapısına varırlar (Atilla A., 2020). Bira içmenin fabrika topluluğu için yazılı olmayan makbul koşulları vardır. Bira eşlikçileri olan tuzlu fıstık, eski kaşar vb. müdavimlikle ilişkili, ortak zevk geliştirilmiş bir içme kültürünün parçasıdır. “Birahanelerde hep dikkat edersen yemek yoktur. Yemeksiz içilir, tercih edilir. Günde bir şişe bira sağlık açısından mükemmel bir şeydir” (Hayati K., 2022) sözleriyle anlatılır. Biranın lezzetli oluşunun alameti farikalarından biri ise pastörize edilmemiş olmasıdır:

O kazanların dibinde hakiki daha pastörize olmamış, hakiki fıçı birayı içiyorsun. İttik yanımızda da kaşar peynir onlar hep hazır dururdu yani. O dolabımızın bir kenarında o zamanki bir eski kaşarla çok güzel bira içilirdi. Ben hâlâ onu bulmaya çalışıyorum ama o zamanki gibi de içemiyorum (Atilla A., 2020).

(...) bizim yaptığımız bira raf ömrü kısa olan yani bir gün iki gün kalite oradaydı bildiğim kadarıyla taze taze içiyorsun. Ağzında mayhoş dilin uyuşurdu içerken. Bir de onun yanında o zaman biz hakiki eski kaşar peyniri yiyeceksin şimdi ne! (Atilla A., 2020).

Bira içicisi, rakı içmeyen bira içicileri hep bira içerler alışkanlık bu. İçemez mesela yüksek alkollü içkiyi içemez bazıları bira. 3-5 tane bira içen vardır. Hele bizim pastörize edilmemiş fıçı bira tabir ettiğimiz içki çok lezzetli biradır. Pastörizede biraz tadına negatif tesir ediyor pastörize edilmesi 65 derecedir. En yüksek derecede tabi o bakterilere çalışmasını engellemek için soğuktan sıcağa, sıcaktan tekrar soğuğa, soğukla beraber piyasaya gönderirsin bir miktar bir zaman o zararlı bakterilerin çalışmasının engeller o pastörize etmek (Hayati K., 2022).

Fabrikada mesai bitiminde bira içilmişse sıklıkla semtte bir mekâna gidilir. Batı kültüründen tanıdığımız, iş çıkışında mahalle barlarına gidilmesi gibi işçiler eve gitmeden önce uğrak yer olarak seçtikleri turşucuya ya da işkembeciye mutlaka uğrarlar (Sefa A., 2023). Bazı durumlarda ise semtle yetinilmez, Beyoğlu'ndaki ya da Kumkapı'daki meyhanelere gidilir. Özellikle lojmanda yaşayan erkek fabrika çalışanlarının mesai bitimiyle birlikte hareket ederek gittikleri meyhane eğlenceleri yineledikleri ritüellerdendir. Bazen aile buluşmaları eşliğinde de içki sofraları kurulur. Bira işçisi fabrikada bira üretir, bira yapmayı bildiği kadar birayı duyumsar, usulüne göre içmeyi önemser. Bütün bu pratikler etrafında bira içmek çalışanlar arasında paylaşılan ortak bir kültürün konusu haline gelir.

Biradaki köpük çok önemli. Birayı boşalttığımız vakit bardağın içerisine restorandaki bira içerken garsonlar biranın bardağını eline alır eğer yavaş yavaş birayı koyar. Hayır öyle bira içilmez. O bira öyle, öyle bira konmaz öyle. Bira şakır şakır şakır şakır bardağın içine koyacaksın köpüğü geleceksen üzerinden hafif bir taşıyacak. Şöyle kaldırıp bakacaksınız içerisinden boncuklar çıkacak, böyle. Bu boncuklara baktığınız zaman ha bu bira diyeceksiniz. Ha bunu da öyle en az üç ay dinlenmiş olacak. Mayasını atmış, fermantesi bitmiş, dinlenmiş olacak (Zeki I., 2011).

Devlete ait olan bir içki fabrikasında çalışmak içkiye erişimin epeyce kolaylaştığı ve içki içmenin tolere edildiği bir ortamda çalışmak anlamına gelir. Dönemin ruhuyla da birlikte düşünüldüğünde içki, çalışma hayatının olağan bir parçasına dönüşür. Üstelik biranın hafif içki kategorisinde yer alması da bunu pekiştirir. Bununla birlikte fabrika çalışanları arasında bira içmeyi sevenler çoğunlukta olmasına rağmen sevmeyenler de vardır. Dinsel gerekçelerle ve muhafazakâr tutumlarından ötürü içkiden uzak duranların sayısı içenlere oranla daha azdır. Dindar işçilerin fabrikada haftada bir kez dağıtılan bira haklarını içkisever arkadaşlarına hediye etmesi yaygın bir davranıştır. Bira içmeyi seven işçiler tarafından içme ritüellerine ve içki zevklerine saygı duyulduğunun bir göstergesi olarak aktarılır. İçki kültürüne dair yaklaşımları farklı

olan kesimler birbirilerine karşı dışlayıcı, uyarıcı, ayrımcılık içeren ve yargılayıcı tutumlar geliştirmezler. Bununla beraber bu kesimleri de yeknesak bir tarif içine sıkıştırmamak gerekir. İçkiye düşkün geleneklerine bağlı muhafazakâr, tutucu ve dindar olmasına rağmen bir içki fabrikasında çalışmaktan memnuniyet duyanlar, içkiyle arası iyi olanlar, Cuma namazını aksatmayanlar, dinsel tercih ve alışkanlıklarla ile içki kültürü arasında görünür ve bariz bir çatışmanın olmadığı göstergeleridir. Fabrika ortamında bu yönde bir çatışma olmadığı gibi uzlaşma ve sorun çözme becerisi de yüksektir. Cuma namazını kılmak için işçilerin camiye gidişlerinin mesai zamanında kayba yol açması üzerine fabrika içerisinde bir mescit yapma fikri ortaya atılır⁸¹:

Gittim, düşündük bir sevdiğimiz bir abimiz vardı. Bu kooperatife bakan bir arkadaşımızdı. Onun da hocalığı vardı. Dedim ki Hocam biz fabrikaya bir tane mescit yapsak çok enteresan (...) Cuma namazlarını Diyanet'ten de bir Hoca isteriz veyahut da fabrika içinde bu işin uzmanı varsa cuma namazlarımızı kaldıralım bir gün, haftada bir gün. Uygun dedi. Ben bu olayı hemen Müdür Bey'e bildiririm. Müdür Bey'e diyor ki Müdür Bey böyle böyle. Bu mescidi kuralım, o da mantıklı geldi ona. Çünkü personel dışarı çıkmayacak içeride kalacak. Üretim kaybımız olmayacak. Mescidi yaptık. Diyanet'ten de Hocamızı getirdik. Her cuma namazı ezan okunuyordu, dini bütün arkadaşlarımız hepsi oraya gidiyordu. Namazımızı kılıyorduk tekrar iş başı yapıyorduk. Böyle de güzel bir anımız var hatta dediler ki alkol fabrikasında mescit olur mu? Niye olmasın dedik. Niye olmasın! Atölyenin hemen arkasında güzel bir yer bulduyduk. Bir de kubbe yaptırdık ona (...) Minaresini de yaptırdık, çok da güzel oldu (güler) (İbrahim D., 2022).

Bu örnek aynı zamanda gelişmiş bir diyalog kültürünü ve ihtiyaçlara çözüm bulma becerisini de gösterir. Fabrikanın yaşam çevresi topluluğun birbirine karşı duyarlılıklar kazandığı bir ortamdır. Makedonya göçmeni bira işçisi Pembe M., beş vakit namazında üç oğlunu okutan, ilkokul çağındaki kız çocuğunun ise eğitim almasında tereddüt eden işçiyi ikna eder ve bu konuda çözüm üretirler:

(...) o kız çocuğu diye mi önemsemiyorsun. Allah korusun yarın sana bir şey olsa dedim. Bu kız dedim bir şey oldu kocasından ayrıldı dedim. Nereye gidecek bu kız, kim bakacak bu kıza? Yani elinde bir işi olsun, bir diploması olsun neyse o zaman Nejla Arat vardı öğretim görevlisi. Ondan sonra ben ona gittim öyleydin. Dedim ki ne yapsak acaba bu kız çocuğu

⁸¹ Cuma namazına gidenler için şöyle bir yorum da yapılır: “Muhafazakârlar vardı mesela cuma namazında fabrikanın yarısı boşalır Cuma’ya giderler. Kimisi kaytarmak için kimisi inanç olarak Feriköy’e gidiyoruz, Feriköy’de cami vardı öyle” (Hayati K., 2022).

içim gidiyor dedim. Benim ailem de İsviçre’de zaten. Onlar biraz para gönderdi sonra işyerinden birkaç arkadaş birlik olduk. O kızın tüm masraflarını biz karşılaşıyorduk. Liseyi bitirttik sonradan üniversite kazandı o kız (Pembe M., 2023).

Muhafazakâr kanatta Müslümanlık anlayışı çerçevesinde alkollü içkilere bakışın da zamanla dönüştüğü görülür. O yıllarda fabrikada Müslümanlığın gerektirdiği tutum ve davranışlar ile içki içmenin çoğunlukla çelişkili olarak algılanmadığı paylaşılr:

Fabrikada dindar insanlar da çalışıyordu. Ben dindar diyenim insan da çalışıyordu. Tabi sakallı tarikatçı pek bilmiyorum ama böyle beş vakit namaz dedik ya hani beş vakit namazını giden. Hatta fabrikada namazını kılan insanlar da fabrikada çalışıyordu. Hatta ben size söyleyeyim dindarım diyenlerin çoğunluğu alkollü içki kullanıyor. Halen daha kullanıyor. Hepsi değil tabi ama vardı böyle insan (Aziz K. (II), 2022).

Kişisel öyküsünü aktaran bir işçi, alkol almak ile namaza gitmek arasında bir yol ayrımından geçtiğini, kolay olduğu için içki içmeyi seçtiğini belirtir, bu seçimi gündelik hayat aktiviteleriyle ilişkilendirerek anlatır:

Bira bahçesinin de altını üstüne getirdik. Son zamanlarında daha ziyade biz Beyoğlu Çiçek Pasajı'nı çok severdik. Kavakları, Boğaz'ı çok severdik. Biz bir de anlattığım gibi ya namaz kılacaksın ya içki içeceksin. Biz namazı zor gördük, içki içmek daha kolay geldi bize. Biz hafta sonları atlardık arkadaşlarımızla ama emin ol bu kadar iş güç sahibiyim yapamıyorum. O zamanlar onu nasıl yapardık. Her hafta sonu bir yerdeydik (Atilla A., 2020).

Fabrika çalışanlarının çalışma dışındaki buluşmalarından, içkili sohbetlerinden söz açmışken jübilelerden de söz etmek gerekir. Fabrikada bir çalışanın emeklilik zamanı geldiğinde, son iş gününde yapılan kutlamaya jübile denir. Jübileler, çalışanların fabrikayla vedalaştığı özel hazırlıkların yapıldığı ve yıllarca anılan seremonilerdir. Bu toplantılar genellikle çalışanın görev yaptığı bölümdeki çalışma arkadaşları tarafından organize edilir. İçkili ve mezeli bir masa etrafında sofra kurulur. Herkesin ortaklaşa aldığı hediye takdim edilir. Gelenekleşen bir seremoni olarak jübileler fabrikaya verilen emeğin kutlanması hem buruk hem de yeni hayatın ilk günü olması nedeniyle coşkulu bir gün olarak anımsanır (Yiğit, 2010, s.129). Çalışma hayatında 10. yıl, 20. yıl gibi yıldönümlerinde de şenlikler yapılır. Bütün bir çalışma hayatını taçlandıran jübileler, fabrikada herkes için memnuniyetle icra edilen, fabrika çalışanlarının fotoğraf albümlerinde sıklıkla yer alan ve hayat boyunca işaret ederek anılan bir gün olur (Görsel 4.5, Görsel 4.6, Görsel 4.7, Görsel 4.8).

Görsel 4.5: Fabrika çalışanı Kâmil Beğendik jübile hatırası, 1966, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Görsel 4.6: Fabrika çalışanı Cemil Aydın jübilesi, 1994, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrikanın çalışan nüfusuna göre yıllara göre değişkenlik göstermekle birlikte bu tür özel günler ve yıldönümleri kutlanır. Çalışanların hayatlarındaki doğum, hastalık, ölüm, terfi gibi bireysel dönemeçlerde merasimler eksik olmaz. Herkesin birbirinin hayatına duyarlılık kazanmış olduğu bir ortam söz konusudur.

Görsel 4.7: “Bomonti Bira Fabrikası şişe imla tesislerinin önü. Arka sırada beyaz yakalı zat müdürümüz Sabahattin Güvenen, beyaz gömlekli hanımın yanındaki açık yakalı kişi Md. Muavinimiz Fahrettin Güneş, ön sırada çömelenlerden gözlüklü, parmağı görünen bendeniz Naim Tanyeri, kucağında küçük çocuk oturan şahıs işletme şefimiz Şemsi Bey. Resim jübile merasimi dolayısıyla 28 Ekim 1967’de çekilmiştir” notuyla paylaşılan 1967 Bomonti Bira Fabrikası’nda bir jübile Kaynak: Naim Tanyeri Arşivi.

Görsel 4.8: Fabrikada bir jübile, 1984, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Bu dönemeçlerden biri olarak anılan fabrika müdürü Fahrettin Güneş’in fabrikadan uğurlanışı şöyle anlatılır:

Tekel camiasında 70 bin kişi çalışıyordu o dönem. Türkiye’de 70 bin tane personeli vardı. Hiçbiri Tekel müdürüne nasip olmayan bir şey yapıldı ona Büyükdere’de Sarıyer’e gazino kapatıldı Fahrettin Güneş’e veda. Sonra yemekhane, yemekhane 1000 kişilik bir salonu vardı. Spor salonuydu sonra yemekhaneye çevrildi. Orada bir veda konuşması hemen kalktı,

yapamadı, ağladı. Herkes işçisinden memuruna, kapıcısından bekçisinden çöpçüsüne kadar herkes birer hediye yapmış. Bir kamyonet hediye. Bir kamyonet arkası doldu, kapalı bir kamyondu, arkası filan doldu. Dediğim gibi hiçbir Tekel, Genel Müdürü dahil hiçbir Tekel Müdürüne bu nasip olmamıştır (Ahmet T., 2022).

Fabrikada sivil savunma amiri olarak görev yapan Nurettin O. bir kutlama anısını aktarır:

Kandırallı'nın çocuğu vardı benim yazıcım. Oğlu oldu, biz de kutlamalar çok meşhur. Babası, kaz yaptırmış. İçeriye de örgütlemiş. 10-15 kişi varız. Eski arpa dediğimiz kısımda masaları kurduk, başladık orada eğlenmeye, saz da geldi. İçeride fabrikanın içinden duyuluyor eski bina. En eski bina bölümündeydi. İşletme Şefi ne yaptı biliyor musun? Bir tane santral amiri, binanın kapısının kenarına oturdu dışarıdan gelip kimse rahatsız etmesin diye. İşte öyle bir fabrikaydı (Nurettin O., 2022).

Fabrika içinde gerçekleşen bu kutlamaların dışarıdaki kutlamalarla birleştiği en şenlikli kesişim noktası ise bira bahçesidir.

4.4. Bira Bahçelerini Hatırlamak

Bomonti Bira Fabrikası'nın toplumsal bellekte en parlak ve sıklıkla hatırlanan kısmı, 1960'lı yılların sonuna kadar faaliyet gösteren Bomonti Bira Bahçesi'dir. Bugün 70'li yaşlarında olan İstanbulluların çoğunlukla bildiği ve bir kısmının da bizzat bira keyfi için gittiği ya da başka keyiflenenlerin anlatılarını dinlediği bir deneyimdir.

Fabrika bitişiğinde bira servisinin yapıldığı bir bahçe açma geleneği, Bomonti Bira Fabrikası'nın bitişiğindeki alanda bira bahçesi açmasıyla başlar (Tarih Vakfı, 2005, s.17). Bomonti kardeşler imal ettikleri biraları muhtelif yerlerde açtıkları bahçelerde de müşterilerine sunarlar (Zat, 1993a, s.52). Bomonti Bira Bahçesi fabrika sınırları içinde bir nevi factory outlet (fabrika satış mağazası) gibidir (Fuhrmann, 2014, s.94). Ayrıca İzmir'deki bira fabrikasının 1910'larda faaliyet gösteren bira bahçesi, Büyükdere'deki Nektar bira bahçeleri, 1930'da Atatürk Orman Çiftliği'nde Ankara Bira Fabrikası'nın Bira Parkı (Tarih Vakfı, 2005, s.17) gibi yerler Bomonti Bira Bahçesi'nden ilham alırlar ve bahçeler üretimin yanı başında bazen arka fonda çalan müzikler eşliğinde kalabalığın hararetli sohbetlerinin mekânı olur.

Bomonti Bira Bahçesi sadece fabrikaya hizmet veremez. Ailelerin kullandığı, edebiyatçıların mesken tuttuğu, toplumsal ilişkilerin örgütlendiği, karşılaşmaların

yaşandığı kamusallıkla örülü bir mekândır. Keyifli sohbetlerin gerçekleştiği canlı atmosferiyle bahçeler, özel günlerin kutlandığı, gezilerin düzenlendiği, müzikli mekânlardır.

Yakın çağlarda kurulan taştan, betondan, az katlı apartmanların yer aldığı Bomonti'de geniş bir alanı kaplayan tuğla işli, yüksek bacadı bira fabrikasının karşısında, ağaçlıklı, geniş bir bahçesi vardı. Bu bahçe cumartesi-pazar günleri tıklım tıklım dolardı. Semtteki daha çok Rum, Ermeni, Levanten aileler çocuklarıyla, süslü giysileriyle, daha sabahtan bahçenin tahta masalarını doldurmuş olurdu. Bahçe, öğleyin çevreden gelen her kesimden halkla yükünü almış olurdu. Bizim gibi İstanbul'un karşı yakasından gelenlerse ancak ikindiye doğru boşalan masalardan bir-ikisine yerleşirdi. Semttekilerle çevreden gelenler elleri kolları dolu yiyecekleriyle gelip öğle yemeklerini bira eşliğinde, piknik heyecanı içinde yerlerdi. Alan, bahçe hoparlöründe çalınan plaklarla söylenen şarkılara katılanlarla, kimi zaman yanında getirdiği çalgısını tıngırdatanlarla zaten bir piknik havası oluştururdu. (...) Garson, getirdiği buz gibi soğuk bira fiçisinin musluğunu tahtadan balyozla vurarak takar, ardından döner giderdi. Gerisi sana kalıyordu. Tahta musluğu açıp birayı köpürte köpürte bardağa doldurarak içmek. Bizim gibi bir baş, bir traş delikanlılara düşen küçük kese kâğıtlarında getirdikleri ılık çerezleri soğuk birayla yudumlamaktı. Mevsimine göre kirazla caneriği getirenler de olurdu. Biz arkadaşım Ayhan'la çoğunluk bu ikinci menüyü yeğlerdik. Biz ikimiz getirdiğimiz yalın mezeyle beş litrelik fiçiyi devirdiğimizde kafayı bulur çıkardık (Özyalçiner, 2019).

Bira bahçesi elbette sadece fabrikanın evreniyle sınırlı bir kültür değildir. Bira bahçesi kültürü İstanbul'da giderek yaygın bir gündelik hayat alışkanlığına dönüşür. Fabrikanın bulunduğu mntıkada, Şişli etrafında başka bira bahçeleri de vardır. Örneğin Spiro Bahçesi. Bu bahçeleri hatırlamak ve tanıklarına erişmek giderek güçleşir. Mario Levi şöyle aktarır:

Daha eski günlerdense, Bomonti'de bir yerlerde, biranın fiçiden içildiği büyük bir bahçenin resmi hafızanın bir yerlerine takılmış. Belki de adı Bomonti Bira Bahçesi'dir. Ama burası sana hatıralarını kaleme alanların anlattıklarından kalmış olabilir, emin olamıyorsun. Hürriyet-i Ebediyye'de kalmış Spiro Bahçesi'yse daha çok senin. Bundan şüphelen yok. Ne var ki işin tuhaf tarafı, orayı hatırlayana çok çok uzun bir süre hiç rastlayamadın ilerleyen yıllarında. Hatıraları dile getiren yazılara boş yere baktın. Bahçe hafızalardan bile silinmişti sanki. Bahar akşamlarında oraya deden ve anneannenle sık sık giderdin oysa. Yine o günlerin tabiriyle biraz hava almak için. Masaların birine oturmuş, biraz zorlanarak da olsa şişeden gazoz içtiğini de iyi kötü hatırlıyordun. Yerin izini süremeyecek kadar yalnız ve tek başına kalmıştın ama. Bahçenin tam nerede kaldığını bile kestirmen mümkün değildi. Şehrinin sana oynadığı kötü oyunlardan biriydi bu. Bir yer nasıl bu kadar kaybolabilirdi?

Cevap yoktu, hiçbir yerden gelmiyordu. Bu belki senin iz sürmekteki beceriksizliğindi, acemiliğindi ama, karşı karşıya kaldığın gerçek buydu (Levi, 2010, s.166).

Bomonti Bira Fabrikası yolu üzerinde hâlâ aynı ismi taşıyan cadde, Silahşör Caddesi'nin girişinde bulunan bir birahaneye ait bahçe de örneklerden biridir (Görsel 4.9).

Görsel 4.9: 1930'lar İstanbul, Şişli, Bomonti Caddesi'nde bulunan Kapoçi Birahanesi ve Lokanta Transval.

Bira bahçeleri üzerine onlarca anlatı bulabilmek mümkün. Bu anlatılardan biri yazar, amatör tiyatrocü ve ressam Bercuhi Berberyan, çocuk gözüyle bira bahçelerini nasıl gördüğünü paylaşır:

Giderdik biz küçükken ailece, öyle hoş bir bahçeydi ki Burgaz'daki İndos ve Paradisos bahçeleri gibi... Masalara altlarında musluk olan fiçılarla bira verilirdi, evden yemek götürürdük. Eh biz daha gazoz yaşındaydık tabii. O bahçeye benzer bir aile bahçesi de Kurtuluş Sondurak'ta vardı. Akropolis'ti adı. Tabii zaman daha Rumların bol olduğu zaman... Komşular toplaşıp giderlerdi, eğlenirdik, müzik falan olurdu, ağaçtan ağaca ıslıl ıslıl ampuller asılırdı, bayılırdık o eğlencelere (Berberyan, 2021).

Bira bahçesi kültürü, toplumsal bellekte çağrışımlar yoluyla coğrafyalar kat eder. Bu çağrışımlar doğrudan buz gibi bir bira odağında kurulmaz onun etrafında genişleyen ve etkileşim kuran, keyif üreten bağlamıyla var olur. Ankara Bira Fabrikası'nın bira bahçesi hakkında yazılanlar fikir verebilir:

Yeni açılan bahçe Ankara'nın mühim bir ihtiyacını tatmin etmektedir. Gerçi Bomonti deyince bizim aklımıza İstanbul ve Kadıköy'ündeki Bomonti gelir. İstanbul'da yeşillikler ve çitler arasındaki kuytu ve loş Bomonti'yi burada bulamazsınız. Çünkü burada yeni dikilmiş bir iki çubuktan başka ağaç yoktur. Kadıköyündeki Bomonti'nin mehtap altında ürperen denizini, muhteşem ufkunu, bütün şiir ve güzelliğini burada aramak da garip bir züppelik olur. Zira bizim bahçenin ufku, bahçe duvarı ve yeşil tahta yağmurluklar ile kaplanmıştır. Bomonti

demek ağaç, yeşillik, deniz, mehtap, şiir ve güzellik demek olmadığına ve Bomonti bizde bir bira tedaisi (çağrışımı) yaptığına göre, bizim Ankara'nın da mükemmel bir Bomontisi var demektir (Son Posta Gazetesi, 1932, s.4).

O yıllarda biranın ve biranın içildiği mekânlar olan bira bahçelerinin imgesi, gündelik hayat içinde işgal ettiği yerde bizzat hayatın kendisi olarak yer alırken bugün, o zamana özlem duyanların yinelenemeyecek olana, neşeli ve gösterişli bir kültüre nostaljik bakışının alanına da girer.

4.5. Edebiyatın, Sanatın ve Emeğin Bira Bahçesi

Bomonti Bira Fabrikası, İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatına bira bahçelerini entegre eden birayı Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet kent kültürünün ayrılmaz bir parçası haline getirir (Sabanoğlu, 2022). Bomonti Bira Fabrikası'nın bahçesi, kendi ismiyle Bomonti Bira Bahçesi'ne özgü anlatılar toplumun farklı kesimlerinden yükselir. Sadece kalbur üstü ya da zengin bir sınıf tarafından sahiplenilen bir mekân değil, halka hitap eden ve halkın kullanıma açık bir uğrak yeridir. Sanatçıların, edebiyatçıların ve fabrika işçilerinin anlatılarında karşımıza çıkan bir fenomendir (Görsel 4.10). Özellikle farklı profillerden bira bahçesini deneyimleyenlerin betimleyici anlatılarıyla bahçenin farklı niteliklerini öne çıkararak bahçenin çoklu anlamını görünür kılmak önem taşır. Toplumsal belleğe kazınmış, kamusal alanda içki kültürünün mihenk taşlarından biri olan bira bahçesi kültürünü kaybetmenin toplumsal miras ile bağını düşünmek değerlidir.

Görsel 4.10: Bomonti Bira Fabrikası arpa malt çalışanları Bomonti Bira Bahçesi'nde, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

O bira bahçesinde İsmet İnönü gelip bira içer (Zeki I.(I), 2009). Bira bahçesinde Beyoğlu Rum Erkek Lisesi Zoğrafyon mezunlarının yaptığı gibi mezuniyet buluşmaları (Yentürk, 2003, s.156), 27 Ocak 1899 tarihli son Alman İmparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm'in 40'ıncı yaş günü (Sandalcı, 2009, s.50), Kalespor Gençlik Kulübü'nün bağış toplamak için "Gardenparti" etkinliği (Sabanoğlu, 2022) ya da Osmanlı Orkestrası performansı (1912) yapılır. Hatta 1913 yılında Darülaceze bünyesinde 60 öğrenciyle müzik öğrenimine başlayan müzik öğretmenlerinden birisi de Orhan Veli'nin babası Veli Bey'dir. Darülaceze mızıka takımıyla konserler vererek kurumlarına gelir sağlar (Yıldırım, 2014, s.232). Bu gibi etkinliklerin duyurusu ise gazete ilanları aracılığıyla yapılır (Görsel 4.11, Görsel 4.12).

Görsel 4.11: Solda Bomonti Bira Bahçesi ilanı Kaynak: Cumhuriyet Gazetesi, 7 Temmuz 1939 sağda Bomonti Bira Bahçesi ilanı Kaynak: Akşam Gazetesi, 9 Nisan 1938.

Görsel 4.12: Solda bira bahçesi ilanı, Kaynak: Haber Gazetesi. (1935b, Haziran 16). Sağda sunnet düşünü ilanı, Kaynak: Hürbilek Gazetesi. (1948a, Temmuz 24).

Bahçede gerçekleşen kutlamalarda eğlenmenin bir sosyal adabı olduğu konuşulur. Şapkalı, döpiyesli, şık olmaya çaba harcayan insanlar vardır, taşkınlıklar hoş karşılanmaz (Kovaçi Uygan, 2023) (Görsel 4.13). Bir fotoğrafta rastladığım bira bahçesi kullanıcıları arasında şıklığıyla da meşhur isimlerden biri Simon Sevsat'tır (kendisi cüce Simon olarak bilinir). Özellikle Beyoğlu'nda şöhreti yüksek, İstanbul halkının ise elinin uğurlu olduğuna inandığı biridir. Beyazıt'ta Güllü Agop Tiyatrosu'nda sahneye konulan "Leblebici Horhor" operetinde önemli bir rolde sahneye çıkması ve sonrasında sinemada iki film deneyiminden sonra seyyar piyancı olarak şans dağıtan Cüce Simon yüksek olasılıkla bira bahçesinde de piyango satışı yapar (Tutel, 2015).

Görsel 4.13: Solda Bomonti Bira Bahçesi Kaynak: Kovaçi Uygan, E. (2023).
“Üzerinde İnsanlığın Bina Edildiği İçki” Bira. Şalom Dergi. Erişim: 13 Temmuz
2023 <https://dergi.salom.com.tr/haber-1276>
uzerinde_insanligin_bina_edildigi_icki__bira.html sağda Bomonti bahçesinde bira
içen Osmanlı subayları, 1919, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi.

İşçiler bira bahçesine gitmeyi severler fakat ekonomik olarak planlama yapmaları gerektiği için her gün ve hesapsız gidebildikleri bir yer olmaz. Bu erişme güçlüğü, anılarında bahçenin daha özel bir yer olarak hatırlanmasına yol açar. Bira bahçesi zaman içinde halk için daha ucuz ve yüksek kaliteli bira sağlayan bir hizmet verecektir.

Genelde avans aldığımızda dört arkadaş bir beşlik fiçiyı açtırırdık. Ayrıca bahsedilmesi gereken bira bahçesinin bir başka özelliği gidenlerin yanlarında yemeklerini de götürebilmesidir. Birayı bahçeden almak kaydıyla istediğin yemeği götürüp masanın üzerine koymak serbest. Birayı ister duble ister fiçı açtır. Bahçede hem kavga eksik olmazdı hem yeni dostluk ve arkadaşlıklar başlardı. Kavgalar çabuk biterdi. Kasımpaşa, Kağıthane gibi çevre mahallelerden gelenler olurdu. Sonraları bahçe özelliğini kaybetti. Hürriyet Tepesi’ne bir bahçe yapıldı ama Bomonti Bira Bahçesi gibi olmadı. Ömrü de uzun olmadı. Sonra yazlık sinemaya döndü, misyonunu bitirdi ve kapandı (Zeki I.(I), 2009).

Sosyalleşme ve içme ritüellerinin gerçekleştiği, sınıfsal ve kültürel olarak farklı kesimlerin karşılaştığı mekânların başında gelen bira bahçelerinin kullanıcıları arasında semtteki fabrika işçileri ve belirttiğim gibi bira işçileri de vardır. Levanten ve gayrimüslimlerle paylaştıkları yaşam alanının paydaşları olarak işçiler semti etkileyen, semtten etkilenen ve dönüştürücü, yaratıcı ilişkiler kurabilen özneler olarak rol alır. Bira bahçesi de çok sayıda farklı toplulukların kullanımıyla önemli bir

karşılaşma mekânına dönüşür. Bomonti’de çocukluğunu yaşamış olan tiyatrocu Arto Berberyan, 2000 yılında basılan kitabında bahçeye dair şöyle yazar:

Bir alemde o bahçe. Yemekler evden getirilirdi. Zeytinyağlı dolma, kuru köfte, Rus Salatası (o zamanlar komünizm tehlikesi pek yoktu ki Amerikan’a dönmemiştii daha). Bir masaya yerleşilir, garson isteğe göre ufak ya da büyük bir bira fıçısını çapraz ayaklarıyla yanı başınıza yerleştirir, büyük bir gösterişle yumuşak tapaya tahta musluğu çakar sonra da bardakları doldururdu. Biraya özel kalın, kulplu, üzerleri düz kesimli olurdu bu bardaklar. Serindi, iç açıcıydı bira, köpük köpük... Akşama doğru ağaçların arasında renkli ampuller yakılırdı. Ondan sonra vur patlasın çal oynasın; ama bilemedin on bir buçuğa kadar. Etraftaki evler hayatlarından memnundular ama racon racondu. Ne güzel kokardı o biranın baş mezesi kaşar peyniri; pek hoş bir lezzeti vardı. Bir de francala bembeyaz çıtır çıtır, ince uzun bir ekmek çeşidiydi. Düz ekmekten pahalıydı. Hani sonradan görme zengin “ekmek mi yesem francala mı?” dermiş ya işte bu o francalaydı. Bir dilimde adam gibi kokan domates varsa (ki zaten başka türlü yoktu)... Şimdi o bahçenin ağaçları kesildi ve alan Feriköy Pazarı’na tahsis edildi (Berberyan, 2000, s.11).

Hagop Mintzuri, 1897-1940 tarihleri arasındaki İstanbul anılarını yazdığı kitabında, Bomonti Bira Bahçesi’ndeki ilk birasını içişini anlatır:

Yazın bir pazar günü bizi fırından alıp Bomonti’ye bira içmeye götürdü. Yedi kişiydik. Ben o güne kadar bira içmemiştim ve birayı bilmiyordum. Bomonti’de alçak duvarlı geniş bir bahçeye girdik. Feriköy görünüyordu oradan. Seyrek seyrek binalar ve birçok açık alan... Masalardaki bira dolu bardaklar, güneşte turuncu renkte parlamaktaydılar. Ben kendi aklımla bal şerbeti sandım. Peteksiz, cibresiz saf bal o renkte olur. Masada önümüze dolu bardaklar koydular. Şerbet içecekmiş gibi, büyük bir iştahla bardağı kaldırdım. Ağzıma götürüp bir yudum aldım. Fakat sarsılıp hemen bardağı indirdim. Öyle acı geldi ki ağzımdakini yutamayıp tükürdüm. İçmem için ısrar ettiler. Hayır içmem dedim. Tekrar ısrar ettiklerinde kızdım. Niye ısrar ediyorsunuz neyini içeceğim ki? Güzel şeydir, alışırsın, kuvvet verir. Benim kuvvetim var, kuvveti ne yapacağım ki? Yandaki masalardakilerde Ermeniydiler. Bana baktılar. Baksınlardı. Gerçi masaların üzerinde pek güzel altın gibi parlıyordu bardaklar. Ama içilecek şey değildi acıydı (Mintzuri, 2002, s.20).

Hagop Mintzuri, acaba bu deneyimden sonra bira içmekten zevk duyduğu zamanlar yaşar mı? Anılmadan geçilmeyecek isimler arasında yer alan İslam Çupi, daha yakın bir tarihte bira bahçesine dair anımsadıklarını yazar:

İlk gençlikteki bozuk deliliğimin geçtiği Bomonti Bira Bahçesi, Şişli Camii’nin arka diplerine düşen Sıracevizler – Okmeydanı arası, otoyolların bir okul sınıfı geometri tahtası gibi kesiştiği kesimde idi, yanlış hatırlamıyorsam.

Geniş, üstünde demirlerin oymalı burmalı şekiller çizdiği sarmaşık bürümüş bir kapıdan içeriye girilen, her türlü ağaç türleri ile yeşillenen ve gölgelenen bahçe, o yöre halkı ile birlikte, İstanbul halkının boynuna zümrüt bir gerdanlık gibi takılırdı.

Bahçe, doğal dokusunu olduğu gibi muhafaza eder, çardak altında, öteye beriye konmuş sabit odun masaların etrafına takım takım oturan müşteriler, dışarıdan getirdikleri çıkın paketlerini açarak biralarını yudumlardı, keyifle.

Bahçenin ortalık yerinde Tekel'e ait ahşap, geniş bir büfe veya hangar bulunur, beli beyaz önlüklü, kar adamına benzeyen ateş adımlı garsonlar, ellerindeki büyük ve boş bardakları, rekafatindeki 5-7 litrelik fiçileri taşıyan ikinci adamları ile, hassas bir maraton koşucusu gibi götürüp, müşterilerinin önüne koyarlardı.

Fiçilerdeki normal ve siyah biranın, dev bardaklardan içime küçücük yudumlarla inmesi, benim durağan gençliğimi depresler, aynı yaştaki İstanbul'la kol kola girerdim, adeta...

Pangaltı'dan Feriköy, Kurtuluş ve Şişli'den ebeveynleri ile gelen azınlık kızları ile hazımlı bir İstanbul koalisyonu kurar, herkesin birbirini gördüğü beton pistte, notaları pek acemi çıkan bir orkestra ile dans ederdik.

İlk aşk denilen iki vücudun şaha kalkışı, kulağa fısıldanan, tecrübeden geçmemiş bir iki titrek cümle, arkadaşlık konusunda yavaş yavaş birbirini kavramaya çalışan eller, Bomonti bahçesinde başlayıp biten kısa metrajlı filmler gibi, geceler boyu oynar dururdu, rüyalarımda (Çupi, 1994).

Şair Ziya Paşa hatıralarında Bomonti'ye de yer verir. Bomonti'ye giden yol üzerinde sağda meşhur İdeal Meyhanesi bulunduğunu, Bomonti Bira Bahçesi'nin meşhur olduğunu ve fiçi biralarla kokoreç yendiğini yazar (Görsel 4.14)⁸². 1967 yılında Ankara Radyosu'nda yayınlanan Bomonti Bira Bahçesi reklamında kuzu çevirme yapıldığını da öğreniriz.

⁸² Şair Ziya Paşa, Eski İstanbul Anıları, s.30, Arşiv kayıt numarası: 001552253007. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi

Görsel 4.14: Soldan ikinci bira işçisi Kâmil Beğendik, 1940'lar Bomonti Bira Bahçesi'nde kokoreç servisi Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu Ankara isimli romanında Murat karakteri Bomonti'de bira bahçesinde biradan aldığı zevki anlatır:

"Buz mübarek, buz!..." diyordu. (Sonra birden yüzünü yeisle buruşturdu.) "Canına yandığım, arattım, arattım, bayat mayat bir şişe bira bulduramadım. Ah, bir bardak bira, gözümde tütüyor. İstanbul'da iken yaz geldi mi, haftada hiç olmazsa, iki defa soluğu Bomonti'de alırdım. Hani ne diyorlar ona, şöp mu, pop mu, işte o bardaklarla üç tane üst üste yuvarladım mı bütün günün yorgunluğunu unutturdu (Karaosmanoğlu, 1987, s.60).

Ahmet Mithat Efendi'nin roman kahramanlarını yaratırken Bomonti'nin sırtları diye tarif ettiği kırlar bira bahçesinin etrafını sarıp çevreleyen bostanlardır: Roman kahramanları için mehtap gezintisi ilham vericidir:

Parlak bir ay ışığı... Temkinli, uslu akıllı birer tip olan roman kahramanları yanlarında Kalyopi ve Agavni, araba ile bir mehtap alemi yapmak istiyorlar. - Nereye gidecekler? Ver elini Feriköy'ü! Demek o zamanlar şimdiki Şişli, Bomonti sırtlarına تنها, kır yerler olduğundan mehtap seyrine gidilirmiş. Zaten Ahmet Mithat Efendi bu gezintiden bahsederken «gece yarısı çıldırmaşçasına kırları dolaşmayı, pek uygun» bulmuyor; «oralarda hem otel hem meyhane hem de her türlü çekiye gelir bir ev varmış; sahibesi «Avrupalı ise de

pek çok zamandır İstanbul'a yerleşmiş, mesleğine hayli ilerlemiş, şöhret salmış» imiş. İşte kırlarda kalmamak ve biraz oturmak için o evin kapısını çalıyorlar⁸³.

Kantocu Şamran Hanım'ın torunu piyanist Aleks Kelecı, olgunluk çağında olan ünlü kantocu Şamran Hanım, 1920'li yılların sonlarında 40-45 yaşlarındayken pazar günleri, ailecek Şişli'deki “**Bomonti**” bahçesine gittiklerini, biraların içildiğini ve körüklü bir makinenin karşısında poz verildiğini 1928 tarihli bir fotoğrafa referansla anlatır⁸⁴. 1950'li yıllarda Bomonti Bira Bahçesi'nde ilk kez sahne alanlar arasında Neşe Karaböcek de vardır⁸⁵.

Görsel 4.15: Solda, 1928, Bomonti Bahçesi'nde Kelecı ailesi toplu halde: (Soldan sağa) Aleks, dedesi, babası Sahak bey (ayakta), annesi Maria, babaanne Şamran hanım, eniştesi Arto Hrenyan, halası Anjel ve kardeşi Hans, Kaynak: Akçura, G. (2002a). *Gramofon Çağı—Ivır Zıvır Tarihi 2*. Om Yayıncılık ⁸⁶ sağda ise Cemil Alevli nişanlısıyla Bomonti Bira Bahçesi'nde, 1925, Kaynak: Akman, H., & Alevli Ersoy, N. (2021). *Cemil Alevli: Türk Tekstil ve Eğitim Sektöründe Gaziantep'te Bir Öncü* (1. Baskı). Doğan Kitap.

1901 yılında doğduğu Gaziantep'ten Almanya'ya yükseköğrenim için gönderilen beş öğrenciden birisi olan, döndüğünde Gaziantep'te modern sanayinin kurulmasına önemli katkılar sunan siyasetçi Cemil Alevli, kendi adını taşıyan kitapta

⁸³ Refik Halid Karay, Hesap Pusulalı Adam, s.5, Arşiv kayıt numarası: 001520560006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

⁸⁴ Beki Bardavid, Bomonti'de Altmış Yıl Önce, Arşiv kayıt numarası: 001525845006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

⁸⁵ 2017 yılında gerçekleşen Zinnure Türe tarafından tasarlanan ve A Corner In The World iş birliğiyle gerçekleşen Sarı Güzergâh isimli projede yer alan Bomonti Bira Bahçesi isimli ses kaydında yer alır.

⁸⁶ Aleks Kelecı ile 1977 yılında röportaj yapan Gökhan Akçura'nın “Bir piyanistin öyküsü: Aleks Kelecı” isimli yazısı incelenebilir.

“Almanya’dan bir ara İstanbul’a gelen Cemil Alevli, büyük dayısının kızı Mehlika ile nişanlanıp geri döndü. Genç nişanlılar Bomonti Bira Bahçesi’nde görülüyor (1925)” notuyla yer alan bir fotoğraftadır (Görsel 4.15). Bomonti Bira Bahçesi etrafında gerçekleşen yaşamsal anlar, hatırlama pratikleri ve gündelik yaşamı neşeli, paylaşılır ve ritüelleriyle kutlamaya değer hale getiren eylemlerin yanında hoşnutsuzluk içeren bir yoruma da rastlanır.

Yaz aylarında Bomonti Bira Bahçesi’nden tramvay caddesine kadar sokaklar sarhoşlarla doluyor. Vatandaş şikayetçi. Geç vakitlerde naralar atılıyor, <Avaramu> şarkısı yatak odalarından içeriye doluyor, hele kadınlara genç kızlara hiç rahat yok. Geçen akşam komşunun hizmetçisi Zeynep Hanım (gelin, torun sahibi, ihtiyarcık) soluk soluğa geldi. Bomonti’den dönen sarhoşun biri beline sarılmış, <gel abla, gidelim> demiş. Musallat olmuş. Vakit erken, hava alacakaranlık! Bütün bunlar üç avuç arpanın başı altından çıkıyor. Üç avuç arpa bir duble bira oluyor, dubleler çoğalıyor, mideler şişiyor, kafalar dönüyor (Görkey, 1955).

Bomonti Bira Fabrikası’yla beraber ilk örnek model olarak fabrikada üretilen birayı servis ederek hayat bulan bira bahçelerinin kültürel bellekte muazzam bir yeri olduğu açıktır.

4.6. Kestane ve İhlamurların Gölgesinde Buz Gibi Bir Bira

Bira içilen mekânlar, biranın icadı kadar eskidir. Bira içme kültürünün gerçekleştiği bu sosyalleşme mekânlarının evrimleşmiş güncel hali bira bahçeleridir. Bira bahçeleri, 19. yüzyılda Almanya’nın Bavyera eyaletinde ortaya çıkar. Güney Almanya’da bira bahçeleri popülerliğini hâlâ sürdürür, Alman kültüründe temel bir unsur olarak kabul görmüş bir gelenektir. Bira bahçeleri, basit bir forma sahip masalarda kalabalıkların beraberce oturduğu, genellikle ağaçların altında bira ve yiyecek servisinin yapıldığı açık hava ortamlarına sahiptir (Conrad, 2021). Bahçelerde biranın soğuk servis edilebilmesi büyük önem taşır. Eski zamanlarda elektrik ve dolayısıyla soğutucuların olmadığı yaz aylarında biralarını serin tutmak isteyen bira üreticileri yeraltında mahzenler inşa ederler.

Bira mahzenleri, bira yapımcılarının üretim yapmadıkları aylar boyunca mevcut biralarını depolamalarına da olanak sağlıyordu. Böylece, yaz aylarında taze ve kararlı (bozulmayan) bira tedarik etmeleri garanti edilmiş oluyordu. Mahzenlerde sıcaklığı düşük tutmanın bir başka yöntemi olarak, bira yapımcıları geniş yaprakları ve kısa kökleri olan

kestane ağaçları dikeyorlardı. Böylece, mahzenden gölgeye çok büyük bir sıçramayla ulaşmak gerekmiyordu. Girişimci bira üreticileri, mahzenlerini gölgeleyen yaprak örtüsünün altına masalar ve sandalyeler yerleştirmeye başladılar; ve işte karşınızda: bira bahçesi (*In The Cool Shade Of The Beer Garden*, 2015).

O dönemlerde kış aylarında üretilen biranın bira mahzenlerinde depolanması sayesinde yaz aylarının kurak zamanlarında içecek bulunabilir. Mahzenlerde bira fiçileri buzla örtülür. Serinliği muhafaza edebilmek için bira fabrikalarında mahzenlerin üzerine, gölgelik geniş yapraklı kestane ağaçları dikilir. Zamanla işletmeciler ağaçların altına çakıl taşı döşeyip masalar yerleştirirler ve bu alanlar popüler içki içme noktaları haline gelir (Sopher, 2015). Soğuk bira depolayabilmek, büyük ve gölgeli bir bahçeye sahip olmak, biranın üretildiği mekânda satılmasını mantıklı hale getirir ve bira bahçesi geleneği böylelikle doğar. Üretilen biranın soğutulması sadece depo ya da mahzen aracılığıyla değil, 1908 yılından itibaren soğutma üniteleriyle yapılır (Zat, 1994, s.143). 1929 yılında bir gazete haberinde buz imaline başlayacak fabrikalardan biri de Bomonti Bira Fabrikası'dır. Kar kuyularında karın bitmesi ve buz buhranından dolayı buz fiyatlarının artmasıyla buzsuzluktan kurtulmak için yapılan müzakerelerden sonra fabrika hemen satışa başlayacaktır (Son Saat, 1929). Bir bira bahçesinin gölgesinin kaynağı kestane ağaçları, Münih gibi bir şehrin kendine özgü bir özelliği olarak anılabilir. Münih'te neden bu kadar çok kestane ağacı olduğu sorusunun cevabı bira bahçelerindedir (Görsel 4.16).

Görsel 4.16: Münih'te Bira Bahçesi, 1884, Tuval üzeri yağlıboya, 95-69 cm, Max Liebermann.

İstanbul'da korunarak yaşatılmış bir bira bahçesi kültürü olsaydı şehirle beraber anacağımız nitelikler arasına girebilirdi. Bomonti Bira Fabrikası'nın bira bahçesindeki kestane ağaçlarını hayal etmek ve bir bahçenin geçmişteki imgesini aramak yerine ağaçların gölgesinde oturarak bira içmek ya da çocuklarla kestane savaşı oyununa katılma olanağı da olabilirdi. Bugün bahçelerin arkeolojisini yapabilmek için ancak edebiyat, otobiyografiler ve sözlü tarihe başvurabiliyoruz. Yazar Mario Levi bahçeleri hatırlamayı ve hatırlatmayı şöyle ifade eder:

Hatırlayabilmen, Şişli'nin ve uzantılarının bir vakitler bahçelerle dolu olduğunu söyleyebilmen de birileri için anlam taşıyordur belki. Duygunda, bu söylenenlerin kimilerine göre hoş bir sedayken, kimilerinde bir zırva olduğunu, "Ne yapalım yani buralarda bir zamanlar böyle bahçeler var idiyse, bahçe her yerde vardı, sonra para etti, işhanı oldu, site oldu, öyle kalacak hali yoktu ya ... " diyebileceğini bildiğin halde direnebilirsin. Birkaç insanın neyin kaybedildiğini hissetmesi bile yeterli olabilir senin için, biliyorsun. Savaşımız buralara kadar geldi artık. Bahçeler çok silik fotoğraflar içinde kaldı artık. Neye nasıl bakacağını bile bilmiyorsun bazen (Levi, 2010, s.167).

Bira bahçeleriyle özdeşleşen bilimsel alanda Castanea adıyla bilinen kestane, yaşadığı coğrafyaya göre farklılık gösteren gövdesi dik, kırmızımtırak kabuklu ve sert, geniş yapraklı bir ağaçtır. Bilinen 16 ayrı türü olan kestane ağacı, 30 metre yüksekliğe ulaşabilen görkemli bir yapıdadır. En yüksek verimine 60. yaşında ulaşır (Subaşı, 2004). Doğal yayılış alanları içinde gölgeli ortamları seven kestane ağaçları (Soylu, 2004), gölgeleriyle bira bahçeleri için vazgeçilmez canlı varlıklar olurlar. Günümüzde Bomonti Bira Bahçesi'nin yerinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Bomonti Kampüsü bulunur. Beyoğlu Süryani Kadim Meryemana Kilisesi Vakfı ile dava geçmiş olan (Gültekin, 2015)⁸⁷ bira bahçesinin arazisi üzerinde geçmişte bir bira bahçesi olduğuna dair herhangi bir ize rastlanmaz. Fakat 1980'li yıllarda doğal yayılış alanları içinde gölgeli ortamları seven kestane ağaçlarını hatırlayan çocuklar sayesinde hafızada yeniden dolaşıma girer. Ağaçların gölgesinde çocuklar kestane ağaçlarının meyveleriyle oyunlar oynarlar:

Bu bahçede, bu Bomonti'nin o özellikle Mimar Sinan'ın olduğu bina çok kritik çünkü biz biraz böyle mahalle çocukluğu yaptık. Lojman çocukları o yokuşta baya bir oynadık. Bomonti Bira Fabrikası'nın olduğu, Bomonti Bira Fabrikası diyorum Mimar Sinan'ın olduğu yer böyle siyah bir zemini olan bir basket sahasıydı kocaman. Aslında futbol sahası kadar büyük. Aslında küçük bir futbol sahası kadar büyük. Basket potaları filan vardı. Biz oralarda çok top filan oynardık ama esas oynadığımız saçma bir şey var. Şu anda çok saçma geliyor. Tam oyunun mantığını da hatırlamıyorum ama kestane savaşları. Kestane ağaçları varmış demek ki kestaneler yere düşmüş ve biz iki grup olup baya çok ciddi bir rekabet halinde bir kestane savaşı yapardık ama kestaneler ile ne yaptığımızı hatırlamıyorum ama şeyi hatırlıyorum yani bir kestane hikâyemiz vardı ve ciddi anlamda baya ciddi bir rekabet içinde iki grup, kavga gürültülü oynardık. Oyunun kestanelerle olduğunu hatırlıyorum. O yüzden herhalde kestane ağacı var (Berna K., 2021).

Kestane ağacının yanında güzel kokusuyla meşhur ıhlamur ağaçları da genellikle bahçelere ekilir. Bomonti Bira Bahçesi'nde ıhlamur ağacı bulunduğu ilişkin net bir bilgi olmamakla birlikte kestane ağacıyla beraber incir ağaçlarının bulunduğu bilinir (Mumcu & Özer, 2020).

⁸⁷ Agos Gazetesi'nde 29 Ocak 2015 tarihinden yayınlanan habere göre, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin kampüsünün bulunduğu arazi bir davanın konusu olmuştur. Beyoğlu Süryani Kadim Meryemana Kilisesi Vakfı, Bomonti'de kendilerine bağış yapılan ve daha sonra el konulan arazileri için 2015 yılında iade davası açar ve kazanır.

Bira bahçeleri genellikle nehir kenarlarında kurulurlar. Kış aylarında nehirden donan buz kütleleri çıkarılır, bira mahzenlerine taşınarak mahzenlerdeki bira mayaları bu sayede soğuk tutulur. Buz ve bira ilişkisi, Bomonti kardeşlerin sanayi devrimine paralel bir şekilde buhar makinesiyle bira imalatı beraberinde elektrik motoruyla buz üreten birer üretici olmalarını anlaşılır kılar. Yukarıda belirttiğim gibi soğutma teknolojileri gelişmediği için birayı üretildiği yerde yani bira bahçesinde içmek daha akıllıcadır. Aynı zamanda fabrika için çok gerekli olan suyun bu mevkide birçok kuyuda bulunması nedeniyle bira üretiminin burada yapılması mühimdir (Doğru, 1938, s.6). Bira bahçesinin eskiden bulunduğu, şimdi üniversite kampüsü olan alanın bitişik sokağının da Nehir Sokağı ismini taşıması düşünmeye değerdir (Görsel 4.17).

Görsel 4.17: Solda Nehir Sokak tabelası sağda Bomonti Bira Bahçesi yerinde duran Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Öğrenci kantini, 22 Mayıs 2023 Alan Gezisi, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

Arkasındaki tabelada "bir bardak bira 20" yazısının okunaklı olduğu, Bomonti Bira Fabrikası başlığıyla Salt Araştırma arşivinde yer alan, Osmanlı fotoğrafçılığının en bilindik örneklerini üreten fotoğraf stüdyosunun sahipleri Sebah & Joaillier'e ait bir fotoğraf vardır. Süs havuzunun Bomonti Bira Bahçesi'ne ait olduğunu doğrulayan bilgi ise bira içen misafirlerinin arka fonunda aynı seride rastladığımız başka bir fotoğraftan gelir. Bu haliyle Bomonti Bira Bahçesi'ne dair bildiğimiz neşeli ve

kalabalık, bira içilen bahçe fotoğraflarından farklı olarak bu fotoğraf bahçenin peyzajına dair başka bir bilgi sunar. Bahçenin hafızasına ve suya dair yeni bir imge üretir (Fotoğraf: Sebah & Joaillier) (Görsel 4.18, Görsel 4.19).

Görsel 4.18: Bomonti Bira Bahçesi ve süs havuzu, Fotoğraf Sebah & Joaillier⁸⁸.

Görsel 4.19: Advie Hanım, Safi Arel, Müzdan Arel ve Celadet Kocabaş Bomonti'de bira içerken, 31 Mayıs 1931, Fotoğraf Sebah & Joaillier⁸⁹.

⁸⁸ İlgili fotoğraflara Salt Araştırma arşivinden AHISTFERI005 koduyla erişilebilir.

⁸⁹ İlgili fotoğraflara Salt Araştırma arşivinden AFMSBTH051 koduyla erişilebilir.

Liji Pulcu Çizmeciyan da kitabında mor salkımlı fiskiyeli bir havuzlu bahçe olarak bira bahçesini tarif eder (Pulcu Çizmeciyan, 2020, ss.112-113). Sosyal medyada @birafabrikasibomonti hesabında paylaşılan bir fotoğrafın altına yazılan yorum da bu tahmini doğrular:

Ne güzel yerdi Bomonti Bira Bahçesi. Ailece giderdik. Ben bahçenin ortasındaki havuza giderdim orada kırmızı süs balıkları vardı, onları seyredirdim. Çocukluk işte. Bu dediklerim 60 yıl öncesine dayanır. Arada bir bana da o buz gibi fiçiden bira verirlerdi (Celal U., 2022).

Özetle bira bahçesi, çok yönlü bir bakışa tabi tutulduğunda, mekânsal nitelikleriyle gündelik yaşamda yol açtığı kültürel karşılaşmalarla, zamanın ruhu içindeki sembolik yüklenimleriyle ve şimdide kazandığı anlamlarla eşi benzeri olmayan bir gerçekliğe dönüşür. Bira bahçesi gibi fabrikanın merkezinde olduğu müşterekleşmeyi mümkün kılan başka yapılar da vardır. Müşterek yaşam alanları olan fabrika lojmanı, kooperatifler aracılığıyla birliktelikler ve karşılaşmalar emeğin özneleriyle diğer özneler arasında diyalogla ve etkileşimlerle açılarak genişler. Gündelik hayatı örgütleme pratikleri içerisinde ise direnişler, grevler, maçlar ve müsabakalar vüku bulur.

4.7. Müşterek Yaşamlar

Fabrika çalışanlarının fabrika dışında gündelik hayata karışabilmesini mümkün kılan mekânsal ve kolektif ilişkilene biçimlerinin yanı sıra başka tür ortaklıklar da kurulur. Bira bahçelerinde sosyal yaşam sürerken ülkenin dönemsel koşullarıyla şekillenen fabrika çalışanlarına sunulan olanaklar ya da onların çabalarıyla kurulan ortak alanlar kritik önemdedir. Sosyal ve ekonomik boyutlarıyla topluluğun müşterek faydasının gözetildiği ortaklıklar daha kapsayıcı bir ifadeyle ortaklaştırılan yaşamsal alanlar için araçlar geliştirilir. Fabrikaya özgü örnekler arasında hem fiziki mekânları olan kooperatifler ve fabrika lojmanları hem de yaşamsal ortaklıkların coşkusunu taşıyan karşılaşmalar, fabrika içi ve fabrikalar arası yapılan maçlar ve müsabakalar vardır.

4.7.1.Fabrika Lojmanı

Fabrika yaklaşık olarak 40 dönümlük bir alanın içinde faaliyet gösterir. Fabrikanın ana binaları ve atölyeleri dışında, fabrika yöneticileri ve idari görev yapan memurları

20 hanelik fabrika lojmanlarında yaşar. Bira Fabrikası işçilerinin yanı sıra Tekel bünyesinde çalışan üst rütbeli memurlar da ihtiyaç duyduklarında lojmanları kullanırlar. Bu memurlardan biri de Cibali Sigara Fabrikası Müdürü Ali İhsan Tekvar'dır. Tekvar ailesiyle birlikte 1956 ile 1961 yılları arasında lojmanda yaşar. Müzik dünyasında tanınan solist ve basketbol oyuncusu Arhan Tekvar 20'li yaşlarında maden mühendisliği bölümünde öğrencidir. Ailecek lojmana yerleşmeleri Adnan Menderes başbakanlığı döneminde Başbakanlık Müsteşarlığı görevini yürüten Ahmet Salih Korur ile okul arkadaşı olan babası Ali İhsan Tekvar arasındaki diyalogla başlar. Tekvar'ın kirada oturduğunu öğrenen Korur, 2000 kişilik devasa kadrosuyla Cibali Sigara Fabrikası Müdürü'nün kirada oturmasını devlete yakıştıramayarak acilen lojman talep eder. Bomonti Bira Fabrikası lojmanında boş bir daire bir ay içerisinde hazırlatılarak 20-25 lira kirayla (o dönem için epeyce ucuz) aileye tahsis edilir. Arhan Tekvar, devletin hediyesi olarak algıladıkları lojmanda çok renkli zaman geçirdiklerini anlatır. Babası her sabah 07:30'da fabrikanın önünde pikabına binerek kendisini Taksim'deki üniversitesine bırakır. Kira külfetinden kısmi olarak kurtuldukları için kız kardeşi paralı okulda eğitim alabilir. 1960 yılında Arhan Tekvar Türkiye'de caz geleneğini başlatan isimlerden İlham Gencer'in Şişli'deki Site Sineması'nın en üst katında açtığı "Çatı" Kulübü'nde şarkı söylemek için lojman ile kulüp arasında mekik dokur (Arhan Tekvar, 2010).

Fabrika lojman yapıları sokağa değil fabrikanın içine doğru bakar. Lojmanlar iki katlı müstakil evlerden oluşur ve dışarıdan yalıtılmış kendi içine kapalı bir karakteristiğe sahiptir.

Bomonti'de biz bu şimdiki binanın aşağılara doğru bir Mimar Sinan var ya sol tarafta aşağı inerken sağda Bomonti filan, o yokuşun baya sağında sona doğru bir yerde bizim bir lojmanımız vardı. Böyle küçük bir kapıyla girilirdi ve aslında şimdi düşünüyorum çok güzel bir yermiş baktığında yani o dönemde. İki tane böyle yan yana müstakil ev iki katlı ikisi de. Ortak bir bahçesi var ve dışarıdan izole bir şey yani o apartman gibi filan değil baya ciddi ağaçları filan olan bir yerdi (Berna K., 2021) (Görsel 4.20).

Görsel 4.20: Fabrika lojmanı olan evlerinin önünde Berna K., 1980’li yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrika lojmanıyla beraber fabrikanın bahçesi bir yaşam alanı olarak çocukların cennetidir. Bira işçisi bir babanın çocuğu olan, fabrika lojmanlarında yaşamış Birol G. oynadıkları oyunları ve muhitteki çocuk nüfusunu anlatır:

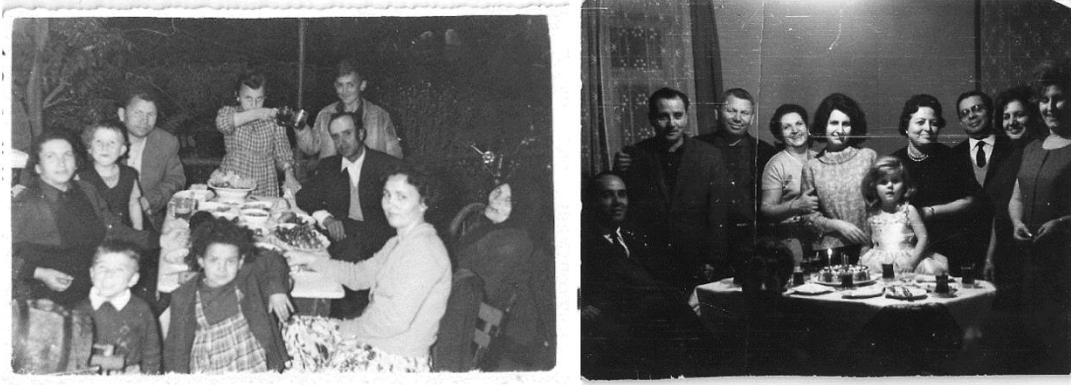
Arkadaşlarımızla buluşurduk, biz bir şey yapardık, kovboyculuk oynardık. Ondan sonra çeteler kurardık, işte ayrılırdık. O dönemde bir kara bela çetesi vardı (gülür.), bir çete daha vardı. Böyle bir şey olayı vardı, öyle bir... Futbol çok oynanırdı. İşte incir toplanırdı, dut toplanırdı. Dut ağaçları vardı, dutlar çok toplanırdı. Patenlerimiz çok vardı, paten çok kayardık, kaykay. Şey çok güzeldi, çok kalabalık bir çocuk vardı o dönemde. Herkesin çocukları yaşları 7-8-9-10-11-12, gençlik 18-19-20 filan çok yoğun bir Silahşör Caddesi ve etrafındaki bir lojmanlarda çok yoğun bir çocuk vardı. Toplasanız 50-60 tane çocuk vardı (...) Çok aktif bir dönemdi benim dönemim, 70’li yıllar (Birol G., 2011).

Fabrika çalışanları ise lojmanlarda yaşadıkları hayatın kendine özgü ve farklı niteliklerinden bahsederler. Örneğin ısıtma sistemi bunlardan biridir.

Lojmanlarımız güzeldi. Sitimle ısınırdı lojmanlar buharla ısınır çürük buharla. Kaloriferlere el değmezsin o kadar sıcak yani öyle olurdu ki camları açardık kış günü. O kadar fazla çürük sitim dolaşırdı. İşte böyle (...) fabrikadan işe yaramayan buharla, dönen buharla halbuki onu da sonradan suya çevirip kullanabilirsin o da yapılabilirdi yani. Öyle bir şey yoktu (...)

Banyolarda sıcak su var zaten bir de buhar işte banyoya girmeden önce buhar açarsın sauna gibi olurdu şey banyonun içi. Hemen hemen her lojmanda vardı o. İşte çamaşır da kaynatılabilirlerdi. Hortumu kazanın içine sokup, çamaşır kazanın orada çamaşırılık kaynayabilirdi sitimde yaparlardı yani (Ahmet T., 2022).

Fabrika lojmanları çalışanların aileleriyle birlikte sosyalleşebildikleri alanlardır. Sofralar paylaşılır, ziyaretler ve kutlamalar yapılır. Görüşmek için organize olmak pencere mesafesindedir. Pencereden pencereye birbirine seslenenler sofrada buluşmak için sözleşir (Görsel 4.21).

Görsel 4.21: Solda Demirci ailesi lojmanda yemekte, sağda fabrika lojmanında doğum günü kutlamasında komşular, Fabrika Müdürü Fahrettin Güneş, Muhasebe Müdürü Şükrü Bey, Demirci ve Savaş Ailesi, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrika lojmanının fabrika ile aynı alanın içinde olması fabrika yönetimi ya da idari yetkililerin çalışanlara hızlıca erişebilmesini sağlar. Fabrika ve çalışanlar arasında mesafenin kısılması lojmanda yaşayan fabrika memurlarının sorun ya da krizlere hızlıca müdahale edebilmesi anlamına gelir.

Devlet bize lojman verdi Allah razı olsun ama bize de fabrikanın bekçiliğini yaptırdı. Anlatabildim mi? Fabrikayı da bekledik biz. Gece o zaman biz benim zamanımda özellikle fiçı birayı %300 artırdık. %300 fiçı birayı. Bu Çiçek Pasajı, Beyoğlu falan filan hepsi bize döndüler fiçı birasında. Bütün o birahaneler bir Ahmet Tugay'ın varlığını biliyor şahsını kesinlikle görmüyor. Telefon açıyor gece 12, 1, 2 şefim benim biram bitti ne yapacağım 12'de mesela? Yemin ediyorum yataktan kalkar giderim fabrikaya. Bekçi ile beraber fiçı ambarını açardık. Adamın parasını alırdık boş fiçıları alırdık. Dolu fiçıyı verirdik. Bekçiye bırakırdım parayı. Yazardık orada tutanak tutardık. Gelirdik eve yatağa yatardık tekrar ve eşim bana demiştir ki fabrikayla mı nikahlısın sen! (Ahmet T., 2022)

4.7.2.Kooperatifler

Fabrika bünyesinde iki tür kooperatif bulunur. Barınma gereksinimini karşılamak üzere kurulan yapı kooperatifi ve fabrika alanında aynı zamanda bir satış mekânı olan tüketim kooperatifi. Yapı kooperatifi, devletin ucuz arsa temin etmesiyle beraber inşa edilmesi mümkün hale gelen fabrika çalışanları için edinilebilir konut sağlayan yapılardır. Yapı kooperatifleri yaşam kalitesini artırmaya destek sunan ve toplumsal yarar üreten araçlar olarak işlev görür.

1940'lı ve 1950'li yıllar yapı kooperatifçiliği açısından verimli tartışmaların gerçekleştirildiği yıllardır. Barınma ihtiyacının karşılanması için elverişli kamusal araçların geliştirmesi şarttır. Akılcı bir yöntem olarak ucuz konutun kolektif çalışma ve dayanışma yoluyla temin edilmesi yoluna başvurulur. Bu ihtiyacın arka planında sanayi bölgelerine yakın konumlanan, emekçilerin yaşam alanlarına dönüşen gecekondu bölgelerindeki koşullar yatar. Barınma bir tercih değil, mecburiyettir (Yiğit, 2010, s.119) ve bu yaşamsal ihtiyacın insani koşullarda karşılanması ve barınma güvencesi talebi olarak görünür olmaya başlar.

Devletin ve emekçinin konuya artan ilgisine paralel olarak Bomonti Bira Fabrikası'nda da yapı kooperatifi tartışmaları başlar ve 1950 yılında arsa teminiyle beraber ilk yapı kooperatifi kurulur⁹⁰. İlk denemede ihtiyaç duyulan para, işçilerin kendi aralarında altın yüzük, bilezik, zincir gibi sahip oldukları ziynet eşyaları satılarak elde edilir ve temin edilen parayla proje hazırlatılarak müteahhitte gidilir ama süreç tamamlanamaz (Kirmanoğlu vd., 1999, s.109). Arsanın temin edilme hikâyesi ise şöyle gerçekleşir: Doktor, Yeşilaycı, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı, karikatüristlerin tabiriyle 'Küçük Vali' Fahrettin Kerim Gökay'ın⁹¹ içki düşmanlığı ve içkiye karşı mücadelesinin hararetli zamanlarında küçük 35 cc'lik rakının piyasaya çıktığı günlerde, kısa boylu Gökay'a benzetilerek meyhane müdavimlerince "Fahrettin Kerim" ismiyle anılır (Akçura, 2021). Bira Fabrikası

⁹⁰ Sonraki yıllarda fabrika ile dolaylı olarak bağlantılandırılacak kooperatifler de vardır. Örneğin Tek Gıda-İş Sendikası tarafından Genel Merkez mensupları için bir kooperatif de kurulur. Site kurulması öngörülen Kozyatağı'nda alınan arsa 1975 sonunda kooperatif ortaklarına teslim edilir (Daysal, 2002, s.178).

⁹¹ Ayrıca ekte yer alan Cumhuriyet Zamanında Bira başlıklı metinde Fahrettin Kerim Gökay'a dair detaylı bilgi bulunabilir.

işçilerinin kaderinde ise kooperatif için İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Gökay'ın kapısını çalmak vardır. Fabrika çalışanları sendikacılar aracılığıyla kooperatif kurduklarını fakat arsa almaya para bulamadıklarını söyleyerek iki bine yakın sayıda işçinin talebini iletirler. Gökay, “ilk defa karşısına böyle bir kitlenin geldiğini, öldükten sonra arkasından rahmet okuyacak birilerinin olmasını iyi olacağını” belirtir. Özel Kalem Müdürü'nü çağırarak Şişli mıntıkasında sahip oldukları birkaç arazinin bira işçilerine gösterilmesini rica eder. Ölmeden bizi Darülaceze'ye koymayın diyerek espri yapan işçiler Darülaceze'nin bulunduğu yerin altındaki araziye istemez, İzzetpaşa Mahallesi'nde Yıldız Teknik Üniversitesi'nin olduğu önceleri dere olan arsa ise pislik ve koku nedeniyle tercih edilmez. Son gösterilen yer bugün Bira Evleri'nin arsasıdır. Kabak ve bakla tarlası, Kuştepe Spor Kulübü'nün antrenman sahası olarak kullandığı (sonradan bazı yerler kulübe bağışlanır) bu alanın arsa metrekaresi 6 kuruştan alınarak hızla inşa sürecine başlanır (Kirmanoğlu vd., 1999, s.111)⁹².

1957 yılında, üç yılın sonunda inşaat tamamlanır. Artık Bira Evleri fabrika çalışanlarının yerleşebileceği durumdadır. 120⁹³ hanelik Bira Evleri'ne Bira Fabrikası dışında Tekel Likör ve Sigara Fabrikası'ndan ona yakın işçi de katılır. Bira işçileri arasında ödeme konusunda daha riskli pozisyonda olan dar gelirli⁹⁴ kooperatiften hisse alamadıkları için (Zeki I., 2009) kontenjan doldurulamaz. Kooperatifte ev edinme hikâyelerinde zorlu koşulları bellekte yer eden anlatılar arasındadır:

Babama eniştem zorla almış şeye, kooperatif evine. Fakat babam diyor ki ödeyemem. Nitekim 3 ay ödüyor, 5 ay ödüyor, 10 ay ödüyor. Orasını tam bilmiyorum. Sonra askere gidiyor. Askere gittiğinde zaten maaş falan hiçbir şey yok. Askerliği bitiriyor geliyor. Babamın evi filan yok yani. O arada da annemle tanışıyor. Annemle evleniyor ne yapacağım

⁹² Referans verilen “Kuştepe Araştırması 1999” isimli araştırmada 1952 yılında Kuştepe'ye yerleşen, Bira Fabrikası çalışanı Malatyalı bir emekli işçinin anlatısına dayanır.

⁹³ Başka bir görüşmeci 126 hane inşa edildiğini belirtir (Meriç B., 2022).

⁹⁴ Özellikle onlar, aile nüfusu yüksek, evi tek geçindirenin Bira Fabrikası çalışanının olduğu, geçim sıkıntısını derinden hissedildiği ailelerdir (Yiğit, 2010, s.12). Kooperatif hayali gerçekleşmesine rağmen yine de hisse alabilen işçi sayısının genele oranla düşük olduğu belirtilir. Gecekonuda oturma getirdiği kolaylıklar ve ekonomik avantajlar olmasının yanında önce ecr-i misil ödeyerek kiralama sonrasında hukuki açıdan sorunların zaman içinde belirlenen rayiç fiyatlar ödenerek mülkiyet hakkı elde edildiği aktarılır (Zeki I., 2009).

ne edeceğim nerede oturacağım kiralık yer arıyor. Eniştem diyor ki geç evine otur diyor. Babam diyor ki ne evi diyor. Ben ödemedim. Ben ödedim senin yerine geç otur diyor. Hiç haberi yok babamın. Askerlik süresince 20 ay, 24 ay rahmetli Neşet Eniştem ödüyor sen diyor sonra diyor bana ödersin diyor (Atilla A., 2020).

Görsel 4.22: Solda Kuştepe Bira Evleri, sağda Kuştepe Bira Evleri, Sendikacı, Türk-İş Konfederasyonu Başkanlığı yapan Seyfi Demirsoy’dan adını alan Demirsoy Sokağı, 31 Ağustos 2020, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Bomonti Bira Fabrikası Yapı Kooperatifi, işçiler arasında Kuştepe Bira Evleri olarak anılır. Hâlâ çok az sayıda da olsa fabrika çalışanının yaşadığı⁹⁵ hayatta olmayanların ise çocuklarına evlerini miras olarak devrettikleri bir yaşam alanıdır (Görsel 4.22). Günümüzde İstanbul çevre yolunun kenarında, etrafını çeviren yüksek katlı apartmanların gölgesinde, Trump gibi bir devasa tüketim mekânı gökdelen alışveriş merkezinin yanındadır. Eskiden çamur deryası ve şehrin uzağındaki bu yaşam alanının artık şehrin göbeğinde, uzun zamandır kentsel rant değeri yükselişte olan bir alan olması, 1970’li yıllardan bu yana yaşanan el değiştirmeleri (Görsel 4.23) ve fonksiyon olarak konuttan ticarete ve hizmet sektörüne kayan fonksiyonel geçişi açıklar. 2008 tarihli habere göre, Bira Evleri’nin peşinde olan şirketlerin (Akfen ve Krea) Şişli Belediyesi ile 2.7 emsal talep ettiği, 123 mülkiyet sahibi arasında 110 kişinin sözleşmeyi kabul etmesi koşuluyla metrekare başına 4750-5000 dolar fiyat önerildiği fakat İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin bölgeyi hava deliği olarak nitelendirir ve süreç tıkanır (Zeytinburnu Haber, 2008).

⁹⁵ Araştırmaya başladığımda Kuştepe Bira Evleri’nde bugün olduğundan çok daha fazla sayıda fabrika çalışanı yaşıyordu.

Kooperatif kurucularının ve sendikacıların hayatlarını kaybetmesiyle varislere kalan evlerin elden çıkarılmasıyla bir dönüşüm yaşanmaya başlar:

Ondan sonra zamanla 75'ten sonra değişmeye başladı. Bazılarımızın babaları öldü erken yaşta. Mesela Seyfi Demirsoy rahmetli 74'te öldü. Rahmi Şahin 76'da öldü. Denizcier 83'te falan öldü. Ondan sonra insanlar başladılar tabi şey çoğalınca vâris satmaya başladılar. Ondan sonra değişti. Değişti ama yine de şöyle söyleyeyim 2010'a kadar filan yine de vardı arkadaşlarım, torunları, çocukları filan. Ondan sonra hep işyeri oldu işte mahallemiz. Baştan sonra buralar işyeri oldu. Yarıdan fazlası sattı. Mimarinin orijinalini bozduk. Yıkıldı bahçelere başka yerler yapıldı. Dükkânlar yaptık, kulübeler yaptık, kiralara verdik falan filan. Şimdi bu hale kadar geldi. Yarıdan fazlası sattı. Şimdi artık pek kimse kalmadı. Ben de burada oturmuyorum artık (Meriç B., 2022).

Görsel 4.23: Satılık ilanı asılmış, özgün mimarisi zarar görmüş Bira Evleri, 31 Ağustos 2020, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Kendi evlerine kooperatif aracılığıyla sahip olanlar sadece mülkiyet sahibi olmazlar aileleri için yaşam kalitesi bakımından daha ideal bir ortama kavuşurlar. Çocukları için özgün bir çocukluk deneyimini mümkün kılarlar. Kuştepe Bira Evleri'nde canlı bir mahalle hayatı vardır. Bu mahallenin sokaklarında çoğunlukla ev ile iş arasında mekik dokuyan işçilerin fabrikada başlarına gelenler konuşulur. Zevklerine ve estetik tercihlerine göre biçimlendirdikleri yaşam birimleri mekânsal pratikler aracılığıyla bir emek-oyun adası olarak Bira Evleri'ni kurar (Görsel 4.24). Fabrikada çalışma hayatı noktalanmasına rağmen mahalle işçiler arasında ilişkileri bir nebze olsun sürdürülebilir kılmayı sağlar.

Görsel 4.24: Solda bira çalışanlarının çocukları, Dutluk denilen şimdi yerinde E-5 ve Trump Alışveriş Merkezi'nin bulunduğu alan arkada Bira Evleri, 19 Ocak 1964, sağda Bira İşçileri Evleri ve Kültür Spor arasında ilk maç, 1967, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

İnşa edildiği zamandan itibaren Bira Evleri'nde yaşayan, görüşmeyi de Bira Evleri'nde gerçekleştirdiğim Meriç B. çocukluk günlerini anlatır:

İşçi evlerinde büyüdüm. Çok güzel anılarımız oldu bizim. Çok güzel bir mahallemiz vardı. O zamanlar herkes Tekel'de, çalıştığı için, Likör'de çalıştığı için en azından mahallede 200, 250 tane çocuk vardı. 126 ev vardır burada. Tabi iki katlı, üç katlı olanlar yani, kesin 250-300 tane arkadaşlarımız vardı. Çok renkli geçirdi. Futbol, voleybol, kavga dövüş bahçelerden ayva çalınır, elma çalınır. Çok güzel bir çocukluğumuz oldu. O zaman hiç radyo bile evlerde tek tükü. Mecburen sokakta geçirirdik, oynayarak geçirdik. Çok güzel oyunlar oynardık. Tabi şimdiki gibi televizyon filan hiçbir şey yok. Uzun eşekler, birdir birler efendime söyleyeyim istoplar, kovalamacalar önce tabi futbol bundan sonra çocukluğumuz çok güzel geçti. Yaz kış sokaklardaydık. O Biracılar Sokak'ta kar yağdığı zaman buraya baya yağardı kar. Bir metre kar yapardı o zaman. Gece saat sabahlara kadar bütün millet çıkardı bütün insanlar. Analı, babalı merdivenlere dayayıp merdivenlere koyup 8-10 kişi kayardık aşağıya doğru. Sabahlara kadar kimse uyumazdı (Meriç B., 2022).

Çocukluk çağında Bira Evleri'ndeki mahalle yaşamından⁹⁶ o yılların İstanbul'una uzanarak sokak kültürünü tanımak, hayatı yaşayarak öğrenmenin, genişletmenin ve yaşadığı zamanı iyileştirmenin yollarını yaratır:

Mahalleden çıkılır on on beş tane çocuk hepsi on ile on beş yaş arasında. Büyük kamyon lastikleri şişirilmiş büyük sokak köpekleri bir ipe bağlanmış bu şekilde on beş çocuk yürüye yürüye Levent Etiler'e gelinip Etiler'den aşağı Bebek'e inilip Bebek'te donlarla denize girilip dönüşte karnın acıkır sokaklardaki meyve bahçelerinin elmalarını armutlarını koparmak (keyiflice güler.) Başka oradaki çok cici köpeklere senin köpeklerin saldırır har hur hoşumuza gider. Anlatabiliyor muyum yani öyle bir yaşam (...) Sokak kültürünü özümstedik. Sokak kültürünün ne olduğunu yani dövüşebilen, hakkını arayabilen, öyle muhallebi çocuğu kıvamında değil de yani sokak çocuğu olarak yani (Selçuk I., 2009).

Bira Evleri'nin yapımıyla ilgili kulaktan kulağa aktarılacak bugüne ulaşan pek bilinmeyen bir hikâye vardır. Yıl 1951, 12 sendikacı bir araya gelir. Seyfi Demirsoy, Zeki Ilgaz, Rahmi Şahin, İbrahim Denizcier olmak üzere sendikacı bira işçileri biralarını içtikten sonra bira şişelerini toprağa bırakırlar ve oracıkta gömerler. İşte o nokta bütün kooperatif evlerinin temelini atıldığı ilk yer olarak işaretlenir. Biracılar Sokak üzerinde bulunan yerde bugün bira şişelerinin hâlâ toprağın altında olduğunu biliyoruz. İşçilerin bıraktığı bu işaret onlar için umut veren yaşamsal bir yolculuğun ilk adımı olan görünmeyen bir anıttır ve burası Bira Evleri'nin arkeolojik kazısının olası başlangıç noktasıdır⁹⁷(Meriç B., 2022) (Görsel 4.25).

⁹⁶ Bu mahalle yaşamına alanın devamında konumlanan gecekondu ve roman mahallesi etkileşimi de dahil.)

⁹⁷ Sendikacı Neşet Bey'in parseli üzerinde bugün Pozitif isimli şirket bulunuyor. Meriç B. ile bira şişelerinin gömüldüğü bahçesinde yerini tespit ettik.

Görsel 4.25: Solda Kuştepe Bira Evleri'nin temelini atıldığı ve bira şişelerinin gömüldüğü parsel yerine inşa edilen ilk yapı, Mart 2022, sağda Biracılar Sokak 31 Ağustos 2020, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

Bira Fabrikası ustabaşlarından Zeki I. hayat arkadaşı Şefkat Hanım'ın Bira Evleri'nde kentsel çevreden, kentsel altyapı eksikliğinin gündelik yaşam üzerindeki etkisini elli senelik deneyimi üzerinden aktarır ⁹⁸.

Kapının önü yol değil çamurdu. Şişli'ye çıkmak için çamurlara basa basa pabuç değiştiriliyordu o kadar şeydi. Çocuklar okula başladığı zaman zaten geldiklerinde biri yeni doğmuş, biri bir buçuk yaşında, öbürü üç buçuk öyleydi yaşları. Bilare okul zamanı biraz daha düzelir gibi oldu ama gene de çamur deryasıydı vasıta geçmiyordu. Bir dolmuş vardı burada Beşiktaş'a giden sokağın içinden kalkan dolmuşlar vardı. Orada çalışan bir bey buradaydı. Bir de suratsız bir adamdı, zorla durdurur çocukları bindirirdik 25 kuruş dolmuş ücreti. Onları karşıdan karşıya 19 Mayıs'a al yanak bir polisimiz vardı, onlara sahip olur geçirirdi orayı. Orası mısır tarlasıydı, önümüz böğürtlen tarlasıydı. Maydanozları ekiliydi. Çok çektik. Şimdi baya merkezi bir yer oldu (Şefkat I., 2011).

Meriç B. ise 12 yaşında çamur içinde yaşamaktan kurtulduklarını, 1965 yılını bir milat sayarak yolların yapılış tarihini kaldırım taşına kazıdığını aktarır (Meriç B., 2022). Çamurlu günlerin zamansal bir temsiliinin izini mekâna bırakır.

⁹⁸ Bira işçileri ile yapılan görüşmelerde genelde hayatlarını paylaştıkları partnerleri hayattaysa ve aynı evi paylaşıyorlarsa birebir yapılan görüşmelerin perde arkasında ya da görüşmenin kayıt dışı kısımlarında hafızada eksik kalan parçaları hatırlatan, anlatıya etki eden, yönlendiren, katkı sunan, anlatıya katılma konusunda yapılan görüşme dışında görüşmeye ikna edilen taraflar oldular. Kadınlar fabrikada doğrudan makine başında olmasalar da yaşanan ortak hayatın doğrudan tanıkları oldukları için Bira Fabrikası'nın da bizzat aktörleridirler.

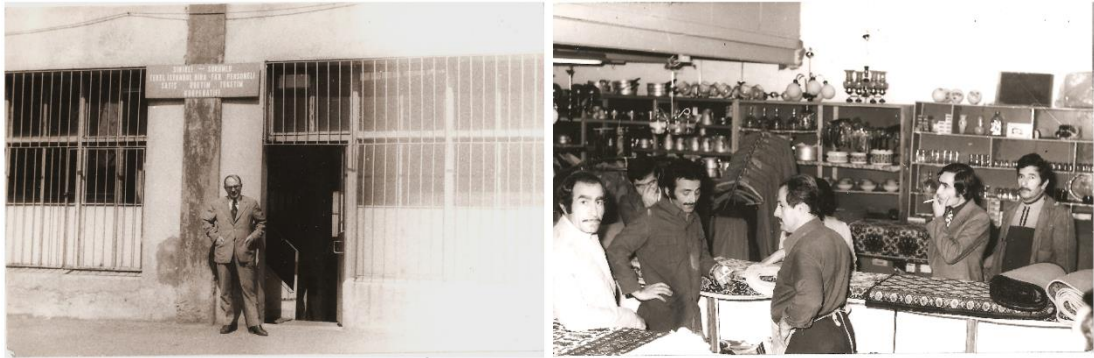
Bira Evleri dışında başka kooperatifleşme denemeleri de olur. Bu denemeler bira işçilerinin de dahil olduğu Tekel işçilerinin girişimleriyle gerçekleşen kooperatif yapılarıdır. Kuştepe Bira Evleri deneyiminden farklı olarak süreçlerin uzadığı içinde başarısızlık ve hayal kırıklığı taşıyan nitelikleriyle anılan denemeler olmakla birlikte sürece rağmen ev sahibi olan işçiler bakımından değerli, emek tarihi yazımına katılması gereken örgütlenmelerdir. 1975-76 yılında kurulan Biracılar Konut Yapı Kooperatifi isminde bir kooperatiften bahsedilir. Kooperatifin ilk yıllarında kooperatifin kadroları nedeniyle pek yol alınamaz sonrasında ise faaliyetler hızlanır. Sefaköy’de 60 daire inşa etmeye uygun bir arsa alınır. 1987 yılında kooperatif hissesi 750 bin liradır. Yoğun emekle gerçekleştirilen inşa faaliyeti tamamlanınca 1991 yılında tapular teslim edilir. Turgut Özal’ın o yıllarda toplu konut alanı ilan ettiği Kurtköy’de, sadece bira işçilerinin olmadığı Tekel’in farklı fabrikalarında çalışan işçilerinin girişimiyle Su 89 adında bir kooperatif çalışması da yapılır. Kooperatif üyeleri, İşçi Partisi üyesi sol görüşlü ve entelektüel işçilerdir. 1999 yılında 5 blok, 200 hane tamamlanır (Meriç B., 2022). Bir diğer kooperatif örneği yine Tekel çalışanları girişimiyle hayata geçirilmiş bir konut projesi olarak Sarıyer Çayırbaşı’nda bugün Özden Sitesi ismini taşıyan kooperatiftir. Bu sitede az sayıda bira işçisi vardır, ikamet eden Tekel çalışanı malikler arasında kiraya vererek siteden ayrılanlar da vardır. Tekel mülkü olarak sitenin arsası satın alınır. Sitede 259 malik, 329 daire bulunur. Ortalama 259 malik arasından 100 malik Tekel kurumu dışındandır (Aziz K., (I), 2022)⁹⁹. Güngören’de yapılması dışında başka bir bilgi bulunmayan bir kooperatiften de anlatılarda söz edilir (Erol Y., 2020). Şişeleme bölümünde şef Selahattin Üresin’in Erenköy’deki kooperatif projesinde dönemin ekonomik zorlukları nedeniyle yaşadığı kararsızlık şöyle aktarılır:

Şişe imlanın Selahattin Bey diye bir şefi var. Selahattin Bey bir kooperatif kurdu (çayından bir yudum daha alır). Kooperatif kurdu. Bu kooperatif gelmiyor aklıma şey de Ayşekadın'a yakın bir yerlerde bir cami vardır büyük bir cami sağ tarafında yolun sol tarafında güzel bir nokta oradan arsa almış. Kurdu kooperatifi babamın da şefi olduğu için söylemiş. Babama da söylemiş. Erol'u da yazalım buraya. Tamam baba dedim yazılalım da nasıl ödeyeceğiz? ya ödersin oğlum dedi zaten aldığın maaşı ne yapıcan dedi. Evde yiyorsun evde içiyorsun. Verirsin dedi ödenir. Tamam dedim ben (Erol Y., 2020).

⁹⁹ Bira Fabrikası’nda müfettiş olarak görev yapan Aziz K. bu sitede ikamet eder.

Bu proje tamamlandıktan sonra Acıbadem’de, E-5 kenarında bulunan Kocatürk Sitesi’ndeki evinde görüşme için ziyaret edeceğim işletme şefi/müşkirat eksperî Ahmet T., yaşadıkları evin Selahattin Üresin tarafından yapılan bir sonraki kooperatif projesi olduğunu paylaşır. Bu kooperatifler, Tekel’in fabrikalarına yakın bölgelerde işçi ve memurların barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak tasarlanan, dönemin sunduğu imkânlardan faydalanarak mülkiyet sahipliğini kolaylaştıran yapılardır. Maltepe’de Cevizli’de önemli iki kooperatif Tekel Sigara Evleri ve Çay Evleri, İdealtepe’de Tekel Kutu Tap Kesme Yapı kooperatifleri de örnek olarak incelenebilir (Kurtuluş vd., 2018, ss.174-175).

1974 yılında Bira Fabrikası bünyesinde kurulan tüketim kooperatifi çok temel bir işlevi yerine getirir. Fabrika çalışanının tüketim kooperatifini benzer cümlelerle tarif ettiği anlatıları vardır. Tüketim kooperatifleri çalışanların ve ailelerinin doğrudan temel ihtiyaçlarını karşıladıkları işlevsel ve kullanışlı yapılardır (Görsel 4.26). Fabrika bünyesinde kooperatifin bir mekânı vardır. Kooperatifte satılan ürünler doğrudan üreticiden satın alınır. Aracıyı ve komisyonu ortadan kaldırma marifetiyle uygun fiyatlı ve kaliteli ürünler sunabilir (Yiğit, 2010, s.121).

Görsel 4.26: Solda Naim Tanyeri Tekel İstanbul Bira Fabrikası Personeli Satış, Üretim, Tüketim Kooperatifi tabelası önünde, 1970’li yıllar, sağda Bira Fabrikası Personeli Kooperatif dükkânında, 1970’li yıllar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Tüketim kooperatifiyle özdeşleşmiş isimlerin başında yıllarca kooperatife emek vermiş muhasebe servisi çalışan Naim Tanyeri, kooperatifin sınıfsal bir ekonomik örgütlenme modeli olduğunu, bilimsel yöntemlerle ve bilinçle yürütülmesinin

toplumsal kazanımlara yol açtığını, kooperatifçilik eğitiminin önemini aktarır (Tanyeri, 2005, s.555)¹⁰⁰.

Görsel 4.27: Solda Naim Tanyeri kooperatif ekibiyle beraber, 1970’li yıllar, sağda Naim Tanyeri konuşma yaparken İstanbul İl Özel İdaresi’nde (Sultanahmet), Marmara Bölge Tüketim Kooperatifleri Birliği Genel Kurulu¹⁰¹, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Zaman içinde alanında birikimi derinleşen Tanyeri, makro bir ölçekte yapı, üretim ve tüketim olmak üzere kooperatifçiliğin kendi ifadeleriyle medeni gereksinimlerin karşılanması açısından hayati niteliklerini her fırsatta dile getirir, savunur, yazar ve arşivleyerek günümüze kitaplar aracılığıyla ulaştırır (Görsel 4.27). Kooperatifte sadece fabrika çalışanlarına özel hizmet verilmez, dışarıdan gelen talepler de değerlendirilir. Kooperatiflerin fabrikalar arası dayanışma biçimlerini besleyen istişareler ve tartışmalar sayesinde diyalog zeminini güçlendiren etkileri de olur (Yiğit, 2010, s.123).

Biz 1974 yılında Bülent Ecevit’tin o zamanki Gümrük ve Tekel Bakanı Mahmut Türkmenoğlu’ndan kooperatif için yer tahsis ettirdik. Orada tüketim kooperatifini kurduk. Gıda Maddeleri, giyim kuşam, beyaz eşya satışı yapmaya başladık. Kurduğumuz kooperatif daha sonra kooperatif birliğine dönüştü. Bu sayede İstanbul’da faaliyet gösteren birçok kooperatif bu birliğe üye oldu. Ziraat Bankası Tüketim Kooperatifi, Likör fabrikası Tüketim Kooperatifi, İstanbul Radyosu Tüketim Kooperatifi, Maltepe Sigara Fabrikası Tüketim Kooperatifi gibi kooperatiflerle ilişki halindeydik. Seçimlere katılıyorduk. Bu arada kooperatifteki faaliyetlerime fabrikada tahakkuk görevimi hafifleterek devam edebildim. Sadece tüketime yönelik olan kooperatifte soba borusundan, ayakkabıya, ayakkabıdan

¹⁰⁰ Milletvekilliğine adaylığını koyan Naim Tanyeri’nin Kooperatifçiliğe Genel Bakış isimli metni 1977 Türk-İş Bülteni’nde yayınlanır.

¹⁰¹ Fotoğrafta kürsü önü yazısındaki Anayasa madde 51: Devlet kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayıcı tedbirler alır.

kömüre kadar her şey vardı. Benim kooperatif vasıtasıyla aldığım buzdolabım hâlâ çalışıyor (Naim T., 2009).

Tüketim kooperatifi bira işçileri için sıklıkla ve berrak bir şekilde hatırlanan örgütlenmelerden biridir:

Ben fabrikaya girdiğimde emin olun orada takım elbiseler satılıyordu. 1980'li yıllarda orada takım elbiseler vardı işte kış helvasının da en güzeli vardı. İnsanlar evinin alışverişini peynirini, zeytinini oradan yapıyorlardı. Hem iyisi geliyordu hem de anladığım kadarıyla uygunu geliyordu daha ziyade de bakliyat. Ama sonra, son zamanlarda artık oranın hatta fabrikadan önce çok önce mi orası kapandı ona da çok emin değilim ama tekrar ediyorum Naim Tanyeri vardı bak kulakları çınlasın (Atilla A., 2020).

Gündelik hayata getirdiği kolaylıklar ve yaşam kalitesine katkıları bakımından tüketim kooperatifleri ve bünyesinde satışa sunulan ürünler ile emek veren öznel bellekte kaydı tutulanlar arasındadır.

4.7.3.Müşabakalar

1940'lı yıllarda bir fabrikada çalışma saatlerinin dışında gerçekleştirilen dinlenme ve eğlenme maksatlı sosyal aktivitelerin başında gelen spor faaliyetleri sağlıklı ve zinde bir çalışan profili için elzemdir (Yiğit, 2010, ss.130-131). Aynı yıllarda Çalışma Dergisi'nde yer alan bir yazıda, işçinin verimliliğini artıran bir etkinlik olarak sporun etkisinden bahsedilir:

Her fabrikanın sosyal ve ekonomik teşekküller olduğu göz önüne alınarak, işletmelerin kuruluşu, işçilerin sıhhatlerinin korunması ve bilgilerinin arttırılması yanında spor faaliyetlerinin gelişmesi için gereken tedbirlere yer verilmesi lazım hatta zaruridir. Zira bir işçinin teşekkülünün verimi işçilerin sıhhatli çevik ve uyanık olmalarına bağlıdır. İşçilerin daima uyanık ve çevik bulunmaları, sıhhatli ve gürbüz yetişmeleri yorgunluk hissetmemeleri de sporla mümkündür. İşçiye spor yaptırılır, gevşeyen ve uyuşan pazıları işletilir, taze bir çalışma ruhu aşılınırsa verimin arttığı görülür. İdeal bir işçi şüphesiz ki sıhhati yerinde, güçlü, kuvvetli, çalışkan ve bilgili bir işçidir. Cılız, hasta, bilgisiz işçilerden hiçbir emek ve verim alınamaz. Bunlar yağsız ve hurda makinelere benzerler. Sermayeden yer fakat işten bir şey arttırmazlar (Önder, 1947, s.43)

Fabrikalarda spor etkinliklerinin teşvik edilmesinin özellikle verimlilik açısından işyerine katkıları tartışılır. Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışanlar için spor faaliyetlerinin yaşam kalitesini artıran ve sosyalleşme yönünden katkıları daha belirleyicidir. Makro ölçekte spor aktivitelerinin verimlilik boyutuna, mikro ölçekte

ise çalışanlar üzerindeki sonuçları bakımından daha sağlıklı, topluluk dinamiklerini olumlu yönde geliştiren, rekabetten öte takım ruhunu pekiştiren yanları altı çizilmesi gereken etkileridir. Fabrikanın spor kulüpleri genellikle işçilerin talepleriyle kurulur. İstanbul Tekel Spor Kulübü ve amatör kümede oynayan bir futbol takımı vardır. İşverene verilen dilekçelerle her yıl Tekel Genel Müdürlüğü Cevizli spor tesislerinde veya anlaşma yapılan futbol sahalarında İstanbul Tekel müesseseler arası futbol turnuvaları düzenlenir. Bira işçilerinin kurduğu takımlarla turnuvalara katılım sağlanır. Cevizli ve Maltepe stadyumlarında, Paşabahçe ve Kibrit Fabrikası'nın futbol sahalarında fabrikalar arası iddialı futbol maçları gerçekleşir (Hasan K., 2022). Fabrikanın farklı dönemlerinde futbol, voleybol, hentbol ve basketbol takımları¹⁰² vardır (Görsel 4.28). Fabrika mensupları arasında güreşçiler ve atletizm alanında başarı gösterenler de olur. Örneğin fabrikanın erken dönemlerinde faaliyet gösteren güreş takımında Milli takım üyesi güreşçiler bulunur. Fabrika güçlü bir voleybol takımına sahiptir. İstanbul'da müesseseler arası voleybol turnuvasında Arçelik takımı birinci, Bomonti Bira takımı ikinci, Vinleks takımı üçüncü olur (Ahmet T., 2022). Voleybol takım oyuncularını çalıştıran ve bir süre de basketbol takımında oynayan eski Milli Yüzücü fabrika muhasebe servisi çalışanı Nejat Nakkaş anılan isimler arasındadır.

Görsel 4.28: Solda Müesseseler Arası Voleybol turnuvası, 1973, sağda Bomonti atölye futbol takımı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

¹⁰² Hentbol ve basketbol takımlarının var olduğu bilgisi dışında anlatıya rastlanmadı. Futbol ve voleybol müsabakaları ise anılan ve anekdotlarla birlikte aktarılır. Voleybol takımının kısa ömürlü olduğu, futbol takımı ise 1982-83'lere kadar süreklilik arz eder (Orhan D., 2020).

O yıllarda fabrika çalışanları için spor dalları arasında özellikle futbolun ayrı bir yeri vardır. Çocukluk zamanlarında¹⁰³ kazanılan, mahalle kültürünün önemli bir parçası olan futbol oynama alışkanlığından evrilen ünlü bir futbolcu olma hayali futbol oynayan fabrika çalışanları arasında ortak bir heves olarak hayat bulur. İşçiler arasında Sarıyer Spor gibi başarılı futbol takımlarında oynayan profesyonel futbol oyuncularını da vardır:

Futbol 75 senesinde ben hem Tekel'de çalışıyordum, 75 senesinde profesyonel olunca 75'e kadar amatördüm. 75 senesinde profesyonel olunca Sarıyer'de hem orada çalışmaya başladım hem de Sarıyer'de idmanlara gidiyordum geliyordum. Şey olduğu zaman idman olduğu zaman karta basıyorduk. Geldiğimiz zaman tekrar basıyorduk, müdürümüzde çok iyi bir müdürdü Allah rahmet eylesin bize izin veriyordu. İşte hem 79 senesine kadar hem Sarıyer'de top oynadım hem de Tekel Birası'nda çalıştım (Hurşit B., 2022).

Başka bir örnek fabrika takımında olan bir işçi, Şeref Stadı'ndaki oynadıkları maçta kendisini Beşiktaş Kulüp Başkanı olan Baba Hakkı'nın¹⁰⁴ izlediğini ve futbol oynamasını beğendiğini söyler. Beşiktaş futbol takımına almak istemesi karşısında titreyerek görüşmeye gider. Abisinin iznini alamadığı için hayalleri suya düşse de Çatalca Kestanelik köyünün takımı, Kestane Spor takım kaptanı olur. Futbol takımına dair aktardığı ilginç olaylardan biri çalıştığı sarı-siyah fabrika takımıyla sarı-yeşil Kestanelik köyü takımının karşı karşıya gelmesiyle yaşanır (Demirali B., 2022).

Ben dedim fabrikadan oynamıyorum. Ben dedim köyümden oynayacağım. Gittim bir tane gol attım. Sahada beni kovaladılar burada Bomonti Bira Fabrikası niye gol attın diye. Gittim benim mesaimi kestiler bir hafta (güler). Niye gol atmışım Tekel Bira Fabrikası'na. Orada çalışıyorum. Oradan ekmek yiyorum. Oradan çoluk çocuğuma bakıyorum. Sen nasıl oynarsın Kestanelik'te (Demirali B., 2022).

¹⁰³ Kuştepe Bira Evleri'nde çocukluğunu geçiren Atilla A. çocukken kurdukları mahalle futbol takımının masraflarının ebeveynleri ve mahallenin abileri tarafından karşılandığını anlatır: “Zeki I., bir gün dedi ki ya çocuklar dedi ya söyleyin bana bir yazı yazalım dedi. Kapı kapı dağıtın dedi. Bira Fabrikası'nın 130 tane evi var. 50 tanesi birer lira verse dedi o zamanın parasıyla. Bugünkü parayla işte mukayese edemiyorum. 50 tanesi birer lira verse dedi sizin masrafınızın yarısı belki çoğu çıkar dedi. Hakikaten Zeki Amca bize bir yazı taslak hazırladı fabrikada. Onu verdi bize. Ben o zaman 14'li 15'li, yaşlardayım. Bütün mahallede kapılara tek tek verdik ve bir kişi de bu ne ya demedi. Elinden geldiğince varsa verdi” (Atilla A., 2020).

¹⁰⁴ Baba Hakkı lakabıyla bilinen Hakkı Yeten, Beşiktaş futbol tarihinin toplumsal hafızada yer etmiş önemli isimlerinden biridir.

Anekdotları çoğaltmak mümkün olmakla birlikte çalışma hayatı ile spor hayatının iç içe geçtiği bir ortamın var olduğu açıktır. Fabrikada imalat bölümünde çalışan usta Hilmi Tırkı eski Galatasaraylı futbol oyuncusudur. Bir sakatlıktan sonra fabrikada çalışmaya başlamıştır (Hurşit B., 2022). Atletizm alanında eski maratoncu, koşucu, kondisyon hocası olan Şeref, eski fabrikanın futbol takımını çalıştırır (Meriç B., 2022). Haftada iki gün öğleden sonra olmak üzere spor antrenmanlarını gerçekleştirir. Tekel bünyesinde Cevizli Sigara, Paşabahçe Rakı, Cıbalı Tütün, Mecidiyeköy Likör gibi fabrikalar arasında turnuvalar düzenlenir¹⁰⁵. Fabrikanın futbolcularıyla idmanlara bir kamyonun kasasında gidilmesi yolculukları maceralı hale getirir (Hurşit B., 2022). Her çalışanın mutlaka bir müsabaka hatırası vardır:

Bizim Serdinç arkadaşımız da askerde. Askerden gelmiş daha askeri görevi devam ediyor. Asker olarak fabrika personeli olduğu için yine onu aldık oynattık. O kadar enteresan bir şey oldu ki sadece hakem kırmızı kart gösterdi. Hemen birisi gitti ama oradan ama hatırlayamıyorum. Ya Ahmet gitti ya Hurşit gitti. Hocaya dedi ki Hocam dedi bak bu dedi asteğmen sıkıyönetim var haberin olsun dedi. Hemen kırmızı kartı çıkardı, sarı kart gösterdi. Çok güzel bir anımız saha içinde böyle bir anımız oldu. Çok mücadeleci maçla oluyordu (İbrahim. D., 2022)

Menisküs ameliyatı olana kadar futbol takımında oynayan işçi, başka bir anekdot paylaşır:

Menisküs ameliyatı olana kadar da Bira Fabrikası'nın özellikle futbol takımında iyi, bütün arkadaşlarımızla beraber güzel bir takımımız vardı. Çok mu başarılıydı, hayır. O kadar başarısızdı ki... Hiç unutmuyorum bir gün kalecimiz gelmedi. Boyum uzun ya herkes dedi ki bana kaleye sen geç. Kalecimiz de Kandıralı Rıfat. O zaman Kocaeli'nin kalecisi. İyi bir kalecimiz var. Herkes bana dedi ki sen kaleye geç. Ben yalvarıyorum. Arkadaşlar ben kalecilik yapamam. Boyuma bakmayın posuma bakmayın. 90 dakikada dört top geldi. Dördü de gol oldu bana. Allaktan biz 5 tane attık da 5-4 yendik (Atilla A., 2020).

Fabrikaya ait sosyal tesis gibi müsabaka ve antrenmanlar için kullanılacak mekân ihtiyacını karşılamak üzere 1977 yılında 5 yıllık yatırım ve kalkınma programına ödenek teklif edilir (Tekel, 1977b, s.13). Sonraki yıllarda fabrikanın bir kapalı spor salonu ve voleybol sahası olur (Ahmet T., 2022). Fabrikada müsabakalara hazırlık

¹⁰⁵ Turnuvalara fabrika takımı antrenörü olarak katılan fabrika çalışanı karşılaşmaların Maltepe Stadi'nda yapıldığını, Tekel bünyesinde içki ve tütün fabrika çalışanlarının karşılaştığını aktarır (Hayati K., 2022).

için bir spor odası bulunur. Fabrika tesislerinin varlığı sayesinde gündelik müsabakalar da yapılır (Görsel 4.29).

Görsel 4.29: Solda fabrika iç mekânında spor odası kapısı, 7 Ekim 2011, sağda Bomonti Bira logolu üniformalarıyla futbol takımı Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Bomonti’de Bira Fabrikası’nın çevresinde bulunan fabrikalardan Vog. Bali, Deva İlaç ve yakın mesafede bulunan fabrikalarla öğle yemeği paydosunda buluşulur ve maçlar düzenlenir (Ahmet T., 2022). Fabrikada futbol takımının ihtiyaçları için fabrika çalışanları tarafından sağlanan finansman yöntemi ise şöyledir: “Tekel 170 bin işçinin maaşlarından spor parası adı altında para keserdi. Hem Tekel’in amatör kümede oynayan spor kulübü hem de fabrikada düzenlenen sportif faaliyetleri için kesilirdi. İhtiyaç kadar eşofman, forma, ayakkabı, çorap ne kadar gerekliyse alınırdı” (Hasan K., 2009). Spor müsabakaları aracılığıyla Bira Fabrikası özelinde ilişkiler güçlenirken aynı zamanda Tekel bünyesindeki diğer fabrika çalışanlarıyla da tanışıklıklar ve temaslar meydana gelir. Çalışma etrafında gerçekleşen, sosyalleşme alanı açan ve bedensel iyilik yaratan spor aktiviteleri, bir oyun etrafında bir araya gelmek fabrikayı sahiplenme bilincini pekiştirir (Yiğit, 2010, s.132).

4.8. Kadınların Dünyası

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadınların varlıkları ve sarf ettikleri emek evde olduğu gibi fabrikalarda da görünmezdir. Bira Fabrikası’nda da benzer bir durumdan söz edilebilir. Bira Fabrikası’nda kadınların az sayıda oluşu, görünmezlikleri, sessizlikleri ve bugün erişilemez oluşları sınırlı sayıda görüşme yapabilmeme ve

kadınların yokluğu üzerine düşünmeme sebep oldu. Üstelik eşitsizliklere dikkat kesilince kadın öznelerin varlığını fabrikadan semte doğru çemberi genişleterek daha geniş bir alanda aramak gerekti. Üsküdar Şemsi Paşa Tütün Fabrikası, Büyükdere Nektar Fabrikası, Sarıyer Kibrit Fabrikası, Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası gibi Bira Fabrikası'nda da kadın işçiler istihdam edilir. Ancak elde kadın işçilere dair net rakamlar ve iş bölümünün hangi aşamasında yer aldıklarına dair net bir bilgi bulunmaz (Demirci, 2021, s.82).

Cumhuriyet döneminde, Bomonti sanayi bölgesinde 1967 yılında 1000 kişinin yaşadığı 200 gecekonduda yapılan anket çalışmasında, yaklaşık 200 erkek ve 87 kadın Bomonti sanayi bölgesindeki kuruluşlarda çalışır. Kadınların çoğu Şişli, Maçka, Osmanbey, Bomonti ve Harbiye gibi yakın semtlerde hizmetçilik ve benzeri işler yaparlar. Hizmetçilik ve gündelik ücretle evlerde çalışmanın fabrikanın sıkıcı ve daha az ücretli işlerine tercih edilir (Tümertekin, 1997, s.112). Ayrıca Bomonti sanayi bölgesinde kuruluş beyanına göre 6957 üretim işçisi bulunur. Bu işçilerin 4223'ü kadındır. Kadınların çoğunlukta oluşu giyim, dokuma, kimyevi maddeler yani el işçiliği isteyen hafif sanayi olmasından kaynaklanır (Tümertekin, 1997, s.124).

Görsel 4.30: Solda 1998 yılında bölgede kadınların varlığına dair nadir bir fotoğraf, Kaynak: Özgüç, N. (1998). Kadınların Coğrafyası. İstanbul: Çantay Kitabevi. Sağda Cevizler Deresi Vadisi boyunca yeşil alan, gecekondu sakinlerinin oluşturdukları küçük tarlalar ve konutlar, Kaynak: Doldur, H. (2009). Bomonti Sanayi Bölgesi'nde Meydana Gelen Değişimler. Coğrafya Dergisi, 18, 39-56. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. s.41

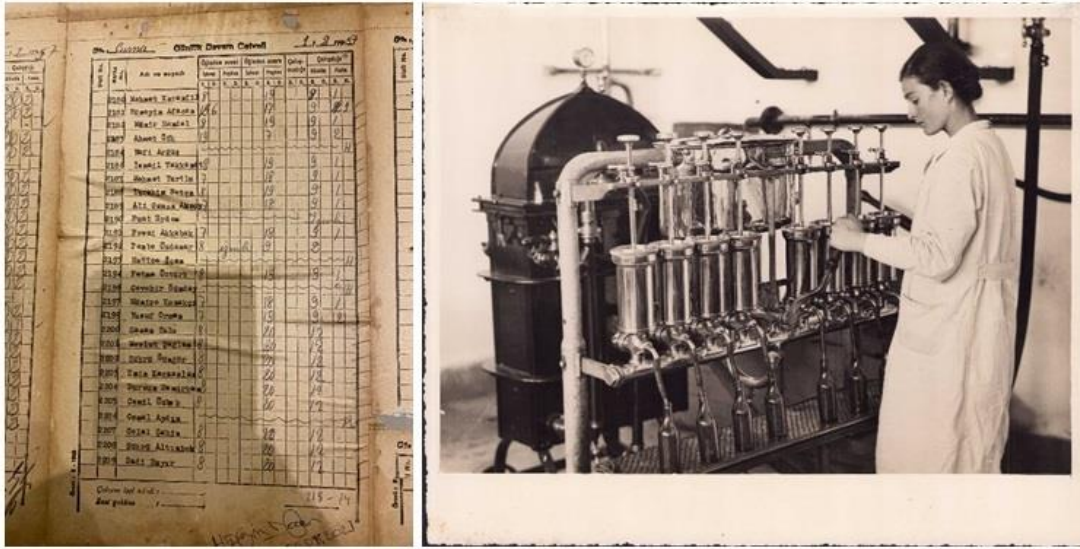
1970'li yıllarda Kastamonu'dan Bomonti bölgesine göç eden gecekondu sakinleri, Bomonti Bira Fabrikası'nın Cevizli Deresi'ne karışan atık sularından faydalanarak yamaçları tıraşlandırmış tarlalarda bitkisel üretim yapar ve hayvancılıkla uğraşırlar

(Görsel 4.30). Beş aileden oluşan topluluğun kadınları tarımsal faaliyetler çerçevesinde tohum ekimi, sulama, gübreleme ve ürün hasadını gerçekleştirirler. Aynı zamanda ev içi emek süreçlerinde yaşamsal sürekliliği sağlayan yükümlülükleri üstlenirler. Tarımsal faaliyetin gerçekleştirilmesi kadınların emeğine dayanırken erkekler, Feriköy¹⁰⁶, Kasımpaşa, Fatih, Dolapdere ve Tophane gibi semtlerde kurulan pazarlarda halka ya da toptancıya satış yaparlar (Özgüç, 1998, s.140). Kadınların coğrafyası olarak Bomonti'ye bakıldığında geçimi sağlamanın ağır yükünü kadınların çektiği mekânsal olarak görünürdür. Bunun yanında bölgedeki kadınların önemli bir bölümü civar semtlerde ev işçiliği yapar (Tümertekin, 1997, s.126).

Bira Fabrikası'nın semtteki genel profilden ayrılan özellikleri vardır. Her daim fabrikada kadınlar erkeklerle kıyaslandıklarında çok düşük sayıdadırlar. 1923 yılında fabrika tarihinde gerçekleşen ilk grevde 9 yaralının 6'sının kadın olduğu (Akbulut & Tunçay, 2016, s.186) bilgisiyle o yıllarda fabrikada kadınların çalıştığını anlarız. Fabrikaya 1950 yılında röportaj yapmaya giden gazetecinin (Teoman Ergene) gözlemi, Bira Fabrikası'nın diğer fabrikalardan ayrı bir hususiyetinin olduğudur. Fabrikada çalışan 400 kişinin tamamı erkektir (Ergene, 1950, s.8). Bomontiada içerisinde Popülist isimli mekânın tuvaletlerinde yer alan¹⁰⁷ fabrika çalışma cetvellerinin satırları arasında kadın çalışanlarının isimlerine rastlanır (Görsel 4.31).

¹⁰⁶ Osman Cemal Kaygılı'nın *Köşe Bucak İstanbul* kitabında, Ayazma Caddesi'nde pazartesi günleri büyücek bir pazar kurulduğunu ve sabahtan akşama kadar bu pazarın arı kovani gibi dolduğunu yazar (Kaygılı, 2019, s.214).

¹⁰⁷ Etnografinin Hayali Fabrikada Gezintisi ve Hafıza Rekonstrüksiyonu bölümlerinde detaylı bir tartışma mevcut.

Görsel 4.31: Solda, 1 Mayıs 1957 tarihli günlük devam cetvelinde Penbe, Hatice ve Fatma isimli işçiler, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit; sağda Bira Fabrikası'nda şişe dolum makinelerinde bir kadın bira şişelerini doldururken, Foto Sabah Beyoğlu, Kaynak: Ömer Durmaz Arşivi.

Belli ki bu yıllardan sonra kadın sayısında az da olsa bir artış yaşanır. Atilla A. şöyle aktarır:

Atölyede bir kadın çalışmıyordu. İmlada bir kadın işçi çok fazla yoktu ama kadın işçiler vardı muhasebede daha ziyade muhasebede, sicilde ama daha sonra Ortaköy'de, Çay Fabrikası'ydı yanılmıyorsam o kapatıldı ve oradaki birçok arkadaşlarımız bizim fabrikaya nakil oldu. Oradan gelen arkadaşlarımızın içinde de çok bayan arkadaşlarımız vardı. Genellikle imlada vardiyalı olarak şişe doldurup şişe boşaltırlardı (Atilla A., 2020).

Ayşe Hanım santraldıydı. Ayşe Hanım santraldıydı. Ondan sonra başka, Emine Hanım, Cevat Abi ile çalışıyorlardı, neydi aklıma gelmiyor şimdi ya. Aklıma gelmiyor ki orada vardı muhasebede vardı, sicilde vardı. Her yerde vardı yani. Tabi tabi tabi. Odacılık yapanlar vardı. Tabi tabi tabi. Odacılık yapanlar vardı. Ama bizim kısımda yoktu. Bizde (tamir atölyesi) yoktu (Demirali B., 2022).

Santral bölümünde çalışan kadınlar, kablo uçları, fişli parçalar ve gelen telefon aramasını diğer odalara bağlamak için o kabloları kullanan santral memureleridirler.

Bira Fabrikası ve komşu fabrikalar arasındaki farklılıklar kentsel mekânda konumlanışlarını belirler. Sarper Çorapçılık (Vog. Bali Fabrikası¹⁰⁸) Bomonti Bira

¹⁰⁸ Vog. Bali Çorap Fabrikası'nın sahibi olan Mehmet Sarper dönemin meşhur sinema oyuncusu Sema Özcan ile evlidir. Sarper'in, eşinin sinema alanında çalışmasını uygun bulmadığını aktaran bir

Fabrikası'nın atölye giriş kapısından sağa dönüldüğünde hemen solda kalan büyük bir binadır.

Ve orası da köşede Vog. Bali Fabrikası'ydı. Biliyor musunuz orasıydı. Orası derlerdi ki burası erkek fabrikası, orası pardon burası damat fabrikası, orası gelin fabrikası derlerdi. Çok kişi oradan evlenmiş, Vog. Bali'den evlenmiş. Benim babam da rivayete göre, rivayet değil gerçek. Ananem Vog. Bali fabrikasında çalışıyormuş. Annem de ananemin yanına geliyormuş. Babam da orada görmüş annemi kaçırmış. Sorgu sual bilmem ne yok ve şu anda yaşasalardı 63 sene evli olacaktı (Atilla A., 2020).

Özellikle Vog. Bali Fabrikası en çok anlatılan ve referans verilen semtin fabrikalarının başında gelir (Koçu, 1958b, s.2806)¹⁰⁹. Burası Bomonti Bira Fabrikası'nın tam tersi kadınların oranının yüksek olduğu bir fabrikadır. Bu fabrikaların alanında toplumsal normların şekil verdiği cinsiyetlendirilmiş mekânın katmanlarını görünür kılan deneyimler yaşanır. Örneğin, Vog. Bali Fabrikası'nda çalışan kadınlar işe giriş çıkışlarda yaşadıkları gerilimi anlatır. Bir işçi Bomonti bira işçilerine dair gözlemlerini şöyle aktarır:

Vog. Bali'de 600 kadın 100 erkek çalışıyorduk. 600 kadının çoğunluğu genç yaşlardaydı. Tekel Bira Fabrikası işçileri öğlenden sonra içmeye başlardı. Dışarıda yalpalaya yalpalaya gezen işçiler olurdu. Biz önünden geçerken çok korkardık. Özellikle izin alıp çıktığımız zaman işyerindeki erkek arkadaşlarımızdan rica ederdik. Çok iyi insanlardı orada çalışanlar. Vog. Bali'nin sahibi Mehmet Sarper Arnavut olduğu için çoğunlukla Arnavutlar çalışırdı. Erkek ya da kadın akraba ağırlıklı bir işyeriydi. Biz izin aldığımızda derdik ki Bira Fabrikası'nın önünden geçerken eşlik eder misiniz? Akşamları 4 tane büyük servis vardı. Hiçbir vaka olmadı ama bira denilince aklımıza 2-3 tane çok içen kişi vardı, biz onları hep dışarıda görürdük. Bazen onları gördüğümüzde geri dönerdik. Ben sarhoştan korkardım. Herhangi bir olay olmamıştır Vog. Bali ile Bira arasında hatta sanırım tek evlilik bizimkisi. Baştemsalcimiz Muzaffer ben evleneceğimiz söylediğimde bula bula Tekel'den mi buldun demişti. Ondan sonra da eşimi tanıyınca benden özür diledi.

röportajı yayınlanır. Bira işçilerinden Atilla A., Vog. Bali Fabrikası'nın kapısında Sema Özcan'ı çok sık gördüğünden bahseder.

¹⁰⁹ Bomonti Bira Fabrikası ve Vog. Bali Çorap Fabrikası ve çevresindeki fabrikaların birbirlerine göre konumlanışları şöyle tarif edilebilir: Bira Fabrikası'ndan sonra sağ kolda sırası ile Levi Elizarof ve ortakları komandit şirketi çorap fabrikası, Süleyman Mısırlının Mısırlı triko konfeksiyon imâlâthânesi, Asaf Kermen yün iplik fabrikası, çukurda bir arsa, bir zımpara imâlâthânesi, yine bir arsa, Doğan Han ve Doğan Tıbbî Mustahzarât Lâboratuvarı, An-Ka kauçuk fabrikası, Kablo Fabrikası, Em bil Lâboratuvarı, cephesi isimsiz sokakta olan bir mobilya fabrikası; sol kolda da bir bostan vardır.

Kapının önünde duranlar flört etmek isteyen bira işçileriydi. Cuma akşamları hemen hemen bir yarımız servise binmez gezmeye ya da sinemaya çıkardık. Beyoğlu'na giderdik. Tekel bira çocukları sokakta sıraya dizilirler. Oradan geçerken elimiz ayağımız titreyerek geçerdik. Laf atarlardı. Sorun olmazdı. O zamanlar daha normaldi laf atmak. Fabrika çalışanların kamyonların girip çıktığı yerde sigara içecek ya avluda ya da Fakirhanenin köşesinde köfte ve ciğer yapan Köfteci Hasan vardı. Cebine zula bira atan gelip köfte yerd. Vog. Bali'nin çıkış kapısının tam karşısında Hasan'ın orada biracı çocuklar bira içerlerdi. Mısırlı da vardı onlar daha şanslıydı daha aşağıdalardı. Fabrikanın biralarının o kapıdan girip çıkacağı tek girişti. Bira içen tiplerin yanında kamyon şoförleri de olurdu. Yalnız Vog. Bali'de çalışan kızlar çok güzeldi, gerçekten çok güzellerdi (Sabahat A., 2023).

Bira Fabrikası'nın eşğinde duran bekar erkek bira işçilerinin muhitte çalışan kadınların kentsel mekânı kullanımlarını olumsuz etkilerken bu durumun kanıksandığı bir kamusal ortam vardır. Nitekim anlatıda o zamanlar kadınlara laf atılmasının “normal” görüldüğü paylaşılır. Tekel çalışma kültürüne sahip bir ailenin ferdi olmak Bira Fabrikası'nın kadın çalışanı olma tercihini kolaylaştıran niteliklerden biridir. Özellikle eğer aile üyeleri arasında daha önce Tekel'de çalışmış olanlar varsa aileyi ikna etmeye gerek olmadan, kadınların destek görerek çalışmaya başlama süreçleri kolaylaşır. 1897 yılında Samsun'da kurulan sigara fabrikası, Samsun ve Bafra Yaprak Tütün İşletmesi'nde babaannesinin çalıştığını belirten Bira Fabrikası çalışanı Gülseren Ç., o yıllarda büyük dedenin ağa çocuğu olarak zengin olduğunu aktarır. İflas edince bütün çiftliklerini satmak zorunda kalır ve babaannesi bu sebeple çalışmaya mecbur kalır. Tekel'de çalışmaya başlar. Kadınların çalışma hayatıyla ilişkisi sadece babaannesiyile sınırlı kalmaz, onun başlattığı gelenek¹¹⁰ ailede kadınlarının Tekel bünyesinde çalışma pratiğini mümkün kılar. Bir Tekel işçisi olan Gülseren Ç.'nin halası, yengesi, annesi ve ablası Tekel bünyesinde farklı fabrikalarda çalışırlar. Çalışmaya başladıkları fabrikalarda emekli olana kadar çok emek yoğun bir çalışma hayatı süreci içinden geçerler. Tekel çatısı altında faaliyet gösteren fabrikalardan biri Tekel Cevizli Fabrikası'nda çalışan bir kadının anlatısında, Tekel'de çalışma kültürünün hayatlarında yol açtıkları dönüşümü kuşaklararası aktarılan ve ortaklaşan bir deneyim olarak tarif edilir.

¹¹⁰ O dönemler, Tekel'de çalışmak, büyüklerin çocuklarına bırakabildikleri ya da devredebildikleri bir mirastır. Anne ya da baba işletmede çalışıyorsa, çocukların Tekel'e işe alınmasını sağlayacak koşullar kolaylaştırılıyordu. Çünkü nesilden nesile aktarılan bir pratiğe dönüştürülmüştü.

Bize çok şey kattı. Ayağımızın üzerinde durmasını öğrendik. Kocamıza bağlı kalmadık. Daha güçlü olduk. Ekonomik özgürlüğümüz var. Her yerde sesimiz çıkıyor. Boyun eğmüyoruz. Ne kaynana ne kayınpeder. Ne kocaya, babaya, anneye. Bir özgüven oluşuyor insanda. İstedğini alabiliyorsun. Maddi sıkıntı da olmuyor. İki kişi emekliyiz şimdi. Tek kişi olsa daha zor olur. Maddi açıdan da çok şey kattı bize. Çok zenginleşmedik ama yağımız da kavrulduk. Çocuklarımızı okuttuk. (Anlatıcı: Elmas. A.) (Kurşuncu & Yılmaz, 2023).

Tekel’de farklı fabrikalarda kadın çalışanların sayısı, çalıştıkları bölümler ve fabrika ortamı değişkenlik gösterir. Bomonti Bira Fabrikası’nda kadın çalışan çok az sayıdadır. Bomonti Bira Fabrikası’nda çalışan az sayıdaki kadından biri olan Gülseren Ç. ise Bomonti Bira Fabrikası’nın Tekel’in diğer fabrikalarından daha kültürlü ve aydın bir çalışan kadrosu olduğundan söz eder. Bu durum erkeklerin kadınlara karşı olan davranışlarını da olumlu yönde etkiler.

Dediğim gibi yani kadın, orada hani böyle rahatsız edici hiçbir şey yoktu yani. Kadın erkek eşittik yani. Hani sen kadınsın öyle bir şey yoktu yani yoktu. Yani kadını, erkeği hep bir aile gibi orada hiç öyle şeylikle karşılaşmadım ben mesela o yemekhanede çalıştım. Paspas da yaptım. Ne bileyim yani. Hiç erkeklerle ya da öyle bir problemim... Diyorum ya orada çalışanlar daha aydınlı. Seni hiçbir şekilde bakışlarıyla ya da kendi hareketleriyle seni rahatsız edici bir ortam yoktu. Direnişte olsa şey de olsa hep beraber çıkardık hatta biz daha şeydik yani bize karşı iyilerdi. Sendikacılarımız, işte İbrahim D., öbür şeyler Hurşitler... Biz zaten birkaç tane hanımdık ya onlar bizi daha böyle kollayıcı daha önde bize karşı daha böyle koruyuculardı. Hiç öyle bir şikâyetim... Ben kadını ya da bunlar erkek böyle bir şeyle hiç karşılaşmadım yani. Ezilme, hakaret ya da herhangi bir rahatsızlığımız filan olmadı yani hiçbir kadın da görmedim. Diyorum ya çok daha medeni böyle bir daha, güzel şartlarda çalıştık. Keşke bütün Tekel’ler de mesela öyle olsaydı (Gülseren Ç., 2020).

İnönü’nün postacılığı yapan dedesi ve ailesinden gördüğü haliyle modern niteliklere sahip bir babası vardır. Sol görüşlü ve gençliğinde Dev-Genç için mücadele ettiğini paylaşıırken solcu yanının aileden geldiğine değinir. Politik pozisyonu ve devrimci kadın profili bir kadın olarak fabrikada varoluşunu kolaylaştırırken cinsiyetçi bir şakaya ya da tasvip etmediği bir davranışa karşı sert tepkiler verebildiğinden söz eder.

Eşi fabrikada memur olan Birsen K. fabrika lojmanında yaşar. Arzu Pasajı'nda¹¹¹ kılık kıyafet alıp satarak dükkân işleten, evi çekip çeviren, çocuklarının eğitimi konusunda üstün çaba harcayan, şarkı söylemeyi seven, misafir ağırlamaktan zevk duyan bir kadının, kendi çocuğunun gözünden, belirlenmiş toplumsal normlar içinde ikincil bir role mecbur kalışı şöyle dillendirilir:

Annem çok sosyal bir tip aslında. Çok sosyal bir iş bitirici falan da bir tip ama böyle çok üniversite okumamış. Tırnak içinde eşinin gölgesinde kalmış. Bu arada eş de çok baskın bir karakter şöyle ki babam işte 3 kere milletvekili oldu Sinop'tan. Sadece Tekelci değil babam memur değil zaten bürokrat olarak yükseldi. Bürokratin, memurun en üst derecesinden mezun oldu diyecektim, ne oldu emekli oldu. Böyle milletvekili adaylığı, iddiası olan bir tip. CHP'den adaylıkları var falan. Annem de sürekli işte eşine destek işte bütün şeyleri hatırlıyorum. Seçim zamanları filan oturuyoruz. Zarflar hazırlanıyor işte. Seçmelere şeyler yazılıyor ailece filan. Tebrik mesajları şunlar bunlar. Köy köy dolaşılıyor annem sürekli oralarda. Ben annemi hep böyle şey yaptığımı aslında annemle ne kadar becerikli bir kadın. Ne kadar konuşkan ne kadar şey ama dediğim gibi gölgede kalmış bir kadın (Berna K., 2021).

Kadınların fabrikadaki varlıkları, çalışma alanları ve görevlerinin yanı sıra şikayetleriyle ilgili en eski eski kayıtların başında 1935 yılına ait bir gazete haberi gelir¹¹². Bomonti Fabrikası'ndan şikâyetçi bir okuyucu, gazeteye telefon ederek fabrikada rakı bölümünde kadınların günde on üç, on dört saat yıpratıcı bir şekilde çalıştıklarını bildirir. Tahkikat için fabrikaya gönderilen gazete muhabiri, fabrika işlerinin saat 07:00'de başladığını, akşam saat 18:00'de paydos edildiğini, bir saat öğle paydosuna çıkarılırlarsa işçilerin on saat çalıştığını belirtir. Yakında çıkarılacak olan iş kanununa göre on saat çalışmanın kadınlar için fazla olduğu, bu yıpratıcı usulün Bomonti rakı bölümüne has olmadığını aktarır. İnsaflı fabrikatörlerin iş kanununun ruhundaki insani şartları şimdiden kavrayarak tatbik etmesi tavsiye edilir (Haber Gazetesi, 1935a, ss.1-2). Kullanılan dil kadınların hak mücadelesini kendilerini temsilen yapmasından ziyade fabrikanın erkek çalışanlarının ve erkek gazetecilerin kadınların sözlerini duyurmaya aracılık etmeleridir. Bu aracılık etme

¹¹¹ Arzu Pasajı, uzun yıllar Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan Tiyatrosu'na ev sahipliği yapar. Ardından Tiyatrokare'nin yönetiminde tiyatro oyunları sahnelenir, yakın zamana kadar ise Ali Poyrazoğlu'nun oyunlarını seyirciyle buluşturduğu Şişli Tiyatrosu'nun bulunduğu pasajdır.

¹¹² Bu gazete haberinde şehir belirtilmediği için Bomonti Fabrikası'nın Ankara şubesi olması ihtimali taşımakla birlikte bahsedilen sorunun ortak olması sebebiyle yer verildi.

işi, kadınların erkeklerden daha narin ve kırılgan dolayısıyla daha az çalışmaya ihtiyacı olduğu kabulüyle beraber aynı zamanda kadınların bakım emeği konusunda sorumluluğunu sürdürebilmeleriyle ilişkilendir.

1938 yılında gerçekleştirilen araştırmada, çalışan 150 işçinin büyük kısmı erkektir ve yalnızca şişe, fiçı yıkamak, etiket yapıştırmak gibi hafif işlerde kullanılan bir miktar kadın ve çocuk işçi vardır (Doğru, 1938, s.7). Ülke ölçeğinde de kadınların sanayinin farklı sektörlerinde var olma ve fabrikalarda çalışma koşullarına dair benzer durumlar söz konusudur. Kadınların fabrika ortamında erkeklere oranla daha az sayıda oluşu, üretimden ziyade idari binalarda laboratuvarlara, geri hizmetlere ve masa başında çalışmaya itilmeleri yaygındır (Özdamar Akarçay&Akarçay, 2023, s.139).

1958-1970 tarihleri arasında Bomonti’de ikamet eden görüşmecinin tanıklığına göre “kardeşleriyle ve diğer işçi çocuklarıyla fabrikanın yanındaki geniş alanda oynadıkları oyun sırasında düşüp bir yerlerine bir şey olduğunda koştur koştur fabrikanın revirine gidişlerini, hemşire ablaların tentürdiyot bastıkları (Fırat, 2021, ss.30-31)” bilgisine dayanarak fabrikada kadın sağlık görevlilerinin çalıştığı anlaşılır. Yaşam ve çalışma alanlarında kadınların emek pratiklerinin ve varoluşlarının izini sürmek iğneyle kuyu kazmak gibidir. Fabrikada ya da mahallede kadınların varlığını görmek, kadınları görünmezlikten kurtarmak da emek ister. Sadece sıradan görevleri üstlenen, nitelikli vasıflar gerektirmeyen işlerde çalışan kadınlar değil bazen en göz önündeki ve yüksek rütbeli kadın figürlerin de kim olduklarının hatırlanmıyor oluşu dikkat çekicidir. Aşağıda “müdür ile yemek” notu düşülen fotoğrafta ortadaki kadın müdürün adı dışında fotoğrafta yer alan erkek fabrika çalışanlarının isimleri bilinir ve hafızadan sıralanır (Görsel 4.32).

Görsel 4.32: Solda oturan Besaret Ersanlı, soldan ikinci Sabahattin Güvenen, en sağda Hamdi Doğruel, soldan ikinci Ahmet Yavaşer, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

1980-85 ve 1990'dan fabrika kapanana kadar görev yapan sağ görüşlü fabrika müdürünün ifadeleri kadın-erkek rollerinin konumlandırılışına dair çok sayıda ipucu barındırır:

Kadın çalışanlar üretimde yoktu ama bürolarda çalışırlardı büro yarı kadın, yarı erkek. Yok öyle şey. Nasıl bugün gidiyorsunuz bir kuruma. Kadın erkek ona göre kadın her yerde çalıştıramazsın. Üretimde çalıştıramıyorsun mesela bira üretiminde alkollü içkiler üretiminde kadın çalışması doğru değil. Alkollü içkiler üretim yerlerinin fabrikanın büro birimlerinde hepsinde kadın çalıştırabilirsin (...) İmlada, şimdi şöyle, güce bağlı bir iş yapıyorsun. Güce bağlı iş kadın gücüyle erkeğin gücü bir mi değil. Efendim sonra alkol üretiyorsun. Yanındaki adam hepsi bir değil. Olur ya birisi yanlış bir iş yapar, kaçırır. Ondan sonra da nereye varır bilemezsin. Rahatsız, huzursuz edilir. Bizim kadınlar gözümüzdür yani içimizde bir şey olsun asla. Bu bakımdan anladın mı üretim alkollü içkilerde üretim ile ilgili bölümlerde dolum da dahil. Laboratuvarımda benim 9 tane kimya mühendisim vardı unutmuyorum. Bunların şefi, bayandı (Azmi. Ö., 2022).

Cibali Sagara Fabrikası'nda 1977 ile 1995 yılları arasında maliyet muhasebesi konusunda uzman, eşi de Bira Fabrikası çalışanı olan işçi Nursel G.'nin, Bira Fabrikası'na sürgün edilme hikâyesi ile bizzat ambar dairesindeki bira kayıtlarını ve sicil bölümünde basılan kart kayıtlarına bakarak işçi yoklamalarını gerçekleştiren

1947 doğumlu Makedonya göçmeni olan işçi Pembe M.'nin anlatıları birbirine bağlanır. İlk işçinin anlatısında Bira Fabrikası'nın kadınlar için sürgün yeri olduğunu aktarır. “Erkeklerle arkadaşlık eden” kadınlar bir cezalandırma yöntemi olarak Bira Fabrikası'na sürgün edilir. Bira Fabrikası'nın sürgün yeri olma sebebi erkeklerin yoğunluklu olarak çalışması ve bir fabrikası olmasıdır. Flört vb. sebeplerle erkekler için sürgün edilme tehlikesi yoktur. Görüşmecilerin çoğunluğunda cinsiyet ayrımı çalışma kültüründeki kardeşlik duygusu ve aile gibi olmak ifadelerle örtülüdür (Görsel 4.33). Erkek ağırlıklı bir içki fabrikasında kadınların varoluşu zorluklar içermesini yanında kadınların çalışma hayatında yer almasının muhafazakâr çevrelerde hoş görülmemesi vb. nedenlerle fabrikada toplumsal ahlaka uygun, mazbut, kardeşlik duygusu ve dayanışma kültürünün çoğunlukla altının kalın harflerle çizildiği bir refleks hakimdir. İkinci işçinin fabrikada kadınların durumunu tasvir edişinde benzerlikler vardır. “Çalışan kadınların çalışan erkeklerin yakınları yani akrabası ya da karısı” olduğunu söylemesi hem duygusal hem de biyolojik bakımdan fabrikanın aile olduğu vurgusu taşır.

Görsel 4.33: Fabrika iç mekânında kadınlar ve erkekler bir arada, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Kadınların fabrikada gerçekleştirdikleri birlikte hareket etmekten hoşlandıkları ritüelleri vardır. Öğle paydoslarında apar topar yemeklerini yiyerek Şişli'ye çıkar, vitrinlere bakar ya da pazar kurulduğunda pazar alışverişine giderler. Aile gibi olunmasına ve kolektif kardeşlik duygusuna rağmen anlatıcı kadın işçi eşinin

kendisini fabrikadaki çay molasında yer değiştirirken dahi yalnız bırakmadığını aktarır:

Eşime ben telefon açardım yani çay içeceğiz, çay içmeye gelir misin derdim gelirdi. Bir bardak çayını içer giderken işaret ederdi. Dur ben seni geçireyim diyordum. Tuvalete gidiyordum beni bekliyordu tuvaletin önünde. Ondan sonra benim bölümüme geçiyordum. Masamın başına o öyle gidiyordu kendi bölümüne yani herhangi bir kötülük yoktu, bir ahlaksızlık yoktu ama hep erkekti yani birkaç tane kadın vardı (Pembe M., 2023).

Farklı anlatılarda adı geçen isimlerden biri de santralde çalışan, gelen telefonları bağlayan memur Melek Hanım'dır. Melek Hanım ve onun enteresan bulduğu hikâyesini Naim T.¹¹³ anlatır.

Melek Hanım'ın (...) beyi bir suç işler. Hapishaneye düşer. Melek Hanım o hapishanedekeyken ziyaretine gitti, para yardımı yaptı, adam çıktı buraya kadar dedi. Artık evliliğimiz bitti. Gitti, boşandı. Yani öyle ki onu hapishanede yalnız bırakmadı, parasız bırakmadı. Her ziyarette gitti ziyaret etti ve harçlığını verdi ama çıktığı zaman da hayır dedi. Onun için çok saygı duyduğum hanımlardan biridir (Naim T., 2012).

Fabrikanın erkek çalışanları çoğunlukla kadın çalışanlar için kendi değer yargılarına uygun ve ölçülü buldukları olumlayıcı bir tutum sergiler. Bir içki fabrikasında, kadın olarak var olmanın olası olumsuz toplumsal yargıya karşı ahlaksal açıdan “edepli, namuslu, saygılı ve cefakâr emekçi kadın” olarak özneleştirildiği göze çarpar. Emek tarihi literatürü içinde sendikalı işçiler tereddütsüz bir biçimde erkek işçiyi ima etse de sendikalı kadın işçilerin azımsanmayacak ölçüde ve güçte varlık gösterdiği bir gerçektir. Kadınların görünmezleştirilme süreçleri “kısmen işçi hareketine dair arşiv kaynaklarının toplumsal cinsiyetlendirilmiş anlatılarına, kısmen de bu anlatıların tarihçiler tarafından sorgusuz sualsiz kabul edilerek üstü örtük bir işçi sınıfı ideal tipinin yaratılmasına” dayanır. Son 40 yılda, toplumsal cinsiyet rejimi ve etrafında gelişen ilişkiler ağının yalnızca kadın ve erkeğin güç ve hiyerarşi ilişkilerini değil, işveren ve işçiler, erkekler ve oğlanlar, beyazlar ve siyahlar arasındaki ilişkileri de belirler (Akgöz & Ayber, 2019, s.24).

¹¹³ Naim T. anlatısında 38 memurun tahakkuk görevini üstlenen Akten Hanım'ın da fabrikada çalıştığını paylaşmakla birlikte başka detay aktarmaz. Melek Hanım da Naim T. de artık hayatta değiller.

4.9. Politik Duraklar ve Direniş

Toplumsal bellek doğası itibariyle kerteriz alınan kırılma noktalarından oluşur. Türkiye toplumunun hafızasında yer etmiş, geleceği ve gündelik hayatı kökünden, aksini ya da başka türlüünü tahayyül edemeyecek derecede dönüşüme uğratmış olaylar, krizler ve kesintiler tarihine fabrika ve semt odağında bakacağım. Darbelerin katmanlı belleğini kolektif ve bireysel deneyimlere bakarak düşünmek değer taşır. Birbirinden ayırsız olmayan aksine iç içe geçen, birbirini etkileyen ve belirleyen ortaklaşa bir tarihin farklı kesimlerce farklı şekillerde yorumlanır. Bununla beraber Cumhuriyet döneminde Müslüman kökenli olmayan azınlıkların dışlandığı ve devletin bu vatandaşların ülkeden ayrılması için çeşitli stratejiler izlediği ve kamusal alanda tartışmaya açılan tarihi olaylar, özellikle Ermeni, Rum ve Yahudilerin yaşadıklarıyla ilgilidir (Bali, 2015). Türkiye otoriterliğin çeşitli biçimleriyle deneyimlendiği, cezasızlıkla ve hesap vermezlikle malul, devlet şiddetinin eksik olmadığı bir siyasal kültürel iklimin var olageldiği (Akyıldız vd., 2020) bir tarihin şimdindedir. Bu minvalde güncel siyaset alanında kentin yakın tarihine eleştirel bir gözle geçmişle yüzleşme perspektifiyle bakabilmek için fabrikanın semti ve işçilerin tanıklıkları kronolojik bir akış içerisinde incelenir.

Bomonti semti için sosyo-politik anlamda sayabileceğimiz tarihsel kırılma noktalarının bir kısmı yaşandıkları zaman itibariyle birinci ağızdan tanıklıklarla anlatısına ulaşmanın imkânsızlaştığı bir doğaya sahiptir. Şişli ilçesinde komşu semt Tatavla için semti etkileyen kırılma noktaları olarak 1936 Beyannamesi, 1941'deki 20 Kura Askerlik, 1942 Varlık Vergisi, 6-7 Eylül (1955) Olayları/Saldırıları¹¹⁴, 1963 Kararnamesi, 1964 Sürgünü, 1974 Kıbrıs Meselesi ve 1980 Darbesi anılır (İrmak, 2022, s.26). Resmi tarihte çentik atılan bu kırılma noktalarından bazıları semtin tasvirinde bazıları doğrudan fabrikanın odağında aktarılır.

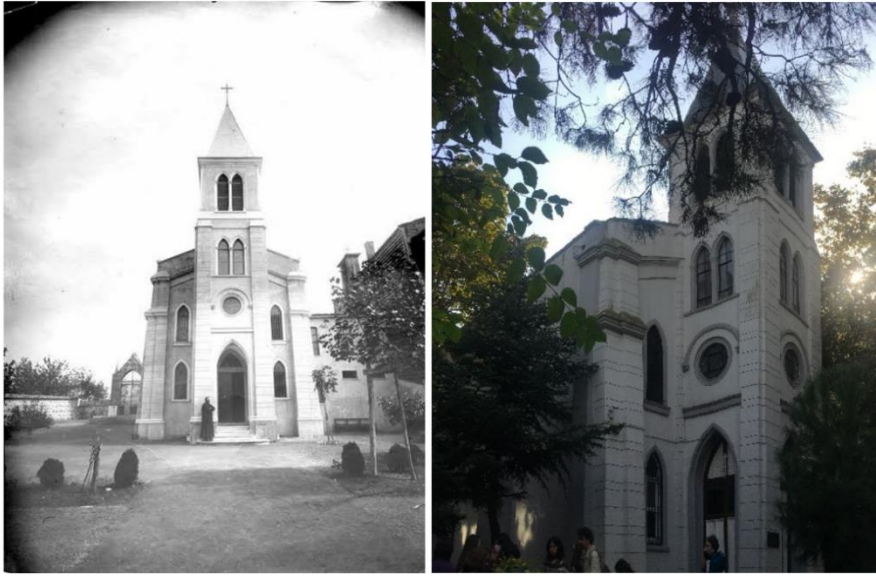
Semt anlatılarında bahsi geçen dönemeçlerden biri 6-7 Eylül 1955 olur. Semtin kalbinde duran Bomonti Bira Fabrikası işçilerinden gelen anlatılar arasında ise en baskın anlatıların başında 1980 darbesi vardır. Bu durumda elbette yaşanan olayların zamansallığına kendi ömrü dahilinde görüşmecilerin bizzat tanıklık etmesinin

¹¹⁴ İstanbul Pogromu olarak da adlandırılır.

imkânsızlaştığı olayları bir tarafa koymak gerekir. 1960 darbesi referans verilen ama anlatısı pek olmayan politik duraklardan bir diğeridir. 80 darbesiyle beraber aynı yıl gerçekleşen ithal ikameci politikaların terkedilişiyle ekonomik yapısal bir dönüşümün durağı olan 24 Ocak kararları da anlatılardan anılan referanslardandır. 1974 Kıbrıs meselesi o yıllarda askerde olan bira işçileri tarafından savaşa tanık olma ve travmatize deneyimler olarak aktarılır.

Fransız Fakirhanesi sakinlerinden Bira Fabrikasının arazisine dair paylaştığı bilgiler için bağlantı kurduğum Loretta F. ile yaptığım görüşmede semt tanıklığı arasında 6-7 Eylül saldırısından da bahseder. Olaylar esnasında Bomonti’de bulunan Notre Dame de Lourdes Gürcü Katolik Kilisesi (Görsel 4.34) zarar görür:

İki tane terazi. Ve kocaman bir göz. Sonra ben buraya geldikten sonra gittim arıyorum tarıyorum ne o göz var. Ne o şey var falan. Çok sordum araştırdım. İşte bu 6-7 Eylül olaylarında. Orayı çok bir yıkıp dökmüşler. Tabi o arada oralarda kırıldı gitti. Annem derdi ki bu göz bizim Rabbimizin gözüdür. Her şeyi görür ve günahlarımızda burada tartılır derdi. Ve ben onu çok arzu etmiştim. Tekrar gideyim onu göreyim diye (...) Meryem Anamızın böyle (grotta) bir yeri vardır ama o da değişmiş tabi bahçesi de değişmiş. O bahçenin içinde böyle saklı bir yer. Böyle göz bir tane göz ve terazi onlar yok şimdi (Loretta F., 2010).

Görsel 4.34: Solda Gürcü Katolik Kilisesi Kaynak: Karadeniz, İ. (2021). 6-7 Eylül’ün silemediği tarih: Bomonti Gürcü Katolik Kilisesi. Şişli Gündemi. Erişim 12 Temmuz 2023 <https://sisligundemi.com/Yazi/sem-tarihi-bellek-sisli/6-7-eylul-un-silemedi-tarih--bomonti-gurcu-katolik-kilisesi-298> sağda Gürcü Katolik Kilisesi, Kasım 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Gürcülerin genellikle Ortodoks mezhebine mensup olmasından ötürü Gürcü Katolik Kilisesi olarak varlığı, anadillerini öğrenmek isteyen Müslüman Gürcüler için İstanbul'da dillerini öğrenebilecekleri tek yer olarak bilinir. 1870 yılında bünyesinde kurulan matbaa aracılığıyla Fransızca ve Gürcüce kitapların basılması gibi biricik nitelikleri olan kilisede 6-7 Eylül olaylarının ardından pek çok azınlık cemaati göç etmek zorunda kalır. Günümüzde kiliseyi ibadet için kullananların çoğunluğu Gürcü Katoliklerin değil, Türk ve Ermeni Katoliklerdir (Karadeniz, 2021) (Görsel 4.35).

Görsel 4.35: Solda Gürcü Katolik Kilisesi iç mekân, ortada Gürcü Katolik Kilisesi iç mekân, sağda kilise bahçesinde Meryem Ana ve kadrja giren gökdelenler, Kasım 2021, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

Bomonti'de ikamet etmekte olan Rumlar saldırıdan etkilenir. Rumlardan bazılarının işyerlerinin ve dükkânlarının Beyoğlu, Kurtuluş ve Pangaltı'da bulunması da olaylar sonrasında göçe yol açan etkenlerdendir (Fırat, 2021, s.69). Rum, Ermeni ve Yahudilerle semtte bir mahalleyi paylaşmanın getirdiği komşuluk dinamikleri ve ortaklaşılan yaşam ve eğlence kültürü anılsa da 50'li yıllar olması itibariyle çalışma hayatı içinde tanıklık etmenin zor olacağı erken bir dönem olması nedeniyle bir bira işçisinin çocukluk zamanlarında hislerini aktarımında rastlanır.

O bir küçük katliamdı. Yani ben insanların böyle raydan çıkabileceğini, imandan dinden çıkabileceğini orada gördüm. O zamanlar kaç yaşındaydım 55 senesinde. 7 yaşında mıydım, 8 yaşında mıydım o yaşlardaydım. O zamanlar insanların ne kadar vahşi olabileceğini gördüm. Ben çünkü o yaşlarda, bir çocukken arkadaşlarımız vardı Kurtuluş'a gider, Rumlarla Ermenilerle top oynardık (...) Onlarla arkadaşlıklar kurardık. Tanıdıklarımız vardı. Orada bir dondurma fabrikası vardı. Yine yaptılar nostaljik onu dondurma fabrikasına giderdik her gün. İçeriden bize dondurma verirdi adamlar. Ya bu insanlara... Çok şaşırdım, çok şaşırdım,

utandım. Utandım insanlığımdan o yaşta ben utandım. Nedir bu? Duman etmişler ortalığı. Ya zor günler geçti. Onun için bu küçük kıyamet diyorum (Erol Y., 2020).

Bomonti Ermeni Okulu'nun arka sokağından gelen başka bir tanıklık ise şöyledir:

Saat 08:00 civarıydı. O zamanda evimizin arka tarafında oldukça geniş bir teras vardı. Yazın orada yemek yerdik. O evin içinde ceviz ağacı vardı. Kırılan camların sesi geldi. Tam arkamızda Ermeni Ortaokulu vardı. Okulun camlarını kırıyorlardı. O çocukluğumla herhalde kaçmak için yatağa gittim. Gerisini hatırlamıyorum. Sonra anlattılar. Kurtuluş tarafında kiliseyi yakmışlar. Her yerde alevler. Ertesi gün dışarı çıkmadık. Bütün yolar bakkallardan alınan patates çuvalları yerlere serilmişti. Keskin bir rakı kokusu vardı. Zeytinyağlar hep yolları kaygan yapmıştı. Mezarlıklar tahrip edilmişti. Bir rahip vardı, o adam yok oldu. Ne olduğu belli değil. Her şeyimize çok dikkat etmeye başladık. Konuşmalarımız, ilişkilerimiz¹¹⁵.

6-7 Eylül Pogromu bir ulus homojenleştirme çabası; Rum, Ermeni ve Yahudilerin zorunlu asimilasyonu; göç, iskân ve tehcir politikaları ise devletin Türk etnisitesinin baskınlığını güvence altına almak için faydalandığı araçlar oldu (Güven, 2005, s.182). Nitekim pogrom sonrası Bomonti sakinleri arasından gidenler anlatılır:

Bir kısım 6-7 Eylül Olayları'ndan sonra gitmiş. Burası en zarar gören yerlerden birisi. 6-7 Eylül Olayları'ndan sonra Rumların büyük bir kısmı gitmiş ama Ermeniler ve Yahudiler hâlâ duruyor. Hla da burada. Nasıl ki Türkiye'de Türkler Batıya daha iyi iş ve yaşam olanağına sahip olmak için gidiyorsa yavaş yavaş gitmişler ama gene de burada ağırlıklı olarak varlar. Onun dışında burada Gürcüler var, Lazlar var. Bu bölgeye daha önceden gelmiş yerleşmişler var. Nasıl denir çok kozmopolit bir nüfus var. Her milletten insan bulabilirsiniz. İstanbul'un iyi korunan yerlerinden birisidir (...) Bulgarlar azımsanmayacak kadar varmış¹¹⁶.

Türkiye tarihinde ilk darbe olarak anılan 27 Mayıs 1960 tarihinden günümüze uzanan süreç içerisinde, siyasal alana askeri darbeler aracılığıyla yapılan müdahalelerin aslen demokratik süreçlere indirilen darbeler olduğu ve iyi sonuçlar yaratmadığı toplumun çoğunluğunun kani olduğu (Özdemir, 2023, s.176) görüşünün yanında 1961 anayasasının özgürlükçü nitelikleri ve temel hak ve özgürlükler, sendikalaşma ve işçi sınıfı odaklı kazanımları da vurgulanır. Demokrat Parti karşıtları için sevinçle ya da ihtiyatlı bir memnuniyetle karşılanan devrim, inkılap ya da ihtilal olarak adlandırılan

¹¹⁵ 2017 yılında gerçekleşen Zinnure Türe tarafından tasarlanan ve A Corner In The World iş birliğiyle gerçekleşen Sarı Güzergâh isimli projede yer alan Pogrom isimli ses kaydında yer alır.

¹¹⁶ Bomonti taksi durağında 7 Ekim 2011 tarihinde taksicilerle yapılan etnografik gözlem ve inceleme notundan alıntıdır.

bir müdahale olarak görülür (Özdemir, 2023, s.112). Buna görüşe paralel olarak 1960 darbesiyle beraber 1971 yılına kadar bu dönemin yorumu genellikle sendikaların demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak kabul görmeleri, anayasal olarak tanınan işçi hakları ve örgütlü eylemler aracılığıyla yaşanan deneyim ve kazanımlar sebebiyle yeni bir dönemi simgelediği düşünülür (Güzel, 1996, s.226). 1960 darbesi sırasında 9 yaşında olan bira işçisi şöyle anlatır:

1960 ihtilali belli oranda, yaşımız 10-11 yaşlarındaydık, onları hatırlıyorum. Özellikle 27 Mayıs ihtilal olduğu zaman yine İncirliköy'deydik. O günlerde halkın sevincini ve mutluluğunu birebir yaşamış bir insanım. Hatta çocukluğumuzda araçlara binip 27 Mayıs'ın lehinde sloganlar attırdıklarını bize hatırlıyorum. Fakat ben bunun bilincine daha çok 76 sonrası Tekel'e girdikten sonra işçi sınıfı ile karşılaştıktan sonra. Daha da o 27 Mayıs ihtilalinin anlamını ve değerini öğrenmiş oldum (Sefa A., 2023).

60 darbesinin getirdiği süreç olumlayıcı nitelikler taşısa da darbe fikri karşısında bira işçilerinin geçmişte yaşanan olaylara bakışlarına güncel politik yorum ve deneyimleri eklendiğinde eskiden sahip olunan tutumun zaman içinde bizzat tanıklık etmenin etkisiyle de darbelerin yarattığı olumsuz etkiler karşısında olma eğilimi ve olumsuz görüşler ivme kazanır.

Fabrika lojmanında yaşayan Cibali Sigara Fabrikası Müdürü İsmet Ali Tekvar'ın oğlu, müzik dünyasında tanınan müzisyen Arhan Tekvar, 60 darbesiyle ilişkili olarak babasının deneyimini ve dönemin ruhuna dair paylaşır. Kendi ifadeleriyle 60 ihtilalinde, babasının mutlaka “Menderes'in adamı” olduğu konusunda dedikoduların yapıldığını fakat bunun gerçek olmadığını, Menderes döneminde Başbakanlık Müsteşarı olan Ahmet Salih Korur ile yakınlığının buna yol açtığı halbuki okul arkadaşı olduklarını, o dönemde halihazırdaki kadroların görevlerinden alındıkları, Gümrük ve Tekel Bakanı'nın da (Hadi Hüsmen) bunlardan biri olduğunu belirtir. Bu sebeplerden ötürü 60 yılını doldurur doldurmaz emekliliğe ayrıldığını anımsar (Arhan Tekvar, 2010). Bir başka kendisi gibi babası da fabrika işçisi Nurettin O. darbenin fabrikada uygulama pratiklerinden söze eder:

1960 ihtilalinde muazzam bir disiplin varmış. Fabrika, kamu fabrikası olduğu için subaylar atanmış. Adamlar ellerinde düdükler düdük çalarmış. O işçi hemen orda hazır ola geçmek zorunda. Yerde bir çöp varsa işaret edermiş onu gidip hemen oradan yerden çöpü almış (Nurettin O., 2009).

Kronolojik olarak 1974 yılı bir başka duraktır. Kıbrıs Barış Harekâtı'nı bir savaş olarak deneyimleyen askerler arasında bira işçileri de vardır. Bira işçileriyle yapılan görüşmelerde tali konulardan biri olmasına rağmen savaş hali itibarıyla travmatik bir süreç olması ve işçilerin yaşamını dönüştürücü etkisi bakımında 1974 Kıbrıs Meselesi başka bir kırılma noktası olarak bahsedilmeye değer olur. Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştiğinde askerlik yapan bira işçilerinin savaştan önce ve sonra olmak üzere hayatın ikiye bölündüğü teferruatlı tanıklıklarıyla bu konuda yapılacak doğrudan bir araştırmanın anlatıcıları olabilecek deneyimler taşıyan öznelardır. Hatırlama pratiklerinin anlatıya dönüştüğünde acı verici deneyimler olarak anıldığı görüşmelerde anlatıcılar birkaç dakika önce bütün yaşamını arkada bırakmış ve evini terk etmek zorunda kalan insanların hüznlerini içlerinde taşırlar. Aldıkları yaralar ve savaş kaynaklı bedensel tahribat nedeniyle Güngör Y. ve Sefa A. Kıbrıs gazisi olarak Kıbrıs'tan dönerler ve çalışma hayatlarına devam ederler. Bira Fabrikası'yla doğrudan ilişkilenecek de gençlik dönemlerinde askerlik çağlarının savaşla kesişmesiyle yaşadıkları travmatik deneyim fabrikadaki çalışma hayatlarını ve gelecek yaşamlarını etkiler.

Sabah 08:00, 09:00 gibi çıkarmaya başladığımızda gelmeden Girne'de oturan bütün vatandaşlar genel olarak söylüyorum, hepsi Girne'yi terk etmişlerdi genel olarak ve o sıcak çaylar da hâlâ masalarındaydı (...) Orada bir ev arama sırasında yaşlı bir teyzemizin evinde tek başına bırakıldığını ama ölü olarak gördük kendisini yaşlı teyzemizi çünkü çok yaşlı olduğu için yanlarında götürememişler insanlar. Teyzemiz de vefat etmiş. Yani normal yaşlı çünkü heyecandan dolayı da olabilir yaşlılıktan da olabilir. O teyzemizi de görünce daha çok moralimiz bozuldu. Çünkü sonuçta savaş yıkım demek, ölüm demek, yokluk demek değil mi? Halk için fakirlik demek sonuçta böyle bir şeyle Kıbrıs'ta karşılaştık (Sefa A., 2023).

12 Eylül darbesine dair yaşananların açığa çıktığı toplumsal anlamda bütün unsurlarını içine alan bir yüzleşme gerçekleşmemiş olsa da darbenin bilgisinin var olduğu, unutulmadığı, hakkında konuşulduğu ve çeşitli biçimlerde hatırlandığı bir gerçektir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin etkileri hak kayıplardan, emek sömürüsüne, ekonomik bedellerden anayasaya, tanıklıktan, şiddet anlatılarına toplumun ortak belleğinde farklı nitelikleriyle yerini alır. İlk elden yaşanan tanıklıklar ya da geçmişten şimdiye toplumsal ortamın dönüşümüne dair gözlemler bir araya geldiğinde, darbeyi yorumlama farkı süregelen politik atmosfer içerisinde başvuru bir kerterizdir. Darbenin esas hedefinin sol hareket ve solla ilişkilendirilmiş

kesimler ile Kürtler ve Aleviler olduğu, darbenin bu kesimlerde mağduriyet yarattığı, burjuvazinin darbeye alkış tuttuğu ve darbenin Türk-İslâm sentezciliğinin daha milliyetçi ve İslâmcı kuşaklar yetişmesine zemin hazırladığı tezi savunulur. Karşı tarafta ise darbenin aslında merkez sağa karşı tesis edilen nizamın, sekülerler, Beyaz Türkler, İstanbul sermayesi işbirliğiyle gerçekleşen bir darbe olduğu tezini dolaşıma sokar (Akyıldız vd., 2020).

O yıllarda sokak bir nevi sahne gibidir. Karşılaşmaların ve kavgaların alanı, ideolojik yürüyüş rotalarının hattı, kaçış ve kovalama sahaları olarak anılabilecek militan ve örgütlü yapılara dahil öznelerin yaşam öykülerinde öne çıkan anlatılarda kurşunun ve kanın hareket halinde olduğu, “avın” ve “avcının” değiştiği mekân sokaklardır. Sokağın kutupları sağcılar-solcular arasına gerilidir, çoğunlukla öyle anılır ve anlatılır. Siyasi angajmanları olan sağ veya sol militanların varoluşlarının sokak ile doğrudan bağı vardır, kahramanlık anlatıları ve kimlik kurgularının sahnesi sokaktır, sokak eylemlilikleri epik bir macera rengi taşır (Fırat & Muti, 2014, s.125). Bu yüzdendir ki “iktidar” öncelikle sokağı boşaltmak, temizlemek ve dönüştürmek suretiyle hâkim olmayı hedefler. Tankların ve askerlerin sokaktaki varlıkları, sokağa çıkma yasakları, yasaklanan sokak gösterileri, silinen duvar sloganları, bayraklarla donatılan meydanlar, değişen sokak isimleri, gösteri için elverişsiz hale getirilen kentsel mekân, sıkıyönetim ve olağanüstü hal uygulamaları toplumun siyasi düzleminin yanında fiziki uzamla da bağlantısını koparır (Fırat & Muti, 2014, s.124).

1960 tarihli anayasal gelişmelerin tersine çevrilmesi olarak yorumlanan 1982 anayasası kapsamında iktidarın yürütmenin elinde toplandığı ve cumhurbaşkanıyla Milli Güvenlik Kurulu'nun yetkileri arttırılır. Basın ve sendika özgürlüğü, kişi hak ve özgürlükleri, temel hak ve özgürlükler sınırlanır. Bunlar anayasaya dahil olmasına rağmen ulusal çıkarlar, kamu düzeni, ulusal güvenlik, Cumhuriyet düzeninin tehlikede olması ve kamu sağlığı gerekçesiyle iptal edilebileceği, askıya alınabileceği ya da sınırlanabilecekleri belirtilir (Zürcher, 2018, s.322). Toplumsal korkunun yayıldığı ve içselleştirildiği, sessizlikle beraber apolitikleşmenin başat olduğu bir sürece geçiş yaşanır. Devrimci mücadele yaşamı boyunca bırakmadığını belirten bira işçisi Hasan K. şöyle açıklar:

12 Eylül faşizmi yaşam toplumsal yaşamımızda büyük değişiklikler getirdi. Yani örgütlü olmaya okumaya, araştırmaya, insanların dünyaya bakışını değiştirdi. Apolitik hiçbir şeyle

ilgilenmeyen hiçbir Şeye ilgi duymayan yalnızca marka peşinde koşan efendime söyleyim tipler yarattı (...) 12 Eylül faşizminin getirdiğı zorluğun sıkıntının çocukların bir biçimiyle aile tarafından korunmasına kollanmasına işte aman yani işte devrimciler zaten işkence görüyor, böyle zorluklar görüyor zorbalık görüyor aman bunlar biraz koruyalım mantığıyla çocukların politik yaşamdan uzak bir yaşam (Hasan K., 2009).

Aslında toplumsal korkuyu görünür kılan bir sokak performansı gerçekleşir:

80’li yılların sonlarında Genco Erkal mıydı tiyatro oyuncusu olabilir yani başka birisi de olabilir. Mecidiyeköy’de Mecidiyeköy Mezarlığı duvarın orda askeri Alman gestapo elbiselerini giydiler. Ellerinde tüfekler halk geçiyor işte sıradan adam evini gidiyor akşam işinden çıkmış evine gidiyor. Almanca dad düd bin arabaya. Ya bi dakika sen kimsin kardeşim yav niye Türkçe konuşmuyorsun ondan sonra sen kimliğini göster asker misin, değil misin demiyor. Ellerini kaldırıyor, kendini aratıyor, otur diyorsa oturuyor yat diyorsa yatıyor. Böyle bir toplum şekillendirdiler (Hasan K., 2009).

Burada görüşmecinin farklı şekilde anımsadığı ilgili performansta, 1986 yılında Ferhan Şensoy ve tiyatro ekibi tarafından “İçinden Tramvay Geçen Şarkı” isimli oyunu kapsamında Beyoğlu’nda, İstiklal Caddesi’nde Nazi üniformalarıyla kimlik kontrolü yapılır. Bir kişi haricinde kimliğine bakılmak istenen vatandaşlar talebi sorgusuz sualsiz kabul eder. Bu performans, toplumsal korkulara dair fikir veren bir sosyal deneye dönüşür (Gerçek Gazete, 2021). Görüşmecinin farklı anımsayışı ise toplumsal belleğin dinamiklerine dair bir gösterge sayılabilir. Bazen görüşmeciler olayların kolektif anlam dünyalarındaki yerine odaklanırlar, tarihler, öznel ve mekânlar bireysel hafızalarında değişkenlik gösteren niteliklere bürünür. Kolektif hatırlama pratiklerinde ise bu detayların tartışıldığı doğrulandığı ve bazen de reddedildiğı topluluğa ritim katan özellikleri vardır.

Darbenin geneline özgü olarak tasvir edilen niteliklerin minyatür bir sahnesi de Bira Fabrikası olur. Yaşanan süreç tüm çalışma alanlarında ve gündelik hayatın tümünde etkili olmasına rağmen fabrika ve çevresinde olay bazlı bakıldığında anlatıcıların aktarımlarında kendine özgü dinamikler belirir. Fabrika çalışanlarıyla yaptığım görüşmelerde özellikle 1980 darbesi anlatmaya değer ve paylaşmayı kıymetli buldukları anlatılarla doludur. Konuştukça daha fazla detay su yüzüne çıkmaya başlar. Genel politik atmosferin uzantısı olarak çalışanların başlarından bazı olaylar geçer. Fabrikaya gidiş gelişler tedirgin edicidir. Özellikle fabrikaya çıkan sokaklarda yaşanan olaylar, politik kimlikler ve tartışmalar paralelinde fabrikanın içinde olanları

konu eden anlatılar 80 darbesinin fabrikaya nasıl yansıdığı, işçileri nasıl etkilediği ve görüşlerini nasıl yönlendirdiğini anlamaya yaklaşabilmeyi mümkün kılar. Bununla beraber 12 Eylül'ün sadece fabrika çalışanlarının kavrayışlarıyla sınırlı değildir. Darbe aileleri, çocuklar, komşular ve semt sakinleri için de karanlık bir deneyimin tasviri olarak hatırlanır. Henüz 12 yaşındayken, 12 Eylül'e tanık olan babası Bira Fabrikası işçisi olan Erdal Ç., o yıllardan zihninde kalan anı, fabrikanın alt kısmında bostanların karşı tarafında konumlanan Bomontidere denilen gecekondu bölgesinden “fotoğrafi” yaşadığı gecekondu bölgesinden bakışıyla anlatır:

80 senesi artık ihtilalin olduğu zamanlar. Ben 12 yaşlarında falanım o dönemde. Bizim bölgemiz, kaldığımız bölge aynı zamanda 80 öncesinde çok karışık bir dönem olduğu için işte anarşistler dendi. Teröristler. O zaman terörist diye bir laf yoktu. Anarşist lafı vardı daha çok. Solcuların sağcıların olduğu, saklandığı yer yer bir bölgeydi. 80 senesinde, darbenin olduğu gün, şöyle bir görüntü var gözümde hâlâ duran. Bira Fabrikası karşıda. Bira Fabrikası'nın hemen alt tarafında koşuşan insanlar, kaçışan insanlar ve bu tarafta elinde silahlı askerler. O karşıya ateş ettiğini hatırlıyorum. Yani bu hafızamda kazılı olarak duruyor (Erdal Ç., 2020).

Bu bakış çocukluğa özgü bir korku değildir. Yukarıda bahsettiğim gibi toplumun tüm kesimlerine yayılan bir korku iklimi hakimdir ve yeni kuşağı koruma içgüdüsüyle deneyim aktarımından imtina edilir. Bu bizzat tanıklık edenler için yalnızlaştırıcı etkiler de yaratır. Bunun yanında politik kimlik tanımının bir mecburiyete dönüştüğünü farklı emekçi özneler benzer anlatılarla tekrar eder. Yukarıda anlatısı yer alan işçi çocuğu hem kendi korkusunu hem de fabrikaya gidip gelirken babasının yaşadığı korkuyu tasvir eder:

O bölgede biz aslında mesela ben vurulmuş insan gördüm ben. Çocuk olarak vurulmuş sokağın ortasında yatan bir insan gördüm yani annem ve babam da benim bizlerle olan ilişkileri dediğim gibi çok eğitici olmaktan ziyade koruma üzerine sadece. Aman sakın gitmeyin oraya gitmeyin. Bu insanlarla görüşmeyin, koruma içgüdüsüyle yapılan şeylerdi. Benim babam da çok politik bir insan değildi. İşte Demirel, o dönemde Demirel sağcı daha çok Demirelci ama şunu filan anlatırdı mesela sokakta bazen kış döneminde geceye denk geliyor, karanlığa denk geliyor gelmesi. Ya da biraz gezmiş oluyor, bir yere gitmiş oluyor. Çevrildiğini filan anlatırdı bazı grup insanlar tarafından ve sorulara muhatap olduğunu anlatırdı. Doğru cevabı vermezsem endişesiyle korktuğu zamanları hatırlıyorum (Erdal Ç., 2020).

Bira Fabrikası'nda çalışan işçiler için 80 darbesinin toplumsal bellekte işaretlenen bir durak olmasının göstergelerinden biri de neredeyse işçilerin tamamının darbenin gerçekleştiği o günü tüm detaylarıyla hatırlaması ve sonrasındaki dönüşüme dair saptamalarının detaylı ve canlı bir anlatı sunmasıdır. O gün işçiler evlerinden fabrikaya doğru yola çıkarlar. Sabahın ilk ışıklarında sokakta askerler tarafından durdurularak eve dönmeleri istendiğinde darbe olduğunu anlarlar fakat tam olarak olan biteni kavrayamazlar. Fabrika içinde lojmanda yaşayan işçiler ise fabrika dışından gelen çalışma arkadaşlarından darbe olduğunu öğrenir.

O gece, 80 darbesi olmuş. Ben de atıyorum işçi 06:00'da geliyor mesela. Lojmanın önünde camekân var oradan anahtarı alıyor gidiyor kısmı açıyor başlıyor çalışmaya öbürleri de geliyor sonradan. Ben de atıyorum Ali'yi görevlendirdim, anahtarı alıp o açacak diye. O saatte uyandım ben. İhtilal olmuş, haberim yok. Hemen camekâna gittim ki kim alıyor anahtarı başkası mı alıyor Ali mi alıyor onu takip ediyorum. Ali aldı anahtarı tam alınca, arkadaşına dedim ki hadi bismillah de başla bakalım şeye dedim. Şefim dedi ne bismillah ihtilal oldu dedi haberin yok mu dedi. İşçiden duydum ben şeyi. Sonra baktım sokakta jandarmalar askerler filan. Hemen biz yine fabrikaya gittik. 50 metre yürüdün mü fabrikadasın zaten (Ahmet T., 2022).

İlk gün küçük şok edicidir, darbe sebebiyle fabrikaya erişemeyen epeyce işçi olur. Yakındaki işçiler bir şekilde gelebilir ama uzaktakiler gelemmez ve üretim sekteye uğrar. İkinci gün durum biraz daha anlaşılır hale gelir, üçüncü gün ise üretim yeniden başlar ve kaldığı yerden devam eder. Sokağa çıkma yasağına rağmen askere görünmeden, dereyi aşarak fabrikaya koşan işçiler olur. Bu arada askerlerin fabrikaya girişiyle şöyle bir olay yaşanır: “(...) askerler geldi fabrikaya falan filan. İmalata girdiler bakıyorlar işte sağa sola. Ya bütün çıkarttı askerlerin matarasından bira dökülüyor. Bira doldurmuşlar mataralara (güler). Köpürmüş dökülüyor. Yani bunları da yaşadık” (Ahmet T., 2022). Başka bir işçi fabrikada çalıştığı sırada darbeye yakalandığını ve asla aklından çıkmadığını belirterek ve yaşadığı korkuyu da hissettirerek anlatır:

O zamanda bir gün babamla kavga ettim. Babam evden kovdu beni. Ben de içkiliyim geldim fabrikaya. Gece girdim. Resim hanenin anahtarı cebimde ya... Girdim Allaha kapıdaki bekçi de uyuyordu galiba görmedi. Görse soracak bana. Girdim resimhaneye yattım ama o kadar üzülüm ki! Niye babam beni evden kovdu, ağlıyorum sarhoşum. Gittim bak sıkıyönetim var sokağa çıktım içki arıyorum. Ana caddeden yukarıya doğru çıktım. Sen askerler arkamdan dur bilmem ne bir bağız ben resimhaneye kaçtım. Kapıyı kitledim. Hiç

unutmam amonyak dolabının arkasında bir yer vardı. Oraya böyle saklandım bak fabrikaya askerler girecek, resimhaneye girecek beni orada göremeyecek tam 20 yaşındaydım. Orada denk geldim (Atilla A., 2020).

O güne dair başka bir anlatı sivil savunma amiri olan fabrika çalışanından gelir:

12 Eylül. Sabahleyin kalktık hiçbir şeyden haberim yok. Giyindim, saat 08:00 çıktım. Benim evim Cevahir'in hemen altında. Cevahir'in önüne çıktım o zaman Cevahir yok tabi. İETT otobüs garajından bir an bakıyorum etrafta hiç kimse yok in cin top oynuyor. Hiç kimse yok. Arabada çalışmıyor. Halla hallah dedim. Tam köşeye caddeye asker çıktı nereye gidiyorsun dedi. İşe gidiyorum dedim. Ne işi ya dedi. Nasıl dedim? İhtilal oldu haberin yok mu dedi, yok dedim. Dön dedi. Cık dedim, ben dedim dönemem. Kimliğimi çıkarttım, benim bir kırmızı kimliğim vardı, İç İşleri Bakanlığı. Gizli, çok gizli bilgilere bakabilir diye diğer fabrika müdürü filan değil çünkü 6 ayda bir güvenlik soruşturmam yapılıyor Emniyet tarafından. Devam ettik. Şişli Cami'nin oraya geldim, bir daha çevirdiler. Orada da gösterdim kimliğimi geçtim. Bomonti'ye geldim aman Allahım bir zırhlı araçlar cadde boyu araç nasıl geldi ve 56 saat fabrikada kaldım. Tabi işçiler de fabrikada kaldı çıkamadı. Gece vardiyasından çıkamadı. Erzağımız, aşçıbaşı filan da vardı, yaptık, ettik (Nurettin O., 2022).

Kendisi fabrikada üretimin devam edebilmesi için aciliyetli işler ve işçiler konusunda vilayete izin almak üzere gittiği albaylara durumu açıklar. İşçiler fabrikaya gelemediğinde soğutma derecesinin düzenlenmeyeceğini bu sebepten içkilerin bozulacağını iletir ve izin ister. Albaylar “içkileri git lağıma dök” derler (Nurettin O., 2022).

Kendini altı ok ve sosyalist enternasyonal olarak tanımlayan aynı zamanda o dönemde Tekel'de sol ağırlıklı (CHP) siyasi görüşün hâkim olduğunu belirten fabrikada müfettiş olarak çalışan aynı zamanda Tekel'den farklı görevler üstlenmiş olan Aziz K. 12 Eylül'e zemin hazırlayan koşulları şöyle irdeler:

12 Eylül'den biraz önce olağanüstü böyle sendika faaliyetlerinin merkezi de neredeyse Tekel idaresiydi. Tekel'in o ilk yıllarda çalışan sayısı 80 küsur bindi. Az değil 80 küsur bin. Büyük şey sadece bu çalışan olarak yan o bayisidir bilmem şunudur bunudur o ayrı. Dediğim gibi 500 binin üzerinde bayisi vardı. Böyle bir güçlü bir kuruluş. Dolayısıyla sendikal faaliyetler de yoğundu ama onu da söylemek lazım. Sonra bu özellikle 60 ihtilalinden sonra, 61 anayasasının verildiği özgürlük ortamında zaten ondan sonra çıktı bu sendikalar Bülent Ecevit zamanında malum. Baya güzel faaliyetler vardı. Fakat 12 Eylül'e yakın birçok mihraklar bunu istismar etti ve sendikacılık da sattı. Sattı hatta üretim bile zaman zaman baltalandı. Neden? Tekel bu işi yapamıyor, Tekel özelleştirilmeli! Biraz evvelde sordunuz bunu. O şeyi, ayarlayabilmek için Tekel'in baltalamak için yabancı unsurlar, yabancı

kuruluşlar sendikaların içerisinde de sızdı. O düzgün sendika hareketlerini olumsuzlaştırdı hatta yönlerini bozdu ve 12 Eylül'e de onlar oluşmasına da katkı verdiler (Aziz K.(I), 2022).

Politik kimliği nedeniyle aynı memurun 12 Eylül sürecinde Tekel'deki halihazırdaki görevini terk edip Bira Fabrikası lojmanlarında kalarak ifa edeceği görevi Tekel Dış Satışlar Vergi Grubu'nda olacaktır:

12 Eylül sürecinde, 12 Eylül sürecinde Ankara'da Tekel Başmüdürüydüm. 12 Eylül hükümeti vardı. Beni sıkıştırıyorlar bu görevden almak için. Recai Baturalp diye bir bakanımız var. Korgeneral beni çağırdı, ben de dosya olarak çok sağlam bir adamım. Gerekçe bulamıyorlar. Çağırdı, yan yana da oturuyoruz. Benim lojmanın yanında oturuyor, bitişğinde oturuyor. Samimiyiz yani ilişkimiz iyi. Dedi ki kardeşim beni sıkıştırıyorlar. Seni buradan alalım, bu görevden alalım. Tatmin etmek zor ama ona yakın bir göreve verelim. Seni İstanbul'a gönderelim dediler (Aziz K. (II), 2022).

Zamanın bir nevi donduğu ve herkesin tüm berraklığıyla hatırladığı duraklardan biri olarak 80 darbesi tarihe bireysel tanıklıklarla işlenir. Sosyal demokrat olarak kendini tanımlayan 12 Eylül'de yaşananlardan bir anekdot paylaşan aynı zamanda sendikacılık çalışmalarında yer alan İbrahim D. şöyle aktarır:

12 Eylül'ü herkesten daha çok yaşadık. 12 Eylül'de evlerimiz arandı, Mecidiyeköy'deydik o zaman biz. Mecidiyeköy'de kayınvalidem ebeydi. O akşamda tesadüfen oradaydık. İki tane doğum oldu o evde, düşünebiliyor musunuz? Askerler geldi bastı bizim oraları. Dedik ki işte kardeşim burada iki tane sabi var. Burası doğumhane gibi bir ev. Yok evi talan ettiler. Bir şey de bulamadılar tabi ki. Sonra çıkıp gittiler yani. Üzücü olaylar ya bunlar yaşanmaması lazım (İbrahim D., 2022).

Bir diğer Tekel bünyesinde içki fabrikalarının kurulumunda görev alan henüz Bomonti Bira Fabrikası'na gelmeden önce Ankara Bira Fabrikası'nda çalışırken 80 darbesini yaşayan Kerim Y.'nin aktarımında siyasilerin fabrikadaki çalışma ortamında farklı politik görüşlere sahip işçileri “çok karıştırmalarına rağmen” birbirlerine karşı saygılarını yitirmediklerini ve şiddet olayı yaşanmadığının özellikle altını çizer. Darbeden öncesine rastlayan II. Milliyetçi Cephe hükûmeti zamanında fabrika yönetiminin değiştiğini anlatır, kendisinin rakı kısım şefi olarak memuriyet yaparken başına gelenleri aktarır:

Fabrika müdürü diye birisini gönderdiler. Elektrik Mühendisi Fahrettin Barınal hiç unutmuyorum ondan sonra. Fabrikanın her yerine hoparlörler kurulmaya başladı. Bir anlam veremedik. Sistem kuruldu, akşam işçiler çıkarken o gün de ben nöbetçi memurum. Giriş kapısında işçilerin çıkışına bakıyorum. Birden müzik yayını başladı. Mehter marşları!

Fabrikanın içinde fabrikanın dışına da yayın yapıyor. İnsanları galeyana getirmek için falan. Ben orada eski bir işçiye eski bir memur, nöbetçi memur olarak hemen tepki koydum. Ondan sonra nereden bu yayın yapılıyor. İdare binasında o idare binasına gittim. Amfinin başında kim var biliyor musun fabrika müdürü var. Müdür Bey ne yapıyorsunuz? Ne yapmak istiyorsunuz? Söyledim, hiç unutmuyorum. Bu bizim milli marşımızdır filan demeye başladı. Buna rağmen yine fabrikada sağ sol kavgası olmadı ama insanlar diken üstünde (Kerim Y., 2022).

Sosyalist kimliğinden ötürü yaşadığı dehşet verici bir olaydan da söz eder. Ankara Bira Fabrikası'nda gestapo olarak andığı, fabrikada kadrosuna sonradan katılan kırmızı kolluklular için mücadele vermesinden kaynaklandığını düşündüğü bir vaka yaşanır. Bir günün sabahında, beş sularında kapısına bırakılan ve şansa fitili kırıldığı için dinamit, dördüncü kattaki apartman dairesinin kapısında ateşlenmez ve bu olaydan sonra ailesiyle fabrikadaki lojmana taşınır. Ölmekten kıl payı kurtulduklarını farkındadır, bu olay onun için olanlara sessiz kalmamanın bedelidir. Bunun yanında dönemin medyasında yer alan, 1979 yılının ağustos ayında yakalanan devrimcilerin öldürülmesi, yaralama, kahve tarama vb. eylemlerden sanık ülkücü Ferhat Tüysüz (Cumhuriyet Gazetesi, 1979) ile ilgili Kuştepe Bira Evleri'nde yaşayan, bira işçisi hatırladıklarını paylaşır. Kuştepe'nin sol görüşlülerin çoğunlukla yaşadığı bir semt olduğunu Kasım isimli bir tanıdık vardır. Pasaj içerisinde, babasının gazete bayinde gazete satarlar. 1979 yılında Meriç B. fabrika çıkışında uğradıkları gazete bayinin izlendiğini fark eder. Kasım'ı, Ferhat Tüysüz'ü öldürdüklerini öğrenirler. Tanıdıklarından Mehmet Günel'in öldürüldüğünü, babası Bira Fabrikası'ndan emekli olan başka birinden, İzzet Paşa'da futbol hocası MHP'li Bahri Hoca, engelli bir çocuğu öldürdüklerini sıralar. Son olarak kahvede otururlarken kahve silahla taranır (Meriç B., 2022).

Darbeye dair görüşmecilere sorulan sorular karşısında darbe öncesi ve darbe sonrası arasında mekik dokunarak anlatılar oluşturulur. Anımsama pratikleri etkin bir şekilde bira işçilerinin hafızasını aktive eden bir eylemsellik kazanır. Hatırlamanın bir zihinsel pratik olarak ilk olarak darbe öncesinde darbeye yol açan koşulların derinlemesine analizi sonrasında darbe anına yoğunlaşan zamanın epeyce daraldığı ve kısaldığı detayların hâkim olduğu bir olay akışı darbe sonrasında ise çok geniş bir zamana yayılan kıyaslamalar yapılır. Öznelerin darbeye dair değerlendirmeleri şimdiki zamana bağlanan ve geçmişle yüzleşme talebi içeren bir kavrayışa sahiptir.

Darbe öncesinde semtte anılan olaylardan biri de 22 Temmuz 1980 tarihinde DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in öldürülmesidir. Bomonti'de bulunan Deva İlaç işçileri cinayeti protesto ederek üç metrelik imzalı baş sağlığı mesajlarını Petkim İş 2 No'lu Şube temsilcileriyle birlikte Kemal Türkler'in eşi Sabahat Türkler'e teslim ederler (Aslan, 2022, s.21). Maden-İş Sendikası'nın unutulmaz başkanı Türkler için Aksaray'dan başlayan yürüyüş kortejinde Topkapı'ya kadar pankartlarla beraber yürüyen kalabalık on binleri bulur.

12 Eylül için sıkça tekrar eden nesnelerin başını kitaplar çeker. Farklı anlatıların konusu olurken yakılan, yok edilen tahrip edici bir eylemselliğin somut nesnesine dönüşür aynı zamanda. Kitap yakmak dünya tarihi içinde farklı anlamlara sahiptir. Nazilerin insanlığın kültür mirasının ürünü olarak kitapları meydanlarda yakma eylemlerinin insanlığın hafızasına dair işledikleri bir nefret suçu (Zileli, 2023), dinsel nefretle kutsal kitap yakmanın dünyada barış ve adaletin temelini oluşturan insan haklarının korunmasındaki ortak anlayışın temelini sarsan bir eylemdir. Kitap yakma eylemine karşı olmak, temel insan hak ve özgürlüklerinin ve barışın korunmasında; nefretin, şiddetin, ırkçılığın ve faşizm reddinin herkesin görevi olduğunu kabul ederek ifade özgürlüğünün şartı sayılması gerekir (İlkiz, 2023).

12 Eylül darbesinde 39 ton gazete ve dergi yakılır. Yüzbinlerce yayına el konulur ve imha edilir, sadece Bilim ve Sosyalizm yayınlarına ait 113.607 kitap yakılır, yayınevi sahipleri gözaltına alınır, tutuklanır ve işkence görür (Türkdoğan, 2022). Bira Fabrikası çalışanlarının da kitapla sınıandıkları örnekler vardır. Gözaltına alınan fabrika çalışanlarının evlerinde aranan kitapları hakkında tutanaklar tutulur ve bazen bir kısmı bazen tamamı götürülür (Aziz K. (I), 2022). Aslında kitaplar da gözaltına alınır.

Kürt Süleyman diye soğuk demirde çalışan bir arkadaşımız vardı. Geldi, tabi bizim tabi solcu olduğumuzu biliyor bizim. Babu, Babu! Aşağı üç tane çuval var, ceset midir nedir? Nerede gördün? Aşağıda o Arnavutların şeyi var ya yolun kenarında kuyu¹¹⁷, kuyunun orada. Ciddi mi söylüyorsun. Vallahi Babu! Üç tane böyle bu kadar torba, çuval. Bizim zaten ekibimiz var fabrikada. Böyle bir ekip çalışmaları yapıyoruz. Ondan sonra hemen iki üç arkadaşla biz aşağı indik. Hakikaten de üç tane çuval böyle büyük de böyle bir metreden fazla iki metreye

¹¹⁷ Arnavutların atlarını bıraktığı, gözlerini bağlayarak su çekilmesini sağladığı yol kenarındaki kuyudur.

yakın büyük çuvallardan. Önce korktuk. Ne olduğunu anlamadık sonradan bir baktık kitap. Hemen açtık çuvalları kenara aldık hemen açtık orada çuvalları. Baktık hemen yukarımızda Disk Tekstil-İş Sendikası'nın şubesi vardı. DİSK Tekstil-İş Sendikası şubede bulunan bütün kitapları, dergileri, evrakları çuvallara koymuş, getirmiş oraya atmış. İndik aşağı şimdi baktık o kadar güzel kitaplar... Devrimler Ansiklopedisi'nden şeylere romanlara, siyasi kitaplardan efendime söyleyeyim her türlü kitap var. Şimdi hangisini alacağız, hangisini bırakacağız oturduk hemen arkadaşların burada daha doğrusu Ordulu çalışan işçi arkadaşların sepet örерlerdi böyle plastiklerden. O sepetler çok sağlam ve büyük sepetler. Pazar sepeti yaparlardı onları. İki tane, üç tane pazar sepeti aldık ondan sonra kitapları boşalttık seçe seçe seçe kitapları doldurduk. Nereye koyacağız geldik fabrikaya. Ondan sonra orada şimdi ismini unuttum Trakyalı marangozhanede çalışan birisi vardı. O bizi görmüş. Biz de hemen aldık kitapları. Bizim fabrika atölyesinde şey var, ne denilir. Lavaboların bulunduğu yerin üstünde çatıya çıkılan ufak bir yer var yani iki metre yüksekliğinde. Merdiveni dayadık çıktık yukarı. Kitapları biz daha doğrusu topladığımız kitapları çatıya yerleştirdik. Devrimci Yol düşüncesi nedeniyle Tekel Genel Müdürlüğü'nden sürgün gelen üç tane memur vardı bize gelmiş. Mustafa Kaya diye bir arkadaşır o da atölye şefiydi. Ona gitmiş şikâyet etmiş o Trakyalı bizi gören vatandaş. Hemen geldi Mustafa Kaya. Hasan ne yapıyorsunuz siz? Nereye koydunuz kitapları? Ya bir dakika dur biz onları halledeceğiz falan. Çabuk onları götürün buradan. Çabuk hemen atın kimse görmesin. Bir öğle yemeği olsun tamam biz onları hallederiz. Şimdi tabi yer de hemen bulamadık fabrikada onları nereye koyalım. Neyse öğle paydosu oldu. Bizim üst tarafta gene neydi şimdi unuttum fabrikanın bölümlerini. Gaz doldurdukları bir yer vardı, kaynatmanın alt tarafında. Oranın çatısına çıktık. Çatısından üst tarafta gene kiremitlerin çatıyla kiremitlerin arasında boş bir yer bulduk. Kitapları sardık sarmaladık, ambalajladık. Oraya koyduk indik aşağı geldik. Sonra gittik dedik ki ceset meset değil onlar kitapmış. Aldık demedik tabi ama ondan sonra hemen hemen 5-6 ay sonra yine bir gün fabrikada duvarcılar çatıları tamir ederken bir tanesi çatıdan aşağı düştü. Tam kitapların üstüne düşüyor. Ondan sonra kitapları da görünce hemen doğru Müdüre gitti. Müdüre şikâyet etti daha doğrusu. Burada kitap bulduk işte poşet diye. Şeye haber verdiler. Şişli Emniyet Amirliği'ne. Şişli Emniyet Amirliği'nden ekipler geldi. Tabi ekipler gelince herkes şey var ne derler tabi Müdürün odacısı var bilmem nesi var hemen kulaktan kulağa her şey yayılıyor. Herkes başladı Hasan Abi yaktın bizi efendime söyleyeyim liste varmış bizim de ismimiz. Kardeş liste miste yok ondan sonra kim söyledi böyle bir şey çıkarttılar söylenti çıkardılar. O kadar zorlukla aldığımız kitapları polis aldı götürdü. Kitapların da sahibi olamadık sonra¹¹⁸.

¹¹⁸ Hasan K. 3 Aralık 2022 tarihinde Fransız Fakirhanesi'nin bahçesinde, Huzurevi sakinlerinin düzenlediği kermes ziyaretimiz esnasında aktardı.

Makine dairesinden bir işçinin soyunma dolabından çıkan Sol Yayınları'na ait kitaplar nedeniyle sivil savunma amirinden fabrika müdürüne ihbar yazısı ve aralarındaki diyalogdan o işçinin hapse girmekten nasıl kurtarıldığını dinleriz:

Bu adam dedim hapse bile girecek 12 Eylül. Yazar mıyım, kaç ayda çıkacak adam. Sonra ne olacak dedim. Bu adamın babası dedim burada dedim ustabaşı beş vakit namazında niyazında bir adam babası (...) Geldi adam yaprak gibi titriyor. Sen dedim niye müdür istese çıkartır dedim. Senin dedim ne işin var orada dedim. Yasak olduğunu bilmiyor musun dedim. Niye dedim dolabında tutuyorsun? Ne olacak şimdi dedim. Babanın yüzüne nasıl bakacaksın sen dedim. Çoluk çocuğun yüzüne nasıl bakacaksın dedim. Şimdi yazacağım dedim yazını, atacaklar içeri. Ne zaman çıkacaksın dedim. Dokunsam ağlayacak. Müdür beye dedim teşekkür et çık git. Bir daha böyle bir şey yapma dedim seni bu seferlik affediyorum dedim. Ona verdiğim en büyük ceza, ona verdiğim en büyük ceza budur (Nurettin O., 2022).

Birbirini takip eden olaylar silsilesini kesintisiz olarak anlatmamın bir nedeni var. Kitaplar etrafında örülmüş anlatıda emeğin öznelinin politik görüşleri eşliğinde kolektif toplumsal korkularına şahit olurken fabrika içinde gezinerek bir sosyo-kültürel mirasın hatta insanlık mirasının yok oluşuna tanık oluruz. Bir dönemin geçmiş ve gelecek tahayyüllerini içinde taşıyan ve tartışan içerikleriyle tarihte yerini alması gereken kitaplar, toplumun zarar görmek istemediği için kurtulmaya ya da saklamaya çalıştığı bir nesneye dönüşür. Sabahat A.'nin sözleri “iyi ki sobalar vardı. O sayede kitapları yakabildik” (Sabahat A., 2023) durumu özetler. Burada nesnelerin sembolik anlamlarına dair bir açılım olarak “(...) nesneler düşüncenin ve eylemin yaratıcısıdır. Şeyler, insanlar tarafından belirli anlamlar yüklenerek üretilip tüketilirken. Aynı süreçten ayrılmaz bir biçimde, insan hayatına anlam katmaktadırlar. Kültürel kimliklerimiz hem bedenlerimizde vücut bulmakta hem de sahip olduklarımızla somutlaşmaktadır. Şeyler akıl ve niyetleri olduğu için değil ama insanlar üzerinde belirli etkiler ürettikleri için fail olarak isimlendirilebilir” (Tilley, 2021, s.260).

Darbeye dair aktarılanlara ek olarak toplumsal cinsiyet gözlüğünü takarak olanlara bakmak önem taşır. Kadınların darbeden etkilenme biçimlerinin farklılaştığı gözlemlenir. Kendisi Vog. Bali Çorap Fabrikası'nda çalışmış, hayat arkadaşı Bira Fabrikası çalışanı olan Sabahat A. tanıklığında şöyle ifade eder: “Lohusa bir kadın 80 darbesinde gözü altına alındı. Bebeği kaldı, çok kötü şartlarda kaldı. Kadın yaşadıklarının acısından çıkınca beyin kanseri oldu. 10 yıl ya yaşadı ya yaşamadı...”

(Sabahat A., 2023). Bahsi geçen hakların tırpanlandığı ve yasaklandığı zamanlarla birlikte darbe sonrası özelleştirme politikalarının devreye girmesiyle beraber çalışma ortamında emeğin öznelerinin “yeni işçilik” deneyimlerine katıldığı bir dönem olur (Kuşuncu & Yılmaz, 2023). Özellikle Tekel’de çalışan işçilerin yakınları Tekel’e çalışmak üzere başvuru yaptığında yasal olarak imtihanla öncelik tanınarak bir avantaj sunulur. Darbeden sonra bu maddenin kaldırıldığı ve iş başvurularında “torpil yapıldığı” yönünde görüşler paylaşılır.

Toplumsal belleğin bir durağı olarak 12 Eylül darbesinin öncesi ve sonrasında genel politik iklimi tarif etmek yaşananları kavramayı kolaylaştırır ve bizi özellikle o dönemin içinden geçmeyenleri anlamaya yakınlaştırır. Ülke ölçeğinde genel politik atmosferin sağcılar ve solcular arasında gerçekleşen gerilimli doğası belirgin şekilde tarif edilir.

Fabrika ortamındaki genel politik iklim ise şöyle tarif edilebilir: Sağ ve sol görüşlü olanlardan sol görüşlülerin fraksiyonel grupların içerisinde aşırı solcu ve orta solcu olarak tanımladıkları görülür. Sağ görüşlülerin ise Cuma namazı sebebiyle fabrikanın yarısının boşaldığı bilgisiyle muhafazakâr kesim olarak genellendiği görülür. Bu namaz molasına gitmek üzere fabrikadan ayrılanların ise yarısının gerçekten namaza gittiği diğer yarısının kaydardığı yorumu yapılır (Hayati K., 2022). Bazı anlatılar, grup dinamikleri içerisinde ortaklaşan, yinelenen ve benimsenen anlatılar olduğunu görülür. Bu anlatı kalıbı da tekrar eden anlatılardan biridir. 80’den kalan ve akla kazınanlardan biri sağcılar ve solcular arasına gerilen hat, çatışmanın vuku bulduğu iki ucundan tutulmuş bir halat gibidir.

Yalnız o zaman sağcılar, solcular vardı biliyor musunuz? Onlar duvarlara yazı yazıyorlardı. Onların yanından geçerken selamımı aldı. Selamın Aleyküm diyordum Aleyküm selam diyorlardı ve öyle geçiyorduk oradan. Çok korkuyorduk o zaman biz. Çok korkuyorduk, gerçekten çok korkuyorduk. Öyle şeyler başımdan geçti. Çünkü sabah çıkıp 5’te işe gidiyorum ben. Adamlar yazı yazıyorlar silahlar bellerinde. Selamünaleyküm, Aleykümselam öyle geçiyorduk yani (Demirali B., 2022).

80’li yıllarda fabrikada tutuklanan işçiler bir süre hapiste kalırlar. Fabrika çalışanları, 5-6 işçinin hapisten çıktıktan sonra tekrar kazanmaya çalışıldığını söyler. İçeri girenlerin çoğunluğu sol görüşlüdür (Hayati K., 2022).

Sağcı ya da solcu olmadığını ifade eden, kendini Atatürkçü olarak tanımlayan Hurşit B.'nin uzun yıllar hem fabrikada hem de profesyonel olarak futbol olmasından kaynaklı olarak sevildiğini ve bu sevginin iki farklı politik görüşe de yakınlık kurabilmesini sağladığını belirtir. Sporcu kimliğinin herhangi bir politik kimlik gerekliliğini geçersiz kıldığı yorumu yapılabilir ama genellenemez. Sağcı ya da solcu olmadığını ifade eden başka bir işçi sosyal demokrat olduğunu dile getiren İbrahim D. hak-hukuk-adalet nosyonlarıyla dürüst olmayı şiar edindiği bir çalışma hayatı tarif ederek ve politik görüş ayırmadan emek verdiği taban sendikacılığı sayesinde birçok çalışma arkadaşlarının eksilmeden süren sevgisinin kökeninde bunun yattığını paylaşır. Siyasi geçmişi olan ve siyasal mücadele konusunda deneyimli olan Nurettin O. fabrika çalışanlarının siyasi görüşlerin gündelik hayat pratikleri içinde yer buluşunu şöyle betimler:

MHP'lisi de var, komünisti de var, Adalet Partilisi de var, Halk Partilisi de vardı, İşçi Partilisi de vardı. Her türlü adam vardı. Bir günden bir güne kimsenin burnu kanamadı o fabrikada. Bir günden bir güne olay olmadı o fabrikada. Likör de oldu adam öldü, Kibrit de adam öldü. Fakat bizim fabrika dağınık bir fabrika. O kadar değişik fraksiyondaki insanların toplandığı bir yer. Dincisi de var, tarikatçısı da var ama kesinlikle kimse kimseyi yaralamadı. Kimse kimsenin, burnu kanamadı. Bir bakmışım saat 15:00'den 16:00'dan sonra oturmuş bir MHP'li ile bir CHP'li oturmuş bira içiyor ama siyasete girmezlerdi, ortalığı germezler (Nurettin O., 2022).

80 darbesinde yaşanan onca acı tecrübenin üzerine cenazeler kamusal alanlarda öfkeli ve coşkulu kitle gösterilerine, kalabalık eylemlere ve çok sayıda gözaltının gerçekleştiği ritüellere dönüşür. Bomonti Bira Fabrikası'nın konum olarak Şişli Cami'ne yakınlığı göz önünde bulundurulursa 80 darbesi sonrasında ebediyete uğurlanan simge isimlerin cenazeleri ortak anımsanan nirengi noktalarına dönüşür. Bunun ilk örneği, 22 Eylül 1985 tarihinde Şişli Cami'nden cenazesi kaldırılan, sosyalist aydın ve ozan Ruhi Su olur. Pasaport verilmediği için kanser tedavisini tamamlayamaz ve hayata veda eder. Darbe sonrasında ilk kez, kitlesel eyleme dönüşen cenazede, naaşı omuzlarında taşıyan insan denizi türküler ve sloganlar eşliğinde yürüyüşe geçer. 163 kişi cenazede gözaltına alınır (Haber Güven, 2021). Bira işçileri için ortak olarak hafızalarına naksettikleri cenazelerden bir diğeri ise Kemal Türkler'in cenazesidir (Görsel 4.36). Kemal Türkler, 22 Temmuz 1980 tarihinde Merter'deki evinin önünde uğradığı silahlı saldırı sonucu hayatını kaybeder.

25 Temmuz 1980’de gerçekleşen cenaze törenine onlarca işçi gibi bira işçileri de katılır.

Görsel 4.36: Solda Kemal Türkler, Kaynak: DİSK. (1980). Kemal Türkler’e Sıkılan Kurşun İşçi Sınıfına Sıkılmıştır. DİSK, 5-6-7(65-66-67). Erişim: 5 Nisan 2023 https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/08/1980-05-06-07_65-66-67.pdf sağda Ruhi Su Kaynak: Blogspot. (2012). Ruhi Su Yüz Yaşında. Erişim: 25 Temmuz 2023 <http://ruhisu100.blogspot.com/2012/10/ruhi-su-100-yasinda.html>

1976’dan başlayarak 80 darbesine, darbeden 1990’lı yıllara kadar Türkiye’de ağırlıklı olarak insanların öldürüldüğü ve en çok işkence gördüğü yıllar olması nedeniyle cenazeler toplumsal bellekte büyük bir yer işgal eder. Uğurlama pratikleri bira işçilerinin ortak olarak anımsadıkları sokaklarda dalgalanan kalabalıkların eşlik ettiği anlatılara dönüşür. Aynı şekilde darbe öncesi diğer fabrika grevlerine ziyaretler de büyük ölçüde akılda kalan, gündelik hayatta trafik yaratan ve çalışma hayatına canlılık katan eylemlerden olur. 1989 Bahar Eylemleri de Tekel işçilerinin aktif bir şekilde destek vererek 15 binin üzerinde işçinin katıldığı (Tunçay, 2015, s.153) toplu viziteye çıkma gibi yaratıcı eylemlilik biçimlerinin sergilendiği tarihsel bir referansa dönüşür.

6 bini aşkın işçinin toplu vizite için Tekel’in İstanbul’daki gelen işyerlerinden bir araya gelen binlerce işçi karayolu işçileriyle birleşti (...) İstanbul Tekel İşletmeleri’ne bağlı Cibali, Cevizli Fabrikası, Üsküdar Tütün İşletmeleri, Bomonti Bira, Mecidiyeköy Likör, Paşabahçe Rakı Fabrikası, Cevizli Ambalaj Fabrikası ve Nakliyat ve Enstitülerde çalışan 15 bin işçi adına yayınlanan basın bildirisinde yaptığı, 1980 yılında ortalama 330 dolar olan Tekel işçisi ücretinin 1989 yılında 70 dolara düştüğü belirtilir (...) Bildiride işçiler olarak bugünkü sefalet ücretine layık değiliz. Hayalciye, üç kağıtçıya kasayı açanların emekçilere karşı bu tutumlarını kınıyoruz. Öncelikle 1980 öncesindeki ücretlerimize ulaşmadığımız sürece eylemlerimiz devam edecektir. Verilen ücret kadar üretim yapmakta kararlıyız. Bizleri açlara

terk etmek isteyenlere karşı yaptığımız eylemlerin meşru müdafaa olduğuna inanıyoruz (Adımlar Siyasi Haber ve Yorum Gazetesi, 1989, s.2).

Tarihsel olarak ülkenin içinde geçtiği makro politik konjonktüre sıkı sıkıya bağlı fabrikanın kurucu ögesi olduğu semtte politik kırıma noktalarında duraklayarak göz atarken tüm dönemeçlerde sınıfsal belleğin aktarımını belirleyen direnişler olur. Direnişler grevlere, grevler hak mücadelesi yoluyla sendikal örgütlenme pratikleriyle ilişkilendirir. Fabrika deneyiminde çalışanlar bedenlerini, yaratıcılıklarını, etkileşim ve mirası sahiplenme kapasitelerini akla gelmeyen türlü becerilerini ve maharetlerini direnişin potasında eriterek mücadele gücü edinirler.

Üst sınıflar, mal ve miraslarını, edebiyatlarını diğer kuşaklara aktarma potansiyeline sahiptir. Kamusal meşruiyet de buna izin verir. Ancak yazılı tarihi oldukça zayıf olan ve uzamsal anlamda korunmayan işçiler için belleğin aktarılabilmesini sağlayacak tek şey Verret’ye göre ise bizzat işçinin bedenidir. İşçinin bedeni burada hem somut hem metaforik anlamıyla kullanılır: belleğin aktarımı öncelikle eylem halindeki beden yani direniş ve eylem -mücadele deneyimleri ve çalışan beden imgesiyle sağlanır. İkinci olarak ise konuşan bedendir aktarımı sağlayan; yani dil (Verret’ten akt. Işık Durmaz, 2014, s.102)¹¹⁹

Üreten, çalışan, konuşan ve eyleyen bedenler direnişin belleğini oluştururlar. Yukarıda bira işçisinin yaşamını etkileyen olayları vurguladık. Bu atmosfer içinde bira işçisinin de doğrudan politikaya, hak mücadelesine katıldığı durumlar yaşanır.

1923 yılında Bomonti Bira Fabrikası’nda gerçekleşen grev, resmi tarih bilgisine dayanarak tarihinin fabrika tarihi içindeki ilk grev olur. Muhafazakarların etkisi altında İstanbul’da devlet memurlarının siyasi memnuniyetsizliğinin arttığı, Batılı kapitalistlerden kredi almak ve onların güvenini ve sempatisini kazanmak için burjuvazinin proleterlerin en küçük hareketinden öfkeye kapıldığı, en küçük greve dahi tahammül edemediği ve azgınca bastırdığı şeklinde yorumlanır. O yıllarda kan akmayan tek bir grevin olmadığı söylenir. Bu yoruma eşlik edecek örnek olarak Roland’ın notu olduğu belirtilerek şu bilgiler paylaşılır: “İstanbul’da Bomonti Fabrikası’ndaki işçilerin en küçük grevinde 6’sı kadın 9 yaralı var; bunlar arkadaşlarıyla birlikte 50 kişilik bir jandarma grubunu silahsızlandırmışlar (Akbulut

¹¹⁹ İlgili kaynak: Michel Verret, “Memoire ouvriere, memoire communiste”, Revue française de science politique, 1984, cilt 34, no.3, s.416

& Tunçay, 2016, s.186)¹²⁰. Benzer şekilde Günlük Ermenice gazete olan Cagadamard, 5 Ağustos 1923 tarihli sayısında Bomonti Bira Fabrikası'ndaki grevi konu edinir. İşçilerin talebine karşın, yönetimin yabancı askerlerin gitmesinden sonra bira tüketiminin azalacağını belirterek talebi reddetmesi üzerine grevin devam ettiği paylaşılır. Bununla beraber İstinye ve Beşiktaş'taki buz fabrikaları da çalışmalarına ara vermeyi planlar (Cagadamard Gazetesi, 1923a). Aynı gazetenin 7 Ağustos 1923 tarihli sayısında Valiliğin olaya müdahale ettiği, aralarında işçilerin de olduğu 9-10 kişinin yaralandığını yazılıdır¹²¹(Cagadamard Gazetesi, 1923b).

1923 yılının mart ayında fabrikada gerçekleşen protesto eyleminin aynı yılın ağustos ayında işçilerin işten çıkarılmasına yol açtığı ve tekrar işe alınmalarını sağlamak üzere greve gittikleri belirtilir. İstanbul Umum Amele Birliği (IUAB) ile İktisat Vekilinin araya girmesiyle işten çıkarılanların işe alınma talepleri ve diğer talepleri kabul edilir¹²² (Quataert & Zürcher, 1998, s.169).

Türkiye'de sendikacılığın kısa bir özeti olarak 1946 yılında sendika kurma faaliyetlerinin başlaması, 1952 yılında Türk-İş'in kurulması, 1945-1950 yılları arasında aynı işkolunda çalışanların bulunduğu coğrafi bölgeyi kapsayan sendikaların kurulması söz konusu olur. Tekel işyerlerinde kurulu, Bomonti Bira Fabrikası işçilerinden Seyfi Demirsoy'un da aralarında olduğu 9 sendika yöneticisi federasyon kurulması için çalışmaya karar verir (Daysal, 2002, s.32).

1951 yılında kurulan Bira Fabrikası işçilerinin de üye olduğu (Görsel 4.37) Türkiye Tekel İşçileri Sendikaları Federasyonu 1953 yılına gelindiğinde 26 sendika ve 12 bin 100 üyeye sahip olur (Daysal, 2002, s.38). Türk-İş çatısı altında Tek Gıda-İş sendikası fabrikada faaliyet gösterir. 1950'li yıllara doğru Tekel İstanbul Bira Fabrikası Sendikası'nın 330 üyesi vardır (Çelik, 2009, s.78).

¹²⁰ Referans verilen kaynak 18 Mayıs 1920 yılında kurulan Beynelmilel İşçiler İttihadı (Bİİ), Mütareke İstanbul'unda faaliyet göstermiş olan ağırlıklı olarak Rum işçilerin bulunduğu bir işçi örgütünü ele alır.

¹²¹ İlgili sayıların Ermeniceden Türkçeye çevirisini gerçekleştiren Can Erzurumluoğlu'na gönüllü desteği için kendisine teşekkür borçluyum.

¹²² Korniyenko, R.P. (1971), Türkiye'de İşçi Hareketleri: 1923-1939, Sosyalist Parti için Teori-Pratik Birliği, no. 4 (Nisan 1971), ss. 48-70" kaynağından alıntılanır.

Görsel 4.37: Abdullah Çeçen'e ait Tek Gıda-İş sendika üye kimlik kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrikanın Türk-İş'e bağlı en büyük sendikalarından olan Tek Gıda-İş Sendikası'nın kurucusunun 1945 yılında fabrikada ambarcı olarak çalışan Seyfi Demirsoy'un (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976) olması fabrikanın işçiler arasında hatırlanan sembol figürlerden biri olmasına yol açar. Seyfi Demirsoy'un yanında İbrahim Denizcier ve Rahmi Şahin gibi isimlerin Türk-İş bünyesinde görevler üstlenmesi bira işçilerinin övünç hissettiği bir durumdur (Yiğit, 2010, s.116).

Bomonti Bira Fabrikası'nda kamu sendikacılığı hâkim olduğu için Türk-İş'in bünyesinde Tek Gıda-İş'in DİSK bünyesindeki Gıda-İş'e oranla örgütlenmesi çok daha güçlüdür. DİSK üyesi işçilerden Hasan K. sendikal mücadeleyi şöyle aktarır:

Biz çay paydoslarında 3-5 kişilik komitemiz ile program çıkartırdık. Örneğin ambarlara giderdik. Orada iş sağlığı ve iş güvencesi koşullarının uygulanmadığı çalışma koşulları mevcuttu. Derdik ki bak çalışanlara burada uygulanması gereken koşullar bunlar. Sendikanın bu koşulları sağlaması gerekir. Koruyucu giyim eşyalarınız olması lazım. Sendikadan hakkınızı alın, mücadelesini verin. Biz işverenle mücadele ederdik. Uyulmayan kurallar konusunda şikâyet ederdik. İşveren şikâyet etmemize kızardı. Biz de senin fabrikan mı burası. Sen memursun ben işçiyim. Devletin işçisiydik. Hakkımız olanı istedik (Hasan K., 2009).

60 darbesi sonrası işçi eylemleri ve grevlerle sendikacılığın yükseldiği zamanlardır. Düşük ücretler, kötü çalışma koşulları, grev yasasının çıkarılması, kamu işletmelerinin yöneticilerinin despot tavırları gibi farklı ve geniş ölçeklerde konuyu kapsar (Fişek, 1969, s.57). Federasyona iletilen istekler arasında haftada bir gün verilen bir şişe bira (Daysal, 2002, s.49), Tekel’de ödenen ücretlerin asgari ücretinin geçime uygun hale getirilmesi (Daysal, 2002, s.58) Bira Fabrikası’na lokal tesis ve inşaatı (Çelik, 2009, s.38) gibi taleplere rastlanır.

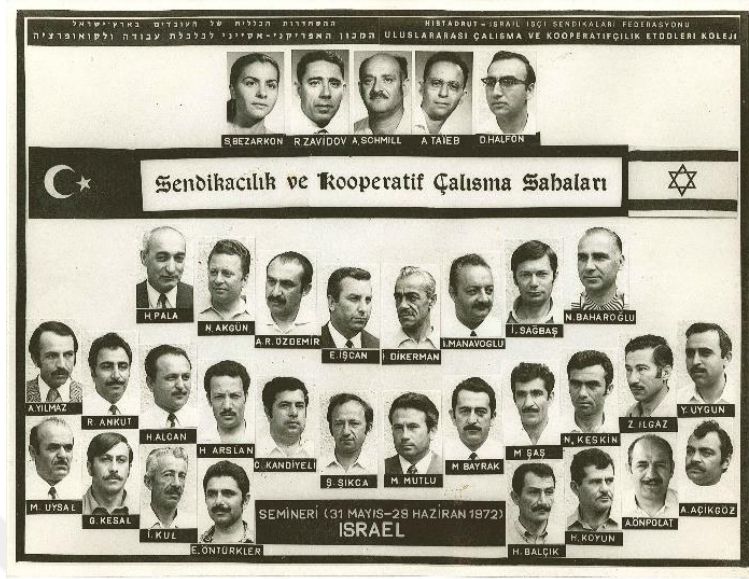
31 Aralık 1961 Saraçhane Mitingi (Görsel 4.38) işçilerin siyasallaşması adına tarihte önemli yer teşkil eden bir miting olur (Koçak, 2008, s.69). 1961 Anayasası’nda grev ve toplu sözleşme hakkının tanınmasına rağmen ilgili yasaların çıkarılmamasıyla 31 Aralık 1961’de gerçekleştirilen miting, o yıllara kadar sınırlı şekilde kendini gösteren işçi sınıfının, kitlesel olarak toplumsal alana müdahale etmesinde önemli bir başlangıç sayılır (Coşkun, 2021b).

Görsel 4.38: Türkiye’de ilk defa 250 bin işçinin grev ve kolektif iş akdi için yapılan mitinge giderken notuyla, 31 Aralık 1961, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

1960’lı ve 70’li yıllar Türk-İş bünyesinde çalışan sendika temsilcilerinin yurtdışı eğitimlerine katıldıkları, aldıkları eğitimlerle edindikleri birikimleri fabrikaya döndüklerinde aktardıkları ve sendikal mücadeleye yansıttıkları görülür (Görsel 4.39, Görsel 4.40). Sendika temsilcisi olarak Zeki I.’nın aktardığı deneyimler (Yiğit, 2010,

ss.106-177) önem taşıırken sendikacı olarak o yıllardan deneyim sahibi olan sendikacılardan hayatta olan kimse kalmadı.

Görsel 4.39: İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu tarafından İsrail’de gerçekleştirilen sendikacılık eğitim semineri, 1972, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Görsel 4.40: Tek Gıda-İş Sendikası eğitim semineri, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

1967 yılında DİSK’in kurulmasıyla birlikte Türk-İş ve DİSK arasındaki muhalefet yükselir. Sendikal hareket tarihi açısından simgesel değer taşıyan 1970 yılında 15-16 Haziran direnişi yaşanır. Direniş, sendikaların siyasetle ilişkisinin canlı ve keskin karşılıkların olduğu ve işçi sınıfının kolektif temsilde bir dönüm noktası niteliği taşır (Işık Durmaz, 2014, ss.106-107).

Başka bir grev birada çalışan ustabaşılardan Zeki I. verdiği bir fotoğrafın arkasındaki nottan öğreniriz. 1968 yılında çekilen fotoğrafta ustabaşının grev gözcüsü üniformasıyla iane (yardım) değil, emeğimizin karşılığını istiyoruz pankartını taşıdığı görülür (Görsel 4.41). Fabrikada gerçekleşen grevlerin kanıtı olan üniformalı fotoğraflar, yinelenen ritüellerden biri olarak zaman içinde başka fabrikalarda ve başka fabrikaların işçilerinin üzerinde direnişin simgesine dönüşür.

Görsel 4.41: Solda Bir Grevde Türk-İş’e Bağlı Tek-Gıda-İş Sendikası Üyesi Zeki I., 1968, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi, sağda Seyfi Demirsoy Grev Gözcüsü, Teksif Grevi, Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu. (1976). ...Ve Kalbimizde Demirsoy Vardır.

Aslında Bomonti Bira Fabrikası’nın kendi tarihinde kendisinin merkez olduğu, kendi bünyesinden başlayarak dağılan eylemlere öncülük etmediği görülür. Bunun sebebi küçük ölçekli, örgütlenme konusunda dezavantajlara sahip ve diğer fabrikalara kıyasla az çalışan nüfusuna sahip bir fabrika olmasıdır. Bira Fabrikası’nda gerçekleşen eylemlerin Tekel çatısı altında olmaktan kaynaklanan ve Tekel’deki birlik beraberlik duygusunu pekiştirecek şekilde diğer Tekel fabrikalarında çalışan

işçilerle ortak hareket etmeye ve sendikal faaliyetler paralelinde gerçekleştiği söylenebilir.

Türkiye’de 1970’ler dönemecinde ekonomik ve siyasal krizle beraber öğrenci- gençlik hareketlerinin yükseldiği, sendikal hareketin kitleselleştiği bir dönem olur. Bu dönemin zamanda işçi sınıfının kendilerini ifade etmeye başladığı nicel ve nitel bir sıçrama anına işaret eder (Işık Durmaz, 2014, s.106).

Darbe öncesinde Tekel çatısı altındaki fabrikalar arasında eşgüdüm sağlamak ve işçiden yana tavır almayan sendika genel merkez yönetimini değiştirebilmek için devrimci işçiler tarafından sendikal bir muhalefet çalışması olarak Demokratik Muhalefet Birliği kurulur (Hasan K., 2020). 80 darbesi ise sendikal faaliyetlerin kısıtlanmasıyla noktalanır (Çetinkaya, 2008, s.306) 1952 yılında dokuz sendikanın bir araya gelerek federasyon oluşturmasıyla kurulan Tek Gıda-İş Sendikası’nın faaliyetleri de kısıtlanır. 1980 sonrasında fabrikada görev yapan sağ görüşlü fabrika müdürünün neredeyse yasaklı bir konu olarak gördüğü grev meselesi hakkında görüşlerini paylaşır. Üretimin herhangi bir sebepten durdurulması kabul edilemezdir:

(...) grev dediğin üretimi durdurma filan o asla. Öyle bir şey benim kitabımda yoktur ve şiddetle karşı çıkarım. Çalıştığım insanlar da bunu çok iyi bilir. Personelimi de her şeyin önünde tutarım. Şurada herhangi bir şununla bununla asla bunun gibi konulara takılınsınlar ihtiyaçlarını ihtiyacı olanların ihtiyaçlarını tereddütsüz gideririm (Azmi Ö., 2022).

80 darbesi sonrasında grev ve yemek boykotları gibi anılan performatif eylemler olduğu görülür. Örneğin 1989 yılının 28 Mart’ında Tekel’de toplu sözleşme uyuşmazlık süresi dolduğu için yemek boykotu başlatılır (Milliyet Gazetesi, 1989). Adana, Cıbalı, Cevizli fabrikaları gibi Bomonti Bira Fabrikası da işçilerin boykotuyla çalkalanır. Aynı boykotta İstanbul Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü çalışanları ise işyerlerinden Levent’teki fırına giderek aldıkları kuru ekmekleri yiye yiye işyerine geri dönerek yemek boykotuna dahil olurlar. O yıllarda bu tür yaratıcı eylemler gerçekleştirildiği gözlemlenir (Sol Hafıza, 2020). Türkiye genelinde kamu işyerlerinde de yemek boykotu, toplu viziteye çıkma, işi yavaşlatma, sakal bırakma, yalın ayak yürüme, vb. eylemlerin arttığı görülür.

1980’lerin ikinci yarısından sonra sendikaların seslerini yükselttikleri ve 12 Eylül darbesiyle birlikte kaybedilen haklarının toplu sözleşmelerle geri alınması yönünde sınıfsal mücadele büyütülür. 1986 yılının sonlarında başlayan en önemli grevlerinden

biri 132 gün süren Netaş Grevi, 1987 yılında 130 gün süren Migros Grevi ve 1988 yılı Eylül ayında başlayan 130 günlük SEKA Grevi bunun göstergesidir (Hasan K., 2020).

Sendikacılık faaliyetlerinin fabrika çalışanlarının her zaman gündelik hayatlarını ve çalışma hayatlarını etkileyen güncel konularla ilgili farklı politik görüşler arasında ortaklaşma alanları yaratan iş sağlığı ve iş güvenliği gibi meseleler oldukları söylenebilir. Dönemsel olarak politik iklime göre değişkenlik gösterse de her çalışanın gündemine düşen kendi tarihinde referans verdiği konular içerir.

Türk-İş'in bünyesinde Tek Gıda-İş sendikasını merkez alan işçiden yana değil işverenden yana tutum alan sarı sendika çerçevesinde tartışmalar gerçekleşir. Aynı işçiler bugünün güçlerini kaybetmiş sendikalarına baktıklarında “bugün için lüks tartışmalar” olarak nitelendirirler. Tavan ve taban sendikacılığı kavramları kullanılır. Sendika bünyesinde çalışanların belli bir ücret karşılığında çalışmalarının ve zenginlik sağlamalarının tavan sendikacılığı (tabanda işçilerin ihtiyaç duyduğu hakları görme ve anlama şanslarının zayıflaması, aralarında hiyerarşik bir mesafenin var olması) yapmalarına yol açar. Gönüllü olarak ve karşılıksız sendikal faaliyetleri yürüten ve destekleyen işçilerin hak, hukuk ve adalet ölçütlerine göre daha makbul görüldükleri gözlemlenir. Türk-İş ile başlayan sendikal faaliyetlerin DİSK'in güç kazanmasıyla beraber ciddi şekilde rekabet konusu, üye toplama yarışı vb. anlatıların konusu olur. Sendika çalışmalarında çalınan üye fişleri, taraf değiştirenler, gizli düzenlenen seçim listeleri, tasfiyeler, ayrışma ve iş birlikleri vb. çok sayıda anekdot ile örgütlenemeye dair ders çıkarılan vaka, deneyim havuzuna eklenir. Geçmişte verilen mücadelelerin ışığında ise yakın gelecekte DİSK Emekli-Sen gibi sendikal mücadele faaliyetlerini sürdüren eski fabrika çalışanları olur. Sınıf mücadelesine ve devrimci mücadeleye duyulan inanca referans verilerek aktif olarak örgütlenmeye emek verme eğiliminin devam ettiği gözlemlenir.

Sendikal serüvenle ilgili bahsettiğim vakalara ya da tespitlere bakıldığında fabrikada mücadele alanının öznesinin kadınlar olmadığı ve eril bir alanın sınırları içinde gerçekleştiği görülür. Az sayıda kadın çalışan olmasına rağmen sayıları, sorunlarını ve ihtiyaçlarını kısaca varlıkları temsil edemeyecek denli eşitsiz ve görünmezdir.

Son olarak günümüzde dahi Türkiye’de işçi konfederasyonları ve sendikalarda kadın ve toplumsal cinsiyet temelli örgütlenmelerin yok denecek kadar az olduğunu, kadın komisyonlarının kuruluş, biçim ve ilkeleriyle çelişkili şekilde hibrit oluşumlar oldukları, sendika içi toplumsal cinsiyet çalışmalarında süreklilik gösteremedikleri, faaliyetleriyle erkek egemen örgüt yapılarını etkilemekten uzaktırlar (Akgökçe & Güre, 2022, s.7). Bu tespit, bağımsız feminist hareketin güçlenmesi için fabrikalarda, bürolarda, siyasi partilerde, sendika ve meslek örgütlerinde çalışan kadınların emeğinin görünürlük ve değer kazanmasına ihtiyacıyla 2020 yılında kurulan web adresinden yayın yapan, kadın işçilerin sesini, sözünü taşımaya çalışan Kadın İşçi isimli yayın çalışmalarından alındı (Kadın İşçi, 2020).

Bomonti Bira Fabrikası’na Tekel’in başka fabrikalarından gelen işçiler de bulunur. İşçiler yaşanan direnişlerde yer almaları ve örgütleyici nitelikleri itibariyle başka fabrikalara sürgün edilirler. Halihazırda çalıştıkları fabrika ortamındaki mücadele atmosferini sönmölendirmek, kurulmuş güçlü bağları ve diyalogu zayıflatmak ve kolektif direniş ruhunu köreltmek gibi amaçlarla sürgünler gerçekleştirilir. Fabrika sürgünlerinin ağırlık olarak dağılımı hakkında şöyle bir bilgi mevcuttur:

En büyük ağırlık da tabii ki Sigara vardı diyelim ki 45 kişisi Sigara’dan gitmişse, gitmişse 45-50 kişi diyelim ki iyi Ambalaj’dan da 15’tir, Cibali’den de 20’dir. Atıyorum ben rakamları bilmiyorum ama. 95-100 civarında insan, biz gönderirdik. Ama bizim fabrikaya 15-25 kişi geldi çünkü biraz da serbest bıraktılar ve isteyen istediği yere gider gibi oldu (Sefa A., 2023).

İşçilerin çalışma ortamlarında yapılan değişiklikler Tekel çatısı altında gerçekleştiği için bilinç bakımında çoğunlukla aynı mücadelenin tarafları olan işçiler kısa sürede yeni ortamlarında çalışma arkadaşlarıyla yeni karşılaşmalar ve bağlar kurarak amaçlandığı ölçüde kayıp yaşamadan sendikal mücadeleye ve işçi haklarını savunmayı sürdürürler. Burada fark sadece fabrikaların kendi ortamlarından, geçmişlerinden ve konumlanışlarından kaynaklanan kendine özgü niteliklerdir. Fabrikanın nüfusu, mücadele tarihi, fiziksel mekânın örgütlenmeyle ilişkisi gibi özelliklerden kaynaklanan farklardan söz edilebilir.

Örneğin Bomonti Bira Fabrikası’nda babalarından dolayı işe alınan işçilerin olduğu, siyasal bütünlük bakımından daha parçalı ve çeşitli ve diğer fabrikalara göre nüfusu daha az olduğu, mekânsal bölümlenme ve konumlanışını parçalı olması örgütlenme

açısından olumsuz niteliklerdir. Cevizli örneği de fabrika örgütlenmesinin mahalle örgütlenmesiyle beraber sürdürülmesinin örgütlenmeyi güç kazandıran bir nitelik olduğu, geçmişte Cibali'den nakil Boşnak kökenli işçiler olması nedeniyle daha açık görüşlü oldukları belirtilir. Bomonti'de ise mahalle örgütlenmesinden ziyade fabrika etrafına dağılan bir gecekondu yaşam bölgesi vardır ayrıca çoğunluğu Mesudiyeli olan işçilerin daha tutucu olabildikleri eklenir (Sefa A., 2023). Cibali Sigara Fabrikası 2000 civarında¹²³ büyük ve kaynaşmış gruplar halinde işçilerin çalıştığı ve fiziksel mekânın örgütlenmeyi kolaylaştırdığı, direniş kabiliyetinin biraz daha yüksek olduğu bir fabrikadır. Nitekim Cibali'de 1979 yılında bir direniş yaşanır. Kadın işçilerin sirenleri çaldığı direniş şöyle başlar:

Aralık sonuna doğru bir haber geldi. Cibali fabrikasında işe giderken sabah faşistler bir işçi arkadaşımızı öldürüyorlar. 79'un Kasım sonu filan öldürüyorlar. Haber geldi bize, cenazesi falan kalktı. Aradan iki, üç gün ya da dört gün geçiyor. Yine işçiler, Cibali işçileri gene yemekhanedeyken oradan bir bayan yemekte kalkıyor. İsmi şu an hatırlayamıyorum, ben de bir isim takıldı şeyi var, unutkanlığı var. Utanmıyor muyuz diyor ya utanmıyor muyuz ya arkadaşımızı katlettiler, biz burada yemek yiyoruz diyorlar ve direniş başlıyor Cibali'de (Sefa A., 2023).

Anlatıcı işçi Bomonti Bira Fabrikası'nda hikâyesinin böylelikle Cibali direnişini anlatmadan eksik olacağını savunur, onun gibi Cibali direnişine katılan ve direnişe katıldıkları için Bomonti Bira Fabrikası'na sürgün edilen başka işçiler de vardır. Bu işçilerden bir diğeri Pembe M. eşinin Cibali'den sürgünlüğüne eş durumunda eşlik eder. Birlikte direniş sonrasında Bira Fabrikası'nda çalışma hayatlarını sürdürürler. 50 günü aşan Cibali'de yaşanan direniş detaylarıyla aklındadır.

(...) işçinin birisi, genç bir çocuk fabrikada nişanlıydı. Fabrikanın önünde işe gelirken kurşunlandı. Çocuk orada yığıldı kaldı öldü, evet. Ondan sonra da biz genelde kadın işçi çoğunluktaydı. Anneler o konuda çok duyarlı, çok üzüldüler. Yani bu çocuğu, burada ne istediler? Bunu vuranlar yarın öbür gün bizi de vurur işe gelirken. Neyin nesi bu, kadınları, biz hatta evdeydik vardiyalı çalışıyorduk o zaman (...) gittik ki fabrikaya bu makineler çalışmıyor ve o zaman cep telefonları yok. Şu yok, bu yok. Hiç haberimiz de olmadı ne olmuş sabahtan? Hiçbir işte makineler çalışmıyor. Ne oldu? Böyleyken böyle. Bir süre orada

¹²³ Kadir Has Üniversitesi'nin kullanımında olan diğer adıyla Tekel Cibali Tütün Fabrikası'nda 1500'ü kadın ve 662'si erkek olmak üzere toplam 2162 kişinin çalıştığı, polisi, sosyal görevlileri, hastaneleri, sosyal tesisi, bakkalları, okulları, yangın birimi, sendikaları ve lokantalarıyla aslında kendi başına küçük bir şehir olarak tasvir edilir (Kadir Has Üniversitesi, 2014).

bir işte bu çocuğu vuranlar bulunsun, bir sürü şeyler oldu. Kargaşalar falan neyse sonra işte o anlaşma yapıldı o da bir şeyler oldu. Makineler açıldı, çalışmaya başladı. Ondan sonra birkaç kişiyi. Oraya buraya dağıttılar. Yani tüm bu direnişi dört beş tane Cumhuriyet savcısı geldi işbaşı yapınca işçiler. Herkesi istettirdi, odaya çağırdılar, ifade aldılar. Kim çalıştırmadı, ne oldu? Herkes aynı şeyi söyledi doğru öyleydi zaten. Biz geldiğimizde makineler çalışmıyordu, kim kapattı makineleri. Kim ne yaptı bilmiyoruz zaten sendika binası da yakındı. İşletmeciler var tabi ki velhasıl sonradan öyle Cumhuriyet savcılarına hiçbir hem Türk-iş sendikasının üyeleri, kadınları, hem Disk'in üyeleri her kimse aynı ifadeyi vermiş. Yani geldiğimizde kimse çalışmıyordu. Makineler kapalıydı. Ondan sonra birkaç kişiyi gönderdiler oraya buraya birkaç kişiyi Maltepe karşı tarafa gönderdiler. O zaman böyle ulaşım kolay değildi velhasıl onlar da çok zorluk çekti oraya buraya. (Pembe M., 2023)

Öldürülen Cibali Sigara Fabrikası işçisi, DİSK/Gıda-İş Sendikası işyeri temsilcisi Sabahattin Çakmak sabah fabrika girişinde sağ görüşlü silahlı 4 kişinin kurşunlarıyla öldürülür. 21 Aralık 1979'da işçiler eyleme hazırlık olmasalar ve eylemin ne kadar süreceğini kestiremeseler de iş bırakma eylemi başlar (Kurtuluş vd., 2018, ss.299-300). 20.000 Tekel işçisi eylemler ve direnişler aracılığıyla cinayet şebekelerine ve işveren yanlısı sarı sendikalara boyun eğmeyeceklerini beyan eder. DİSK'in direnişe verdiği desteğin etkisiyle 1980'de Gıda-İş yetkili sendika olur.

Bütün bu direniş dinamikleriyle örülü mücadele sürecinde bir kamu fabrikası çatısı altında çalışmış olmanın getirdiği temel haklar vardır. Yıllık izin hakkı, fazla çalışma ücreti hakkı, Ulusal Bayram ve genel tatil ücreti hakkı, hafta tatili ücreti hakkı, sendikal tazminat hakkı gibi haklar yanında yapı ve tüketim kooperatifine üyelik, futbol ve voleybol takımlarına katılma, yaz dinlenme kamplarından faydalanma, yılda iki kez mevsimlik iş kıyafeti gibi. İçki fabrikası olmanın getirdiği, bira hakkı gibi kendine özgü haklar da bulunmaktadır. Emek tarihinde kazanılmış olan haklar, günümüzde çalışma hayatını şekillendiren ve kayıplara karşı toplumsal mücadelede tazeliğini koruyan bir alandır. Geçmişte bu tür haklara sahip çalışanların kendi çocuklarına bu hakları devredememiş oluşları tartıştıkları bir konudur.

Haklarımız güzeldi yani. Tamam hani şey olarak düşündüğümde ben mesela görüyorum. Bir sendika yok, hiçbir şey yok. Kendini savunmak yani ikramiyesi yok. Ben bir Tekel'de çalışıyordum kaçınıcı kuşaktım ama benim gene bir sürü haklarım vardı. İşte çocuk paramı alıyordum, ikramiyemi alıyordum, mesaim vardı. Ekonomik baktığım zaman daha özgürdüm. İşçi olarak öyle izin alma hakkım vardı. İstirahat alma hakkım vardı. Senelik izin

hakkım var. Bir sürü haklarım vardı benim ama şu an gençlerde hiçbir hak yok (Gülseren Ç., 2020).

Gülseren Ç., okuduğu mesleği yapamayan, işsizlikle baş etmeye çalışan oğlunun kendi sahip olduğu haklar bazında çalışma hayatının kıyaslama yapılamayacak denli güvenceli olduğundan söz eder. Kendi tabiriyle kaçınıcı kuşaktır ekmek yediği kurumdan, devlet kapısından çocuğunun faydalanabilmesini ummaktadır. Aynı zamanda fabrikayı korumak için verilen mücadeleye ve direnişe rağmen fabrikanın yaşamasını, üretimini sürdürmesini sağlayamadıklarını anlatır.

...mesela bizim sendikamızın o zamanki şeyinde dinlenme kamplarımız vardı mesela. Yazlık şeylerimiz, bizim paralarımızla mesela giderdik tatilimizi 15 gün yapardık. O bir de bir dinlenme, şeyin içinde ama şu ankilerde hiçbir şey yok yani. (...) Erdek'te dinlenme tesisleri vardı. Sendikanın Tek-Gıda-İş'in filan bizim paralarımızla yapılan şu an yapılan satılan. Şu an hiçbirisi yok tabi. Tek Gıda-İş Sendikası işçiden kestiği paralarla o zamanın şeyleriyle orayı dinlenme tesisi Tek-Gıda İş'e ait olarak mesela ama bütün işçilerde faydalanıyordu. Bir 15 gün yani... Bir sadece bir, çok az bir yemek parası veriyorduk mesela diyelim ben 15 gün kalıyordum yemek parası veriyordum. O da ne kadar yani şu anın şeyiyle 500 lira filan sabah, öğle, akşam yemeğimiz var yatma yeri falan hani herhangi hiçbir şey öyle bir para yok. Sadece yemek parası yani. O kadar. Şimdi şöyle o anki haklarımla şu anki neslin haklarını düşünüyorum. Hiçbir şey yok. Asgari ücret hele şimdi bu pandemiden dolayı mesela hiç, 1160 lira. Ne olabilir ki 1160 lira ile. Faturayı karşılamıyor bizim bir elektriğimiz suyumuz, bir telefon, faturamızı karşılamaz yani (Gülseren Ç., 2020).

Bomonti Bira Fabrikası bir kamu fabrikası olarak günümüzde sahip olunmayan bir çalışma dünyasının örneği, aynı zamanda kazanılmış hakların bir sonraki kuşağa aktarılamayışının somut kanıtıdır.

Fabrikanın erken dönem çalışma hayatında birçok hakkın henüz kazanılmış olmadığını gözlemek zor olmaz. Birçok hakkın zaman içinde mücadele edilerek alındığı görülür. Erken döneme dair çok detaylı bilgiye erişmek zorluklar taşısa da gazete haberlerinde rastlanılan fabrikanın genel çalışma atmosferine dair küçük bilgilere rastlanır. 1958 yılında fabrikada 550 işçi vardır. Malt ve bira imalat kısımlarında üç vardiya yapıldığı¹²⁴, ağır işlerde çalışanlara birer kilo süt verildiği paylaşılır (Taşan, 1958b). Yemek kalitesini düzeltmeye gayret ettiklerini ve her gün

¹²⁴ Vardiya sisteminin farklı olduğu tek yer şişe imla bölümüdür. Çalışma koşullarına uygun olarak bir saat mesai, bir saat mola yapılır.

en az 2 kap yemek çıkardıklarını belirten fabrika müdür muavini bir lira olan yemek bedelinin ihtiyaca cevap vermediğini söyler¹²⁵. Fabrikanın Bira Günü’nde her işçiye Çarşamba günleri birer litre bira verilir (Taşan, 1958c) Dinlendirme dairesinde çalışan Mehmet Tengiz şöyle ifade eder:

“Fabrikanın 15 senelik işçisiyim. Saat ücretim 150 kuruş. Mesaiyle beraber elime 300-350 lira geçer. Allahtan bir gecekondu var. Yine de bu ücret 4 kişiye yetmiyor. Bu daire hayli de soğuk. Hani üç yüze değil altı yüze de kolay kolay çekilmez. Ama ne yaparsın” diyor Tengiz. İşçilerin zam meselesinin meslektaşlarıyla ortak sorun olduğu, alınacak zammın enflasyon altında kalması riski taşıdığı belirtilir. Fabrikayı ziyaret eden gazetecinin Türkiye’nin tanınmış sendikacılarından Seyfi Demirsoy’a rastlayışıyla bir nefeste fabrikanın sorunlarını aktardığı iletir. Yemek kalitesinin biraz daha yükseltilmesi, kalorinin artırılması, işçinin fabrikaya ulaşımının kolaylaştırılması ve vasıta sorunu, asgari ücretin tadili der ve sendikacı dediğin derleyip toplayacak bir kalemde sıralayabilecek diyerek sözlerini tamamlar (Taşan, 1958d).

Fabrikanın erken dönemleri diyebileceğimiz 1940’lı yıllardaki tespit edilen hak mücadelesi verilen sorunlara bakmak sonrasında alınan yolun anlaşılmasını kolaylaştırır. Sendika Başkanı Nizamettin Yalçınyuva ile yapılan röportajda o günün şartlarında işçilerin taleplerini şöyle aktarır:

Bizi yıldıran şey yarındır... Bugünden korkumuz yok. İhtiyarlık sigortası bizim için en büyük garantiyi teşkil edecektir. Fabrikamız civarında işçi evlerinin yapılmasına müsait arsalar var. Eğer bu yapılırsa hem içi dinlenmek imkânı bulacak hem de mesken davası hallolunacak. Hafta tatiline de ihtiyacımız çok (Hami, 1948, s.4).

Yine 1948 yılında işçi temsilcilerinin Tekel Bakanlığı ile aynı masanın etrafında sorunları konuşabilmeleri de konuşmanın içeriği de ilgi çekicidir. İşçilerin Bakandan bulundukları istekleri sıralamak gerekirse; İşçilere öğle yemeği ile ekmek verilmesi, ömrünü tamamlamış iş kıyafetlerinin geri alınmaması, hasta Tekel işçilerinin ilaçları Tekel eczanelerinde yoksa dışarıda yaptırmaları ve doktorların hasta işçileri evinde

¹²⁵ İşçilere parasız yemek uygulaması İnönü dönemi, 30.5.1941 tarih ve 4045 sayılı Bütçe Kanunu 12. maddesinde belirtildiği üzere İnhisarlar Umum Müdürlüğü’ne (Tekel) bağlı işletmelerde başlatılması ve sonrasında kamu işletmelerinde yaygınlaştırılması itibarıyla emek tarihinde anılması gereken bir uygulamadır.

muayene etmeleri, 24 saat açık revir, işçi ücretlerinin geçinebilecek düzeye çıkarılması, günlük yemek bedelinin ortalama kalori ihtiyacının karşılayacak şekilde artırılması, çocuk zammının verilmesi, üretimi durdurmadan maaş ödemelerinin yapılması ve mesken meselesinin çözülmesidir. Bakan notlarını alır ve toplantıya son verilir (Hürbilek Gazetesi, 1948b). Tekel işçi haklarını gasp edildiğine dair haberlerde hangi haklar için mücadele verildiği görünür olur.

Tekel'in Bomonti Bira Fabrikası işçilerinin sözleşmeden doğan bazı hakları iki aydır verilmiyor. Toplu sözleşmenin 78. maddesine göre işçilere bilfiil çalıştıkları her iş günü için bir paket Bafra sigarası verilmesi gerekiyor. Tekel işvereni işçilerin resmi tatil günleri çalışmalarını yok sayarak, bu haklarını vermiyor. Tek Gıda-İş'in 4 No'lu Şubesi'ne bağlı işyerindeki işçiler bu sorun için başvurdıkları zaman sendikadan olumlu bir yanıt alamadılar. Bu arada yine aynı işyerinde kart kapısında denetim için memurlardan sonra işçilerin görevlendirilmesi de işçiler arasında tedirginlik yarattı. İşçiler, işverenin bu uygulamayı işçiler arasında çatışma yaratmak için başlattığını belirttiler (Gün Siyasi Haber ve Yorum Dergisi, 1986, s.15).

Fabrika içerisinde çalışma koşullarına bağlı olarak kazanılmış hakların o yıllardaki tariflerinden birini Meriç B. şöyle yapar:

Bize derlerdi mesela dışarıdaki çalışanlar filan. Siz Türkiye'nin Almanyası'nda çalışıyorsunuz derlerdi. Öyle ücretler mesai bir de vardiya ile çalışan da... Hâlâ şimdi mesela bayramda (öksürür) çalışırdık mecbur makine dairesinde. Makine dairesinin çalışması lazım. Gece gündüz mesai yazardı. Bayramda %150 alırdık. Gece yatıya kaldığımız zaman. %150 1 liraysa 2,5 lira zam alırdık. Tabi para almadığımız gün yoktu (gülür) Avans alırdık, vergi iadesi alırdık, ikramiye alırdık, giyim kuşam alırdık ama 77 senesinde Bira Fabrikası da rekor kırdı. İşte o işçiler kırdı o rekoru. 37 milyon litre tarihinde 77 senesi yaa... İşlerimiz de yapardık takır takır (Meriç B., 2022).

Kendisi de fabrikada çalışmış olan bir işçi çocuğu ise Selçuk I. o dönemi şöyle okur:

İşlerini kaybetme korkuları yok, devletten alıyorlar. Maaşlarının ödenmeme kaygıları yok, alıyorlar. Ya bu insanlar bir de kooperatif falan kurup ev sahibi de olmuşlar. Böyle ayda 15 lira falan ödeyerek. Aslında bakarsanız bir işçi aristokrasisi gibi (...) Yani sonuç itibarıyla tamamen işçiydiler ama diğerleri ile kıyasladığın zaman (...) Kamu işçisinin lehineydi. Daha fazla para alıyorduk. Güvencesi daha ciddiye, vardı yani. Atılmazdı kamu işçisi. Maaş korkusu yoktu. Kesinlikle ötekine göre çok daha avantajlıydı. Tabi özel sektörün işçisine göre (Selçuk I., 2009).

Son olarak, her yaz mevsimi Tekel çatısı altında, sendika bünyesinde organize edilen işçi ve memurların faydalandığı Ayvalık, Seferihisar ve Erdek ve Silivri'de olduğu

belirtilen yazlık tesislerde aileleriyle birlikte tatil yapmanın hak ettikleri ve izinlerini değerlendirdikleri paylaşılr (Güngör Y., 2023).

4.10. Gerilimler ve Çelişkiler

Fabrika evrenine dair anımsanan olumlu ve iyimser içerik gerçekçi bir fabrika algısı sunmakla birlikte fabrikanın nahoş ve gurur verici olmanın aksine rahatsız edici yönleri, çalışanların olumsuz tespitleri ve memnuniyetsizlikleri fabrikanın gerilimlerini ve çelişkilerini ortaya koyar. Bu bölüm, çoğunlukla görüşmecilerin anımsamaktan hoşnut olmamasına rağmen erişmek için çaba sarf ettiğim ve hafızanın gizil yönlerini ortaya çıkarmayı hedeflediğim içeriklerden oluşur. Aynı zamanda işçilerin hafızasında paylaşmak için en sona bırakılması ve fabrikanın anlatısından ayrıştırılan niteliği nedeniyle farklı başlıklar altına dağıtmak yerine bölüm sonunda tek bir başlık altında bir araya getirmeyi tercih ettim.

Bira işçilerinin iyi niyetli, çalışkan, neşeli ve görevine sadakat duygusu taşıdığı sıkça vurgulanır. “Laçka” fabrika anlatısının içinden, onaylanmama riskini bertaraf edecek bir meslek sevgisi ve fabrika övgüsü yükselir. Kavgalar, politik çatışmalar, görevi kötüye kullanma ya da rüşvet vb. etik ve adalet açısından problemlı meseleler anılmaktan memnun olunmayan içeriklerdir. Bu durumun birden çok sebebi var. Kişisel belleğin çoğunlukla kötü olanı, kötü hissettireni silme eğilimi ve kendi için zararsız, tehlikesiz ve iyi ya da güzel olanı hatırlamak konusunda çoğunlukla daha becerikli olmasıdır. Kamu fabrikası ortamının doğal koşullarından kaynaklanan daha baskısız, denetimsiz ve olası özgür ortam, kolektif hatırlananları ve benimsenen duygulanımları pekiştirmek için elverişli bir zemindir. Oyunun kurallarını tanımayarak kamu fabrikası çalışma sistemini haksız ve adaletsiz bulanlar oyundan atılmasalar da genellikle fabrika ortamında uyumsuz bir pozisyona mecbur bırakılır. Sistemi kabullenenler ise kendi üretim pratiğini, çalışmanın etik çerçevesini ve emeğinin karşılığında hak ettiklerini toplumsallığın kendi kantarında tartarak bir denge bulmaya çalışır. Fabrikayı sosyokültürel haklarla bir güvence cenneti ya da müşterek çalışma odaklı bir yaşam alanı olarak mümkün kılan tam da bu oyun ve iş, çalışma ve hayat arasında kurulan denge yani ütopyavari esnekliktir.

Fabrikaya içeriden ve dışarıdan bakarak gerilimlerini ve çelişkilerini keşfetmek fabrikanın gerçekliğine bizi yakınlaştırır. Bira işçilerinden Erol Y. hayatı boyunca fabrikayı ve fabrikayla ilişkisini sorgular:

O bakımdan yani ahlaklı bir yapıya sahiptim. Biraz önce de gösterdim biz gezmeye giderken şuraya buraya düzgün gider gelirdik. O bakımdan oranın o keşmekeş haline, şunu hazmedemedim o zaman ben, 1250 kişi çalışıyor dedi babam. Her tarafta insan doluydu yani yolda yürürken koridorda oradan oraya giderken 10 tane ustabaşıya çarpardım ve bunlar iyi para alırlardı. Bir de şey çıkarırlardı, kendilerine ikramiye çıkarırlardı açıktan. Sanki üstün hizmet ikramiyesi çıkarırlardı. Ya bu kokuşmuş ortam ben alışamadım yani. Benim ruhuma ters. Ters geldi beni yordu, yordu yani insanlar kötü demiyorum. Ortam kokuşmuş (Erol Y., 2020).

Baskısız bir çalışma ortamı içinde işine saygı duyarak kendine özgü etik terazisini kuranlar ve çalıştığı ortamın imkânlarını değer sistemine göre yorumlayarak hareket edenler vardır. Bir devlet fabrikasında çalışmış olmanın getirdiği avantajları kötüye kullanan, zimmetine para geçiren ya da rüşvet gibi suistimal içeren tutum ve davranışlardan da söz edilir. Ekonomik gelirinde farklılaşmanın hissedildiği, Tekel bünyesinde görev yapan bazı memurlar ima edilerek rüşvet aldığı düşünülen çalışanlar vardır (Berna K., 2021). Bahsedilen örneklerden biri muhasebe servisinde gerçekleşir:

Maliyet muhasebesinde arkadaşlarımız vardı. Onlar da biraz yoğun oluyordu fakat bir müddet sonra da işte onlar zimmetlerine geçirdikleri bazı şeyler oldu, işten atıldılar. Kimileri içerde de yaptı (...) Maliyet muhasebesindeki arkadaşlarımız bu şeyi yaptılar, vezneyle ortak yaptılar ve onlar bir süre içeriye de alındı. Tazminatsız da iş akitleri fes oldu onların. Ondan sonra işte sonra tabi muhasebe sistemlerinde değişiklikler yapıldı (Güngör Y., 2023).

Bomonti Bira Fabrikası da dahil olmak üzere Tekel'de müfettişlik gibi farklı görevlerde çalışan Aziz K. rüşvet ve zimmetine para geçirmenin hangi yöntemle gerçekleştiğini paylaşır:

Doğrusu olurdu. Nereden, neresinden olurdu. Şimdi bir hammaddelerin alışlarında, arpa vb. o alışlarda olur. Bir de maalesef bazı hallerde işçi alımları bile rüşvetle olmuştur. Bir de zimmet diye bir suç var malum zimmet. Şimdi ben muhasibim, muhasebeciyim. Kasa bende, kasaya 10 lira girer. Ben 5 lirayı cebime atarım. Nasıl cebime atarım? Bu 5 lirayı bir yerde göstermem lazım. 5 lirayı Eda Yiğit avans olarak aldı diye bir belge düzenlerim. Siz orada çalışıyorsunuz, belge düzenlerim. Bütün belgelerde hepsi şeydir yani gerçektir ama şeyleri sahtedir, dolduruşu sahtedir. Belge düzenlerim, sizi kasadan avans almış gösteririm,

borçlandırırım. Bu parayı da cebime atarım. Yarın öbür gün bir müfettiş gelir veya da bir ihbar gelir. Onu görür. Eda Yiğit'i borçlandırdım diyor ya bu nerede bu para Ahmet Bey? Efendim makbuzu burada Eda Hanım'a verdik. Eda Hanım'a gider. Eda Hanım bu nerede bu 3 lira? Eda Hanım diyecek ki tabi ben bilmiyorum yok böyle bir şey diyecek. Yani bunlar oldu (Aziz K.(I), 2022).

Tekel çalışanı müfettişlik görevinden ötürü, fabrikada üretimin tüm bölümlerini arpanın girişinden bira olarak çıkışına, depolardan bayilere sevkiyatına kadar her aşamanın denetimini gerçekleştirmesi, kasa ve bütçeye dönük hesapları kontrol etmesi nedeniyle konuya hâkim olduğundan detaylı bir tasvirde bulunur. Müfettişin bir zimmete para geçirme durumunu keşfetmesi, ilgili kişinin açığa alınması ve Cumhuriyet Savcılığı'na konunun intikal etmesiyle son bulur.

Fabrikanın yapısal olarak içsel dinamikleri yanında dışsal dinamikleri de vardır. Fabrika içi işleyişe dair emeğin etik tercihleri kadar dışarıdan nasıl görüldüğü de bir konudur. Fabrikanın dışarıdan “iyi ve temiz bir fabrika” olarak algılanması önemsenir. Bu minvalde bir tartışma, işçiler arasında neredeyse tabuya dönüşmüş bir konu olan fabrikanın fareleridir. Fareler, fabrikada üretilen biranın hijyen koşulları açısından şüphe uyandıran bir durum yaratması nedeniyle işçiler tarafından anlatılmak istenmez. Gurur duydukları bir fabrika hikâyesinin¹²⁶ içinde bu canlıların; anlatılarda kara mizaha konu olabilecek unsurlar taşıyan bir muhteviyatı vardır. Bu durum, toplumsal açıdan farenin imgesi ve zihinlerde uyandırdığı “kirli, pis ve tiksiniç” anlam dünyasından kaynaklanır.

Eski usullerle çalışılan fabrikada, aynı yaşam alanını paylaşan fareler ve işçiler arasındaki ilişki birbirinin reflekslerine alışkın ve karşılıklı zararsız bir ilişki olarak tanımlanır. Hijyen koşullarının ise yasayla kontrol altına alındığı vurgulanır. Bira imalatında sağlığa zararlı maddeler kullanılamayacağı, içki imalinde kullanılan kapların fenni usullerle temizlenmesi, içilebilir su kullanımı ve suni tat verici maddelerin katılmaması gibi hususların yanında üretim maddelerinin muhafaza koşulları ve üretimin her bir kısmında mekânsal koşullar, sıcaklık ve hijyen koşullarının tarif edildiği detaylar yer alır. Örneğin bira fabrikası ve imalathanelere ait binaların ve katlarının zeminindeki suların lağıma sevkini temin edecek ızgara,

¹²⁶ Araştırmanın neredeyse 10. yılında farelerden bir anlatıda bahsedilmesiyle birlikte görüşmecilere sormaya başladığım bir konu olarak araştırma evrenine dahil oldu.

sifonlar ve sifon delikleri bulunması, bina yeraltı kanalizasyonu ve enfeksiyon membaı olan lağım ve kuyu gibi yerlerin tesirinden korunacak şekilde tesis edilmesinden bahsedilir (Eren, 2005, ss.207-212) ¹²⁷. Bu yasa da tanımlanan kurallar fabrikada müfettişlerce yapılan denetimlerin de konusu olur. Bira Fabrikası'nda farelerden kaynaklı bir denetim zafiyetine kayıtlarda rastlanmamakla birlikte fabrikanın üretim mekânı ve fabrika lojmanlarıyla ilişkili anlatılarda yer alır.

Fabrika lojmanlarındaki binaların eski olmasıyla ilişkilendirerek altyapı kaynaklı olumsuzlukları çocuk gözüyle aktaran Berna K., hafızasına kazınanları şöyle dillendirir:

Bu lojmanlar tabii ki çift katlı güzel filan ama yani çok eski binalar. Zemin ahşap ve evde çok fare çıkıyor mesela. Ben çok korkuyordum. Gece yattığımızda ablamla ikimizin aynı oda böyle çatırtılar olurdu. Allah derdik. Fare dolaşüyor. Onu çok iyi hatırlıyorum. Hamam böcekleri, fareler bir sürü bir şey. Biz o kestane savaşı yaptığımız dönemde de sokakta bira içip de ölmüş fareler olurdu. Ters dönmüş ve çatlamış, şişmiş. Yani Bira Fabrikası deyince benim hatırladığım şey o. Fareler bira içiyordu. Nereden buluyorlardı, ne yapıyorlardı, ama ölüyorlardı. Sokak fare ölüsü dolu olurdu. Fareler bu arada gerçekten yalpalaya yalpalaya giderdi, görürdük yani biz. Fareler bira içiyordu (Berna K., 2021).

Tekel çalışanı babası Aziz K. ise farelerin fabrikadaki varlıklarını şöyle açıklar:

Fareler doğru çok büyük fareler vardı malum bira malt dediğimiz şey onlardan onları çok seven, onların artıklarını posasını falan yiyen bir yani beslenme bölgesi olarak onların içine çok geliyordu ve neredeyse böyle bazen evcilleşmiş gibi bile gördüklerimiz oluyordu. Evcilleşmiş gibi. Böyle bakıyorsun gidiyor böyle. Tabi bilahare hemen ileride dalıyor ama böyle yani dışarıya da çıkıyorlardı. Evet sarhoş sarhoş vardı (Aziz K.(I), 2022).

Farelerin varlığı Bomonti Bira Fabrikası'nın kanalları, dehlizleri ya da sokaklarına özgü değildir. Bölgede bulunan bir şekerleme-çikolata fabrikasını sendikal faaliyetler için ziyaret eden bir işçi o sırada fabrika kazanlarının üzerinde gördüğü dikey formlara anlam veremez ve farklı şekillerdeki pütürlü maddenin kazana çıkmaya çalışan fareler olduğunu ve birer heykele dönüştüklerini anlatır. O yıllarda fabrikalarda kullanılan sistemlerin eski olduğunu bugün ile kıyaslamanın gerçekçi olmadığını belirtir. Aynı anlatıda Bira Fabrikası'nın farelerini şöyle tarif eder:

¹²⁷ 1956 tarihli İspirtolu İçkilerin Vasıflarıyla Bira Fabrika ve İmalathanelerinin Kontrol ve Muayeneleri Hakkındaki Nizamname incelenebilir.

Ooo sosis var, bu kadar. Yani o şeylerde, kanallarda gördüğün zaman hani onları kovayım edeyim, saldırır böyle insana. Kaçmayı bırak, onu ürkütemiyim kaçırayım onlar dokun şey yaptığın zaman zaten saldırır size. Sosis, kedi gibi bir şey onlar. Onlar sosis (...) çelişti fare. Arkada var tabi kanallarda olmaz mı? Herkeste anahtar var. Şeye giriyorduk mesela tankların olduğu yere giriyorduk orada mesela eksi bilmem kaç derecelerde donuyorduk. Oraya giden o kanallar arkadan şeyi çıkışı kanal çıkışlarına bakıyorsun böyle o koca koca kedi gibi fareler var. İnsana saldırır öyle şey fare değil yani (Güngör Y., 2023).

Nostaljik anıların vuku bulduğu bira bahçesinin aksine fabrikada işçiler dışında kimsenin hafızasında yeri olmayan fareler anlatılar aracılığıyla böylece deşifre olur. Lojmanda ve üretim mekânında yaşayan farelere dair benzer şekilde yinelenen anlatılardan bir diğeri şöyledir:

O küçük lojman dediğim lojmana çıktık, gittik biz lojmana yerleştik. O akşam 7 tane fare yakaladım ben. Eve gittim hanım karyolanın üzerine çıktı. Ben burada oturmam, ben burada oturmam, ağlar hep fare. Çıt çıt çıt çat. Kapan yakalıyor atıyoruz çöpe. Kapan yakalıyor atıyoruz çöpe. O gece 7 tane fare yakaladık. Ertesi gün hemen arkadaşlara söyledim. Böyle böyle fareden durulmuyor dedim. Zehirli buğday vardı o zaman fareler için. Bütün benim lojmanı, o küçük lojmanı her tarafını zehirli buğdayla temizlediler, yaptılar falan filan. Tavan arasına o buğdaylardan ektiler. Yani arkadaşlarım hep sağ olsun hepsi bir günde yaptı o işleri. Hele bir gün hiç unutmam klozetten kocaman fare çıkmış (gülür). O zaman rahmetli halam da bizde korkmuş, beni çağırdı gittik baktık ki görünmüyor fare herhalde geri gitmiş. Fareleri görürdük böyle bahçede kazan dairesinin oralarda filan niye arpa bol. Arpa dökülüyor fareler geliyor. İmalatın içinde de bazen birkaç tane yakaladık gördük. Birayı çekiyor böyle dolaşiyor fare sarhoş. Kedi gibi fareler (gülür.) ama imalatla hiç ilgisi yok tabi ki (Ahmet T., 2022).

Fabrikada müdürlük yapan Azmi Ö. farelerin hijyen konusunda risk teşkil etmediğini şöyle özetler:

Fabrikanın laboratuvarı vardır. Laboratuvarı bütün tanklar tek tek analiz edilir. Eğer sağlığa uygunsa içerisinde sağlığa uygun madde kıvamı oluşabilirse, oluşmamıştır oluşamaz çünkü hiç el değmez mikroba tamamen kapalıdır. Kapalı bir devrede olur bunlar. O işler o şekilde biter. Hemen şişe dolum tesisinde çıktıktan sonra rampada bekleyen arabalar vardır. Tırlar vardır. Tırlara yine el değmeden yüklemesi yapılır (Azmi Ö., 2022).

Sembolik ve olumsuz anlamının yanında fareler fabrikanın doğal ortamının bir parçası olarak görülür. Hatta beklenmedik bir biçimde bugün Bomontiada'da altında mahzenlerin olduğu sergi mekânının camla ayrılmış zemininde farelerin

görüldüklerini hâlâ bu mekânda yaşamlarını sürdürdüklerini duymak fabrikanın hafızasının yeterince “hijyen” hale getirilemediğinin göstergesi sayılabilir.

Fabrika topluluğu için fareler kadar anlatılmaktan imtina edilen gerilimli konulardan bir diğeri iş kazalarıdır. İş kazaları hem çalışmanın doğal bir sonucu hem de iş güvenliği konusundaki tehlikeler nedeniyle çelişkili bir konudur. İş kazaları¹²⁸, çalışma hayatının temel sorunlarından ve çalışanların hayatını kaybetme, yaralanma ve ekonomik kayıplar gibi risklerle karşı karşıya kaldığı durumların ortaya çıkmasına neden olur. Fabrika tarihinde olağan kabul edilen iş kazaları dışında kolektif bir travma niteliği taşıyan kaza ya da ölüm anlatısına rastlanmaz¹²⁹. Bedenin bütünlüğü açısından tehlike yaratan, bir uzvun zarar görmesi ya da kaybedilmesi ile sonuçlanan “ufak tefek” kazalar olarak nitelendirilen bazı olaylar paylaşılır:

(...) ufak tefek kazalar oluyordu. Mesela benden önce olmuş rahmetlik makine dairesinin Cemil Usta'nın bir, ben girmeden önce olmuş, bir iki sene önce. Demek ki 73'lerde filan. Makinenin şeyine tamiratçı ustabaşısı idi şeyin Cemil Çarıkçı. Parmağını koparmış mesela. İş yerinde iş kazası olarak onu söylerlerdi. Çok çok eskiden bizim burada bir rahmetlik Naki Amca vardı. Arpa maltta çalışıyormuş. O da büyük bir kaza geçirmiş ama Allah korudu bir şey olmadı ona. Ama öyle benim çalıştığım dönemde ölümcül bir kaza olmadı iş kazası olarak (Orhan D., 2020).

Anlatıcılardan biri, babasının fabrikada çalışırken parmağını kaybettiğinden, bir diğer anlatıcı ise yine babasının kamyon tarafından ezilme riski yaşadığından bahseder.

(...) bir iş kazası babam ilk girdiğinde rahmetli herhalde frezenin çarkı mı ya da evet marangozhanedeki frezenin çarkı sağa mı dönüyor sola mı dönüyor diye elini şöyle bir

¹²⁸ 5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu 13. maddesinde iş kazasının tanımı: sigortalının işyerinde bulunduğu sırada, işveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle, bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda, emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda, sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş geliş sırasında, meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen özre uğratan olaydır. Kaynak: Resmi Gazete, Erişim 31 Mayıs 2006, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm>)

¹²⁹ Bugün özellikle belli sektörlerdeki çalışma ortamlarında yaşanan kazaları ve çalışanların müşterek travmalarını göz önüne alırsak, uzun yıllar boyunca Bira Fabrikası'nda emek veren çalışanların nadir ve önemsiz olduklarını vurguladıkları kazaların yaşanması geçmiş ile bugünkü çalışma ortamları arasındaki farkın da göstergesidir.

tutmuş gözünü hastanede açmış. Babamın bu parmağı yoktur. Bayılmış kanı da görünce (Atilla A., 2020).

Bir gün akşam geldi ve aslında göğsüm ağrıyor dedi. İşe annem sordu ne oldu, neden göğsün arıyor? Kamyonların, duran bir kamyonun arkasından geçerken kamyon birazcık kendini kaydırması ve sıkıştırmış babamı duvara. Oradaki arkadaşları filan koşuyorlar ve şeyi anlattı mesela o kadar iyi bir şofördü ki, o kadar iyi bir şofördü ki çünkü biraz daha kaysa kamyon duvarda ezecek onu. Hiç şey yapmadı bakmadan kamyonu ileri aldı ve kurtardı diye anlatırdı şoför arkadaşı için. Bu enteresan bir hikâyeydi benim için aklımda kalan. Korkunçtu aynı zamanda çünkü (Erdal Ç., 2020).

1955 yılında fabrikada gerçekleşen bir kaza ise beş kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan patlama gazetede haber olur. Asit karbonik dairesinde boş bir demir tüpün asetilenle doldurulması sırasında cereyan eder. Patlamayla beraber bir dairenin ahşap çatısı kısmen uçar ve beş işçi muhtelif yerlerinden yaralanır. Kazanın sebebi hakkında adli ve idari tahkikat yapılacağı bilgisi yer alır (Akşam Gazetesi, 1955). Bahsedilen ölümlü kazalardan biri, yasal açıdan iş kazası kapsamında değerlendirilemeyecek, usulsüz olarak fabrikada görevli şoför ile bir cenaze töreni için fabrikadan ayrılan çalışanın tolere edilerek hakça zarar görmesini engelleyecek şekilde dayanışma gösterilen bir olaydır.

Bir komşum vefat etmiş. Cenazeye gelirken trafik kazası geçirdim ama ölümden döndüm. Şoför öldü ben kurtuldum. Arkadaşlarım sayesinde sağ olsunlar çok yardım ettiler bana. Çok destek verdiler aileme. Ameliyatlar şeyler ancak bu kadar yani. (...) Ameliyatlı şeylerim kulaklar, işte nereye kadar. Çoğu şeylerim ameliyatlı. Şükürler olsun buna da yani estetiklerle şeylerle. Yaşamam mucize yani (Gülseren Ç., 2020).

Bir diğer kaza, güreşçilerin antrenman yaptığı minderin fabrikadaki bir delik-boşluk üzerinin dikkatsizce kapatılmasıyla yaşanan bir felaket olarak anlatılır. Ambarda çalışan bir işçi, uykusu geldiğinde minderi gözüne kestirir ve uzandığında aşağı düşmesiyle kafasını demire vurarak hayatını kaybeder. Ölen işçinin oğlu fabrikada işe alınır (Demirali B., 2022). Bu tür kazalar için “normali” kabul edilir. Bira şişelerinin neden olduğu kesikler gibi yaralanmalar çalışmanın olağan akışının bir parçasıdır. Anlatıların satır aralarında iş güvenliği, işçi sağlığı, yapılan denetimler ve kontroller, güvenlik için kullanılan teçhizat vb. detaylar aktarılır.

Fabrika içi kuşaklararası aktarımın doğal sonucu dedeler, babalar ve oğullar arasında üç kuşak boyunca gerçekleşen fabrika ortamında birlikte çalışma pratiği de

“fabrikada aile gibiydik” vücut bulur. Aile gibi olmak bir taraftan benimsenir ve değer biçilirken diğer yandan sosyal örüntü içinde özellikle baba-oğul ilişkilerinde zorlayıcı ve gerilimli bir etki yaratır. Sorumluluk, terbiye, disiplin, itibar gibi kavramlarla ilişkilendirilir, beklenti ve mecburiyetleri biçimlendirir.

Aile ilişkileri, çalışma ortamında itibarla doğrudan ilişkili, birbirini temsil etme sorumluluğu yükleyen bir pozisyon üretir. Çoğunlukla aile büyükleri tarafından kuşatılmış oğulların hayatlarını hedef alır. Aile büyüklerinin beklentileri doğrultusunda tasarlanmış, saygıyla ve gösterilemeyen ya da ifade edilemeyen bir sevgi(sizlik) ortamında takdir, onay, tanınma bekleyen oğulların hikâyeleri anlatılır:

Bira Fabrikası başka bir şeydi, başka bir kültürdü. Babam oranın ustabaşısıydı. Umumi ustabaşısıydı. Ben babama baba demedim. Babam 1980 küsürlerde emekli oldu. Ben fabrikada babama bir gün baba demedim, diyemedim. Öyle bir terbiye vardı. Hep Şeref Bey, Şeref Usta, emredersiniz, peki, tabi gibi diye konuşurduk hep. Hakikaten öyleydik. Sadece babamın değil, az önce bahsettiğim Orhan (...), Gürkan (...) onların babaları da Bira Fabrikası'nın birisi tesviye atölyesinin ustabaşısıydı Selahattin (...), birisi de marangozhanenin ustabaşısıydı rahmetli Gürkan (...). Pardon Nihat (...). Bunların güçleri, kuvvetleri destekleri hep omuzlarımızdaydı ama hiç bize hissettirmezlerdi. Hep bizimle beraberlerdi, bizi yönlendirirlerdi ama hiçbir zaman enteresandır şımartmazlardı. Niye böyle bilmiyorum (Atilla A., 2020).

Bu nitelikler, sevgisizlik, otoriterlik ya da sertliği dönemin ruhundan ve kültürel koşullardan bağımsız değildir. Baba-oğul ilişkisi yürümediği için 16 yaşında evden ayrılan Erdal Ç. şöyle ifade eder:

(...) benim yaş grubumdaki insanlarla konuştuğumda babamın ve diğerlerinin aslında en başta bunu söylüyorum çok farklı olmadığını görüyorum. Anadolu'dan gelen, biraz yalnız büyümüş olmanın etkisiyle sert bir insandı. Çocuklarına karşı da oldukça sert bir insandı ama etrafı tarafından çok sevilen bir insandı. Fabrikada olsun, arkadaşları mahalledeki arkadaşları tarafından çok sevilen (Erdal Ç, 2020).

Aynı zamanda baba-oğul ilişkilerinde ayrımcılık yapmamak adına eşitsiz koşullar oluşur. Fabrika topluluğu içinde birbirlerinin fikirlerini oldukça önemseyen babalar ve ayrıcalıklı davranıldığı düşünülmesin diye kötü davranılan oğullar vardır.

20 sene çalışmışım. Herkes izin istiyor, gidiyor. Arkadaşlarım izin istiyor gidiyor. Ben de çıktım izin istedim babamdan. Umumi ustabaşısından. Bas kartımı git dedi. Ben de basmadan gittim. Herkes gidiyor dedim ben niye basıyorum. Ertesi gün babam çağırdı bana bir hafta

mesai cezası verdi. Öz babam bana ceza verdi. Ne o, o bas demiş ben basmamışım. Basmadım vallahi (Atilla. A., 2020).

Baba-oğul ilişkilerindeki bu riskleri ortadan kaldırmak için genellikle oğlunu işe sokan bir baba onu kendi atölyesinde değil başka atölye şeflerine göndererek onlarla çalışmaya yönlendirir.

Vallahi ben babamla da atölyede çalıştım ama beni başka bir ustaya verdiği için ben babamla pek şey yapmazdım. İş konusunda fazla ilgilenilmezdi. Tamam bizim tesviye hanenin ustabaşısı babamdı ama beni başka bir iyi bir usta vardı rahmetlik onun yanına vermişti. Ben onunla beraber çalışıyordum (Orhan D., 2020).

İçki fabrikasında çalışıyor olmanın getirdiği, fabrika ortamında içki içmenin babanın itibarını zedeleme potansiyeli de belirleyicidir. Gizlenip saklanan, açıktan gerçekleştirilmeyen ama herkesin de içten içe bildiği bir eylemdir bira içmek. “İçtiğim birayı dahi saklı içerdim ki birisi Şeref Usta'nın oğlu bira içiyor ya da birisine babamız laf söylediğinde “ya ne konuşuyorsun senin oğlun da içiyor” denilmesin diye ben arkadaşlarımla toplu halde içemezdim (Atilla. A., 2020).

Babalarının yönergesinden ziyade fabrikada yaptığı işe sevgiyle bağlananlar olduğu gibi babalarının yörüngesinden çıkamayıp yıllarca yaptığı işi sevmeyen, zevk duymadan çalışan, eleştiren ve memnuniyetsiz bir hayat geçiren evlatlar da vardır.

Duygu olarak da başta da söylediğim gibi benim sevmediğim bir ortamda 25 sene ben sürgün hayatı yaşadım diyebilirim. İş hayatı değil sürgün hayatı. Bir insan işini, iş yerini sevmiyorsa o onun için ıstıraptır (...) Ben 25 sene gittim oraya ama ayağımı sürüyerek gittim. Zaten beyin yorgunluğundan sürünerek geldim. Ben gençken yattığım yerde sırtım yapışıyordu yatağa neredeyse kalkamıyordum (...) Babama kızmadım tabi onun da düşünceleri vardı. Çocuğunu koruyordu. Ben de bugün çocuklarımı koruma adına belki onların istemediği şeyleri yapıyorum ama onları koruduğumu bildiğim için gönlüm rahat. O da aynı rahatlığı hissetmek için beni oraya aldı kendi adına isabetli bir şey yaptı ama (Erol Y., 2020).

Fabrikaya dair gerilim ve çelişki olarak adlandırdığım içerik araştırmanın uzun zamanı içinde dikkatime takılan genellikle anlatıcıların paylaşmaktan imtina ettiğini hissettiğim, şerhlerle hatırlanan, gurur ve övgüyle bahsedilen içerikten duygulanım yönüyle farklı, nostaljik bakıştan uzak konuları kapsar.

5. KAPATILMA

Bira Fabrikası'nın kapatılma süreci ve fabrikanın kapatılmasının kendi anlamının yanı sıra, fabrikaya kilit vurulmasıyla beraber emekli olanlar ya da çalışma ortamına değiştirilerek başka fabrikalara gitmek zorunda kalanlar olur. Şu gerçektir ki fabrika emeklileri, 1990'lı yıllarda fabrika kapatılmasına rağmen günümüzde halen işçiler için travmatik duygular yaratan, üzücü, hüznün verici, memleketin zararına ve başka türlü olması gerektiği inancına dayalı bir ortak görüşü taşırlar. Aksi takdirde fabrikanın kapısına kilit vurulduktan sonra fabrikaya hatta semte uğramayan ve bu durumu üzücü bir hikâye olarak anlatan çalışanlarla karşılaşmak mümkün olmazdı. Burada altını çizdiğim kolektif bir üzüntü adeta fantom (hayalet) ağrı gibi düşünülebilir. Fantom ağrısı bir bedenin bir uzvunu kaybettikten sonra sanki kesilen uzuv yerinde duruyor ve ağrımaya devam ediyormuş gibi ağrı hissedilmesine verilen addır. Fabrika çalışanları için de fabrikayı kaybetmenin acısı, bellek ve bilinç arasına yerleşen böylesi bir ağrıya benzer. Fabrika restorasyon öncesi yıkık durumdayken ve restorasyon sonrasında Bomontiada'ya dönüştükten sonra işçileri hüznendiren, yaşadıkları hayatın yıkıntı haline getirildiği bir mekân temsili olarak algılanır.

Çok nadir sayıda bira işçisi nostaljik bir bakışla ve hüznün içeren duygulanımlarla değil günün şartlarında mekânın sunduğu deneyimlere odaklanarak daha sarıh ve mesafeli bir ilişki kurabilir.

Şimdi diyorlar ki sene 96 Eda. 13 Şubat 1996 emekli oldum. Kapıdan çıktım. Bir daha o sokaktan hiç geçmedim (...) Zaten kilidi vururken ağlayarak vurdum çıktım. Tutamadım kendimi, gözümünden böyle yaşlar indi aşağı hıçkırdım ama böyle şu anda bile çok duygulandım. Gözlerimden böyle yaşlar indi gitti ve 96 Şubat'ından beri bir daha o sokaktan geçmedim (Nurettin O., 2022).

Bomonti Bira Fabrikası'nın kapatılmasına karşı bira işçilerinin hisleri ve mücadeleye rağmen yenilgileri, Tekel'in peyderpey özelleştirilen fabrikalarında çalışan tüm Tekel işçilerinin paylaştığı ortak bir düşüncedir. Nitekim Tekel direnişine de ortak bir kimlik inşa edilmiş olmasının ve bu kimliğin mücadelede birleştirici bir etki yaratması bunun ispatıdır. Başa sararak fabrikanın kapatılma sürecinde neler yaşandığını, işçilerin hamleleri ve adımlarını izleyeceğim.

Özelleştirme politikalarının dair hukuki düzenleme 1984 yılında Turgut Özal hükümeti eliyle özelleştirme programına yönelik olarak düzenlenir. Kamu İktisadi Teşekkülleri ve bünyelerinde tesislerin hisse senedi ihracı yoluyla gerçek ve tüzel kişilerin ortak olabilmesine veya bu tesislerin işletme hakkının belli sürelerle devrine dayanır, 1986'da ise esaslar belirlenir (Yiğit, 2010, s.144). Türkiye'de özelleştirme uygulamalarının hukuksal çerçevesinin 24/11/1994 tarih ve 4046 özelleştirme yasası çıkana dek gecen zaman içinde yirmiye yakın (1984-1994) yasal düzenleme ile şekillenir (Yayman, 2000, s.140).

5 Nisan Kararları adıyla bilinen, 1994 yılında yaşanan iktisadi krizin Tansu Çiller döneminde ekonomik tedbirler paketi olarak yayınlanan bu kararlar enflasyon, ekonomik küçülme ve yüksek işsizlik gibi sonuçlar yaratır. Bu kararlar arasında yap-işlet-devret modeliyle zarar ettiği iddia edilen KİT'lerin özelleştirilmesi vardır. Enflasyonu hızla düşürmek, Türk lirasına istikrar kazandırmak ve ihracat artışını hızlandırmak amacıyla açıklanan 5 Nisan Kararları (Görsel 5.1 ve Görsel 5.2), kapatılacak fabrikalar arasında yer alan (Koç, 1995) Bomonti Bira Fabrikası'nın da kaderini belirler¹³⁰.

Görsel 5.1: Solda 5 Nisan Kararlarına Hayır Mitingi sağda Tek Gıda-İş 4 no'lu şube pankartıyla özelleştirmeye karşı miting, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

¹³⁰ Et ve Balık Kurumu ile Yem Sanayii'nin öncelikle satılacağı, Erdemir, Tüpraş, Petrol Ofisi, Petkim, THY, TURBAN, HAVAŞ, D.B. Deniz Nakliyat, DİTAŞ, Sümerbank (Bankacılık), Etibank (Bankacılık) ve Emlakbank'ın 1994 yılı sonuna kadar satılması öngörülür. 1995 yılında TEK ve PTT özelleştirilecektir. Karabük ve Demir Çelik İşletmeleri, Türkiye Taş Kömürü Kurumu'nun bazı ocakları, Sümer Holding'e ait 7 işletme, Petkim'in Yarımca Tesisi, Petlas, Turban'a ait 5 otel, Testaş'ın Aydın işletmesi, Haliç, Camialtı ve Alaybey Tersaneleri, Tekel'in Ankara Bira, **Bomonti Bira** ve Cibali Sigara fabrikalarının kapatılması öngörülür. Türkiye Ziraî Donatım Kurumu da yıl sonuna kadar özelleştirilemezse kapatılacaktır.

Görsel 5.2: 5 Nisan Kararlarına karşı protesto, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

1994 yılı 23 Kasım günü Başbakan Tansu Çiller tarafından özelleştirme kanununun kabulüyle yapılan, iktidar ve muhalefetin ortak olarak geceler boyunca süren çalışmaları için takdir edilerek başlanan teşekkür konuşmasında¹³¹ yer alan ifadeler şöyledir:

Bundan yıllar sonra, evlatlarımıza ve torunlarımıza bugünü anlatırken, belki şöyle diyeceğiz: “Bir zamanlar, devlet, gerçekten içinde çalıştırdığı işçisine birtakım imkânları sağladığını zannederken, bazı yerlerde halkı için iş yaptığını zannederken, özel kesimin bazı bankalarına trilyonlarca liralari aktarırdı. Köylülerine birtakım kaynak aktardığını zannederken veya bazı yerlerde, gerçekten, yatırım yaptığını zannederken, aslında bütün yatırımları tıkdardı. Faizleri öyle yükseltirdi ki, özel kesim hiç yatırım yapamaz olurdu. Öyle bir devlet anlayışı gelmişti ki, aslında, Türkiye, coğrafi bölgesindeki son sosyalist devlet olmuştu. Devletin, bütün bankalarıyla, bütün üretim alanlarına girmesiyle, devletin egemenliğiyle, coğrafi bölgesindeki son sosyalist devletti (Neziroğlu & Yılmaz, 2014, s.294).

Tarihi konuşmada bu cümleleri ettikten sonra bir milletvekilinin “yıkıldı bunlar değil mi?” diyerek araya girmesiyle “evet, “biz onu yıktık; bugün yıktık” diyeceksiniz. (DYP sıralarından alkışlar)” KİT’lere kötü demenin mümkün olmadığını ama yıkmak ve aşmak zorunda olduklarını, dünyaya kapılarını açarak rekabet etmenin elzem olduğunu vurgular. Halkın parasını, gerçekten halka mal etmek için atıldığı iddia edilen bu adım, iktisadi tarihte pırıl pırıl bir sayfa olarak tarih yazıldığı

¹³¹ Başbakan Tansu Çiller’in özelleştirme uygulamalarının düzenlenmesine ve bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde değişiklik yapılmasına dair kanun teklifi ve tasarısı ve plan ve bütçe komisyonu raporunun kabulü nedeniyle yapmış olduğu konuşma.

anlatısıyla servis edilir. Halbuki özelleştirme programının sonuçları zaman geçtikçe işsizlik, özel tekellerin oluşması, kamu mallarını zararına satışları, sendikasılaştırma, çalışma koşullarının ağırlaşması, zayıflayan sosyal hukuk devleti gibi sonuçlar doğurur (KİGEM, 1997, s.2) KİT'lerin özelleştirilmesinin bir başka boyutu ise fabrikanın kapladığı alanların sahip olduğu rant ve kuruldukları yıllarda kent çeperlerindeyken zaman içinde konum olarak kent merkezinde kalmalarıdır. Tekel bünyesinde Bomonti Bira Fabrikası, Mecidiyeköy Likör Fabrikası, Cıbalı Tütün Fabrikası ve Üsküdar Yaprak Tütün Deposu ile işe başlanan ilk fabrikalar olması da bu görüşü doğrular (Yiğit, 2010, s.145). Bundan sonrası ise zaten çorap söküğü gibi gelir, özelleştirme süreci bugüne kadar peyderpey devam eder, devletin kamusal varlıklarını elden çıkarma operasyonu olarak uygulanır. Bomonti Bira Fabrikası yalnızca bir üretim mekânının kapanması değil ve sadece işçilerin kaybı değil, bira bahçesi gibi hatırlama alanlarıyla toplumsal bellek için bir kayıp olduğu da vurgulanır. Fabrika işçileri 19 Mayıs 1994 tarihinde aileleriyle beraber Şişli'deki fabrika önünde toplanır ve özelleştirmeyi karşı protestolarını gerçekleştirirler. İşçiler, fabrikanın kasten zarar ettirildiğini savunurlar. Bu yüzden "fabrikayı çalıştırmaya talip olduklarını kamuoyuyla paylaşırlar (Cumhuriyet Gazetesi, 1994).

Görsel 5.3: Solda ailelerle beraber katılım sağlanan özelleştirme mitingi, Bomonti Bira Fabrikası sağda işçi-gençlik el ele açlığa ve zulme karşı mücadeleye sloganlarıyla düzenlenen miting, Bomonti Bira Fabrikası, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Devlet fabrikası olduğu farkını bir kenara koyarsak Bomonti'de 2013 yılında Kazova Tekstil Fabrikası işçilerinin direnişine (Cumhuriyet Gazetesi, 2013a) benzer bir özyönetim modeli ve işçilerin üretim pratiklerini kendi güçleri ve dayanışmayla gerçekleştirdiği bir deneyim yaşanma olasılığı, fabrikaya dair o dönemde gelecek tahayyüllerimizi genişleten bir örnek yaratabilirdi.

Tek Gıda-İş 4 no'lu şubeye bağlı Bomonti Bira Fabrikası çalışanları bir protestolarında sendikanın şube başkanlarından Özcan Mete bira işçilerinin ortak görüşlerini konuşmasında şöyle der:

100 yıllık geçmişiyle öğündüğümüz 3 kuşaktır alın terimizle, canımızla çalışarak ülke ekonomisine katkıda bulunduğumuz fabrikamız 42 dönümlük arazisi ve özel sektörde dahi bulunmayan teknolojisiyle belli bir kesimin iştahını kabartmaktadır. Biz işçiler olarak bu siyasi oyunları bozmak, kararındayız. Kasten zarar ettirilen fabrikamızı kurtarmak ülkemiz ekonomisine daha yıllarca katkıda bulunmak ve ekmeğimize sahip çıkmak üzere üretimimizle, pazarlamayla çalıştırmaya ve devam ettirmeye talibiz. Fabrikamızın kapatılmasına izin vermeyeceğiz (Etöz, 2002, s.183).

Özelleştirmeye Karşı Mücadele Komiteleri kapsamında gerçekleştirilen toplantılar, eylemler, ziyaretler toplumsal bellekte kaydı düşülmüş olan işçilerin fotoğraflarında yer alan buluşmalardır. Üstelik aileleriyle birlikte katıldıkları için aile tarihinin de bir parçası haline dönüşür. Özellikle çocuklar ve eşler kolektif eylemliliğin doğrudan özneleri olurlar. Özelleştirmeye Karşı Mücadele Komitesi'nde 17 kişi yer alır. Komitelerde Tekel Bira'yla birlikte Likör İşçileri de vardır. Özelleştirmeye karşı mücadele etmek ideolojiler ve siyasetler üstü mana kazanır çünkü kimse işçiler fabrikalarının kapanmasını istemez. Buna rağmen az da olsa devlete karşı eleştirel bir tutum sergilemek istemeyen ve dolayısıyla komiteye katılmak istemeyen işçiler de olur. Her türlü 19 Mayıs ve 23 Nisan gibi özel günler komitenin kutlamalarıyla süslenir, sokak sokak direniş duyurulur (Görsel 5.4).

Görsel 5.4: Sokaklarda pankartlarla özelleştirmeye karşı yürüyüş, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Asırlık fabrikayla eski ve verimsiz olduğunun ima edilmesi (1986 yılında son teknolojiyle teçhizat yenilenir) gibi kamuoyuna sunulan kapatılma gerekçelerini ise gerçekçi ve kabul edilebilir bulmazlar.

Özünde işleyen ve üretebilen bir fabrikanın kapatılmak istenmesi şüphe uyandırmaktadır. Çünkü fabrikaya yönelik yaşanan sıkıntıların üretim ile ilgili değil, dağıtımla ilgili olduğu kanısı yaygındır. İşçi sayısına oranla verimli üretimin yapılamaması eleştirisinin de haklılık payı vardır ki bu mevcut durum gelen iktidarlarca yaratılan kendi çevrelerine karşı himayeci tavırlarından kaynaklanmaktadır. Bu tavır, kamu fabrikalarında çalışan mevcut işçilerin yeterli sayıda olmasına rağmen, bu kadrolara iktidarla ilişkili işgücünün alınmasının sürdürülmesidir (Yiğit, 2010, s.147).

Bira Fabrikası'nın sökülme işlemleri için Yozgat Bira Fabrikası'ndan işçiler geldiği zaman ise fabrikayı işgal etmeye karar verirler. Gelen işçilere “can güvenliği olmadığını ve onları çalıştırmalarını engellediklerini” söyleyerek basın karşısında fabrikanın kapanmasını istemediklerini belirterek eyleme geçerler. Talepleri özelleştirmeden doğacak olan mağduriyetlerin giderilmesidir. Tekel Genel Müdürü Yardımcısı ile sözlü protokol yaparak taleplerini; isteyene tazminat, çalışmaya devam etmek isteyene İstanbul'daki Tekel fabrikalarına alınması ve İstanbul dışına gönderilmemeleridir (Hasan K., 2009). Kapatılmadan önce ise fabrikanın sivil savunma amiri Nurettin O., Başbakan Yardımcısı Deniz Baykal'ı fabrikaya getirerek “fabrikadan 10000 kişinin ekmek yediğini, özel sektörden daha iyi bira ürettiğini” anlatır. Kararı engellemesi telkin edilerek koltuğunun altına bir kasa bira sıkıştırılır. 15 gün sonra karar çıkar, sonuç değişmez. Şişli Belediye Başkanı Yardımcısı, Doğu Perinçek gibi fabrikaya kapatma kararının engellenmesi için isimler de getirilir (Nurettin O., 2009).

Fabrika işçilerin kapanma sürecine dair makro politik değerlendirmeleri arasında, bira üreticileri lehine pazarı genişletme amacına yönelik olarak politika belirlenmesidir.

O dönemde özel özellikle yabancı, özel kuruluşlar Türkiye'ye baskı yaptı. Dediler ki bizim bira pazarımız bize yetmiyor. Biz daha fazla ürünümüzü size satmak istiyoruz hatta bunlardan birkaç tanesinin Türkiye'de fabrikası bile vardı. Hatırladığım kadarıyla Tuborg'un mu ne şey tarafında Bahçelievler tarafında fabrikası vardı Efes'in de... Şimdi onlar böyle baskı yapınca, Türkiye üretimi düşürdü. Üretimi düşürdü. Bu diğer birimler için de aynı şey söz konusu. Mesela Sigarada da böyle oldu bu. Sigara devlet tekelindeydi ama üretimi devlet tekelindeydi ama satışını saçma bir kararla satışını serbest bıraktılar. İthalatını daha doğrusu

serbest bıraktılar. Yabancı sigara Türkiye'ye girince, senin yerli üretim rölantiye düşüyor tabi. Aynı şey bira için de söz konusu diğer üretimler içinde aynı şey söz konusu (Aziz K. (I), 2022).

Aynı şekilde günümüze uzanan bütünleşik bir özelleştirme yorumu eski fabrika müdüründen gelir:

Bu bir hükümet politikası, devlet politikası. Eğer devleti yönetenler diyorsa ki kardeşim devlet bakkallık yapmaz, çakkallık yapmaz, bilmem ticaret yapmaz, ticaret yapar ama iç ticaret yapmaz, dış ticaret mecburen yapılacak alacaksın satacaksın. Ülke ithalat ihracat bu olacak bunu yapmazsan zaten yaşayamaz devlet. Ama özelleştirme olayı, 1988 yılından 90'dan filan o aralarda başladı. Ondan sonra da ne zamana kadar departman departman departman, kapata kapata kapata sonucunu aldılar ama bu arada ne oldu? Alanlar zengin oldu, satanlar devletin malını satanlar da onu güzel yine sağda solda çarçur ettiler. Ne yapılmış bugünkü durum ne? Yani ne olacak? Bugünkü duruma gelmelerinin nedenleri geçmişe şöyle bir bakmakla, Atatürk'ün kurduğu bütün fabrikaları tek tek işletmeleri, ya demiryolu, demiryolu, demiryolu bu özelleşir mi ya? (Azmi Ö., 2022)

1991 yılı sonunda fabrikanın üç ay süre zarfında kapanma işleminin gerçekleştiği, bir buçuk sene içinde ise tamamen tasviye sürecinin tamamlandığı belirtilir. Fabrikanın kapısına kilit vurulduktan sonra seçilen muhasebe bölümünde çalışanlar dahil 40 fabrika çalışanıyla fabrikanın hesapları kapatılır (Ahmet T., 2022). Diğer işçiler ise Tekel bünyesinde Unkapanı'nda Alkollü İçkiler Sanayi Müessesse Müdürlüğü, Paşabahçe Rakı Fabrikası, Mecidiyeköy Likör Fabrikası, Büyükdere Kibrit Fabrikası, içki ve sigara deposu olmak üzere farklı yerlere kura çekilişine göre (aralarında uygunluk durumuna göre takas edenler olur) gönderilir.

İşçilerin fabrikanın kapatılma kararı ve yaşanan sürece dair görüş ve yaklaşımları ölçek bakımından farklılaşmakla birlikte son çıkarımları ortaklaşır. Makro politik bir kavrayışın yanında emeğin öznelere olarak kendi yaşadıkları çalışma hayatını başkaları için mümkün olmaması ya da artık yinelemeyecek bir devrin de kapanışı olarak algılarlar. Bütün bu çıkarımlardan anlıyoruz ki başta ifade ettiğim gibi öznelere nostaljik hatırlamayı aşmış durumdadır. Edilgen çalışanlar değil, sürecin analizini yapabilen, direnen öznelere söz ediyoruz.

Maalesef bizden sonra, hatta bizden sonra değil biz de içindeyken o fabrikalar hep kapatıldı. Kapatılmasının da nedenini hâlâ anlamış değilim. Çünkü çok iyi hatırlıyorum her zaman şöyle bir şey çıkardı yıllık bilançoda. Ülke ekonomisini ayakta tutan yedi kuruluştan biri Tekel'di ve bu Tekel'i nasıl kapattılar, nasıl buraya getirdiler hâlâ bunun cevabını

bilemiyorum yani birileri bunu dışarıda çok kolay laflar vardı. İşte çalışmadınız batırdınız diye ya da birileri peşkeş çekti bir şey oldu. Hayır bence bunlar değil de hâlâ onları anlamış değilim. Çünkü Tekel hakikaten çalışıyordu (Atilla A., 2020).

Üzüldük hepimiz. Hele ben şeyde işte tasfiyenin başında kalınca ilk kamyon çıkarken ağladım. İlk kamyon çıkıyor gidiyor artık işte yüklendi ağladım. Herkes üzüldü, herkes üzüldü. Kapanmasın diye toplantılar yapıldı, gösteriler yapıldı falanlar filanlar ama hiç boşuna hepsi. O zamanki sendikacılar filan da uğraştılar kapanmasın diye (Ahmet T., 2020).

Orada kazandığım parayla alnımın terinle büyüttüm çoluk çocuğumu. Yazık oldu. Doğacak çocuğu yetim hakkı var o fabrikada. Yetim hakkı var o fabrikada. Çok üzüldüm gerçekten çok üzüldüm yani. O fabrika bizim Darphane'ydi. Darphane. Para basıyorduk yani (Demirali B., 2022).

Cumhuriyet döneminin bir yapısı değil, Cumhuriyet öncesinden gelen bir mirastı. Gitmek istemiyordum ama geçen sene de ayaklarım beni oraya kadar götürdü duygulanmamak mümkün değil. Böyle canlı lüks bir alan yapabilirsiniz ama tarihi yok ediyorsunuz aynı Mecidiyeköy gibi aynen Tekel İçki Fabrikası gibi aynı Halkapınar'daki İzmir'de İçki Fabrikası sayamayacağım kadar çok (Kerim Y., 2022).

Ortak bir görüşü temsil edebilecek nitelikte olan son anlatı ise bir işçinin bir nevi iç döküşünün içindeki “zor anlatı” kabul edilebilecek ve yaşamadan anlaşılamaz görülen yorumdandır:

O fabrika tabi ki ben isterdim ki o şartlar altında dünya harikası bir müze haline getirilebilirdi. Yani insanların rant amacıyla fabrikaları kapatıp, işte Likör Fabrikası'nın yerine biliyorsunuz binalar, bizim fabrikaya Hilton Otelleri bunlar olmaması lazımdı. O tarihi eserin 1800 yılından beri düşünebiliyor musunuz? İçeride bir tank, tankın olması taa o zamanlara dayanan bir şeyler, mevcut malzemeler. Hepsi bir anda yok oldu ya tarihi eserimiz yok oldu. Bomonti Bira Fabrikası diye bir şey kalmadı. Bir giriş kapısı kaldı. Yani inanın üzüntü içindeyiz. Olmaması gereken şeyleri yaşadık. Bu da tabi ki devletin kurumlarının işçilere yapmış olduğu bir zulüm olarak görüyorum ben. Az evvel beyan ettiğim gibi o fabrikalar daha işler hale gelseydi, daha modern olsaydı binlerce insan yine oradan ekmek yiyecekti. Esnaf ekmek yiyecekti. Ama bunları hiçbiri olmadı (İbrahim D., 2022).

Kapanmaya dair sorulan sorular, anlatılarda genelde bir yutkunma ya da gözlerin buğulanmasıyla kesintiye uğrar. Nasıl olur da bir “iş” evini ve hayatın anlamını kaybetmişçesine derinden bir yerinden edilme duygusu yaşatabilir? Bu sorunun cevabını bütün boyutlarıyla yanıtlamak imkânlı olmasa da yaratıcılık duygusuna, beraber üretmeye, dayanışmaya, sosyalleşmeye, farklı yetkinliklerin ve karakterlerin varoluşuna imkân tanıyan, daha insani ve hak mücadelesinin de hazzını içinde

taşıyan bir yaşam alanı olmasına bağlanabilir. Bağlanılmış, sahiplenilmiş ve içselleştirilmiş bir çalışma ütopyası. Bu ütopyanın içinde dışarıdan “laçka” ve suistimal olarak yorumlanan durumlar da ortaya çıkar fakat bu sayede özgür çalışma koşullarını yaratmasıyla çalışanlarının bağlılığıyla işi olması gerektiği gibi tamamlamama ve sorun çözme kapasitesini kullanma ve üretimin sekteye uğramaması için sorumluluk taşımalarını da sağladığı gerçektir. Denetimin yer yer serbestliğiyle kendi çalışma bilincini, devlete ve birbirine karşı sorumluluk hisseden işçiler vardır. Bir makine zarar gördüğünde üretimin sekteye uğramaması arzusuyla tamirat için üç gün eve gitmeyen işçiler ve bazen fazla mesai almak için işleri uzatan ya da fuzuli iş tasarlayıp maaşını yükseltmeye çalışan işçiler, sadece kendi maaşıyla genellikle 10 nüfus civarı hanelerini doyurmaya ve okutmaya çalışan işçiler ve içkisini, eğlencesini, keyfini, neşesini ihmal etmeyen, hayatı kıymetlendiren işçiler aynı işçilerdir. Dolayısıyla siyah ve beyaz, iyi ve kötü işçiler ayrımını toplumsal ahlak ve iş etiği ölçütlerine göre yargılayıcı bir görüş ortaya koymak kanımca imkânsızdır. Kapitalist bir çalışma modelinin içinde adanmışlık ile çalışmanın kutsandığı bir ortamda, özelleştirme gerekçeleri arasında yatırım yapılmayarak işçilerin atıllaştırıldığı göz önünde tutulursa, suistimal eden taraf değil yaşamaktan zevk duyan, işini seven işçilerin yaratıcı stratejileri de tartışmanın bir girdisidir.

5.1. Sanayinin Hafızası: Endüstriyel Hurda

Bomonti Bira Fabrikası, endüstriyel miras bakımından değer taşıyan ve kapatılmayla karşı karşıya kalan diğer örneklerle benzer bir kaderi paylaşır. Kapatılma kararın verilir sonrasında fabrikanın kapısına kilit vurulur. Restorasyon başlayana dek aradan geçen zamanda içerideki endüstriyel tesis ve teçhizatın bir kısmı diğer içki fabrikalarına gönderilir, bir kısmı ise elden çıkarılarak hurda kategorisine alınır ve satılır¹³².

Üretimi sonlandırılan Bomonti Bira Fabrikası tasfiye edilince, bira üretimine yönelik önemli bazı ekipmanlar Yozgat Tekel Bira Fabrikası'na gönderilir. Bu ekipmanların başında,

¹³² Hurdacılara gidenler, arada nereye gittiği belirsiz, kontrolsüz bir tasfiye süreci ve dağıtım olabileceğinden söz edilir. Hurdacıların hurda arabaları ya da at arabalarıyla bu alana elini kolunu sallayarak giremeyeceklerini belirterek müşterek bir çalışma gerektirdiğinin altını çizer (Kerim Y., 2022).

Bomonti Bira Fabrikası için son yıllarda alınmış yüksek kapasiteli (36.000 şişe/saat) tam otomatik dolum grubu gelmekteydi. Ayrıca fabrikanın bira dinlendirme stok kapasitesini oluşturan ve her biri 25.000 litre hacminde olan alüminyum dinlendirme tankları da Tekel'in çeşitli içki fabrikalarına yollanır. Her türlü makine ve ekipmanlardan arınmış Bomonti Bira Fabrikası, bir anlamda arazisi ve çeşitli tarihi binalarıyla görücüye çıkmaya hazır hale getirilmiş oluyordu (Kerim Y., 2022).

Özelleştirmeye kapatılan fabrikaların el değiştirme süreçlerinde prosedürel olarak fabrikanın anahtar tesliminin gerçekleşebilmesi için endüstriyel donanımdan, makine vb. malzemelerden “kurtulma” yani “temiz” olarak teslim edilmesi gerekir. Fabrikaların fiziksel görünüşlerinin yani mimari kabuklarının korunması, içindeki malzemelerin ise saklanmayarak/arşivlenmeyerek yok olma/edilme süreçlerine tabi tutulması kritik bir meseledir¹³³. Endüstriyel miras alanlarında sanayinin taşıdığı hafızanın kaybedilmesi, teknoloji tarihi niteliğinin yok edilmesi, üretime dair geçmişle olan ilişkilerin koparılması ve kültürel miras değerinin yitirilmesi anlamlarına gelir. Sadece fabrika içinde yer alan makine aksamı değil aynı zamanda mirasın insani yönüne, çalışma hayatına, emeğe ve kamusal niteliklere dair belge teşkil edecek ve arşivlenmesi gereken verinin de hurdaya çıkması manası taşır. Endüstriyel hurdanın fabrikadan çıktığı anda başlayan yolculuğu nasıl seyrediyor? Ekonomik fayda için kullanım ömrünü tamamlamış olan makine parçaları ve metal eşyaların geri dönüştürülme süreci nasıl gerçekleşiyor? Belgelerin ve arşivin ise eğer bir el değiştirme söz konusuysa ne kadarı korunmuş¹³⁴ ne kadarı değersiz görülüp yok edilmiş ya da hurdadan ayrıştırılıp sahaflara, antikacılar ya da kişisel koleksiyonlara erişmiş; sağlıklı bilgi edinme süreçleri gerçekleşmez. Fabrikaya ait olan her bir malzeme ve arşivin kamusal olarak erişilebilir kılınması bir toplumsal sorumluluk olmasına rağmen günümüze aktarılamaz. Her bir obje, nesne, doküman, efemera vb. bir değer hiyerarşisine tabi tutulmadan saklanıp korunması, hafıza

¹³³ 2008 yılında Bomonti Bira Fabrikası'nın Nokta Planlama Mimarlık Müh. İnş. Ltd. Şti. tarafından hazırlanan analitik rölöveler ve yerinde yapılan gözlemler doğrultusunda bu yapılar üzerine mevcut durum, tarihsel araştırma ve restitüsyon raporlarını hazırlayan mimarlar tarafından tesisin özgün belgeleri ve projelerine ulaşılamadıklarını, dönemlerini ayırt edebilmek için yapım teknikleri ve malzemelerini inceleyerek çıkarım yapabildiklerini paylaşırlar. Ek olarak yığma yapılardaki tuğlaların nitelikleri, boyutları ile üzerlerinde bulunan Fransızca ve Osmanlıca damgaların tarihlemeye yardımcı olduğunu belirtirler (Tanyeli & İkiz, 2009, s.113).

¹³⁴ İlgili kaynakta belgeleme yapıldığı belirtilir: Köksal, T. G., & Ahunbay, Z. (2010). İstanbul'daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri. *İtÜdergisi/a*, 5(2).

mekânın bir parçası olarak yeniden anlamlandırılarak işlevlendirilmesinin ideal bir yöntem olarak belirlenmesi, kültürel mirasa değerli bir katkı olurdu. Kayıplara dair tartışmaya iyi bir örnek olan Haliç Tersanesi üzerinden açıklanabilir:

Bunların hemen hemen hepsi, ne yazık ki işlevlerini yitirdikten sonra benzeri projeler için yeni yatırımcılara tahsis edilene kadar arada bir dönem oldu ve ne yazık ki o dönemde bütün bu endüstriyel donanım hurda olarak satılmış oluyor. Dehşet verici bir şey ama öyle ve itiraf etmeliyim ki bütün bu saydığımız bizim projelerde iş verenlerin hepsinde, bazısında bizden önce bazısından biz devreye girdiğimizde. Mesela hatırlıyorum Haliç'te, çünkü daha önceki mekânın sahibi olan işletme kendi yönetmelikleri ve davranış gelenekleri ve nedir o mevzuatına göre bazı şeyler yapmak zorunda, bitti hurda olarak satışa çıkarıyor. Birileri de geliyor bunları alıyor. Birkaç tanesinde bu süreç dururken hurdacı yerine onların satın alınması sağlandı. Ucunda kalanlar, mesela Haliç'in vinçlerini bir kısmı öyle kurtarıldı Deniz İşletmeleri tarafından. Hepsi tutarlı şeyler yani ben burada bir romantik bir entelektüel yorumuna yönelme yanısı değilim çünkü olay böyle gelişmiyor. Uzaktan bakınca neler düşünülebilir ama gittiğinizde görüyorsunuz. Evet çok tutarlı adamlar, hatta orayı onlara hurdası atılmış, temizlenmiş teslim etmek zorunda bile olabiliyor yeni kullanıcıya. Dolayısıyla böyle bir kayıp ne yazık ki Bomonti'de de vardı (Han Tümertekin, 2020).

Bomonti Bira Fabrikası'nın süreci de farklı zamanlarda tanıklıklar aracılığıyla toplanan bilgi ışığında çözümlenir. Bir bira koleksiyonerinin fabrikaya dair tanıklığı aktarılır:

Bira koleksiyoneri İlker Kara, bundan 10 sene önce fabrikanın o halini en yakından görenlerden. Kara, duvar diplerinde ta Osmanlı döneminden kalma, dört-beş şişe buluyor ama buranın eskiciler tarafından çoktan talan edildiğini anlıyor. Oysa Bomonti Bira Fabrikası, korunması gereken taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmişti (İzci, 2019).

Endüstri arkeolojisi disiplininin alanına giren endüstri miraslarının zarar görme ve yok edilme koşullarının nasıl gerçekleştiği açıktır.

(...) yıllarca yüksek sıcaklık, zararlı gazlar, aşırı kirlilik gibi üretim sürecinin olumsuz etkileriyle karşı karşıya kalan, üretim teknolojilerinin değişmesiyle mekânsal değişikliklere maruz kalan, donanım ve işletim sistemi modern teknoloji ürünleriyle yer değiştiren, işlevini yitiren endüstri yapıları, bakım ve onarımdan yoksun bırakılmış, terk edilmiş, hurda olarak satılmış, rant sağlamak amacıyla yıkılmıştır (Köksal, 2012, ss.18-23).

Endüstriyel yapıların köhneleştirilme ve kaybedilme süreçlerinin aşamalarından biri olarak endüstriyel hurdaya çıkma süreçlerinin araştırılması ve paylaşılması önem taşır. Bu aynı zamanda bu mekânların kapatılma süreçlerinin en son aşamasıdır. Zarar eden fabrika algısı içinde içerideki malzemeler de değersizleşir.

Tansu Çiller Hanımefendi'nin bir kaprisi uğruna Ankara ve İstanbul Bira Fabrikası kapandı. Satılmadı, kapandı. Hurdaya çıkartıldı. O kadar makine, teçhizat filan çoğu zaten makine gibi o kazanı söktükten sonra işe yaramıyor. Bazı şeyler söktükten sonra bir işe yaramıyor ki! (Nurettin O., 2022)

Bira Fabrikası'nın kapatılma gerekçesi olarak sunulan fabrikanın zarar ettiği argümanı işçilerin için olasılığı olmayan, gerçek dışı bir iddiadır.

Fabrikanın içinde emin olun. Bugünkü değerlerle katrilyon edecek belki ürünler vardı. Belki şişeler vardı. Kasalar vardı. İşte örnek veriyorum. Resimler vardı çünkü bütün projeler benim resimhanedeydi, atölyedeydi. Aklıma gelenler keza makinelerin değeri hatırladığım kadarıyla 70'li yıllarda rahmetli babamların kurdurduğu bira makinesi yani yeni dolum makinesi o zamanın parası 18 milyardı. (...) 80'lerde. Çünkü babam 85'te falan emekli oldu. 18 milyardı yani bu fabrikanın bu ürünlerine makinelerine tezgahlarına araçlarına birilerinin hâkim olması, bunları denetim, gözetim kontrolünde vermesi lazımdı (Atilla A., 2020).

Anlatıcılara göre, içkinin kendine özgü kâr marjı ve kazanç sağlama potansiyeli de zarar etme düşüncesini imkânsız kılar.

(...) o kadar kar hacmi yüksek bir sektördü ki halihazırda öyle bugün bir şişe rakı -kardeşim evinde yapıyor- bir şişe rakının maliyeti şu anda yalan söylemeyeyim 29 lira litresi satışı 350 lira galiba ya da 250 lira şu anda almadığım için yalan söylemeyeyim. 250 lira yani %90 kazanç var ki bu kardeşimin evde yaptığı rakıdan bahsediyorum. Tekel'in yaptığı rakımı maliyeti bunun çok daha altında. Onu söyleyeyim. %1000 karla bir sektör nasıl zarar eder benim aklım almıyor (Atilla A., 2020).

Sonuç olarak, fabrika içindeki malzemeler endüstriyel hurda olarak (ister devlet nezaretinde ister Makine Kimya eliyle ya da belirsizliklerle dolu ve kontrolsüz bir tasfiye süreci sonunda bağımsız ticari girişimler eliyle) elden çıkarılsa dahi gözetimi yapan işçilere erişmek, prosedürel olarak gerçekleşen süreci ve el değiştirme bilgisini araştırarak takip etmek değerli bir bilgi sunar. Bu sebeple özellikle bu çalışmalarda görev alanların anlatılarına yer verdim. Bu konuda bilginin derinleşmesi diğer endüstri yapıları için de iz sürülebilecek bir izlek oluşturma olasılığı taşır. İstanbul'da bir fabrika ölçeğinde endüstriyel hurda satın alımı yapabilecek hurda işletmeleri de başka araştırmalar için takip edilebilecek alanlardan biri olabilir.

Bir gün Makine Kimya'nın adamları, ben o şeyde oturuyorum tam girişte soldaki emniyet amiri dediğim odada oturuyorum. Makine Kimya'nın çalışanları veya taşeronun adamları geçerken abi iyi akşamlar, abi iyi akşamlar. Allah Allah bunlar bana iyi akşamlar demez dedim kendi kendime. Hemen çıktım fabrikanın köşesine kadar bunlar 9 tane falan adamdı.

Bunların peşinden, hurdacıyı çağırmışlar. Ellerine böyle böyle bakır boruları koymuşlar. Hurdacıya bakırları satıyorlar dışarıda. Bir bağırdım, o bakır borular Feriköy'e doğru nasıl gidiyor biliyor musun? Attılar boruları hemen Makine Kimya'ya dedim ki. O 9 kişi gelmeyecek yarın işe dedim (Ahmet T., 2022).

5.2. Müzeleştirilemeyen Pratikler ve Dağılan Bellek

1978 yılında Tekel 50. yaşına basarken Tekel'e ait toplanan bütün içki ve sigaralarının büyük bir müzede sergileneceği haberi verilir. “Tekel’in Müzesi’nde yok yok” manşetiyle müzede birbirinden kıymetli parçalar olacağı duyurulur. Mustafa Kemal’e özel olarak tasarlanmış, özel camda muhafaza ve kurtlanması engellemek için kimyevi ilaçlama yapıldığı belirtilen Gazi sigarası, Fahrettin Kerim Rakısı, eski sigaralar, kutular, içkiler... İlgili haberde müze kurulması fikrinin koleksiyoncuların ısrarlı taleplerinden sonra ortaya çıkması itiraf niteliğindedir. Elde var olan malzemelerin değeri taleplerle birlikte anlaşılmıştır. Tekel’in 50 yıllık bilançosu, 76 bin işçi, 13 milyon liralık bütçeye katkısıyla 1 milyona yakın insana ekmek parası verirken 12 milyona yakın insana da hizmet verir. Bedava şarap festivalleri ve pul çıkartma faaliyetleri ile kutlamalar yapılır (Çavlı, 1978). Dünyada benzerlerini geride bıraktığı söylenen Tekel’in bu vasıflarını temsil edecek ve hikâyesini taşıyacak bir müze fikrinin kamuoyunda tartışıldığı ve müzenin hayata geçirilmesi yolunda yaşanacak maceralar böylelikle başlar. Tekel Müzesi çatısı altında toplanacak olan malzemenin farklı kaynaklardan ve fabrikalardan toplanıp birleşerek bir araya geldiği sonra gözden düşen ve unutturulan uzun bir serüvendir. Müze hazırlık çalışmalarında müzenin kurucu öznelerinden biri olan Kerim Y.’nin tanıklığıyla ve tasviyede farklı görevlerde yer almış birkaç çalışanın anlatılarından müze süreci takip edilebilir hale gelir. Mirası benimsemiş Tekelcilerin, müze hayali kurulmaya başladığı andan itibaren zorlu koşulların üstesinden gelmeye çalıştıkları ve mücadeleden vazgeçmeyerek kurumsal bir yapı oluşturmak için çalıştıkları gözlemlenir. Kolektif bir toplayıcılık faaliyetine girişirler.

Fabrikanın tasviye edileceği 1991 yılında Tasviye Kurulu Başkanlığı’nda görev alarak Bomonti Bira Fabrikası’nın tasviyesini denetleyen, daha çok bürokratik sürecini yürüten Kerim Y., fabrika malzemelerinin nasıl dağıtıldığını anlatır. Bira Fabrikası’ndaki çalışır durumda olan ekipmanlar Yozgat Bira Fabrikası’na taşınır.

Şişeleme grubu, mayşe ve kaynatma kazanlarının bir kısmının gönderilmesiyle Yozgat Bira Fabrikası'ndaki üretimin rehabilite edilir. 25'er bin litrelik alüminyum dinlendirme tankları ise diğer bira ve şarap fabrikalarına dağıtılır. Bomonti Bira Fabrikası'nı ziyaret ederek tezgahlar (torna, fireze vb.), motorlar, masalar, iskemleler vb. gibi malzemelerin arasından beğendiklerini alırlar. Ayrıca taşınabilir müzelik değeri olan malzemeler fabrika mekânından alınır fakat kalan malzemeler olabileceği ihtimali de paylaşılır (Kerim Y., 2022). Örneğin anlatılarda bahsi geçen bu odadaki malzemelerin her birinin kayıt altına alınıp alınmadığı sorusunun cevabını bilemeyiz.

Fabrikanın galiba futbol takımlarında ya da atletistlerinden sporcularının kazandıkları kupalar falan varmış. Bazı değerli eşyaların bulunduğu bir oda varmış. O da o fiçinin oralarda bir yerde bir odaymış, kapalıymış o oda. Herkesin açılmadığı bir odaymış. Orada da baya kıymetli eşyalar kupalar şunlar bunlar (Erol Y., 2020).

Bomonti Bira Fabrikası tarafında bunlar gerçekleşirken aslında ülke ölçeğinde, Tekel Genel Müdürlüğü tarafından 81 ilde var olan baş müdürlüklerine bir çağrı yapılır. Tekel Müzesi'ne dahil edilebilir “müzelik” malzemenin listelerini çıkartılması ve değerlendirme sonrasında seçilen malzemenin müzeye taşıma işleminin gerçekleşeceği bildirilir. Binlerce malzeme ve belgenin değerlendirilmesi altı ay gibi bir sürede taranarak gerçekleşir (Yanık, 2018, s.121). Müze malzemesinin toplanması ve envanter çıkarma süreci aktarılır.

Yağmur gibi listeler geldi. Her taraftan geldi ve toplanan müzelik eşyaları, objelerin sayısını söylüyorum 6000'e yakın. Bunun içerisinde sigaralar var, masalar var, iskemleler var. Şimdi çan dediniz, o çanı ben böyle göz bebeğim gibi koruyordum. Tasfiye olur olmaz hemen el koydum oraya. Onu bir tutanakla Paşalimanı şeye gönderdik. Müze yapacağımız mekâna gönderdik. Başka ne gönderim oraya. Duvar saatleri vardı. Oymalı hatırlar mısınız? Çan çan çalan. Tabancalar vardı, silahlar vardı. Aklıma gelenler bunlar ama bunların hepsinin listesi. Müze envanterine girdi. Diyarbakır'dan da geldi. Antep'ten de geldi. Tuz'lardan da geldi. Neler gelmedi ki! Tabi bunları ben beklemiyordum. Ben de görünce hayretler içerisinde kaldım. Sonra envanterini çıkarttık (Kerim Y., 2022).

Tekel Müzesi aslen özelleştirmeden sonra 2008 yılı itibarıyla gündem olur. Tekel'in fabrikalarındaki teçhizatlar, araziler, markalar gibi müzesi de kamuoyunda tartışılmaya başlanır. Paşalimanı'nda 1789 tarihli taş bina ve yapım yılı 1842 olan Paşalimanı Karakolu'nun bulunduğu mekânda Tekel Müzesi ve Kültür Merkezi adı altında bir bölümü sanat galerisi, bir bölümü gösteri merkezi yapılır, üst katlar ise

müze salonu olarak düzenlenir. Tekel Müzesi kapsamında 1924 tarihli arazöz, ilk tütün kıyma makinesi, eski dönem ve yerli ve yabancı devlet erkanına özel sigaralar, 1940'lı yılların ressamların imzasını taşıyan 200'e yakın resim bulunur (Tunçay, 2015, s.97). 2000 yılı müze ve kültür merkezi olarak kompleksin fiziksel mekân olarak tamamlanmasından sonra malzemeler mevcut halleriyle binaya nakledilmeye başlar. Toplanan malzemenin aslına uygun bir biçimde restore edilme süreci de uzmanların desteğiyle, firmalar arasında ihale yapılarak mümkün olur. Ayrıca İstanbul İl Kültür Müdürlüğü envanterine işlenen malzeme son aşama olarak sergilenmeye hazır hale gelir (Yanık, 2018, s.121).

Paralel başka bir fabrika hikâyesi olan Cibali Tütün Fabrikası'nın da müze değeri taşıyan malzemesinin durumu dikkat çekicidir. Cibali Tütün Fabrikası kuruluşundan 110 sene sonra, 1994'te Bomonti ile ortak kaderi paylaşarak aynı tarihte kapatılır. 1997 yılında ise Kadir Has Vakfı'na kiralanır. Restorasyon sonrasında bir üniversitesi binası olarak hizmete girer. 2005'ten bu yana ise Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nda kullanılan makinaların, eşyaların, belgelerin ve fotoğrafların ait oldukları yere kendi mekânına dönmeleri 2008 yılında mümkün olur ve eserler İslam ve Bilim Teknolojileri Müzesi envanterine kaydedilerek Rezan Has Müzesi'ne geçici süre ile devredilir (Çulha, 2017). Cibali Tütün Fabrikası'nda yaşanan süreç, fabrikada çalışan bir işçinin yazdıkları eldeki müzelik malzemenin izini sürmeyi kolaylaştırır.

Anıların içinde kaybolmuş bir halde, binanın şimdiki halini, müzenin yerini göstermeye çalışan öğrencinin konuşmalarını algılayamadan sergi salonuna geldim. Çalışırken fabrikanın içinde müze vardı. Asırlık fabrikanın ilk dönemlerinde kullanılan tütün balyalama, kıym, elle sigara sarma, ilk filitreli uç takma, sigara paketleme, ilk dokuma tezgâhları, ip sarma taharları vs. aletler, masalar, daktilolar, resimler, üye kayıt defterleri... Onlarca malzeme camekânlar içinde sergilenirdi. Eski bir itfaiye arabası bile vardı. Son dönemde A. Kadir'in 'Cibali' şiirini çerçeveletip müzeye koymuştuk. (...) Fabrika kapandıktan sonra müze de boşaltıldı. Sergi salonunu dolaşırken bir kısmının bu sergide yer aldığını görmek eski müzeyi geziyormuş duygusu uyandırdı. Yıllar içinde üretilmiş tüm sigara paketlerinin ambalajları, puro yapımı için kullanılan tablalar, ilk kullanılan makinalar, en önemlisi de kadın işçilerin resimleri (Görgü, 2017).

Tekel çatısı altında Cibali Tütün Fabrikası içinde o günün doğal koşullarında biriken malzeme özelleştirmeden sonra boşaltılır. Acaba bu malzeme eksiksiz olarak Tekel

Müzesi envanterine kaydedilir mi? 2008 yılında eski fabrika mekânına malzemenin bir kısmının döndüğü doğrusa geri kalan malzeme şimdi nerede olduğu konusunda tahmin yürütmek mümkün. Tekel Müzesi için biriktirilen malzemeye beraber onun gibi dağılmış bir belleğin materyal olabilir.

Dönemin AKP’li Kültür Bakan Ertuğrul Günay’dan randevu alan Kerim Y., Tekel Müzesi’nin açılmasına talep etmek üzere yaptığı görüşmede “2-3 tane sigara, 2-3 tane metal parçasından müze mi olur” yanıtını aldıktan sonra çeşitli AKP yönetimindeki belediyelerin de müzenin mekânını ele geçirmek istediklerini hatta düşün salonuna dönüştürmek istediklerini öğrenir (Kerim Y., 2022) ve süreç Kültür Bakanı’nın talimatıyla Opera ve Bale Müdürlüğü’ne verilir (Tunçay, 2015). Bu devir işlemi sonrasında müze için toplanan malzeme Paşabahçe’ye taşınır. Kültür Bakanı’nı aşağıda detayları paylaşılan soru önergesinde taşınma sırasında eserlerin zarar görmediği yönünde görüş bildirmesine rağmen durum farklıdır. 39 yıllık Tekel’de meslek yaşamı boyunca tamamlayamadığı tek iş olması nedeniyle üzüntüsünü paylaşarak emekli olduktan sonra müzede olanları aktarır:

Üzüleceksin ama gece yarısı şeyler geldi kepçe ve kamyonlar geldi dedi. Eee. O sizin göz nuru dökerek hazırladığınız Hocalarla beraber aslına uygun hale getirdiğiniz bütün malzemeler damperli kamyonlara yüklendi. İnanamıyorum dedim. Ne oldu onlar? Hepsi Paşabahçe’ye gitti dedi. Ertesi gün işi gücü bıraktım. İstanbul’a gittim ben. İlk 2 gün beni içeri almadılar. Güvenlik Tekel’den geçme çocuklar ama korkuyorlar da. 2-3 gün sonra ya çocuklar en azından bu kadar emek verdim bir görmek istiyorum. Paşabahçe Fabrikası’nın yerini hatırlıyor musunuz? Kapıdan içeri girdim orada barakalar vardı sundurmalar. Sundurmaların altında o paha biçilemez o değerde o distilasyon kolonları, pompalar, tanklar falan oraya atılmış. Bir yağmur yağdığı zaman şakır şakır o sundurmaların içeriye girecek. Onları görünce çocuklar beni teskin etmeye başladı çünkü ben ağlamaya başladım o manzarayı görünce. Ağzıma geleni söylüyorum önüme çıkana. Aradan bir yıl geçti. Halen duruyor orada. Oradan da bir kısmı gitmiş ama nasıl, kime, ne şekilde gittiğini de bilemiyoruz (Kerim Y., 2022).

Tekel Müzesi’nin Avrupa Kültür Başkenti kapsamında ihmale uğradığı, müzenin kaderine terk edildiği ve harabeye döndüğü müze alanının ticari bir mekâna dönüştürülme hedeflerine dair sorular içeren Adana Milletvekili Yılmaz Tankut’un Kültür Bakanı Ertuğrul Günay’a yönelttiği soru önergesinde, Atatürk Kültür Merkezi bakım ve onarım çalışmaları nedeniyle mekân ihtiyacından ötürü 2 yıl süreyle kullanımına verildiği açıklanır. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü bir özel müze

olarak kuruluş çalışmaları başlatılan ve daha sonra İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Müdürlüğü'nün bağlı birimi olarak Tekel Sanayi Müzesi'nin işlevlendirildiği ve henüz kuruluş, teşhir-tanzim çalışmaları tamamlanamadığı belirtilir (Türkiye Büyük Milllet Meclisi, 2008). Son noktada İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'nden gelen bilgi bu yöndedir:

Türkiye'nin değişik yerlerine göndermişler malzemeleri. Değişik yerlerden birisi Samsun Belediyesi. Ankara Belediyesi efemim teşhir edip tekrar iade etmek üzere güya almışlar. Bununla ilgili iz sürdüm. Peki kime devredildi bu? Yine Gülhane Parkı'nda İslam Eserleri Teknoloji Müzesi'ne devredildiğini öğrendim. Üşenmedim oraya kadar gittim. (...) 6000 objenin 4000 küsuru dağıtılmış ama dağıtıldığı yerlerin de listesi var. Şu şuraya şu kadar şu kadar filan. Geri kalan da 300, 500 ya da 1000'e yakın obje de müzede duruyor dedi. Müzede nerede duruyor? Hangi odada bilmem mümkün değil tabi. Son durum bu (Kerim Y., 2022).

Gerçekleşemeyen Tekel Müzesi'nin peşinde Bira Fabrikası'nın varlığını ararken gerçek bir müzeye dönüşemeyen, büyük bir hayal kırıklığının kazısını yaptığıı fark etmem çok sürmedi. Bir tanıklıkla kamuoyunda satır aralarında kalan, bir kamusal bellek talebini kuvvetlendirmeye hizmet etmek üzere detaylı bir şekilde aktarmaya çalıştığım süreç, özellikle Kerim Y. tanıklığıyla takip ettiğim kurumların başında şu an Tekel Müzesi mekânı olarak belirlenen bugün Üsküdar Tekel Sahnesi olarak anılan mekânın (Görsel 5.5, Görsel 5.6) içindeki malzemelere erişme sürecimi kapsar¹³⁵ (Görsel 5.7).

¹³⁵ Tekel Müzesi malzemesi envanteri ve araştırmaya sunacağı katkıdan ötürü görüşme talep ettiğim İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi Müdürlüğü görevlisi randevu talebine yanıt vermedi.

Görsel 5.5: Üsküdar Tekel Binası ve Tütün Deposu Kaynak: Salt Araştırma Arşivi¹³⁶.

Görsel 5.6: Üsküdar Tekel Sahnesi binası, Ekim 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.

¹³⁶ İlgili fotoğraflara Salt Araştırma arşivinden CALIST0764 koduyla erişilebilir.

Görsel 5.7: Üstte Tekel sahnesi içinde bulunan Tekel Müzesi malzemeleri ve en altta solda şişe doldurma makinesi, vişne likör fişci ve alkola tank, Ekim 2022, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

2022 yılının ekim ayında Tekel Müzesi'nin izlerini aramak için yaptığım Tekel Sahnesi ziyaretini gerçekleştirdiğim günün özetini şöyle anlatabilirim:

Tekel Sahnesi yanındaki Maliye Bakanlığı Misafirhanesi'ni görmem gereken kişinin Tekel'in özelleştirmesi sonrasında TTA (Tütün Tuz Menkul A.Ş.) ve sonrasında Sümer Holding'e devrolmuş kurumdan emekli olmuş, sonrasında Maliye Bakanlığı'nda çalışmaya başlamış olan eski Tekelci Süleyman K. olduğu söylenmişti. Tekel Müzesi malzemelerinin akıbetini öğrenmek istediğimi söylediğimde şu bilgileri paylaşır: Müze malzemesinin bir kısmının eskiden Tekel deposu olan şimdi İstanbul Devlet Tiyatroları Tekel Sahnesi'nde olduğunu, bir kısmının İslami Eserler Müzesi'ne gönderildiğini, bir kısmının Şimdi Kadir Has Üniversitesi olan Cibali Tütün Sigara Fabrikası'nda açılan Tekele dair sergisinde olabileceğini hatta birtakım resimler olabileceğini, bir kısmının da Koç Müzesi'nde bulunabileceğini söyler. 2006 yılında Atatürk Kültür Merkezi ekibinin Tekel Sahnesi'ne taşındığını, yer olmadığı için Tekel Sahnesi'nde bulunan Tekel Müzesi malzemelerinin buradan taşındığını belirtir. Müze malzemelerinin bir sergiye dönüşmeden kısa bir süre depo gibi sergilendiğini, idareten bir envanter ile kayıt altında tutulduğunu belirtir. Tesadüfen

Tekel Sahnesi Müdürü'nün iznini alarak koleksiyonu görebildim. Üst katta hızlıca fotoğraf çekerek müze malzemelerini incelerken güvenlik görevlisine Tekel Müzesi'nin hikâyesini dinlemek çok şaşırtıcı göründü. Kadın Tekelcilerin ziyaret ettiğini, makineleri gördüklerinde hüzünlendiklerini ve epeyce geçmişten konuştuklarını anlattı. Ana girişe vardığımızda sohbeti ilerletmiş olmanın rahatlığı vardı. Tiyatro afişleri ile sıvanmış olan ayaktaki strüktürleri kenara çekerek arkasında bir şey göstereceğini söyledi. Tekel Müzesi'nin hiçbir zaman müze izleyicisinin karşısında yerini alamayan gerçekleşmeyen serginin bölümlerinden biri olan kronoloji duvarı oradaydı¹³⁷.

Türkiye'nin en büyük kamu kuruluşunun kurumsal tarihine dair bir arşivinin olmayışı yani bu yokluk anlatılardan ya da imgelerden süzülen kayıtlar gibi insanların zihinsel arşivlerinden çıkardıkları bilgiler, veriler, duygularla örülü olarak araştırma alanına akarlar. Tekel Müzesi'ne dair sürecin bilgisini de bir arşivden değil bizzat tanık olan bir Tekel işçisinin aktarımıyla alımlar hale gelebiliriz.

Toplumsal belleğin aktarım araçlarının bir boyutuyla insanlar ve anlatıcılar olduğu kuşaklararası akışların ve bağlantıların bu sayede gerçekleştiği düşünülürse Tekel çatısı altında Bomonti Bira Fabrikası'nın endüstriyel, kültürel ve duygusal mirasını taşıyan az sayıda kişi kalmakla birlikte sadece bu araştırma süreci içinde kaybettiğimiz fabrika çalışanları oldu. Bu tespit bir araştırmacı olarak doğrudan gözlemlediğim bir gerçeklik olmakla birlikte fabrika çalışanları da konuya hâkim bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda kişi kaldığını doğrular. Kurumlar hayattayken içinde yaşayan insanların bir miras gibi değeri bilinmeliyken kurumlar öldüklerinde geriye o koca kurumları insanların belleklerinin taşıdığı unutulmamalı. İnsan mirası bir toplumun varoluş haritasının anahtarı sayılabilecek kıymette bir varlıktır. Hatırlamak, hatırlananları aktarmak, onların değerini zaman içinde yeniden kıymetlendirmek zamansal sıçrayışlar arasında toplum üyelerini var oldukları coğrafyalarda köklendiren bileşenlerdir. Müzeleştirme pratikleri çerçevesinde bütün aşamaları tamamlanıp sergileme aşamasına gelinmesine rağmen verilen emeğin amacına ulaşmadığı Tekel Müzesi kurgusunun işlevsel bir karşılığı vardır. Müzeyi arzulanır kılan, yıllarca kamuoyunda gündemde tutan, konudan haberdar ve ilgili tarafların savunmayı sürdüren tutumun nedeni, Tekel'in kurumsal varoluşu ve kültürünün toplumsal bellekteki kuvvetli yeridir.

¹³⁷ 31 Ekim 2022 tarihinde etnografik gözlem notları.

Tekel Müzesi dışında özel sektör eliyle başka sergi girişimleri de olur. 2005 tarihli Darphane-i Amire binasında Efes Pilsen ile Biranın Sergisi isminde Tarih Vakfı ile Efes Pilsen iş birliğiyle gerçekleşen sergi, yürütücülüğünü Ercan Eren'in üstlendiği "Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira ve Efes Pilsen Tarihi" projesi kapsamında gerçekleştirilir. Sergi kataloğunda biranın, bira bahçelerinin, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi biracılığı, Tekel'den özel sektöre geçiş ve sonrasında Efes'in hikâyesi anlatılır. Efes Pilsen'in Tekel'in kurum tarihini nasıl sahiplendiğine dair fikir vericidir. Elbette kurum tarihi çalışmalarında ne kadar köklü, derin ve geçmişe uzanan bir panorama ortaya konursa, yapının o ölçüde dayanıklı, kendine özgü ve kültürel bağlamda güçlü olduğu fikrine sahip olmak kolaylaşır. Efes Pilsen'in içki sektöründe varlık gösteren özel şirketlerden biri olarak tarihsel serüveninde Tekel'in güç kaybetmesine, rekabet koşullarında güç kaybetmesine ve politik hamlelerle olumsuzluklara sebebiyet vermesi gibi nedenlerle Tekel'in kapanışına etki ettiğini de unutmamak gerekir. Tarihin aktarılış biçiminde manipülasyona uğrama ya da görünmez kılınma riski ya da kültür endüstrisi çerçevesinde kültür sanatın sermaye tarafından kullanılış biçimlerine karşı dikkatli olmak önem taşır.

Bir başka sergi, koleksiyoner Mert Sandalcı'nın Efes tarafından satın alınan koleksiyonunu içeren, üç şehirde (İstanbul, Ankara ve İzmir) ziyaretçilerle buluşan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Biraya Dair isimli bir sergidir. Bu sergiler en azından ilgilisinin erişebileceği içerikler olarak dolaşıma girer. Kamu eliyle yapı(a)mayan gösterim biçimleri, özel sektör kurumları aracılığıyla kamusal fayda üreterek belgelenmiş olur. Orijinal malzemeyi doğrudan duyumsayarak ilişki kurulamasa da varlığı tescil edilmiş, görsel bir çeşitlilikle dolaşıma girer. Bu dolaşımı hızlandıran bir araç olarak sosyal medya platformunu da unutmamak gerekir. Tekel Müzesi gibi kamu tarafından değil özel sektör eliyle de gerçekleştirilememiş bir müze projesi vardır. Eğer Bomontiada kompleksi içinde gerçekleştirilmiş olsaydı bugün eleştirel bakışın çok daha farklı zuhur edeceği bir sonuç yaratacaktı.

Müzeleştir(eme)me pratiklerine bakarken Pierre Nora'nın hafıza ile hafıza toplulukları ve hafıza mekânları ilişkisine dair saptamalarını düşünmek konunun farklı boyutlarına derinlikli bakmaya imkân tanır. Sürekli olarak hafızadan söz etmemizin nedenini artık hafızanın değil hafıza mekânlarını var olmasına bağlar. Hafızanın anıtsallaştırılmasının yuvası olarak mekân, yani Nora'nın tanımlandığı

şekliyle hafıza mekân¹³⁸ kavramı (Nora, 2006, s.23) bellek ve mekân ilişkisine dair önemli bir açılım sağlar.

Geleneğin sıcağı, sessiz adetler, atalara ait olgular ve esaslı bir tarih duygusu içinde yaşananlardan geriye kalanların çekilip çıkarılışı. Geçmişin gölgesinde kendi bilincine kavuşma; uzun zaman önce başlanmış bir şeyin tamamlanması. Sürekli olarak hafızadan söz etmemizin bir tek nedeni olabilir: Artık hafıza yok. Hafızanın belirginleşip yerleştiği mekânlara gösterilen ilgi tarihimizin bu özel zaman dilimiyle ilgilidir. Bu birleşme anında geçmişle ilişkisini kesen bilinç bölünmüş bir hafıza duygusuyla karışıyor; fakat buradaki yırtılma hafızayı henüz fazlasıyla canlı tutuyor, öyle ki hafızanın canlanış sorununu açıkça ortaya koyamıyoruz. Süreklilik duygusunun kökü mekândadır. Artık hafıza ortamları olmadığı için hafıza mekânları var (Nora, 2006, s.17).

Hafıza mekânlarının varlığı bize türlü sorular sordurur. Toplumsal belleğin temsil mekânı, kolektif deneyimlerle mekânsal ve zamansal kırılmaların yatağında düşünsel bir mimari pratikle nasıl karşılanabilir? Kırılmaların yarattığı boşluklar nasıl ifadelendirilebilir? Abideleştirmek karşımıza ne türden sorunlar çıkarır? ya da tarihsel bilincin mekânsallıklarını üreterek dönüştürmek olanaklı mıdır? Bu sorulara yanıt ararken en temel ayrımın başında hafıza ve tarih gelir. Hafıza tarihe uyumlu ve hafıza tarihin taşıyıcısı olduğu sürece hafıza mekânda vardır. Bu mekânsallık arayışı Nora'nın hafıza mekânında olmayandır.

Hafıza her zaman güncel bir olay, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağdır; tarih geçmişin bir tasavvurudur. Hafıza sadece onu güçlendiren ayrıntılarla uyuşur, çünkü duygulara dayalı ve sihirlidir; buğulu, karışık, iç içe geçmiş, kabataslak, özel ve simgesel anlardan beslenir; her tür aktarıma, perdeye, sansüre ve yansımaya karşı duyarlıdır. Tarih ise zihinsel ve ayrıştırıcı bir iştir, bu yüzden de analiz, söylem ve eleştiriye gerektirir. Hafıza hatırayı kutsallaştırır. Tarih ise hafızayı kapı dışarı eder, onu bayağılaştırır (Nora, 2006, s.19).

Nora'nın ifadelerinin zihin açıcı tarafı, hafızanın varlığının kanıtı saydığım anımsatıcı topluluk olarak bira işçilerinin anlatılarının var olduğu, hatırlama/unutma pratiklerine cevap veren hatta topluluk eliyle inşa edilen toplumsal hafızanın çadırını

¹³⁸ Nora, hafıza mekân kavramını şöyle tanımlar: “Hafıza mekânları öncelikle kalıntılardır. Bir tarih içindeki anma bilincinin sürüp gittiği uç tarz; bu tarih bu biçimi davet eder, çünkü onu bilmez. Ulusu ortaya çıkaran şey dünyanın ritüellerden arındırılmasıdır. Baştan aşağı değişime ve tazelenmeye sürüklenmiş bir toplumun oyunla ve bilerek çıkardığı, kurduğu, düzenlediği, ilan ettiği ve sürdürdüğü şeydir bu. Doğası gereği yeniye eski üzerine, genci yaşlı, geleceği geçmiş üzerine saymak demektir bu. Müzeler arşivler, mezarlıklarla koleksiyonlar, bayramlar, yıldönümleri, anlaşımlar, tutanaklar, anıtlar, kutsal yerler, dernekler bunlar bir başka çağın tanıkları, sonsuzluk hayalleridir.

kurmadır. Ulus odaklı bir hafıza teorisi geliştiren Nora'nın tarifini düşündüğümde, emeğin hafıza ortamının tasviri buna benzer. Hafıza mekânlarının ise bürokrasiden yorgun düşmüş kurumların gölgesinde beyaz duvarlara, büyük inşaatlara, devasa arşivlere ya da sermayenin arzularıyla ruhunu kaybetmiş soğuk mekânlar olduklarını düşündürür. Müze tahayyülleri ya da müzeleştirilemeyen varlığın nasıl deneyimlendiğini aktarırken asıl tartışma hafızanın müzeleştirme politikasıdır. Bu politika ise ulusal hafızanın kuruluşuyla, tercihleri ve beklentileriyle ilgilidir. Nora, hafıza mekân kavramını, ulusal hafızanın inşası temeline yerleştirir.

Avrupa'nın 1918'de harap olmasından; Avrupa hegemonyasının sonuna işaret eden 1945'teki yanıltıcı zaferden; Britanya'nın 1959, Fransa'nın ise 1962 yılında dünya sahnesindeki rollerinin son bulmasından sonra, büyük bir güçken daha sonraları olsa olsa orta karar bir otoriteye sahip olmanın getirdiği kendinden şüphe etme duygusu Britanya'da nostalji politikalarına, Fransa'da ise ulusal düzlemde kendini yeniden tanımlama çabalarına neden oldu. Nora'nın *Lieux de memoire* projesi de başlı başına bir anıt olarak bu çabanın bir parçasıydı (Connerton, 2014b, s.38).

Bu saptama, Pierre Nora'nın Fransa'nın ulusal tarih yazımı konusundaki katkılarına bakılarak yapılabilir ve tarih ile bellek arasında, tarihin hafızayı ele geçirmesi dediği karşıtlığı yaratır. Dolayısıyla duyumsanabilir olana dair, kendi özgünlüklerini taşıırken herkes için tahayyül edilebilir ve içselleştirilebilir değerleri barındıran belleği tarihin alanından kapı dışarı eder. “Nora'ya göre toplumlarımızın anma, bellek takıntısı kaynağını toplumsal unutkanlıktan, artık şimdiki zamanda varlığını devam ettirmeyen bir geçmişten alır. Hafıza mekânları unutulma tehdidi altındaki tükenmiş bir geçmişle kurduğumuz duygusal ilişkiyi muhafaza etme ihtiyacımızı karşılar” (Traverso, 2018, s.145). Bahsedilen anlamıyla bir hafıza mekânına dönüşmemiş olan Bomonti Bira Fabrikası ise toplumsal bellekte varlığı süregiden sermayenin hafızayı yeniden inşa süreçleri yüzünden fabrika tarihinin vuku bulduğu mekândan uzaktır. Mekâna küskün özneler sayesinde geniş toplumla yeniden ilişkilendiğinde ise hafızasını belki de gerçek mekânın fiziksel olarak uzağında ama ruhuna en yakın şekilde kurma potansiyelini taşır.

5.3. Tekel Direnişi

Tekel çatısı altında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte yıllarca üretim yapan Bomonti Bira Fabrikası'nın Tekel'in kurumsal kültürü içindeki yeri her zaman

değerini korur. Tanıklık ettiği zamanın, ürettiği hizmetin yanında bir mücadele tarihi olduğu ve bu direniş tarihinin Tekel'den ayrılamaz olduğunu belirtmek gerekir. Fabrikalar arasında etkileşim, iletişim, büyük bir aile olma hissiyatı, devlete karşı çalışma hayatı içinde ortaklaşan sorumluluklar altında birleşirken sosyal güvence ve hak odaklı talepler vb. sadece fabrika yönetimlerini hedef almaz, sendikalar aracılığıyla Tekel'in genelini, işvereni ilgilendiren konular olur. Direniş ve mücadeleler ise Tekel işçilerin kolektif olarak içselleştirildiklerinde aniden fabrikalar arasında sıçrayan ve genişleyebilen kıvraklıklar yaratırlar. Bira Fabrikası'nın kapanmaması için kurulan özelleştirmeye karşı mücadele komitesi vb. direniş yöntemlerine rağmen kapatıldıktan sonra aradan geçen yirmi yıla rağmen Tekel direnişinin patlak vermesinde Bira Fabrikası da dahil olmak üzere kaybedilen fabrikaları, arazileri, markaları ve de hakları savunma ve süreci durdurma refleksi vardır. Bu yüzden Bira Fabrikası'nın özelleştirilmesi, boşaltılması, çalışanlarının dağıtılması, emekli edilmesi ve ticarileştirilerek tüketim mekânına dönüştürülmesi ve fabrika binalarının Türkiye Diyanet Vakfı'na devri gibi durumlar mücadelenin konusu olmaya ve toplumsal bellekte yer etmeye devam eder.

Tekel tarihinde ilk direniş tütünçüleridir. Tekel direnişini 1946 yılında Tütünçüler Sendikası için tütünçülerin direnişinden, 2010 yılında Tek-Gıda İş çatısı altında sendikalaşan Tekelcilere uzanan bir mücadele olarak düşünmek gerekir. Haksızlıklara karşı mücadele yürüten tütün işçisi ve sosyalist sendikacı Zehra Kosova CHP hükümetinin kendi denetiminden çıkan sendikalara ve düzene muhalif sol partilere tahammülü olmadığını, “16 Aralık 1946” tedbirleri çerçevesinde Tütünçülerin Sendikası ile birlikte pek çok sendikanın ezildiğini, sendikacıların urganlarla birbirine bağlanarak bir kış gününde Ortaköy'den Sirkeci'ye Sansaryan hana götürüldüklerini aktarır (Kosova, 1996, s.137). Tek-Gıda İş Sendikası, tütün işçilerinin mücadele mirasının üzerine kurulur ve çalışmalarını sürdürür. 1998 yılında Tek Gıda-İş Sendikası girişimiyle Tekel işçileri özelleştirmeye karşı mücadelelerini Tekel Genel Müdürlük önünde miting yaparak ortaya koyar (Etöz, 2002, s.198).

1980'li yıllarda adımları atılan özelleştirme uygulamaları, 2000'li yıllarda kamuda güvenceli, kadrolu, sendikalı çalışan işçilerin kazanımlarını ellerinden alma baskısı devam eder. İş güvencesi, örgütlenme ve sosyal hakların ortadan kaldırılması ve

yüksek ücretlerin düşürülmesi amaçlanır. 1998-2002 yılları arasında Tekel’de özelleştirmenin yasal ve kurumsal altyapısının hazırlandığı, idame yatırımları yapılarak çarkların fiilen durur, pazarlama faaliyetinin özel şirketlere bırakılır. İşletmelere yatırım yapılmayarak işçilerin âtıl hale getirilmesi kamuoyunu ikna süreçlerinde argüman olarak kullanılır. Örgütlü işçiler kitlesel olarak emekli edilir, işten çıkarılır ve başka fabrikalara gönderilir. Tekel işçilerinin 2002-2003 yıllarındaki sessizliği 2005 yılında bozulur. Ankara’da kitlesel bir gösteriyle özelleştirme protestosu gerçekleştirirler fakat 2010 yılına kadar sendika bürokrasini aşamayarak işçilerin yükselttikleri mücadeleyi birleştiremezler (Çilingir, 2012, ss.32-33). 2009 yılında ise 4C¹³⁹ düzenlemesine hayır diyerek hak arayan Tekel işçilerine ve Tek Gıda-İş üyesi işçilere Ankara’da seslerini yükseltmelerine basınçlı soğuk su, cop, biber gazı ve gaz bombasıyla yani şiddetle karşılık verilir. Bu şiddet ile 78 gün sürecek olan Türk-İş önünde kurulacak çadır kent eylemini başlar. Resmi devletçi-seçkinciler ile piyasacı- muhafazakâr -seçkinciler sınıfa karşı ortaklaşır (Çelik, 2022, s.361). 2010 yılının şubat ayında son bulan Tekel direnişi 1980 sonrasında en büyük iş bırakma eylemi olur. Hükümetin Parti binası önünde kendini zincirleyerek eylem yapan işçiler, çok sayıda işçinin katıldığı açlık grevleri, oturma eylemleri, siyasi partilerin dayanışmaya destek mitingleri, ilaç, gıda, ısınma gibi yaşamsal ihtiyaçların giderilmesi için seferberlik vb. direnişin stratejileri ve eylem repertuarı ve dayanışma dinamikleri epey genişler ve toplumun farklı kesimlerinden destek alır. Tekel işçileri Tekel direnişçilerine dönüşürken, direniş deneyimiyle işçilerin yumruğunu sıkıp havaya kaldırarak slogan attığı, taleplerini dile getirdiği öğretici bir süreç yaşanır (Çilingir, 2012, s.65). Tekel direnişi 4C’de yapılan kısmi iyileştirme ile son bulurken işçilerin mücadelenin dönüştürücü etkisi ve deneyimi geri dönüşü olmayacak şekilde toplumsal belleğe nakşedilir. Tek başına işçi öznelere tarafından değil, bahsedilen toplumun farklı kesimlerinin desteği arasında sanatçılar da vardır. Buna iyi bir örnek, Tekel işçilerinin grevini konu alan sanatçı Neşe Erdok’tur. Toplumsal gerçekçi yönüyle ve ressam becerisiyle tarihsel bir kayıt tutmuş olan Erdok, Tekel direnişinde

¹³⁹ Tekel işçilerinin hak kayıplarına engel olmak için mücadelesini verdikleri ilgili madde, 657 Devlet Memurları kanununun 4. maddesinin C bendidir. Bu bentte, geçici işçilerin işe alınmasını, sözleşmeli olarak çalışma sürelerini ve koşullarını düzenleyen bir maddedir. İş akitlerinin kolay feshedilmesi, çalışma bitiminde işin yasal olarak sona ermesi ve tazminat ve yıllık izin hakkının olmaması söz konusudur. Ayrıca sağlık sorunlarında tedavi ve işe devam hakları bulunmaz (Çilingir, 2012).

açlık grevi yapan bir Tekel işçisini konu alır (Görsel 5.8). Ressamın fırçasıyla gösterdiği refleks, sözlü tarih yöntemiyle bizzat öznelerin tanıklığına erişmemize benzer. Toplumsal etkiler yaratan bir direniş ressamın öznel bakışıyla emeğin tarihinde yerini alır:

Olayları tarihe kendi sübjektif bakışıyla kaydetmek, yarına aktarmak; kaybolan gazete sayfalarından, bilgi kirliliğinde anlamsızlaşan çevrimiçi kaynaklardan taşıyıp, unutulmaması gereken meseleleri bir âbide gibi zamana ve tarihe çakılı hâle getirmektir ve Neş'e Erdok bunu, figürü hiçbir zaman önemsizleştirmeden başarır (Tabak, 2018).

Görsel 5.8: Neş'e Erdok, Açlık Grevi (Tekel İşçisi), Tuval Üzerine Yağlıboya, 160x140 cm, 2010.

Son olarak Tekel direnişine dair bir özeleştirinin fısıldandığını da belirtmek gerekir. Tekel bünyesinde alkol içki işletmeleri satıldığında sendikadan gelen baskıya karşı direnç gösterilse ve geri adım atılmasa, atılan işçiler açıkça sahiplenilip savunulsa daha farklı olacağı söylenir (Çilingir, 2012, s.24).

5.4. Yıkım ve Yıkıntılar

2019 yılının Eylül ayı başlarında medyanın gündemine bomba gibi bir haber düşer. Haber kısa sürede tüm gazetelerde, haber kanallarında ve arkasından köşe yazılarında

yerini alacaktır. İlk haberin yer aldığı (Mimarist, 2020)¹⁴⁰ Artı Gerçek isimli haber sitesinde, haberin yazarı Rıfat Doğan, Bomonti Bira Fabrikası'nın binaları Türkiye Diyanet Vakfı'na devredildiği haberini kamuoyuyla paylaşır (Doğan, 2019). Aslında bir yıl önce yapılan bir haberde devir işlemi konusunda bir duyumu olan gazetecinin kurumdan bu bilgiyi teyit etme talebi olur (Altuğ, 2018)¹⁴¹.

Zaman içinde tarihsel arka planına bakıldığında tescil kararlarının süreci etkilediği gelişmeler olur¹⁴². Bu fabrika binalarının devrine yönelik haberin, toplumun farklı kesimlerince değerlendirilme biçimi değişkenlik gösterir. Toplumsal bellek, kamu yararı, kurumsal sorumluluklar, dinsel¹⁴³, kültürel, sosyal, ekolojik¹⁴⁴ ve politik açılardan farklı yönleriyle çok katmanlı sorular sorduran, farklı yaklaşımlar arasındaki ayrımları gözlemleyebileceğimiz bir konuya dönüşür.

¹⁴⁰ 3-4 Eylül 2019 tarihli, Bomonti Bira Fabrikası'nın binalarının Türkiye Diyanet Vakfı'na devredildiği haberlerinin dökümünü içeren bir özet için ilgili kaynağa bakılabilir.

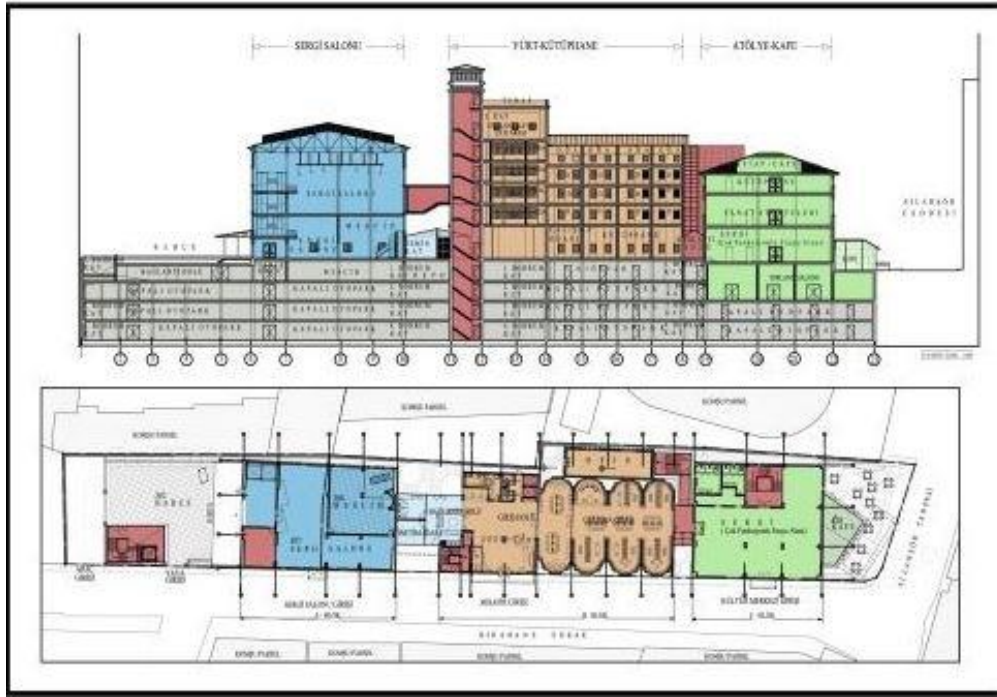
¹⁴¹ Mimari Restorasyon isimli bölümde Mimar Han Tümerekin'in restorasyon projesi konusunda yaptığı görüşmede devredilme sürenin çok daha eskiye dayandığı, Çeçen Holding'in bu bilgiye haiz olduğu anlaşılır. Akhan, ilgili alanın özelleştirme kapsamında olduğunu ve Bomontiada'nın kendilerine yeterli geldiğini 2018 tarihli bir haberde yer alır (Altuğ, 2018).

¹⁴² Gerçekleştirilen devri mümkün kılan tescil kararlarını bakılırsa, Bomonti Bira Fabrikası, 25.02.1998 gün 9294 sayılı kararıyla İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "korunması gereken kültür varlığı" statüsüne alınarak (Güler, 2020, s.21) tescil edilir. Sonrasında İstanbul 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu 08.05.2008 tarihli 1772 sayılı kararına göre fabrika yapıların bir bölümü korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilirken bir bölümünün ise sökümüne karar verildiği anlaşılır. Bu karar fabrika kompleksi içinde üretim sürecinde doğrudan yer alan yapılar dizisinin sonuncusu olmanın ötesinde mimari-belge değeri taşımayan ve benzeri dönem yapılarının korunmamasına dayandırılarak bütünlük göstermeyen, taşıyıcı sistem sorunlarının koruma gerekçelerinin önüne geçtiği belirtilerek alınır (Tanyeli & İkiz, 2009, ss.115-116). Önceleri Maliye Bakanlığı elinde bulunan yapılar, 2019 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilir. Devredilen yapılar, tarihi Bomonti Bira Fabrikası'nın eski malt binası, silo, arpa temizleme binası ve kazan dairesi binalarıdır. 1548 ada 9-10 parsel üzerindeki fabrika yapıları Tekel'e devirden sonrasında inşa edilen İstanbul 1 No'lu Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiş olan yapılardır. Birahane sokak ile fabrika alanından ayrılan Bomontiada'nın karşısındaki bu yapılara dair geçmişte önemli belge değeri taşıdığı gerekçesiyle tescil kararının düşürülmesi talebi olumsuz yanıtlanmasına rağmen 2019 yılında devriyle beraber yapıların yıkımını öngören proje İstanbul 2 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 15.03.2019 tarih ve 7248 no.lu kararı ile onaylanır (Güler, 2020, s.21).

¹⁴³ Dinsel bir çerçevede seküler ve muhafazakâr taraflar arasında bir ayrışma/tartışma söz konusudur. Başka ülkelerde ya da kültürel çerçevelerde ise bira odağında farklı anlamların ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin dünyanın en butik bira üreticilerinden olan ve Belçika'da altı adet bulunan Trappist manastırlardan söz edilir. Trappist ismindeki bira markası, manastırlarda üretilen biradan elde edilen kârı hayır işlerine bağışlarlar ve bu biralar başta papazların oruç tuttıkları günlerde güçten düşmemeleri için sıvı ekmek olarak tasarlanır (Türkkan, 2011).

¹⁴⁴ Yıkımla beraber ortaya çıkma olasılığı bulunan asbest önemli bir risk unsurudur.

Tartışmaların başında tahsis edilen kurumun Türkiye Diyanet Vakfı olması gelir. Sonrasında yapılan tartışmalar, projenin içeriğinden ve belirlenen fonksiyonlardan kaynaklanır. Bir sonraki aşamada projenin mimarı tartışma konusu olur. Projenin mimarının, Taksim Gezi Parkı'na yapılması planlanan “Topçu Kışlası” projesinin de mimarı olması eleştirilere yol açar. Kurul tarafından 13 Haziran 2019 tarihinde alınan kararla mimar Halil Onur'un tescilli yapıların bulunduğu alan için hazırlamış olduğu, içerisinde mescit, yurt, sergi salonu ve katlı otopark gibi işlevlerin yer aldığı rekonstrüksiyon projesinin¹⁴⁵ uygun bulunarak söküm ve yıkım işlemlerine izin verilir (Doğan, 2019) (Görsel 5.9, Görsel 5.10).

Görsel 5.9: Projeye dair çizimler, Kaynak: Halil Onur Mimarlık Arşivi.

¹⁴⁵ Kamuoyuyla paylaşılan görseller çok düşük çözünürlüklü olduğu için projenin okunaklı kısımlarında mavi renkle sergi salonları, turuncu renkle yurt-kütüphane, yeşil renkle atölye-kafe, gri renkle otopark olarak işlevlendirildiği görülür. Sergi ve toplantı salonu, kütüphane, öğrenci yurdu, mescit ve yeraltı otoparkından oluşan bir kompleks olduğu bilgisi mevcuttur (Kaynak: Halil Onur Mimarlık Arşivi, 2020).

Görsel 5.10: Projeye dair görseller, Kaynak: Halil Onur Mimarlık Arşivi.

Bira Fabrikası binalarının Türkiye Diyanet Vakfı'na tahsis edilmesi konusunda görüş bildiren Mimarlar Odası Büyükkent Şubesi'nden Mücella Yapıcı, fabrikada çalışan işçi sınıfıyla İstanbul halkının buluştuğu, birlikte bira içtiği topluma açık bir endüstri mirası olma niteliğiyle Bomonti Bira Fabrikası ve bira bahçesinin miras değerini vurgular. Şişli Belediyesi'ni yıkım ruhsatına dayanarak bahsi geçen rekonstrüksiyon projesinin onay alabilmesi ve ruhsat verilebilmesi zorlayıcı ve kritik bir durumun oluşmasına yol açar. Binaların yıkımının gerçekleşmeden yürütmenin durdurulması yönünde TMMOB Mimarlar Odası ilkesel olarak tahsis, kurul kararları ve ruhsat için dava açma kararı alınır. Binaları yıkımına kurulun şimdiye kadar hiçbir şekilde izin vermediğini fakat bu kez tahsisin Maliye Bakanlığı'ndan Diyanet İşleri Bakanlığı'na yapılarak yıkımın yolu açılır (Gökdemir, 2019).

Bütün bu çerçevede zaman aşımına uğramayan bazı sorular vardır. Bu soruların çoğunlukla cevaplarını biliyor olsak da kamu yararı, toplumsal mücadelenin parçası olan kent hakkı için yeniden ve yeniden sormaya mecbur kalırız. Bir yerel yönetim böyle bir mirasın yok edilme sürecinin faillerinden birine nasıl dönüşür ve neden? Ortak kültür mirasının gelecek kuşaklara devredilmesi konusunda anayasal ve evrensel sorumluluğu bulunduğunu bildiğimiz yerel yönetimlerin toplumsal belleğe yönelik doğru tutum geliştirmelerini güçlendirmek için neler yapılabilir? Kentin

ortak değerlerini birlikte sahiplenmesi gereken iki kurum neden farkı yönlerde doğru hareket eder?

Diyanet İşleri Bakanlığı'nın içki kültürünün güçlü sembolik alanlarından birine dönüşmüş bir endüstriyel ve kültürel miras alanına dair tahayyülü nedir ve nasıl bir bağlam içinde bu alanla ilişkilendirir? Soruları çoğaltmak mümkün. İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'nun yıllarca koruma altına aldığı ve yıkımına müsaade etmediği yapıların İstanbul 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından rekonstrüksiyon izni verilerek yıkım konusunda aksi yönde bir karar alınması, sistem içerisinde yıkımı elverişli hale getirme yönetimlerinden birine dönüşür. Mimarlık meslek pratiği içerisinde yıkım üzerine yapılan değerlendirmelerden biri şöyle olur:

Endüstriyel miras yapılarının veya kültür varlığı yapıların kullanılmasında kamusal ihtiyaç ve beklentilere yönelik tercihler dikkate alınması gerekirken Türkiye'de hazırlanan bu yöndeki projeler, dokunduğu yerdeki tarihî kentsel ve sosyal gelişimi yok eden, bütün ihmallere rağmen varlığını sürdürmeye çalışan tarihî yapıları yıkarak yerlerine birer kopyasını yerleştirmeyi hedefleyen önerilerdir. Yeniden işlevlendirme, yeniden inşa etme (rekonstrüksiyon) gibi koruma yöntemlerinin isimleri arkasına sığınarak asıl amaçlarını perdeleyen bu önerilerin, kendilerine yasal bir dayanak arama çabaları boşunadır. Gerçekleştirilen yıkım, Bomonti semtinin tarihî, sosyal, kentsel kimliğini anlatan ve günümüze iletilmesini sağlayan mevcut fiziksel çevresi üzerinde önemli bir tahribata neden olmuştur (Güler, 2020, s.22).

Süreç içerisinde dava sürecine müdahil olan başka bir yapı daha vardır. Şişli Belediyesi'ne bağlı olarak faaliyet yürüten Kent Konseyi'nin¹⁴⁶ konu üzerine açıklaması ilgi çekicidir. Kent belleğinin önemli bir parçası olan Bomonti Bira Fabrikası'nın bu şekilde yıkılmasının kabul edilemez olduğu paylaşılırken, Mimarlar Odası'nın açacağı davaya müdahil olmak üzere başvuru yapacakları deklare edilir. Yukarıda kamu yararı ilkesi gözetmesi gereken iki kamu kurumunun davada karşı karşıya gelmeleri sürecine Şişli Belediyesi Kent Konseyi'nin katılması sivil bir

¹⁴⁶ Kent Konseyleri, Belediye çatısı altında faaliyet gösteren sivil oluşumlardır. Kentteki kamu kurumları, sivil toplum, meslek örgütleri, siyasi partiler ve muhtarlar gibi toplumun farklı bileşenlerini bir araya getiren platformlardır. Kurumsal katılım aracı olarak kent konseylerinin temel işlevleri, kentteki sorunları ortak akılla tartışmak; farklı paydaşlar arasında uzlaşma ortamları sağlamak, kamu kurumları ile toplum kesimleri arasında yeni köprüler ve diyalog kanalları kurmak, demokratik katılımı geliştirmek ve sivil toplumu güçlendirmektir (İstanbul Kent Konseyi Belediyesi, 2023).

oluşumun paydaş olması toplumsal algıyı miras lehine güçlendiren katkılardan biri olur. Tartışmaya yol açan bir diğer mesele Diyanet İşleri Bakanlığı'nın misyonu gereği Bira Fabrikası'nın binasının kullanmasıyla ilgili dinsel açıdan oluşan şüphedir. Bu çelişkiye dair Türkiye Diyanet Vakfı'na bağlı olarak hizmet veren, dini soruların cevaplandırıldığı Alo Fetva hattının devir işlemleriyle ilgili açıklaması göze çarpar:

Belgeler fotomontaj olabilir, bu konuyu araştırmamız lazım, insanlar her duyduğuna inanmamalı. Ancak gerçekse de alkol temizlenebilir bir şey. Yıkarsınız ve geçer. İnsanlar orada gönül rahatlığı içinde namazlarını eda edebilirler. Zamanında kiliseyi yıkıp cami yapmışlardı. O zaman orada kılınan namazların da kabul edilmemesi gerekirdi (Gülersöyler, 2019).

Alkolün “temizlenebilir bir şey” olduğu bilgisinin duyurulması alkolün, kolonya gibi doğrudan temizlik maksadıyla kullanıldığı maddeler düşünüldüğünde kafa karışıklığın yaratan ya da kurumdaki kafa karışıklığını yansıtan bir paylaşımdır. Bu konuda başka bir husus vardır ki gelecekte potansiyel olarak yeni tartışmalara sebep olabilecek nitelikler taşır. Öğrenci yurdu, ibadethane ve eğitim kurumlarını en yakın 100 metrelik mesafede içki satışına izin verilmesinin içkili mekânlar için yaratacağı olası engellerdir¹⁴⁷. Bomonti Mescidi imamı Hüseyin Yıldız, Diyanet kompleksinin kapılarının Bomontiada'nın ana girişinin bulunduğu Birahane sokağına değil, arka sokağa kurulmasıyla çözüleceğini savunur. Yeni komplekste ezan okunup okunmayacağını netleşmediğini aktarır (Aydın, 2020).

Bunun yanında haberde II. Abdülhamid'in mirası (Artı Gerçek, 2020) olduğu vurgusu dikkat çekicidir. Fabrikanın devredilme gündemi öncesinde fabrikanın kuruluş dönemi ile ilgili herhangi bir haber ya da içeriğin Abdülhamid ile anıldığına rastlanmazken devire dair paylaşımların çoğunluğunda fabrikanın Abdülhamid'in mirası olduğu yazılıdır. Burada Abdülhamid'in sembolik olarak anlamlandırılmasına dair bazı açılımlar yapmanın faydası olabilir. 2017 ve 2021 yılları arasında TRT'de beş sezon vizyonda olan “Abdülhamid Han'ın devleti yıkmaya çalışanlara karşı

¹⁴⁷ İlginçtir ki aynı tartışma onlarca yıl önce de tekerrür eder. Bomonti kardeşlerin fabrikadan önce açtıkları dükkân cami, mescit yapılarına yakınlığı nedeniyle şikâyet edilir ve dükkânlarını kapamak zorunda kalırlar. Çözüm olarak Ermeni kilisesine yakın bir konum seçerek başvuru yapılır ve kilise yönetiminin verdiği izin sayesinde bira satışına başlarlar (Sağlam, 2017). İlgili arşivde belirtilen kayıt: BOA, ZB.376/67. (9 Nisan 1909)

verdiği, her hamlesi akılla bezeli savaşı” tarifiyle sunulan Payitaht Abdülhamid isimli televizyon dizisi, II. Abdülhamid’in 1896-1909 yıllarını konu alır. Bu dizinin nesnellik kaygısının gereksizliği ve geçmişle sadece araçsal bir biçimde ilgileneceğimiz yönündeki kabullerden kuvvetle beslenmesi nedeniyle tarihin propagandif amaçlı kullanımının örneklerinden biri olduğu belirtilir. Dizinin bir propaganda çalışması olarak belirgin bir güncel politik kullanım değeri olduğu savunulur (Onaran, 2017, s.81). Şimdiki zamanda söylemsel olarak toplumsal bir karşı çıkışın konusu haline gelen bir fabrikanın yıkım sürecini tartışırken kalın puntolarla II. Abdülhamid vurgusunu yapmanın anlamlarını bu minvalde biraz daha açabiliriz. Bahsi geçen dizide, 15 Temmuz’a gönderme yapan suikast sahnesi, II. Abdülhamid karakterinin Erdoğan ile benzerlikleri, 1896 pogromu sonrasında komplo girişimleri gibi iktidarın tarih politikasına dair çerçevesinin içine yerleşen unsurlar bulunur (Onaran, 2017, s.78). II. Abdülhamid’in Osmanlı’yı koruma gayesiyle kötücül tarihsel geçmişinin meşrulaştırıldığı yönünde saptamalara da rastlanır. Güncel politik bir okuma çerçevesinde Abdülhamid’e bakmanın en sarıh anlatımına Tanıl Bora’nın ifadelerinde rastlanır:

II. Abdulhamit, bir başka gözde temadır. Gözde olmasının bir nedeni gerek İttihatçıların anlatılarında gerek Kemalist tarih yazımında Osmanlı imparatorluğunun çöküşünü mühürleyen müstebit padişah olarak kabul edilmesine karşı, İslamcı karşı-hafıza mücadelesinin eski safhalarına kadar geri gider. İslamcıların “üstad” ideoloğu Necip Fazıl’ın (1904-1983) popülerleşmesine katkıda bulunduğu bu bakışa göre II. Abdülhamit, olağanüstü siyasi dehasıyla imparatorluğun çok zor şartlarda bekasını sağlamış, tüm İslam ve Türk coğrafyasını himaye gayretini ihmal etmemiş, bu arada devletin siyasi altyapısını tahkim etmiştir. II. Abdülhamit, 2010’ların sonlarına doğru, Recep Tayyip Erdoğan’ın siyasi misyonunun kendisine benzetilmesiyle de gözde oldu. “İç ve dış güçlerin” amansız muhalefetine karşı devletin bekasını savunan Erdoğan, II. Abdülhamid’in misyonunu canlandırıyor bu tasavvura göre (Bora, 2020b, s.79).

Şimdi Abdülhamid’in sembolik anlam dünyasını daha belirgin bir biçimde kavramak mümkün hale gelir. Hangi Abdülhamid’in kurduğu fabrika için mücadele edilir? Bir taraf solun değerleri evreninden korumayı, hafıza kayıplarına karşı hassas ve toplumsal bellek değerlerini muhafaza etmeyi savunan, diğer taraf ise muhafazakâr olarak tanımlanan tarihin rüzgarını kendi tarafına estirme hevesiyle cumhuriyet rejimi değerlerin konusunda yıkıcı ve karşı hafızayı kurmaya hevesli olan kutuplaşmış yarım küreler gibidir. Türk “İslamcıları” ve laiklerinin birbirinden

farklılaşan perspektiflerinin yansımalarından birinin derin duygusal bir bölünme olduğu, ayrı dünyalarda yaşıyormuşçasına her bir kampın ötekini düşman bir dünya görüşünün temsilcisi olarak algılama eğilimi vardır (Akarlı'dan akt. Deringil, 2014, s.18)¹⁴⁸. Bununla beraber Abdülhamid'in Müslümanların içki tüketimini azaltmak için uğraşlarının yetersiz kaldığı bilinir. Yasaklama kararları, ulema öğütleri, asayiş önlemleri, imam vaazları, hekimlerin, gazetecilerin ya da aydınların ikazları içki üretim ve tüketiminin artmasını engelleyemez (Georgeon, 2023, s.192).

Muhafazakâr hafızanın inşasının kültüre doğru kaymasının arka planında ele geçirilemeyen, kültürel alanda yetersiz oluşuna kani olunan bir ortam vardır. Kültür-sanat alanına iktidar tarafından diğer alanlarda olduğu derinlikte ve hızda sirayet edilemez. Kültürel iktidarın zafiyetlerini ya da zayıflığını azaltma hedefiyle fabrikanın yapılarına Türkiye Diyanet Vakfı eliyle el konulduğu ve yeniden inşa edilecek olan yapılar tamamlandığında kültürel alanda hizmet üreteceği de ihtimaller arasında yer alır. Mekânsal, kurgusal, tarihsel bileşenleriyle karşı hafıza inşası ideolojik kökenli unutturma siyasetine savaş açan nitelikler taşır. Bir yandan bir Osmanlı padişahı tarafından inşa edilen bir fabrika aracılığıyla Osmanlı mirası sahiplenilirken, bira bahçesinde aileleriyle birlikte içki eşliğinde sofralar kurarak sosyalleşen “kültürel elitlerin” mirası hedef alınır ve unutturma siyaseti tersinden işletilir. Hafızanın iki birbirine karşı olan yorumu gibi Abdülhamid'in de iki farklı yorumu vardır. Osmanlı'nın zor koşullarda ayakta kalmasını sağlayabilmiş bir deha; yozlaşma ve çöküşün sahnesinde devletin batışından sorumlu tutulan bir padişah ikisi de aynı kişidir. Bu farklı anlamlandırma biçimlerinin hafızanın yeniden inşasıyla doğrudan ilişkisi vardır. Gazete haberlerinde yıkımın ideolojik bir takıntı olarak yorumlanması (Yalçın, 2020) yukarıda açıklamayı denediğim bağlamdan kaynaklanır.

Yıkımın etrafında ideolojiyi aşan bir kentsel ve toplumsal bellek tartışması dolaşır. Bütün bu tartışmaların kalbinde bellek kavramının yer alması ve tekrarı dikkat çekicidir. Bomonti Bira Fabrikası'nın hafızamızdan silinmeyeceği (Gökdemir, 2019) kimliğin, mekânın ruhunun ve belleğin beton yığınların altında kaldığı (Aslan, 2020)

¹⁴⁸ İlgili kaynak: Akarlı, Engin, "Abdulhamid II Between East and West", Education, Natüm Building and Identity in the Period of Abdulhamid II, (Sempozyuma sunulan bildiri), Bad Homburg, Almanya, 12 Temmuz 1993.

kent belleğinin önemli bir parçası olduğu söyleme yerleşir. Kentsel belleği yansıtan dokunun korunarak fabrika alanının kamusal alana uygun olarak modernize edilme beklentisiyle geçmiş anımsama pratikleriyle toplumun sahipleneceği bir tahayyül dilde görünür hale gelir. Muhalif kesimlerin öfkeli sesinin yanında daha cılız ama projeye dair soru işaretlerinin nispeten giderilmeye çalışılır. Binanın kendiliğinden yıkıldığı, harabe haline gelen binalarda dilenciler ve mültecilerin kaldığı, üniversite bilirkişilerinin binanın restore edilemez olduğunu söyledikleri¹⁴⁹, bölgedeki yurt ve cami gibi halkın ihtiyaçlarını karşılayacağı ve çevredekilerin binanın yıkılmasını istedikleri belirtilir. Binanın yıkılmasını istemeyenlerin binayı görmediklerini tahmin ettikleri eklenir (Yıldız Yüksel, 2019).

Şimdiye kadar aktarılanlar, kentsel dokuda yaşanan yıkımların toplumsal belleğe dönük talepleri yükselten etkilere yol açtığını gösterir. Adeta bir acil durum butonu gibi basılan, korunması yönünde duyarlı kesimlerin seslendiği bir söylem dile gelir. Nostaljik bir bakışın egemenliğinde bira bahçesi gibi fabrika bünyesindeki sosyal ve kültürel değerlerin eşsiz özellikleri geçmişten çağrılır. Bomonti semtinin tarihine yüzünü dönenler gayrimüslimlerin yaşadığı bir semt olmasına özgü ortakyaşarlık vurgusunu yineler. Burada var olan “‘eski İstanbul’ kurgusunun, durdurulamaz bir hızla dönüşen bir toplum ve mekânın yarattığı depreme bir tepki olarak nitelendirebiliriz. İstanbul her zaman bir göçmen şehri olmuştur; ama değişimin hızı kontrolden çıktığında genç kuşaklar bile çocukluklarının mekânlarının ve gündelik

¹⁴⁹ Bunun aksi yönünde TMMOB Mimarlar Odası’nın Rekonstrüksiyon projesine ilişkin çekince raporunun ilgili kısmında şöyle ifade edilir: Kültür mirası yapıların yıkılmadan korunmaları esastır, yapının günümüze ulaşmış sosyokültürel ve tarihi kimliğini oluşturan mekânsal, biçimsel ve yapısal özellikleri ve çevre içindeki özgün konumu korunacaktır” vb. ilke kararlarına karşın; ilgili İstanbul II Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun gerek tahsisi onaylayan, gerekse mevcut kültür varlığı tescilli binaların “Şişlide Kâgir Bina Rekonstrüksiyon Projesi” başlığı ile iletilen kullanım amacı tasarımıyla anlaşıldığı kadarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından eğitim ve yurt olarak kullanılacağı anlaşılan projenin onay kararlarında söz konusu ilke kararlarına uyulmadığı görülmektedir. Kültür varlığı binaların yıkımını öngören rekonstrüksiyon projesi ile yapıların sosyokültürel ve tarihi kimliğini oluşturan mekânsal, biçimsel ve yapısal özellikleri ve çevre içindeki özgün konumu bozulmuş ve parseller tamamında otopark olarak önerilen bodrum katları ile yapılaşma ve trafik yoğunluğu artırılmıştır. Özellikle sit alanlarında ve korunması gerekli kültür varlıklarının bulunduğu parsellerde ortak kültür mirasımızın gelecek kuşaklara devredilmesi konusunda anayasal ve evrensel sorumluluğu bulunan ve bu sorumluluk ve yükümlülük doğrultusunda özel alana dahi kısıtlar getirme yetkisi bulunan kamu idarelerince üstelikte kamu malı parseller için yaratılan bu ayrıcalıklı durum ise; planlama da eşitlik ve adalet ilkesine açıkça aykırılıklar taşımakta; kamu yararı kavramını ayrıcalıklı yapılaşma yoğunlukları getirilmesinin ve planlama, koruma bilimi ve imar hukukunu ortadan kaldırmanın mekânizması haline getirmekte ve gelecekte yapılacak olumsuz uygulamalara emsal teşkil etmektedir (TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi, 2020).

yaşam biçimlerinin kaybıyla sarsılır (Neyzi, 2009, s.2). Semti koruyarak yaşatmaya dair kaybedilenin ne olduğu/olacağı yönündeki görüşler ağırlık kazanır. Devredilme sürecinin arka fonunu tarihsel bilgiler, fotoğraflar ve hatırlama-unutmaya, korunana-kaybedilene dair muhasebe etmeye dönük göndermeler vardır.

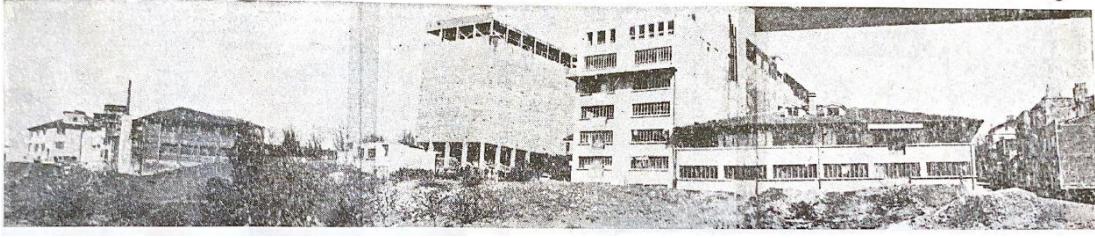
Bugün Kıbrıs'a gittiğimde, masama Bomonti geldiğinde yaşadığım semt gözümün önüne geliyor. Çocukluğum burada geçti. 1980'lerde Bomonti Bira Fabrikası'nın bahçesinde incir ağaçları vardı. Dibinde oturur incir yedik. Bir de çocuklar olarak bizim bir İncir Amcamız vardı orada. Burası işçisiyle ve dağıtımıyla o kadar aktif bir fabrikaydı ki... Üretim durdurulduktan sonra yok edildi. Şimdi de ne olacak? Bomonti'de o bira fabrikası kimsenin beyninden silinmeyecek. Biz inancımızla, kültürümüzle, değerlerimizle varız. Neden bunu yok edelim? Bu kültürel mirasa sahip çıkılması çok güzel ama amaç yanlış. Bugün Diyanet ile değil, kültür açısından daha da zenginleştirilmesi için yola çıkılması gerekiyor (Gökdemir, 2019)¹⁵⁰.

Bellek gündelik hayatta anılmadığı ve akla gelmediği sıklıkta kucaklanır ve yardıma çağrılır. Dili besleyen belleğin toplumsallaşmasının temel koşulu ise mücadeleyi ateşlemesiyle gerçekleştirmeye hak kazanır ve 2020 yılının temmuz ortasında yıkım başlar. Bomonti Bira Fabrikası binalarının yıkımı TMMOB Şehir Plancıları Odası çalışanı tarafından şöyle duyurulur:

Diyanet'e devredilen Bomonti Bira Fabrikası'nın binaları süren davalara rağmen Belediye'yi devre dışı bırakan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın ruhsatıyla yıkılıyor. İstanbul'un bir endüstri mirası daha Siyasal İslamın hegemonya inşasına, beton ve ihale aşkıyla kurban ediliyor (Atlar, 2020).

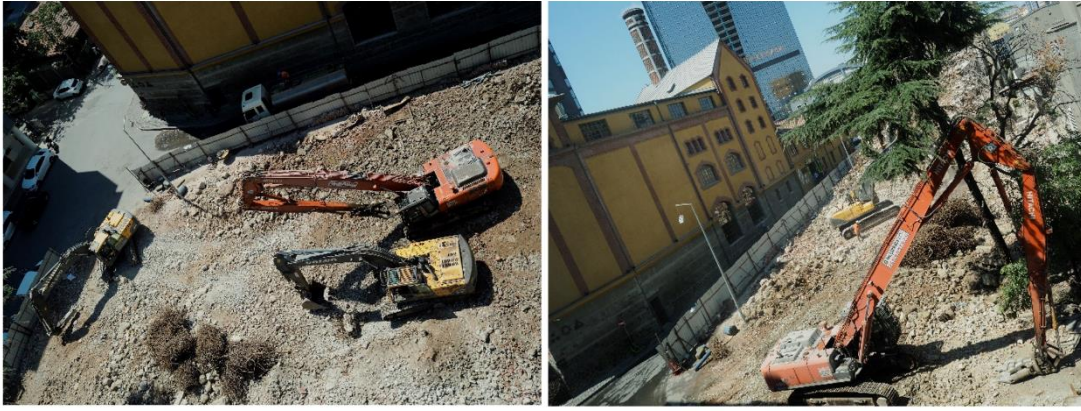
Yıkım haberiyle yapılan tartışmalardan ilki, fabrika binalarının “ek bina” olmasıdır. “Ek bina” vurgusu binaların “aslen” fabrikalarını ana binaları arasında görülmemesi, korunmaya değer bulunmaması yönünde bir görüşü temsil eder. Bunun yanında yukarıda bahsi geçen fabrikanın ideolojik soyutlaması içinde başvuru tarihsel bir figür olan II. Abdülhamid'in sembolik olarak anılışı yıkım haberiyle beraber yeniden gerçekleşir fakat burada yıkılan fabrika binalarının onun döneminde değil, Cumhuriyet dönemine tarihlenen yapılar olduğu bilgisini de akılda tutmak gerekir (Aydın, 2020).

¹⁵⁰ İlgili haber içeriği çocukluğundan beri Bomonti'de oturan modelist ve aşçı Gülşen Şen'den alıntıdır.

Görsel 5.11: Bomonti Sanayi Bölgesinin güney sınırı, Kaynak: Tümertekin, E. (1967). *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Fotoğraf altında sağdaki geniş binanın Royal Çikolata Fabrikası, yanındaki çok katlı bina ise Tek İlaç Fabrikası'na aittir (Görsel 5.11). Yapılmakta olan bina, Bomonti Bira Fabrikası ilave tesislerindendir. “Ek binaların” tarihi konusunda ipucu veren bu fotoğrafın yanında hava fotoğraflarına dayanarak İTÜ Mimarlık Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Yıldız Salman da ilgili taşınmazların 1945-1965 yılları arasında inşa edildiği bilgisini verir (Aydın, 2020). Fabrika binalarının ilave tesis olarak sonradan inşa edilmiş olmaları yıkımı doğru kılmaz. Öncesinde tescillenmiş oldukları düşünüldüğünde korunması gereken yapılar olarak yıkıldıkları söylenebilir (Görsel 5.12).

Görsel 5.12: Yıkım sonrası, 28 Temmuz 2020, Fotoğraflar: Eda Yiğit.

Yıkım başladıktan sonra çok sayıda basında çıkan haberde toplumsal belleğin politikleştiği ve ideolojik bir çerçeveye anıldığı gözlemlenir. Gazetelerde manşetlerde ve haber içeriklerinde yıkımın hukuksuzluğu, bu yıkımın Cumhuriyet rejiminin değerlerine bir saldırı olduğu, kamu malını tarikat derneğine devrettiği (Sol Gazetesi, 2020), cami inşa ederek rantı maskeleymeyi amaçladığı (Yaşar, 2020), bir kültür savaşı olduğu, tarihi mirası değil oradaki yaşam biçimini tehdit ettiği (Erciyes, 2020) yönünde eleştiri ve tepkiler dile getirilir. Bu vurguların her biri konunun

politik bir mücadelenin içeriği olduğunun, kültür hatta hafıza ve karşı hafızalaştırma savaşına dönüştüğünün kanıtı olur.

Yıkımla ilgili önemli noktalardan biri, dava süreci devam etmesine rağmen yıkımın gerçekleştirilmiş olmasıdır. Yıkımın şaşkınlık ve hüsrana yaratan bir karar olmasından öte bu yıkımın meşruiyetine dair toplum nezdinde sorunlu bir müdahale olduğu konusunda yaygın bir kanı oluşur. Üstelik endüstriyel miras alanında benzer örneklerin de yaşanması bu tür müdahalelerin toplum vicdanında oluşturacağı yaraların dikkate alınmadığı düşüncesine yol açar. Meslek odalarından gelen basın açıklamasında¹⁵¹ yer alan ifadelerle göre “İstanbul’un ve ülkemizin sanayi tarihinin önemli bir parçası olma niteliğini taşıyan tarihi Bomonti Bira Fabrikası yapılarına karşı sürdürülen bu hukuk dışı faaliyet, iktidarın kentsel mekânı ideolojik bir yaklaşımla yeniden şekillendirme hırs ve arzusunun son örneklerinden biridir” denir.

Yıkım eşliğinde toplumsal ve emek perspektifinde bellek üzerine düşünceler köklenir ve yeniden konuşmalar ve istişareler başlar. Bunlardan en önemli ve altı çizilmesi gereken ifadeler biri Aslı Odman’ın yazdıkları arasındadır. Emelin belleği kendi başına, kendi için, üretimi sürdürerek belleği koruma çabasından söz etmesi değer taşır.

“İstanbul hâlâ bir sanayi kenti ve bu kentin ciddi bir emek belleği var. Böyle geçmiş olan bir yeri yıktığınız zaman İstanbul’un çok ciddi bir kesimini ya diyanet işlevleri ya da eğlence işlevi açısından yadsımış oluyorsunuz. Bu kenti kent yapan ve reddedildiği ölçüde de daha fazla dönen bir emek belleği var. “Bu belleği üretimin bir şekilde devam etmesi veya alanın müze yapılması şeklinde koruyan hiçbir şeyimiz yokken, üstüne yıkmak, o belleği tamamen ortadan kaldıracak bir müdahale oluyor (Pişkin, 2020).

Endüstriyel miras alanlarının emekçilerin entegre edilmediği unsurlarla kurgulandığını belirten Odman, 19. yüzyılda 250 endüstri yapısı varken 2005 yılında 45’e düştüğünü günümüzde sayısının ise 20 olduğunu söyler. Özel üniversitelere verilerek kamusal hizmet verildiği iddia edilse de (Pişkin, 2020) emelin belleğinin öznesiyle ilişkisinin kurulamadığı ve korunamadığı alanlar olduğu aşikardır.

¹⁵¹ TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi ve TMMOB Şehir Plancıları Odası Bomonti Bira Fabrikası’nı Yıkma Hukuku ve Kamu Yararını Yok Saymaktır! isimli ortak basın açıklaması.

Endüstriyel miras alanlarındaki genel durumda Bomonti Bira Fabrikası'na yeniden dönecek olursak yıkım başladıktan sonra ve devam etmekten Şişli sakinlerinin ve sivil toplumun desteğiyle bir eylem örgütlenir (MSGÜ Kolektif, 2020)¹⁵². Bomonti Hepimizin İnisiyatifi, Bellek Şişli grubu ve Şişli Kent Konseyi'nin katılımıyla Bomonti Bira Fabrikası'nın önünde gerçekleştirilen basın açıklamasıyla yıkım kararı protesto edilir. Bu alanın geleceğinin tayininde, her yaştan, her gruptan ve her gruptan insana sorularak yapılması gerektiğini savunan Şişli Kent Konseyi Başkanı Şükran Eroğlu şeffaflık talebini şöyle dile getirir:

Bizim yeşil alanımız yok. Depremde toplanma alanımız yok. Belki buranın insanı diyecek ki burası toplanma alanı olsun. Sayın Cumhurbaşkanı İstanbul Sözleşmesi için halka gideriz dedi. Demek ki halka sorulabiliyormuş. Burada da Şişli halkına sorsun. Doğru olan da bu zaten. Emrivaki bir şekilde dayatılıp biz burada bunu yapıyoruz demek doğru bir şey değil ve biz burada sonuna kadar mücadele edeceğiz. Bu işin arkasını bırakmayacağız. Bizi hiçe sayamazlar çünkü biz halkız (Yaşar, 2020).

Sermaye ile kamu arasındaki kamuoyuna yansımayan olası bir diyalog fabrika arazisinin yükselen rantını bölüşecek kurumun kamu kurumu olmasına rağmen ideolojik çerçevesine uygun olarak tanımladığı bir kesim için alanı tasarlama potansiyeline karşı duruş söz konusudur. Bu yüzden yıkımın hemen ardından gerçekleşen eylemde yeşil alan üzerinden talep (Akşam Gazetesi, 1939)¹⁵³ konusunda sesler yükselir. Protestoda vurgulanan noktalardan bir diğeri, Türkiye Diyanet Vakfı'nın bir tarikat derneğine devrettiği iddiası cami inşa ederek rantı gizleme çabası olarak yorumlanır (Görsel 5.13).

¹⁵² İlk eylem 19 Temmuz 2020 tarihinde Şişli Demokrasi Meclisi ve Öğrenci Kolektifleri tarafından yıkıma karşı örgütlenen eylemdir. Özellikle alanın karşısında bulunan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (bu alanın geçmişte Bomonti Bira Bahçesi olduğunu da akılda tutarak) öğrencilerinin aktif katılımıyla gerçekleşir.

¹⁵³ Bu talebe ilginçtir ki yıllar evvel (1939) yayınlanan bir gazete haberinde de rastlarız. Feriköy halkının Belediyeye müracaat ederek Bomonti civarında inşaata müsaade edilmemesi ve buranın bir yeşil saha haline konmasını istedikleri, bu bölgenin planını hazırlayan B. Prost'un bir yeşil saha ayırmayı düşündüğü fakat uzmanın bu araştırmasının olgunlaşmadığı ve belediyenin konuyu araştırdığı belirtilir.

Görsel 5.13: Solda “Rantın Değil Halkın Demokrasisi” pankartıyla yapılan protesto eylemi, 25 Temmuz 2020, Fotoğraf: Hülya Kirmanoğlu sağda Şişli Demokrasi Meclisi ve Öğrenci Kolektifleri tarafından yıkıma karşı eylem, 19 Temmuz 2020.

HDP Ankara Milletvekili Filiz Kerestecioğlu, Meclis Başkanlığı’na Çevre ve Şehircilik Bakanı Murat Kurum’un yanıtlaması için verdiği önergeye (Erdem, 2020)¹⁵⁴ cevap gelir. Fabrikanın ortadan kaldırılması gibi bir durumun söz konusu olmadığı, yapının kültür merkezi olarak rekonstrüksiyon projesi olarak onaylandığı yani yıkarak ortadan kaldırılma gibi bir durumun söz konusu olmadığı, bahse konu yapıların yeniden ihya edilerek güncel ihtiyaçlara göre işlevlendirilmesinin amaçlandığı yazılır (Erdem, 2020). Bir sonraki eylem alana gelen bilirkişi ziyaretleri sırasında gerçekleşir (Görsel 5.14). Keşif gezisinde eylem katılımcıları “alanda ne olsun?” sorusuna aldıkları yanıtları içeren bir pankart hazırlarlar. Bilirkişiler alanda gözlem yaparak dava kapsamında tahsis ve koruma kurulunun yıkım (söküm) izni verdiği kararının uygunluğuna ilişkin raporlarını oluşturmakla görevlidirler.

¹⁵⁴ 28 Temmuz 2020 tarihinde gönderilen 20 Ekim 2020 tarihinde cevaplanan önerge soruları şöyledir: Hazine malı olan Bomonti Bira Fabrikası ve çevresi, ‘korunması gereken kültür varlığı’ olarak tescillenmiştir. Ne var ki buna rağmen, Bomonti Bira Fabrikası 2009 yılında ihaleye çıkarılmış, geriye sadece birkaç bina kalmıştır. Neden İstanbul’un geriye kalan sayılı endüstriyel miras yapılarından olan Bomonti Bira Fabrikası binaları yıkılarak kentteki izleri silinmektedir? Binalar hakkındaki dava sürerken hazırlanan yıkım belgesi hukuka uygun mudur? 1890 senesinde inşa edilen ve Osmanlı döneminin ilk modern bira yapımının gerçekleştiği Bomonti Bira Fabrikası’nın Diyanet İşleri Başkanlığı’na devredilmesinin gerekçesi nedir?

Görsel 5.14: Solda bilirkişi keşif gezisi sırasında eylem pankartı 26 Şubat 2021, Kaynak: Şişli Gündemi. (2021). *Diyanet ve Keşif Ekibi Bomonti Bira Fabrikası'nda*. Erişim: 4 Mayıs 2023 <https://sisligundemi.com/Yazi/gundem-haberler/diyanet-ve-kesif-ekibi-bomonti-bira-fabrikasi-nda-163> ve sağda eylem sırasında çekilen alanın durumu, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Çıkan karar doğrultusunda söz konusu işlemler, korunması gereken Bomonti Bira Fabrikası'nın özgün karakterini korumayarak farklı bir yapı üretilmesine yol açacağı gerekçesiyle mevzuata ve kamu yararına uygun bulunmaz¹⁵⁵ (Coşkun, 2021a). Yıkımın yarattığı boşluk türlü şekillerde dolaşıma girer (Görsel 5.15, Görsel 5.16).

Görsel 5.15: Boşluğun peyzajı olarak yıkım ve kenarında bırakılan bir çam ağacı, 9 Şubat 2021, Fotoğraf: Eda Yiğit.

¹⁵⁵ Dava konusu taşınmaz kent ve çevre kimliğine katkıda bulunan kültür varlığı niteliğindeki yöresel yaşam biçimini yansıtan yapılardan olduğu, mimari mirasın işlevlerini yitiren yapı ve yapı gruplarının korunması ve çağdaş işlevlerle toplum yaşamına kazandırılması tek yapı ölçeğinin üstünde olup bölge gelişimi ile doğrudan ilişkili olduğu, bu yapıların çağdaş işlevlerle toplum yaşamına uyarlanarak kent bütününe gelişimi içinde yerlerini almaları gerektiği, Osmanlı döneminden başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar ülkemizde bira üretimi konusunda çok önemli bir marka ve kurum olan Bomonti Bira Fabrikası'na ait olan yapılar, tescilli sanayi mirası ve bira üretimi ile ilgili üretim aşamalarının izlerini bünyesinde barındırmasına rağmen, bu izlerin korunmasıyla ilgili bir çalışma yapılmadığı belirtilir.

Görsel 5.16: Birahane Sokak, boşluğa bakan otoparkın duvarına yapılmış grafiti: no more lies, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Fabrika binalarının yıkımının ardından sosyal medyada toplumsal bellekle ilgili bazı notlar düşülür. Bu notlar arasında bakıp hatırlanacak yıkım öncesi fotoğraflarının yanında “Bomonti Bira Fabrikası yıkılıyor ve biz izliyoruz sonrasında anlatırız” ve “kapalı kapılar ardında alınan kararlarla bir bir yok ediliyor tüm ortak yaşam alanları hafıza öznelere yetişemiyoruz, geç kalıyoruz” yorumları iliştilir. “Yaya olarak sokakta var olurken maruz kaldığımız görsel yığınından belirli imgeler zihinde kalırken bazıları tamamen siliniyor, gözümüzün aşına olduğu bir şeyin artık orada olmadığını fark edip kaybolanın ne olduğunu hatırlayamadığımız anlar ise gittikçe çoğalıyor” (Gür, 2020).

Günümüzde biraya dair kanıksadığımız bir bilginin tarihini yeniden hatırlatmak faydalı olur. Biranın içki sınıfına alınması 1980’li yıllarda gerçekleşir. Turgut Özal’ın partisi ANAP’ın iktidarında 14.06.1984 tarihinde geçen yasayla bira alkollü içki sınıfına alınır. Artık bira satışının gerçekleştirilebilmesi için alkol ruhsatı alınması şarttır (TBMM, 1984a). Bu yasa bira bahçesi kültürünü dönüştüren kararlardan biri olur. Biranın alkollü içki sınıfına alınması İslamcı camiada bir sevinç dalgası yaratır (Toklucu, 2016). 1974 yılında yayınlanan bir genelge daha vardır. Dönemin İç İşleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk tarafından işletmeleri ruhsat almaya mecbur bırakan, biranın alkollü içkiler ruhsatıyla satılabileceğini konu alan genelge bira şirketlerinin itiraz etmesiyle Danıştay tarafından iptal edilir (Milliyet Gazetesi,

2020). O yıllar daha çok gayrimüslimlerin ve Levantenlerin yaşadığı Şişli bölgesi, sosyal yaşamın ve eğlencenin mekânı gazinoların bulunduğu bir arada yaşama kültürünün cazibeli noktalarından biridir (Görsel 5.17).

Görsel 5.17: Solda Abide-i Hürriyet civarında bir gazinoda, kardeşim Sadriye'ye notuyla, 14 Haziran 1931, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi, sağda 1910'a doğru Roz halam (sol baştaki) ve aile dostları, Bomonti Bahçesi'nde bira keyfi yaparken notuyla paylaşılan aile fotoğrafı, Kaynak: Pulcu Çizmeciyan, L. (2020). *İstanbul'da Kayıp Zamanlar* (7. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Geçmişte ortak yaşarlığı temsil eden mekânlardan biri olarak Bira Fabrikası ve bira bahçesinin yeniden işlevlendirilirken talep edilenler bu minvalde yorumlanabilir. Yukarıda bahsi geçen ideolojik bakış farkı muhafazakâr kanatta ifadelerde şöyle karşılık bulur:

Mevzu şudur. Şişli civarı, buradaki mevzuyu şöyle anlatayım. Karşı bina eğlence mekânı bar pavyon bizim gözümüzde. Karşıda üniversite, aileler 17-18 yaşında kızlarını gönderirler akşama kadar oradalar eğitim adına. Şimdi Şişli bölgesinde 11 tane kilise var. Şimdi burada cuma günleri orada bir mescit vardı. Millet orada ibadetini yapardı. Karşı çıktıkları sadece budur. Burada neden din kültürü adına bir şey yapılıyor! Allahtan cami yapılmıyor, cami yapılsa ne yaparlar onu merak ediyorum. Din, kültür kompleksi yapılacak. Bir katında mescit, diğer katında otopark gibi iş merkeziyle bir kompleks yapılacak. Karşı çıktıkları budur. Şişli bölgesinde bu civarda bir tane cami yoktur. Cami yok burada, en yakın Şişli meydan (Galip K., 2020).

Bu konunun uzun yıllardır süregelen bir tartışma olduğu açıktır. Bir Levanten semti Bomonti'de kilisenin bolluğu, caminin yokluğu tartışmasına dönüşür. 1945 yılında yapımına başlanan Şişli Cami bu talepler doğrultusunda inşa edilir.

Beyoğlu semtinde, Tünel den Şişli alanına kadar, Ağa câmiin- den başka Müslümanların ibadet edecekleri bir mabet bulunmaması nazarı dikkati çekmekte, bilhassa cuma ve bayram

namazlarını, islini ananesine göre, toplu bir halde kılmak kabil olmamakta idi. Son se nelerde Beyoğlu'nun ve bilhassa Şişli'nin nüfusunun artması büyük bir cimi insisini bir zaruret haline getirmişti. İstanbul Vakıflar baş- mimarı bulunduğum sıralarda, hayırsever resmî ve hususî müesseselerimiz ve halkımızın yardımıyla bu iş için teşebbüse geçildi. “Şişli Camii Yaptırma ve Yaşatma Derneği' adıyla bir cemiyet kurularak, bu hayırlı işe bilfiil başlandı (Egeli, 1956).

1948 yılında Bomonti Bira Fabrikası işçilerinin sendika aracılığıyla aldıkları ikramiyeleri Şişli'de yapılmakta olan cami için 360 lira 90 kuruşu Cami Yaptırma Cemiyeti'ne bağışladıkları sendikanın bu güzel teşebbüssü ile gerçekleşen desteğin takdir ve hayranlık yarattığı gazetede haber olur (Hürbilek Gazetesi, 1948c, s.2) 1950 yılında cami yapımı tamamlanır.

Yıkımın değerlendirme biçimindeki farkları akılda tutarak toplumsal alanda yükselen taleplere akademik alandan da destek gelir. Özellikle tarihi fabrika silolarını kente kazandırmak ve bir kurumun himayesi altında “özel” bir mekâna dönüşmesine engel olmak amaçlanır. Bir kamusal strüktür önerisiyle proje, eski yapıların koruyucusu olan strüktürün mevcut yapının var olan boşlukları arasına sızarak yeni bir kamusal mekân tanımı, sokakla güçlü bir diyalog, yarı-açık mekânlar arasına dağıtılan kapalı hacimlere strüktürün taşıdığı yarı-açık dolaşımla erişim sağlayan nitelikleri göze çarpar. İskele imgesini kullanarak şantiyelerin hüküm sürdüğü kentlere atıfla kurgulanan bir çalışma olur (Altınbaşlı, 2018). Toplumsal taleplerle aynı doğrultuya bakan akademik üretimler politik süreçler değiştiğinde halihazırda başvurulacak, arşivde yerini alan ya da ilham veren kaynaklara dönüşürler.

Sonuç olarak yıkımın bilançosunda fabrika, arpadan biraya uzanan fonksiyonları, üretim akışlarını, mekânsal konumlanışları tahayyül etmemizi ve bütüncül bir bakışla kavramamızı sağlayacak varlığını kaybeder. Toplumsal belleğe dair canlanan söyleme rağmen eylemselliğe yönelen uzun soluklu bir mücadele pratiği engelleyici bir kuvvet yaratarak örgütlenememesine rağmen ses getiren ve refleksif bir şekilde tepkiyi görünür kılar. Eylemselliği etkili kılacak başka yöntemlere, cesarete ve hem kent sakinleri ile (sınıfsal pozisyonu dolayısıyla ilgisi ya da mesai saatleri içinde gerçekleşen buluşmalara katılma imkânının olmaması) hem de işçilerle bağ kurmayı sağlayacak araçlara ihtiyaç vardır. Eylemselliğin önündeki engeller ise örneğin fabrika restorasyonunun parçası olan mimarların tescil dışında bırakılan alan için bir hamle yapamaması, kamu yararının korunması yönündeki çabalarına rağmen

bilirkişilerin sembolik bir bilgi üretim sürecinin etkisiz parçalarına dönüştürülmeleridir. Toplumsal açıdan kayıplar arttıkça duyarlılığının azaldığı da gözlemlenir. Bu sebeplerden ötürü, toplumsal belleğin değeri üzerinde ortaklaşa kapsayıcı bir dili inşa ederek yaratıcı bir eylem repertuarıyla hareket etmeyi hedeflemek önemlidir. Bomonti Bira Fabrikası için verilen mücadelede atılan adımlar başka endüstriyel miras alanlarında daha güçlü toplumsal mücadele alanlarını kurabilmek için değerli bilgiler taşır. Fabrikanın kapatıldığı günden, fabrika binalarının yıkımına ve oradan eylemlere uzanan süreçte Bomontiada'nın “belirli bir hayat tarzına sahip ya da bu hayat tarzını satın alabilecek olan insanların mekânı” (Avcı, 2019a) olduğu yönünde görüşler ise mücadelenin tarihsel sürecini tartışmaya ve başka ikircikli alanları irdelemeyi de elzem kılar.

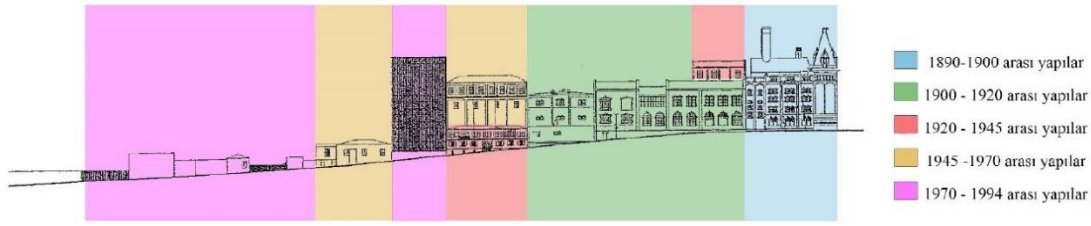

6. OLMAYAN FABRİKA BOMONTİADA

Bira Fabrikası, 2003 yılında Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan Alkollü İçkiler Sanayi ve Ticaret A.Ş. Nurol-Limak-Özaltın-Tutsab Ortak Girişim Grubu'na 292 milyon dolara satılır ve 2004 yılında Mey A.Ş.'ye devredilir. Amerikan şirketi olan Mey A.Ş. Texas Pasific firmasına ardından İngiliz Diego firmasına satılır. Satış yoluyla yaşanan el değiştirme süreçleri firma kârlarının katlanarak devredildiği süreçlerdir¹⁵⁶. 2017 yılına gelindiğinde ise zamanında tarıma destek sağlayan ve istihdam yaratan fabrika işletmelerinin sadece sekiz tanesi çalışır durumdadır, kalan diğer fabrikalar ise doğrudan kapatılır (Yanık, 2018, s.116). Rekabet içinde olunan yapılar satın alınarak piyasadan isimleri silinir. Tekel'in genelinde yaşanan özelleştirmeye benzer şekilde Bomonti Bira Fabrikası da özelleştirilir. Özelleştirme sürecinin hangi aşamalardan geçerek gerçekleştiği ve üretim mekânının nasıl el değiştirdiğini kısaca gözden geçirmek yerinde olur.

1991 yılının sonu Bomonti Bira Fabrikası için tasviyesi kararının alındığı, 1994 yılı ise fabrikanın içinin boşaltılarak makine ve ekipmanlarından arındırılmış haliyle kapısına kilit vurulduğu yıl olur. Artık fabrikanın arazisi içinde bulunan çeşitli tarihi yapılar topluluğu “özelleştirilmeye” hazır haldedir. 1997 tarihli fabrika vaziyet planı ve günümüz hava fotoğraflarıyla karşılaştırıldığında yapının büyük kısmı günümüze ulaşmadığı anlaşılır (Çifcibaşı Durna, 2019, s.70) (Görsel 6.1).

¹⁵⁶ Aynı yöntemle 17 fabrika devredilir. Tekel'in alkollü içkiler bölümünün blok halinde özelleştirilmesi devletin elindeki varlıkları değerinin çok altında satılarak, kamunun büyük zararlara uğratıldığı süreçler olarak yaşanır. İlgili kaynak: Yanık, K. (2018). Tekel'in Nesi Kaldı Damaklarda Tadı Kaldı. İstanbul: Oğlak Yayıncılık. ss.115-117.

Görsel 6.1: 1997 tarihli çizimde Bomonti Bira Fabrikası, Silahsör Caddesi silüeti, Harita: Akyurtlaklı tarafından 1997 tarihli "Bomonti Bira Fabrikası Restorasyon Projesi" isimli İTÜ yüksek lisans tez çalışmasında yer alan silüet çizimi baz alınarak yapılan kronolojik renklendirme Kaynak: Çifcibaşı Durna, K. (2019). Kullanım Dönüşümlerinin Sosyal Sürdürülebilir Boyutu: Bomonti Bira Fabrikası Örneği. (Yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bölgenin turizm merkezi ilan edilmesiyle beraber, fabrika 25.02.1998 gün 9294 sayılı kararıyla İstanbul 1 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “korunması gereken kültür varlığı” statüsüne alınarak tescil edilir (Güler, 2020). Aynı yılın sonlarına doğru Bira Fabrikası’nın mezbeleye dönüştüğü ve bakımsızlıktan yıkılacağı haberleri medyada dolaşıma girecektir (Kayar, 1998). Özelleştirmede yaşanan belirsizlikler nedeniyle Tekel’in fabrikaya harcama yapmak istemediği, fabrikayı boyayarak ayıbını kapatmaya çalıştığı yazılır. Tekel Başmüdürlük binası olarak kullanılan ve kaderine terkedilen tarihi binanın, kırık camları ve eksik tuğlaları onarılmadan boyandığı paylaşılır (Kayar, 1999). Fabrikanın tescil kararının alanın giderek köhneleşmesini önleyecek iyileştirici bir etkiye yol açmadığı görülür. Zaman geçmeye devam ederken fabrikanın 2000’li yılların başlarından itibaren Tekel’in İstanbul deposu olarak kullanıldığı da belirtilir (Doldur, 2009, s.49).

1998-2003 yılları arasında İstanbul Sanat Müzesi Vakfı, Bomonti Bira Fabrikası’nı müze binası olarak kullanmak üzere talepleri doğrultusunda Tekel, Mimari Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, paydaş kurumlar olarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Şişli Belediyesi ile ilgili makamlarla görüşmeler yaparlar (Atagök vd., 2004, s.22). 2003 yılında dönemin Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül (Görsel 6.2), Yıldız Kenter’le birlikte Özelleştirme Daire Başkanlığı’ndan 1500 öğrencinin eğitim görebileceği bir konservatuvarın yer alacağı bir kültür merkezi olması talebinde bulunurlar.

Görsel 6.2: Bomonti Bira Fabrikası Tekel Baş Müdürlük binası iken, dönemin Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül, 14.02.2003, Kaynak: Bellek Şişli.

Metruk Tekel binası önünde yapılan basın açıklamasında Kenter, “1986 yılından beri kendinin de eğitim verdiği konservatuvarın kalıcı bir yeri olmadığını, halen belediyenin hal binasındaki rutubetli ve kötü şartlar altında öğrencilerin eğitim gördüğünü, dönemin Kültür Bakanı Hüseyin Çelik ile görüşmesinde Tekel binasının kendilerine verilmesi için destek verme vaadinde bulunduğunu” paylaşır (Arkitera, 2003). Bu talepler olumlu bir sonuca ulaşmaz.

2004 yılında Bomonti Bira Fabrikası, Özelleştirme Yüksek Kurulu tarafından Kültür ve Turizm Bakanlığı’na “Çağdaş Sanatlar Müzesi” kurulması amacıyla devredilir. Hazırlanan proje; 5 yıldızlı bir otel, yeme-içme ve eğlence alanları, 3500 kişilik bir kongre, sergi mekânı ve konut birimleri ile beraber uzun dönemli kiralama alanı ve satılabilecek servisli daireleri kapsar. 2006 yılı ise Kültür ve Turizm Bakanlığı tarihi Bomonti Bira Fabrikası’nın işletme hakkı özel sektöre devrettiği yıl olur (Doldur, 2009, s.49)¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Referans verilen çevrimiçi haber kaynakları güncel olarak erişilebilir durumda değildir. 2007 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından gerçekleşen ihale sonucunda, IC İbrahim Çeçen Yatırım Holding A.Ş.’ye 49 yıllık süreyle irtifak hakkı tanınır (IC Holding, 2023). İstanbul 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu 08.05.2008 tarihli 1772 sayılı kararına göre, fabrika yapılarının bir bölümünün korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilirken bir bölümünün ise sökülmesine karar verildiği anlaşılr (Tanyeli & İkiz, 2009, ss.115-116). 2008 yılında

Görsel 6.3: Eğilmiş kule, Kaynak: Muka Mimarlık Arşivi, 2010 sağda fabrika binası detay Nisan 2009, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

2010 yılında eski Bomonti Bira Bahçesi yerine yapılan, Bira Fabrikası'nın karşısındaki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Bomonti kampüsünün inşaatı tamamlanır ve ilgili bölümler taşınmaya başlar. Rölöve ve restitüsyon çalışmalarının tamamlanmasıyla restorasyon sürecinin başlaması için bir engel kalmaz.

Bomonti Bira Fabrikası üzerine yüksek lisans tez çalışmasını tamamladıktan ve fabrika üzerine belgesel projesinin başlangıcına denk düşen 2009 yılı bir araştırmacı olarak dünyasına daldığım fabrikanın “don(durul)muş” halini ilk görüşümdü (Görsel 6.3). Türlü rica ve minnet ifadesiyle zararsız bir öğrenci olduğumu ve kimsenin başına iş açmayacağımı garanti ederek teras katından beş dakika içinde fabrikanın havadan fotoğrafını çekme izni almıştım. Çatıdan ilk bakışında gördüğüm fabrikanın iç organlarının temizlendiği, kuru ve eğik bir iskeletin kaldığıydı. Sonra manzara parçaları birbirini tamamlamaya başladı. Fotoğraf makinesinin kontrast ayarlarının da yüksekliğini unutmadan damperleri ateş rengi kıpkırmızı kamyonlar hafriyatı kaldırıyorlar, sökümü yapılan alana inşa edilecek otel inşaatının temelini metrelerce

analitik rölöveler ve yerinde yapılan gözlemler doğrultusunda bu yapılar üzerine mevcut durum tarihsel araştırma ve restitüsyon raporları hazırlanır ve ilgili koruma kuruluna sunulur. İlgili çalışma, Nokta Planlama Mimarlık Müh. İnş. Ltd. Şti. bünyesinde Mimar Gülsün Tanyeli ve Deniz İkiz tarafından hazırlanır ve ilgili koruma kuruluna sunulur (Tanyeli & İkiz, 2009, s.110). Nokta Planlama Mimarlık ise işveren olarak rölöve & restitüsyon projesini Muka Mimarlık ve ARKE Mühendislik şirketlerine ihale eder (Muka Mimarlık, 2010) Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul 2 Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 24.09.2008 gün ve 2079 sayılı, 11.02.2009 gün ve 2377 sayılı kararlarının yürütmesinin durdurulması ve iptali istemi ile Mimarlar Odası tarafından dava açılır ve 2010 yılında çıkan yürütmeyi durdurma isteminin reddi kararına ve bilirkişi raporuna itiraz edilir (TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi, 2012).

oyarak dev bir obruğu andıracak şekilde açılmış çukurdan toprak taşıyorlardı (Görsel 6.4, Görsel 6.5). Hafriyat çukurunun, fabrikanın mevcut tescilli eserleri ve çevresel açıdan tehdit oluşturduğu açıktır (TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2012).

Görsel 6.4: Bomonti Bira Fabrikası, Nisan 2009, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Görsel 6.5: Solda Bomonti Bira Fabrikası alanında harfiyat çıkaran ve taşıyan kamyon ve dozerler sağda otel temeli atılacak çukur, Nisan 2009, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Fabrikayı ikinci görüşüm ise fabrika üzerine belgesel çekimleri için 2011 yılında restorasyon sürecinde görev üstlenen bir sosyoloğun nezareti eşliğinde fabrikanın içinde dolaştığımız da oldu. Bu gezi, çekimler yaptığımız ve ilgili yetkilinin

sorularımızı cevapladığı planlı bir buluşmaydı. Teorik ve soyut olarak uzun yıllarına tanıklık ettiğim fabrikanın iç mekânları, işçilerin anlatılar aracılığıyla zihnimde vücut bulmuşken, gerçekte bizzat mekânı deneyimlediğimdeki gözlemlerimle zihinsel görüngülerin karşılaşması tuhaf bir duygulanım yaratmıştı. Hikâyelerin anlatıldığı ve anılan mekânları bazen birbiriyle eşleşen bazen de birbirinden farklılaşan, bilişsel olarak yeniden ölçeklenen ve fabrika gezintisi içinde bedensel pratiklerle yeniden haritalanan bir alana dönüşmüştü. En temel farkın söküm işlemi gerçekleştirilen alanlarla hangi fonksiyonların kaybedildiğini anlamaya çalışmak ve kendi tahayyülümdeki anlatılar içinde bahsedilen eksik parçaları birbiriyle bütünlemeyi denemek yapboz oynamaya benzer bir parçaları bütünleme faaliyetine benziyordu. 2010 yılına gelindiğinde ise fabrika alanında, tescilsiz yapıların olduğu bölümde, konaklama ve kongre merkezi fonksiyonuyla Hilton Worldwide iş birliğiyle inşaatı başlanır (Görsel 6.6, Görsel 6.7).

Görsel 6.6: Solda yetkili eşliğinde fabrikayı gezintisinden, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Görsel 6.7: Solda Hilton Oteli inşaatı bina cephesinde cam uygulama örneği ve sağda otel önü, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Anıtlar Yüksek Kurulundan onayların alınmasıyla beraber binanın yapısal olarak mekanik güçlendirilmesi yapılır. Restorasyon ve işlevlendirme projesi Mimar Han Tümerterkin tarafından yürütülür. Uygulama ve iç mekânsal düzenlemeleri işletmeciye bırakılır. İTÜ başta olmak üzere, çeşitli üniversitelerden teknik destek alınarak gerçekleştirilir (Kantar, 2015, ss.23-25). Restorasyon, işlevlendirme ve tasarım süreçlerinin farklı mimar ve tasarımcılar dahil olur. Ek olarak potansiyel ziyaretçiler ve semt sakinlerinin sürece dahil edilmediği bir yapı işler (Çifcibaşı Durna, 2019, s.107).

Fabrika alanının batısında bulunan tescil dışında bırakılan fabrika binalarının sökümüyle birlikte IC İbrahim Çeçen Yatırım Holding A.Ş. arazideki otel ve kongre merkezinin işletmesini üstlenir. İnşaat 2013 yılında bitirilir. Bomonti Bira Fabrikası binalarını işletmesi için 2014 yılında Doğu Holding ile anlaşma yapılır. Doğu Holding bünyesindeki Bomonti Kültür A.Ş. ise kompleksin yönetimini üstlenir (Heinz, 2018, s.808).

Görsel 6.8: Fabrika duvarı üzerinde sökümü yapılan yapıların bıraktığı izler (bugün duvar boyunca ekilen ağaçların büyümesiyle beraber yapı izleri görünmez durumda)
Fotoğraf: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümerterkin Arşivi.

Yapım ve yıkım faaliyetlerinin gerçekleştiği sürecin sonunda fabrika arazisi içinde iki yapı birbirine komşuluk eder. Biri yıkılan yapıların yerinde yükselen 48 katlı, 829 odalı, beş yıldızlı Hilton Otel ve fabrika yapısından geriye kalan kısma yerleşen Bomontiada'dır. 2015 yılı artık ziyaretçiyle karşılaşma zamanıdır. Aşağıda yer alan haritada, Bomonti Bira Fabrikası parselinde korunması gerekli tescilli taşınmazların alanda kapladığı yer ve tescilli olmayan yapıların yıkılmasıyla mümkün olan otel inşaatı görülebilir (Görsel 6.8, Görsel 6.9).

ve kasabaları, tanıdığımız tüm yerleri bedenimizin ete bürünmüş belleğine (incarnate memory) aktarırız (Pallasmaa, 2022, s.86).

Mekânın her şey olduğunu belirten Bachelard, Bergsoncu anlamıyla miadı dolmuş sürelerin yeniden yaşanamayacağı, soyut ve derinliksiz bir zaman çizgisi içinde düşünebileceğimiz sürenin fosillerini ancak mekânda bulabileceğimizi ve mekânın bilinçdışının gününü geçirdiği, anıların hareketsiz olduğu ve mekânsallaştıkları ölçüde sağlamlaştıklarını yazar (Bachelard, 2014, s.39). Fabrika mimari mekânı zaten ardında bıraktığı zamanı derinleştiremeyecek ölçüde toplumsal belleğinin öznelerini kaybeder. Mekândaki izleri ve o izlerin hikâyesini yeniden yazacak olan otoritenin geçmişle ilişkisi donuk ve stabildir. Restorasyon süreci de mekânda söylemin parçası haline getirilecek detaylar (kamusallık içeren fonksiyonlar ya da ücretsiz etkinlikler gibi) dışında temizlenen ve güncel politika ile kesişmeyen geçmişin tarihe hapsedilebilecek kısmını kullanan bir yapının peşindedir (Görsel 6.10).

Görsel 6.10: Restorasyon sonrası, Fotoğraflar: Cemal Emden, Kaynak: Han Tümertekin Arşivi.

Halbuki fabrikada topluluk ve mekân iç içe geçmiş, mimari strüktür ve insanlar arasında birbirini kuran, dönüştüren, geçmişî birlikte inşa eden ve özgün bir ilişki vardır.

Üzerinde bulunan mekân, grup üyelerinin bu mekândaki olayları, durumları, şeyleri ve kişileri kategorilendirmesi, tanınması, aşına kılması gibi bilişsel süreçler; mekânda sıcak ilişkiler kurulması ve duygusal bağlarla bağlanması gibi affektif süreçler ile mekânın çeşitli kısımlarının donatılması ve mimari yapılarla doldurulması, belirli noktalarının işaretlenmesi, mertebelenilmesi ve sınırlarının belirlenmesi gibi davranışsal süreçler vasıtasıyla kendilenir (appropriation) ve bir sosyal mekân, bir yaşam alanı haline getirilir. Mekânın kendilenmesi ve yaşam alanının inşa sürecinde en önemli adımlardan biri, bu grubun kendisi için bir geçmiş oluşturmastır (Bilgin, 2013, s.67).

Fabrika, yaşam mekânında ihtiyaçlar değiştikçe sürekli olarak dönüşen bir mekândır. Çalışma teknolojisi değiştikçe güncellenen, sorunlar karşısında mekânsal tahayyülleri genişleten yaratıcı çözümler bulabilen, hayvanlarla bir arada yaşayabilen, sıcak-soğuk, sessiz-gürültülü, yalnız-kalabalık mekânlar yenebilir, uyunabilir, düşünülebilir, konuşulabilir ve nihayetinde çalışılabilir mekânlar içerir. Fonksiyonları bizzat yaşamda belirlenen bu mekânlar tüketim için yeniden kurgulandığında bu fonksiyonlar oldukları haliyle varlığını koruyamadıkları gibi ruhunu da koruyamaz.

Her bir detayın düşünüldüğü, önemli nitelikler taşıyan, sorunların birer birer çözüme kavuşturulmuş olduğu bir mimarlık ürününün restorasyonu, tarihi bir endüstriyel miras yapısını yeniden ve yeni anlamlar üreterek yapıtlaştırmak anlamına gelir. Kusursuz bir mimari eylemsellikle kurgulanan hijyen mekânların yeni işlevlerine geçmişinde duyumsanabilir niteliklerine bizzat özneleriyle beraber bakmak gerekir. Bu mekânlarda kaybedilenleri düşündüğümüzde ancak mimarlık eleştirel ve hakikate yaklaşan bir yoruma kavuşur. Belki bu yapılar tarihi olmasalardı ve sıfırdan yapılsalardı izleyiciye açtıkları yenilikçi deneyimler ve çizdikleri sınırlar içinde onları değerlendirmek mümkün olurdu. Fakat emeğin öznelerinin deneyimleri mekânı zaman içinde yapıtlaştırır. Mimari restorasyona dokunularak biçimlenmiş, kokularla rotalar çıkarılmış, caddenin başından fabrikaya doğru kulenin imgesinin izinde bir yürüyüşle varılan ve tadılan birayla şekillenen gündelik hayatın varlığını bilerek bakmak olmayanı işaret eder. Bu alan, ticari beklentilerle kurgulanmış bir mimari mekândır. Fabrika gibi tadımlık bira üretimi ve satışı, herkesin girebileceği

bir kamusal mekân taklidi avlusu vardır. Yıkılan ve devredilen binalar fabrikanın değilmiş, yapının tamamı korunmuş gibi yani -miş gibilerin dünyasıdır.

Binalar plastisitelerini, bedenin dili ve bilgeliğiyle bağlantılarını kaybettikçe, görmenin serin ve uzak diyarından yalnızlaşırlar. Dokunsallığın, insan bedeni için, özellikle de el için, üretilmiş ölçü ve detayların kaybıyla birlikte, mimarlık yapıtları itici biçimde düz, keskin kenarlı, maddesiz ve gerçek dışı oldular. İnşaatin, maddenin ve işçiliğin gerçekliğinden kopması, mimarlığı göz için sahne dekorlarına maddenin ve insanın sahiciliğinden yoksun bir senografiye dönüştürür (Pallasmaa, 2022, ss.37-38).

Restorasyon sürecini dinlediğim fabrika ziyaretinde en çok vurgulanan konuların başında malzeme olarak cam kullanımı gelir. Alanın kotun düşük olduğu bölgesine inşa edilen otelin odalarının cephesini kaplayacak yansıtıcı özellikli camlarda fabrikanın silüetini görecektir olmak iştahla anlamlandırılarak anlatılır.

Bizim ilk concept designlarımızda 35 katlı otel kulemizde dış cephemizde daha çok soyut materyaller kullanmayı planlıyorduk. O nedir işte taş olsun, kompozit malzemeler olsun. Daha sonra bunu komple bir proje olarak düşündüğümüz zaman zaten bölge olarak gördüğünüz gibi yolları, binaları basık ve sıkışık bir bölge. Bizim buraya 35 katlı taş bir kule dikmemiz eski eserleri daha da bir sıkıştırıyordu biz onun için şu anda dış cepheyi tamamen cama döndük ki bu açıkçası çok daha maliyetleri artıran bir unsurdur ama baktığımız zaman bizim içimize sinen buydu çünkü cam ve taşın birlikteliği (...) İkinin birlikteliği, doğallığı ön plana çıkarıyor. Cam çünkü kendini ön plana çıkarmaz, çevresindekini yansıtır. Bizim amacımız da o. Şu binaya baktığınız zaman o binayı burayı yansıtacak buradaki tarihi dokuyu. Güzel bir sinerji olacak. Hani evde de sıkışık mekânlarda ayna kullandığınız zaman, her zaman algıyı genişletir daha büyük gösterir o mekânı daha da genişletir. Siz oradan baktığınızda da karşıdaki camlar bu binanın yansıması o size bir algı genişliği yaratacak anlatabiliyor muyum? Buraya güzel bir peyzajla güzel bir çevre düzenlemesiyle İstanbul'da şu sıkışık bölgenin içerisinde çok farklı bir yere geldiğinizi hissedeceksiniz özellikli bir yere (Bomontiada yetkili (I), 2011).

Diyalogdaki cam vurgusu, fabrikanın endüstriyel ve kültürel miras değerinin otelin gölgesi altında (fiziki olarak da gölgesi düşecek kadar yüksek bir yapıdır) varlığını sürdürmesinin zedeleyici bir hikâye kurgusu olarak görünmemesi için gereklidir. Mimarlık alanında camın yansıtıcı niteliğiyle bir nevi ayna ve malzeme olarak kavramsallaştırılması da aynı doğrultudadır.

Mimarlıkta yansıtıcı camın artan kullanımı düşsel gerçektışılık ve yabancılaşma duygusunu pekiştirir. Bu binalardaki, çelişkisiz saydamsız saydamlık, bakışı, etkilenmemiş ve değişmemiş olarak geri yansıtır; bu duvarların ardındaki yaşamı göremez, hayal edemeyiz.

Bakışımızı geri çeviren ve dünyayı ikiye katlayan mimari ayna tuhaf ve korkutucu bir icattır (Pallasmaa, 2022, s.38).

Fabrikanın yansımasını üzerinde göreceğimiz iddia edilen otel inşa edildiğinde tam tersi otelin gölgesinin fabrikanın üzerine düşecek kadar devasa ve ezici bir yapı olduğu anlaşılır. Bu otele yılda 400 bin ziyaretçinin gelmesi planlanır. Uluslararası kongre pazarında 185 şehir arasında 16. sırada olan İstanbul’u sıralamada yükseltmek hedeflenir. Uluslararası Tıp Kongresi, Dünya Su Forumu, IMF gibi sosyal statüsü ve eğitim düzeyi yüksek bir kitlenin beğenilerine cevap verecek şekilde bir kültür sanat merkezi tasarımının kullanılması arzu edilir.

Kullanıcıların bahsettiğimiz uluslararası organizasyon katılımcıları olması istenir. Özellikle turistik ziyaretlerde Bomontiada’nın “İstanbul’da ilk 10 ziyaret edilecek yer” arasında olacak olmasından övgüyle bahsedilir. Avrupalı turistler için “renovate edilmiş içinde bir brewery olmasının ilgi çekici olacağı” söylenir. Halbuki asıl önemli olan Bira Fabrikası’nın fiziki ve bellek mekân niteliğidir. Turizme nasıl sunulacağının çok ötesinde ve daha önemli olan kendi varlığından kaynaklanan içeriğin kültürel değeridir. Fabrikanın camda silüetinin yansımasıyla değil tüm boyutlarıyla varlığını toplumsal bellekte taşımanın yollarıyla ilgili kaygı duymak gerekir. Çünkü Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan, semtteki kurucu niteliğiyle devlete ait bir içki fabrikasında emeğin öznelere eliyle var olan bir zaman-mekân deneyimi vardır. Çalışma ve gündelik hayat arasında kurulan yaratıcı ilişkiler, sosyalleşme ve dayanışma dinamikleri, barınma ve tüketim odaklı örgütlenmeler gibi kendine özgü kayıtlar başvurulması gereken toplumsal bir mirastır. Dolayısıyla sermayenin mekânın kullanımına dair hedefleri sözünü ettiğimiz belleğin mirasını anlamaktan uzaktır, geçmiş çalışma kültürünü kavramamıza imkân tanımaz. Tüketim odaklı ve aslında mekânın gerçekte sahip olduğu dokudan ve anlamsal dünyadan uzak bir planlama söz konusudur.

Restorasyona dair sermayenin hayallerini süsleyen konsept üzerine gerçekleştirdiğimiz fabrika içinde yürürken gerçekleşen konuşmalarda yapılan başka bir vurgu daha vardır. Bu binayı ayakta tutmak için karşılanan yüksek maliyetin toplumsal bir takdiri hak ettiğidir. Tarihi nitelik taşımayan, koruma statüsünde olmayan dolayısıyla restorasyon gerçekleştirmeden aynı ölçekte bir bina inşa etmenin çok daha az maliyetli ve külfetsiz olacağının da altı çizilir. Fabrikanın

mimari anlamda bütünlüğünün bozulmadığı vurgulanan başka bir noktadır. Bomontiada'ya yemek yemek için gelen bir müşterinin mekâna ayrı bir kapıdan girmeyeceği, binanın içinde rahatça gezebileceği, bu sayede bir yolculuk olanağı sunulacağı aktarılır. Louvre Müzesi gibi her yeni bölümde farklı bir mekânla karşılaşmak, yapıdan çıkmadan tüm mekânı deneyimleyebilmekten söz edilir. Her ne kadar Bomontiada içerisinde sanat galerileri ve atölyeler (resim, heykel, tiyatro, mutfak vb.) üretimin ve tadımın yapılacağı bir bölüm, parti mekânı, eğlence alanları ve restoranlar olacağı; bahçesinde ise organik pazar ve antika pazarı kurulacağı, festival, etkinlik ve konserler yapılacağı halka açık bir kültür merkezi kurgusu taşısada (Kantar, 2015, s.25) bugün mekânın sınırlı sayıda kullanıcısı olduğu gerçeğini değiştirmez.

A blokta bulunan, eski iki katlı, müstakil fabrika lojmanı fine dining¹⁵⁸ bir konsept ile insanların iş çıkışı gelip yemek yiyerek, iyi vakit geçirebileceği kaliteli bir mekân, C blok ana galerisinde bir mikro brewery ve bira müzesi¹⁵⁹ tasarımı ve diğer blokların detaylarından bahsetmeden uzun süre vakit geçirilebilecek bir mekân tanımı sermayenin ihtiyacına cevap verebilir fakat kültür ve sanat izleyicilerinin sınıfsal imkânlarından bağımsız düşünülemez.

¹⁵⁸ Fine dining, ortalama bir restorandan tipik olarak daha sofistike, benzersiz ve pahalı bir restoran deneyimi olarak tanımlanır.

¹⁵⁹ Bira Fabrikası'nın endüstriyel ve kültürel mirasını içeren bir Bira Müzesi konsepti geniş bir tartışmadır. Tekel ve çalışma kültüründe toplumsal değer biçilen unsurların hafızada muhafaza edilmesini "garantileyen" tasarlanmış bir mekâna ihtiyaç duyulur. Bu konuda geçmişte birtakım girişimler olur fakat politik nedenlerden yüzünden hayata geçirilemez. Bu teşebbüslerden ilki, Tekel Müzesi çatısı altında Bira Fabrikası'na ait malzemelerin koruma altına alınmasına rağmen farklı kurumlara dağıtılmasıdır. İkincisiyse Bomontiada içinde Efes Pilsen tarafından açılması planlanan Sanayi ve Bira Müzesi'dir. IC Holding'in Başkanı İbrahim Çeçen tarafından konferans merkezi, müze ve otelden oluşan projenin 2012 yılı sonunda bitirileceği açıklanır. Çeçen, Bomonti'de eski bira fabrikasının yerinde bu yatırımı yaptıkları, bir bira müzesi olabileceği, arşivler, eski makine, şişe ve kapaklardan oluşan birçok materyal topladıklarını, Efes'in patronu olarak andığı Tuncay Özilhan ile de görüşüklerini ve müzenin Efes'in rehberliğinde olmasını istediklerini söyler (Dalan, 2011). Bu istek, Avrupa'daki bira fabrikası uygulama örneklerinden ilham alınarak Anadolu Grubu tarafından yapılması planlanan sanayi ve bira müzesi projesi kontrat imzalama sürecinde alkol markalarının isminin kullanılmasına dair çıkarılan yasaya takılır. Bahsedilen yasa, 2011 yılında alkol ve tütün ürünlerinin ticarî iletişime izin verilmeyeceği yönündeki yasadır. İçki markalarının reklam yapmasının tamamen yasaklanması Anadolu Efes'in bira müzesi açma hamlesinden vazgeçmesine neden olduğu duyuları kendinden menkul bir değer olarak sahiplenilmediğinin kanıtıdır çünkü ismini müzenin isminin başına mıhlamak isteyen şirket için müze, şirketin reklam değerine hizmet etmediğinin göstergesine dönüşür (Bomontiada yetkili (III), 2023).

Görsel 6.11: Solda tanklar, fabrika iç mekânında kalan artık var olmayan malzemelerin izleri, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

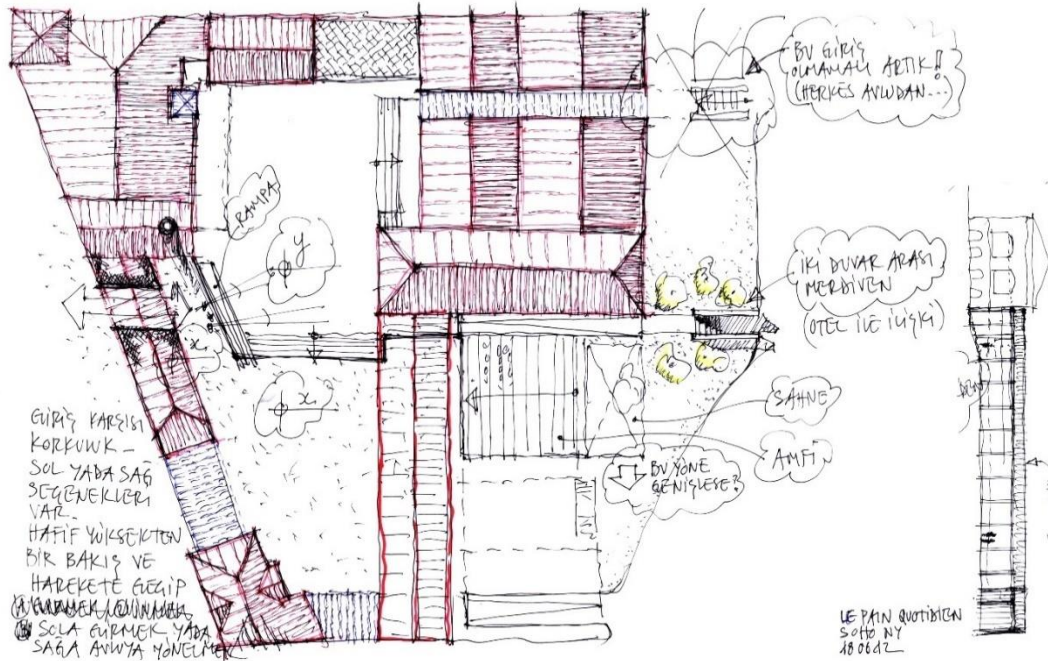
Bu noktada, Holding bünyesinde çalışan ve fabrikayı gezdiren yetkiliden gelen bilginin dışında mimarlık alanında yetkin ve tanınan bir isim olan, Mimar Han Tümertekin¹⁶⁰, onaylanan restorasyon projesi ve yeniden işlevlendirme sürecine tasarım desteği sağlayarak hayata geçirilmesinde öncelikleri ve incelikleri aktarımı önem taşır. Projede tanımlanan sorumluluklar çerçevesinde son derece ayrıntılı ve titiz bir çalışma gerçekleştirilir. Asıl mesele ise tasarım ile belirlenen alana ve içeriğe dair çizilen sınırların dışında bırakılmasıdır (Görsel 6.11). Endüstriyel mirasın toplumsal bellek boyutu çerçevenin dışında kalır. Toplumsal ve sosyal boyutunun yanında fabrikanın geçmişten bugüne var olan tüm yapılarının eksiksiz ve bütünlüklü olarak korunması gibi tartışmalı noktaları vardır. Buna en iyi örnek projenin fiziki mekân olarak dışında bırakılan 2019 yılında yıkılan fabrika binalarıdır. Restorasyon projesinde mimarlık pratiğiyle ilişkili olarak sınırların keskin olarak çizildiği bir karar alanı olarak işletilir. Bu sınır, sermaye tarafından çizilen mimari yapının fiziksel sınırlarıyla başlar.

Biz o projeye başladığımız sırada tabi ki her orada öyle bir proje yapan mimar gibi dönüp sokağın karşısındaki öbür silo ve öbür yapıya bakıp ya burası da bunun içinde mi demiştik ilk gittiğimizde bütün burasını. Demişti ki işveren hayır orası Diyanet'in. Biz orayı, oranın bizle ilgisi yok. Diyanet'in mülkü biri ona bırakmış herhalde bilmiyorum ama bu projeye entegre edilir mi diye bakacağız bunu biz de düşünüyoruz demişlerdi. Olmadığını biliyorum hemen dediler ki yok orası yapıldı. Burası bizim. Projelendirilecek yer bu. Ben oradayım geçenlerde

¹⁶⁰ 1960'lı yıllarda Bomonti sanayi bölgesini çalışan coğrafyacı Erol Tümertekin'in oğlu Han Tümertekin, küçük yaşlarda bira bahçesini deneyimleyen ve fabrika alanı arkasında bostanlardaki tarımsal üretime tanık olan bir mimardır.

bütün bu haberlere tanık oldum ben de gördüm. Haberlerde şöyle bir şey geçiyor sanki orası yeni Diyanet'e verildi ve Diyanet'te orayı yıktı gibi gözüküyor. Oysa bu projeye hiçbir ilgisi yoktu onun (Han Tümerterkin, 2020).

İdeal bir yaklaşım sergilenseydi bira bahçesi, fabrika alanı arkasındaki bostanlar, fabrikanın bazı atölye ve binaları, üretimi sağlayan makine, teçhizat ve fabrikaya ait resmi kayıt, evrak, belgeler vb. koruma altına alınabilirdi. Zaman içinde yok edilerek zaten varlıkları kaybedilenler sınır dışı edilenler arasında yer alır. Bu bileşenlerin tek sınır dışı edilemediği yer ise toplumsal bellektir. Bunun yanında projede bira bahçesi kültürü, sembolik de olsa nostaljik bira üretimi ve bir sanayi üretim mekânı olmasını dikkate alındığı hissedilir.

Görsel 6.12: Bomontiada yapı adası eskizi, Kaynak: Han Tümerterkin Arşivi¹⁶¹.

Proje eskizlerinde (Görsel 6.12) mekânın kullanıcıları için pratik yürüyüş aksları, avlunun herkes için bir buluşma ve geçiş noktası olması gibi hedefler görünürdür. Araç ve yayalardan başlayarak yapılara yaklaşım senaryoları, kot farkları, basamak tasarımları, rampa geçişleri, avludaki güneşin hareket aksıyla gölgelerin nerede oluşacağı gibi detaylar düşünülür. Açık alan kullanımlarıyla beraber ihtiyaç duyulan

¹⁶¹ Bomonti Bira Fabrikası Yeni Mekân Kurgusu proje künye bilgisi: İşveren IC Holding, Mimar Han Tümerterkin, Statik YBT Mühendislik, Mekânîk Birikim Mühendislik, Elektrik ERDE Mühendislik, Aydınlatma DPA Aydınlatma, Peyzaj DS Mimarlık, Toplam İnşaat Alanı 18.000 m²dir.

işlevlerin konumlanmasıyla proje semtin içine yerleştirilir ve mimarlık yapma pratiğine dair önemli detaylar ve ilişkilerden söz edilir.

Benim için tek bir ölçek var, mimarlık yaparken tek bir ölçek var. Süpürgeliğin köşesi de binanın vaziyet planında kurduğu kütle ilişkileri de hiyerarşik olarak birbirinden farklı değil. Biri diğerinden daha önemli değil. Hepsi aynı önemde ve hepsi birbiriyle ilişkili ilerliyor zihnimde (...) büronun tarihinde en az fiziksel müdahale yaparak en geniş mekânsal etkinin elde edildiği projedir Bomonti Bira Fabrikası. Neden? Hikâye kendinden zaten bunu orada tutuyordu. Böyle bir şeyle de gocunmadan yanlış yönlerde mücadeleler vermeden duruma hemen adapte olacak ender yapılardan biri de bizim mimarlık yapma şeklimizdi (Han Tümertekin, 2020).

Projenin sınırlarını ötesinde mimarın fiziki yapının nitelikleriyle ilgili olarak sınırlandırılmış bir ortamda çalışmakla ilgili çekincesi yoktur. Boşlukta tasarım yapmak daha zorlayıcıdır. Güçlendirmenin yapıldığı projenin ilk günlerinde binanın bütününe uygulanacak olan shot screed¹⁶² uygulaması konusunda uyarıda bulunulur. Fabrikanın bütün duvarlarının yapısal sıva ile kaplanması durumunda yapının özgün nitelikleri yok edilecektir. Bu uyarı dikkate alınır. Projede bazı özgün detaylar vardır. Bu detaylardan biri, bir duvarın iki yüzünden birini yapısal sıvayla güçlendirmenin başarılabilmesidir. Bir diğeri, binanın orijinalinde olmayan, bacanın olduğu kütlenin en üst katında iri ahşaplardan oluşan çatı konstrüksiyonunun, çatı penceresiyle bir bölümünün boşaltılarak, o kattaki sanayi bacası mekânsal bir müdahaleyle görünür kılınmasıdır. Başka bir özgün detay, yan yana duran ama ayrı oluşturulmuş olan yapıların birbirleriyle ilişkilendirilmesi için bir vaziyet planı çalışmasının hazırlanması, işlev dağılımının ve dolaşımının çözümlenmesidir. Dışarıdan bir göz olarak restorasyon sonrasında dikkatimi çeken ise binanın orijinalinde olmayan bir detay, kulenin altına hizalanmış bir kaçış-çıkış olarak sokağa demir bir kapının açılmasıdır. İşverenin dünyasında bu kompleksi kullanacak olanların tanımı çok nettir. Büyük hacimli yapılaşmaların içinde 1+1 ya da 2+1 konut birimlerinden oluşan, çoğunlukla yalnız yaşayan genç profesyonellerin evine dönmeden önce uğrayıp bir şeyler içeceği, yiyeceği ve sosyalleşeceği şekilde tasarlanır. Sosyal etkinliklerin semt dışında ziyaretçilere, kentlilere ve turistlere hitap etse de sadece semtteki genç ve dinamik yaşantının içinde yer alacağı bir ortam

¹⁶² Yapısal sıva, var olan yığma duvarların sıvalarının soyulup yerine donatılı bir yüksek basınçla püskürtülmüş taşıyıcı yüzey oluşturma anlamına gelir.

olarak da kendini döndürebilecek potansiyelde bir mekân olarak var edilir. Proje kısıtları benimsenmesine rağmen geçmişte endüstriyel üretimin gerçekleştiği bir mekânı olarak ortalıktaki bomboşluğun göze çarptığı ve mekânın geçmişini bilenlerin aklına doğrudan makinelerin ve kazanların nerede olduğu sorusunun geldiği paylaşılır. Toplumsal bellek ve fotoğraf özelinde boşluğun karşılıklarına bir katman olarak mimarlık boyutu da eklenir. Mimarlık pratiği içinde boşluğun bir hacim olarak şaşkınlık yarattığı açıktır.

Biraz klişedir çok bayılarak yaptığım bir şey değildir itiraf edeyim ki cam zeminin altındaki işte eski kazanların altındaki kanallar bile görünür kılındı. Ne varsa elde her şey ama bir değer olarak yeni kullanımın içine sokuldu. Ha şimdi o mekâna girenin oranın daha önce bir endüstriyel üretim yapılan hatta spesifik olarak da bira üretilen bir yer olduğunu algılayabileceği alan sayısı ne kadar? Oldukça az. Ama bunu sağlayan iki şey var. Bir dediğimiz kalmamış malzeme bitmiş, iki bazı alanların yeni işlevlerinin dekorasyonunun üstünü örttüğü bölümler de var. Bazı kafelerin, işlerinin doğası gereği dekorasyonun biraz oranının kaçtığı bir iki alan var. Oralarda elde kalan işte çatı makası, hacimlerin boyutu yine de o hacimlerin içine giren biri dediğim işte kazanın çürümüş altılı görünür ve hatta çevresinde merdiveni döndürerek eski kazanın hacminin en azından boşluk olarak yeniden kurgulandığı örnek gibi, bir iki örnek dışında en sonunda bir saraya değil de sanayi yapısına girdiğini insanın hissedebileceği hacimler ve çatı örtüleri var. Onun dışında çok fazla bir şey yok (Han Tümertekin, 2020).

Bu tür endüstriyel miras yapıları çöküş sürecine geçtikten sonra müdahale edilmemesi durumunda ölecekleri ve nasıl yaşatılabileceği üzerine düşünülmesi gerektiğinin altı çizilir. Restorasyon tamamlandıktan sonra alanın tasarımcılarından biri olarak görev alan Alexis Şanal, çevresiyle ve şehirle birlikte var olan bir yer, yeni ağ toplumunu besleyecek bir program, somut bir prova rolü üstlenen bir mekân programı olarak tanımladığı alanın katmanlarını sıralar. Bir yaratıcı kültür kampüsü Bomontiada'nın etkinlik mekânlarını anlamlı kılan özelliğinin, ticari boyutuna dair farkındalıktan geçtiğini savunur. Yaratıcı kültürü besleyen bir gayrimenkul geliştirme işi olarak düşünülmesinden geçer. Kompleks şehrin kültür ve yaşam döngüsünü değiştirecek bir program olarak tasarlanır. Dolayısıyla alanın restorasyon projesi ve hizmet alınan projeler ekonomik boyutları açısından en çok tartışılan yönü olur. Restorasyon sonrasında fabrikanın içinde yaratılan mekânların bir program çerçevesinde birden çok paydaş ve çeşitli tasarımcıların dahil olduğu çok aşamalı,

uzun zamana yayılan niteliği “yavaş mimarlık” yaklaşımıyla açıklanabilir (Heinz, 2018, ss.809-810).

Görsel 6.13: Restorasyon sürecinde çalışan işçiler ve aşçılar, 7 Ekim 2011, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Alanın dönüşümde sorumluluk üstlenen farklı niteliklerdeki meslek insanları sermaye ile aynı masaya oturarak karşılıklı ikna süreçlerini birlikte inşa ederler. Bu süreç, mimarlık pratiğiyle biçimlenen fiziki mekân, hedef kitlesi tasarımı, yatırım değerine uygun hamleler ya da ticari beklentileri gerçekçi kılacak ilişkileri kapsar. Buradaki eksik parça ise sıkça altını çizdiğim üzere endüstriyel mirasın göz ardı edilemeyecek kadar belirleyici değerde olan toplumsal bellek boyutudur. Yaşanan tüm bu süreçleri emeğin öznelinden ayrı düşünmek imkânsız olmakla birlikte restorasyon sürecini de onlarsız düşünmek imkânsızdır. Emeğin öznelini görünür kılmanın, kapsayıcı ve demokratik bir tarih yazımı yaklaşımıyla doğrudan ilintili ve bilinçli bir tercih olduğunu unutmamak gerekir. Bu devasa mekânlar emek süreçlerinin içinden geçerek yeni hallerine kavuşurken inşaat emekçileri, kompleks için hizmet veren beyaz yakalılar ve sıradan meslek insanları mekânın içinde görünmezleşir (Görsel 6.13). İsimleri anılmaya değer bulunmadığı için paylaşılr ve kaydedilir bir arşivin içinde genellikle yer bulamazlar. Büyük bir tesadüf, bir karşılaşma ve tanışma olursa kendi sesleriyle deneyim alanına katılırlar.

Bomontiada'nın işletmesinde sorumluluk üstlenen bir yetkili, bugün işletilmekte olan yapının detaylarını anlatır. Bomonti Kültür ve Eğlence Merkezi Yönetimi A.Ş. ismiyle Doğu Holding'in ana ortağı olduğu ve başka iştirakçilerin de bulunduğu ortaklı bir yönetim şirketi yapısıdır. Yedi bloktan oluşan bir fabrika yapısı olarak beş blok ayakta kalır. Mekâna özgü markaların doğduğu Babylon, Ara Güler Müzesi,

Mono Chrome, Popülist, Kiva, Klimanjaro gibi mekânların bulunduğu bir yapı olarak müzik kültürünü, gastronomi, kültür sanat ve yaratıcı endüstrilerinin bir araya getirildiği bir mekân olarak işletilir. Komünite yaratmaya odaklı bir laboratuvar olarak tasvir edilir. Müzik kültürünü taşıyan Babylon, Bomonti Bira Fabrikası'nın tarihini ve bira kültürünü sahiplenene, geçmişteki formlar gibi değil ama kendi birasını servis eden ve önündeki alanıyla birlikte bira bahçesi sembolizmasını yaratan Popülist, kahve kültürünü benimseyen Monochrome, Türk kültürüne ve mezeleriyle gastronomi kültürünü sahiplenene Kiva gibi işletmelerin temsil ettikleri semboller dünyasından söz edilir. Fotoğrafın duayen ismi Ara Güler'in arşivini Doğuş Holding'e bağışlamasıyla özel bir koleksiyonu barındıran Ara Güler Müzesi'ni de eklemek gerekir (Bomontiada yetkili (II), 2022).

Bomonti Bira Fabrikası'nın Bomontiada'ya dönüşmesi sürecinde alınan temel tasarım kararları avlu merkezlidir. Eski bira bahçesini canlandırmak maksadıyla daha tanımlı ve okunaklı bir avlu oluşturma ihtiyacıyla yeni binalar inşa edilir (Kaya, 2019). Mekânın kamusal işlevleri ise zaman içinde zayıflar. Açıldığında ticari mekânlar dışında %80 ücretsiz hizmet veren bir yapıdır. Ara Güler Müzesi, sergiler ve orta alan etkinlikleri ücretsizdir. Sanatçılara ev sahipliği yapar. Sanatçılarla işbirliği koşulları ekonomik krizle beraber değişir. Özellikle son iki yıldır elektrik fiyatlarındaki artıştan dolayı minimum veya optimum operasyon ücreti talep edilir. Fahiş fiyatlar olmadan para ödenen etkinliklerin kıymetinin daha çok bilindiği ve içtenlikle hedef kitlelerinin katılım sağladığı belirtilir. Erişilebilir içerik ve hizmetler sınırlıdır. Operasyonel maliyetleri karşılama koşulu, güvencesiz kültür sanat insanlarına ya da orta ve orta-üst sınıf dışındaki kullanıcıları alandan dışlar. Bu kapsama ve dışarıkları bırakma süreçleri de tüketim tercihleriyle çerçevesi çizilen ve tanımlanan bir sosyal profil olduğunu göstergesidir.

Tüketim tercihlerindeki muazzam derecedeki çeşitlilik, sosyal seçkinliğin üretilmesini hem yansıtmakta hem de mümkün kılmaktadır. Tüketim olgusunu, ekonomik mübadelenin yalıtılmış bir parçası olarak değil, bir sosyal süreç olarak teorileştirmek, bize malların önemini kavramada ve sosyal kimlik inşasının teorileştirilmesinde yeni kapılar açmıştır. Tüketime sosyal uygulamaları ve mal kullanımı, insanların kendilerini tanımlaması, kimliklerini yaratması ve bunları yeniden inşa etmesinde görünürlik kazanmaktadır (...) Tüketim alanında yakın zamanda gerçekleştirilen çalışmalar, şeylerin sahip olduğu anlam ve çağrışımların her zaman eylemsel ve bağlamsal olarak insanlara, gruplara, sosyal ağlara,

yere ve zamana bağılı olarak üretildiğini, somutlaştığını ve değiştiğini ortaya koymaktadır (Tilley, 2021, s.266).

Elbette Bomontiada'nın kapısından içeri girdiğiniz zaman orta alanda gerçekleşen konserleri ücretsiz dinleyebilirsiniz. Yemek ya da içki satın almaya mecbur değilsiniz. Bunun bir kural olmaması bu alanı gerçek bir kamusal mekân yapmaya yetmez. Bomonti Bira Bahçesi'nde makul fiyatlarda, cebindeki paranın hesabını yapmadan, ahşap fiçı açtırarak içeceği birasının yanında çıkınından çıkanı yiyebilmeyi mümkün kılan bir kamusalıktır ve sınıflar üstü niteliğiyle halkın bahçesi olabilmesidir konu edilen. Dolayısıyla avluda arada bir gerçekleşen ücretsiz etkinliklerle de vaat edilen kamusalılık da kıyaslanamayacak derecede yetersizdir. Bu yüzden Bomontiada bira bahçesinden farklı olarak halkın değil son ekonomik krizle de beraber düşünüldüğünde ayrımın daha da keskinleştiği, üst-orta sınıfa mensup olanlar ve orta-üst düzey beyaz yakalıların uğrak noktasıdır.

6.2. Hafızanın Rekonstrüksiyonu

Tarih, yazılmaya devam ediyor, defter aynı ama sayfa temiz. Harekete geçmek zorundaydık, çünkü bunu siz istediniz! Dayatılanlardan sıkılıp, kalınca seçeneksiz. Güzel yemek hakkımız! Güzel müzik hakkımız! Dediniz. Ve bir yerlerden duyuldu sesiniz... Yeniden başlayan hikâyemiz, müzik güzel, yemek leziz, Birahane Sokak No:1-D'deyiz.

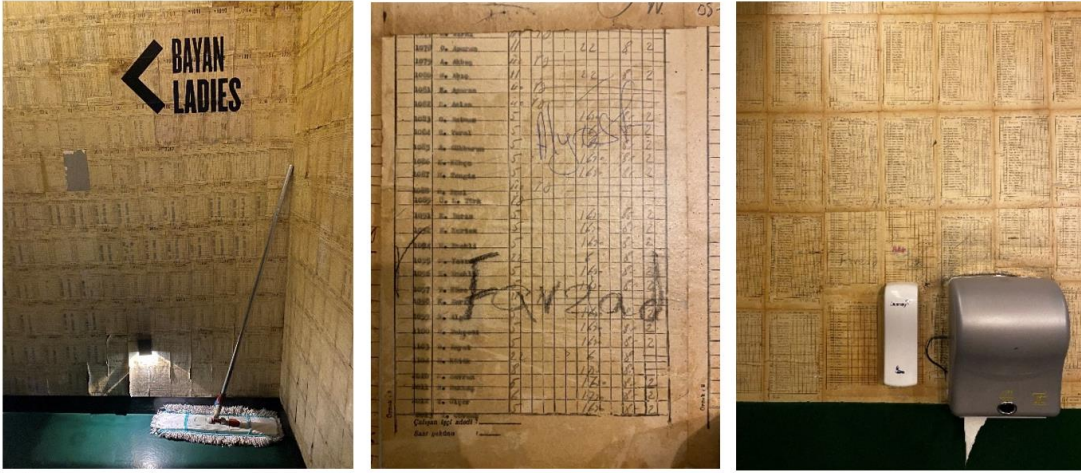
Bomontiada kompleksi içerisinde yer alan Popülist isimli mekân müşterilerine bu sözlerle çağrıda bulunur. Bu çağrı, yaşamsal tercihleri kökten belirleyen sınıfsal pozisyonların kati suretle geçersiz sayıldığı bir içeriğe sahiptir. Kelimelerin özenle seçildiği şiirsel bir ifadeyle heveskar ve sıcakkanlı bir davet tınısı duyulur. Yukarıdaki alıntı duyurudan anlaşıldığı üzere inşa edilen hafızanın dili reklamcılık prensiplerine uygun olarak biçimlendirilmiş bir dildir. Buna rağmen geçmişe çapa atan hafıza materyallerinin parçaları da kullanılır. Örneğin, Bomonti ile adayı birleştiren Bomontiada bu iki kelimenin aslen tahmin ettiğimiz şekilde birleşiminden oluşmaz. Belki bir ada gibi kendi içinde bir dünya kurulduğuna gönderme yapılmış olma ihtimali varsa da Bomontiada adında yer alan a'nın bir şapkası vardır. Bomontiâda (aksanını unutmadan) ismini tarihsel bir referansla alır. Beyoğlu Rum Erkek Lisesi Zoğrafyon mezunları için her yıl burada "Bomontiâda" isminde bir şenlik düzenlenmesine dayanır. Bu şölenin öğrenciler için yetişkinlerin çekici

dünyasına atılmış ilk adımı simgelediği söylenir. Zapyon Lisesi gibi kız liselerinin her yıl Bomonti kır bahçesine gezmeye gittikleri bilinir (Yentürk, 2003, s.156)¹⁶³. Bu sayede dil hafızaya sinyal gönderir fakat mekânsal gerçeklik tam anlamıyla isimlendirmeyi taşıyamaz. Bunun göstergelerinden biri olarak alanın karşısına konumlanmış eskiden bira bahçesi olan üniversite öğrencilerinin bugün üniversite kantini olan mekânı kullanamayışları düşünülebilir. Dil ve hafıza ilişkisinde sermayenin, mekânın paydaşlarıyla ilişkilenirken kurguladığı dil de ilgi çekicidir. Örneğin Bomontiada'da mekân sahipleri marka değerleri, duruşları ve varlıklarının yanında, sinerji ve programa katkıda bulunmalarıyla önemsenirlerken Bomontiada sakini olarak adlandırılırlar (Ertaş, 2016). Aidiyet geliştirme çabasının dildeki karşılığı Bomontiada kullanıcıların müşteri değil misafir olarak adlandırılmalarına benzer.

Güzel yemeğin, güzel müziğin başta fabrikaya emek veren öznelere olmak üzere herkesin hakkı olduğunu savunmakla başlamak daha adil bir yaklaşım olabilir. Adeta koşulsuzca ve bedelsiz olarak sunulan bir hizmetin parçası gibi sınıfsallıktan koparılmış ticari tanıtım dili ve aynı mekânın tuvaletlerindeki dekor zihinsel olarak birbirinin uzantısıdır. Giriş bölümünde bahsedilen bu mekânın tuvaletlerinin tamamını kaplayan, nostaljik bir aksesuar olarak kullanılan ve işçilerin maaş hesap cetvelleri, vardiya dökümleri, maaş bordroları gibi efemera içerikten oluşan bir arşiv malzemesi vardır. Bu malzeme en genel tabiriyle müze vitrinlerinde ya da kütüphanelerin el sürülemeyen köşelerinde saklanması gerekirken kötü kokular arasında loş ışıklar içinde sunulur. Bir araştırmacı olarak bu malzemeye içlerinde tanıdık isimlere rastlar mıyım diye dakikalarca bakınmak¹⁶⁴ ve belgeleri fotoğraflamak bütün bir araştırmayı yeniden düşünmemi sağlayacak kadar güçlü bir etki bıraktı (Görsel 6.14). Bununla beraber bu işletmenin belki de bir Bira Fabrikası'nı bize duyumsatacak en belirgin özelliği bir bira ustasının (Tobias Palmer) maharetleriyle değişik tarzlarda ürettiği "craft" biralarıydı. Tuvaletleri görmeden önce birayı tatmış olsaydım umutlanmam mümkün olabilirdi.

¹⁶³ Bu gezilerden birinde çekilen 1933 tarihli "Bomonti gezildikten sonra" notuyla paylaşılan fotoğraf Bit Pazarları, Koleksiyonerler, Arşivler ve Mezatlar isimli bölümde görülebilir.

¹⁶⁴ Nitekim soyadlarından tanıdığım bugün hayatta olan bazı işçilerin muhtemelen babalarının ya da amcalarının yer aldıkları günlük çalışma devam cetvellerinde isimlerini buldum.

Görsel 6.14: Soyadlarından tanıdığım bugün hayatta olan bazı işçilerin muhtemelen babalarının ya da amcalarının yer aldıkları günlük çalışma devam cetvelleri ve aralarında tarihe iz bırakmanın yanlış anlaşıldığı bir müdahale arşiv üzerine yazılama örneği, 4 Kasım 2022, Fotoğraf: Eda Yiğit.

Fabrikanın dış ve iç mekânlarını dolaşırken eşlik eden yetkili, fabrikanın kapatılmasıyla restorasyon arasında geçen zamanın uzun olmasının malzemeye ve çalışan insanlara erişimi kolaylaştıracağını söyler. Ellerinde fabrikanın sosyal boyutuna dair zaman, mekân ve insanların varlıklarını içeren veri, araştırma ya da kayıt bulunmaz. Restorasyonun özellikle ticari bir girişimin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde algılanan teknik bir mesele ve mimari bir çalışma olarak görüldüğü anlaşılır. Zira görüşülen kişinin fabrikanın Osmanlı dönemindeki tarihine ilişkin “Avusturyalı iki kardeşin fabrikayı kurduğu ve Fransız bir mimarın yapıyı inşa ettiğine” dair bilgisinin yanında Cumhuriyet döneminde Tekel çatısı altında varlığı yönünde herhangi bir söz söylemez. Fabrika zamanına olan mesafe ve fabrika insanların hayatları dönük bilgi yoksunluğu, fabrikanın toplumsal bellekten koparılmış, eksiltilmiş, yeniden kurgulanmış ve sunulmaya/satılmaya hazır bir mekâna eşlik edecek şekilde organize edilme çabasının eseridir.

Bomontiada’nın restorasyon sonrasındaki durumunu gözlemlemenin yanında, henüz restorasyon gerçekleşmeden önce mekâna dair tahayyülleri duymak ve aradan geçen on yılı aşkın zamandaki dönüşüme bakmak ilginçtir. Bomontiada içinde Avrupa’da çok popüler olan, kar yağarken içinde olduğumuz bir kış bahçesi, yağmur yağarken kütüphanesinde çalışma ya da şıpır şıpır yağmur damlası sesleriyle güzel bir yemek sahneleri hayali olarak anlatılır. Mekân ziyaretçilerine ses ve ışık efektleriyle bir

başak tarlasında yürüyormuş hissi yaratmaktan, mistik bir havada, müzik eşliğinde performansların yapıldığı sanat galerilerinden söz edilir. Bu bira fabrikası konsepti içinde dengeli ve incelikle ayarlanmış hafif bir rüzgâr esintisi eşliğinde ışık oyunları ve animasyonlarla yaratılacak bir sahne de vardır. Teknolojiye boğulmuş, Disneyland tema parkı yaratmadan insanları yormadan küçük sürprizlerle karşılayacakları bir mekân düşerler. Fakat sermayenin bu düş mekânında geçmişin gerçekliği, anlatılar, hikâyeler ve insan varlığı yani toplumsal belleğin hammaddesi eksiktir. Gösterişli mekânlar, sahneler ve şaşırtıcı şovlar vardır. Fabrikanın özneleri, üretimin hikâyesi ve oraya özgü olan değerler dışarıklık ve tali bırakılır. Bu süreçte paralel olarak restorasyon sürecinde ve öncesinde toplumsal talepler izlenir. 2003 yılında tiyatrocu Yıldız Kenter'in bu mekânda dair taleplerinden söz etmiştim. Bu talebin ihtiyaçların analizinde bir veri olarak kabul edildiği de tahmin edilebilir. Toplulukların ihtiyaçlarının karşılamak ile topluluklara kendi ihtiyaçlarını karşılayacakları yapıların sorumlulukları vermek, inisiyatif alanlara alan açmak ve desteklemek arasında kritik bir fark vardır.

Çevreye bakıyorsunuz işte bütün duayen tiyatrocuların tiyatroları, işte bir ara sokakta bir pasajın altına sıkışmış bir şekilde işte önünde fuayesi yok. İnsanların gösteriden önce performanstan önce gelip bir yerde oturup bir şeyler içebileceği bir şeyler yiyebileceği, performanstan sonra gelip oturup oyuncularla konuşabilecekleri hiçbir mekân yok. Biz İstanbul gibi 15 milyona yakın nüfusu olan bir şehirde çünkü bence gelişmiş bir şehirde. Bir şehrin gelişmişlik kriteri nedir bir altyapısına metrosuna bakarsınız bir de kişi başına düşen kültür sanat etkinlik mekânlarına bakarsınız. İstanbul 2010 kültür başkenti ama tartışılır (Bomontiada yetkili (I), 2011).

Bomonti Bira Fabrikası, işçilerin hafızasından anlatılara dönüşen, bu anlatıların toplamından daha büyük bir hikâye olarak bilinip kavrandığında, tarihi binaların doğal halinin bir dekorasyon, tarihin bir yeniden canlandırma alanı olduğu, tesis içindeki 100 yıllık kazanlar, aksamalar ve tarihi dokunun aynen korunmasıyla “bütünüyle sanayi müzesi görünümüyle” Bomonti'nin ruhunun hissedildiği bilgisi doğru değildir (Kantar, 2015, s.25). Böyle bir iddianın karşılığı emeğin öznelerine erişmekle mümkün olabilirdi ki istenildiğinde hafızanın mekâna nasıl sıçradığı (araştırmanın çıktılarında biridir) görülebilir. Sonuç olarak niyet doğrultusunda, iz sürmek amaçlandığında gerekli doneler mevcuttur:

Bizim konser alanı olarak kullandığımız bölgenin bir tenis kortu olduğunu, işte orada bahçelerinin olduğunu, kendisine kitap okumayı çok sevdiğini ve hatta o binanın çatı katında kendini gizleyip orada kendine bir alan yarattığını falan gibi böyle konuları anlattı. Çok tabii yaşça büyük 80'lerindeydi. Hatta ben ona fotoğraf sordum bahçenizde çekilmiş olan, evinizin önünde çekilmiş olan herhangi bir aile fotoğrafınız var mı? İşte var, ben beklerim falan dedi sonra bir türlü şey yapamadık, ulaşamadık kendisine galiba Etiler'de oturuyordu. Ya fotoğraf olduğunu söyledi ama ben de çok merak ettiğim için gidelim alalım falan dedim. Alamadık ondan da. Sonra o çok ilginçti (Bomontiada yetkili (III), 2023).

Konut alanlarında yaşayan yüksek orta sınıf ile mekânın uyumu, çalışan sınıfın bu alanla ilişkilmesi ve orta sınıfın varlığıyla olan kesişimselliğine dayalı olarak Bomontiada'nın sınıfsal karakteri bu alanın sahipliğiyle beraber, açık bir şekilde tanımlanır. Peki dışarıda bırakılanlar ve onların kent ve bellek hakkı için ne düşünmeliyiz? Bölgedeki üniversite öğrencileri, geçmişte burada çalışan işçiler, Halide Edip Adıvar, Okmeydanı gibi komşu mahallelerin sakinleri, semtin küçük esnafı ve küçük ölçekli sanayi işletmelerinde faaliyet gösterenlerin ekonomik gerçeklikleri paralelinde bu alandan faydalanmaya hakkı yok mudur?

Bütün bu tartıştığım kurgusal düzlem hafızanın yeniden inşasıdır. Bu inşa sürecine hafızanın restorasyonu diyemeyiz çünkü restorasyon eskiye sadakatle tutunan bir anlamı çağırır. Burada sürecin anlamlarına eşlik edecek olan, hafızaya daha uygun olan rekonstrüksiyon kavramıdır. Rekonstrüksiyon mimarlıkta bir yapının kalıntıları ve diğer belgeler ışığında eski şeklinin belirlenerek yeniden yapılması işlemi olarak tanımlanır. Tam olarak yok edilen fabrika parçaları, şekil itibarıyla önemsenen ama içi boşaltılan yaklaşım, sermaye tarafından anlatıdan koparılan emeğin öznelere ve kapı dışarı edilen üretim deneyimi rekonstrüksiyon kavramını hafıza kavramını yanına yakıştırmama neden oldu.

Hafızanın rekonstrüksiyonu yoluyla sermayenin miras ve geçmiş kurgusunu emeği dışlayarak oluşturması gören gözler ve geçmişi duyumsayan bedenler için bir başarısızlık öyküsüdür.

Kimin tarihi temsil edilmeli ve kimin tarihi paketlenip metalaştırılmalıdır? Olasılıkla ziyaretçiler, kolaylıkla özümlelenecek kısa ve anlaşılabilir bir tarihi -genel olarak kavramsallaştırıldığı gibi tarihten daha çok miras- aramaktadır. Fakat toplumsal anıların gerçekte her zaman seçici oldukları ve ziyaretçilerin varsayılan yanlış anılarını düzeltecek gerçek anıların olmadığı belirtilmelidir (Urry, 1999, s.228).

Şimdiye kadar manipüle edilen emeğin hafızasında mesken tutan deneyimi adaletli bir aktarım sürecine tabi tutmak önemlidir. Sermayenin tasarladığı hafıza; ayıklanan, kurgulanan ve yeniden üretilen içeriğiyle kendi varoluş anlatısında muhtaç olduğu kadar mirasa başvurusu açıklayıcı ve aydınlatıcı olabilir.

6.2.1.Biranın “Sihirli” Formülü

1976 yılında Türk Standartları Enstitüsü tarafından bira “arpanın çimlendirilmesi, kurutulması, kavrulmasıyla elde edilen maltın öğütülüp sıcak suyla belirli yöntemlerde işlenmesi sonucu oluşan, şerbetçi otuyla aromatize edilmesinden sonra bira mayasıyla fermente edilmiş ve dinlendirilmiş, içinde karbondioksit ve etil alkol bulunan içki” olarak tarif edilir (Standart Ekonomik ve Teknik Dergi, 1976, s.7). Bu tarife dayanarak biranın üretim yolculuğu içinde oluşma reçetesinin farklı saikler tarafından farklı şekillerde uygulanır. Bira, fabrikada üretim sürecine tanık olanlar için endüstriyel üretim sürecinin girdilerinin bileşiminden oluşan basit bir prosesken, el değiştiren sermaye söyleminin içinde gizemli ve sırlar taşıyan bir formül olarak dillendirilir. Oysa Bomonti birasının formülü Bomonti Bira Fabrikası’nda üretilen bira olarak mekânın, duyusal hafızanın, kolektif emeğin meyvesidir ve bir varlık olarak sürdürülebilseydi formüller çeşitlenebilecekken bugün olmayan bir biranın isminin sahiplendiği bir durum yaratılır. Günümüzde Bomonti birasının formülünün hikâyesi bir kimyasal süreç ya da üretim girdileri meselesi değil daha çok hafızanın ve kısmen nostaljinin alanına düşen kurgulanmış bir konudur. Bomonti birasına özel bir formülden ve ima edildiği haliyle biranın sırlarından bahsedilirken bu anlatının geçmişle ilişkiselliği ve neye hizmet ettiği dikkate değerdir. Her ne kadar Tekel Genel Müdürlüğü’nün fabrika kapanmadan önce Efes tarafından bira üretiminde kullanması için malt yaptırıldığı ve biranın “peşinde koşulacak” bir formülü olmadığı söylense de Osmanlı’dan Cumhuriyete toplumun görmeye ve içmeye alışık olduğu Bomonti birası (ve sonrasında Tekel birası) markasının (Görsel 6.15, Görsel 6.16) paha biçilemez bir piyasa değeri olduğu tartışılmazdır.

Görsel 6.15: Servet-i Fünun dergisi Bomonti reklamı¹⁶⁵, Kaynak: Kebikeç, 2020, s.260.

Görsel 6.16: T.C. Tekel İdaresi, Türk Birası etiketleri Kaynak: Kebikeç, 2020, s.72.

¹⁶⁵ İlan içeriğinde; “Yaz geldi. Hararetinizi defetmek isterseniz, mikroplu sulardan korunmak isterseniz, Bomonti birası içiniz. Rakı gibi sıhhati tahrip etmez, vücuda kuvvet verir. İspirtodan ve afyondan katiyen aridir. Halis arpa ve ömürotundan mamüldür. Bomonti Bira Fabrikası Mamulâtı. İstanbul'da evlere teslim olunur. Telefon (Beyoğlu 583) Sipariş veriniz” yazılıdır.

Bomonti birası öncelikle üretim girdileriyle şekillenir. Biranın kalitesini tesis edecek şartların en başında su gelir. Kriterlerin en mühimi suyun niteliği biranın kalitesini doğrudan etkilemesine rağmen anlatılarda öne çıkmaz. Büyük olasılıkla biranın “muhteşemliği” girdiler içinde suyun sıradan bir girdi olarak algılanmasından kaynaklanır. Su sadece üretimin niteliğini artırmaz. Yaşanan su kesintileri zaman zaman imalatın aksamasına yol açabilir. Hammadde olarak suya benzer biçimde arpa da (Orta Anadolu illeri olan Eskişehir, Kütahya ve Afyon’dan temin edilir) niteliği belirleyici girdilerdendir. Bu girdilerle meydana gelen bira yıllar içinde halkın damak tadıyla örtüşen bir lezzete sahip olur. Bu konuda farklı denemeler hüsrarla sonuçlanır. Örneğin, halkın alıştığı hafif alkollü biranın alkol derecesini artırma denemesi halkın birayı acı bulmasıyla başarısızlıkla noktanır (Taşan, 1958b). Sonuç olarak bira üretimindeki az sayıda girdinin niteliğiyle şekillenen Bomonti birasında bir “sihir” varsa tarihsel ve toplumsal bağlamı içinde fabrikanın yer seçiminden su, arpa, hublon gibi üretime girdi olan maddelerin niteliğine kadar geniş bir uzamdan kaynaklanır.

Bir şeyin üretimi için harcanan uzun zaman ve o şeyin üretiminin karmaşıklığı, üretimin hızı veya yalınlığı kadar o şeyin değerine değer katabilir. Şeylerin kendisi önemli olabilir; bu şeyler genellikle zaman içinde başka şeylere ve sosyal ilişkilere dönüştürülebilir olduğundan şeylerin biricikliği ve yerlerinin doldurulamazlığı önde gelen değişkenler olabilirler (Tilley, 2021, s.263).

Bomonti adı 1999 yılında alkollü ve alkolsüz bira ürünlerine verilmek üzere, Anadolu Efes Biracılık ve Malt Sanayi Anonim Şirketi tarafından ilk kez tescil ettirilir. Bomonti adıyla üretilen ve bira dışındaki yiyecek, içecek ürünleriyle bunların satıldığı mekânların isimlerine dair tescil işlemleriye, 2000’li yıllar boyunca yine aynı şirket tarafından yaptırılır. 2010 yılında üretime devam eder, 2012 Bomonti filtresiz üretilmeye başlanır, 2016 red ale çeşidiyle İngiliz kızıl bira üretilir, 2018 Bomonti Black tanıtılır ve aynı yıl içinde Bomonti ana ürünü Bomonti Fabrika ismiyle değiştirilir¹⁶⁶.

2010 yılında Tekel birasının 120. yılı sloganıyla bir tanıtım filmi yayınlanır. Anadolu Efes grubunun ismini satın aldığı Tekel birasının Müşfik Kenter’in seslendirmesiyle

¹⁶⁶ Deniz Müzesi’nde 2018 yılında gerçekleştirilen Bomonti “Kendine Has” isimli sergi metninde yer alan bilgilerden faydalandım.

konuşturulduğu reklam videosunun altında yapılan yorumlarda 1977 yılı ile 1998 yılları arasında Tekel’in reklam bölümü, tasarım atölyesinde bir grafik tasarımcının “böyle bir reklam filmini hiç hatırlamadığı” şeklindeki yorumuyla başlayan “gerçek Tekel Birası” arayışı göze çarpar (ArtN Pars, 2012).

Bomonti birası, fabrikanın Tekel’e devriyle Tekel birası olarak adlandırılarak şişelenir. 1991 yılında Bomonti Bira Fabrikası’nda üretim durdurulur, 2005 yılında ise Tekel’in Mey İçki’ye geçişiyle birlikte rafa kaldırılır. 2009 yılında Anadolu Grubu mili bira markası olan Tekel birasını satın alır. Orijinal formülü ve Ankara Ziraat Fakültesi’nden temin edilen orijinal mayası ile tüketicinin beğenisine sunulur. Biranın reçetesinin satış devriyle birlikte yazılı hale getirilmesinin çok değerli bir mirası unutulmaktan kurtaran bir hamle olduğu ilgili haberde ima edilir (Türkkan, 2010).

2008 yılında basında yer bulan başka bir haberde Türkiye’nin ilk markalarından 118 yıllık Tekel Birası’nın formülünün ustadan ustaya sözlü gelenekle aktarıldığı paylaşılır. Efes’in de sahibi olan Anadolu Grubu Tekel birasını satın alırken formülün ortadan kaldırıldığı, formülü bilen son kişinin ise Mey İçki’nin Yozgat Fabrikası Müdürü olduğu ve kendisinin günlerce uğraştıktan sonra formülü yazılı hale getirdiği söylenir. 4,5 milyon liraya satıldığı ve bu satış sayesinde yazılı formülün elde edildiği eklenir. Tekel birasını isim devrinin durdurulmasından sonra Bomonti ismiyle piyasaya sürülmeye devam eder (Cengiz, 2008)¹⁶⁷. Sonuç olarak bir yanda artık üretilmeyen Bomonti birası sonraki adıyla Tekel birası diğer yandan mitleştirilmeye çaba harcanmış biranın formülünün yeniden keşfi öyküsüyle biranın marka adı temellük edilir.

Biranın formülünden ziyade bir fabrika olarak üretim yaparken biranın iyileştirilmesi daha lezzetli hale getirilmesi yönünde çabalar dikkat çeker. Dünya çapında bira piyasasında olduğu gibi Bira Fabrikası’nda da üretimde farklı uygulamalar ve girdilerle fark yaratabilme eğilimi görülür. Saf biranın yalnızca maltlanmış arpadan yapıldığı bilgisi efsanedir ve bira üretiminde mısır, pirinç gibi maddeler de

¹⁶⁷ Bu haberin yazarı Demet Cengiz ile iletişime geçip formülü yazdığı iddia edilen kişiye ulaşma arzum maalesef sonuca ulaşamadı. Haberin yazarı Anadolu Efes’te yetkili kişiye yönlendirmesine rağmen sorularıma cevap bulamadım.

kullanılabilir (Türkkan, 2011). Bira Fabrikası'nda da pirinç unundan bira köpüğü yapılır ve dondurma külahı gibi bira üzerinde kabırır (Zeki I. (I), 2009). Fabrikada üretilen birayı etkileyen bu tür farklı girdilerin sonucunda biranın kendine özgü nitelikleri işçilerin anlatıları üzerinden değerlendirildiğinde bahsedilen bira formülünün bir efsaneye dönüştürülmesi hafızanın bir nevi manipülasyonu olarak okunabilir. Üretim ile bağı koparılmış, mirası aktarılamayan bir üretim pratiğinin sonucunda çıkan biranın bir formüle indirgenmesi olarak tezahür eden bir anlam inşası kurgusudur. “Tekel birası Bomonti birası değil. Zaten şu anda piyasada gördüğümüz Bomonti birası da burada üretilen bir bira değil. O sadece buranın o İsviçre'deki kardeşlerin başlattığı reçetelerin kullanılmasıyla oluşturulmuş olan bir bira. Burada hiçbir zaman üretilmemiş olan bira” (Bomontiada yetkili (III), 2023). Aslen bu durum sermaye için marka değerini artırma yönünde bir katkı sunarken, bira işçisinin geçmişte ürettiği biranın lezzetinin tarifini kolaylaştıran sihirli dokunuşların ima edildiği de gerçektir. İşçiler için durumu farklı kılan biranın formülünün değil lezzetinin efsaneleşmesidir. Hem kendilerinin biranın lezzetini sevmeleri hem de toplumun Bomonti birasını lezzetine karşı tezahüratıdır. Bira sosyal yaşamın yegâne eğlenceli nesnesi olarak merkezileştikçe, bira üretimindeki sırların ya da gizemlerin hafızada altı çizilir. Fabrika çalışanlarının varlıklarını eşsiz kılan etkiler yaratacak bir işlev görür. Örneğin Mösyö Beck, kimseyi sokmadığı gizli odasında bulunan bira mayasının sırrını kimseye vermez (Fırat, 2021, s.30).

Bomonti birası. Mösyö Bomonti birayı imâlâthanesinde fiçılar, ucu küçük pirinç musluklu fiçıları Bizans'a gönderir ki yabancılar bile “**mest**”! Double 100 para, tek 60 para. Kesesine güvenen buyursun çünkü bir içen bir daha içiyor. Kısası, bugünün tezgâh altından lastik hortumla terkos takviyeli “**süper lüks birahane**” mamulâtına hiç mi hiç benzemiyor balon bardakla içilen Bomonti birası...¹⁶⁸

Bomonti birası başka biralara benzemez. Kendine özgü varlığıyla bu şişenin içi, insana, mekâna, zamana dolayısıyla mirasın içinde yuvalanan her türlü bilgi ve deneyim sayesinde lezzetle dolar.

¹⁶⁸ Jak Deleon, Vakt-i Kerahet Geline, s:4, Arşiv kayıt numarası: 001502458006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

6.2.2.Fabrikaya Dışarıdan Bakışlar

Fabrikaya dışarıdan bakanlar kimler? Semt sakinleri, mahalle esnafı, Bira Fabrikası'nda bizzat çalışmış olanlar ve çalışanların yakınları, Bomontiada'da çalışan yeni nesil bira işçileri olarak adlandırdığım hizmet çalışanları, entelektüel ve kültürel meraklarla fabrikaya ilgi duyanlar, yazarlar, gazeteciler ya da araştırmacılar fabrikaya dışarıdan bir bakışla gözlemleyen öznelere. Eski bir fabrika mekânı geçmişine tanık olduğu için duygusal bağ kuran ya da kuramayan insanlara nasıl görünür ve ne düşündürür? Mekânsal ve duygusal anlamları kapsayarak dış dünyadan fabrikaya yönelen bakışın öznelere bu mekâna özgü sorulara verdikleri cevaplar çeşitli ve merak uyandırıcıdır. Bomonti Bira Fabrikası nasıl bir yer olarak korunmalıydı? Fabrikanın kapısına kilit vurulduktan sonra fabrikanın geçmişine tanık olanlar geri döndüklerinde bu mekânı nasıl bulmaları gerekirdi? Emeğin öznelere burada nasıl karşılanmalıydı? Fabrika çalışanları üretim mekânlarına dair gelecek tahayyüllerini nasıl şekillendirdiler ve şimdi fabrikanın Bomontiada halini nasıl anlamlandırıyorlar ve kavlıyorlar? Fabrika mekânının dönüşümü, üretimin kaybı, emekçiden emekliye dönüşmesine rağmen hayatta edilgen roller üstlenmeyen bira işçileri eskiden var olan fabrikanın içinden dış dünyayı görebilen bakışın öznelere. Bugün Bomontiada çoğunlukla gençlerin tercih ettiği bir mekân olarak tasvir edilirken eski halinin akıllarda yer eden nitelikleri şöyle vurgulanır.

Bomontiada evime çok yakın olduğu halde bu ikinci gidişim. İlki geceydi ve bir oyun izlemiştim. Girerken etrafa ancak şöyle bir göz atabilmişim, cıvıl cıvıldı, belli ki gençler pek rağbet ediyorlar. Bu kez gidişim gündüzdü, epeyce inceledim sağı solu, az daha gümbürtüye gidecek olan eski kuleli bina, nostaljik tuğlalı duvarlar canavar gibi tepeden bakan çirkin gökdelenler arasında oyuncak gibi kalıyorlardı. Cız etti içim (Berberyan, 2021).

Artık işçi sınıfı için içkinin uzak bir hayale dönüştüğünü belirten Pakrat Estukyan, Bomontiada'ya dair tespitlerini şöyle aktarır:

(bira)... artık işçi sınıfının ulaşamayacağı kadar uzak bir hayale dönüştü. Tekel idaresinin tasfiyesi sonunda Bomonti Bira Fabrikası önce kapatıldı, ardından da bahçenin bulunduğu alan yabancı kahve zincirleri tarafından elitleştirildi. Alkollü içkiler henüz bu denli şeytanlaştırılmadan önce, içki denen şey, üretim maliyetinin üzerine eklenen makul bir kâr oranıyla sunulurdu tüketiciye. Şimdi ise maliyetinin katbekat üzerinde bir vergi tarifesıyla adeta ulaşılmaz kılınıyor (Estukyan, 2023).

Geçmişte Bomonti Bira Fabrikası üzerine hukuksuzlukları takip eden Avukat Can Atalay Bomontiada kompleksi içerisine yerleşen Babylon'un sahiplerine sorar:

Babylon'un sermayedarlarına şeyi sormak isterim nice olacak Babylon'un oradaki hali. Bu kadar kolay Asmalımescit'ten gidip bu kadar kolay bir AVM'nin içerisine ve endüstri mirasının tarumar edilmesine ortak olarak gittiniz şimdi karşınıza böyle bir fonksiyon geliyor ve tümüyle hukuka aykırı olarak ne olacak? Bu Türkiye kapitalizminin büyük çaresizliği benim görebildiğim kadarıyla (Özgül, 2020).

Kuşaklararası farklılıklar, fabrikanın geçmişte işçi sınıfının mekânından kentsel dönüşüm dinamikleriyle "elitleştirilen" bir mekâna dönüşmesi, kapitalizmin büyük çaresizliği olarak anılan bir "tüketim mekânı" gibi yönleri öne çıkar. Bomontiada'yı sermayenin mekânı olarak neoliberalizm ve kültür endüstrisi ekseninde dönüşen endüstriyel miras mekân niteliğiyle ele alan araştırmacı tespitini özetler:

Bomontiada hepimizin değil, belirli bir hayat tarzına sahip olan ya da bu hayat tarzını satın alabilecek insanların mekânı. Güvenlikten geçerek girebildiğimiz, sermayenin izin verdiği şekilde ve ölçüde kullanabildiğimiz, tüketmeden ancak çok sınırlı bir şekilde var olabildiğimiz, en amiyane tabirle, paramız yoksa gerçekten ve sadece "nefes" alabileceğimiz bir mekân. Yani herkes için yaratılan kurtarılmış bir bölge değil sermayenin ekonomik ve kültürel sermayesini yükselten bir piyasa mekânı (Avcı, 2019b).

Fabrikaya dış dünyadan bakanlarla ile içeriden bakanlar arasında derin farklılıklar vardır. Fabrikaya içeriden bakan bira işçileri duygusal tonu yüksek ve detaycı bir bakışa sahiptir. Dış dünyadan fabrikaya yönelen bakışlar ise soğukkanlı bir şekilde kadrajlanmış makro bir fotoğrafa bakar.

Bomontiada'nın eskiden olduğu gibi herkesin olamayışı sıklıkla vurgulanan noktaların başında gelir. Miras, toplumsallaştırılınca anlam kazanan bizzat özneler ve kurumlar eliyle sahiplenildiğinde paylaşılan ve yaygınlaştırılabilen politik potansiyeli de olan bir kavramdır. Kültürü muhafazakâr değerlerle savunanların kavramın anlamına tezat bir şekilde yıkıcı ve dönüştürücü yönelimler içinde olduğu gözlemlenir. Bu minvalde mirasın içsel bütünlüğü, toplumsal anlamları, kamusal katkıları ya da emek bağlamının göz ardı edildiği koşullar meydana gelir. Örneğin mirası mümkün kılan fabrikanın kurucularından Walter Bomonti'nin dördüncü kuşak torunları olan Christoph Schreib ve kardeşi Bettina Schmelzer Bomontiada'ya dair görüşlerini şu ifadelerle paylaşır:

(...) Gerçekten büyüleyici bir şehir. Bomonti Bira Fabrikası'nın güzel bir şekilde restore edilmesi ve insanların vakit geçirmekten büyük keyif aldığı bir lokasyon haline gelmesi bizi çok mutlu etti. Bu tarihin küçük bir parçası olmaktan gurur duyduk. Umarız Bomonti bölgesi gelişmeye ve güzelleşmeye devam eder (İzci, 2019).

Fabrikaya bugün dışarıdan bakanlar arasındaki eski fabrika çalışanları ise konunun farklı yönlerine eğilirler. Fabrika ile özdeşleşen bira bahçesi vb. bileşenler kültürel olarak korunmaya değer görülenlerin şekillendirdiği bakışlar temelde çalışma kültürü, miras vb. değerlere odaklanır. Fabrikanın üretimini sürdürmesi neredeyse her fabrika çalışanının ortaklaştığı ve hayalini kurduğu bir arzu olarak benimsenir ve dillendirilir.

Orası en azından o mimari güzelliğin içinde Bomontiada falan şu bu bir şeyler yaptılar. Orası gene imalat yapmalıydı. Yine o bahçe bira bahçesi olarak düzenlenmeliydi ve eski havayı yaşatmak zaman zamanda konserler monserler bazı etkinlikler yapılmalıydı. Orası hem birasıyla hem de ortamıyla yaşatılmalıydı. Onun için üzüldüm (Erol Y., 2020).

Dile getirilen ve paylaşılan üzüntü nostaljik bir bakışın meyvesi olsa da gerçekçidir. Fabrika ile ilişkisi sonlandıktan sonra fabrikanın semtine dahi bir daha uğramadığını belirtenlerin çokluğu toplumsal hafızada bir fenomen olarak kendini gösterir. Karşılaşacakları “şeye” karşı yaşayacakları üzüntüye dair tereddütsüz ve emindirler. O semte ya da fabrikaya gitmemek neredeyse gurur verici bir reddediş olarak sahiplenilir. Orada bulmayı bekledikleri şeylerin, geçmiş çalışma hayatının gerçeğinden ve temsilinden uzak bir şekilde kurgulanmış olacağı düşüncesini taşıyarak uzak durmayı ve uzaktan bakmayı tercih ederler.

Bakmak bile istemiyorum. 15 gün kadar önce şeye gittim. Pandemiden sonra açıldı diye hemen yakınında bit pazarı var köşede. Oradan aşağıya gitmedim. Emin ol gitmedim. Yani görmek, bakmak bir şey yaşamak istemiyorum. Üzüleceğimi tahmin ediyorum. En son yangında, ne kadar neresi yandı emin ol bilmiyorum. Hani gördüm sizin gönderdiğiniz haberlerde gördüm ama kafamda tasavvur etmiyorum. Ne kadarı yandı, niye yandı, niye Diyanet Vakfı'na devredildi? bunları bilmiyorum (Atilla A., 2020).

Nadiren olmakla birlikte fabrikayı kırılğan bir deneyim olmaktan kurtaran ikisi de fabrika çalışanı olan çiftin Bomontiada ziyaretlerine dair gözlemleri ise şöyledir:

Bomontiada kapatılmış ve satılmış bir yer. Çok yazık tabi, keşke satılmasaydı. Keşke çalışmış olsaydı. İşçilerle dolu olsaydı. Gerçekten fabrika olunca insanların yaşam düzeyleri de farklı oluyor. Biz Sefa Bey ile bir süre önce Bomontiada'da bir konsere gittik. Sertap Erener'in konseriydi. Gençlere özgür bir mekândı. İçeriye girdiğimizde herkes ayaktaydı ve

oturacak yer yoktu. Biz eski konserler gibi koltuk düzeninde oturacağımızı sandık. Kokteyl masasına dayanarak hem konseri izledik hem de gençlerle vakit geçirdik. Konser çıkışında fabrikayı dolaşalım dedik (Sabahat A., 2023).

Bununla birlikte yukarıdaki anlatılarda olduğu gibi üretimin sürdürülmesine dair beklentiler ideal bir koruma yöntemi olarak tasvir edilir. Fabrikaya dair kaybın önem derecesine göre sıralamasını yapmayı denersek en öncelikli olarak fabrikanın üretim vasfını kaybetmesi başta gelir. Ardından mekânın, teçhizatların, yapıların yeteri ölçüde korunamamış olması, bir müze/arşiv bulunmaması, sonrasında artık böyle bir çalışma kültürünün yok olması ve son olarak kamusal niteliklerin kaybedilmesi sayılabilir. Tüketim mekânına dönüşmesi eleştirisinden daha çok bira üretim tesisi fonksiyonunu taşıyacak şekilde kamu fabrikası niteliğini de kaybetme pahasına üretimin kalıcı olarak korunmasının savunusuna da örnek verilebilir.

Bugün Avrupa'da bizim biliyorsun Bira Fabrikası, 300 senelik bir fabrika. Bomonti kardeşlerin zamanında yapılmış. Bunlar döneminden gelen bir fabrika. Yani böyle fabrikalar Almanya'da senede 100 bin şişe üretseler veya 100 şişe üretseler gene kapatılmaz ama bizde kapatıldı bilemiyorum artık onun nedenini (...) Çok üzülüyorum. İnanın ki oradan arabamla geçerken bütün hatıralarım gözümün önüne geliyor üzülüyorum. Neden üzülüyorum? Orası özelleşme olmadı yani özel sektöre satılmadı, kapandı. Keşke özelleşseydi, keşke özelleşseydi insanlar çalışsaydı orada ekmek paralarını kazansalardı olay bu yani başka bizim şeyimiz yok (Hurşit B., 2022).

Babası bira işçisi olan bir anlatıcı çocukluğunda gördüğü fabrika ile halihazırdaki fabrika arasında tanınamayacak denli büyük değişiklikler olduğunu anlatır.

Oraya giriyorduk bir parke taşlar vardı o avlunun içerisinde. Mekânı çok iyi hatırlamıyorum yani kapıları mapıları çok iyi hatırlamıyorum. Şu anda onunla ilişkili bir hali yok. Orada başka bir şey var orada daha modernize edilmiş bir şeyler var, mekânlar var. Ben hatta içine girdiğimde bölümleri bulmaya çalıştım ama neresi neresidir diye bulamadım. Çok karışmış biraz. Acaba burası orası mı, burası şu depo muydu? Keşfetmeye çalıştım ama çok şey yapamadım. Bir iki noktayı hatırlar gibi olsam da çok çıkaramadım yani (Erdal Ç., 2020).

Bira işçileri fabrikayı geride bıraktıktan sonra fabrika mekânının bütünü, olduğu haliyle korunsun da hafıza saraylarında yarattıkları zamanlar arasında sıçrayan hareketlerle oluşan kolajın tamamını bulamayacakları bir alan olduğunu da kabullenmek gerekir. Hayatların sığdırıldığı hafızalar anımsanmak isteyen “güzel” “iyi” ve “değerli” şeylerden oluşan yarayışlı olan kısımlarını içeren bir zip dosyasına benzetilebilir. Bu kaybın tasvir edildiği şekilde anılmasının panzehiri işçilerin

hafızasının mekânsallaşması¹⁶⁹, anımsama pratiklerinde yerini alarak haklarının teslim edilmesi ve bir diyalogun kurulması olabilirdi. Fabrika çalışanları Bomontiada'ya baktıklarında kendi varlıklarının izlerinin silindiğini ve yok sayıldıklarını hissederler. Mücadele ettikleri değerlerin hiçe sayıldığı bir zamanın duygusunu taşırlar. Bununla birlikte aradan geçen zamana rağmen fabrikanın çalışır olduğu günlerden kalma alışkanlıklarını sürdürürler.

Şimdi deseler ki o fabrika açılacak, tekrar çalışmak ister misiniz? 06:00'da kalkardım ben, tam 28 sene 06:00'da kalktım. 06:00'da kalktım. 07:00'de kart bastım. Müessese'ye gittim, Müessese'de 09:00'da iş başıydı gene ben 07:00, 07:30, 08:00'de orada olurdum. Öyle bir alışkanlık oldu, hâlâ devam ediyor bende. Sabah 06:00, 07:00 oldu mu kalkarım. Kahvaltımı yaparım. Hâlâ o fabrika tekrar kullanılacak olsa bedava çalışmaya ben namzetim. O kadar güzeldi anlayın (Hurşit B., 2022).

Araştırmanın çıktılarından biri, işçilerin fabrikayı kaybedişlerinin üzüntüsünü konuşabilir bir forma ve paylaşılabılır bir duygulanıma getirmesidir. Hatta çalışanların hissettiği hüznün zararsız bir rekabet konusudur ve aralarında muzip bir çekişmeye yol açar. Bir yuvanın kaybı duygusal olarak ortaklaşılan bir yoksunluk meselesine dönüşür, nostaljinin yapıcı ve yakınlaştıracı etkisi öznelere birbirine yaklaştırır.

Yani o dış kapıdan içeri giriyorsun. Kocaman geniş bir meydan, kapıdan giren arkadaşlarım var. İki laf ediyorsun. Bir şakalaşıyorsun gülüyorsun. O anda içeriden gelen biri çıkıyor. Hemen sarılıyorsun değil mi yahut da bir akşam doktora gitmiş oluyor. İşyerine geç kalmıştım, gelmiş oluyor, hemen onu gidiyorsun, geçmiş olsun diyorsun çünkü merak ediyorsun değil mi ondan sonra. E bir de bu arada biraz önce anlattığım şeyler aklıma geliyor. Bunların hepsi güçlü şeyler aslında. Ben bunları tecrübe edemiyorum. İsmi bunların tecrübe ama bu tecrübenin hiçbir şeye faydası yok. Çünkü bir devamlılık yok (Sefa A., 2023).

Gündelik hayat deneyiminin bilgisi günümüze uzansa da artık var olmayanlar bu fabrikaya dair anlatılarda, nostaljiyi aşan ve bugün çalışma hayatlarında mümkün olamayana işaret ederek referans oluşturur. Emeğin insani çerçevesinde yaşanan dönüşümü ve kayıpları su yüzüne çıkarır.

¹⁶⁹ Burada özellikle müzeleşmesini kastetmiyorum.

6.3. Etnografin Hayali Fabrikada Gezintisi

Devasa cam gövdeli Hilton Otel'i'nin önünde fabrikanın oyuncak gibi görünen kulesiyle biten ufka doğru yürüyorum. Arpa Suyu Sokağı'nın yol ayrımına sapmadan Silahşör Caddesi'nin başladığı noktaya doğru caddeyi takip ediyorum. Caddenin hemen girişinde, 1930'ların mekânı Kapoçi Birahanesi ve Lokanta Transval'ın reklam afişi yerinde Çağdaş Börek tabelasıyla köşe dükkân duruyor. Birahanenin akşam trafiğinin yerini sabah kahvaltısını yapmak için börek kuyruğuna giren insanlar alıyor.

Cadde yoluna girip uzakta görünen fabrikaya doğru yürüseymdim karşılaşacaklarım mahlasla yazan gazeteciden farklı olmayacaktı. Gazeteci, insanın Bomonti'de evi olduğunda bir sayfiyeye gitmenin aklının ucundan geçmeyeceğini yazar. Bomonti, sokakları, ağaçları, çiçekli bahçeleriyle mis kokular içinde cennet gibi bir yerdir. Yeni kaldırım taşları eğime uygun yapılmadığı için yağmur yağdığında suların biriktiğini ve çamur olduğunu çocuklarla sohbetinden aktarır. Fabrikaya doğru caddede ilerledikçe bakımsızlık ve pislige alışmış gözlerinin tertemiz ve muntazam bir ortam gördüğünü ve hayretle dolaştıklarını anlatır (Haber, 1937, s.3). Bu yolun hafızasında farklı zamanlarda gerçekleşen farklı kolektif yaşanan anlar ve sahneler vardır. Grevci kadınlarla birlikte beyaz eşarplarıyla 70'e yakın kadının, 8 Mart Emekçi Kadınlar gününde, dört yol ağzına İlerici Kadınlar Grevi işçilerle el ele pankartlarını astıklarını (Kadınların Sesi, 1980, s.12) Bomonti'deki yürüyüşlerini düşünüyorum. Bir başka örnek; 1913 yılında Silahşör Caddesi'nde Şişli Atölyesi ressamı için üç katlı büyük bir ahşap atölye yaptırılarak Çanakkale Savaşı'nda elde edilen başarıların anlatılabilmesi için bir film platosu kurulur. Caddenin çevresinde film platosunu anımsatacak şekilde hendekler kazılır. Askerler, top arabaları getirilerek ressamı için çalışma alanları oluşturulur (Seçkin, 2012, ss.288-289) ya da Tokatlıyan Otel'i'nden Bomonti'de İzzetpaşa Sokak 29 numaralı adrese taşınan Troçki illaki bu caddeden yürümüştür (Cumhuriyet Gazetesi, 1929).

Bomonti semtinin bir fabrikalar muhiti olduğu zamanlarda, bu sanayi bölgesinde çalışan fabrika işçilerinin sabah mesaisine yetişme telaşları ve tramvay durağından ve arka patika yollardan cep radyolarını dinleyerek hızlı adımlarla yürüyüşleri ve zihnimde canlanıyor. Caddede yürümeye devam ediyorum. Sağda Oktay Cebeci

Sokak'taki Bomonti su kulesine bakıyorum, yıllar içinde tel örgüleri giderek yükseliyor. Caddenin sol tarafında Matild Manukyan'a (Şişman, 2020)¹⁷⁰ ait olduğu söylenen sırt sırta vermiş, köhnemiş ve kapıları zincirlenmiş iki apartman duruyor. Sadık Şendil Sokağı'nın sağ köşesinde ise işçilerin eski nam-ı değer tahta bakkalının önünde bekledikleri kuyrukların yerinde sessizlik var. Caddenin karşı tarafında ise tel örgülerle çevrelenmiş büyük ve boş bir alan duruyor. Arsanın girişinde ise iri köpekleriyle beraber konteynırdaki görevli nöbet tutuyor. Yol kenarından ilerlemeye devam ediyorum. Yolu kesen sokakta bulunan Kazım Orbay Caddesi'ndeki Gürcü Katolik Kilisesi ise 1955 yılının 6-7 Eylül'üne zihnimi sürüklüyor. Mahalle sakinleri korku içinde kiliseye saldıranların seslerini duyuyor. Gayrimüslim komşuları Beyoğlu'ndaki dükkânlarının başına gelenlerden henüz habersiz. Kederli geçmiş aradan geçen zamana rağmen sızıntılarla toplumsal belleğe yeniden yükleniyor.

Feriköy Fırın Sokağı'nı geçmek artık fabrikaya varmak anlamına geliyor. Fabrikanın kulesiyle işaretlenen yol ayrımının bir tarafı Bomontiada'nın ana girişi diğer tarafı ise okul yolu olan eski bira bahçesinin bulunduğu Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin Bomonti kampüsüdür. Eski bira bahçesi, yeni okul kantininin konumlandığı yerdir. Bu alana serpiştirilmiş banklarda oturanlar, çoğunlukla esen rüzgârdan korunmaya çalışırlar. Eskiden olduğu gibi ağaçlarla çevrili olmayan bu alan rüzgâra karşı dayanıksızdır. Halka açık bir bira bahçesinden turnikeler geçilerek sadece üniversite öğrenci ve mensuplarının kullanabildiği bir kantine dönüşen bu bahçenin geçmişinde, Beyoğlu, Tarlabası, Kasımpaşa ya da Topkapı'dan gelen işçilerle ve Bomonti bira işçilerinin karşılaşma ve diyalog mekânı olduğunu bilgisi yeni kullanıcılar da yoktur. Fabrika tarafında ise, Okmeydanı, Kuştepe'den patikaları aşarak işe gelenler bugün aynı noktalardan yola çıksalar ne fabrikanın yüksek rakımını ve esintisini hissederler ne de ayakkabıları çamurlara bulanır. Çiftecevizler Caddesi ve Akar Caddesi'nin buluştuğu yerde mahalle sakinleri, kâğıt toplayıcılarının doldur boşalt yapmak için durakladıkları noktadan asfalt yolu takip ederek köpekleri için tasarlanmış özel tuvalet alanında mola verir. Yürümeyi sürdürdüğünde Bomontiada'ya varır. Doğal bir kırsal peyzaja sahip eski bostanların

¹⁷⁰ 1914 doğumlu, vergi rekortmeni genelev patroniçesi olarak tanınan Matild Manukyan'ın asıl adı Eveline Matild Chah Muradyan'dır. Babası Ermeni tenor Armenak Chah Muradyan, annesi İsviçreli balerin Salle Marguerite olan Manukyan'ın ailesi 1913 yılında Fransa'ya göç eder.

yerini, bugün yapay olarak tasarlanmış bir kentsel peyzajla süslenen Hilton Oteli'nin bahçesi alır. Birahane Sokak'tan dönünce fabrikanın ana girişine varılır.

Bomontiada'nın ana girişi anlık olarak bir fabrika kapısından giriyormuş duygusu veriyor. Girişteki x-ray cihazının başında ciddiyle kapıda duran iki güvenlik memurunu görmemle birlikte fabrikanın duygusunu kaybediyorum. Güvenlik görevlisi bantta bıraktığım eşyaları ileri geri hareket ettiriyor. Topluluk için risk oluşturmamış kanısına varınca içeri alınıyorum. Bu alana girişte değişmez bir karşılama seremonisi. Avluya açılan girişin sol köşesindeki Yapı Kredi Bankası'na ait bankamatik ilk dikkati çeken büyük nesne. Banka sponsorluk yoluyla Bomontiada isminin önüne adını yazdırabiliyor. Avluya doğru yürüyorum. Bira Fabrikası'nı düşünmenin yegâne aracı olabilecek, bira satışı yapılan Popülist isimli mekânda boş ve geniş bir piknik masasına yerleşiyorum. Bir önceki gelişimde mekânın tuvaletlerinde bulunan işçi devam cetvellerini ve çeşitli orijinal dokümanları boyum yetmediği için fotoğraflamayı bitiremediğim dokümanlarla işimi tamamlamayı umuyorum. Hafıza mekân olarak korunmamış bir fiziksel mekânın içindeki ipuçlarını fabrikada olma deneyiminin hâlâ bir parçası olup olmadığını kendime soruyorum.

Açıklık derecesi, alkol miktarı, renk, içim kıvamı vb. bilgilerle tarif edilmiş biraların yer aldığı bira menüsünü inceledikten sonra sipariş veriyorum. Menüde artık üretim yapmayan, üretim yaparak varlığını sürdürmeyen bir bira fabrikasının birası olduğu bilgisi dikkatimi çekiyor. Geçmişte üretilen biranın korunduğu yazılı. Menüde kullanılan tanıtım dili dikkatle düşününce, Bomonti ismini taşıırken içinde kendini bulamadığımız bir bira ve mekânın eski bir fabrika olduğunun sadece müşterilere sunulan altı doldurulmayan bir bilgi olduğu açık. Biramı yudumladıktan sonra elimde telefonumla tuvalete doğru ilerliyorum. Ladies ve gentlemen yazılı oklarla bölümlenmiş tuvaletlerde, 1950'ler ve 70'lere ait devam cetvellerinde fabrika çalışanlarının el yazıları ve daktilo yazılarıyla dolu orijinal belgelerin arasından geçiyorum. Evet orijinal belgelerin arasından geçerek, erkekler tuvaletine dalıyorum. Boydan boya tavana kadar sıvanmış belgeler arasında tanıdığım işçilerin isimlerini taramaya çalışıyorum. İsimler tanıdık bir duygu veriyor fakat hayatta olan işçilerin isimlerini seçemiyorum. Çiş kokan bir müzede gibiyim. Müzede ya da bir arşivde baş tacı edilebilecek bir malzemenin yakıştırıldığı yere ve nasıl konumlandırıldığına

dair içimden serzenişler yükseliyor. Boyumun yetiştiği kadar belgeleri tek tek fotoğraflamaya çalışıyorum. O sırada bir adam giriyor tuvalete. Beni görünce yanlış yere geldiğini sanıyor. Erkekler tuvaletinden çıkıyorum, kadınlar tuvaletine yöneliyorum. Onlarca belge duvarları “süslemeye” devam ediyor. Bir tur daha fotoğraflama işine dalıyorum. En azından orijinal belgeleri koymak yerine tarayıp bir yerde saklayıp, taramalarını duvara sıvayamazlar mıydı?

Bir tadın gerçeği, bir nesnenin hakikati, bir belgenin içine sığdırdığı yaşamlar, geçmişte çalışan bir öznenin hayat öyküsünü taşıyanlara dair başlıklar zihnimde gezinmeye devam ediyor. Fabrikanın çıkışında yıkılan binaların olduğu boş arazinin arkasındaki otoparkın cephesinde koca bir duvar resmi *no more lies* ibaresiyle imzalanmış devasa bir duvar resmi duruyor. Pembe bir geyik, çağlayan bir su, renkli bir orman sahnesi resmedilmiş. Emeğin yıkılan dünyası sahneden çekilmiş de arka fondaki doğanın artık başrol oynadığını düşündüren bir peyzaj. İnsan emeğinin yerle bir oluşunun ve yeni zamanın sembolü gibi görünüyor¹⁷¹. Bomontiada ziyaretleri tekrar ve tekrar avluda o pahalı tadımlık 20 cc’lik birayı içerek ve bir ritüele dönüşen tuvalet ziyaretleriyle noktalanıyor. Çünkü fabrikaya en yakın fonksiyon ve his burada. Bomontiada’nın farklı fonksiyonlarla kurgulanmış diğer mekânları ise bir şey tüketmeden serbestçe hareket etmek, performatif olarak özgür bir gezinti deneyimi yaşamaya engel bir duygu yaratıyor.

Bir etnograf olarak hayali bir fabrikada gezinti, geçmiş ile şimdi arasındaki yakınlıkları ve uçurumları keşfetmek anlamına da gelir. Araştırmacı gözüyle semtin içinden geçerek yaptığım bu yolculuk sürecinde mekânsal olarak karşı karşıya konumlanan, üniversite ve fabrika arasında mekik dokuyarak hareket etmek araştırma pratiğinin önemli bir parçası olur. Fabrikaya varan caddeyi takip ederek zaman içinde biriken görüntüler, belgeler ve anlatıcılar aracılığıyla bir deneyim denizi olarak fabrikaya yeniden ulaşabilmeyi sağlar.

6.3.1.İçilemeyen Bira Gidilemeyen Ada

Bomontiada, semtte yaşayan orta ve orta-üst gelir grubuna dahil beyaz yakalıların işten sonra uğrayabileceği erişimin kolay sağlandığı bir uğrak nokta olarak

¹⁷¹ 4-5 Kasım 2022 tarihli etnografik gözlem notları.

kurgulanır. Açılışının ilk zamanlarında daha çok kamusalılık vurgusu olan semte sağlayacağı fayda bakımından hedef kitlesinin semt sakinleri olduğu gözlemlenirken giderek kamusalılık vurgusu kaybolmuş, ücretsiz etkinlikler azaltılmış ve sınıfsal olarak tanımlı yapılan hedef kitle dışında kullanıcıların gitmekten vazgeçtiği bir mekâna dönüşmüştür. Bu değişim hedef kitle tarifiyle ilgilidir. Bomontiada sakinleri tek başına marka değerleri, duruşları ve varlıklarıyla değil, aralarındaki sinerji ve programa katkıda bulunmaları nedeniyle önemlidirler. Bu yüzden kendilerine mekân veya kiracı gözüyle bakmıyoruz ve onlara “sakin” diyoruz. Nasıl Bomonti’de ikamet edenlere Bomonti sakini diyorsak, kampüste keyifli vakit geçirmek için gelen de Bomontiada’da bulunan tüm bu ortaklar da “sakin” (Ertaş, 2016) ifadeleriyle hedef kitle tanımlanır. Bugün Bomontiada’ya mesafe olarak en yakın konumda bulunan Bomonti Bira Bahçesi’nin yerinde yükselen Mimar Sinan Güzel Sanatları Üniversitesi Bomonti kampüsünde eğitim alan yüzlerce öğrenci fabrikaya uzanan yolu kullanarak okula ulaşır. Genç neslin ihtiyaçları düşünülerek kurgulanan ve bu yönde yenilikçi hizmetler sunan Bomontiada’nın farklı sınıfsal kompozisyonlar içinde yer alan gençlerin ortak olarak kullanabileceği şekilde tasarlanmadığı ilk göze çarpan niteliğidir. Bir devlet üniversitesi olan MSGSÜ’nin öğrencilerinin çoğunluğunun alanla kuramadıkları ilişki sorgulanmaya değerdir. Bomontiada’nın MSGSÜ ile aynı semtte olmasının, öğrenciler için bir çekim merkezi olacağı ve semtin eski canlılığına kavuşacağı öngörüsü gerçek olmaz (Kantar, 2015, s.24). Öğrenciler semte canlılık getirir fakat Bomontiada için canlılık yaratacak bir mekânsal kullanımları söz konusu olamaz. Sosyal nitelikler güçlü olmakla birlikte, yeniden işlevlendirmenin kâr odaklı olduğu ve üst gelir gruplarına yönelik olduğu, yüksek fiyatların “soylulaştırma” kavramını çağrıştırdığı vurgulanır. Alt gibi sanat ve sergi alanlarının varlığı, kamusal erişilebilirlikleriyle kamu yararının unutulmadığının göstergesi sayılabilir fakat yeterli olmaz (Heinz, 2018, s.809).

Adayı gidilemeyen ve üniversite öğrencileri için birayı içilemeyen yapan koşullar ise öğrencilerin değerlendirmeleriyle açıklığa kavuşur. Modern dans bölümü birinci sınıfta okuyan üç öğrenciden biri, semte ilk gelişini anımsayarak anlatmaya başlar. İşyerleriyle dolu olan bu semte gelmeden önce burada bir bira fabrikası olduğunu bilirken fabrikaya dair başka bir bilgisi yoktur. Diğer öğrenci bu bilgiye de sahip değildir. Grubun genelindeki hâkim görüş, Bomontiada mekânının kullanıcısı olmak

ekonomik anlamda çok zorlayıcı olmasa da (çay ve kahve tükettikleri ve alkol tüketmedikleri bilgisiyle) kendilerine uygun kültür sanat etkinlikleri vb. içerik bulamadıklarıdır. Bu sebeple bir ya da iki kez ziyaret ederler. Fabrikaya dair başka herhangi bir tarihsel içerik, geçmişe dair ayrıntılı bilgi ya da referansları yoktur.

Felsefe bölümü ikinci ve dördüncü sınıfta okuyan iki öğrencinin ise Bomontiada'ya gittikleri zamanın üzerinden iki ya da üç yıl geçmiştir. Bir istisna olarak altı ay önce ücretsiz bira dağıtıldığı için uğrarlar. 33'lük biranın 90 lira¹⁷² olmasını aşırı pahalı bulduklarını aktarırlarken Bomontiada'yı “burjuvanın dibi bir yer” olarak tarif ederler. Bu sebeplerden ötürü de Bomontiada kullanabilecekleri bir yer olmaz. Fiyatları gördüklerinde orada bira içemeyeceklerini anlarlar. Taksim'e ucuz bira içmeye gitme alışkanlığı da ekonomik krizle beraber yok olur. Fabrikanın tarihine dair yine bir boşluk vardır. Fabrika yanlış bilgilerle anılır. Kuruluş tarihinin 1950'ler olduğu, mescit yapılmak üzere ek binaların Türkiye Diyanet Vakfı'na verildiği söylenir. Bira bahçesi insanların bira içmek için gittiği, piknik yaptığı büyük bir park olarak anımsanır ama görüşmeleri de gerçekleştirdiğimiz MSGSÜ Bomonti kampüsünün eski yerinde Bomonti Bira Bahçesi'nin olduğu kimse tarafından bilinmez. Uzaktan kulesini görmenin hoş bir duygu uyandırdığı, aksesuar gibi dursa da fabrikanın çevresinde bir kütle çekimi yarattığı, özgün mimarisinin değeri onu görmekten duyulan memnuniyet aktarılırken “keşke biz de girebilsek” diyerek sözler noktalanır.

İstatistik bölümü birinci sınıfta okuyan dört öğrenci ise, Bomontiada'ya merak edip bir kere giderler fakat sonrasında uğramazlar. Öğrenci oldukları ve pahalı olduğu için gidemediklerine dair ifadeler tekrar edilir. Görüşme ilerledikçe Bomontiada'nın içinde kafe, müze vb. çeşitli işlevlere sahip mekânların bulunduğunu şaşkınlıkla karşılarlar. Dışarıdan çok etkileyici bir yapı olduğu konusunda ortaklaşırlar. Bira bahçesine dair fikirleri yoktur. Görüşme yine aynı yere sürüklenir. İçki pahalılığı nedeniyle içemez ve doğaçlama hareket edemezler. İmkânları dahilinde Tekel dükkânlarından içki satın alıp sokakta oturarak sosyalleşebilirler.

¹⁷² Günümüz ekonomik koşullarında yaklaşık 3 € (Euro)'ya tekabül ediyor.

Türk Dili ve Edebiyatı bölümü ikinci sınıfta okuyan üç öğrenci ise Bomontiada'ya dair benzer tekrarları yapar. Fiyatlar yüksek olduğu için Bomontiada'ya gidemezler. Ödedikleri ücrete oranla örneğin manzarası olmadığı için beklentilerini karşılamadığını, bira fabrikası olması dışında bir bilgiye sahip olmadıklarını, Ara Güler Müzesi'nde açılan sergileri de kaçırdıklarını paylaşırlar.

Fabrikanın gölgesinde, öğrencisi olduğum üniversitenin kampüsündeki öğle teneffüsünde eskinin bira servis edilen bira bahçesinde bugün öğrenci kantini olarak kullanılan mekânda yaptığım görüşmelerde öğrenciler, farklı kelimelerle aynı cümleyi kurarak ortak bir görüşü tekrar eder. Kapı komşusu olduğu Bomontiada ile konum, işlev ve imkânlar bakımından potansiyellerine rağmen üniversite arasında ilişki ya da işbirliği kurulamaz. Bunun sebebi hem sınıfsal hem de Bomontiada için seçilen kullanıcı kitlesi tarifinin üniversite öğrencisiyle olan uyumsuzluğudur. Öğrenciler için önünden geçtikleri devasa yapı etkileyici bir şekilde sadece orada durur. Ekonomik gerekçelerle bu mekânı kullanamayanlar olarak zaman içinde mekânla ilişkilerini kaybeder, ücretsiz etkinliklere dahi katılmazlar, akıllarına gelmez. Çünkü gerçek bir bağ kurulamamıştır. Dolayısıyla Bomontiada herkesin kullanımına açık kamusal bir alan olma niteliğine haiz değildir.

Öğrenciler için yalıtılmış bir ada olan Bomontiada'nın geçmişi, kompleks bünyesindeki işletmelerin tanıtım metinlerinde bahsettikleri kadardır. Toplumsal bellek odağında bir bilgi akışının mümkün olmaması nedeniyle Bira Fabrikası'nın tarihi hakkında yüzeysel ve kısıtlı bilgiye sahip olmaları anlaşılırdır. Onların dünyasına, işçilerin hafızasındaki fabrika anlatısından neşeli birkaç aktarımla görüşmeleri bitirmek en azından fabrikaya kendi hakikatleriyle yaklaşabilecekleri ipuçlarını vermiş olur.

6.3.2.Yeni Nesil “Bira İşçisi”

Etnografik gözlemlerimin üssü Bomontiada kompleksi olmakla birlikte odaklandığım mekân, Bomonti Bira Fabrikası'na dair en çok referans verilen, aynı zamanda tuvaletinde fabrika işçilerinin çalışma saatlerinin dökümüne rastladığım Popülist¹⁷³ isimli ada içerisinde tek butik bira üretimini gerçekleştiren yerde oldu.

¹⁷³ Hafızanın Rekonstrüksiyonu bölümü daha detaylı incelenebilir.

Özellikle birayı tanıyan, seven, sunan, servis eden garsonlar sayesinde hem Bomontiada'nın genel durumu hem de bira sektörü ve fabrika yerinde boy gösteren bir çalışma mekânı olarak Popülist hakkında bilgi topladım. Bomonti Bira Fabrikası ile Bomontiada arasında cereyan eden, bu birbiri üzerine iz düşen iki farklı ortamı çalışma kültürü, üretim, işi benimseme biçimleri ve gelecek tahayyülleri arasındaki gidiş gelişlerle düşünmeye çalıştım. Devlet kapitalizmiyle faaliyet gösteren bir fabrikadan, neoliberalizmin gölgesinde kapitalist çalışma prensiplerine göre dizayn edilmiş olan bir adaya bakarken zamanın ruhunu unutmadan öznelere dinlemek etnografin yolculuğunun elzem parçasıydı.

Popülist belirttiğim gibi web sitesinde kendi tarihini Bomonti Bira Fabrikası'nın 1890'larda kuruluşuyla anlatmaya başlarken 2015 yılında Bomontiada kompleksi içinde fabrikanın mirasını devralacağı bilgisini verir. 2016 yılında, İstanbul'un nabzının Popülist'te atacağını, alışagelmışin dışında atmosferi ve "craft lezzetleri" ile kapılarını "misafirlerine" açtığını duyurur. Tanıtımında yer verdiği "tarih, yazılmaya devam ediyor, defter aynı ama sayfa temiz" sloganvari cümle, geçmiş ile nasıl ilişki kurulduğunu özetleyen sözcüklerdir. Popülist çatısı altında üretilen bira, The International Meininger's Craft Beer Awards ve Brussels Beers Challenge Awards yarışmalarında ödüller kazanan Torch Brewery tarafından üretilir. 2014 yılından bu yana 1000 kazan bira kaynattıkları, 'küçük parti üretim' prensibi doğrultusunda yılda 30'a yakın değişik türde bira ürettikleri ve her partide reçetelerini sürekli geliştirdikleri yazılır. 2021 yılında 4 uluslararası craft bira yarışması madalyası alan markanın bira uzmanı olan Philip Green'in Alman olması çalışanların vurguladığı bir bilgidir. Bu durum, Bomonti Bira Fabrikası kurulduğu andan itibaren çalışan ve ilk bira ustası Alman Mösyö Beck'i hatırlatır. Bilgi ve birikimi konusunda epeyce övgüyle anılan Philip Green Türkiye'yi temsilen aldığı ödüller sayesinde Avrupa'da üretilen birayla yarışabilir nitelikte bira üretimini gerçekleştirdiği için gurur kaynağı olarak anlatılır.

Bira kazanları kullanılarak butik bira üretilir. Mevsimsel olarak bira çeşitleri değişmesine rağmen on iki çeşit bira her mevsim satılır. Uluslararası ölçekte ödül alan bira seçenekleri sayesinde müşterilerin %90'ı bira içmek için Popülist'e gelir. Kültürde lager tipi bira tüketme alışkanlığı olmasına rağmen özellikle farklı çeşitlerde craft bira tatmak istenir. Bomontiada'da bulunan ticari mekânların her

birinin hizmet içeriği, sunum çerçevesi ve hedef kitlesi belirlenmiştir. Popülist, kompleks içinde bira içmek ve biraya eşlik edecek yiyeceklerin yenilebileceği, tek şubesi olan yegâne mekân olarak tanımlanır.

Fabrika mirasının hayaletleri arasında mekânda gezinirken yine bir yürüyüşün son noktası olarak Bomontiada'ya varıyorum. Ana girişten geçtikten sonra kapıda bir kadın, bir de erkek güvenlik görevlisi duruyor. Yüzlerindeki ifadelerden aralarındaki sohbetin konusunun şikâyet içerdiğini hissediyorum. Yavaş hareketlerle çantamı ve telefonu turnikeden geçirmek üzere bırakırken meseleyi anlıyorum. Dışarıdan gelen, adres soranların fazlalığı ve ısrarından söz ediyorlar. Yavaşça cihazdan geçen sırt çantamı yeniden omuzlanarak güvenlik görevlilerine kolaylıklar dileyip alana giriş yapıyorum. İçimdeki ses nereden başlayacağımı bilmiyor. Niyetim Bomontiada'da kendi birasını üreten tek ve en çok anılan mekânlardan birinin çalışanlarıyla konuşabilmek. Popülist'in avludaki iki kişilik masalarından birine çalışanları görebileceğim açıdan bir masa seçip oturuyorum. Müşterilere kendini “seçkin” hissettirme görevinin çalışanlara verildiği anlaşılıyor. Yüzlerinde sürekli bir gülümsemeyle çalışıyorlar. Servis yapan, sipariş alan garsonların gülümseyişlerinin altındaki yorgunluğu fark etmek zor değil, hatta yorgunlukları da gününbirlik değil hayata yayılmış bir yorgunluk duygusu veriyor. Yanakları hafif gergin, gülümseyen garson yaklaşarak “qr kodu okutup menüyü inceleyebilirsiniz” diyor. Teşekkür edip, yaka kartındaki ismini içimden tekrar ediyorum. Birkaç saniye geçtikten sonra henüz menüyü incelerken mekânın sorumlularından biri olduğunu tahmin ettiğim kişi garsonlara dönüp siparişimin alınıp alınmadığını soruyor. Sürekli olarak izlendikleri ve denetlendikleri, inisiyatiflerinin sınırlılığı göze çarpıyor. Bira fiyatlarını (20 cc'lik bira 60-70 lira¹⁷⁴ civarında) inceliyorum. Bir araştırmacı olarak saha çalışmasının ekonomik külfetini içimden düşünürken sade ve içmeyi sevdiğim türden bir lager bira söylüyorum. Burada bira içmeden gözlem yapmamın bir yolu yok. Mekânda garsonların arada dinlenmesi için herhangi bir sandalye ya da bank göremiyorum. Garsonlar en ufak bir beden hareketini ya da kıpırdanmayı takip ederek müşteriye bekletmeden arzularını yerine getirme hedefiyle hareket ediyor dolayısıyla refleksleri güçlü ve çevikler. Hava rüzgârlı, esinti giderek artıyor ama içim ürperse de hâkim

¹⁷⁴ Günümüz ekonomik koşullarında yaklaşık 2 € (Euro)'yu aşıyor.

pozisyonumu kaybetmemek için mekândaki yerimi değiştirmek istemiyorum. Benim masamdan sorumlu garson aniden yanıma yaklaşıyor ve içmeye başladığım biranın niteliklerini anlatmaya başlıyor. Etrafta kimseyle bu detayda konuştuğunu gözlemlemiyorum sanırım yalnız oturuyor olmam da iletişimi kolaylaştırıyor, konuşmaya istekli oluşumu da fark ediyor. Bira konusunda uzman olup olmadığını soruyorum. İlgim var ama sadece biraya değil diyor şarap, cin, viski. Kısık bir sesle bir araştırmacı olduğumu ve görüşme yapma isteğimi bildiriyorum ve görüşmeyi kabul ediyor. İkinci biramı da söylüyorum. Bu arada ilk içtiğim bira German style white beer kolay içimli, muz, karanfil aromalı, alkol derecesi ise %5.5 ikinci bira ise garsonun tavsiyesiyle kavrulmuş, kahve ve çikolata aromalı %5.8 alkol dereceli nitro stouttan yana kullanıyorum. Mekânın patronları ayakta müşterileri gururla izlerken hesabı istiyorum. Kredi kartıma yapılan %10 indirimden faydalanarak ayrılıyorum. Bira içerken daha önce indirimden faydalanmadığımı farkına varıyorum. Acaba hesabın yüküne göre taksit imkânı da sunuluyor mu?

Görüşme için beklerken Bomontiada'nın avlusunu kullananlara bakıyorum. Babylon önünde arada sigara içip mekânın içerisi ve dışarısı arasında çalışanların gidiş-geliş trafiği dikkatimi çekiyor. Çalışanlar, sigara içmenin mecburi bir mola olmasıyla nefes almak için tek makul zamanı kullanıyor gibi görünüyor. Avluya dikilmiş bir heykel gözüme çarpıyor. Heykelin kenarları ahşaptan yapılma oval bir formun içinde gözenekli dokusuna bakarak anlam türetmek epey zor. Bomontiada'nın ön ismi Yapı Kredi Bankası'nın maskotu olan mor parlak rengiyle yerde, elinde bir qr kodla duruyor. Babylon'un önünde her on beş dakikada bir temizlik görevlisi beliriyor. Yeni nesil iki bira işçisi olarak adlandıracağım garsonluk mesleğini¹⁷⁵ icra edenlerle mesai bitiminde oturduğumuz yeni nesil birahane Bomonti birası içerek konuşma başlıyor¹⁷⁶.

Biri beş ay, diğeri iki yıla yakın zamandır Popülist'te çalışıyor. Biri 2014 yılında sağlık sektöründen mezun olup ameliyathane hemşiresi olmasına rağmen maddi gerekçelerle yedi yıldır garsonluk yapıyor. Muhtaç olmadan ve bağımsızca hareket

¹⁷⁵ Bira garsonu olmak alkollü içecek sektöründe bira servisi konusunda uzmanlaşmış eğitilmiş bir profesyonel olarak tanımlanır. Biraya dair her türlü bilgiyi içeren üretiminden servisine, tadımından yemek eşleştirmeye kadar geniş bir yelpazede büyüyen bir meslek olarak tanımlanabilir.

¹⁷⁶ 22 Mayıs 2023 tarihli etnografik gözlem notları.

edebilmek için bu mesleği yapmaya mecbur. Anlattıklarına göre, Bomontiada kompleksi içinde çalışanların eğitim ve sağlık başta olmak üzere farklı alanlardan geliyorlar. Temizlik işçisi, güvenlik görevlisi, garson ve barista gibi görevlerde çalışanların bir kısmının eski mesleği öğretmen ya da sağlık görevlisi. Asgari ücrete yakın maaşlar alınan meslekler arasında garsonluğu cazip kılan tip yani bahşiş. Canlı para olarak nitelendirilen bahşiş, alınan asgari ücrete katkı sağlıyor. Mekâna göre %50'den %200'e kadar maaşa ek gelir yaratıyor. Buna rağmen “ama”sı var. Hastanede çalışmak garsonluk mesleğinden çok daha iyi. Garson olmak bin çeşit insanla karşılaşmak demek. Bu insanlar arasında ağza alınmayacak hakaretleri edenler de olabilir. Garsonlardan biri ameliyat hemşiresiyken sadece doktorlarla iletişim içinde olmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirir. Tuhaf bir sektörün içinde hayatta kalmaya çalıştıklarını vurgular. Garsonluk yapılacak mekânların arasında çok iyi ya da çok lanet yerlerin olabilir. Sektörün yazılı olmayan kuralları arasında konu her ne olursa olsun müdürler nezdinde garsonlar müşteriye karşı haksızdır. En çok konusu edilen mesele ise haysiyetlerini hedef alan çatışma içeren iletişimlerdir. Garson olmak aşağılanmak ve hor görülmek, hakarete uğramak, insan yerine konulmamak ve saygısızlığa uğramak gibi maruziyetler karşısında yutkunmak zorunda kalmaktır. Bu mesleğin insani olarak bir bedeli vardır:

(...) araştırmacılar müşterilerle önemli düzeyde etkileşim gerektiren işlerde, kişilerarası ilişkilerde ve duygusal olarak çok fazla çalışma ve performans göstermeleri gerektiğinde, bunun çalışanların saygınlığına özerkliğine ve benlik duygusuna yönelik maliyetleri olduğunu gözlemlemiş ve deneyimlemiştir (Smith, 2021, s.224)¹⁷⁷.

Mekânda hizmet sunulan kişilere müşteri ve misafir olarak hitap etmek arasındaki ayrım, tekrar edilen ve vurgulanan önemli bir farktır. Müşteri ismiyle hitap etmeyi ticari bir anlamı ima ettiği için tercih etmez. Hizmet sunulan kişileri ailesinden birini ağırlar gibi misafir olarak algıladığı ve öyle hitap ettiğini vurgular. Kelimeler önemlidir ve incelik ister. Bu ifadeler kar odaklı bir işletmenin sanki öyle değilmiş gibi çalışanlarına sahiplendirdiği bir dil olarak tınlar. Aldatmacası olan ama müşteriye misafirleştiren, onu aldığı hizmetten hoşnut bırakan, kibar bir dil.

¹⁷⁷ İlgili kaynak: Leidner, R. (1993). Fast food, fast talk: Service work and the routinization of everyday life. University of California Press.

Garsonlar karşılıklı memnuniyet yaratan bu dili kullanmaktan memnundur çünkü samimiyet içeren bir insan ilişkisini destekler fakat işletme için önemli olan, parasını tereddütsüz harcayan ve her ne olursa olsun kapıdan mutlu çıkarak yeniden geleceği garanti olan müşteridir. Karşılıklı hitabın diğer tarafında duran garsonların müşterilerin kendilerine hitap etme biçimlerine dair “kardeşim ya da kanka” gibi fazla “samimi” ifadeler yerine yakalarında yazan isimleriyle kendilerine hitap edilmesini umar. Kullanıcıların azımsanmayacak bir kısmı olan yabancı müşteriler hitap etmek ve teşekkür etmek konusunda daha bonkördürler. Kendisi çalışmaya başlamadan önce İstanbul’da on yıldır yaşamasına rağmen Bomontiada’ya sadece bir kez gelir. İşe alma prosedürleri müdürlerin tavsiyeleriyle gerçekleşir. Bu durum Tekel zamanındaki hemşericilik pratiklerine benzer bir davranış seti olarak okunabilir. Sektörde aşikâr olunan mevsimlik yer değiştirmeler için “sezona gitmek” ifadesi kullanılır. Tatil aylarında Muğla-Bodrum vb. yazlık yerleşimlere giderek bir süre orada çalışma faaliyeti nedeniyle işletmeler arası çalışan sirkülasyonu artar. Çalışanlar çoğunlukla geçimlik daha iyi seçenekler yaratmak üzere mekân değiştirirler. Bu sektörde çalışmanın dezavantajı ise “hayatı elinin tersiyle itmek” olarak tarif edilir. Özgür zamana düşman bir çalışma hayatı, gündelik hayatı zamansızlıkla sınar. Çalışmanın günlük ritmi sabah 11:00 ile 22:30 ya da 23:00, 16:00 ile 01:30 ya da 03:00 gibi ve arada iki saat mola olan vardiya sistemiyle gerçekleşir. Bu çalışma saatlerine göre kendine zaman ayırmak imkânsıza yakındır. Çalışanların yemek saatlerinin, müşteri yoğunluğuna göre belirlenmesi normal kabul edilir.

Garsonlara biçilen gülümseme görevi kendilerini kötü hissettikleri zamanlarda sahte bir duyguya dönüşür. Çalışma mekânına girdikleri anda gündelik hayatta başlarına gelen her türlü kötü deneyimi, huzursuzluğu ve sıkıntıyı kapının dışında bırakmaya mecburdurlar. Yaşamın doğasına aykırı bir talep kanıksanan bir beklenti olarak kabul görür. Eğreti ve sahte performatifliğiyle gülümseme görevlerinin parçasıdır.

Etnografik gözlemin odak noktası olan çalışma ortamında yazılı olmayan ve görünmeyen kurallar kolaylıkla ve zahmetsiz bir şekilde fark edilebilir. Çalışanların kurallara olan tabiiyeti kısacık bir sohbet içinde ya da gözlemlenen davranışlarda kendini gösterir. Maskeler vardır ve onların başka türlü olabilme ihtimaline dair mücadele ya da soru hedefine ulaşmadan öznesinden sekerek geri döner. Geçmişte

fabrikanın çalışma ortamına dair bilgi, mücadele birikimini kavrayışa dayanmaz, Bomontiada'nın iç mekânındaki az sayıda ize dayanarak çıkarım yapılır. O zamanlardan kalan iki bira kazanının birisi dokunulmayacak şekilde mekânda konumlandırılmış, diğeri ise camın arkasında açık restorandan görülecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu alanda hijyen sebebiyle özel kıyafetleriyle çalışan insanlar dışarıdan izlenebilir ve bu alana izinsiz kimse alınmaz. Bu kazanlar fabrika zamanına ait olmayan yeni üretilmiş kazanlardır. Garsonların anlatılarında eski ile yeni hafızada birbirine bağlanırken Bomonti Bira Fabrikası nasıl kendi birasını üretiyorsa işletmenin de bira ürettiği dillendirilir. Fabrikaya dair başka özel bir referansa rastlanmaz fabrikanın eskiliği ise özellikle vurgulanır.

Sosyal hak ve güvenceye dair yeni nesil bira işçilerinin akıllarında ilk beliren, maaşlarının ve mesai ücretlerinin zamanında ödenmesidir. Çünkü sektörde maaşını alamayan çalışanların varlığı durumlarına şükretmeleri gerektiğinin bir göstergesi olarak algılanır. Acaba Bira Fabrikası çalışanlarıyla bir karşılaşma ve deneyim aktarımı mümkün olsaydı görüşleri değişir miydi? Garsonlar, çalışma ortamlarında görev yaptıkları süre boyunca herhangi bir fabrika çalışanıyla karşılaşmadılar fakat çalışanların çocukları ve torunlarının tuvaletlerdeki çalışma saatlerini içeren dökümlerde babalarının ya da dedelerinin isimlerini merakla aradıklarına tanık oldular.

Hafızadaki boşluklar, fabrikaya dair eksik parçalar hayal etmeleri istenen sahnede daha görünür hale gelir. Birer Bira Fabrikası çalışanı olarak kendilerini hayal etmelerini istediğimde filmlerdeki gibi sırtlarında arpa ve buğday çuvallarıyla hamallık edecekleri imgesiyle eşleşir ve bu sahne onları güldürür. Bu hayali sahnenin ilginçliği aynı zamanda ilkel koşullarda bira üretimi yapılan zamanlara da bir sıçrama olmasıdır. Sanki 18. yüzyılda bir manastırda üretilen bira için hammadde taşıyan köleleri konu alan bir gravürden bahsederler. Bira Fabrikası işçilerinin hafızası, yeni nesil bira işçileri için hak mücadeleleri, kamusallık ve nice deneyim sermaye eliyle inşa edilen hafıza çerçevesinin ortasında duran boşluktur. Acaba öğle yemeklerinde bedava hak edilmiş birayı, sendika çalışmalarını, kooperatifte sunulan ayrıcalıkları, fazla mesai ücretlerinin miktarını yeterince kavramış olsalar 18. yüzyıla sıçrayarak fabrikayla ilişki kurmak zorunda kalırlar mıydı?

Yukarıda bahsi geçen çalışma koşullarının uygulandığı Popülist isimli işletmede hiyerarşik yapının belirgin bir işleyişi vardır. İşletmeye özgü çalışanların donanımlarını artırmaya yönelik eğitimler verilir. Garsonlar, komiler, yöneticiler, müdür yardımcıları, müdürler, süpervizörler... Kendini geliştirerek tırmanılacak merdivenler yükselme vaadiyle gerçeklik kazanır, özünde bir mit olan yüksek mertebelere ulaşma fikri birkaç örnekle sınırlı kalır. Kendini işine adanarak, kendini sevdiren, iyi iletişim kurarak terfi etmenin olanaklı olduğu konusunda ikna edilmişlerdir.

Görüştüğüm Popülist çalışanları bira konusunda uzmanlaşmayı düşünmez, yakın zamanda işi bırakma arzusu ve eski mesleğine dönme eğilimleri göze çarpar. Çalışanlar, mekân ile bağ kurma ve kalıcılık, mesleğini benimseme gibi fabrika çalışanlarının dünyasında var olan niteliklerden uzaktır. Var olan çalışma koşulları nedeniyle benimsenemeyen değerlerden bir başkası ise farklılıkların kucaklanması ve karşılıklı saygıdır. Bu durum, tahammül sınırını aştığını hisseden bir çalışanın anlatısında karşımıza çıkar. Bomontiada'da çalışan Bomontiada'nın sokağının köşesinde duran seyyar pilav arabasının konumlandığı kaldırımda bir Bomontiada çalışanı anlatır. Kendisi çalışma ortamından dert yanan bir temizlik görevlisidir. Molalarını Bomontiada dışında geçirmeyi tercih eder. Çalışma arkadaşlarının sözlü tacizi, kendisi hakkındaki asılsız hikâyeleri ve alaycı tavırları vardır. Bu gözlem, bir çalışanlar topluluğuna ev sahipliği eden Bomontiada'nın kendi dinamikleri içinde kültürel, etnik ve sınıfsal farklılıkların kapsanamadığı, çalışanların ayrımcılığa maruz kalabildiğinin kanıtıdır. Bu temizlik görevlisi, patronuyla hemşerilik ilişkisi sayesinde işe girebilmiş ve istifa etmek istemesine rağmen patronunun hatırı için işte kalmayı sürdürmüş, yirmi yıl sigortasız çalışan bir işçidir.

7. SONUÇ

Osmanlı döneminde endüstriyel anlamda modern tekniklerle üretim yapan ilk bira fabrikası olarak kurulan Bomonti Bira Fabrikası'nın varlığına toplumsal bellek çerçevesiyle bakmak, fabrikanın endüstriyel ve kültürel miras değerinin yanında emeğin perspektifinde uçsuz bucaksız bir bilgiyi kullanıma sokar. Bu araştırma, emeğin öznelinin dünyasındaki fabrikayı arar ve ortaya çıkan fabrika anlatısını farklı kavramlarla açıklayarak anlamlandırır. Bir miras olarak fabrikanın varlığının belirlenmesi ve işaretlenmesi, anımsatıcı bir topluluğun üyelerine dönüşen fabrikaya emek vermiş insanların zihinlerinde emeğe dair farklı tahayyüllerin ve çalışmanın kültürel değerinin toplumsal bellekle çerçevelenerek yer bulmasını amaç edinir. Çünkü geçmişin, kaybedilen ya da unutturulan deneyimi şimdi ve gelecekte yeniden hatırlatarak biçimlendirmesi fabrikanın varlığının politik potansiyellerinin de canlandırılması anlamına gelir.

Bomonti kardeşlerin kurucusu olduğu bir ailenin mirasından Türkiye Cumhuriyeti devletinin tekel üreticisi haline gelmesiyle Bomonti, bugünün kolektif hafızasında en çok öne çıkan bira fabrikasıdır (Fuhrmann, 2020, s.185). Üstelik içkinin zamanın ruhuna göre kazandığı farklı sosyopolitik anlamları görünür kılan ve kozmopolit dokusuyla Bomonti semtinin kurucusu olmasıyla nadide bir örnektir. Aynı zamanda kolektif emek ekseninde paylaşılabılır, hesaplaşılabılır ve aktarılabılır bir değer olarak fabrika, gündelik hayat dinamikleri içinde hatırlama ve unutma pratikleriyle sürekli olarak şekillenmeye devam eder. Bu süreci anlamak için resmi tarihin sunduğu bilgiyi kullanırken onun sınırlarını farkında olmak gerekir. Bunu becerebilmenin yolu ise ancak zamanlar ve mekânlar arası sıçrayışların, duygulanımların, miras, hak, mücadele, değer gibi kavramsal tartışmaları da kapsayan hayat hikâyesi anlatıları içinden çalışma kültürünün farklı yönlerine bakmak, geleneksel araştırma pratiklerini aşan ve anlam dünyamızı genişleten yöntemleri kullanmakla mümkün olur. Bu yüzden araştırmanın içeriğine ve potansiyellerine uygun araştırma yöntemlerini seçmek için emek harcadım. Sözlü tarih yöntemi, etnografik gözlem ve inceleme toplumsal belleği biçimlendiren unsurları, inşa ve öznellik çerçevesinde anlamlandırma süreçlerini görünür kılan yapısıyla araştırmaya doğrudan işlevsel bir katkı sundu. Toplumsal grupların

kendilerine özgü bilgi ve etrafında biriken aktarılmaya değer malzeme sıradan olanın kaydedilmesiyle arşive katıldı. Bir araştırmacı olarak öznelliğimi dışlamadan kendimi dinleyebilmek, ortak bir deneyim alanını mümkün kılan fabrika çalışanlarıyla bir topluluğa dönüşerek mümkün oldu. Araştırma alanının bizzat öznesine dönüşmek topluluğun içinde bir araştırmacı olarak varlık kazanmak örgütlenme ve dayanışma dinamikleriyle sarmalanmak demektir. Fabrikanın özneleriyle bir diyalogun iki tarafı olarak karşılıklı dinle(ş)mek toplumsal belleği birlikte inşa etme pratiklerini gerçekleştirmek anlamına büründü.

Fabrikanın haysiyetli bir hayatı var etmeyi sağlayan, kırılğan hayatları içeren, farklı kültür ve kimlikleri ortak yaşarlık altında buluşturan yapısını kavramanın yolu anımsayıcı topluluğun içine karışmakla mümkün oldu. Topluluk içinde kendime ait bir sesin sahibi olarak var olabilmek ise araştırma serüveninin en kritik adımlarından biriydi. Mesafeyi ayarlamak ve ortaklıklar kurmak için samimiyetle adımlar atmak gerekti. Toplulukla bağ kurmak, doğaçlama gelen verinin akışına kapılabilmek, domine etmemek, duygulanımlara yer açmak ve içgörülerini gözetmek gibi tutumlar geliştirmek önem taşıdı. Gündelik hayatın bir parçasına/uzantısına dönüşebilme olanağı sunan bir araştırma alanı ancak araştırmacının öznelliğiyle kendi tonunu yakalayabildi.

Araştırma yöntemlerinden biri olan sözlü tarih, kaydedilen hayat anlatıları aracılığıyla eriştiğim kaynaklar arasında en geniş ve zamana yayılan kaynağı oluşturdu. Özellikle fabrika çalışanlarının ömürlerinin büyük kısmını oluşturan çalışma hayatı, çalışma kültürü ve fabrikaya dair her türlü içerik kaydedilirken işçileri daha yakından tanımaya dönük kimlik ve karakter özelliklerine dair bilgi almayı ihmal etmedim. Sözlü tarihi araştırma yöntemi olarak seçme nedenlerim arasında resmi tarih alanı dışında bir alan açması, toplulukların bakış açılarını yansıtması, tarih yazımında var olma olanağı yaratması ve toplumsal hafızanın aktarımını kolaylaştırması var. Araştırmacı olarak deneyim kazandığım ve kullanmaya alışkın olduğum bir iletişim biçimi olması da gerekçelerim arasında. Sözlü tarih ile erişilen malzeme sayesinde emeğin belleğinde ortaklaşılan değerler, farklılaşan kavrayışlar, duygulanımlar ve yorumlar sentezlenebilir hale gelir. Hatırlama içeriklerinde farklılıklar ya da tutarsızlıklar gözlemlediğimde topluluğun bir araya geldiği ortamlarda tartışmaya açarak konuyu analiz etmek kolaylaşır.

Geçmişin hiyerarşik yapısı içinde belirgin olan işçi, memur ayrımı sosyo-ekonomik farklılıkların da kaynağıdır. Politika konuşma eşiği aşıldığında ise farklı görüşleri anlamlandırma biçimleri mücadele pratiklerinde kendine özgü bakışlar olarak varlık kazanır.

Toplumsal belleğin aktarım araçlarını sağlayanların başında anlatıcılar gelir. Kuşaklararası akışlar ve bağlantılar insanlar sayesinde gerçekleşir. Tekel çatısı altında Bomonti Bira Fabrikası'nın endüstriyel, kültürel ve duygusal mirasını taşıyan az sayıda bira işçisi olduğu düşünülürse araştırma süresi boyunca görüşmeciler arasında ve görüşmeciler dışında kaybettiğimiz fabrika çalışanları oldu. Kurumların mirasları kadar o kurumlara emek veren insanlar da mirasın değerli unsurlarıdır. O büyük kurumların perde arkasındaki yaşantıları deneyimle duyumsamış emeğin belleği aktarımın canlı düğüm noktalarıdır. Araştırma bu nedenle insanların hafızalarını arşivlerin konusu haline getirmeyi hedefledi. Bahsedilen biçimiyle bir hafıza mekânına dönüşmemiş olan fabrika, toplumsal bellekte varlığı süregiden sermayenin hafızayı yeniden inşa süreçleri yüzünden tarihinin vuku bulduğu mekândan uzaktadır. Mekâna küskün öznel aracılığıyla toplumla yeniden ilişkilendiğinde ise hafızasını gerçek mekânının ruhuna en yakın alanda var etme potansiyelini taşıma olanağı kazanır.

Toplumsal belleğin kuramsal zemini üzerinde yükselen araştırma sahasında, çalışanların zihinsel dünyasında fabrikayı saran sosyal çevre ve kentsel alan da vardır. Deneyim aktarım süreçleri derinleştikçe hatırlamanın dozajı da artar ve hafızanın sahası genişler. Fabrika çalışanlarının oluşturduğu çevrede deneyimlerin özellikle çevrelendiği toplumsal belleğin alanı birlikte yapılandırılır ve fabrikaya dair ortak görüşler olgunlaşır. Ortak görüşlerin başında fabrika çalışanları için fabrikanın kapatılması yanlış bir karardır. Bütün bir hayat serüvenleri içinde fabrika özümseven ve içselleştirilen bir deneyim (çocukları için ekmek kapısı) ve üretimi sürdürmesi gereken bir yapıdır. Fabrikaya özgü değerlerin yaşatılmasının gerekliliği konusunda herkes hemfikirdir. Alanın yeni halini benimsemedikleri gibi üzücü bir sonuç olarak değerlendirirler. Mücadele pratikleri (kooperatif, sendika vb.) birer bilgi ve başvuru kaynağı olarak varlığını sürdürür. Fabrikaya bağlanan bira bahçesi gibi ritüeller içeren kültürel pratikler altı çizilen toplumsal kazanımlardır. Bir devlet fabrikası olmasının avantajları, baskısız ve çalışanların kendi ritminde çalışma

olanaklarının bulunması sahiplenilir. Bu araştırmada fabrika çalışanları görünmez kılınan ve kırılgenlikle örölü deneyimlerini incelikle anlatırlar. Kendilerine özgü bir tarih yazımını destekleyerek tanıklıkları çerçevesinde geçmişin mücadele dinamiklerini bugüne taşırlar. Bunun göstergesi fabrika mirası içinde kendi varlıklarını ortaya koyma çabalarıdır. Çalışanların gözünden bir gurur kaynağı, erdem ve haysiyet meselesi olarak geçmiş kavramak görüşmecilerin tanıklıklarıyla mümkün olur ve bu içerik arşiv malzemesi olarak da korunur.

Bugün mekânın yeni hali Bomontiada, eskiden fabrikanın ve atölyelerinin bulunduğu 40 dönümlük alanı Hilton Otel'iyle paylaşırken fiziki mekânın içindeki boşluğu toplumsal bellekte gedik açarak doldurur. Semtin eskilerinin ve o bölgede çalışanların zihninde taşıdığı, fabrika çevresinde gezinirken fragmanlar halinde hücum eden çalışanlarıyla dolup taşan bir fabrika, etrafında örgütlenmiş gündelik hayat, bira bahçesini merkezine alan eğlence ve kent kültürü yanında yakın zamanda yıkılan fabrika binalarının hayaletlerle dolu yıkıntısı geçmişten yükselen sesle bugün arasında bir köprü kurar. Toplumsal belleği zamanlar ve mekânlar arası, bireyler ve topluluklar arası böylesine hareket ettiren fabrikanın kendine özgü deneyimidir. Bir fabrikanın içinde anonim bir işçinin adımlarıyla gezmek, fabrikanın sıradan bir gününü düşünmek ve bir devlet fabrikasında üretilen içki olan biranın tadını, kokusunu, kolektif emeğin ruhunu ve duygulanımlarını anlatılar aracılığıyla tahayyül edebilmek ve bu sayede yapılandırmak hafızanın kıvrımlarında hareket etmenin anahtarı olur. Bu yolla hafızayı sökün etmenin iki farklı etkisi vardır. İlki emeğin öznelinin kendi seslerini bulmasıdır. İkincisi ise sermayenin hafızayı yeniden inşa etme sürecinin zafiyetlerini ve olumsuzluklarını deşifre etmesidir. Fabrikanın hafızasının kaybedilmekten korkulan bir varlık olarak vücut bulması romantize bir yaklaşımın ötesinde yeni çalışma kültüründe insancıl ve yaşamsal olanı var etme arayışıyla ilişkilendir. Böylece geçmişe hapsolmuş bir fabrika nostaljisinden bizi kurtarır.

Bu bağlamda **Fabrikadan Biraya: Zaman, Mekân ve Miras** bölümünde araştırma alanına ilk adımları anonim bir işçinin adımlarıyla atmosferik bellekte bir gezinti yaparak atıyoruz. Bu gezinti, “insan izlerini arşivleyen güncel ve sürekli çalışan bir makineye sahip olsaydık fabrikanın atmosferik belleği neye benzerdi? sorusunun cevabını arayan bir anlatı kurar. Hafızanın doğasına uygun, zamanda sıçrayışlarla

fabrikanın atmosferini kavramak kronolojik ya da tematik bir bakıştan farklı olarak bir hayatı hayal edebilmenin köprüsü olur. Sesler, kelimeler, kokular, gürültüler, imgeler, duygular ve kavgalarla fabrikanın anlatısı yeniden kurgulanır. Görünmezleştirilen değerler fark edilir hale getirir ve bireysel hafıza parçaları toplumsal hafızayla birleşir. Fabrikaya dair tüm bu çaba belleğin yaşayan niteliğini ve hayal edilebilme kapasitesini güçlendirdiği için önemlidir. Sabit bir mekânda farklı zamanlarda anonim bir işçinin gezintisiyle yaratıcı bir betimleme kurgulanır. Hatırlama aktivitesi katalizör görevi üstlenen yenilikçi bir anımsama ve anımsatma aracına da dönüşür. Emeğin saklı belleğinde erişilen materyali farklı bir yöntemle anlatma girişimi gerçekleşir ve fabrikanın çevresine doğru tarihsel atmosferik bir gezintiyle devam eder. Fabrika yarattığı semtin varoluşunu doğrudan belirleyen bir yapıdır. Toplumsal belleğin yerleştiği/yerleştirildiği hatırlama pratiklerinin yuvası olarak anlam kazanan fiziksel mekânda birlikte hayat süren farklı etnik ve dini kimlikler, var olan üretim ilişkileriyle belirlenen toplumsal doku topografik ve kozmopolit bir mahiyet kazanır. Deneyimin mekânı olan fabrika geçmişten somut ve fiziki izler taşır. Bu izlerin ilişkilendiği semboller, göstergeler ve anlamlar bütünü zihinsel bir sürecin parçasıdır. Mekânı bellekle birlikte düşünmek farklı zamansallıklar içindeki gündelik hayat pratiklerini ve ritimlerini öykünün içine çeker. Mekânın görünmeyen ama yerleşik bazen tanıklık edenler tarafından bilinen sınırları vardır. Levantenler tarafından kurulan gayrimüslim bir yerleşme olan Bomonti’de, varlıklı kesimlerin ikamet ettiği erken dönem apartmanlaşan bölge, orta ve orta-üst sınıfa özgü kentli alışkanlıkların sergilendiği Şişli ana ulaşım arterlerine yakın alanlar, dar gelirlilerin yaşadığı 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ile Romanya üzerinden Osmanlı İmparatorluğu’na gelen göçmen ailelerin kurucusu olduğu Teneke Mahallesi (Bomonti-Feriköy), Anadolu’nun köylerinden göç ederek gelen işçi ailelerinin hayvancılık vb. işlerle de uğraşabildiği gecekondu bölgesi ya da çoğunlukla Arnavutların işlediği bostanlar mekânsal ve sınıfsal farklılıkların alanlarıdır.

Semtin kalbinde bulunan fabrika bölgesine doğru sabahları gecekondularından çıkıp patikaları aşarak işe gelenler ve akşam aynı rotadan evine gidenler fabrika ve ev arasında mekik dokunan bir yaşam sürüp gider. Kuruluşundan kapanana kadar fabrikanın varlığı semtin gündelik hayatını mekânsal, sosyal, kültürel boyutlarıyla

doğrudan etkiler. Çalışanlar, semtteki işletmeciler, esnaf, diğer fabrikaların işçileri ve semt sakinleri arasındaki etkileşim çeşitlenir. Fabrikanın bir üretim mekânı olması nedeniyle alışveriş ve takas ilişkilerinin kurulması, bira bahçesinin merkezinde olduğu eğlence ve sosyalleşme alışkanlıkları, fabrikalar arası maç yapmak gibi etkinlikler topluluk olma duygusunu pekiştiren faaliyetler olur. Grevlerde birbirine destek veren işçilerin hak mücadelesi odağında bir araya gelişleri dayanışmayı pekiştirir. Politik dönemeçlerden geçerken bayramlar, cenazeler ve kutlamalar, semti paylaşımların tarihsel kayıtları arasına öznellikleriyle nakşolurken kolektif bir semt ruhunu da biçimlendirir. Fabrikanın Bira Bahçesi ise İstanbul ölçeğinde Bomonti semtini uğrak bir yere dönüştürerek İstanbulluların Bomonti semtini de tanınmasına vesile olur. Fabrikayı semte, semti kente, kenti bira bahçesine, bira bahçesini yeniden fabrikaya bağlar. Birbirini etkileyen, dönüştüren ve toplumsal belleği köklendirerek derinleştiren ilişkiler ağı ortaya çıkar.

Fabrikanın kapatılmasıyla beraber çalışanların işyerlerini kaybettiği, artık üretimin değil tüketimin hâkim olduğu semti de bu yönüyle dönüştüren bir süreç başlar. Üretimin mekânı toplumsal belleğin sahasında var olmaya direnirken tüketimin mekânı tasavvuru hafızasızlaştırma süreçleriyle ilişkilendirilir. Fabrika odaklı semti çevresiyle tahayyül etmenin anlamı keskin bir şekilde biçim değiştirirken, ayrımı görünür kılmaya toplumsal bellek aracılık eder. Geçmişte fabrikanın etrafında varoluş bulan semtin, bugün bir tüketim mekânı olan kültür merkezi odağında yaşam buluşunun ortak yaşarlık duygusu, kent ve bellek hakkı, mekânlar ve insanların etkileşimi açısından değişen yüzü görünür hale gelir. Toplumsal bellekte var olan bilgi ve bu bilginin şimdiki zamana göre yeniden şekil almasının manipüle edilmemesi için işçilerin hafızasındaki semt deneyimi ve gelecek tahayyülü değer taşır. Toplumsal bellek sayesinde geçmişle ilişkilenecek toplumsal mekânlardan aldığımız hazzı artırır, hatalardan ders çıkarma becerimizi geliştirir, kayıplarla yüzleşmemizi sağlar ve gelecek için uzlaşma alanı açar.

Geçmişle ilişki ise fabrikayı biranın, topluluk kültürü içindeki yeri, sosyalleşmenin ve beraberliğin vazgeçilmez unsuru olarak varlığı ve halkın içkisi olması gibi yönleriyle uygarlık tarihine bağlar. Bomonti Bira Fabrikası'nın üretim maddesi çıktısı olarak birayı evrensel anlamlarıyla birlikte düşünmek ve var olduğu geniş coğrafyada tahvil olduğu anlamları düşünmeyi gerektirir. Biranın uygarlık tarihi

içindeki sarsılmaz yeri hem insan ilişkilerinde yarattığı etki yani kültürel sürekliliğe hizmet eden topluluk etkileşimi hem de tadı, kokusu ve besin değeri gibi maddesel niteliklerinden kaynaklanır. Toplayıcı topluluklar arasında kültürel bir ortaklığın inşa edilmesine katkı sunar. Fabrikada da içkinin rahatlatıcı, birleştirici, dayanışma ruhunu pekiştiren ve ortak diyalog zeminini sofralarda çoğaltan bir işlevi vardır. Fabrikada haftada bir gün bedava bira verilir, içmeyenler içenlere biralarını hediye ederler. Fabrika çalışanlarının öncelikle üreterek ilişkilendiği bira, çalışma kültürü içinde tüketerek de benimsedikleri bir içkidir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yüz yıllık serüveniyle alkollü içki etrafında oluşan eğlence kültürü toplumsal bir miras niteliği taşır. Dönemsel koşullara göre yasaklamaların ve özgürlüklerin nesnesi olarak otorite eliyle toplumsal anlamları dönüşür. Dindarlık, sekülerlik, kamusal vb. politik bağlamların konusu olur. Muhafazakâr kültür ile özgürlük fikriyle bütünleşen kolektif neşenin karşı karşıya geldiği bir arenada boy gösterir. Son yirmi yılda yasal düzenlemelerle, yasaklar ve zamlarla diğer içkiler gibi bira da lüks tüketim ürünü olur. Pahalılığı nedeniyle içkiye erişemeyenler ise sahte ve kaçak içki tüketimine başvurmaya mecbur bırakılır. Bu sebepten ölümler yaşanır, kalıcı sağlık sorunları ortaya çıkar. Biranın en eski yurtlarından biri olan yaşadığımız coğrafyada bugün ile tarihsel bir tezatlık içinde derin bir anlamsal dönüşüm vardır. Siyasi ve ekonomik koşulların gölgesinde biranın kendi tarihiyle bağının sekteye uğradığı hatta kopartıldığı açıktır. Bomonti Bira Fabrikası bu tarihsel resim içinde biranın toplumsallaştığı, sosyokültürel bir etkinlik olarak kamusallaştığı bir dönemin sembolü haline gelerek toplumsal bellekte işaretlenen bir deneyime dönüşür. Bu deneyimi mümkün kılan ise Bomonti ailesi olur. Ailenin Alman çalışan kadrosunun üretimin incelikli bilgisini taşıyan, aktaran, mirasın sac ayakları olarak insan-iş gücünü bir araya getirmesi, mimari mekân ve nesneler gibi materyal kültür unsurları ve maddi dünyanın etrafında gelişen tanıklıklar, deneyimler ve diyalog zemini sayesinde biricikleşir. Bir semtin tarihinden geniş bir coğrafyanın kültürel alışkanlıklarına uzanan bir yolculuğun öznelinin tarihte ve zihinlerde hakiki yerlerini alabilmeleri için bir hafıza kazısıyla beraber Bomonti ailesi ele alınır.

Bira İşçisinin Üretimhanesi: Müşterekler, Mekânlar ve Karşılaşmalar bölümünde fabrikanın bir üretimhane olarak fiziksel mekâna konumlanan üretimi

çevresinde gelişen oluşumlar, ortaklıklar ve dönüşümlerle ifade bulan zengin duygulanımlar konu edilir. Bu alan dayanışma pratikleri ve örgütlenme yoluyla deneyimle sarmalanmış bir birikimin çekirdeğidir. Fabrika çevresiyle ilişki içinde ve karşılaşmalardan beslenen bir çatı olarak müşterekler zemininde hayat bulan bir topluluğun da ev sahibi olur. Kapatılma, el değiştirme ve restorasyon, işletmenin açılması, tescil dışında bırakıldığı için binaların yıkılması gibi yaşanan süreçlerle birlikte fabrika geri dönüşü olmayan bir dönüşümün mekânı olması bira işçilerinin fabrikayla ilişkisini nostaljik yönden sorgulamayı gerektirir. Çünkü yaşanan kayıplar, geçmişini zamansal olarak daha da uzaklaştırır ve onu kurtarmak için nostaljiye başvurulur. Emeğin öznelere için hayat zamanının çoğunluğunda vuku bulan bir çalışma yaşamına özlem duymak romantik bir tını taşımakla birlikte nostaljiyi tersine çeviren potansiyeller vardır. Bira işçilerinin çocuklarının tanıdığı dünya, artık var olmayan bir çalışma ortamının/kültürünün bilgisi ve onlar için imkânsızlığı nostaljik bakışı politik bir potansiyele kavuşturur. Nostaljinin suretini değiştirerek işlevsel hale geldiği koşullar ise gerçekçi bir hak talebini örgütleyecek güçle ilişkilendiğinde mümkün olur. Bu minvalde eylemselliğin örgütlendiği sıcak zamanlardan biri 2019 yılında fabrika binalarının yıkımıdır. Fabrika çalışanlarının birer emekli olarak hak mücadelelerini verdikleri örgütlenmelerde ve anımsatıcı bir topluluk olarak dayanışma pratiklerini sürdürdüklerinde ya da fabrikayı anımsama dinamiklerinin topluluğu bugüne çağırان ve bağlayan şimdiyi dönüştürücü gücü devreye girdiğinde olur. Fabrikanın yüceltilen ve güzelliklerle kodlanmış dünyasına dair anlatılar doğal akışında birikirken nostaljik içeriğe şerh düşerek yaklaşmak yerine yarattığı politik imkânları ve malzemenin içinde imtina edileni ve gizil kalanı ayırt etmek için kullanmak çerçeveyi genişleten bir tercih olur.

İşçilerin geçmişi benimseme yollarını düşünürken yolumuza çıkan nostaljik ufku sermayenin fabrikayı araçsallaştırmasına aracılık etmesi söz konusudur. Ürettiği biranın geçmiştekiyle aynı bira olduğunu iddia ederek markalaştırması ve “o birayı üretiyor gibi” davranması mirasın duyusal hafızadaki varlığını zedeler. Bira eskisi gibi üretilemez çünkü duyumsama becerilerinde maharetli işçiler, şerbetçiotu ayıklamakta usta eller, fabrikanın serin mahzenleri, asırlık teçhizatı, semtin bostanlarından gelen suyu artık yoktur dolayısıyla biranın eski üretim koşulları ortadan kalkar. Fabrikada üretim koşullarını oluşturan coğrafik unsurlar, kendine

özgü dinamikler ve hafızanın çoklu girdileri bütünsel bir bakışı mecburi kılar. Biranın merkezinde olduğu ortak bir duyumsamayı birlikte inşa edenler üretimle ilgili bir sorun yaşandığında duyuşsal kavrayışlarıyla özgürleşen ve demlenen deneyime bir kaynak olarak başvurur ve onu kullanır. Çoklu hafızanın girdilerinden biri olan ve formülü olmayan bu kaynak kendi ortamından doğar. Fabrikanın kokuları bu girdilerden biridir. Bugün o kokuları hatırlamak hafıza tetikleyicisi bir işlev görür. Yıllardır açılmamış bir sandıktan dökülürcesine canlı tasvirler içinde hareket ederler. Sanayinin kendi niteliklerinden kaynaklanan çikolata (kakao), dondurma veya arpa küspesi ve ilaç gibi semte yayılan kokular arasında şerbetçiotu kokusu ve arpa küspesi kokusu Bomonti Bira Fabrikası'nı anımsatan kokuların başında gelir. Fabrikanın içinde kurulan sofralarda bira ve fıstığın vazgeçilmez kokusu hüküm sürer. Bir mekânı kokular eşliğinde düşünmek aynı zamanda kokuları duymak/hissetmek anlamına gelir. Kokuları hayal edebilmek fabrikanın anlam dünyasını şekillendirir ve zenginleştirir. Ortak bir duyumsama alanı yaratan kokular gibi fabrika ritüelleri de çalışmanın merkezindeki işçi bedenleri performansta ortaklaştırır, farklı statüleri yakınlaştırır, ayrı politik yönelimlere sahip özneleri aynı sofralarda birleştirir. Bir fabrika topluluğu olma duygusunu pekiştirir.

Devlete ait bir içki fabrikasında çalışmak içkiye erişimin kolay olduğu ve içki içmenin tolere edildiği bir ortamda çalışmak anlamına gelir. Fabrikada bira içmek çalışma hayatında sıradanın bir parçası sayılır. Dinsel gerekçeler ya da muhafazakâr tercihlerle bira içmeyenler haftada bir kez ücretsiz dağıtılan bira haklarını bira içen arkadaşlarına hediye eder. Dışlayıcı, ayrımcılık içeren ya da yargılayıcı bir tutumun geliştirilmediği, uzlaşma kültürünün ve karşılıklı saygının hâkim olduğu bir ortamdır. İçki içenler-içmeyenler, dindar-muhafazakâr tutuma ve bu doğrultuda alışkanlıklara sahip kesimin ibadetlerini gerçekleştirdikleri, içki fabrikasında çalışmanın bir çelişki olarak algılanmadığı, içkili sofraları içki içmeden paylaşmanın mümkün olduğu bir ortam söz konusudur.

Fabrika içindeki atmosferin kamusal alandaki tezahürü bira bahçesidir. Bira servisinin yapıldığı bir bahçe açma geleneği, Bomonti Bira Fabrikası ile başlar. Bira bahçelerinin İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatında yerini almasıyla Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet'in kentsel kültürünün vazgeçilmez unsuruna dönüşür. Müzikli, isteyen yemeğini yanında getirebildiği ve ailesiyle gelebildiği bira servisi yapılan,

koyu gölgeli ağaçların serinliğinde buz gibi bira içilen kamusal mekânlar olarak bira bahçeleri, toplumun her kesiminden insanı ağırlayan uğrak yerleridir. Sanatçıların ve edebiyatçıların mesken tuttuğu, fabrika işçilerinin kullanabildiği, toplumsal ilişkilerin örgütlendiği, gündelik hayat ritüellerinin parçası haline gelen, özel günlerin kutlandığı ve gezilerin düzenlendiği mekânlardır.

Bira işçileri gündelik yaşam ve çalışma odaklı, barınma ve tüketim gibi ihtiyaçlar doğrultusunda ortak pratikler geliştirirler. Fabrikada içinde az sayıda, aileden topluma uzanan geniş bir ölçekte mücadeleyle çalışmayı başarmış kadınlar ise dezavantajlı bir konumdadırlar. Fabrikada geçim yükünü sırtlanmış, ev içi görünmeyen emek süreçlerinin öznesi kadınlar santralde, muhasebede, temizlik işlerinde ya da idari görevlerde yani masa başında çalıştırılırlar. Üretimin ve imalatın yapıldığı imla bölümleri gibi atölye formundaki çalışma ortamları ya da mahzenler gibi erkeklerin bedensel olarak faaliyet gösterdiği bölümler kadınların çalışması için “uygunsuz” alanlardır. Kadınların varlıkları görünmezdir bu yüzden yokluklarını yazmak tarihin parçası kılınmaları için elzemdir.

Bir devlet fabrikası olarak Bomonti Bira Fabrikası günümüzde sahip olunmayan bir çalışma dünyasının temsili ve aynı zamanda kazanılmış hakların bir sonraki kuşağa aktarılamayışının somut örneğidir. Bütün bu üretimle şekillenen ortak pratikler etrafında örgütlenen fabrikayı oluşturan zeminde gerilimler ve çelişkiler üzerine düşünmek hafızanın gizil yönlerini ortaya çıkarır. Fabrikanın gerilimleri ve çelişkileri romantize edilmiş bir fabrika öyküsü yerine gerçekçi bir fabrika algısını ortaya çıkarmaya hizmet eder. Kamu eliyle yönetilen bir fabrika olarak belirli dönemlerde politik gerekçelerle üretim akışında gerekenden daha fazla sayıda işçi çalıştırılması olması olağan sınırların altında iş üreten ve daha az sorumluluk üstlenen bir çalışan profilini de ortaya çıkarır. Aynı zamanda bu durum boş zaman kültürünün yaratıcılıklarla dolu bir gündelik yaşam dinamiği yaratmasına yol açar. Fabrikanın sosyokültürel haklarla beraber sağladığı güvenceli bir ortam ve müşterekler perspektifinde çalışma odaklı bir yaşam alanı olarak var olabilmesinin oyun ve iş, çalışma ve hayat arasında kurulan dengeyle oluştuğunu unutmamak gerekir.

Kapatılma bölümünde 1991 yılında fabrikada üretimin durdurulmasıyla başlayan 1994 yılında ise tamamen tasviye ile noktalanın süreç incelenir. 1994 yılında 5 Nisan

Kararları yap-işlet-devret modeliyle zarar ettiği iddia edilen KİT'lerin özelleştirilmesi kapsamında kapatılacak fabrikalardan biri olan Bomonti Bira Fabrikası'nın kapısına kilit vurulur. Bir fantom ağrı olarak fabrikanın kaybıyla son bulan kapatılma travmatik bir deneyime tahvil olur. İşçiler nezdinde üzücü, hüznün verici, memleket zararına olan hatta geçmişlerini yitirdikleri neşterle atılmış bir kesik gibi algılanır. Fabrikanın yeni hali Bomontiada ise bira işçilerinin yaşadıkları hayatı yıkıntı haline getiren bir mekân olarak anlam bulur.

Tekel'in fabrikalarında özelleştirme süreçlerinin "elverişli" hale gelmesinin ardındaki gerekçelerden biri de karlılıktır. Fabrikalar kuruldukları yıllarda kent çeperlerindeyken zaman içinde yerleşimlerin büyümesiyle konum olarak kent merkezinde kalırlar ve rantsal açıdan daha karlı hale gelirler. Dolayısıyla fabrikaların kendileri kadar yerleştikleri araziler özelleştirmeyeyle çitlenir. Bomonti Bira Fabrikası için de aynı koşullar geçerlidir. Fabrikada özelleştirme kararına karşı protesto düzenleyen işçiler fabrikanın kasten zarar ettirildiğini savunurlar. Özelleştirmeye karşı kurulan komiteler aracılığıyla aileleriyle eylemlere katılırlar. "Asırlık fabrika" sloganının fabrikanın eski ve verimsiz olduğu imasının doğru olmadığını dile getirirler. Kapatılma karşısında örgütlenen direniş fabrikanın kapatılmasını engelleyecek biçimde başarıya ulaşamaz fakat fabrika topluluğu için bir kenetlenme yaratır. Bira işçileri için fabrikanın kapatılması ağır bir yenilgi duygusu olarak zamana yayılır. Sadece bir işin kaybı değil, kolektif üretime, dayanışmaya, sosyalleşmeye ev sahipliği eden, yuva görülen sahiplenilmiş ve içselleştirilmiş bir çalışma ütopyasının yitirilmesidir.

Fabrikanın anahtar tesliminin gerçekleşebilmesi için endüstriyel donanımdan, makine vb. malzemelerden "kurtulma" yani fabrikanın "temiz" olarak teslim edilmesi gerekir. Fabrika malzemesinin endüstriyel hurda kategorisinde değerlendirilmesi belirsizliklerle dolu ve kontrolsüz bir tasfiye sürecidir. Bu yolla endüstriyel miras alanlarında sanayinin taşıdığı hafızanın kaybedilmesi, teknoloji tarihi niteliğinin yok edilmesi, üretimin geçmişle ilişkisinin koparılması ve mirasın yitimi süreci tamamlanır. Sadece fabrika içinde yer alan makine aksamının değil aynı zamanda mirasın insani yönüne, çalışma hayatına, emeğe ve kamusal niteliklere dair belge teşkil edecek ve arşivlenmesi gereken verinin de hurdaya çıkması demektir.

2008 yılında Tekel’e ait bir müze kurma girişimiyle Bomonti Bira Fabrikası’ndan tezgahlar (torna, fireze vb.), motorlar, masalar, iskemleler vb. fabrika mekânından alınır. Müze koleksiyonuna dahil etmenin değerli olduğu parçalar seçilir. Tekel Müzesi için hazırlıklar son aşamasına gelmesine rağmen Kültür Bakanı’nın talimatıyla müze için kullanılacak mekânın (bugün Üsküdar Tekel Sahnesi) Opera ve Bale Müdürlüğü’ne verilir. Müze için toplanan tüm malzeme zarar görme riskine rağmen Paşabahçe’ye taşınır.

Bomonti Bira Fabrikası’ndan çıkan malzemeleri Tekel Müzesi’nin peşine düşerek aramak dağılan bir belleğin müzeleştirilemeyen varlığının serüvenidir. Bugün Üsküdar Tekel Sahnesi’nde Tekel Müzesi için biriktirilen malzemenin küçük bir kısmına erişilebilir ve belleğin dağılan parçalarının temsili sayılabilir. Çünkü kalan müze varlığı İslam Eserleri Teknoloji Müzesi’ne devredilerek malzemelerin bir kısmı Türkiye’nin dört bir yanına gönderilir. Ancak arşivde ve tarih yazımında Tekel Müzesi’ni bir araya getirmek dışında bir seçenek kalmaz. Müzeleştirme pratikleri bir “yitirileni yakalama girişimiye” aynı dönemde Tekel fabrikalarının kapatılmalarına karşı direnişler de toplumsal bellek için kritik duraklardır. Fabrikalar arasında etkileşim, iletişim, büyük bir ailenin parçası olma hissi, bir devlet çalışanı olarak sosyal güvence talepleri ve hak odaklı mücadeleyle direniş kültürü şekillenir.

Tekel direnişinin üzerinden geçen yıllardan sonra 2019 yılının eylül ayında Bomonti Bira Fabrikası’nın binalarının Türkiye Diyanet Vakfı’na devredilmesi ve sonrasında tescil dışı bırakılan binaların yıkılması başka bir dönüm noktasıdır. Mirası bir değer olarak içselleştirmesi gereken kurumların misyonlarıyla uyuşmayan karar süreçleri, koruma kurullarının birbiriyle çelişen kararlar alabilmesi, kent ve bellek hakkını sahiplenilen toplumsal muhalefetin ve sivil toplumun sorumluluk üstlenmesi çok yönlü bir tartışmayı başlatır. Toplumsal bellek açısından fabrikanın yıkımı haberlerinin II. Abdülhamid’in mirası olarak vurgusu dikkat çekicidir. II. Abdülhamid’in birbirine zıt iki farklı portresi su yüzüne çıkar. II. Abdülhamid döneminde inşa edilen bir Osmanlı mirası fabrika ile bira bahçesinde aileleriyle birlikte içki eşliğinde sofralar kurarak sosyalleşen Cumhuriyet mirası olarak “kültürel elitlerin” ve halkın uğrak yeri olan fabrika arasındaki uçurum da derinleşir. Açılan tartışmalarda belleğin sıkça yardıma çağırılması toplumsal mücadeleye dair bir ateşleme ve tetikleme etkisi taşır. Yıkımın meşruiyeti, yasal çerçevesi, bir kültür

savaşı ya da yaşam biçimi tehdidi olduğu konusunda eleştiriler ve yorumlar yapılır. Yıkımla ilgili önemli noktalardan biri dava süreci devam etmesine rağmen yıkımın gerçekleştirilmiş olmasıdır. Fiziksel mekânda ortaya çıkan yıkıntı tepesi ise toplumsal belleğe bir boşluk olarak yerleşir. Uzun yıllardır süregelen geniş bir tartışmanın suretine dönüşen yıkıntı, bir gayrimüslim yerleşkesi olan Bomonti’de “kilisenin bolluğu, caminin yokluğu” olarak durumu ifadelendiren muhafazakâr çevrenin de konusu olur. Sonuç olarak fabrikanın bütüncül varlığını olanaklı kılan arpadan biraya uzanan yolculuğu, üretim akışları, mekânsal konumlanışı gibi niteliklerini tahayyül etmemizi ve bütüncül bir bakışla kavramamızı sağlayacak bilgi yıkımla birlikte yerle yeksan edilir.

Olmayan Fabrika Bomontiada bölümünde, bir mimari ve fiziki mekân olarak artık var olmayan bir fabrikanın hafıza perspektifinde yeni aldığı biçim aracılığıyla kullanıcı toplulukla nasıl ilişki kurar ve ne tür anlamlar üretir gibi sorularla bir etnografin hayali kurulan bir fabrikadaki gezintisiyle noktalanır. Fabrika mimari bedeni içinde farklı zamanlarına tanıklık eden toplulukları kendine bağlar. Tarihi işaret ederken emeğin öznelere taşıyıcı olarak benimseyen bir varoluş kazanır. Mekândaki izleri ve o izlerin hikâyesini yeniden yazacak olan otoritenin geçmişle ilişkisi ise donuk ve stabildir. Bu hegemonik güç geçmiş ile ilgili söylemin işe yarar kısımlarını seçer, güncel politika ile yolu kesişmeyecek şekilde geçmişin tarihe hapsedilebilecek kısımlarını kullanır. Halbuki fabrikada topluluk ve mekânın iç içe geçtiği, mimari strüktür ve insanlar arasında birbirini kuran, dönüştüren ve geçmişi birlikte inşa eden özgün bir ilişki vardır. Fabrika, yaşamsal ihtiyaçlar değiştikçe sürekli olarak dönüşen bir mekândır. Üretim teknolojisi değiştikçe güncelleme yapılan, sorunlar karşısında mekânsal tahayyüllerini genişleten, yaratıcı çözümler üreten, hayvanlarla bir arada yaşayabilen, sıcak-soğuk, sessiz-gürültülü, yalnız-kalabalık mekânlar. Yemek yenebilen, uyunabilen, düşüncelere dalınabilen, konuşulabilen ve nihayetinde çalışılabilen mekânlar içerir. Fonksiyonları bizzat üretim içinde belirlenen bu mekânlar tüketim için yeniden kurgulandığında, asıl varlığını koruyamadıkları gibi ruhlarını da koruyamazlar.

Ticari beklentilerle kurgulanmış bir mimari mekân olarak Bomontiada’da tadımlık bira üretimi ve satışı yapıldığı ve herkesin girebileceği bir yarı kamusal avlusu olduğu öncelikle vurgulanır. Restorasyon sürecinde ise altı çizilen önemli

noktalardan biri malzeme olarak cam kullanımınıdır. İnşa edilecek olan otelin camla kaplı cephesi üzerine fabrikanın silüetinin yansıtacağından övgüyle bahsedilir. Otelin inşaatı bittiğinde ise iddia edilenin tersine otelin gölgesi fabrikanın üzerine düşecek kadar devasa ve ezicidir.

Restorasyon projesi için çizilen sınırların dışında kalan alan tartışmanın ihmal edilemeyecek kısmıdır. Yıkılan fabrika binaları da bu sınırların dışında bırakıldıkları için yıkılabilmişlerdir. Büyük hacimli yapılaşmaların içinde 1+1 ya da 2+1 konut birimlerinden oluşan, çoğunlukla yalnız yaşayan genç profesyonellerin evine dönmeden önce uğrayıp bir şeyler içeceği, yiyeceği ve sosyalleşeceği şekilde tasarlanan proje özgün detaylara sahiptir. Buna rağmen fabrikanın makine, teçhizat, belge vb. malzemenin yokluğundan kaynaklanan büyük bir boşluk dikkat çeker. Restorasyon sonrasında tasarım süreci ise yaratıcı kültürü besleyen bir gayrimenkul geliştirme işi olarak düşünülür ve şehrin kültür yaşam döngüsünü değiştirecek bir program hazırlanır. Bomontiada'nın avlusunda gerçekleşen konserleri ücretsiz dinlemek, işletmeler dışında yemek ya da içki satın almaya mecbur olmamak bu alanı gerçek bir kamusal mekân yapmaya yetmez. Makul fiyatlarda, biranın yanında yemek yiyebilmeyi mümkün kılan kamusallık ve sınıflar üstü niteliğiyle Bomonti Bira Bahçesi ile Bomontiada arasında bir uçurum vardır. Avluda arada bir gerçekleşen ücretsiz etkinliklerle vaat edilen kamusallık da son derecede yetersizdir. Bu sebeple Bomontiada, Bomontiada Bira Bahçesi'nden farklı olarak halkın değil üst-orta sınıfa mensup olanlar ve orta-üst düzey beyaz yakalıların uğrak noktasıdır.

Restorasyonla beraber mekânın mimari formuyla hafızanın kurgulanış biçimi eklenir. Bomontiada kompleksi adını, Beyoğlu Rum Erkek Lisesi Zoğrafyon mezunları için her yıl burada "Bomontiâda" isminde düzenlenen şenlikten alırken bugün kompleksin karşısında üniversite öğrencileri mekânı ekonomik sebeplerden ötürü kullanamaz. Üniversite öğrencileri gibi geçmişte burada çalışan işçiler, komşu mahallelerin sakinleri, semt esnafı ve küçük ölçekli sanayi işletmelerinde faaliyet gösterenlerin ekonomik gerçeklikleri de bu alandan faydalanma hakkını sağlamaz. Komplekste yer alan işletmeler sınıfsal tartışmalardan azade bir reklam konsepti ve ticari bir tanıtım dili kullanırlar. Bunun yanında işletmelerden biri olan Popülist isimli mekânın tuvaletlerinin tamamını kaplayan, nostaljik bir aksesuar olarak

kullanılan ve işçilere ait belgeler müze vitrinlerinde ya da kütüphanelerde olması gerekirken kötü kokular içinde loş ışıklarla altında sergilendiği göze çarpar.

Fabrikanın kurucuları ve Osmanlı döneminde kurulmuş olduğu bu alanın geçmişine dair paylaşılan yegâne bilgidir. Cumhuriyet dönemine, Tekel'e ait çalışma kültürüne ya da çalışanlara dair bir bilgiye rastlanmaz. Bu yeni mekân toplumsal bellekten koparılan eksiltelen, yeniden kurgulanan, sunulmaya/satılmaya hazır bir mekâna eşlik edecek şekilde organize edilen bir yapıdadır. Dolayısıyla sermayenin düş mekânında geçmişin gerçekliğini ve öznelere deneyimlerini içeren belleğin hammaddesi ayıklanmış durumdadır. Bu yüzden araştırma, fabrika ruhunu taşıyan hafızanın kaynağındaki emek sayesinde erişilen ham malzemeyi bir çıktıya dönüştürerek toplumsal belleği bu yönüyle güçlendirmeyi hedefler. Hafıza odaklı tartışmayı ise hafızanın yeniden inşası anlamıyla hafızanın rekonstrüksiyonu olarak tanımlar. Rekonstrüksiyon mimarlıkta bir yapının kalıntıları ve diğer belgeler ışığında eski şeklinin belirlenerek yeniden yapılması işlemidir. Yok edilen fabrika mekânları, atölyeler, içi boşaltılan hacimler, anlatıdan koparılan emeğin öznelere ve kapı dışarı edilen üretim deneyimi rekonstrüksiyon ve hafıza kavramını bir araya getirir. Emeğin hafızasının manipüle edilme süreçlerini kapsayan sermayenin tasarladığı hafıza muhtaç olduğu kadar mirasa başvurur. Hafızanın rekonstrüksiyonuna bir diğer örnek, biranın sihirli bir formüle sahip olduğu iddiasıdır. Fabrikada üretim sürecine tanık olanlar için bira, endüstriyel üretim sürecinin girdilerinin bileşiminden oluşan basit bir prosesken, sermayenin söylemi gizemli ve sırlar taşıyan bir formüle sahip olduğu yönündedir. Oysa Bomonti birasının formülü Bomonti Bira Fabrikası'na özgü mekânın, duysal hafızanın ve kolektif emeğin meyvesi olarak varoluşunda saklıdır.

Hafızanın yeniden inşasıyla biçimlenen mekân olarak fabrikaya dışarıdan bakanlar işçi sınıfından uzakta, hukuksuzluklarla anılan, kentsel dönüşüm dinamikleriyle elit bir tüketim mekânı olarak burayı tarif ederler. Fabrikanın eskiden içinde olan bugün ise dışarıdan bakan bira işçileri ise duygusallıkla örülü çalışma kültürü ve mirasın değerine odaklanır. Fabrikanın üretimini sürdürmesi ortak olarak hayali kurulan bir arzudur. Fabrika ile ilişkisi sonlanan bira işçilerinin çoğunluğunun fabrikanın semtine bir daha uğramadığını belirtmesi toplumsal hafızada bir fenomen olarak baş gösterir. Göreceklere karşısında yaşayacakları üzüntüye dair tereddütsüz ve emindirler. O semte ya da fabrikaya gitmemek neredeyse gurur verici bir reddediş

olarak aralarında kabul görür. Fabrikaya dair kaybın zihinlerde önem derecesine göre sıralanışı, fabrikanın üretim vasfını kaybetmesi, mekânın, teçhizatların, yapılan yeteri ölçüde korunamamış olması, bir müze/arşiv bulunmaması, sonrasında artık böyle bir çalışma kültürünün yok olması ve son olarak kamusal niteliklerin kaybedilmesidir. Bira işçileri için geride bıraktıkları fabrika elbette mekân bütünüyle korunmuş olsaydı da hafıza saraylarındaki ziplenmiş zamanın tezahürünü ya da kolajın bütünü bulamayacakları bir yerdir. Bahsedilen çalışma hayatının bugün var olma koşulları yok edildiği için bu kaybın panzehiri Bomontiada'da hafızaların mekânsallaşması yoluyla işçilerin kendi varlıklarının izlerini bulabilmeleri olabilirdi.

Fabrika çalışanları mücadele verdikleri değerlerin hiçe sayıldığı bir zamanın duygusunu taşırlarken bile fabrika zamanından kalma gündelik hayat pratiklerini sürdürürler. Bu süreçte araştırma fabrikanın kaybedilişinin üzüntüsünün konuşabilir bir forma ve paylaşılabılır bir duygulanıma getirebilmek gibi bir işlev kazanır. Kaybın ortaklaşılan bir yoksunluk meselesine dönüşmesi nostaljinin yapıcı ve yakınlaştırmacı etkisiyle öznelere birbirine yaklaştıran bir etki yaratır. Etnograf olarak hayali bir fabrikada gezinti yapmak, üst üste bindirilen farklı zamanların büyük anlatısında yürüme eylemiyle anımsama pratiğini birbirine yaklaştırır. Araştırmacı özneliğiyle biçimlenen tahayyül, fabrika işçilerinin hareketiyle sokağın ritim kazandığı, eski mekânlar içinden geçerek kurulan sahnelerle uğramak ve patikalardan yürüyerek bir performansa dönüşür. Son durak ise Bomontiada içinde gerçekleşen gözlem ve yaşanan deneyimle son bulur.

Bomontiada öğrencilerin gidemediği bir ada olur. Öğrenciler için yalıtılmış, ekonomik olarak erişilmez ve toplumsal bellek çerçevesinde bilgi akışının gerçekleşemediği bir mirastır. Bomontiada'nın güncel emekçileri ise yeni nesil bira işçileridir. Bomontiada içerisinde tek butik bira üretiminin gerçekleştirildiği işletme olan Popülist'te çalışan garsonlar birayı tanıyan, seven, sunan ve servis eden kişilerdir. Devlet kapitalizmiyle faaliyet gösteren bir fabrikadan, neoliberalizmin gölgesinde kapitalist çalışma prensiplerine göre dizayn edilmiş olan bir komplekse bakmak zamanın ruhunu unutmadan öznelere dinlemeyi gerektirir. Fabrika mirasını devraldığını iddia eden, biralarıyla ödüller kazanan, sürekli reçeteler geliştirerek bira üreten işletmede çalışma kültürü açısından aynı parlak tablo yoktur. Garsonlar müşterilere kendini "seçkin" hissettirme görevini üstlenirler, sürekli

gölümsemek zorunda oldukları ve kesintisiz izlendikleri bir ortamda görev yaparlar. Üniversitede sağlık ve eğitim gibi sektörlerde çalışacak yetkinlikleri kazansalar da bu mesleklerden aldıkları maaşlar garsonluktan kazandıklarından daha düşük olur. Çünkü aynı maaş dahi olsa garsonluk maaşı üzerine aldıkları bahşişler eklenir. Fakat mesleğin yıpratıcı yönleri (aşağılanmak, haksızlığa uğramak, uzun çalışma saatleri, ayrımcılığa uğramak vb.) nedeniyle geçinmek için bu mesleği yapmak zorunda kalsalar da eğitimini aldıkları mesleğe geri dönme planları da vardır. Bomontiada genelinde temizlik işçisi, güvenlik görevlisi, garson ve barista gibi görevlerde çalışanların bir kısmının eski mesleğinin öğretmenlik ya da sağlık personeli olduğu gözlemlenir.

Mekânda hizmet sunulan kişilere müşteri ve misafir olarak hitap etmek arasındaki ayrım, tekrar edilen bir vurguya sahiptir. Müşterinin kendisini özel hissetmesi için müşteri yerine misafir ifadesinin kullanılması büyük önem taşır. Hiyerarşik yapının alt kademesinden üst kademelere terfi yoluyla merdivenin basamaklarını tırmanmanın olanaklı olduğu söylenir. Tavsiye üzerine gerçekleşen işe alma prosedürleri fabrikadaki hemşericilik pratiklerine benzer. “Sezona gitmek” denilen mevsimlik yer değiştirmeler, tatil aylarında Muğla-Bodrum vb. yazlık yerleşimlere giderek bir süre orada çalışmak yaygındır. Bu durum işletmeler arasında bir çalışan sirkülasyonu yaratır. Ayrıca çalışanlar kendileri için daha iyi bir iş bulduklarında da yer değiştirirler.

Özet olarak Osmanlı son döneminden ekonomik kalkınma odaklı, planlı bir yaklaşımın benimsendiği Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönemine makro politikalarla belirlenen çerçevede modernleşmenin ilk hamlesi olan fabrikalar yeni bir yaşam biçimini temsil ederler. Ekonomik amaçlarının yanı sıra devlet fabrikaları sınıfsal ve kültürel olarak hegemonya inşasını gerçekleştirmeye aracılık ederler. Osmanlı’dan devralınan ya da Cumhuriyet döneminde kurulan ve işleyen fabrikalar şimdinin endüstriyel ve kültürel miras alanları olarak toplumsal belleği taşıyan öznelerinden uzaklaşırken mülksüzleştirme ağları içerisine dahil olurlar. İşleyişleri kapsayıcılık ve katılımcı demokrasi pratikleri açısından tartışılır. Geçmiş ile bugünün çalışma kültürü arasındaki bağlantı kesilir ve emeğin özneleri bu süreçte miras alanlarının yeni saikleriyle ilişkilenebilir ve görünmez hale gelir. Sonuçta bir kent

hakkı olarak geçmişin üretim mekânlarını anlama ve algılama biçimlerimiz zedelenir.

Kapitalist bir sistemde neoliberal politikalarla çalışma kültürünü dönüştüren, sınıfsal gerilimler ya da çatışmalar yaratan bugünün sermaye birikim süreçlerine tanık olurken miras değerinin ve mekânsal dönüşümün politik okuması ve rantla ilişkisi hafızaların yeniden inşası süreçleriyle gerçekleşir. Endüstriyel miras alanlarında emeğin belleğinde yer eden deneyimlerin içinde var edilen insani, sosyal, kültürel ve yaşamsal öğelerin emek tarihinde karşılık buldukları anlamlar değerli olmasının yanı sıra toplumsal belleğin vazgeçilmez parçalarıdır.

Araştırma hattında kısa bir yolculuk eşliğinde fabrikaya dair son cümlelerimi yazmak isterim. Osmanlı'nın son döneminde açılmış bir içki fabrikası olan, sermaye sahibi Bomonti ailesinin iştirakiyle kurulan bira fabrikası endüstriyel ve kültürel miras değeriyle toplumsal bellekte hak ettiği yeri alması gereken bir varlığa sahiptir. O yer, içinden geçtiği tüm zamanların deneyimini ve emeğin belleğini taşımasıyla mümkün olabilir. Fabrika, üretime başladıktan sonra yıllar içinde Alman işçilerin deneyimlerini aktardıkları bir okula dönüşür. Fabrika ortamında gerçekleşen usta, kalfa, işçi üçgeninde kurulan ilişkiler, deneyim aktarımı ve onun etrafında biçimlenen mekân büyük bir aile olma duygusunu üreten, öğretici bir yaşam alanıdır. Lojmanları, depoları, mahzeni, tüketim ve yapı kooperatifleri, spor kulübü, atölyeleri, çalışma mekânları ve bir buluşma alanı olarak fabrika avlusu her dönemin ruhuna uygun olarak yeniden ve yeniden düzenlenir, ihtiyaçlara göre dönüştürülür. Mimari miras değeri yanında sosyokültürel açıdan gündelik hayat pratikleri de dikkat çeker. Örneğin bir çalışanın emeklilik vakti geldiğinde fabrikada geçirdiği son gün organize edilen jübile, özel gün ve kutlamalar içinde en heybetlisidir. Bu günler, fabrika yemekhanesinde ya da bira bahçesinde kutlanan, işçinin yakın arkadaşları tarafından tertiplenen coşkulu vedalardır. Mezelerle beraber içkili bir sofraya kurulur ve çalışma hayatlarını taçlandırarak, birbirilerini güzel hatırlayacakları bir armağan verilir. Jübileler, işçilerin kendi aralarında geleneksel hale getirdiği, zaman içinde anlam kazanmış bir ritüeldir. Bunun yanında fabrika, çalışanlar için zamanlarının büyük bölümünü geçirdikleri bir ev/yuva, çalışanların çocukları ve aileleri için günlük birer karşılama, vedalaşma alanı ve ziyaret mekânı olur. Bir toplumsal mekân olarak bira bahçesi ise kültürel alanda bira içme geleneğini ve ritüelleri pekiştirir,

toplumsal belleğin başat bir ögesine dönüşür. Fabrika, kapanma kararı alındığında bir mücadele ve örgütlenme mekânı olmaya aday olur. Kapısına kilit vurulduktan sonra metruk, terk edilmiş, içinde var olan malzemenin büyük bir kısmının dağıtıldığı ya da hurdaya çıkarıldığı bir süreçten geçer.

Otel-konferans turizmi işleviyle, bir kültür-sanat ve eğlence mekânı olarak restorasyonu gerçekleştirildiğinde ve kullanıma açıldığında ise orta ve üst orta sınıf için popüler bir mekân, önceki sahiplerinin yani emeğin belleğini taşıyan öznelere kaybedildiği ve görünmezleştirildiği bir alan olur. Emek, sermayenin hafızayı yeniden inşası yoluyla toplumsal tarihten ve bellekten soyutlanır. Fabrikanın kulesi eski bira fabrikasının yegâne işareti olarak algılanırken, fabrika varlık sebebi olan üretimden uzaklaştırılmış bir mekâna dönüşür. Avlusuna girdiğinizde sponsorların finanse ettiği bir parti mekânı, farklı konseptlerde yeni nesil işçiler olan garsonların hizmet ettiği işletmelerin yerleştiği bir avlu, fabrikanın arkasında bostan, depo ve atölyelerin olduğu bölümde ise Hilton Oteli yükselmişken fabrikanın hayaletleri toplumsal belleğin mücadele alanında farklı gerekçelerle boy göstermeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

- Acar, G. (2000). *Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması*. (Doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Acun, C. (2021). *Diasporanın Sembolik Sermayesi: Atina'da Yaşayan İstanbullu Rumların Aile Fotoğrafları*. (Doktora tezi). Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Adımlar Siyasi Haber ve Yorum Gazetesi. (1989, Nisan 16). Binlerce Tekel İşçisi Toplu Viziteye Çıktı. Erişim adresi https://www.tustav.org/yayinlar/sureli_yayinlar/adimlar_2/sayi_8.pdf
- Adlı, A. (2019). *İçime Süheyl Ünver'in Ruhu Kaçmış Sanki, Mert Sandalcı ile Söyleşi*. Nadir Kitap Blog. Erişim: 18 Mayıs 2023 <https://www.nadirkitap.com/mert-sandalci-roportaji-blog35.html>
- Akbulut, E., & Tunçay, M. (2016). *Beynelmilel İşçiler İttihadı, Mütareke İstanbul'unda Rum Ağırlıklı Bir İşçi Örgütü ve TKP ile İlişkileri* (K. Ünüvar, Ed.; 1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Akçakaya C. A. (2009) Bira üretimindeki ekserji kayıplarının analizi (Yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akçura, G. (1991a). *Alafranga Biraya Alaturka Tarihçe. Ivr Zıvır Tarihi*. Cep Belgesel.
- Akçura, G. (1991b). *"Bir Buzlu Bira İç Güzelim..."*. Ivr Zıvır Tarihi. Cep Belgesel.
- Akçura, G. (2002a). *Gramofon Çağı—Ivr Zıvır Tarihi 2*. Om Yayıncılık.
- Akçura, G. (2009). *Bir Bira Afişinin Hatırlattıkları*. Blogspot. Erişim: 18 Mayıs 2023 <http://gokhanakcura.blogspot.com/2009/03/bir-bira-afisinin-hatirlattiklari.html>
- Akçura, G. (2021). *Unutulmuş Bir Efsane: Küçük Vali, Entel Bülten*. Librakons. Erişim: 29 Temmuz 2023 <https://www.librakons.com/unutulmus-bir-efsane-kucuk-vali/>
- Akgökçe, N., & Güre, S. (2022). *Dünya Deneyimleri Işığında Sendika İçi Kadın Çalışmaları* (1. Baskı). Kadın İşçi.
- Akgöz, G. (2015). İşçi Sınıfı Tarihyazımında İşyeri ve Çalışma Deneyiminin Yeri: Erken Cumhuriyet Dönemi Fabrikalarının Kapısından Girmek. Y.D. Çetinkaya ve M.Ö.Alkan (Ed.) Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi içinde (ss. 231-253). Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul. 1. baskı.
- Akgöz, G., & Ayber, T. (2019). Herkesin Sefaletinden Bazılarının Baharına: Sendikaların İlk Yıllarında Kadın İşçiler ve Tarihyazımı. *Toplumsal Tarih*. 305, 24-28.
- Akman, H., & Alevli Ersoy, N. (2021). *Cemil Alevli: Türk Tekstil ve Eğitim Sektöründe Gaziantep'te Bir Öncü* (1. Baskı). Doğan Kitap.
- Akşam Gazetesi. (1929, Ocak 11). Bomonti Şirketinden Şikâyet.
- Akşam Gazetesi. (1938, Nisan 9). Bomonti Bira Bahçesi.

- Akşam Gazetesi. (1939, Eylül 12). Bomonti Civarında Yeşil Saha.
- Akşam Gazetesi. (1940, Şubat 28). Bomonti Bira Fabrikası Satış Müzakereleri Bir Anlaşma ile Neticelendi.
- Akşam Gazetesi. (1948, Mayıs 23). Bira Meraklılarına Müjde.
- Akşam Gazetesi. (1955, Mart 15). Bira Fabrikasında İnfilak.
- Akşit, M. C. (Ed.). (2008). *Mebcut* (C. 13). Gümüşev Yayıncılık.
- Akyıldız, K., Bircan, T., & Narlı, N. (2020). *12 Eylül: Hafızalaştırma ve Bellek Siyaseti*. Birikim Dergisi. Erişim: 8 Temmuz 2023 <https://birikimdergisi.com/guncel/10292/12-eylul-hafizalastirma-ve-bellek-siyaseti>
- Alpkaya, F. (2009). Bir 20. Yüzyıl Akımı: Sol Kemalizm. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, 2, (6. Baskı). 477-500.
- Altaş, M. (2020, Aralık 27). CHP’den Sahte İçki Raporu: Alkol Kaçakçılığı ve Merdivenaltı Üretimlere Karşı Tedbirlerin Artırılması Gereklemektedir. *Anadolu Ajansı*. Erişim: 15 Nisan 2023 <https://www.aa.com.tr/tr/politika/chpden-sahte-icki-raporu-alkol-kacakligi-ve-merdiven-alti-uretimlere-karsi-tedbirlerin-artirilmasi-gereklemektedir/2089724>
- Altınbaşı, Z. (2018). *Bomonti Sanat Enstitüsü*. Arkitera. Erişim: 10 Mayıs 2023 <https://www.arkitera.com/proje/bomonti-sanat-enstitusu/>
- Altuğ, E. (2018, Temmuz 8). Küresel Kültürün Alman Usulü “Yazlık Bira Göbeği”. *Gazete Duvar*. Erişim: 15 Mayıs 2023 <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/07/08/kuresel-kulturun-alman-usulu-yazlik-bira-gobegi>
- Altuntek, S. (2009). *“Yerli”nin Bakışı Etnografya Kuram ve Yöntem*. Ütopya Yayınevi.
- Alus, S. M. (1995). *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Alus, S. M. (2021). *İstanbul’un Geçmiş Günlerinde Yeme İçme*. Can Yayınları.
- An Arhitektür. (2013). Massimo de Angelis ve Stavros Stravrides ile “Müşterekler”: Başka Bir Dünyanın Peşinde (Y. Atılgan, Çev.). *Express Dergisi*, 139, 30-33.
- Arafta Bir Beyoğlu. (2020). *Tarih İçinde Beyoğlu*. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://www.araftabirbeyoglu.com/tr/Tarih-Icinde-Beyoglu/2001-2012>
- Arıkanlı Özdemir, M., & Kurtuluş, H. (2010). *Hasanpaşa Gazhanesi: Yüzyıllık Bir Hikâyeye Sahip Çıkma Öyküsü*. Mimarizm. Erişim: 15 Kasım 2022 https://www.mimarizm.com/haberler/gorus/hasanpasa-gazhanesi-yuzyillik-bir-hikayeye-sahip-cikma-oykusu_114308?PageNo=4
- Arkitera. (2003, Şubat 17). Şişli Belediyesi Bomonti Bira Fabrikası’nı İstiyor. *Arkitera*. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://v3.arkitera.com/v1/haberler/2003/02/17/birafabrikasi.htm>
- Artı Gerçek. (2020). *Diyanet Abdülhamit’in Mirasını Yıktı: Tarihi Bomonti Bira Fabrikası Rant Uğruna Yıkıldı*. Artı Gerçek. Erişim: 26 Nisan 2023

- <https://artigercek.com/ekonomi/devam-eden-davayi-dinlemediler-tarihi-bomonti-bira-fabrikasi-rant-ugruna-yikildi-132699h>
- ArtN Pars. (2012). *Tekel Birası Tanıtım Filmi*. Erişim: 8 Eylül 2023
<https://www.youtube.com/watch?v=HK3g4PRafr4>
- Aslan, Ş. (2020). *Bomonti Bira Fabrikası Yıkılırken: Endüstriyel Miras Kimlik, Bellek ve Kent!* Birgün Gazetesi. Erişim: 2 Mayıs 2022
<https://www.birgun.net/makale/bomonti-bira-fabrikasi-yikilirken-endustriyel-miras-kimlik-bellek-ve-kent-309198>
- Aslan, Ş. (2022). Şişli’de Sanayi, Gecekondu ve Toplumsal Mücadeleler. Y. Türk (Ed.), *Semtlerle Şehrin Hafıza Katmanları: Şişli*. Karakutu Derneği. Erişim: 2 Mayıs 2022
<https://karakutu.org.tr/semtlerle-sehrin-hafiza-katmanlari-sisli-yayinda/>
- Assmann, J. (2018). *Kültürel Bellek* (3. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Atagök, T., Sağdıç, E., & Akdağ, A. (2004). 21. Yüzyıl Projesi İstanbul Modern Sanat Müzesi. *İstanbul Sanat Müzesi Vakfı içinde*. İstanbul Sanat Müzesi Vakfı.
- Atalay, P., Altınay Perendeci, N., & Göksungur, M. Y. (2020). Bira Atıkları ve Değerlendirme Yöntemleri. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 26(7), 1257-1266.
- Atay, F. R. (1984). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayıncılık.
- Atayurt, U. (2021). *Endüstriyel Mirası Müşterek Kültürel Alan Dönüştürme Mücadelesi: Gazhane’den Müşterek Haneye*. 1+1 Express. Erişim: 12 Kasım 2022
<https://birartibir.org/gazhane-den-musterek-haneye/>
- Atkinson, P., Coffey, A., Delamont, S., Lofland, J., & Lofland, L. (2021). Etnografik Çeşitliliğin Haritalanması. A. Paul, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüpınar (Çev.), *Etnografi El Kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 1-7). Nobel Yayıncılık.
- Atlar, A. B. (2020). *Diyanete Devredilen Bomonti Bira Fabrikası*. Twitter. Erişim: 26 Nisan 2023
<https://x.com/akifburakatlar/status/1284476564986617856?s=20>
- Augé, M. (1999). *Unutma Biçimleri*. Om Yayınevi.
- Avcı, S. (2019a). *Neoliberalizm ve Kültür Endüstrisi Ekseninde Dönüşen Bir Endüstri Mirası: Bomonti Bira Fabrikası*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Avcı, S. (2019b). *Kurtarılmış Bölge Değil Sermaye Mekânı: Bomonti’yi Diyanet’ten Önce Sermayeye Kaptırdık*. Politeknik. Erişim: 29 Ağustos 2023
<https://politeknik.org.tr/kurtarilmis-bolge-degil-sermaye-mekani-bomontiyi-diyandetten-once-sermayeye-kaptirdik-selen-avci-sendika-org/>
- Aydın, E. (2020). *Bomonti Bira Fabrikası Yıkılıyor mu: İddialar, Sorular, Tartışmalar*. Serbestiyet. Erişim: 3 Mayıs 2023
<https://serbestiyet.com/featured/bomonti-bira-fabrikasi-yikiliyor-mu-iddialar-sorular-tartismalar-37988/>
- Aydın, Z. (2020). *İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970* (1. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Aykaç, A. (2021). *Devletin İşçisi Olmak: Nazilli Basma Fabrikası'nda İşçi Sınıfı Dinamikleri* (M. Öztürk, Ed.; 1. Baskı). İletişim Yayınları.
- Babbage, C. (1838). *Chapter IX. On the permanent Impression of our Words and Actions on the Globe we inhabit* (J. Van Wyhe, Çev.). The Victorian Web. Erişim: 3 Kasım 2023 https://victorianweb.org/science/science_texts/bridgewater/b9.htm
- Bachelard, G. (2014). *Mekânın Poetikası* (E. Sarıkartal & A. Öz, Ed.; 2. Baskı). İthaki Yayınları.
- Baki, G., & Tunca, Y. (2019). *Sümerbank Bergama Tekstil Fabrikası*. Facebook. Erişim: 19 Kasım 2022 <https://www.facebook.com/groups/1175652885940342>
- Baki, G., & Tunca, Y. (2022). *Fabrika: Mekânın Hafızası, Hafızanın Mekânı Sümerbank Tekstil Fabrikası* (1. Baskı). Sarı Denizaltı Sanat İnisiyatifi. Erişim adresi www.fabrikabergama.com
- Bali, R. N. (2015). *Bir Türkleştirme Serüveni 1923-1945: Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*. İletişim Yayınları.
- Baykan, D. (2023). Antik Çağ'da Arpa ve Buğday Şarabı: Bira. Arkeo Duvar. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://s.gazeteduvar.com.tr/storage/files/documents/2023/09/17/duvar-arkeo-16-2-bgw2.pdf>
- Benjamin, W. (2012). Proust İmgesi. N. Gürbilek (Ed.), *Son Bakışta Aşk* içinde (6. Baskı, ss. 101-115). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Bekmen, A., & Öngel, S. (2021). Kocaeli İşçi Sınıfı Üzerinden Toplumsal Siyasal Dönüşümü Okumak. İçinde E. Ülker & T. Mertan (Ed.), *Türkiye'nin Yakın Tarihinde Emek, Toplum ve Siyaset (1980-2002)* (ss. 79-110). Sosyal Tarih Yayınları.
- Berberyan, A. (2000). *Andıkça Geçen Günleri*. İstanbul: Ayhan Matbaacılık.
- Berberyan, B. (2021). Bomontiada'ya Hiç Gittiniz mi? *Adalı Dergisi*, 197. Erişim adresi <https://arsiv.adalidergisi.com/cms/2020-2029/2021/sayi-197-kasim-2021/makale/3752/bomontiada-ya-hic-gittiniz-mi>
- Bianet. (2023, Mart 31). "İşçilerin Haziranı 15-16 Haziran 1970" Belgeseli İzleyici ile Buluşuyor. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://m.bianet.org/bianet/toplum/276657-iscilerin-hazirani-15-16-haziran-1970-belgeseli-izleyici-ile-bulusuyor>
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kollektif Bellek* (1. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Birgün Gazetesi. (2020, Kasım 29). *Bomonti İçin Buluştular, Polis Engeliyle Karşılaştılar*. Erişim: 4 Mayıs 2023 <https://www.birgun.net/haber/bomonti-icin-bulustular-polis-engeliyle-karsilastilar-324742>
- Blogspot. (2012). *Ruhi Su Yüz Yaşında*. Erişim: 25 Temmuz 2023 <http://ruhisu100.blogspot.com/2012/10/ruhi-su-100-yasnda.html>
- Bora, T. (2014). Dünya Rakı Günü. *Birikim Dergisi*. Erişim: 28 Nisan 2023 <https://birikimdergisi.com/haftalik/1323/dunya-raki-gunu>

- Bora, T. (2020a). Alkol Siyasetimiz. *Birikim Dergisi*. Erişim: 1 Haziran 2023 <https://birikimdergisi.com/haftalik/10411/alkol-siyasetimiz>
- Bora, T. (2020b). Hafızayı Planlamak ve Heykelleştirmek. E. Ertürk & S. Sancaktar (Ed.), *Hafıza ve Sanat Konuşmaları 2020* içinde (ss. 77-90). İstanbul: Hafıza Merkezi.
- Boralıoğlu, G., & Kıvanç, Ü. (2019). *Haysiyet* (Y. Çongar, Ed.; 2. Baskı). İstanbul: Kıraathane.
- Boratav, K., & Türkcan, E. (1994). Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler. (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2014). Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar (7. Baskı). (Çev: N. Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boym, S. (2009). *Nostaljinin Geleceği* (F. B. Aydar, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Burne, J. (2017, Kasım 28). *Experiences of Self-Reflexivity in Qualitative Research*. Ipu Kereru Blog of the New Zeland Association fo Research in Education. Retrieved October 10, 2023 from <https://nzareblog.wordpress.com/2017/11/28/self-reflexivity/>
- Burak, A. (2018). *Kent, Kimlik, Mobilya: İstanbul'un Sokak Tabelaları*. Medium. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://medium.com/aburakbal/kent-kimlik-mobilya-istanbulun-sokak-tabelaları-2382b7cc61ab>
- Byung-Chul, H. (2020). *Zamanın Kokusu Bulunma Sanatı Üzerine Felsefi Bir Deneme* (4. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Cagadamard Gazetesi. (1923a, Ağustos 5). Bomonti Bira Fabrikası. Erişim: 10 Mayıs 2023 [http://tert.nla.am/archive/HGG_TERT/Chakatamart/1923/1923\(3269\).pdf](http://tert.nla.am/archive/HGG_TERT/Chakatamart/1923/1923(3269).pdf)
- Cagadamard Gazetesi. (1923b, Ağustos 7). Bomonti Bira Fabrikası. Erişim: 10 Mayıs 2023 [http://tert.nla.am/archive/HGG_TERT/Chakatamart/1923/1923\(3270\).pdf](http://tert.nla.am/archive/HGG_TERT/Chakatamart/1923/1923(3270).pdf)
- Calafato, Ö. B. (2021). Aile Arşivi, Sahaf ve Dijital Arşiv Yolculuğunda Bir Güzellik Kraliçesinin Fotoğrafının Serüveni. Davaz A. & Keşoğlu B. T. & Ünlü S. & Demirci T. A. (Der.), *Türkiye'de Arşivciliğin Bugünü ve Yarını, Kadınların Arşivlerdeki Yeri Sempozyumu* içinde (ss. 363-387). İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı.
- Cassin, B. (2018). *Nostalji İnsan Ne Zaman Evindedir? Odysseus, Aeneas, Arendt* (S. Kıvrak, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Cengiz, D. (2008, Ağustos 18). 118 Yaşındaki Tekel Birası'nın Formülü, Efes Satılırken Yazıldı. *Hürriyet Gazetesi*. Erişim: 10 Ağustos 2023 <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/118-yasindaki-tekel-birasi-nin-formulu-efes-e-satilirken-yazildi-9683947>
- Cengiz, Ö., & Cengiz, C. (2019). Dijital Etnografi Çalışmaları Açısından Twitter. H. Hülür, C. Yaşın (Ed.), *Twitter Araştırmaları* içinde (1. Baskı, ss. 74-103). Ankara: Ütopya Yayınevi.

- Cengiz, T. (2023) Hititlerde Bira ve Bir Ritüelin Siyasal Arka Planı: ‘Tanrıyı İçmek’. Arkeo Duvar. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://s.gazeteduvar.com.tr/storage/files/documents/2023/09/17/duvar-arkeo-16-2-bgw2.pdf>
- Collier, J. (1957). Photography in Anthropology: A Report on Two Experiments. *American Anthropologist*, 59(5), 843-859.
- Connerton, P. (2014a). *Modernite Nasıl Unutturur* (M. O. Doğan, Ed.; 2. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Connerton, P. (2014b). *Toplumlar Nasıl Anımsar* (Ö. Arıkan, Ed.; 2. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Conrad, S. (2021). *The Oxford Companion to Beer definition of beer gardens*. Beer And Brewing Dictionary. Erişim: 10 Aralık 2021 <https://beerandbrewing.com/dictionary/TicORPLQxt/>
- Coşkun, C. (2021a). *Yıkıldıktan Sonra: Bomonti Fabrikası’nın Diyanet’e Tahsisinde Kamu Yararı Yokmuş*. Diken. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://www.diken.com.tr/yikildiktan-sonra-bomonti-fabrikasinin-diyanete-tahsisinde-kamu-yarari-yokmus/>
- Coşkun, E. (2018). “Bunların Gerçek Olduğuna İnanmıyor musun?” Araştırma Etiğine Dair “Yukarıdan” Notlar. M. Gürsoy Sökmen (Ed.), *Etnografik Hikâyeler Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* içinde (2. Baskı, ss. 103-117). İstanbul: Metis Yayınları.
- Coşkun, M.K. (2021b). Fabrika. 100 Sene 100 Nesne. Erişim: 6 Kasım 2023 <https://100sene100nesne.com/fabrika/#kaynak>
- Cumhuriyet Gazetesi. (1929, Nisan 2). Troçki Bomonti Civarında Bir Eve Taşındı. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1938, Ocak 8). Bomonti Şirketi Mukavele Müddeti Bittiği İçin Bira Yapamayacak.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1939, Temmuz 7). Bomonti Bira Bahçesi.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1979, Eylül 28). Ferhat Tüysüz MGD ve ÜGD’yi Anlatıyor.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1994, Mayıs 20). Tekel Bomonti Bira Fabrikası İşçileri.
- Cumhuriyet Gazetesi. (2013a). *Ölümüne Direniş*. Erişim: 11 Mayıs 2023 <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/olumune-direnis-430646>
- Cumhuriyet Gazetesi. (2013b, Mayıs 28). Erişim: 8 Mayıs 2023 “Dinin Emrettiği Yasayı Neden Reddediyorsunuz?”
- Çavlı, Y. (1978, Mart 20). Tekel 50 yaşında. *Hürriyet Gazetesi*.
- Çaylı Rathe, E. (2013). Gündüz Kuşağı Televizyonunun Etnografik Analizi: Bir İntrospektif Çalışması. H. Ergül (Ed.), *Sahanın Sesleri İletişim Araştırmalarında Etnografik Yöntem* içinde (1. Baskı, ss. 17-51). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Çelik, A. (2009). *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık: Parti-Devlet İlişkileri (1946-1967)*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çelik, A. (2022). *AKP'nin 20 Yılında Emek Hali Despotik Emek Rejimi Üstüne Yazılar (2002-2022)* (1. Baskı).
- Çetinkaya, Y. D. (2008). Türkiye'de Örgütlü Emek Hareketinin Tarihi Üzerine. *Toplumsal Hareketler, Tarih, Teori ve Deneyim* içinde (1. Baskı, ss. 285-316). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2014). 'Sefaletten İhyaya': Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve E.P. Thompson. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 17, 201-221.
- Çifcibaşı Durna, K. (2019). *Kullanım Dönüşümlerinin Sosyal Sürdürülebilir Boyutu: Bomonti Bira Fabrikası Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Çilingir, N. C. (2012). *Tekel'in Elleri Mücadele ve Yordam* (Ö. Özen, Ed.). İstanbul: h2o Yayıncılık.
- Çulha, Z. (2017). *Cibali Tütün Fabrikası: Emek Mekanı*. Rezzan Has Müzesi. Erişim: 1 Ağustos 2023 https://rhm.khas.edu.tr/sites/default/files/2020-09/170919-TEKEL-BROSUR-03_0.pdf
- Çuluk, S. (2018). *Bomonti Bira Fabrikası*. Blogspot. Erişim: 14 Temmuz 2023 <http://sinanculuk.blogspot.com/2018/07/bomonti-bira-fabrikasi.html>
- Çupi, İ. (1994, Ekim 23). Bomonti. *Milliyet Fiesta*.
- Dalan, N. (2011, Temmuz 20). Efes'in Rehberliğinde Bira ve Sanayi Müzesi Kurulacak. *Vatan Gazetesi*. Erişim: 19 Ağustos 2023 <https://www.gazetevatan.com/ekonomi/efes-in-rehberliginde-bira-ve-sanayi-muzesi-kuracak-389637>
- Damlıbağ, F. (2016). Bomonti Buz Şirketi'nin Piyasa İlişkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 85-107.
- Danacıoğlu, E. (2007). *Geçmişin İzleri Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Danacıoğlu, E., & Böke, P. (1996). Bir Sözlü Tarih Projesinden Seçmeler: Geçmiş Yaşamların İzinde. *Toplumsal Tarih*, 31, 6-12. İstanbul.
- Daysal, M. (2002). *Türk İşçi Hareketi İçinde Gıda-İçki-Tütün Sanayinde Çalışan İşçilerin Örgütlenme Süreci Tek Gıda-İş Tarihi*. İstanbul: Tunç Matbaacılık.
- Deleon, J. (t.y.). *Pera Hatıratı*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın.
- Demirci, T. (2021). Emek: Osmanlı İstanbul'unda Kadın Çalışıyor muydu? A. Duru Karadağ & B. Cezar (Ed.), *Osmanlı İstanbul'unda Kadın* içinde (1. Baskı). İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Deringil, S. (2014). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)* (G. Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Derviş, S. (1935a). İstanbul Halkı Nerelerde Oturur, Günü Gününe Yaşayanlarımız. *Cumhuriyet Gazetesi*. İstanbul.

- Derviş, S. (1935b). İstanbul Halkı Nerelerde Oturur, Kapıcı “Nerede o eskiden bol bol harcayıp bahşiş veren aileler?” diyor. *Cumhuriyet Gazetesi*. İstanbul.
- DİSK. (1980). Kemal Türkler’e Sıkılan Kurşun İşçi Sınıfına Sıkılmıştır. *DİSK*, 5-6-7(65-66-67). Erişim: 5 Nisan 2023 https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/08/1980-05-06-07_65-66-67.pdf
- Doğan, R. (2019). *Bomonti Bira Fabrikası’nın Binaları Diyanet’e Devredildi*. Artı Gerçek. Erişim: 24 Haziran 2023 <https://artigercek.com/guncel/bomonti-bira-fabrikasi-nin-binalari-diyanet-e-devredildi-otopark-mescit-ve-yurt-103739h>
- Doğru, Ş. (1938). *Bomonti Bira Fabrikası*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
- Doğruel, F., & Doğruel, S. (2000). *Osmanlı’dan Günümüze TEKEL*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Doldur, H. (2009). Bomonti Sanayi Bölgesi’nde Meydana Gelen Değişimler. *Coğrafya Dergisi*, 18, 39-56. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.
- Downs, R. M., & Stea, D. (2011). Cognitive Maps and Spatial Behaviour: Process and Products. *The Map Reader: Theories of Mapping Practice and Cartographic Representation*, 312-317
- Durmaz, Ö. (2012). Grafik Tasarım Tarihi ile İlgili Kişisel Koleksiyonların Sanal Ortamda Kamusallaşması. *Türkiye Tasarım Tarihi Topluluğu Toplantıları Yeni Bir İlişki: Tasarım Tarihi ve Sanal Tasarım Müzesi*.
- Efes Pilsen & Türk Tuborg. (1984, Haziran 11). Bira Olayındaki Gerçek-Türk Kamuoyuna Duyuru. *Tercüman Gazetesi*.
- Egeli, A. V. (1956). Şişli Camii Şerifi. *İstanbul Enstitü Dergisi*, 2.
- Ekonomist. (2017). *Kültür sanat eşliğinde inşaatın gözdesi oldu*. Erişim: 10 Nisan 2019 <https://www.ekonomist.com.tr/insaat/kultur-sanat-esliginde-insaatin-gozdesi-oldu.html>
- Emerson, R., Fretz, R., & Shaw, L. (2021). Katılımcı Gözlem ve Alan Notları. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüpinar (Çev.), *Etnografi El Kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 352-368). İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Erciyes, C. (2020). *Kültür Savaşının Bomonti Cephesi*. Gazete Duvar. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://www.gazeteduvar.com.tr/amp/kultur-savasinin-bomonti-cephesi-makale-973261>
- Erdem, U. (2020). *Bomonti Yıkılmıyor*. Hürriyet Gazetesi. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bomonti-yikilmiyor-41664282>
- Erdinçli, İ. (2012). *Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı’da Birahaneler ve Birahanecilik (İstanbul ve İzmir Örneği)*. (Yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Erdoğan, E., & Uyan Semerci, P. (2021). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri için Bir Rehber: Gereklikler, Sınırlılıklar ve İncelikler* (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Eren, E. (2005). *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergene, T. (1950). Tekel İdaresi'nin Bomonti Bira Fabrikası. *İktisadi Uyanış*, 1(15).
- Ergin, O. N. (1934). *İstanbul Şehir Rehberi*. İstanbul Belediyesi Yayınları.
- Erkara, B. (2019). The Death of the Restaurant Car. *Crust Magazine*. Erişim: 15 Temmuz 2023 <https://www.crustmagazine.com/story/the-death-of-the-restaurant-car>
- Ernst Young Kurumsal Finansman Danışmanlık A.Ş., & Regioplan Policy Research. (2011). Türkiye Bira Sektörünün Ülke Ekonomisine Katkıları. Bira ve Malt Üreticileri Derneği.
- Ertaş, H. (2016). *Kente Açılmak İstenen Sahne*. XXI. Erişim: 10 Ağustos 2023 <https://xxi.com.tr/i/kente-acilmak-isteyen-sahne>
- Ertuğ, A. (2011). *Bomonti-Ziya Tacir (8 Aralık 2011-2 Ocak 2022) Sergi Katalogu*. MERKUR Galeri.
- Estukyan, P. (2023). *Bomonti Bira Fabrikası Bahçesinde 1 Mayıs*. Yeni Yaşam Gazetesi. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://yeniyasamgazetesi4.com/bomonti-bira-fabrikasi-bahcesinde-1-mayis/>
- Etöz, Z. (2002). *Sanduktan Sendikaya: Tek Gıda-İş'in Hikâyesi*. Tek Gıda-İş Sendikası.
- Eyice, S. (2021). *İstanbul'un Büyük Yangınlarından: 1870 Beyoğlu Yangını*. Derin Tarih. Erişim: 31 Mayıs 2023 <https://www.gzt.com/derin-tarih/istanbulun-buyuk-yanginlarindan-1870-beyoglu-yangini-3594746>
- Fırat, D. (2021). Bomonti'nin Çokkatmanlı Belleği. M. Işık Durmaz (Ed.), *Bomonti Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fırat, D., & Muti, Ö. (2014). 1980 Askeri Darbesinin Bellek Mekânları. *Sokağın Belleği 1 Mayıs 1977'den Gezi Direnişi'ne Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı* içinde. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Fişek, K. (1969). Türkiye'de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 24(2). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Fotoğraf - Photograph: Sebah & Joaillier. (t.y.). *Bomonti Bira Fabrikası- Bomonti Beer Factory*. Salt Araştırma Arşivi. Erişim: 07 Aralık 2021 <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208204>
- Freely, J., & Brendan, F. (2014). *Galata, Pera, Beyoğlu, Bir Biyografi* (D. Çakır, Ed.; Y. Türedi, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fuhrmann, M. (2014). Beer, the Drink of a Changing World: Beer Consumption And Production On The Shores Of the Aegean in the 19th Century. *Turcica*, 45, 79-123. Retrieved from <https://doi.org/10.2143/TURC.45.0.3032666>
- Fuhrmann, M. (2020). Beer Consumption and Production on Mediterranean Shores. In *Port Cities of the Eastern Mediterranean Urban Culture in the Late Ottoman Empire* (ss. 173-193). Cambridge University Press.

- Galeri Birzamanlar. (2020). *Uzaktan Sergi Gezileri-95*. Galerı Birzamanlar. Erişim: 27 Haziran 2023 https://www.instagram.com/galeribirzamanlar/?fbclid=IwAR0SEzhGhUN7d4qfBlxmYV_Yin1TZitStHUaBt7Uthv0MQTDb6ydw2gFSYg
- Genç, A. (2020). *Sahici ve Kalıcı Etkiler Yaratmak; Birzamanlar Yayıncılık*. Bıanet. Erişim: 27 Haziran 2023 <https://bianet.org/cocuk/bianet/225308-sahici-ve-kalici-etkiler-yaratmak-birzamanlar-yayincilik>
- Geni A My Heritage Company. (2016). *Karl Bomonti*. Geni A My Heritage Company. Erişim: 5 Haziran 2023 <https://www.geni.com/people/Karl-Bomonti/6000000019956772884>
- Georgon, F. (2023). *Rakının Ülkesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Erdoğan Türkiye'si'ne Şarap ve Alkol (14.-21. Yüzyıllar)* (R. Akman, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gerçek Gazete. (2021, Ağustos 31). Ferhan Şensoy'dan Unutulmayan Bir Anı: Kimlik Bitte. Erişim: 23 Temmuz 2023 https://gercekgazete.com/ferhan-sensoydan-unutulmayan-bir-ani-kimlik-bitte/?doing_wp_cron=1689164650.5464849472045898437500
- Geertz, C. (2010). *Kültürün Yorumlanması* (H. Gür, Çev.; 1. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi.
- Gökdemir, E. (2019). *Bomonti Bira Fabrikası Hafızamızdan Silinmeyecek*. Bıanet. Erişim: 26 Nisan 2023 <https://bianet.org/biamag/print/212717-bomonti-bira-fabrikasi-hafizamizdan-silinmeyecek>
- Görgü, H. (2017). *'Cıbalı Dendi mi Aklıma Siz Gelirsiniz, Kadınlar'*. Ekmek ve Gül. Erişim: 11 Haziran 2023 <https://ekmekvegul.net/dergi/cibali-dendi-mi-aklimasiz-gelirsiniz-kadinlar>
- Görkey, A. (1955, Temmuz 17). Üç Avuç Arpa Nasıl Bir Double Bira Olur? *Milliyet Gazetesi*.
- Grabolle Çeliker, A. (2018). Gelin, Anne, Yabancı ve Araştırmacı: Türkiye'deki Kürt İşgücü Göçü İncelemedinde Konumsallık. M. Gürsoy Sökmen (Ed.), *Etnografik Hikâyeler Türkiye'de Alan Araştırması Deneyimleri* içinde (2. Baskı, ss. 137-150). İstanbul: Metis Yayınları.
- Grele, R. J. (2003). Movement Without Aim: Methodological and Theoretical Problems in Oral History. In *The Oral History Reader* (pp. 38-52). Routledge.
- Güdek Gölçek, Ş., & Gölçek, A. G. (2019). Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto ve İspirtolu İçkiler ile Kibrit. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(30).
- Güler, A. C. (2020). Kentsel Kimliğin Parçalanması: Bomonti Bira Fabrikası'nın Yıkımı. *Mimarlık Dergisi*, 415, 20-22. Ankara: Mimarlar Odası. Erişim: 13 Haziran 2023 <http://www.mo.org.tr/mimarlikDergisiDocs/pdf/MIMARLIK415.pdf>
- Gülersöyler, S. (2019). *Bomonti Bira Fabrikası Diyanet'e Devredildi!* Sözcü. Erişim: 26 Nisan 2023 <https://www.sozcu.com.tr/2019/gundem/bomonti-bira-fabrikasi-diyanete-devredildi-5314797/>

- Gültekin, U. (2015). *Süryaniler Mimar Sinan Üniversitesi'ni İstiyor*. Agos Gazetesi. Erişim: 6 Haziran 2023 <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10390/suryaniler-mimar-sinan-universitesini-istiyor>
- Gün Siyasi Haber ve Yorum Dergisi. (1986). Tekel İşçi Hakları Gasp Ediliyor. (İ. L. Melek & İ. Doğaner, Ed.) Türkiye İşçi Partisi.
- Günay Erkol, Ç. (2014). Taş Üstüne Taş Koymak: 12 Mart Romanlarında Görgü Tanığı Belleğin Yazınsallaştırılması. L. Neyzi (Ed.), *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* içinde (2. Baskı, ss. 41-64). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Günaydın Gazetesi. (1969, Haziran 16). İstanbul'dan Anadolu'ya Bira Kaçırılıyor.
- Güner, A. (2005). *Atatürk ile İnönü Bomonti Bira Fabrikası İçin Kapışmış*. Gazete Vatan. Erişim: 12 Haziran 2023 <https://www.gazetevatan.com/gundem/ataturk-ile-inonu-bomonti-bira-fabrikasi-icin-kapismis-53520>
- Gür, B. (2020). *Yaya olarak sokakta var olurken maruz kaldığımız görsel yığın...* Twitter. Erişim: 26 Haziran 2023 <https://twitter.com/birsenayk2/status/1284501117456601090>
- Gürpınar, H. R. (1972). *Meyhanede Kadınlar* (2. Baskı). İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Güven, D. (2005). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları* (B. Şahin, Çev.; 1. Baskı). Tarih Vakfı.
- Güzel, M.Ş. (1996). *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984* (1. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Haber Gazetesi. (1935a, Haziran 15). Kadınlar Yıpratıcı Şekilde mi Çalıştırılıyor?
- Haber Gazetesi. (1935b, Haziran 16). Yalnız Bomonti Bahçesinde.
- Haber Gazetesi. (1937, Ekim 30). Bomonti Caddesi İstanbul'un En Temiz Bir Yeridir.
- Haber Güven. (2021). *Büyük Ozan Ruhi Su 36 Yıl Önce Aramızdan Ayrıldı*. Erişim: 22 Temmuz 2023 <https://www.habereguven.com/buyuk-ozan-ruhi-su-36-yil-once-aramizdan-ayrildi>
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* (M. Gültekin, Ed.; 1. Baskı). Ankara: Heretik Yayınları.
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif Bellek* (K. Akbaş, Ed.; Z. Karagöz, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2019). *Toplumsal Sınıfların Psikolojisi* (K. Akbaş, Ed.; Z. Karagöz, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Halil Onur Mimarlık. (2020). *Bomonti Silolar*. Erişim: 3 Mayıs 2023 <http://www.halilonurmimarlik.com/tr/?sa=etkinlikler&id=46>
- Hami, A. (1948, Temmuz 24). İstanbul Bira Fabrikası. *Hürbilet Gazetesi*.
- Harmanşah, R., & Nahya, Z. N. (2018). Kendini ve Ötekini Yazmak: Alan Araştırması ve Deneyim, (M. Gürsoy Sökmen, Ed.; 2. Baskı). *Etnografik Hikâyeler Türkiye'de Alan Araştırması Deneyimleri* içinde. (2. Baskı) İstanbul: Metis Yayınları.

- Harper, D. (2012). *Visual Sociology*. Routledge.
- Harvey, D. (2003). *Postmodernliğin Durumu* (M. Gürsoy Sökmen, Ed.; 3. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Heinz, G. K. (2018). Heritage 2018—6th International Conference on Heritage and Sustainable Development. *Old Factory - New Cultural Center: The Historical Bomonti Beer Factory in Istanbul*, 805-814. Granada: Green Lines Enstitute.
- Hine, C. (2017). From virtual ethnography to the embedded, embodied, everyday internet. In *The Routledge companion to digital ethnography* (pp. 21-28). Routledge.
- Huyssen, A. (1999). *Alacakaranlık Anıları Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek* (N. Gürbilek, Ed.; K. Atakay, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Hürbilek Gazetesi. (1948a, Temmuz 24). Büyük Sünnet Düğünü.
- Hürbilek Gazetesi. (1948b, Temmuz 31). Tekel Bakanı İşçi Mümessilleri ile Toplu Olarak Görüştü.
- Hürbilek Gazetesi. (1948c, Ağustos 7). Bira Fabrikası İşçileri İkramiyelerini Aldılar.
- Hürbilek Gazetesi. (1948d, Eylül 4). Tekel Genel Müdürlüğü'nün Tertip Ettiği Spor Müsabakaları Geçen Hafta Başladı.
- Hürriyet Gazetesi. (1965, Ocak 13). Gümrük ve Tekel Bakanı Mehmet Yüceler'in Açıklaması.
- Hürriyet Gazetesi. (2016). *Erdoğan'dan Geçmişe Bira Eleştirisi*. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-gecmise-bira-elestirisi-40063981>
- IC Holding. (2023). *IC Bomonti*. Erişim: 6 Ağustos 2023 www.icholding.com.tr/Dosyalar/CKfinder/files/IC_BOMONTI_TR.pdf
- In The Cool Shade Of The Beer Garden*. (2015). A Tempset In a Tankard. Retrieved June 10, 2023 <https://tempestatankard.com/2015/04/15/in-the-cool-shade-of-the-beer-garden/>
- Irmak, H. (2022). Tatavla'dan Kurtuluş'a. Y. Türk (Ed.), *Semtlerle Şehrin Hafıza Katmanları: Şişli* içinde. Karakutu Derneği. Erişim: 14 Eylül 2023 <https://karakutu.org.tr/semtlerle-sehrin-hafiza-katmanlari-sisli-yayinda>
- Işık Durmaz, M. (2014). İşçi Sınıfının Belleğinin Uzamsal Çerçevesi Olarak Taksim 1 Mayıs 1977. D. Fırat (Ed.), *Sokağın Belleği: 1 Mayıs 1977'den Gezi Direnişine Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı* içinde (1. Baskı). Ankara: Dipnot Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1992). *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İkdam Gazetesi. (1940, Nisan 30). Bomonti Biraları.
- İlkiz, F. (2023). *Kitap Yakmak Fasizmdir*. T24. Erişim: 10 Temmuz 2023 <https://t24.com.tr/yazarlar/fikret-ilkiz/kitap-yakmak-fasizmdir,38574>
- İnal, O. (2014). *Pera'dan Beyoğlu'na* (4. Baskı). İstanbul: E Yayınları.

- İnan, Y. Z. (1963). *İnsanlığı Tehdit Eden Düşman Alkol* (C. 1). İstanbul: Yeşilay Cemiyeti Yayınları.
- İstanbul Belediyesi. (1934). *İstanbul Şehri Rehberi*. Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.
- İstanbul Kent Konseyi. (2023). İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim Adresi <https://istanbulkentkonseyi.org.tr/kent-konseyi-nedir/>
- İzci, İ. (2019). *Arşivlerde Saklamamız Gereken Belgeleri Bir Kafenin Tuvaletinde Görmek Acı...* Hürriyet Gazetesi. Erişim: 4 Mart 2022 <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/arsivlerde-saklamamiz-gereken-belgeleri-bir-kafenin-tuvaletinde-gormek-aci-41344592>
- Jameson F. (2011). Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı (Nuri P. & A. Gölcü (Çev.). İstanbul: Nirengi Yayıncılık.
- Johnson, B., & Wittmann, R. (2021). *A Brief Guide To Istanbul's Feriköy Protestant Cemetery*. The Feriköy Protestant Cemetery Initiative.
- Johnson, B., & Wittmann, R. (2020). *Some Have Left Behind A Name, And Some Have Not – A Brief Guide to Istanbul's Feriköy Protestant Cemetery*. Orient-Institut Istanbul. Erişim: 4 Haziran 2023 <https://www.oiist.org/some-have-left-behind-a-name-and-some-have-not-a-brief-guide-to-istanbuls-ferikoey-protestant-cemetery/#>
- Kadın İşçi. (2020). *Kadın İşçi—Her Yerde Her Türlü Emek Hallerimiz İçin*. Erişim: 7 Eylül 2023 <https://www.kadinisci.org/bize-ulasin/>
- Kadınların Sesi. (1980). 8 Mart. (B. Uyar, Ed.) *İlerici Kadınlar Derneği*.
- Kahvecioğlu, H. L. (1998). *Mimarlıkta İmaj: Mekânsal İmajın Oluşumu ve Yapısı Üzerine Bir Model*. (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kantar, M. (2015). *Arkeolojik Mirasın Sürdürülebilirliği Bomonti Bira Fabrikası*. İstanbul.
- Karadağ, A. (2018, Ekim 6). Emniyetten Tütün, Alkol ve Madde Kullanımı Anketi. *Anadolu Ajansı*. Erişim: 13 Eylül 2023 <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/emniyetten-tutun-alkol-ve-madde-kullanimi-anketi/1274360>
- Karadeniz, İ. (2021). 6-7 Eylül'ün silemediği tarih: Bomonti Gürcü Katolik Kilisesi. Şişli Gündemi. Erişim 12 Temmuz 2023 <https://sisligundemi.com/Yazi/sem-tarihi-bellek-sisli/6-7-eylul-un-silemedigi-tarih--bomonti-gurcu-katolik-kilisesi-298>
- Karagöz, C. (2023, Haziran 3). Zamlar Kaçağa Yönlendirdi. *Cumhuriyet Gazetesi*. Erişim: 1 Temmuz 2023 <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/zamlar-kacaga-yonlendirdi-2087271>
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1987). *Ankara* (7. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaya, M. (2019). *Üretimden Tüketime: Bomonti Bira Fabrikası'nın Dönüşümü*. Mimarizm. Erişim: 2 Mayıs 2023

https://www.mimarizm.com/makale/uretimden-tuketime-bomonti-bira-fabrikasi-nin-donusumu_129976?sourceId=129963

- Kaya, Ö. (2021). İçkiyle Kendinden Geçme, Validen İğneyi Yeme! *Tarih Dergisi*. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://tarihdergi.com/ickiyle-kendinden-gecme-validen-igneyi-yeme-2/>
- Kayar, A. (1998, Kasım 19). Bakımsızlıktan Yıkılacak. *Hürriyet Gazetesi*.
- Kayar, A. (1999, Mayıs 3). Bira Fabrikası Cilalandı. *Hürriyet Gazetesi*.
- Kaygılı, O. C. (2019). *Köşe Bucak İstanbul* (1. Baskı). İstanbul: Can Yayınları.
- Kebikeç. (2020). Müskirat Mükeyyifat (49). (K. Emiroğlu, Ed.). Ankara.
- Kelly J. (2019) The Beverage of the Ages: The Role and Function of Beer in Sumerian Society, *Armstrong Undergraduate Journal of History* Erişim: 3 Kasım 2023 <https://armstronghistoryjournal.wordpress.com/2019/11/11/the-beverage-of-the-ages-the-role-and-function-of-beer-in-sumerian-society/>
- Kern, S. (2013). *Zaman ve Uzam Kültürü (1880-1918)* (A. Selman, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıç, D. (2008). *Mekânsal ve Toplumsal Değişme Bomonti Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KİGEM. (1997). *Kamu Hizmetlerinde Özelleştirme*. Ankara: Kigem Yayınları.
- Kirmanoglu, H., Çelik, Ç., & Yumul, A. (1999). *Kuştepe Araştırması 1999* (G. Kazgan, Ed.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kocaeli Dayanışma Akademisi. (2018). *İzmit SEKA'nın Dönüşümü*. Erişim: 21 Kasım 2022 <https://www.izmitteseka.com/>
- Koç, Y. (1995). *Sendikacılığın Güncel Sorunları*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Koçak, C. (2015). *Milli Şef Dönemi 1 (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, M. H. (2014). Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, M.H. (2008). 50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak. *Çalışma ve Toplum*, 3(18), 69-86. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71801/1155239>
- Koçak, H. (2021). *Öncü ve Çok Katmanlı Bir Endüstri Mirası Koruma Örneği Olarak 'Kundura'nın Hafızası: Bir Fabrikaya Sığın Dünya' Sergisi*. *Mimarlık Dergisi*. Erişim: 10 Kasım 2022 <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=436&RecID=5400>
- Koçu, R. E. (1958a). Bira ve Birahane. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5).
- Koçu, R. E. (1958b). Birahane Sokağı. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 5).
- Koçu, R. E. (1958c). Bozahaneler Vakası. *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 6).
- Konda. (2011). *İçki ve Sigara Kullanımı*. İstanbul: Konda Araştırma ve Danışmanlık. Erişim: 31 Mart 2022 <https://konda.com.tr/uploads/konda-1102-icki-ve-sigara->

kullanimi-
9f7c1294f6b93f4b183573bee44a8132b2e5a7bd97a5f7814613441ca6a79060.pdf

- Konyar, E. (2023) Dağlık Biainili ülkesinde bira. *Arkeo Duvar*. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://s.gazeteduvar.com.tr/storage/files/documents/2023/09/17/duvar-arkeo-16-2-bgw2.pdf>
- Kosova, Z. (1996). *Ben İşçiyim* (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kovaçi Uygan, E. (2023). 'Üzerinde İnsanlığın Bina Edildiği İçki' Bira. *Şalom Dergi*. Erişim: 13 Temmuz 2023 https://dergi.salom.com.tr/haber-1276-uzerinde-insanligin-bina-edildigi-icki__bIra.html
- Kozinets, R. V. (2015). *Netnography: Redefined*. Sage.
- Köksal, T. G., & Ahunbay, Z. (2010). İstanbul'daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri. *İtüdergisi/a*, 5(2).
- Köksal, G. (2012). Endüstri Mirasını Koruma ve Yeniden Kullanım Yaklaşımı. *Güney Mimarlık*, 8. TMMOB Mimarlar Odası Adana Şubesi.
- Kumrular, Ö. (2022). *İstanbul Eğleniyor (1870-1955)* (C. 1). İstanbul: İBB Yayınları.
- Kurşuncu, H., & Yılmaz, S. (2023). Tekel Cevizli Fabrikası'nın Görünmeyeni: Kadınların Tekel'i. *Zehra Kosova Sempozyumu*, İstanbul
- Kurtuluş, H., Aslan, Ş., Şen, B., Kaya Erdoğan, E., Kurşuncu, H., Yılmaz, S., Doğan, S., & Üçdağ, Z. (2018). *Toplumsal Hafızada Zamanda ve Mekânda: Maltepe*. İstanbul: Maltepe Belediyesi.
- Kültür Meclisi. (2023, Nisan 21). Erdoğan'ın Kültürel Portresi II: Belediye Başkanlığından Başbakanlığa. Erişim adresi <https://kulturmeclisi.com/erdoganin-kulturel-portresi-ii-belediye-baskanligindan-basbakanliga/>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2005). Tahsis Duyurusu ve Şartname. Erişim adresi <https://www.ktb.gov.tr/genel/text/tr/YIGM/%C4%B0stanbulBomonti.pdf>
- Kyvig, D. E., & Marty, M. A. (2011). *Yanıbaşımızdaki Tarih*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Leech, S. (2019). *Babbage's "Library in the Air": An Introduction to Atmospheric Memory*. Science And Industry Museum Blog. Erişim: 10 Ekim 2022 <https://blog.scienceandindustrymuseum.org.uk/babbage-library-in-the-air/>
- Lehrer, J. (2016). *Proust Bir Sinirbilimciydi* (3. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Levi, M. (2010). *İçimdeki İstanbul Fotoğrafları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Lozana Hemmer, R. (2019). *Atmospheric Memory*. Erişim: 10 Ekim 2022 <https://atmosphericmemory.com/>
- Lynch K. (1960). *The image of the city*. Cambridge Massachussettes.

- Maksudyan, N. (2012). Bir, İki, Üç, Kaç İstanbul? Fantazi, Nostalji, Ütopya, U. T. Arslan (Ed.), *Bir Kapıdan Gireceksin Türkiye Sineması Üzerine Denemeler* içinde (1. Baskı, s.159-165). İstanbul: Metis Yayınları.
- Malumatfuruş. (2019). *Atatürk'ün Çocuklara Bira İçirdiği İddiası*. Malumatfuruş. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.malumatfurus.org/ataturkun-cocuklara-bira-icirdigi-iddiasi/>
- Mantran, R. (1991). *16. ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mantran, R. (2020). *İstanbul Tarihi* (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marangozhane. (2022). Beykoz Kundura. Erişim adresi <https://www.beykozkundura.com/kundura-hafiza>
- Marcus, G. E., & Fischer, M. M. (2013). *Kültürel Eleştiri Olarak Antropoloji: İnsan Bilimlerinde DeneySEL Bir An*. (B. Cezar Çev.) Koç Üniversitesi Yayınları.
- McCormick, T. H., Lee, H., Cesare, N., Shojaie, A., & Spiro, E. S. (2017). Using Twitter for demographic and social science research: Tools for data collection and processing. *Sociological methods & research*, 46(3), 1-32.
- Merkur. (2011). *Ziya Tacir'in Bomonti Sergisi Merkur'de*. MERKUR Galeri. Erişim: 7 Ağustos 2023 <https://www.galerimerkur.com/copy-13-of-exhibitions-61-1-1/merkur>
- Mevzuat. (2002). *Özel Tüketim Vergisi 4760 Sayılı Kanun*. Mevzuat. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4760.pdf>
- Meyer-Schlichtmann, C. (1992). *Prusya Elçiliği'nden Doğan Apartmanı'na—Von der Preussischen Gesandtschaft zun Doğan-Apartmanı* (Ü. Öztürk, Çev.). İstanbul Kitaplığı.
- Mintzuri, H. (2002). *İstanbul Anıları 1897-1940* (4. Baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Milliyet Gazetesi. (1930a, Kasım 3). Niçin Pahalı?
- Milliyet Gazetesi. (1930b, Aralık 17). Bomonti Lokantacılarla Uyuştı.
- Milliyet Gazetesi. (1970, Mayıs 15). Su Bulamıyan Tekel Bira İmal Edemiyor.
- Milliyet Gazetesi. (1989, Mart 28). Toplu İş Görüşmelerinde Uyuşmazlık.
- Milliyet Gazetesi. (2003, Şubat 14). Bira Fabrikası Kültür Merkezi Olacak.
- Milliyet Gazetesi. (2020). *Bira Alkollü İçki Sayıldı*. Erişim: 16 Mayıs 2023 <https://www.milliyet.com.tr/gundem/magazin-ikonunun-huzunlu-hikayesi-6163061>
- Mimarist. (2020). *Yazılı Basında Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi*. Mimarist. Erişim: 26 Nisan 2023 <https://www.mimarist.org/include/uploads/2020/02/16-basin.pdf>
- Mouffe, C., & Holdengräber, P. (1989). Radical democracy: Modern or postmodern?, In the Universal Abandon? The Politics of Postmodernism. *Social text*, (21), 31-45.

- MSGSÜ Kolektif. (2020). *Bomonti Bira Fabrikası Yıkımı*. Twitter. Erişim: 4 Mayıs 2023 <https://twitter.com/MSGSUKolektif/status/1284859200452071424?s=20>
- Muka Mimarlık. (2010). *Bomonti Bira Fabrikası Rölöve & Restitüsyon Projesi*. Erişim: 7 Ağustos 2023 <https://www.mukamimarlik.com/bomonti-bira-fabrikasi>
- Mumay, C. (2018). *Şimdi de Etil Alkolü Evde Yapma Dönemi Başladı*. Sözcü Gazetesi. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.sozcu.com.tr/2018/ekonomi/simdi-de-etil-alkolu-evde-yapma-donemi-basladi-2167859/>
- Mumcu, Ö., & Özer, E. (2020). *#KendineHas Bir Mekânın, Bira Bahçelerinin Neşeli Tarihi*. Özgür Mumcu ve Eray Özer ile Yeni Haller Podcast Yayını. Erişim: 6 Aralık 2022 <https://www.spreaker.com/user/12023689/bira-bahcesi-son>
- Murphy, E., & Dingwall, R. (2021). Etnografi Etiği. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüpinar (Çev.), *Etnografi El Kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 339-351). Nobel Yayıncılık.
- Mutlu, Ş. (2016). İstanbul'da Faaliyet Gösteren Yabancı Misyoner Okulları. *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (C. 9). İSAM & İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür A.Ş. Erişim adresi <https://istanbultarihi.ist/343-istanbulda-faaliyet-gosteren-yabanci-misyoner-okullari?q=bomonti>
- Münch, U. (2014). Bugünkü İstanbul Alman Lisesi'nin 'Alman ve İsviçre Yurttaş Okulu' Olarak Kuruluş Öyküsü: 1867 – 1874-Die Anfänge der heutigen Deutschen Schule Istanbul – Gründungsjahre der 'Deutschen und Schweizer Bürgerschule' von 1867 bis 1874. *Memleketimiz Dersaadet 1850'den İtibaren Boğaziçi'ndeki Alman İzleri-Daheim in Konstantinopel Deutsche Spuren am Bosphorus ab 1850* içinde (ss. 128-163). Pagma Verlag.
- Nelson, M. (2005). *The barbarian's beverage: a history of beer in ancient Europe*. Routledge.
- Nestle Çikolata Fabrikası Lotu. (2019). İstanbul Müzayede. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/1060992/nestle-cikolata-fabrikasi-fotograf-lotu-1927-senesinde-turkiye-nin-ilk-cikolata>
- Neuman, W. L. (2020). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar* (C.2) (8. Baskı) (Çev: Ö. Akkaya) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Neyzi, L. (2009). *“Eski İstanbul”un Şehir Kültürünü Hatırlamak: Yaşanmışlıklar, Bellek ve Nostalji*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Neyzi, L. (2011). *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak Birey Bellek ve Aidiyet* (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Neyzi, L. (2014) *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Neyzi, L. (2018). *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik: Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları* (C. 9). Ankara: TBMM Basımevi. Erişim adresi https://www5.tbmm.gov.tr/yayinlar/basbakanlarimiz_genelkurul_konusmalari/basbakanlarimiz_cilt9.pdf
- Nişanyan Sözlük (2022) Bira. Erişim: 8 Kasım 2023 <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/bira>
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekânları* (1. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi.
- Olick, J. K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333-348.
- Oliver, G. (2011) Beer and Brewing Erişim: 8 Kasım 2023 <https://beerandbrewing.com/dictionary/UqfrCsPoAI/>
- Onaran, B. (2017). Payitaht Abdülhamid Vesilesiyle: Tarih, Kurgu, Propaganda. *Birikim Dergisi*, 336, 76-81.
- Ortaylı, İ. (2009). *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul: Turkuaz Kitap.
- Osmanlı Bankası Müzesi. (2011). Erişim adres <http://www.obmuze.com/#rusum-usitte-idaresi/zor-yillar>
- Osterlund, P. B. (2021). *Ne Kadehler Sevdik Zaten Yoktular*. Aposto-Tutto. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://aposto.com/i/ne-kadehler-sevdik-zaten-yoktular>
- Ölçer, E. (2014). *Şehir Sokak Hafıza: Kuyuludan Biçki Yurduna Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları* (A. A. Yörük, Ed.; 1. Baskı). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No: 32.
- Önder, M. (1947). İşçi ve Spor. *Çalışma Dergisi*, 14. Ankara: Çalışma Bakanlığı
- Özdamar Akarçay, G. & Akarçay, E. (2023). Eskişehir Şeker Fabrikası'nın Görsel Sosyolojisi: İşçi Deneyimler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 117-146.
- Özdemir, Ö. (2023). *Geçmişin İzleri Altmışlı ve Yetmişli Yılların Kolektif Belleği* (M. Işık Durmaz, Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özen Bilgili, S. (2016a). *Agopyan Han*. Twitter. Erişim: 29 Haziran 2023 https://twitter.com/Seda_Ozen/status/801864810854027265?s=20
- Özen Bilgili, S. (2016b). *Nestle Fabrika Çalışanları*. Twitter. Erişim: 15 Temmuz 2023 https://twitter.com/Seda_Ozen/status/792456419303981056
- Özen, S. (2018). *Arşivden Sonra? Nostalji Eleştirisinin Eleştirisi*. Yapı Kredi Kültür Sanat. Erişim adresi <https://www.youtube.com/watch?v=OLRnfmphhGE>
- Özgüç, N. (1998). *Kadınların Coğrafyası*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Özgül, Ö. (2020). *Hedefteki Hafıza Mekânları (2): Kapitalizmin Büyük Çaresizliği, Esin Köymen ve Can Atalay ile Söyleşi*. Medyascope. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://medyascope.tv/2020/07/27/hedefteki-hafiza-mekanlari-2-kapitalizmin-buyuk-caresizligi/>
- Özilgen, M. (2014). *Artistic Narrative of Technology*. Yeditepe University Press.

- Özyalçiner, A. (2019). *Halk Bahçeleri*. Yeni E Dergisi. Erişim adresi <http://yenie.net/adnan-ozyalciner-halk-bahceleri/>
- Pallasmaa, J. (2022). *Tenin Gözleri* (B. Demirhan, Ed.; A. U. Kılıç, Çev.) İstanbul: YEM Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1990). 100 Soruda Osmanlı-Türk İktisadi Tarihi 1500-1914. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pehlivan, N. (2023). Kuzey Avrupa ile Özdeşleşen Biranın Kökeni Anadolu: 'Pekâla sahiplenebilirdik'. *Arkeo Duvar*. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://s.gazeteduvar.com.tr/storage/files/documents/2023/09/17/duvar-arkeo-16-2-bgw2.pdf>
- Phebus Müzayede. (2023). *Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları" Kitabı*. Erişim: 16 Temmuz 2023 <https://phebusmuzayede.com/126402-uskudar-kadikoy-tramvay-hattinda-isleyecek-tramvayların-berlin-orenstein-koppel-fabrikasındaki-imalini-türk-heyetinin-fabrikayı-ziyaretini-ve-uskudar-civarında-sefere-cikan-ilk-tramvayları-belgeleyen-emsalsiz-bir-fotograf-albumu-ile-hattin-tarihine-isik-tutan-uskudar-kadikoy-ve-havalisi-halk-tramvayları-kitabi-album-32x43-cm-kitap-20x27-cm-.html>
- Pişkin, T. (2020). *Bomonti Bira Fabrikası Yıkımı Emek Belleğine Müdahale*. Bianet. Erişim: 26 Nisan 2023 <https://m.bianet.org/bianet/kent/227809-bomonti-bira-fabrikası-yıkımı-emek-bellegine-mudahale>
- Plummer, K. (2021). Etnografik Araştırmada Yaşam Öykülerinin Çağrısı. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüoğlu (Çev.), *Etnografi El Kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 395-406). Nobel Yayıncılık.
- Proust, M. (2020a). *Kayıp Zamanın İzinde: Swan'ın Tarafı* (E. Gökteke & E. Topraktepe, Ed.; 23. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Proust, M. (2020b). *Kayıp Zamanın İzinde: Yakalanan Zaman* (O. Türkay, Ed.; 16. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pulcu Çizmeciyen, L. (2020). *İstanbul'da Kayıp Zamanlar* (7. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pulhan, G. (2023). Mezopotamya'nın Demokrat İçeceği Bira. *Arkeo Duvar*. Erişim: 3 Kasım 2023 <https://s.gazeteduvar.com.tr/storage/files/documents/2023/09/17/duvar-arkeo-16-2-bgw2.pdf>
- Quataert, D., & Zürcher, E. (1998). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler (1839-1950)* (A. Günel, Ed.; 1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Radikal Gazetesi. (2006). *Bomonti Müze Diye Alınmış*. Erişim: 18 Eylül 2006 <http://www.radikal.com.tr/ekonomi/bomonti-muze-diye-alinmis-792044/>
- Ray Haber. (2014). *Yüksek Hızlı Trende Alkol Yasağı*. Ray Haber. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://rayhaber.com/2014/12/yukse-hizli-trende-alkol-yasagi/>

- Resmi Gazete. (2011). *Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında 6112 Sayılı Kanun*. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/03/20110303-1.htm>
- Resmi Gazete. (2015). *Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkilerin Satışına ve Sunumuna İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 19. ve 20. Maddelerinin Uygulanması ile İlgili Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurulu 9968 sayılı Kararı*. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/11/20151105-4.htm>
- Resmi Gazete. (2017). *Etil Alkol ve Metanolün Üretimi ile İç ve Dış Ticaretine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik*. Erişim: 25 Haziran 2023 <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171230-4.htm>
- Rodw. (2008). *Time Clock at Wookey Hole Cave Museum*. Wikimedia Commons. Erişim adresi https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Time_clock_at_wookey_hole_cave_museum.JPG
- Sabanoğlu, B. (2022). *İstanbul'un Birahaneleri*. Sanat Kritik. Erişim: 13 Temmuz 2023 <https://sanatkritik.com/yazilar/istanbulun-birahaneleri/>
- Sağlam, N. (2017). Bir Semte Adını Veren Bomonti Bira Fabrikası. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 1.
- Saka, E. (2021). Dijital Etnografi Literatürüne Bir Bakış. *Strata İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 71-84.
- Salman Yıkmış, M. (2016). Sözlü Tarihin Radikal Potansiyeli. *Vira Verita E-Dergi*, 3, 28-40.
- Salt Araştırma Arşivi. (t.y.). *Annuaire Oriental du commerce de l'industrie l'administration et de magistrature. 1893-1894*. Erişim: 17 Temmuz 2023 <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2898>
- Sandalcı, M. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Biraya Dair Objeler, Belgeler, Fotoğraflar*. İstanbul: Efes Pazarlama ve Dağıtım Ticaret A.Ş.
- Schivelbusch, W. (2020). *Keyif Verici Maddelerin Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Schudson, M. (2007). Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri. Bellek: Öncesiz Sonrasız. *Cogito*, 50, 179-199.
- Seçkin, S. (2012). Görsel Belgelerde Balkan Savaşlarının Anlatımı. *Balkan Savaşları Paneli* içinde. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi
- Sennett, R. (2013). *Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*. (S. Sertabiboğlu, C. Kurultay, Çev.; 2. Baskı), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Serbest, S. (2009). *Biraya Dair Ne Varsa Bu Sergide!* Milliyet Gazetesi. Erişim: 30 Mayıs 2023 <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/biraya-dair-ne-varsa-bu-sergide-1074196>
- Serçe, E., & Erdoğan, A. (2022). *İzmir'de Bira Birahaneler ve Bira Bahçeleri*. İstanbul: Gerekli Kitaplar.

- Seremetakis, N. (2019). Marks of the Transitory. N. Seremetakis (Ed.), *In The Senses Still Perception and Memory as Material Culture in Modernity* (pp. 1-18). Routledge.
- Shopes, L. (2002). Oral history and the study of communities: Problems, paradoxes, and possibilities. *The Journal of American History*, 89(2), 588-598.
- Silsüpür, S. (2019a). *Alkol Dosyası (I): İçki Yasakları Vergiler ve Tüketim*. Teyit. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://teyit.org/dosya/alkol-dosyasi-i-alkol-yasaklari-vergiler-ve-tuketim>
- Silsüpür, S. (2019b). *Alkol Dosyası (II): İçkinin Zararları, Evde Üretim ve Konya Efsanesi*. Teyit. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://teyit.org/dosya/alkol-dosyasi-ii-alkolun-zararlari-evde-uretim-ve-konya-efsanesi#zamlara-karsi-evde-uretim>
- Smith, V. (2021). Çalışma Etnografileri ve Etnografların Çalışması. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüpinar (Çev.), *Etnografi El Kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 220-233). Nobel Yayıncılık.
- Sol Gazetesi. (2012). *Masa-Sandalye Yasağı Beyoğlu'nu Elitleştirme Projesinin Parçası*. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://haber.sol.org.tr/kent-gundemleri/masa-sandalye-yasagi-beyoglunu-elitlestirme-projesinin-parcasi-haberi-57244>
- Sol Gazetesi. (2020). *Bomonti Bira Fabrikası'nda Yıkım Sürüyor: Saldırı Cumhuriyet Değerlerine*. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://haber.sol.org.tr/haber/bomonti-bira-fabrikasinda-yikim-suruyor-saldiri-cumhuriyet-degerlerine-10832>
- Sol Hafıza. (2020). *Tekel'de Toplu Sözleşme Uyuşmazlık (28 Mart 1989)*. Twitter. Erişim: 24 Temmuz 2023 <https://twitter.com/GunlukArsiv/status/1243959680302551040>
- Solmaz, M. (2021). *İçkiyi Uyuşturucu Haline Gtirmek*. Gazete Duvar. Erişim: 23 Haziran 2023 <https://www.gazeteduvar.com.tr/ickiyi-uyusturucu-haline-getirmek-makale-1527757>
- Son Posta Gazetesi. (1932, Mart 14). Biracılığı da Müskirat İnhisarı Alamaz mı?
- Son Posta Gazetesi. (1932, Ağustos 15). Ankara'da Bira Safası.
- Son Posta Gazetesi. (1940, Nisan 30). Bomonti Bira Fabrikası Faaliyete Geçiyor.
- Son Saat. (1929, Ağustos 28). İki Fabrika Daha Buz Çıkarmaya Başlayacak.
- Sopher, P. (2015). *How the Beer Garden Came to Be*. The Atlantic. Erişim: 10 Aralık 2021 <https://www.theatlantic.com/international/archive/2015/04/how-the-beer-garden-came-to-be/391343/>
- Soylu, A. (2004). *Kestane Yetiştiriciliği ve Özellikleri*. İstanbul: Hasat Yayıncılık.
- Standage, T. (2014). *Altı Bardakta Dünya Tarihi* (A. Fethi, Çev.; 2. Baskı). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Standart Ekonomik ve Teknik Dergi. (1976). TSE'den Haberler. *Standart Ekonomik ve Teknik Dergi*, 171. Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.
- Stavrides, S. (2016). *Kentsel Heterotopya* (1. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Subaşı, B. (2004). Kestane Sektör Profili. İçinde *İstanbul Ticaret Odası Etüt ve Araştırma Şubesi*.
- Sülker, K. (1985). *Osmanlı'dan Günümüze İçki ve Toplum* (1. Baskı). İstanbul: Süreç Yayınları.
- Şahin, S. (2022). *Ülke Genelinde Kaçak ve Sahte İçki Operasyonu Başlatıldı*. Anadolu Ajansı Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ulke-genelinde-kacak-ve-sahte-icki-operasyonu-baslatildi/2685629>
- Şanlıer Yüksel, İ. (2013). İletişim Etnografisinde Katılımcı Fotoğraf: Kendine Bakan Saha. H. Ergül (Ed.), *Sahanın Sesleri İletişim Araştırmalarında Etnografik Yöntem* içinde (1. Baskı, ss. 141-157). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şeker, S. (2020). *İzmir'in Bira Bahçesi Rast ile Rast Geldik*. otuzbeşlik. Erişim: 2 Haziran 2023 <https://www.otuzbeslik.com/yazilar/izmirin-bira-bahcesi-rast-ile-rast-geldik>
- Şerbetçiotu. (2021). Wikipedia. Erişim adresi https://tr.wikipedia.org/wiki/Şerbetçi_otu#/media/Dosya:Hopfen2.jpg
- Şişli Gündemi. (2021). *Diyanet ve Keşif Ekibi Bomonti Bira Fabrikası'nda*. Erişim: 4 Mayıs 2023 <https://sisligundemi.com/Yazi/gundem-haberler/diyanet-ve-kesif-ekibi-bomonti-bira-fabrikasi-nda-163>
- Şişman, M. (2020). *Matild Manukyan Kimdir?* Milliyet Gazetesi. Erişim: 3 Eylül 2023 <https://www.milliyet.com.tr/molatik/hayat/matild-manukyan-kimdir-79021>
- T24. (2013a). *Erdoğan'dan Alkol Eleştirisi: Bizim Milli İçkimiz Ayrandır*. T24. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://t24.com.tr/haber/erdogandan-alkol-elestirisi-bizim-milli-ickimiz-ayrandir,228673>
- T24. (2013b, Haziran 2). Başbakan Fatih Altaylı'nın Sorularını Yanıtlıyor. Erişim: 27 Haziran 2023 <https://t24.com.tr/haber/basbakan-fatih-altaylinin-sorularini-yanitliyor,231158>
- T24. (2014). 'Camide İçki İçtiler' İddiasını Yalanlayan Müezzin: Teşekkür Beklerken Tenzil Edildim. Erişim: 27 Haziran 2023 <https://t24.com.tr/haber/camide-icki-ictiler-iddiasini-yalanlayan-muezzin-tesekkur-beklerken-tenzil-edildim,277963>
- Tabak, A. (2018). *Kanatlarında İzler Taşıyan Bir Zaman Kuşu*. Artfulliving. Erişim: 21 Haziran 2023 <https://www.artfulliving.com.tr/sanat/kanatlarinda-izler-tasiyan-bir-zaman-kusu-i-15499>
- Tamer, Ü. (2006). *Ah Güzel İstanbul'la Bir Tanışma Olanığı*. Sabah Gazetesi. Erişim: 10 Nisan 2019 <http://arsiv.sabah.com.tr/2006/07/04/cp/yaz1599-20-140-20060624-101.html>
- Tanyeli, G., & İkiz, D. (2009). İstanbul'da Bir Endüstriyel Miras Örneği: Bomonti Bira Fabrikası. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 7, 109-121. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaked/issue/57427/813981>
- Tanyeri, N. (2005). *Siyasilere Mektuplar I*. İstanbul.

- Tarih Vakfı. (2005). *Efes Pilsen ile Biranın Sergisi* (M. A. Yılmaz, Ed.). Efes Pilsen.
- Taşan, O. (1958a, Kasım 23). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında 1. *Şehir Gazetesi*.
- Taşan, O. (1958b, Kasım 25). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında 3. *Şehir Gazetesi*.
- Taşan, O. (1958c, Kasım 26). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında 4. *Şehir Gazetesi*.
- Taşan, O. (1958d, Kasım 27). İşyerinden Röportajlar, Bomonti Bira Fabrikasında 5. *Şehir Gazetesi*.
- TBMM. (1984a). 8.6.1942 Tarih ve 4250 Sayılı İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisarı Kanununun 19 ve 31 inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 14.06.1984 Tarihli Kanun, Pub. L. No. 3023 (1984). Erişim adresi https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc067/kanuntbmmc067/kanuntbmmc06703023.pdf
- TBMM. (1984b). 79 uncu Birleşim 14.6 .1984 Perşembe. *TBMM Tutanak Dergisi*, 4(17). Ankara: TBMM Erişim adresi <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004079.pdf>
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1976). İçki Sanayii. *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu* içinde. Ankara.
- Tekel. (1977a). Bira Üretim Aşamaları. *Tekel Aylık Haber Bülteni*, 51.
- Tekel. (1977b). Bülten. *Tekel Aylık Haber Bülteni*, 51.
- Tekel. (1947). *İş Yerleri İç Yönetmeliği*. Tekel Genel Müdürlüğü.
- Tercüman Gazetesi. (1984, Mart 17). İşte Yeni İçmece İşte Yeni Pilsen Birası Tuborg Pilsener.
- Tetrazon. (2018). *Bomonti “Kendine Has” Gezisi Sergi*. Erişim: 30 Mayıs 2023 <https://www.tetrazon.net/tr/bomonti-kendine-has-gezisi-sergi/>
- Thompson, E. P. (2006). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (U. Kocabaşoğlu, Çev.; 2. Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tilley, C. (2021). Etnografi ve Maddi Kültür. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, & L. Lofland (Ed.), & G. Kaçar Tunç & F. Güllüpmar (Çev.), *Etnografi El kitabı* içinde (1. Baskı, ss. 258-272). Nobel Yayıncılık.
- TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi. (2012). Şişli Bomonti Bira Fabrikası Alanı. *41. Dönem Çalışma Raporu* içinde. İstanbul.
- TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi. (2020). Mesleki Denetimde Mimari Çevre Etki Değerlendirmesi (MD/ÇED). Erişim adresi <https://www.mimarist.org/include/uploads/2020/02/6-mesleki-denetim.pdf>
- Toklucu, M. (2016). Biranın Köpürttüğü Büyük Kavga. *Tarih Dergisi*. Erişim adresi <https://tarihdergi.com/birarin-kopurttuğu-buyuk-kavga/>
- Toksoy, G. N. (2020). Görsel Sosyolojik Saha Araştırmaları ve Fotoğraf. *The Journal of Social Sciences*, (41), 362-373.

- Toplu, F. (2017). Kırım ve Dobruca'dan Kocaeli'ne Göç Hikâyeleri. H. Selvi, B. Çelik, İ. Şirin, & A. Yeşildal (Ed.), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III* içinde. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi.
- Toprak, E. (2023). *İstanbul Valiliği'nin "Alkol" Genelgesi Ne Anlama Geliyor?* Teyit. Erişim: 7 Eylül 2023 <https://teyit.org/dosya/istanbul-valiliginin-alkol-genelgesi-ne-anlama-geliyor>
- Toprak, Z. (1994). Mütareke Döneminde İstanbul. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 6).
- Traverso, E. (2009). *Geçmiş Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Siyaset* (Ö. Deniz, Ed.; I. Ergüden, Çev.; 1. Baskı). Versus.
- Traverso, E. (2018). *Solun Melankolisi Marksizm, Tarih ve Bellek* (M. Işık Durmaz, Ed.; E. Ersavcı, Çev.; 1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuna, O. (1968). İşçilerimizin Yurda Dönüş Meseleleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19, 351-372.
- Tunçay, H. (2015). *Tekel Özelleştirmesi ve 78 "Sıcak" Gün* (S. Çubukçu Topçu, Ed.). Ankara: Tunçay Yayıncılık.
- Turgay, F. (2022). *Erken Cumhuriyet Döneminde (1936-1960) İzmit SEKA Fabrikası: Devlet, Emek ve Şehir* (G. Göner, Ed.). Sosyal Tarih Yayınları.
- Tutel, E. (2015). *Cüce Simon*. Ermeni Kültürü. Erişim: 14 Temmuz 2023 http://ermenikulturu.com/cuce-simon/?fbclid=IwAR0lfua11Zq1urhAr7_JhomSM9J3tljgVMEkDSloEV62n6skR6-XZ0Zjka0
- Tülek, M. (2021). Kent Araştırmaları- Arşiv İlişkisine Dair Bir Söyleşi (Murat Tülek, Murat Güvenç, Jean François Perouse). *Sekme*, 1. Erişim adresi <https://www.sekme.fugamundi.org/sayi1arsiv-temas?goto=Murat+Tulek>
- Tümertekin, E. (1967). *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tümertekin, E. (1968). *Türkiye'de İç Göçler*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tümertekin, E. (1997). *İstanbul İnsan ve Mekân*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türk, Ş. (2004). *Büyükdere Nektar Bira Fabrikası Restorasyon Projesi*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Türkdoğan, Ö. (2022). *12 Eylül 1980 Askeri Darbe Davası ve Hakikat Hakkı Mücadelesi*. İnsan Hakları Derneği. Erişim: 8 Temmuz 2023 <https://www.ihd.org.tr/12-eylul-1980-askeri-darbe-davasi-ve-hakikat-hakki-mucadelesi/>
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2008). *Tekel Müzesine İlişkin 7/6101 Sayılı Soru Önergesi (Önerge Sahibi: Adana Milletvekili Yılmaz Tankut, Önerge Muhatabı Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay)*. Türkiye Büyük Millet Meclisi. Erişim: 2 Ağustos 2023 <https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D23/Y3/T7/WebOnergeMetni/1b3b2e46-258c-4ad0-9036-ac5e74872648.pdf>

- Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu. (1976). ...*Ve Kalbimizde Demirsoy Vardır*.
- Türkkan, O. (2010, Şubat 17). Birada Efsane Geri Döndü. *Hürriyet Gazetesi*. Erişim adresi <https://www.hurriyet.com.tr/birada-efsane-geri-dondu-13817904>
- Türkkan, O. (2011). *Bira Göbek Yapar mı?* T24. Erişim adresi <https://t24.com.tr/haber/bira-gobek-yapar-mi,173901>
- Urry, J. (1999). *Mekânları Tüketmek* (1. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Üçüncü, U. (2017). *Milli Mücadele Yıllarında Bir Yasak Denemesi Men-i Müskirat (İçki Yasağı) Kanunu ve Toplumsal Yansımaları*. İstanbul: Yeşilay Yayınları.
- Vafiadis, D. (2019). *Aile Hatıraları: Ailedeki İsimler Ardındaki Hikâyelerle*. 2mi3museum. Erişim: 20 Nisan 2023 <https://tr.2mi3museum.com/namesinfamily>
- Vakit Gazetesi. (1929, Aralık 10). Hakiki Bomonti Gazozlarının Alameti Farikası.
- Vakit Gazetesi. (1930a, Temmuz 6). Bira Fiyatları.
- Vakit Gazetesi. (1930b, Kasım 27). Bira Fiyatları Meselesi.
- Vakit Gazetesi. (1931a, Şubat 2). Resmen Tahakkuk Eden Bir İhtikar.
- Vakit Gazetesi. (1931b, Şubat 9). İşte Bu Garip.
- Vakit Gazetesi. (1931c, Şubat 17). Bira Satışları Serbest Olacak.
- Vakit Gazetesi. (1933, Ağustos 4). Yerli Mallar Sergisi'nde Birkaç Saat.
- Vakit Gazetesi. (1940a, Nisan 28). Bomonti Bira İmaline Başladı.
- Vakit Gazetesi. (1940b, Nisan 30). Bomonti Fabrikası Çalışmaya Başladı.
- Wikimedia. (2021). Erişim adresi https://commons.wikimedia.org/wiki/File:294_Humulus_Lupulus_L.jpg
- Yalçın, M. (2020). *Bira Tarihimiz Molozlar Altında*. T24. Erişim: 2 Mayıs 2023 <https://t24.com.tr/yazarlar/mehmet-yalcin/bira-tarihimiz-molozlar-altinda,27480>
- Yalçın, S. (2016). *II. Abdülhamid'in İzniyle Üretimine Başlanan İçki*. Sözcü Gazetesi. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.sozcu.com.tr/2016/yazarlar/soner-yalcin/ii-abdulhamitin-izniyle-uretimine-baslanan-icki-1133784/>
- Yanık, K. (2018). *Tekel'in Nesi Kaldı Damaklarda Tadı Kaldı*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Yarın Gazetesi. (1930, Mayıs 5). Tenekeden Yapılan Şişe Kapakları Avrupa'dan Geliyordu!
- Yarın Gazetesi. (1931, Mart 2). Bomonti Yola Geldi.
- Yaşar, F. (2020). *Bomonti'de Yıkım Protestosu: Bu Talana İzin Vermeyiz*. Gazete Duvar. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/07/25/bomontide-yikim-protestosu-bu-talana-izin-vermeyiz>

- Yayman, H. (2000). 1980 Sonrası Türkiye’de Özelleştirme Uygulamalarının Gelişimi ve Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 135-156.
- Yazıcıoğlu, Y., & Karabulut, M. (2021, Aralık 19). Alkollü İçecekler Zamlandıkça 'Sahte' Riski Büyüyor. *Voa Türkçe*. Erişim adresi <https://www.voaturkce.com/a/alkollu-icecekler-zamlandikca-sahte-icki-riski-buyuyor/6360999.html>
- Yentürk A. (1999). Osmanlı’dan Günümüze Bira. TMMOB Gıda Mühendisleri Dergisi.
- Yentürk, B. (2003). *Ne Lazım Tatavla’da Bakkal Dükkânı* (2. Baskı). Zwi-Geyik Yayınları.
- Yerasimos, S. (1975). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2-Tanzimattan I. Dünya Savaşı’na* (B. Kuzucu, Çev.). Gözlem Yayınları.
- Yeşilay. (2023). *Yeşilay Tarihçesi*. Erişim adresi <https://www.yesilay.org.tr/tr/kurumsal/tarihce>
- Yıldırım, N. (2014). II. Abdülhamid’in Kurduğu Evrensel Hayır Kurumu Darülaceze. C. Yılmaz (Ed.), *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* içinde (2. Baskı). Sultanbeyli Belediyesi.
- Yıldız Yüksel, P. (2019). *İşte Yeni Bomonti Projesi*. Sabah Gazetesi. Erişim: 3 Mayıs 2023 <https://www.sabah.com.tr/pazar/2019/09/08/iste-yeni-bomonti-projesi>
- Yılığür, E. (2017). Bomonti-Feriköy Teneke Mahallesi: 93 Harbinden 1999 Depremine Göç Dalgaları, Toplumsal Karşılaşmalar ve Dönüşüm Dinamikleri. *Current Debates In Sociology & Antropology*, 10, 187-210. Londra: IJOPEC Publication.
- Yılığür, E. (2021). Teneke Mahallesi (Bomonti-Feriköy): Akışlar, Karşılaşmalar ve Dönüşüm. M. Işık Durmaz (Ed.), *Bomonti Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, T. (2021). *1 Mayıs’lar: 1909’dan 2021’e*. Bianet. Erişim: 2 Mayıs 2023 <https://m.bianet.org/bianet/yasam/243358-1-mayis-lar-1909-dan-2021-e>
- Yiğit, E. (2010). *Emek Tarihinden Kente Bakmak: Bomonti ve Bira Fabrikası Örneği*. (Yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yücel, Y. G., ve Orhan, G. (2022). Türkiye’de Devlet Dışı Arşivcilik. Orhan, G. (Ed.), *Tarihin Dönüşümü, Dönüşümün Tarihi* içinde (ss. 11-31). İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları.
- Yücer, A., Bayaner, A., & Polat, S. (2006). *Ortak Piyasa Düzenleri Alt Çalışma Grup Raporları, Şeker, Tütün, Lifli Bitkiler, Şerbetçiotu, Çay*. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- Yüksel, E. (2021). *17 Yılda Rakı %1200, Şarap %251, Bira %1030 Zamlandı mı? Doğruluk Payı*. Erişim: 25 Haziran 2023 <https://www.dogrulukpayi.com/dogruluk-kontrolu/17-yilda-rakinin-1200-sarabin-251-biranin-1030-zamlandigi-iddiasi>

- Zaman Gazetesi. (1934, Ekim 9). Bomonti Fabrikası Yedi Türk Memuru Hiç Sebepsiz İşinden Çıkardı!
- Zat, V. (1993a). Bomonti Bira Fabrikası. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 2). Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı.
- Zat, V. (1993b). Gecekondu. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (C. 3). Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı.
- Zat, V. (1993c). Şişli. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde (s. 568). Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı.
- Zat, V. (1994). *Adabıyla Rakı ve Çilingir Sofrası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zerubavel, E. (1996). Social Memories: Steps to a Sociology of the Past. *Qualitative Sociology*, 19(3), 283-299.
- Zeytinburnu Haber. (2008). *Biracıların Başına Talih Kuşu Kondu*. Erişim: 28 Temmuz 2023 <https://www.zeytinburnuhaber.org/biracilarin-basina-talih-kusu-konu-628-haberini-oku>
- Zileli, G. (2023). *Kitap Yakmak ve İfade Özgürlüğü*. Artı Gerçek. Erişim: 10 Temmuz 2023 <https://artigercek.com/makale/kitap-yakmak-ve-ifade-ozgurlugu-237199>
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Y. Saner, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

EK A: Fabrikadan Geçen Hayatlar

Ömrünün çoğunluğunu fabrikada çalışarak geçiren artık hayatta olmayan, çalışma arkadaşları tarafından anlatılarda ve görüşmelerde referans verilen ve anımsanan özneler vardır. Fabrika çalışanlarına dair bilgiler sözlü tarih görüşmelerinde aktarılan ya da fabrikaya dair belgelerde, kitaplarda erişim sağlanan içeriklerden oluştu. Tarihin onlar için sessizleştiği bir alan olması engelini aşıp fabrikanın öznelerini bizzat tanıtmanın değerli olduğu düşüncesiyle bildiğimiz kadarıyla onlara dair var olan bilgileri bir araya topladım. Her bir çalışanın bazen ömürlük öyküleri içinde fabrikada başlarına gelen bir vakanın detaylı anlatımı bazen de sadece adıyla beraber arkadaşlarınca sevildiği bilgisi verilerek erişilen bilgiler kolektif emeğin hayat bilgisi olarak birleşti.

Esir Kampından Fabrika Müdürlüğü'ne Mecit Efendi

Kırım'ın zengin ailelerinden biri, 1890 yılında Türkiye'ye gelmek üzere Yalta'dan yola çıkar. Türkiye'deki deneyimlerine göre kalıp kalmayacaklarına karar vereceklerdir. Kırım'la ilişkisini kesmeyen aile 1900'lü yılların başında tekrar Kırım'a döner. Bu dönüş sırasında doğan erkek çocuğu Mecit Efendi'dir. Ailenin Türkiye'de kalan kısmı budan habersizdir. II. Dünya Savaşı sonrası 1945 yılında Türkiye'ye esir kampından gönderilen mektupta Mecit Efendi kendisinden haberi olmayan ailesinden yardım ister. Rus baskısına rağmen Kırım'da ekonomi ve ziraat fakültelerini bitirmiş, evlenmiş ve üç çocuğu olmuştur. Rus ordusunda Almanlara karşı savaşan Mecit Efendi esir düşerek kampa kapatılır. Mektup gönderdiği akrabasının İsmet İnönü ve danışmanı olan bir profesörden yardım istemesi sayesinde Türkiye'ye Mecit Efendi İngilizce, Almanca ve Rusça olmak üzere üç dil bilen Leyla isimli bir tatar kızla gelir ve onunla evlenir. Bizim için Mecit Efendi'nin hikâyesini ilginç kılan Bomonti Bira Fabrikası'nda müdürlük yapmış olduğunu öğrenmemizle başlar. Tepebaşı'nda da müdürlük yapmıştır. Kırım'da bıraktığı sürgünde yaşayan ailesini 25 yıl sonra Leyla ziyaret ettiğinde oğullarının sağlıklı olduğunu ve Moskova'da önemli bürokratik görevlerde çalıştıklarını öğrenir. Çalkantılı hayatını düşününce acaba Mecit Efendi nasıl biriydi ve işçilerin gözünde fabrikada nasıl bir müdürlük icra etti? Mecit Sukuti'nin inançları kuvvetli biri

olduğu, çok güzel Kuran-ı Kerim okuduğu, Ruslara karşı kini olduğu, 1960'lı yıllarda İstanbul'da Kırım Türkleri Derneği'nde başkanlık ettiği dışında bir bilgimiz yok. Son olarak İstanbul'da 1978 yılında hayatını kaybettiği bilinir (Toplu, 2017, ss.2307-2308).

Muhasebeci Aleksan Mıgırdıçyan

Baba tarafından dedesinin dayısı Bomonti Bira Fabrikası'nın muhasebecisi olan Dimitri Vafiadis yolu fabrikadan geçen Aleksan Mıgırdıçyan'ın hikâyesini şöyle anlatır:

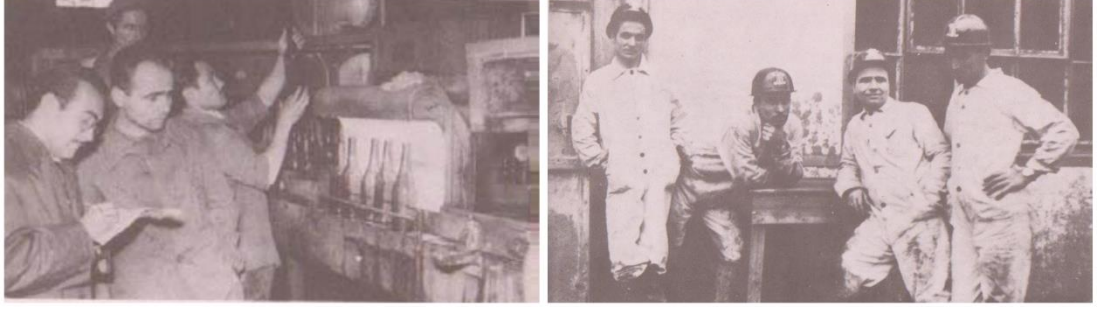
Ben Bomonti ile ailenin bir ilişkisi olduğunu ilk babamdan duymuştum. Babam demişti ki bana benim babamın dayısı Bomonti Bira Fabrikası'nda Muhasebe Müdürü demişti. Şimdi tabi muhasebe müdürü derken muhasebe müdürü müydü? Muhasebeci miydi? Bir ekibi mi yönetiyordu yoksa tek başına muhasebeye mi bakıyordu onu bilemiyorum tabi ama bildiğimiz bir şey var. Dedemin dayısı ismi Aleksan Mıgırdıçyan Bomonti Bira Fabrikası muhasebe işlerinden sorumluymuş. Aleksan Mıgırdıçyan 1898 yılında doğuyor. 1928 yılında da ölüyor. Çok erken bir yaşta ölüyor. Zaten şeye şöyle bir baktığımızda 1898-1928 bildiğim kadarıyla kalpten ölüyor. Babam da bunu nereden biliyor. Babaannesini ile büyüdüğü için babam, babaannesinden o detaylar aklında kalmış. Aleksan Mıgırdıçyan 1928 yılında ölüyor (Dimitri Vafiadis D., 2022).

Aleko ismi verilerek Dimitri Vafiadis'in dedesinde Aleksan Mıgırdıçyan'ın anısı yaşatılırken 1898-1928 yılları arasında, 30 yaşında hayatını kaybettiği, 1920'lerin başından ölene dek 20'li yaşlarında çalışmaya başlamış olsa muhasebeci olarak 6-7 yıl çalıştığı tahmin edilebilir. Ailesi için genç yaşta ölümü çok üzücü ve uzun süre tutulan bir yasla yaşanır (Vafiadis, 2019).

Bira İşçisi Bir Büyük Sendikacı Seyfi Demirsoy

Seyfi Demirsoy'un sendikacılık tarihindeki yeri büyüktür. Bomonti Bira Fabrikası'nda ambarcı olarak 1945 yılında çalışmaya başlayan Demirsoy, İstanbul (Bomonti) Bira Fabrikası İşçileri Sendikası'nın kurucusu olarak 12 yıl görev yapar. 1952 yılında Türk-İş kurucuları arasında yer alan ilk icra kurulunda muhasip üyeliğini üstlenir. Türkiye Tütün Müskirat Yardımcı İşçi Sendikaları Federasyonunun genel sekreterliğini gerçekleştirir. Türk-İş'in kuruluşundan itibaren başkan vekili ve yönetim kurulu üyeliği görevlerinde bulunur. Bütün kongre delegelerinde büyük bir

çoğunlukla yeniden aynı göreve getirilir (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976, s.4)

Görsel Ek-1: Solda Seyfi Demirsoy'un çalışırken masasında duran ve ölene kadar sakladığı fabrikada çalışırken bir fotoğrafı sağda ise Seyfi Demirsoy fabrikada çalıştığı arkadaşlarıyla birlikte, Kaynak: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, 1976.

Sevilen, sayılan, sendikal hayattaki büyük başarılarıyla fabrika bahçesinde büstü dikilecek kadar bira fabrikası çalışanlarını gururlandıran biri olarak tarihte yerini alır.

Fabrika Müdürü Halit Rıfat Telatar

Bomonti Bira Fabrikası'nda 1960'lı yıllarda çalışmış olan fabrika müdürüdür. 1964 yılında ani bir kalp krizi sonucu hayata 49 yaşında gözlerini kaparken işçiler tarafından çok sevilen biri olması ve dürüstlüğüyle anılır. Edirnekapi'dan Şişli'ye kalabalık yığınlar halinde işçilerin eşlik ettiği bir cenaze gerçekleşir.

Görsel Ek-2: Halit Rıfat Telatar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Fabrika Müdürü Sabahattin Karıncaoğlu

Yemekhane çalışanlarının ara sıra kilolarını kontrol ettiği, fazla kilo alanları daha ağır çalışma koşullarının olduğu şişe doldurma bölümüne geçici olarak gönderdiği söylenir. Bomonti Bira Fabrikası Müdürlüğü'nden Ankara Bira Fabrikası

Müdürlüğü'ne geçiş yapar. Fabrika özelleştirilene dek fabrika bünyesindeki sosyal tesis bünyesinde işlettiği Canbaba isimli lokantada mesai bitiminde fabrikadan dostlarını ağırlar. Ehli keyifliği ve eğlenceye dair bilgisi övgüyle anlatılır. Bir double rakısını doldurunca “keyfim keyif” demesiyle anılır.

Müdür Muavini Fahrettin Güneş

Onun için anlatılanlar ve işçilerin ona olan sevgisini açıklayabilmek için jübile sahnesi kâfi olur. İşçisinden memuruna tüm çalışma arkadaşları bir kamyonet dolusu hediyeyle yolcu ederler fabrikadan. “Fahrettin Güneş, fabrikanın müdürü girdiğimizde öyle bir otorite sağlamış ki şapkası, fötr şapkası şu pencerenin önünde şeyinde şuraya koyarsın o yüksektedir ikinci kattadır. Şuraya koyar şapkasını tabi giderken bir bakarsın yukarıya anlıyor musun ondan sonra bakarsın fötr şapka orada. Ha müdür bey fabrikada. Adam Avrupa'ya gidiyormuş. Tembîh ediyormuş odacısına ya da sekreterine ben çıkınca şapkayı oraya koy. Oraya koy ki beni fabrikada zannetsinler. Tabi müdürün olması oralarda serseri mayın gibi dolaşmak yok. Müdür olmadığı zaman disiplinsizlik olur tabi gibi. Adamın şapkası bile orada otoriteyi sağlamış” (Hayati K., 2022).

Fabrika Müdürü ve İmla Şefi Sabahattin Güvenen

Fabrika müdürlüğü görevinin yanında şişe imla bölümünde şeflik yapar. Çalışkanlığıyla anılır. Fabrikada işçi istihdam etmek gerektiğinde güçlü, kaslı ve yapılırlar kişileri sokakta gördüğünde yoldan çevirdiği, Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışıp çalışmayacağını sorduğu anlatılır. Çalışacağını söyleyen ise hemen işe başlatmış. Seçtiği işçilerin sağlam ve güvenilir işçiler olduğu aktarılır.

Fabrika İdare Müdürü Şemsettin Tarhan

Fabrikada işçilerin sonsuz bir saygıyla anlattığı ustabaşılardan biridir. Örneğin babasının yanında sigarasını içen işçiler onun yanında sigara içmezler. Cenazesi öyle kalabalık olur ki Şişli'de trafik kapatılmak zorunda kalınır.

1970 yılında Milliyet Gazetesi röportajında Fabrika Müdür Yardımcısı Fahrettin ile yazın geçmiş yıllarda olduğu gibi su sıkıntısı nedeniyle bira imal edemeyeceklerini, tükenen mevcut stokların yerlerini yenilerini koyamadıkları yazar. Su

yetersizliğinden dolayı boş duran su deposunun önünde verdikleri poz ilgi çekicidir (Milliyet Gazetesi, 1970).

Görsel Ek-3: Kaynak: Milliyet Gazetesi, 15 Mayıs 1970.

Nevzat Öcal

Ordu'nun Mesudiye kazasına bağlı Yasdura köyünde şimdiki adı Yeşil'de doğan Nevzat Öcal babaannesi tarafından İstanbul'a getirilir. Osmanlı döneminde denizcilik gediklisi¹⁷⁸ olarak Almanya'da eğitim alır. Almancayı anadil seviyesinde konuşur. İyi Almanca bildiği için 1930'lu yıllarda Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışır. O dönemlerde fabrika yöneticisinin Alman olması avantaj sağlar. Hemşerilik ilişkilerinin kuvvetli olduğu ve yaz aylarını köyünde geçirmeyi sevdiği bilinir. Müzik dinlemeyi ve yazmayı sevdiği, yedi kitabının olduğu bilgisi paylaşılır¹⁷⁹.

Süreyya Songüler

Bira Fabrikası idare âmiri 2 Eylül 1955 tarihinde saat 13:00 sularında fabrikadaki odasında resmi tabanca ile intihar eder.

¹⁷⁸ Gedikli, astsubay ile subay arasında bir rütbedir.

¹⁷⁹ Nevzat Öcal hakkında bilgiye Güngör Öcal vasıtasıyla erişildi.

Kâmil Beğendik

Kâmil Beğendik, 1912 yılında Edirne’de doğar. Balkan Savaşı’nda kundaktayken yanına bir bomba düşer, şansına patlamaz. Üç kız kardeşle büyür, bir berber dükkânı açar. I. Dünya harbinde üç kez dükkânı kapatıp askere gider. İçkiye düşkün olduğu ve güzel içtiği anlatılır. Bomonti Bira Bahçesi’nde çekilmiş fotoğrafları kanıtıdır. 18 yaşında bekar, kendini eğlenceye kaptırdığı İstanbul günlerinden sonra 1945 yılında hayatını yoluna koymaya karar verir ve 45 yaşında fabrikada çalışmaya başlar. Arpa malt dairesinde arpaları çimlendirmek ve arpayı işleyerek bira yapmak görevi olduğu için fabrikanın mahzenlerinde -muhtemelen alkol ile sorununu halledene kadar- gizlenerek hem içer hem de çalışır. İradesiyle içki sorununu yener ve hayatını yoluna koyar, 1970 yılına kadar çalışır ve emekli olur. Sözü’nün eri, dürüst herkesin saydığı ve sevdiği beyefendi biridir. Ayakkabıları, pardösüsü, fötr şapkası her biri fabrikaya özel olarak seçilmiş çalışmaya takım elbise ile giden bir işçidir. Oğlu da fabrikada çalışır.

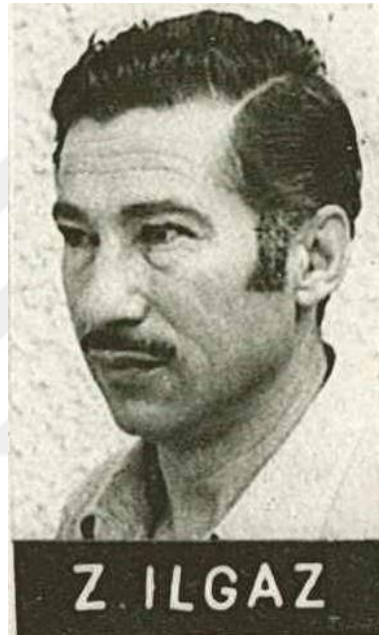
Görsel Ek-4: Kâmil Beğendik, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

İmla Şefi Selahattin Üresin

Şişeleme bölümünde imla şefi olan Selahattin Üresin, otoriter ve çalışkan kimliğiyle bilinen yakışıklı, uzun boylu İstanbul beyefendisi olarak anılan bir ustabaşıdır. İşçiler onu ayak sesinden tanır. Atölyelerde masa başında denetim yapmak yerine genellikle atölye kapısından işçilere seslenir. Disipline etme becerisi yüksektir. İşçilerin hakları konusunda hassasiyeti anlatılır. Son yıllarda ön ayak olduğu Erenköy’de yürüttüğü kooperatif projesiyle anılır. Akşama kadar fabrika için, sabaha kadar kooperatif için çalıştığı paylaşılır. Fabrika lojmanlarında yaşar.

Teknik Ressam ve Ustabaşı Zeki Ilgaz

1926 yılında doğdu. Çocukluğu, 1930 ila 45 yılları arasında Feriköy’de geçti. Bira Fabrikası’nda sendika temsilcisi olarak yollandığı farklı ülkelerin sendikacılık deneyimlerini yerinde inceledi. Sendikal mücadelede bir yandan fabrikada üretkenliği artırmak için işçilerle yöntemler geliştirdi, diğer yandan hak mücadelesi verdi. Fabrikada teknik ressam olarak makine parçalarının modellerini çıkardı. Bomonti Bira Fabrikası’nda emekli olana dek çalıştı. 2020 yılında, aramızdan ayrılan dek Kuştepe Bira Evleri’nde yaşadığı iki katlı evinin arka bahçesindeki marangozhanesini bırakmadı.

Görsel Ek-5: Zeki Ilgaz, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Soğuk Demirci Ahmet Kaşkıır

1907 yılında doğar. Teneke mahallesi tarihinde anılan göçle gelen Kırım Tatarlarındandır. Tatarca konuşmayı iyi bilir. Kulakları az işitir. Sessiz ve ciddidir. Namı diğer Kurt Ahmet fabrikada soğuk demir bölümünün ustabaşısıdır. Bira içmeyi çok sever. Plaktan tatarca türküler dinlemeye bayılır. 1970 yılında emekli olur. Dört oğlu da Bomonti Bira Fabrikası’nda çalışır. 1977 yılında öte dünyaya göçer.

Görsel Ek-6: Ahmet Kaşkı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Şefik Demirci

Fabrikanın en tanınan ustalarından biridir. Görme kaybına rağmen çalışma hayatı içinde fabrika içinde geliştirdiği yöntemler, verimli ve firesiz bira üretimi konusunda yetkin ve deneyimleri üzerinden geçen yıllara dair unutulmayan sembol isimlerden birine dönüşür. Duyumsama gücüyle hatırlanır. Fabrikada pastörize makinelerinin kurulumundan sorumludur. Bira fabrikasından sonra çalışma yaşamına gazoz fabrikasında devam eder.

Görsel Ek-7: Şefik Demirci, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Şeref Aybar

Fabrikanın umumi ustabaşıdır, işletme şefinden sonra yetkili kişidir. Fabrikadaki atölyelerden ve teknik detaylardan sorumludur. Fabrikada çalışan oğlunu, kendisi için mahcubiyet oluşturacak durumlar yaratmaması için uyarmayı sever. 1980’lerde emekli olur.

Görsel Ek-8: Şeref Aybar, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Selahattin Davaç

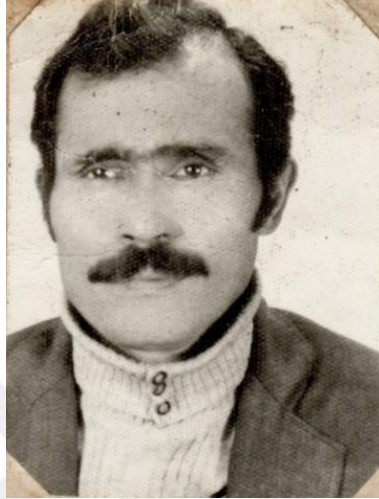
Fabrikanın tesviye bölümünde ustabaşıdır. Çalışkanlığıyla bilinir. Dürüst ve işçilerin sevdiği bir ustabaşı olarak anılır.

Görsel Ek-9: Selahattin Davaç, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Abdullah Çeçen

Anadolu'dan gelmiş Kastamonulu bir işçidir. Bomonti derede bir gecekondu ailesiyle yaşar. Fabrikadaki masasında oturur, motorlara bakar. Bir malzemeye ihtiyaç duyduğunda ilgili kişilere bildirir, gerekli işlemleri yaptırır. Motorları gözlemleyerek sorumluluğunu yerine getirir.

Görsel Ek-10: Abdullah Çeçen, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Tüketim Kooperatifi Kurucusu Naim Tanyeri¹⁸⁰ ve Muhasebe Servisi

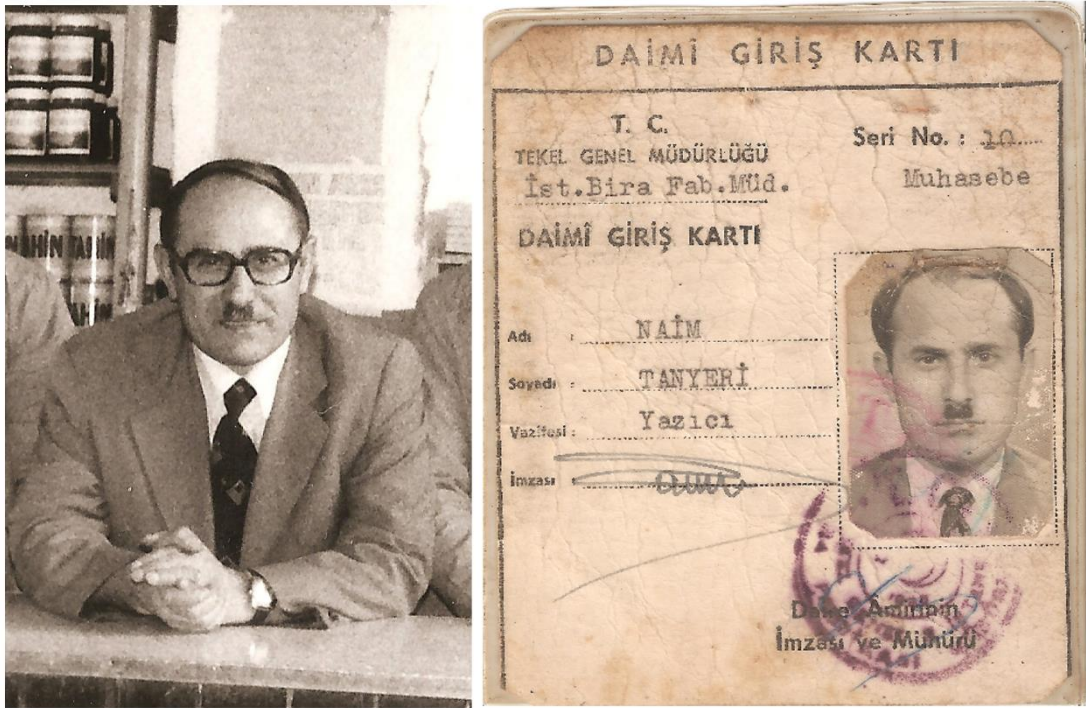
Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinin Sarıördek köyünde 1925 yılında doğar. Babası rençber annesi ev kadını. Ailesiyle birlikte 9 yaşında Vakfikebir'e göç eder ve orada Kaymakamın manevi evladı olmasıyla hayatı değişir. 13 yaşına kadar Anadolu'nun farklı şehirlerinde yaşam sürerler. Asker olmak hayatta en çok istediği şey olur fakat kulağındaki rahatsızlık yüzünden asker olamaz. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte yaşanan değişimleri küçük yaşta gözlemlediğini, cumhuriyet değerlerini özümlediğini ve içselleştirdiği bilinir. 1960 yılından 1979 yılına kadar Bomonti Bira Fabrikası muhasebe servisinde çalışır. Memur olmamasına rağmen, masa başında bir hayat sürdürür. Çalışma hayatında yaşadığı en büyük deneyimlerinden biri fabrikanın tüketim kooperatifidir. Kooperatif etrafında gerçekleşen onlarca maceranın merkezindedir. Çalışma arkadaşları sıklıkla tüketim kooperatifi ve Kuştepli

¹⁸⁰ Fabrikada muhasebe servisinde çalışan Naim Tanyeri tarafından hazırlanıp fabrika yönetimine sunulan muhasebe servisinde çalışan işçilerin kendileri hakkında paylaşılan düşüncelerin yer aldığı ve kendileri tarafından imzalarıyla onaylanan 1970 tarihli hesap döküm çizelgesinden alındı.

olmasıyla onu anımsar. Yaşadığı evin kapısının önünde kendi biyografisini içeren Şili Belediyesi'nin hazırladığı plakete rast gelebilirsiniz.

Her ayın üçünde tevzi edilen kat-i tahakkukların 13 ve 23'ünde dağıtılan avansların hesaplanmasında ve bunlarla ilgili ön çalışmalar ve sonuçların bağlanmasında düzenleyici görevleri ifa eder. Bu konularda arkadaşları ile sıkı iş birliği yapar, karşılaşılabilecek pürüzlerin çözümünde yardımcılıkla yükümlüdür. Yeni gelen arkadaşlara iş öğretimi ve tahakkukla ilgili konularda fabrikanın kısım yazıcıları ile irtibat kurmak görevleri arasındadır.

Aynı zamanda kendisi tüketim kooperatifle özdeşleşmiş isimlerin başında gelir. Kuştepe semtinin gecekondü mücadelesinde önemli görevler üstlenir. *Unutamadıklarım, Bir Şehir Kuruyorum, Siyasilere Mektuplar, Yabana İstenen Kız Duvara Vuran Gölgele ve Karakaçanın Namusu* isimli kitaplarının yazarıdır.

Görsel Ek-11: Naim Tanyeri ve Fabrika Giriş Kartı, Kaynak: Eda Yiğit Arşivi.

Nuri Öksüzal: Devamlı tahakkukta çalıştırılırsa birinciliği alması mümkündür. Çok süratli makine kullanan, işine hâkim bir arkadaşdır. Görevini severek yapar, Gösterilen işi derhal kavrayan, çok iyi yetiştirilmiş bir elemandır. Kendisine verilen ödevleri zamanında yapacağından, sorumluluk duygusundan emin olabilirsiniz.

İrfan Görkem: Yaşına göre servisin en çalışkan, en kalifiye elemanı denilebilir. Yaptığı çeşitli işlerin hepsinde başarı sağlamaktadır (...) İş sahasında herkesten üstün olmayı ister. Bunun için öğle paydosu dahi yapmadan çalıştığı olur. Tek kusuru kontrol işlemine gereken önemi vermeyişidir. Asabi mizaçtır. Hoş tutulursa beşeri yönden de etrafına yarar sağlamak ister.

Turgay Üstün: İstisnasız herkesle iyi geçinen, kimseyi rencide etmeyen, buna rağmen onurundan fedakârlık yapmayan bir genç. Değişik branşlarda aynı verimle çalışır. Biricik özrü devamsızlığıdır. Bunun sebebi ücretinin azlığı...

İhsan Hepgüler: Çok dikkatli çalışır. Sevdirilirse başladığı işi yarım bırakmaz. Morali çabuk bozulur. Henüz çocukluk duygusundan sıyrılamamıştır. İyi davranmakla en üstün verim temin edilebilir. Özel Yüksek Ticari Bilimler Akademisi öğrencisidir.

Macit Sözbir: Tahakkukla ilgili konularda üstadddır. Yaşlılık ve göz yorgunluğu sebebi ile her zaman istediği verimi elde edemez. İşine güvenilir muktedir bir elemandır. Servisin bir anlamda öğretmeni durumundadır.

Tahsin Altıncan: Çalışkandır. Takdir edilmeye çok isteklidir. İşini hiçbir zaman yarım bırakmaz. Ezberleme yeteneği fevkaladedir. Yanlış yapmak, geç kalmak endişesi ile çalışırken kendisini sıkır. Devamsızlık, işe gecikmek alışkanlığı yoktur. Tek kusuru yapılan telkinlere kapılması, bu telkinlerin etkisinde davranışları ile belli etmesidir.

Yaşar Aldoğan: Esas görevi daktilodur. Buna rağmen tahakkukta kendisini yetiştirmiştir. Servisin en enerjik, çalışmakla yorulmak bilmeyen insanıdır. Çok mütecessisdir. ~~Başkalarının bütün sözleri ve davranışları ile alakalıdır~~¹⁸¹. Herhangi bir tartışmada muhatabını kırmaktan çekinmez. Fakat karşı tarafta biraz yumuşama görürse normal münasebete devam eder. Sendika temsilcisidir.

Sertaç Adsız: Daktilocudur. Tahakkuku ek bir iş olarak öğrenmiştir. Az da olsa yardım sağlamakta başarılı olmak için çalışmaktadır.

¹⁸¹ İlgili cümleyi bizzat kendisinin çizdiği belirtilir.

EK B: Sözlü Tarih Görüşmesi Yapılan Görüşmeciler Hakkında Bilgi

Sözlü tarih görüşmelerinin öznelere kimlerdir? Hayatları fabrikayla nasıl ve ne zaman kesişir, hangi görevleri ifa ederler? sorularının ışığında görüşmecilerin kronolojik olarak listesi ve görüşmeciler hakkında özet bilgi aşağıda görülebilir.

- 1957 İstanbul doğumlu **Selçuk I.**, çocukluğunu Kuştepe Bira Evleri'nde geçirir. Babası fabrikada usta olarak çalışırken kendisi de 1980 yılında fabrikada mühendis olarak çalışır ve babasının amiri olarak 18 ay görev yapar. 12 Eylül darbesi sonrasında ceza alır ve sürgün deneyimi yaşar.
- 1926 doğumlu **Zeki I.**, Feriköy'de büyür. Mahallede Rumca konuşmayı öğrenir. Fabrikada çalışmaya başladıktan sonra yapı kooperatifi emekçilerinden biri olur. Ailesiyle beraber Kuştepe Bira Evleri'nde ikamet eder. Fabrikada teknik ressam olarak ustabaşı görevini yürütür. Sendikal faaliyetlerde bulunur, sendika temsilcisi olarak farklı ülkelerdeki deneyimleri yerinde inceler. 2020 yılında aramızdan ayrıldı.
- 1925 Gümüşhane doğumlu **Naim T.**, 1960 yılından 1979 yılına kadar Bomonti Bira Fabrikası'nın muhasebe servisinde çalışır. Fabrikanın tüketim kooperatifinin kurucularındandır.
- 1950 Feriköy doğumlu olan **Hasan K.**, ikiz kardeşi, iki ağabeyi ve bir kardeşi ile beraber fabrikada çalışır. Kırım'dan Romanya'ya, Romanya'dan Türkiye'ye göç etmiş üç kuşak İstanbullu bir ailenin mensubudur. 30 yılı aşkın bir süre fabrika çalışanı olan babası soğuk demir atölyesinin ustabaşısıdır. Sendikal görev almamasına rağmen sol siyaset içinde ve hak mücadelesinde aktif bir işçidir.
- 1951 İstanbul doğumlu, Balkan Harbi'nde göç eden, Arnavut göçmeni **Abdurrahman T.**, Unkapanı Tekel Nakliyat Şubesi'nde çalışan tamirat, bakım onarım işlerinde çalışan iki abisinden farklı olarak 1970'li yıllarda Bomonti Bira Fabrikası'nda muhasebe bölümünde çalışmaya başlar. Fabrika futbol takımında oynar.
- 1952 İstanbul doğumlu **Nurettin O.**, fabrikada sivil savunma amiri olarak görev yapar. 1972 CHP Gençlik kolları üyesi, 1986 DSP kurucu üyesi, 1992 CHP Şişli kurucu başkan yardımcısı, 1991 DSP İlçe sekreterliği gibi siyasi faaliyetlerini uzun yıllar sürdürür. Babası da fabrikada usta olarak çalışır

- 1968 doğumlu **Erdal Ç.**, 16 yaşına kadar Bomonti Dere'de, ailesi tarafından inşa edilmiş bir gecekonduda yaşamını sürdürür. Babası fabrikanın şişe imla bölümünde usta olarak çalışır.
- 1947 doğumlu **Erol Y.**, fabrikada freze atölyesinde freze ustabaşısı olarak çalışmış, fabrikada 25 yıl görev yapar. Babası da şişe imla bölümünde ustabaşı olur.
- 1959 doğumlu **Atilla A.**, resimhanede teknik ressam olarak işçi statüsünde çalışır. Atilla A.'nın babası ise Umumi Ustabaşı olarak görev yapar, 1980 yılında emekliliğe ayrılmadan önce fabrikadaki bütün atölyelerden ve teknik detaylardan sorumlu olarak çalışır.
- 1956 doğumlu, Kuştepe Bira Evleri'nde miras olarak devraldığı konutta yaşayan **Orhan D.**, önce tesviyehanede sonra resimhanede işçi statüsünde çalışır ve fabrika müdürünün şoförlüğünü yapar. Fabrika kapandıktan sonra aynı kuruma ait likör fabrikasına geçiş yapar. Unkapanı Müessese Müdürlüğü'nden emekli olmuştur. Babası Selahattin Bey, tesviye bölümünde ustabaşı olarak çalışır.
- 1961 doğumlu **Gülseren Ç.**, Tekel'de çalışma kültürünü kuşaklararası aktarımla sürdüren bir ailenin en son çalışanıdır. Ailenin Tekel çatısı altında çalışma zincirinin içinde babaannesinden başlayarak hala, amca, yenge, anne ve abla vardır. Bomonti Bira Fabrikası dahil olmak üzere Tekel bünyesinde Samsun Yaprak Tütün Fabrikası, İnegöl Kibrit Fabrikası, Paşabahçe Rakı Fabrikası, Tekel Kibrit Fabrikası gibi farklı fabrikaların ortamları hakkında kuşaklararası iletişimden kaynaklanan bir bilgi birikimi oluşur ve karşılaştırma şansı doğar. Ek olarak ailede devlet memurluğu geleneği de bulunur. Dedesi, İsmet İnönü'nün postacılığını yapar, babası ise Turgut Özal'ın koruması olarak çalışır.
- 1943 Silivri doğumlu **Demirali B.**, bir dönem Bira Fabrikası bünyesinde çalışan Çay Paketleme biriminde çalışır ve oradan Bira Fabrikası'na geçiş yapar. Ağabeyi 6. sınıf ustabaşı, kendisi ise 5. sınıf posta başı olarak görev yapar. Futbolu çok sever ve fabrika takımında da oynar.
- 1944 Sinop doğumlu **Aziz K.**, Tekel bünyesinde müfettiş yardımcısı olarak çalışır. Bomonti Bira Fabrikası'na ise müfettiş olarak gelir. Üretim sürecinin

tüm aşamalarını denetler. O yıllarda fabrika lojmanlarında sonrasında, Sarıyer Çayırbaşı Tekelciler Sitesi'nde ikamet eder.

- 1944 Ordu doğumlu **Azmi Ö.**, 1980-85 ve 1994-95 yılları arasında Bira Fabrikası'nda müdür olarak görev yapar. İşçilerin anılarında sıkça adı geçen isimlerden biridir.
- 1950 Merzifon doğumlu **Ahmet T.**, İktisadi Ticari Bilimler Akademisi İşletme Bölümü mezunudur. 1973 yılında staj yaptığı Bira Fabrikası'na müskirat eksper (alkollü içkiler uzmanı) olarak tayin olur. 1985 yılına kadar şişe imla şefliği ve işletme şefliği görevini gerçekleştirir. Sonrasında bir süreliğine Yozgat Bira ve Mecidiyeköy Likör'de çalıştıktan sonra Bira Fabrikası'na müdür yardımcısı olarak çalışmak üzere geri döner. Fabrikanın tasfiye sürecinin tamamlanmasında görev alır.
- 1952 Giresun doğumlu **Hayati K.**, 1979 yılında fabrikada kimya mühendisi olarak çalışmaya başlar. Sabah fabrikaya gelir gelmez ilk iş olarak degüstasyon denilen içme, içim, tadım kontrolünü gerçekleştirir.
- 1953 İstanbul doğumlu **Meriç B.**, 1957 yılından itibaren Kuştepe Bira Evleri'nde ikamet ettiği için işçi mahalle kültürünün içindedir. Fabrikada makine dairesinde genel islime¹⁸² bakarak soğutma kısmındaki sudan sorumludur. 1945 yılında fabrikada çalışmaya başlayan babası, arpa-malt dairesinde arpaları çimlendirmek, işlemek ve bira yapmak göreviyle ustabaşı olarak çalışır. Amcası da fabrika çalışanıdır.
- 1948 Malatya doğumlu **Kerim Y.**, Tekel bünyesinde farklı fabrikalarda rakı kısım amirliği, fabrika işletme şefliği, fabrika müdür yardımcılığı, proses sorumluluğu ve müdürlük görevlerinde bulunur. Bomonti'de doğrudan yönetici olarak çalışmamasına rağmen Tekel'in içinde çalışan bir yetkili olarak fabrikaya ilgisi vardır. Bomonti'nin Tasfiye Kurulu Başkanlığı'nda da görev alır. Tekel Müzesi projesi kapsamında müzenin kuruluş çalışmalarında bizzat görev alır.

¹⁸² İstim de denir. Gücünden yararlanmak için elde edilen buhar anlamında kullanılır.

- 1954 Erciş doğumlu **Hurşit B.**, Bira Fabrikası'nda 1975 yılında yazıcı olarak çalışmaya başlar. Hesap tutma, daktilo ve yazışma işlerinden sorumludur. Sarıyer Spor'da profesyonel futbol oynar.
- 1953 Samsun doğumlu **İbrahim D.**, Tekelci bir işçi babanın oğludur. Bir ağabeyi ve bir kardeşi de Tekelcidir. 1975'te Cevizli Sigara Fabrikası'nda işbaşı yapar. Evine uzak olduğu için Bomonti Bira Fabrikası'na naklini ister ve 1976 yılında çalışmaya başlar. Yazıcılıktan muhasebeye geçer, daha sonra iâşe bölümünde görev yapar. Sendikacılık faaliyetlerinde aktif görev alır, baş temsilcilik yapar. “Taban sendikacılığı” konusundaki dikkatiyle fabrika çalışanlarının ihtiyaçları ve sorunları konusunda çözümler üretir.
- 1951 Silivri doğumlu **Güngör Y.**, fabrikada muhasebe servisinde işe başlar. Askerliğinde Kıbrıs Harekatı'na katılır ve Kıbrıs Gazisi unvanı alır. Sendikacılık çalışmalarında yer alır. 1992 yılında emekli olana dek çalışır. 2017 yılından sonra İstanbul'da farklı korolarda yer alarak gençlik hevesini, korist olma hayalini gerçekleştirir.
- 1951 Beykoz doğumlu **Sefa A.**, sanat okulu mezunudur. Mutlu Akü Fabrikası ve Lombardini Fabrikası'nda çalışır. Askerliğinde 1974 Kıbrıs Harekatı'na katılır. Cıbalı Tütün Fabrikası'nda direnişin ardından yaşanan tasfiye süreciyle beraber Bomonti Bira Fabrikası'na geçiş yapar. 1980-96 yılları arasında makine bakımından sorumludur. Sınıfsal ve sendikal mücadelenin aktif bir parçası olur. Türkiye Muharip Gaziler Derneği ve Emekliler Sendikası gibi farklı sivil toplum kuruluşlarında aktif görev alır.
- 1947 Makedonya doğumlu **Pembe M.**, 1957 yılında Türkiye'ye gelir. İlk olarak Nelson Konfeksiyon Fabrikası'nda çalışır. 1974 yılında Tekel Üsküdar Yaprak Tütün Atölyesi'nde işe başlar, sonrasında Cıbalı Tütün Fabrikası'na naklini aldırır. DİSK bünyesinde sendikal faaliyetlerde aktif rol alır. Hayat arkadaşı aynı zamanda çalışma arkadaşıdır. Cıbalı direnişi sonrasında önce Maltepe Sigara Fabrikası'na sonra Bomonti Bira Fabrikası'na geçiş yaparlar. Sırasıyla ambar dairesinde ve sicil bölümünde görev alır. Fabrika özelleştirildikten sonra emekli olur.

EK C: Sözlü Tarih Görüşme Listesi

1. Selçuk I. Sözlü Tarih Görüşmesi, 2 Ocak 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
2. Zeki I. Sözlü Tarih Görüşmesi (I), 28 Mart 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
3. Zeki I. Sözlü Tarih Görüşmesi (II), 25 Nisan 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
4. Naim T. Sözlü Tarih Görüşmesi, 16 Mayıs 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
5. Hasan K. Sözlü Tarih Görüşmesi, 23 Mayıs 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
6. Abdurrahman T. Sözlü Tarih Görüşmesi, 1 Ağustos 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
7. Nurettin O. Sözlü Tarih Görüşmesi (I), 6 Ağustos 2009, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
8. Erdal Ç. Sözlü Tarih Görüşmesi, 13 Ağustos 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
9. Erol Y. Sözlü Tarih Görüşmesi, 7 Eylül 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
10. Atilla A. Sözlü Tarih Görüşmesi, 8 Eylül 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
11. Orhan D. Sözlü Tarih Görüşmesi, 11 Eylül 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
12. Gülseren Ç. Sözlü Tarih Görüşmesi, 16 Ekim 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
13. Demirali B. Sözlü Tarih Görüşmesi, 28 Ocak 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
14. Aziz K. Sözlü Tarih Görüşmesi (I), 8 Şubat 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
15. Azmi Ö. Sözlü Tarih Görüşmesi, 12 Şubat 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
16. Ahmet T. Sözlü Tarih Görüşmesi, 14 Şubat 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
17. Aziz K. Sözlü Tarih Görüşmesi (II), 17 Şubat 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
18. Hayati K. Sözlü Tarih Görüşmesi, 17 Şubat 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
19. Meriç B. Sözlü Tarih Görüşmesi, 18 Mart 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
20. Kerim Y. Sözlü Tarih Görüşmesi, 23 Nisan 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
21. Nurettin O. Sözlü Tarih Görüşmesi (II), 6 Haziran 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
22. Hurşit B. Sözlü Tarih Görüşmesi, 18 Eylül 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
23. İbrahim D. Sözlü Tarih Görüşmesi, 28 Eylül 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
24. Güngör Y. Sözlü Tarih Görüşmesi, 12 Nisan 2023, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
25. Sefa A. Sözlü Tarih Görüşmesi, 25 Mayıs 2023, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
26. Pembe M. Sözlü Tarih Görüşmesi, 9 Haziran 2023, Görüşen Kişi: Eda Yiğit

EK D: Derinlemesine Görüşme Yapılan Görüşmeciler Hakkında Bilgi

Derinlemesine görüşme yapılan kişiler kronolojik olarak listesi ve görüşmeciler hakkında özet bilgi aşağıda görülebilir. Listede yer alan görüşmeciler arasında soyadı ile anılan görüşmeciler toplumsal olarak bilindikleri ve isimleriyle anılmaları gerekli olduğundan anlatıları anonimleştirilmedi.

- 1943 İstanbul doğumlu **Bruno L.** 1952-1966 yılları arasında Bomonti semtinde yaşar. Çocukluk ve gençlik çağında semtin gündelik hayatı içinde komşuluk ilişkilerine, kozmopolit dokuya ve sosyo-kültürel eğilimlere bizzat tanık olur.
- 1942 Bomonti doğumlu **Loretta F.**, fabrikanın bulunduğu araziye dair annesinin aktarmış olduğu, ona da dedesinden aktarılan bir hikâyeyi aktarır. İstanbul'un işgal yıllarından semtin bostanlarına kadar, zamanın ruhuna dair detaylar hikâyesinde yer bulur. Bomonti'nin önemli tarihi yapılardan biri olan Fransız Fakirhanesi'nde ikamet eder.
- 1958 doğumlu Mimar **Han Tümertekin**, bir coğrafya öğretmeni olan Fatma Sevim Tümertekin ve Bomonti sanayi bölgesinde ilk akademik çalışmayı gerçekleştiren coğrafyacı Prof. Erol Tümertekin'in (1926-2021) küçük oğludur. Çok küçük yaşlardan itibaren Bomonti gezileri ile semti yakından tanınması mümkün olmuştur. Aynı zamanda Bomonti Bira Fabrikası'nın restorasyon projesi ve yeniden işlevlendirme sürecine tasarım desteği veren mimarlık ekibinin başında yer alan mimardır.
- 1975 doğumlu **Berna K.**, çocukluğunun büyük bir kısmında, 7-14 yaşları arasında, çekirdek ailesiyle birlikte Bomonti Bira Fabrikası'nın kendi arazisi içinde bulunan lojmanlarda ikamet eder. Babası memur statüsünde Tekel'de müfettiş olarak çalışır. Görevi vesilesiyle fabrika mekânı içindeki lojmanlarda yaşama imkânı doğar. Bu sayede çocuk gözüyle semti ve fabrikayı gözlemlene imkânı bulunur.
- 1944 İstanbul doğumlu **İnci T.**, Cibali Sigara Fabrikası'nda İdare Amirliği sonrasında Bira Fabrikası'nda Müdür olarak çalışan babasını erken bir ölümle kaybeder. Fabrika avlusuna bakan lojmanlarda yaşarlar.
- **Dimitri Vafiadis D.**, Eski fotoğraflar, muhtelif koleksiyonlar, nadir oyuncaklar ve aile yadigarlarıyla birlikte, 1800'lü yıllardan beri Türkiye'de

yaşayan, Rum, Ermeni ve İtalyan asıllı ailesinin tarihini araştırır. Aile büyüklerinden biri olan 1898 yılında doğan ve Bomonti Bira Fabrikası muhasebecisi olarak çalışan Aleksan Mıgırdiçyan'ın hikâyesini anlatır.

- 1957 Sakarya doğumlu **Nursel G.**, 1977 yılından 1995 senesine kadar Cibali Sigara Fabrikası'nda çalışır. Tekelci bir ailede doğan hayat arkadaşının Bomonti Bira Fabrikası'ndaki çalışma hayatı ve Tekel içinde fabrikanın yeri hakkında bilgi verir.
- **Sabahattin A.**, Bira Fabrikası ile komşu olan Vog. Bali çorap fabrikasında çalışır. Fabrika bölgesini iyi tanır, hayat arkadaşı Bira Fabrikası'nda çalışır.
- **Birol G.**, çocukluğu Bomonti semtinde geçer, fabrika lojmanında ailesiyle yaşar.
- 1939 doğumlu **Arhan Tekvar**, Cibali Sigara Fabrikası Müdürü İsmet Ali Tekvar'ın oğludur. Müzik dünyasının tanınan müzisyenlerindendir. Fabrika lojmanında yaşar. 2017 yılında aramızdan ayrıldı.
- **Şefik Demirci**, fabrikada ustabaşıdır. Görme kaybına rağmen bira üretiminde geliştirdiği yöntemler, verimli ve filtresiz bira üretimi konusundaki yetkinliğiyle anılır. Fabrikada pastörize makinelerinin kurulumundan sorumludur. Bira Fabrikası kapandıktan sonra emeklilik hayatında da bir gazoz fabrikasında çalışmayı sürdürdü. Hayatını kaybetti.

EK E: Derinlemesine Görüşme Listesi

1. Bruno L. Derinlemesine Görüşme, 17 Şubat 2010, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
2. Arhan Tekvar, Derinlemesine Görüşme, 07 Mart 2010, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
3. Loretta F. Derinlemesine Görüşmesi, 28 Şubat 2010, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
4. Zeki I., Derinlemesine Görüşme, 17 Nisan 2010, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
5. Şefik D. Derinlemesine Görüşme, 4 Mayıs 2011, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
6. Birol G. Derinlemesine Görüşme, 5 Mart 2011, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
7. Han Tümertekin, Derinlemesine Görüşme, 2 Eylül 2020, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
8. Berna K. Derinlemesine Görüşme, 2 Kasım 2021, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
9. İnci T. Derinlemesine Görüşme, 5 Mart 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
10. Dimitri V. Derinlemesine Görüşme, 10 Mart 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
11. Nursel G. Derinlemesine Görüşme, 7 Mart 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
12. Hasan K. Derinlemesine Görüşme, 13 Aralık 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
13. Sabahattin A. Derinlemesine Görüşme, 25 Mayıs 2023, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
14. Bomontiada yetkili (I) Derinlemesine Görüşme, 3 Ekim 2011, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
15. Bomontiada yetkili (II) Derinlemesine Görüşme, 4 Kasım 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
16. Bomontiada yetkili (III) Derinlemesine Görüşme, 6 Haziran 2023, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
17. Bomontiada çalışanı (I) Derinlemesine Görüşme, 4 Kasım 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit
18. Bomontiada çalışanı (II) Derinlemesine Görüşme, 4 Kasım 2022, Görüşen Kişi: Eda Yiğit

EK F: Osmanlı Zamanında Bira

1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda bira ismi ilk kez kullanılır. İzmir'de ithal bira satan dükkânlara, buharlı gemilerle Almanya ve Avusturya'dan getirilen biraların birkaç günlük ömrü vardır. Yerel imalathanelerde de bira üretilir. 1860'ların sonlarında pastörize edilme ve soğutma yöntemlerinin gelişmesiyle beraber biranın üretimi, taşınması ve tüketiminde yeni atılımlar yaşanır. Şık ve modern bir içki olan biranın 19. yüzyılda alıcıları, yabancılar, Levantenler, gayrimüslim ve Müslüman elitler gibi şehrin modern kesimidir (Georgeon, 2023, ss.160-161).

1854 yılında Osmanlı Devleti adına Reşid Paşa, İstanbul'da İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması yapar. Antlaşma sonrası Rusya ile savaşmak üzere Osmanlı topraklarına Fransız, İngiliz ve İtalyan askerleri gelir. İngiliz askerleri diğer askerlerden daha çok biraya düşkünlüdürler. Beyoğlu'nda küçük bir birahenenin açılmasıyla Pol ve Porter marka İngiliz birası getirilir. Mecidiyeköy'de Scherrer adında büyük bir birahane daha açılır. Yerel halk da biraya ve birahanelere rağbet etmeye başlar. Viyana ve Münih birası gibi yeni bira çeşitleri getirilir. Biralar büyük fiçılarla seyahat eder. Bomonti Bira Fabrikası'nın açılmasıyla beraber Bomonti birasının piyasaya sürülmesi, bu biranın yurt dışından getirilen biralara göre daha ucuz olması birahanelere olan ilgiyi daha da artırır¹⁸³.

Farklı padişahların dönemlerinde bir içki olarak biraya dair alınan kararlar ve uygulamalar değişkenlik gösterir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde, içki konusunda bazı kısıtlamalara rağmen yine de serbestlik olduğu görülür. Bira; boza¹⁸⁴, arpasuyu şerbeti, rakı (çok su katıldığında serinletici, susuz içildiğinde sarhoş edici) gibi içecekler listesi arasındadır (Mantran, 1991, s.210). Kanuni devrine kadar içki yasağına rastlanmaz (Eren, 2005, s.50). II. Selim ise Tatar bozasına (muhtemelen içine afyon katılan ekşi boza) karşı yasaklayıcı bir tutum benimser (Eren, 2005, ss.52-53). Bozahaneler Vakası adıyla bilinen bir olay yaşanır. İçkiyi fetva ve ferman ile yasak eden ve bütün meyhane ve bozahaneleri kapattıran IV. Mehmet'in İstanbul

¹⁸³ E.T., Eski Birahaneler, 10 Nisan 1950, Arşiv kayıt numarası: 0015600006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

¹⁸⁴ Günümüz biralarla arasındaki farka rağmen en eski ve en basit bira çeşidi olarak kabul edilir (Eren, 2005).

dışında çıkmasıyla beraber meyhane ve bozahanelerin açılmasına göz yuman sadrazam, suçunu sadaret kahyasına atarak kâhyayı boğdurtur (Koçu, 1958c, s.3052). 17. yüzyılda Evliya Çelebi, içkinin tüketilen mekânlar olan meyhaneler için şöyle yazar:

Başkentin başka bir buluşma yeri de meyhanelerdi. Evliya Çelebi meyhanecilerin "rezil, aşâğılık, bayağı... " kişiler olduğunu söylüyor. Evliya Çelebi'ye göre, kentin dört yönetim bölümünde, bu rezil yerlerden binden çok vardı ve şarap satan kişilerin sayısı da altı bindi (...) Galata'dan Karadeniz'in girişine kadar, her köyde bir meyhane vardı. İçki satıcıları, çaresiz, sadrazama, yeniçeri ağasına, Galata Voyvodasına, kilercibaşına, Galata çorbacısına rüşvet öderlerdi. Bu, komisyonu bol, az çok gizli kapaklı yürütülen bir ticaretti (Mantran, 2020, s.283).

19. yüzyılda biranın farklı coğrafyalara dağıldığı ve yaygınlaştığı yerlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut gibi şehirlerinde bira rüzgarı esmeye başlar (Eren, 2005, s.10).

Tanzimat döneminde yasaklar azalır. 1850'lerden sonraki yıllar Batı türü yaşamın kök saldığı ve Batı türü birahanelerin hızla geliştiği zamanlardır. 19. yüzyıl bozahanelerin yerini birahanelerin aldığı yıllardır (Eren, 2005, ss.60-61). Birahaneler bazen bir Alman ya da bir Yunanlının sahibi olduğu, yabancı, Levanten, gayrimüslim ailelerin, Osmanlı hizmetindeki Alman subayların ve sonralarında İstanbul beyefendilerin uğradığı mekânlardır. Çoğunlukla Pera'da bulunan birahaneler, özellikle pasaj içlerinde ya da caddelerde faaliyet gösterirler. Genellikle lüks ve seçkin müşterilere hizmet veren, farklı topluluklara ve meslek insanlarının tercihlerine hitap eden, menülerinin özelliklerine göre seçilen yerler olurlar. 1890 yılında İstanbul'da Beyoğlu'nda 17, Galata'da 12, Pangaltı'da 1, Feriköy'de 1 olmak üzere toplamda 31 birahane bulunur. İzmir'de 5, Selanik'te 4 ve Ankara'da 3 birahane vardır (Tarih Vakfı, 2005, s.16).

Birayla ilgili ilk mevzuat 1847 yılında arpa suyu adı ile yapılır. 1861 yılında yapılan düzenlemede İstanbul ve Osmanlı'nın diğer şehirlerinde üretilen şarap, rakı ve diğer içkiden %10 vergi alınacağı duyurulur. Biradan da %10 vergi alınacağı fakat zayisi fazla olduğundan %20'sinin vergiden düşürülebileceği belirtilir. 1879 yılında "içki, tütün, tuz vesaireden, inhisar (tekeli) mahiyetinde" alınmakta olan vergi, Rüsum-u

Sitte (altı dolaylı vergi)¹⁸⁵ adı altında toplanır. 1881 yılında 1861 tarihli nizamname yürürlükten kaldırılır (Eren, 2005, s.201). Osmanlı'nın ekonomik ve mali yaşamında etken rol oynayan Düyun-u Umumiye kurulur ve borçlanma artar. Birçok şirkete imtiyaz verilir. Bomonti kardeşlerin de dönemin koşulları itibariyle bira fabrikası açmada imtiyazlı oldukları söylenebilir. Henüz milli bir büyük sermayenin bulunmayışı, İslam dininde içkinin yasak oluşu¹⁸⁶ gibi etkenler yabancı sermayenin bu işi üstlenmesi için elverişli koşullar yaratır (Doğru, 1938, s.2). Müslümanların içki üretimi ve ticareti yapmalarının yasaklanmış olması Osmanlı çatısı altında yaşayan Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer din ve mezhep mensupları, Müslümanlar için tüketilmesi ve ticareti haram olan içki ve domuz gibi malların kamu düzenini bozmamak ve Müslümanlara zarar vermemek şartıyla ticaret yapabilirler (Akşit, 2008, ss.193-194).

Bira sanayisinin kurulmasına İzmir'de başlanmasının ardından 1891 Bomonti ve 1909 Nektar fabrikaları kurulur. Bomonti ve Nektar fabrikaları birleşir (Koçu, 1958c, s.2805). Bomonti Fabrikası 1912 yılında İzmir'de Aydın Bira Fabrikası adıyla bir bira fabrikası daha açar (Koçu, 1958a, s.2805). Bu fabrikaların da Bomonti Bira Bahçesi gibi hizmet veren bira bahçeleri vardır. Bomonti Bira Bahçesi'nin dışında Bomonti adıyla Moda'da ve Yedikule'de de bahçeler açılır. Bira satışının yapıldığı çok sayıda bahçe olur (Eren, 2005, ss.69-70). 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren Çamlıca, Tepebaşı gibi bira bahçelerini izleyen Belvü, Taksim ve Bebek bahçeleri, yarattıkları kültürel atmosferle de anılmaya değerdir (Tarih Vakfı, 2005,

¹⁸⁵ 1870-1880 Zor Yıllar başlığı altında aktarılan Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen 1870 istikrazının tahvili: "1875 iflasının devlete getirdiği zarar büyüktü. Batıya karşı bütün mali itibarını ve güvenilirliğini kaybeden Osmanlı İmparatorluğu ihtiyacı olan kaynakları sağlayacak istikrazları gerçekleştirilemiyordu. Mali durumdaki bu belirsizlik ve özellikle de 1875'ten beri ödenmeyen borçlar sorunu devam ettikçe çözüm bulmak imkânsız gibiydi. Muhtemel bir çözüm olarak başta Osmanlı Bankası Genel Müdürü Morgan Foster olmak üzere devletin başlıca alacaklıları bir araya gelip 22 Kasım 1879'da Sadrazam Said Paşa'yla bir iltizam mukavelesi imzaladı. Bu mukaveleye göre Rüsum-u Sitte (Altı Dolaylı Vergi) adıyla anılan varaka-i sahiha (pul) resmi, alkollü içecekler üzerindeki miriye ve ruhsatiye vergileri, İstanbul ve havalisi balık vergisi, İstanbul ve havalisi, Bursa, Samsun ve Edirne ipek gümrükleri bu alacaklılara teslim edilerek borç ödemesi için kullanılacaktı. Fakat bu çözüm büyük alacaklıları gözeterek küçük tahvil sahiplerini feda ettiğinden şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış, daha köklü bir çözümün bulunması için çare aramaya devam edilmişti" Kaynak: Osmanlı Bankası Müzesi, 2011, Erişim adres <http://www.obmuze.com/#rusum-u-sitte-idaresi/zor-yillar>

¹⁸⁶ Dini ve kültürel farklılıkları içki tüketimini de farklılaştırdığını vurgular: Bir Amerikalının ve Batılıların sofrasında su yerine içki bulundurması, özellikle kışın ve kış sporu yapılan yerlerde enerji kaynağı olarak kullanılması, dinlerinde içki kullanmak yasak olmadığı hatta muhtelif içkilerin kullanıldığı ve bayramların yapıldığı görülür (Doğru, 1938, s.20).

s.17). Bomonti Bira Fabrikası ile zamanlamaları çok yakın olan, İstanbul'dan sonra ikinci sırada Olimpos Bira ve Şampanya Fabrikası (1892) Selanik'te Musevi kökenli Osmanlı vatandaşları olan Mazrahi ve Fernandes aileleri tarafından kurulur (Eren, 2005, s.72). Olimpos birası İstanbul'da da şöhret kazanır.

Biradan alınacak vergi konulu düzenlemeler ise devam eder. 1904, 1913, 1914... %20 köpük payı iptal edilerek hakiki miktar üzerinden vergilenme yapılır. Cumhuriyet dönemi öncesi 1918 tarihli Müskirat-ı Resmi Hakkında Kanun önemli bir düzenlemedir. 1920 tarihli Men-i Müskirat Kanununun sert hükümler vardır. Bu hükümlerin başında Osmanlı memleketinde her cins içki imal, ithal, satış ve kullanımının yasak olduğu gelir. Kanun içeriğini ihlal edenler için para ve hapis cezası vardır. Müskiratın imhası da kanunda yer alır (Eren, 2005, ss.203-204)¹⁸⁷. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Meyhanede Kadınlar* isimli romanında yasanın uygulanamayışını nüktedan bir dille anlatır; nitekim dört yıl sonra yasa yürürlükten kaldırılır.

Hükümet bu yasağı koymakla içki içmeyi engellemek şöyle dursun, herkesi içmek için kışkırttı. İsteği artırdı. Bu yasaktan sonra içkiye rağbet yüz kat arttı. En pis, zararlı rakılar üç, dört yüze satıldı. Bütün meyhanelerde küp dibi tortularına kadar bayat sermayeler sürüldü. Hiç kullanmayanlara bile iştah geldi. Her yerde yeniden imbikler ısmarlandı (Gürpınar, 1972, s.12).

Osmanlı Devleti'nde içkinin bazı dönemlerde kısmen özgür bırakıldığı bazı dönemlerde yasaklarla anıldığı açıktır. Yasaklamaların resmi niteliğiyle beraber halkın yasakları aşmaya çalıştığı da gözlemlenebilir. Halkı kanunla zapturapt altına alma çabası günümüzde olduğu gibi vergilerle içkinin ekonomik kazancından fayda yaratıldığı da ortaklaşılan bir uygulamadır. Buna rağmen içki, başta içkiyi yasaklayan padişahlar olmak üzere sadrazam, vezir, ulema ve kethüda gibi üst düzey devlet insanları tarafından tüketilir. Yasaklar yüksek oranda Müslümanlara uygulanır, gayrimüslimler ise içki içmeyi ve içki ticareti yapmayı sürdürür (Üçüncü, 2017, s.25). 19. yüzyılda İstanbul'da ve Ege bölgesinde biranın gelişimini pratik olarak Fuhrmann'ın saptadığı dört evreden (1830-1868 biranın ortaya çıktığı dönem, 1869-1886 sessiz atılım dönemi, 1887-1904 kitlesel tüketim ve imalat dönemi, 1904-

¹⁸⁷ Belirtilen referans, *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira* isimli kaynakta tüm yasal düzenlemelerin sayı ve madde içerikleri için başvurulabilir.

1922 zirve dönemi) okumak mümkündür. Bu evreler aynı zamanda biranın Osmanlı'da kültürel seyri ve Avrupalılaşımanın kabulünün evreleridir (Fuhrmann, 2014, s.83).

EK G: Cumhuriyet Zamanında Bira

Cumhuriyet'in zamanına Osmanlı'dan aktarılan borçlardan giriş yapmak gerekir. Borçlar, ekonominin zayıflığı ve zafiyetleri nedeniyle yeniden yapılandırmanın çaresi inhisarlar olacaktır. Millî Mücadele döneminde yeterince ele alınmayan inhisarlara, Cumhuriyetle beraber Ankara Hükümeti'nin ilgisi artar. İnhisarların istihdam yaratması, üretim yapması ve yatırımları teşvik etmesi ekonominin canlılık kazanmasına merkezi hükümetin otoritesinin genişlemesinde destek sağlar (Güdek Gölçek & Gölçek, 2019, s.255). Mütareke dönemi (1918-1922) İstanbul'da içki kullanımının ve barlara ilginin arttığı zamanlardır. Bu ilgede özellikle Rus Devrimi'nden kaçıp İstanbul'a gelen Beyaz Rusların eğlence hayatına katkılarının etkisi olur (Toprak, 1994, s.21).

1920 yılında "Hilal-i Ahdar" adıyla Yeşilay, I. Dünya Savaşı'nda işgal kuvvetlerinin toplumda alkol ve uyuşturucu maddeleri yaygınlaştırmasını ve işgale karşı mücadele ruhunun yıkılmasını önlemek amacıyla dönemin Şeyhülislam'ı İbrahim Haydarizade'nin himayesinde, Dr. Mazhar Osman ve arkadaşları tarafından Sultan Vahdeddin'in izniyle İstanbul'da kurulur (Yeşilay, 2023). Aynı yıl kabul edilen Men-i Müskirat Kanunu gereği İstanbul'da içkiler iki ay içinde mühürlenecektir. İçkilerin ihracı konusunda bir Müslüman tüccarın görüşlerine göre, mevcut içkilerin yabancı ülkelere serbestçe satılmasının kendileri için bir şey ifade etmediğini, verilen süre sonrasında Hükümetin içkilere el koymasını tercih ettiklerini belirtir (Akt. Üçüncü, 2017, s.82)¹⁸⁸. İstanbul bira üretiminin çoğunluğunu elinde bulunduran Bomonti Bira Fabrikası ise yurt dışı ihracına başlar (Akt. Üçüncü, 2017, s.82)¹⁸⁹. Türkiye'de bulunan yabancı konsoloslar, temsilci ve elçilerin imtiyazları hatırlatılır ve ülkeye içki sokulmasının istenmesine rağmen yabancılar için istisnai bir muamele yapılamaz (Üçüncü, 2017, s.94). Pangaltı'da Bomonti Bira Fabrikası'nda çalışan Mösyö Gulyeoğlu Necamin isimli İsviçre vatandaşı örnek bir vakadır. Necamin, Cadde-i Kebir'de sarhoş olarak dolaştığı görülerek tutuklanır ve hakkında yasal takip işlemi yapılmasına karar verilir (Akt. Üçüncü, 2017, s.95)¹⁹⁰. Kanunun yürürlüğe

¹⁸⁸ Aktarılan kaynak *Vatan*, 4 Kanun-ı Evvel 1339/4 Aralık 1923, No:1853, s.1.

¹⁸⁹ Aktarılan kaynak *Vatan*, 5 Kanun-ı Evvel 1339/5 Aralık 1923, No:234, s.2.

¹⁹⁰ Aktarılan kaynak *Akşam*, 23 Teşrin-i Evvel 1339/23 Ekim 1923, No:1811, s.3.

girmesinden en çok içki piyasasında çalışanlar etkilenir. 1923 yılında İstanbul’da Bomonti Bira Fabrikası’nda çalışan 200 Feriköylü Türk işçisinin işten çıkarılması büyük ekonomik zorluklar yaşamalarına yol açar (Üçüncü, 2017, s.99)¹⁹¹. Amele Birliği Reisi Mehmet tarafından Meclis’e gönderilen iki telgrafta, işçilerin açlıktan ölmeleri için çare bulmaları istenir (Üçüncü, 2017, s.169).

Cumhuriyet’in ilanı öncesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kurulması sonrasında sert maddeleriyle Men-i Müskirat Kanunu, 1924 tarihli kanunun ilkinde yer alan imha maddesi, bir önceki kanunda yapılan düzenleme yumuşatılarak ertelenir, sonrasında ise tamamen kaldırılır. İkincisinde ise içki imal, satış ve ithal için inhisar koymaya hükümet yetkilidir (Eren, 2005, ss.204-205). Kanunun değiştirilmesiyle beraber içki fiyatları yarı yarıya düşer. Henüz içki satışına izin verilmemesine rağmen satışa başlayan Bomonti Bira Fabrikası’nın ihbar edilmesiyle Pangaltı Polis Merkezi’ne ruhsat alıncaya kadar bahçesinde bira satışının engellenmesine emreder (Akt. Üçüncü, 2017, ss.128-129)¹⁹². Birçok mekânda izinsiz içki satışına başlanması polisin ihmalkarlığı ile ilişkilendirilir (Üçüncü, 2017, s.129). Bu arada biranın alkollü içki sayılmayacağı konusundaki tartışma, Bomonti Bira Fabrikası ile ilişkilendirilir. Biraın alkollü içki sayılmamasının İstanbul’da bira sektörünün neredeyse tamamına hâkim olan ve rakibi olmayan bir ecnebi fabrikasını zengin etmek anlamına geldiği söylenir (Akt. Üçüncü, 2017, s.177)¹⁹³.

1924 yılından sonra alkol yasağının kaldırılmasıyla Cumhuriyet Türkiye’inde alkollü içecekler daha serbest hale gelir. Yeni rejimin “laik” vitrininde içkinin büyük payı olur. İçki içenlere dini argümanlarla karşı çıkılmaz tam tersine bir kadeh içkiyle görünmenin kişileri modernleştirir. İçki reklamlarının kamusal alandaki görünürlüğü artar, içki etiketlerinin tanınmış çizerlere ya da yetenekli ressamalara (İhap Hulusi [Görey] gibi) yaptırılır (Georgeon, 2023, s.248). Bira fiyatının 30-50 kuruş olduğu, 1926’da her türlü içki üretim, ithalat ve satış konusunda hükümet tekelinin başlamasıyla birlikte tekel hakkının devredildiği şirket (İspirto ve Meşrubat-ı Küuliye İnhisarı İşletmesi T.A.Ş.) iflasını ilan eder. Bomonti-Nektar, bu şirketin

¹⁹¹ Aktarılan kaynak *Vatan*, 12 Teşrin-i Evvel 1339/12 Ekim 1923, No:180, s.2.

¹⁹² Aktarılan kaynak *Tevhid-i Efkar*, 21 Nisan 1340/21 Nisan 1924, No:1017-4045, s.3.

¹⁹³ Aktarılan kaynak *Akşam*, 16 Teşrin-i Evvel 1339/16 Ekim 1923, No:1804, s.3.

rakibidir. (Tarih Vakfı, 2005, s.18). O yıllarda biracılıkta yaşanan gelişmeleri Reşat Ekrem Koçu şöyle özetler:

Cumhuriyetin kuruluşuna kadar, Duyun-u Umumiye İdaresi'nin mürâkabe ve rûsum sistemiyle idare edilen bira sanayi 1928'de çıkarılan 760 sayılı Meşrûbatı Kimliye kanunu ile devlet inhisarına alınmış, ancak Bomonti Şirketinin 1938 yılına kadar işletilmesine izin verilmiştir. 1934'te Ankara'da üçüncü bir bira fabrikası kurulmuş, buna karşılık İzmir'deki Aydın Bira Fabrikası sökülmüş, Bomonti Fabrikası'nın da devlet fabrikaları arasına alınmasıyla, Türkiye'nin bira ihtiyacı Ankara ve İstanbul fabrikaları ile sağlanmaya çalışılmıştır (Koçu, 1958a, s.2805).

Bu yıllarda gazete haberlerinde farklı konularda Bomonti'yle ilgili tartışma ve görüşlere sıkça rastlanır. Bomonti şirketi hakkında şirketin bayilikleri Türklere vermediğine dair Ticaret müdüriyetine şikâyetle bulunulduğu (Akşam Gazetesi, 1929, s.1) yazılır. Bir süre sonra Rum acentelerinin elinde bulunan bayilikler lağvedilerek bira satışları serbest bırakılır (Vakit Gazetesi, 1931c, s.2).

Bugünden sonra her isteyen kimse şirketten bira alıp satabilecektir. Yani bugün sırtınızdan geçinen bir imtiyazlı sınıfın daha yıkıldığına şahit olmaktayız. Aynı zamanda şirket bira fiyatlarını indirmeye mecbur kalmıştır. Eskiden şişesi 40 kuruşu olan bira 27,5 kuruşa düşmüştür. Artık kendi aramızla yapılan birayı faiz fiyatla alıp içmeyeceğiz (Yarın Gazetesi, 1931, s.1).

Tenekeden yapılan şişe kapaklarının Avrupa'dan gelişiyile ilgili haberde Bomonti fabrikasının üç milyona yakın kapsülü Avrupa'dan getirdiği paylaşılırken, Avrupa'dan gelen malların burada yapılmasının ve yaygınlaştırılmasının bir vatan borcu olduğu, üreten işçilerin rağbet görürse yüz bin adet kapsül imal edebileceği yazar. Türk gençlerinin bu gibi sanatlara ilgisizliğine sitem edilirken Sofya'dan gelen bir Bulgar'ın bu işi yaparak bizim cebimize kalması icap eden birçok para kazandığı yorumu yapılır (Yarın Gazetesi, 1930, s.4). Bu tür haberlerde Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yerli ve milli vurgusu taşıyan egemen bakışın hâkimdir. Aynı bakışın farklı bir tezahürü başka bir vaka üzerinden okunabilir. Fabrikada yedi Türk memurunun işine son verilir. Gerekçe olarak 16 yıldır fabrikada memur olan Sezai Bey'in sözlerine göre ecnebi mütehassısların vaziyeti üzerine sözlerinin arkadaşlarıyla beraber işlerine son verilmesine yol açmasıdır. Duyumlara göre Şada, Hist Mişel, Düşon Borisovloviç isimli ecnebilerin vaziyeti tetkik edilir. Mütehassıs olarak fabrikada bazı ecnebilerin istihdamına kanunen izin verilse de Türk mütehassısı

yetiştirmenin de mecburi olduğu vurgulanır. Adı geçen ecnebi bu kayda riayet etmedikleri için ihbar edilirler. Diğer taraftan bu ecnebi mütihazsıslardan şada ve Hist Mişel’in Türk tabiyetine girmek üzere Dahiliye Vekâleti’ne müracaat etmişlerse de taleplerinin kabul edilmez, bunun üzerine Hist Mişel’in Müslüman olmak için Müftülüğe müracaat eder ve polisin bu müracaatı şüpheli bulmasıyla tahkikat yapılır (Zaman Gazetesi, 1934, ss.1-2). Kamunun ve vatandaşın sahiplendiği yerli ve milli ideallerin fabrikaya ve gündelik hayat ilişkilerine yansıdığı açıkça görülür. “Ecnebi” mirası millileştirme eğilimleri, fabrika yönetimi ile devlet-kamuoyu arasındaki sürtüşmeyi hızlandırır. Yerli ve yabancı ayırımının temel belirleyicidir ve bu minvalde niyet okunur. Her alanda yerli ve milli olanı savunmak bir vatandaşlık görevi olarak baş tacı edilir¹⁹⁴.

Fabrikaya dair en eski araştırmaların olduğu kaynakta, yabancı ölkelerden getirilen 5-8 memur, 15 kadar yabancı işçi 1930’dan 1938’e kadar fabrika kadrosunda daha fazla yer alır. 1938’de fabrikanın müşterilerle hesabını ve ticari kısımlarını idare eden memurların sayısının yalnız İsviçreli direktör, fii ve bira ustabaşıları hariç olmakla birlikte hepsi de Türk olmak üzere 7 kişidir. 1930 yılından evvel Türk işçisi ve yabancı işçi diye bir ayırım vardır. Yevmiye ve maaşlar farklıdır. Yabancı işçi ve memurların maaşları Türk işçilere nazaran daha yüksek olmakla birlikte Türk işçilerini koruyan bir iş kanununun ortaya çıkmasıyla, yabancı işçilere ve memurlara iş verilmemeye başlanır (Doğru, 1938, s.7).

Yaz aylarında arpa ucuzlamış olduğu halde biranın fiyatının ucuzlatılmaması yönünde tepki ve halkın bu durumdan memnuniyetsizliği (Vakit Gazetesi, 1930a, s.3), lokantacıların istedikleri indirimin yapılması konusunda (Milliyet Gazetesi, 1930a, s.3) baskı yapılır. Lokantacıların İktisat Vekili görüşmede şikayetleri dikkate alır. Bomonti inhisar olmamasına rağmen şikayetler dikkate alınır. Lokantacılar ise bunun bir cemiyet değıl halk meselesi olarak görür (Vakit Gazetesi, 1930b, s.3) Arpa

¹⁹⁴ Üzerinden epeyce zaman geçmesine rağmen 1948 yılında yayınlanan haberde, fabrikanın eski hali ile yeni halini karşılaştıran gazetecinin fabrikanın bölümlerini turladıktan sonra yazdığı haberde şöyle der: Fabrikaya ilave edilen yeni malt dairesi, taşına, çimentosuna, makine ve demirlerine kadar Türk malı ve Türk işçisinin eseridir. Fırını kapasitesinin artırıldığı, sıkıntı yerine ferahlık ve aydınlık saran malt dairesi, çalışmaktan zevk duyulacak bir mekâna dönüştüğü, işletmenin tamamen makineleştiği, yüksek kalite malt ve tüm bu değışimi sağılayan üretimin fabrika atölyesinde yapıldığı aktarılır elbette Türk işçisi eliyle (Hami, 1948, s.3).

fiyatları düşmesine rağmen bira fiyatlarının neden düşürülmediği tartışması bir yana asıl mesele, lokantacılara verilen komisyonla zararlı bir rekabetin ortaya çıkmasıdır (Milliyet Gazetesi, 1930b, s.2). Bu tartışma uzun zaman sürecektir olmakla birlikte sorunun çözülmemesi sürecinde ciddi eleştirilere yol açar.

Şüphesiz bira imali memleketimizde inhisar altında bir şey olmadığı için bu hususta hükümetin doğrudan doğruya fiyat tayin etmek suretiyle müdahalesi mevzubahsolamaz. Fakat diğer eşya üzerinde olduğu gibi bira satışı üzerinde de ihtikar (vurgunculuk) vukuuna meydan vermek mümkün değildir. (...) Bomonti fabrikasını gönlü oluncaya kadar İstanbul halkı bu şirketin kasasına her gün binlerce lira verip gidecektir. Yekunu yüzbinleri bulacak olan bu fazla paralar geri verilerek halka tekrar tevzi edilebilecek midir? Sonra İstanbul'un bu vaziyet karşısında hiçbir vazifesi yok mudur? Halkın hiçbir vicdan ve insafa sığmayacak şekilde zararı göz önünde dururken ellerini kollarını bağlayarak seyreden bir belediyeye vazifesini yapıyor demek doğru mudur? (Vakit Gazetesi, 1931a, s.1).

Eleştirilere Müskirat (içki) İnhisarı (tekeli) İdaresi bira fiyatlarının pahalılığını bilmesine rağmen sessiz kalmakla eleştirilir. İdarenin bira fiyatları ucuzlarsa herkesin biraya fazla düşeceği, Müskirat İdaresi'ni satmakta olduğu diğer nevi müskiratın rakı ve likörlerin sarfiyatını azaltacağını düşündüğü yazılır (Vakit Gazetesi, 1931b, s.2). Biracılık üzerine kamuoyunda tartışmalar sürer.

Görsel Ek-12: Solda Bomonti'nin hazine inhisarına alınması üzerine tartışmalar
Kaynak: Son Posta Gazetesi, 14 Mart 1932 sağda Bomonti Fabrikası'nın
Galatasaray'daki Yerli Mallar Haftası'ndaki Pavyonu Kaynak: Vakit Gazetesi, 4
Ağustos 1933, s.7.

1933 yılında Bomonti Fabrikası Yerli Mallar Sergisi'nde ürün tanıtır. "İmal olunan biranın ecneblerden itiraf eylediği ve Avrupa'da seyahat eden Türklerin gördüğü veçhile Avrupa'nın en iyi biralarından" ifadeleriyle aktarılır (Vakit Gazetesi, 1933, s.7). Bu tür sergi ve panayır, ihracat mallarının tanıtımı, uluslararası ihracatın artırılması, Türk mallarına olan ilginin yükseltilmesi amacıyla düzenlenir.

Aynı yıllarda, Bomonti Bira Fabrikası aynı zamanda Atatürk ve İsmet İnönü arasında bir anlaşmazlık konusudur. İsmet İnönü, Ankara ve Bomonti Bira fabrikalarının devletçe alınmasına muhalefet eder. Bu anlaşmazlığın İnönü'nün başbakanlığı bırakmasına ve görevini Celal Bayar'a devretmesine kadar uzandığı söylenir (Güner, 2005).

Atatürk, Atatürk Orman Çiftliği karşılıksız olarak Hazineye devredilirken, çiftlikte bulunan bira fabrikasının yine kendi mülkiyetinde kalmasına karar vermiştir. Ancak bira fabrikasının İstanbul'da bir rakibi vardır Bomonti Bira Fabrikası... İstanbul'daki Bomonti Bira Fabrikası ise dâvâlıdır. İmtiyaz süresi sona erdiğinden devletçe devralınacaktır. Buna karşılık, Bomonti Bira Fabrikası, bu muamelenin iptali için yargı yoluna başvurmuş ve dâvanın Danıştay'da görüşülmesini talep etmiştir. Ancak Atatürk, bu konuda ısrarlıdır ve gereken muamelenin bir an önce tamamlanmasını ve bira fabrikasının devlete devrini talep etmektedir. Atatürk, özel mülkiyetinde bulunan Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının, rakip nitelikteki Bomonti Bira Fabrikası'nın devlete devrinden sonra, bir sözleşme yapılarak, bira üretiminde ve satışında tekel haline getirilmesini istiyordu. İnönü ise, bu projeye şiddetle ve sert biçimde karşı çıkıyordu (Koçak, 2015, ss.58-59).

İnönü'nün yanıltıldığı düşünülür. Bomonti Bira Fabrikası'nın hisselerini satın alan Ahmet İhsan Tokgöz, İdare Meclisi Reisi olur ve İsmet Paşa'nın eniştesi Kudüs'lü Abdürrezzak'ı İdare Meclisi üyeliğine alır. Ankara'daki bira fabrikasının genişletilmemesi için İsmet Paşa'yı etkileri altına alırlar (Atay, 1984). Cumhurbaşkanlığı Umumi Katibi Haşan Rıza Soyak'ın Danimarkalı uzmanlardan aldığı bilgiye göre, Ankara Bira Fabrikası'nın biraları fiçilerle taşınarak Haydarpaşa'da şişelenmesi durumunda Bomonti Bira Fabrikası'na bile rakip olabilir (Koçak, 2015, s.60). Sonuç olarak 1939 yılında Ankara Bira Fabrikası, 1940 yılında Bomonti-Nektar şirketi devlet tekeline alınır. Ek bir bilgi olarak Bomonti-Nektar Biraları, Galata'da 1904-1905'te inşa edilen bina ilk sahibi İstanbul Ticaret Odası Başkanı Bedros Azaryan'dan dolayı ilk başlarda Azaryan Han diye bilinen Jeneral Han'da genel merkezi bulunan firmalardan biridir (Freely & Brendan, 2014). Farklı

efemera malzemelerde karşılaşılan adresler arasında Agopyan hana ait bir adres de vardır (Özen Bilgili, 2016a).

1930'lı yılların sonlarına doğru bira endüstrisinin gelişiminde biracılığa olan ilginin teşvik edilmesi için özellikle köylünün ve çiftçinin şerbetçiotu (hublon) ekimi, arpa küspesi ve malt filizlerinin hayvanlar için besleyici bir gıda olarak kullanılması konusunda tavsiye ve yönlendirmeler yapılır (Tarih Vakfı, 2005, ss.18-19). Bu yıllarda ülke ölçeğinde bira tüketiminin çok önemli bir kısmının Ankara, İstanbul, İzmir ve Adana gibi büyük şehirlerde tüketilir, diğer şehirlere bira çok az miktarda gönderilir (T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1976, s.66). Bir yandan bira tüketimi ve endüstrisi gelişirken fabrikalarda istihdam politikası aynı şekilde gelişim göstermez. Suat Derviş'in iş arayan Celal'i anlattığı sözleriyle;

Feriköy, Bomonti civarında birçok imalathaneler daha var. İsimlerini burada kaydetmek uzun sürecek, hemen hemen hepsinin kapısı iş arayan Celal'in ya suratına kapanıyor yahut da şöyle bir cevapla karşılaşıyor. "İş yoook!"

Nihayet beyhude dolaştığını anlayan Celal bana dönüyor.

"Fabrikalardan bize fayda yok," diyor. "Bir de dükkânları gezelim (Derviş, 1935a).

1938 temmuz ayında Bomonti Bira Fabrikası'nın imtiyaz müddeti biter. Aynı yılın yılbaşı günü İnhisarlar İdaresi ile arasında mukavele süresi bittiği için artık tasfiye edilecek dolayısıyla bira üretemeyecektir. Fabrikanın bira kısmında üretim yapılmamasına rağmen ispirotolu ve ispiertosuz malumat üretilmeye devam eder. Elindeki tahmini beş aydan evvel bitmesi imkânsız olan stoktan satış yapar. Fabrikanın satın alınması konusunda herhangi bir karar alınmaz. O süre zarfında Ankara Bira Fabrikası'ndan biranın temin edileceği ve Haydarpaşa'da, şehrin bir senelik ihtiyacına cevap verecek bir depo inşa edilir (Cumhuriyet Gazetesi, 1938, s.2).

1940'lı yıllar Tekel yıllarıdır. Şarap hariç tutularak alkollü içki üretimi, ithal ve satış hakkı 1942 tarihli "İspirto ve İspirtolu İçkiler İnhisar Kanunu" ile Tekel Genel Müdürlüğü'ne verilir. Türkiye'de bira sanayiinin Tekel İdaresine devredilmesinden sonra 30 yıl içinde toplam bira üretiminin on katına çıktığı bilinirken üretimin daha da artışının tüketimi paralel olarak artıracığı yönündeki görüş yaygındır (T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1976, s.66). 1940 yılında Bomonti Bira Fabrikası satın alınır ve fabrika çalışmaya başlayarak bira imal eder. Fabrikanın satın

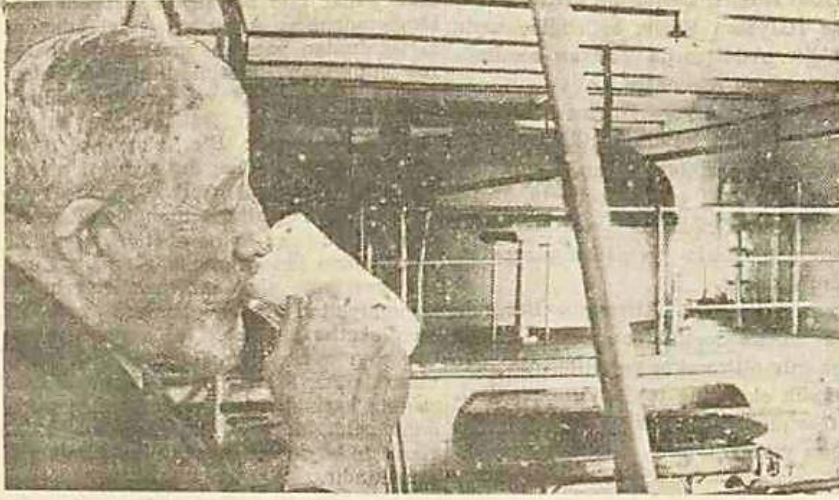
alma süreci Bomonti şirketi ile İnhisar İdaresi arasında fiyat anlaşmazlığı sebebiyle uzar ama sonunda orta yol bulunarak şirketin arzu ettiği meblağ yarıya düşürülerek fabrika satışı gerçekleşir (Akşam Gazetesi, 1940). Artık fabrika için İstanbul Tekel Bira Fabrikası ismi kullanılır.

İnhisarlar Umum Müdürü Adnan Halet Taşpınar'a göre, Avrupa'da patlak veren II. Dünya Savaşı'nın yeni bir fabrika kurmayı imkânsız hale getirmesinden kaynaklı olarak yegâne çare satın almaktır ve satın almaya dahil olan birimleri listeler (Vakit Gazetesi, 1940a, s.2)¹⁹⁵. Bomonti birasının yeniden piyasaya çıkmasıyla beraber fabrika gazetecilere gezdirilerek bira bahçesinde yeni imal edilen biralar ikram edilir. Bu geziye fabrika mütehassısı 72 yaşında çok dinç ve çalışkan Galiçyalı Herbert da katılır. Otuz beş yıllık çalışma hayatında bira imal ettiği halde bira içmeyen Herbert'ın gazetecilerin ziyareti esnasında ilk kez bira içmesi haber konusu olur (İkdam Gazetesi, 1940, s.3).

¹⁹⁵ 1 milyon yerine 400 bin liraya almaya muvaffak olduklarını belirten Müdür, alınan tesisatlar arasında İstanbul'da rakı fabrikası, gaz karbonik fabrikası, üzüm, incir ve mısırı işlemeye uygun ispirto ve soma fabrikası, İstanbul ve İzmir'de soğuk hava depoları, ikametgaha elverişli 8 bina, Feriköy'deki Bomonti bahçesi, büyük atölyeye elverişli 3 arazi, 2 odalı ev ve büyük bir bostan, çeşitli arsalar, alet ve edavatlar ile fiçı tamirhanesi, alet ve edavatlar ile marangozhane ve demirhane (İstanbul ve İzmir'de), İzmir'de gazino, bahçe ve iki ikametgah olduğunu ifade eder.

Bomonti bira fabrikası faaliyete geçiyor

İlk bira birkaç güne kadar piyasaya çıkarılacak ve
şimdilik senede 4 milyon litre bira istihsal edilecek

Fabrikadan bir görünüş ve fabrikanın ustabaşısı

Hükümetçe satın alınan Bomonti Nektar bira fabrikalarının inhisarlar idaresine intikali dolayısıyla dün Bomonti bira fabrikası gazetecilere gezdirilmiş ve fabrikanın faaliyeti hakkında izahat verilmiştir.

Bu izahattan anlaşıldığına göre, Bomonti fabrikası bu ay başında faaliyete geçecektir ve ilk biranın birkaç güne kadar piyasaya çıkarılacağı ümid edilmektedir. Bomonti fabrikasında yapılacak bira Ankara birası avarında olacaktır. Fabrikanın şimdilik senelik istihsal kuvveti 2-4 milyon litre arasındadır. Biranın bütün mevaddı yerli mahdud, yalnız maya olarak kullanılan gerbetçi otu Yugoslavyadan getirilmektedir.

Bütün tesisi çok mükemmel olan fabrikanın ileride senelik istihsal mik-

tarını arttırarak 10 milyon litreye kadar bira elde edileceği ümid edilmektedir.

Piyasaya yeni çıkarılacak Bomonti birası da «Ankara birası» ismini taşıyacaktır.

Şimdilik tamam kadrosu 120 kişi kadar olan fabrikanın ileride daha genişletilerek işçi adedi 170.180 e çıkarılacaktır.

Satın alınan arazi meyhanında olan meşhur Bomonti bahçesi de inhisarlar idaresi tarafından kiraya verilmiştir. Bahçe iki senedenberi ilk defa olarak kendi fabrikanın çıkardığı birayı kullanacaktır.

Gerek inhisarlar Bomonti fabrikanın ve gerekse de Ankaradaki inhisarlar fabrikanın bu seneki istihsalı piyasada bira buhranını tamamen ortadan kaldıracak ve bol bira temin edecektir.

Görsel Ek-13: Bira Fabrikası gazeteci gezisi Kaynak: Son Posta Gazetesi, 30 Nisan 1940, s.4.

Fabrikayı işleten eski şirketin dinlendirme tanklarından bazılarının satılmasından ötürü azami üretimin gerçekleşemediği, Fransa'ya 55 adet dinlendirme tankı sipariş verildiği belirtilir. Harbe rağmen getirilecek olan tanklarla beraber fabrikada üretimin 10 milyon litre üretilcektir. Bira şişeleri ölçüler kanununa uymadığı için Paşabahçe Şişe Fabrikası'na şişe sipariş verilir. Ankara birasının da Bomonti birasıyla aynı kalitede üretilmesi planlanır (Vakit Gazetesi, 1940b, s.2). Üst fermantasyonla bira

üretilen ilk tesis özelliğini taşıyan fabrika Tekel'e devredildikten sonra da ilk pilsener bira üretimini yapar. İstanbul Hilton, Divan ve Kalyon otelleriyle Abdullah Restoran, Casino Oriental, Kordon Blö ve Klöb-X için özel etiketli biralar da hazırlanır (Kayar, 1998). 1943 yılında İstanbul'da 36 esnaf cemiyetinden biri olan "Müskirat Yapanlar Cemiyeti (İçki Üreticileri Derneği)'nin 500 üyesiyle görev yapar (Zat, 1994, s.162).

1950'li yıllara doğru üretim ve satışlar sürekli olarak artış eğilimi gösterir. Bu artışın evrelerini eğlencelerde gözlemlemek mümkündür. 1950 yılına ait bir gezintisindeki gözlemlerini yazan Sermet Muhtar Alus, Boğaz havası alırken bir gazinoda bira keyfini gözlemler.

Âdet yerini bulsun diye bir kahve veya çay yahut gazoz getirtilir; çıkınlar, paketler açılıp karın doyurulur; cebi yufka gençler yarım papele bir şişe Bomonti birası açtırır; dolgunca keseli ehli zevkler, man meze şişesi liraya, istafilina ısmarlar, tükenince yenisini getirtir kör kandil olup çıkarlardı¹⁹⁶.

1955 yılı bira üretiminde kamu tekelinin kaldırıldığı yıl olur. Mevcut tüketim potansiyelinin değerlendirilebilmesi için Tekel İdaresi tüketim potansiyelini düşünerek 1958 yılında Yozgat'ta üçüncü bira fabrikası¹⁹⁷ için çalışmalara başlar (T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1976, s.66).

1950'li yıllarda İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, İçki Düşmanı Gazete ve Yeşilay dergisinin kurucularındandır. Alkole karşı sert tutumuyla tanınan Gökay, "kişilik buhranlarına ve büyük toplumsal sancılara sebebiyet verdiği ve soyu bozduğunu" düşünür. Gökay'ın uygulamalarından biri, kentte geç saatlerde içki içerek çevreye rahatsızlık veren kişileri gözaltına alınarak hastaneye götürülmesi ve iğne yardımıyla kusturulduktan sonra serbest bırakılmasıdır. Hukuka aykırı olan uygulama üzerine yapılan tartışmalar gündemi epeyce meşgul eder (Kaya, 2021). Sendikacılık alanında araştırmalarıyla bilinen gazeteci ve yazar Kemal Sülker bir tespitte bulunur.

¹⁹⁶ Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivinde bulunan 27 Yıl Evvelki Çubuklu isimli Sermet Muhtar Alus yazısı, Arşiv kayıt numarası: 001501576006.

¹⁹⁷ 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Yozgat Bira Fabrikası'nın kurulması kararından vazgeçilir. 1968'de yeniden gündeme gelir (Tarih Vakfı, 2005).

İçkinin zararları üzerinde duranlar, çok eskiden beri her toplumsal şu ya da bu nedenle kullanılan içkinin hemen yasaklanmasını öngörüyorlar. Dine aykırılık açısından, sağlığa zararlı olması bakımından tutunuz da keseye dokunmasına, içki düşkünlerinin akıllarını kaçıracaklarını kanıtlayanlara kadar her şey yapıyor. İçkiye karşı olanlar dernekler kuruyor; Yeşilay gibi etkin örgütlerin çalışmaları sürüyor; 1933 Nisanından bu yana gençlerin daha çok ilgisini çeken Yeşilay, özellikle Prof. Dr. F. K. Gökay'ın uyarıları ve konferansları dinleyenleri etkiliyor. Ne var ki içki tahıl ve meyvelerden üretildiği için tarımla ve bahçecilikle uğraşanlar içki yasağına kendi ekonomik çıkarları açısından pek yanaşmıyorlar (Sülker, 1985, ss.156-157).

1960'lı yıllarda yine Reşat Ekrem Koçu gündelik hayatta biranın anlamı, arzı ve tedarik etme biçimlerini aktarır:

Türkiye'de ilk bira fabrikaları açılıncaya kadar bira da dışardan getirildi, İstanbul'da evvelâ Viyana ve Belgrad, sonra Münih biraları içildi. Bira, bilhassa yazın, serinletici bir hafif içkidir. Zamanımızda piyasaya fiçılar yahut kendine mahsus şişeler içinde arz olunur; içkili lokantalarda fiçi birası bardak ile, diğeri de şişe hesabı ile satılır ve yazın İstanbul, sık sık bira yokluğu sıkıntısı çeker. Evlerde aile sofralarına girmiş olan bira, aynı zamanda Tekel bayiliği de yapan bakkallardan tedarik olunur. Bu satırların yazıldığı 1961 yılında bir şişe inhisar birası 100 kuruş idi, 75 kuruş da geldiğinde iade edilmek üzere şişe parası alınıyordu (Koçu, 1958a, s.2806).

1966 yılında içkili yerlere verilecek izin konusundaki ilkeler belirlenir. Biranın alkolsüz içki sayılması yönündeki eğilim, 1969 yılında turizmi teşvik amacıyla büfe, dükkân gibi satışı yapılan yerlerde biranın serbestçe satılabilmesiyle yasalaştırılır. “Küçük şişeler içinde piyasaya çıkaracağımız bira, çayhanelerde, kahvehanelerde, kıraathanelerde, şehir hattı vapurlarında ve her yerde satılacaktır. Bu bira limonatanın yerini tutacaktır” (Hürriyet Gazetesi, 1965). 1967 yılında çıkarılan kararnameyle tekelden çıkarılma ve satış yerlerine uygulanan kısıtlamalar azaltılır (Sülker, 1985, s.116). 1969 yılında Efes Pilsen ve Türk Tuborg şirketleri kurulur. Tuborg İzmir, Erciyes Biracılık ve Malt İstanbul; Ege Biracılık İzmir olmak üzere üç işletme üretime başlar. Özel sektörün bira üretimine başlaması, bira satışının serbestleştirilmesi ve Almanya'ya çalışmaya giden Türk işçilerin Türkiye'ye dönüşlerinin (Tuna, 1968)¹⁹⁸ içki tüketimini artırması biranın gelecekte yükselişinin habercisidir. Üstelik gelecekte biranın özel şirket üreticilerinin sporda ve sanatta

¹⁹⁸ Federal Almanya'da işsiz sayısının 621 bine ulaşmasıyla yaşanan ekonomik buhranda 1966 yılının sonu, 1967 yılının başlarında çalışan 21 bin Türk işçi işini kaybeder.

sponsorluk müesseselerini akıllıca kullanışları sayesinde en çok konuşulan firmalardan olurlar¹⁹⁹.

1970 yılının yazında yayınlanan haberde, Fabrika Müdür Yardımcısı Fahrettin Güneş ve İdare Müdürü Şemsettin Tarhan su yetersizliğinden dolayı boş duran su deposunun önünde verdikleri pozla, geçmiş yıllarda olduğu gibi su sıkıntısı nedeniyle bira imal edemeyeceklerini, tükenen mevcut stokların yerlerini yenilerini koyamadıklarını, Sular İdaresi'nin yeter derecede su veremediğini, %11 oranında (yaz aylarında %25'e yükselir.) eksik üretim yaptıklarını açıklarlar (Milliyet Gazetesi, 1970). İstanbul'dan Anadolu'ya bira kaçırıldığı iddiaları da konuşulur. İstanbul'daki bayilerden bira toplayıp Anadolu'da fahiş fiyatlara satıldığı, bayilerin de karaborsacılarla işbirliği yaptığı yazılır. İstanbul'daki bayilerin yaratıcı bir eylem gerçekleştirir. Bayiler, günlerden beri bira gelmediği için boş şişelerini caddeye yığmaktan başka çare bulamayarak bira şişelerinden oluşan heykelsi yığınlar oluştururlar (Günaydın Gazetesi, 1969).

1972 Yozgat Bira Fabrikası üretime başlar. Özel teşebbüs olan Efes Pilsen Afyon Malt Fabrikası da faaliyete girer. Adana'da Güney Bira ve Malt Sanayiince yeni bir bira fabrikası kurulur. Tekel tarafından Diyarbakır'da bira fabrikası kurulması planlanır (T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1976, ss.66-67). 1974 yılı ise biranın ruhsatsız yerlerde satışı önce yasaklanır sonra karar iptal edilir. 1981 yılında bira tüketimini teşvik etmeyi arzulayan özel şirketlerin reklam sloganları biranın hane hayatının vazgeçilmez bir parçasına dönüşmesinin kanıtı gibidir: "Bira bu kapağın altındadır. Evde bira içilir. Televizyon seyrederken bira içilir. Kızım, getir şu dolaptan bir şişe bira. Bira evde yoksa bakkaldan al gel kızım". 1984 yılına gelinceye dek, önce biranın cinsel gücü artırdığı yönünde basında çıkan haberler bira tüketimini artırsa da biranın su gibi tüketildiğinden alkol alışkanlığını körükleyeceği yönünde düşünenlerin ilgililere ikazları bira satış yerlerindeki serbestliğin kaldırılmasına etki eder. TRT'nin bira reklamlarından gelir artışına rağmen iktidarın biraya ve alkollü içkilere karşı tavrı göze çarpar (Sülker, 1985, ss.116-117). 1984 yılında bira alkollü içki kabul edilir ve satışının ruhsatla gerçekleştirilmesi kararı

¹⁹⁹ Fatma Ana'nın Helvasından Bomonti Biraderlere, Hürriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1997, Arşiv kayıt numarası: 001500665006. Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği Projesi kapsamında erişime açılan Taha Toros Arşivi.

**işte yeni içmece
işte gerçek Pilsen birası**

**TUBORG BIRA
TUBORG
PILSENER**

**TUBORG
PILSENER**

YEŞİLİM

Tuborg,
Tuborg kalitesiyle gerçek
pilsen birasını çıkardı;
Tuborg Pilsener'i çıkardı.
Birada pilseni sevenler;
gerçek pilseni için...

Tuborg Pilsener için,
"yeşilim" deyin.
Bira sevmeyenler,
Tuborg Pilsener için,
"yeşilim"le birayı sevin.

Pilsen ilk kez bu şekilde öne çıkarıldı.
Bütün dünyada pas, yeşilim, pilsenler,
gibi adlarla bu bira çok sevilmeyecek.
Tuborg Pilsener 1860 yılından beri
Dünyanın en kaliteli ve en
sevilen bira olarak kabul edilir.

Tuborg Bira Tüketimi Artıyor

İlgili yasa teklifi kabul edilmeden önce yaşananlar ilginçtir. Son bir umut, Türk Tuborg ve Efes Pilsen gazetelerde tam sayfa bir ilan yayınlarlar. “Bira Olayındaki Gerçek-Türk Kamuoyuna Duyuru” başlıklı ilan Hürriyet Gazetesi dışında 11 Haziran

1984 tarihinde *Tercüman*, *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Son Havadis*, *Güneş* ve *Günaydın* gazetelerinde yer alır. Sonrasında özür dileycekleri, vatandaşlara hitaben yazılan, Atatürk vurgusuyla sunulan mektupta Cumhuriyet tarihi boyunca büyük bir medeniyet savaşı verildiği, bu savaşta geri adımlar zincirinden birinin biranın alkollü içki sayılması olduğu belirtilir (Toklucu, 2016). Bunu isteyen zümreye dair ise aşağıdaki ifadeler kullanılır:

Yarın bu zümre, başka hangi adımların atılmasını isteyecektir? Türkiye’de tamamen içkiyi yasaklamak isteyen çıkarsa, sinemalarda, otobüslerde, vapurlarda, kadınlarla erkekleri ayrı oturtmak isteyenler çıkarsa, şapkayı atıp fesi, sarığı getirmek isteyenler çıkarsa, eski yazıya dönmek isteyenler çıkarsa bu istekler kabul edilebilir mi? (Efes Pilsen & Türk Tuborg, 1984).

Hükümetin ilana tepkisinden üç gün sonra teklif yasalaşır. Sosyal bir mesele olmasının yanında biranın kültürde yozlaşmaya neden olduğu, Türk kültürüne karşı lümpen bir kültür oluşturmaya başladığı yönünde Milletvekili Mehmet Budak’ın görüşlerini paylaşması üzerine tartışmalar gerçekleşirken (TBMM, 1984b) diğer taraftan alkolsüz bira üretimi ve reklamı konusunda tartışmalar sürer.

1994 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi seçimlerini kazanan Refah Partisi mensubu Recep Tayyip Erdoğan’ın belediye tesislerinde içki satışlarını durdurulur (Kültür Meclisi, 2023). 2011 yılında yayın hizmeti ilkelerinin alkol, tütün ürünleri ve uyuşturucu gibi bağımlılık yapıcı madde kullanımı ile kumar oynamayı özendirici nitelikte olamayacağı, alkol ve tütün ürünleri için hiçbir şekilde ticarî iletişime izin verilmeyeceği karara bağlanır (Resmi Gazete, 2011). Bu yasal düzenleme çerçevesinde, radyo ve televizyonda, alkol ve tütün ürünlerinin reklamı tümüyle yasaklanır. Konda tarafından İçki ve Sigara Kullanımı isimli araştırmada:

Halkın yüzde 28,9’unun bu konuda hiç bilgisi yoktur. Yüzde 31,4’lük bir kesim “Yönetmelik halkı ve gençleri alkolden korumayı amaçlamaktadır” görüşünü, yüzde 12,7’lik bir kesim ise “Alkol kullanımını kontrol edecek her türlü girişimi yapmak hükümetlerin görevidir” görüşünü dile getirmek suretiyle, yönetmeliği onayladıklarını ifade etmektedirler. Buna karşılık yüzde 16,4 “Yönetmelik hayat tarzı farklı olan kesimler üzerinde baskı oluşturmak için yapılmıştır” cümlesini, yüzde 9,8 ise “Hükümetin dine dayalı girişimlerinden bir diğeri”

cümlesini tercih etmek suretiyle, yönetmeliğe karşı durduklarını ifade etmektedirler (Konda, 2011)²⁰⁰.

2018 yılında İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı tarafından, 42 bin 754 kişinin katılımıyla hazırlanan "Türkiye'de genel nüfusta tütün, alkol ve madde kullanımına yönelik tutum ve davranış" araştırmasında, araştırma katılımcıların yüzde 81,5'i alkol kullanmayı hoş görmediği, yüzde 22,1'inin ise hayatında en az bir kere alkollü içecek kullandığı görülür (Karadağ, 2018).

Beyoğlu'nda belediye, yeme-içme ve eğlence mekânlarının masa sandalyelerine müdahale eder. Bu uygulama esnaf tarafından protesto edilir ve kepenk kapatma eylemi gerçekleştirir (Arafta Bir Beyoğlu, 2020). Bu kararın Beyoğlu'nda eğlence sektörünün çöküşüne zemin hazırladığı tartışılır. Kamusal alanda içki içilme yaşınının ticari işletmelere dayatılması ve sadece yasaklar değil, kentsel dönüşüm ekseninde bir elitleştirme projesi olduğu yönünde görüşler dile getirilir (Sol Gazetesi, 2012). Aynı yıl, Türkiye'deki Bira ve Malt Üreticileri Derneği'nin talebi üzerine, Ernst Young Kurumsal Finansman Danışmanlık A.Ş. ve Regioplan Policy Research adlı araştırma kuruluşu tarafından hazırlanan raporda aşağıda yer alan iki madde vergilendirmenin yüksek olduğu yönünde bilimsel veri sunar.

Türkiye'de 1.000 hl'lik bira üretiminden devletin elde ettiği gelir, GSYH tutarı Türkiye'ninki ile kıyaslanabilir olan AB ülkelerindeki devlet gelirlerinden çok daha yüksektir. Mutlak rakamlarla, Türkiye'deki kamu geliri, alkollü içkilerin en yüksek oranda vergilendirildiği AB ülkelerinden İrlanda, Finlandiya ve İsveç'teki ile neredeyse aynı seviyededir. (...) Bira üzerinden alınan ÖTV, 2002 yılından itibaren sekiz kez artırılmıştır. Türkiye'de biradaki ÖTV oranı AB ülkelerindeki ortalama orandan kayda değer düzeyde yüksek olup, AB ülkeleri arasında özel tüketim vergisinin en yüksek olduğu Finlandiya'daki orana neredeyse eşittir (Ernst Young Kurumsal Finansman Danışmanlık A.Ş. & Regioplan Policy Research, 2011, s.1).

2012 yılında özel tüketim vergi kanunda yapılan bir düzenlemeyle içkideki maktu vergi tutarına ocak ve temmuz aylarında enflasyon oranında zam gelmesi vatandaşın gelirine aynı oranda zam gelmediği için uzun vadede alkolün alım gücü giderek

²⁰⁰ Aynı araştırmada içki tüketimine dair katılımcılar, yüzde 68,5'i hiçbir zaman içmediğini, yüzde 8,4'ü ise eskiden içtiğini, yüzde 9,2 "kırk yılda bir" yani çok nadir içtiğini söyler. Yüzde 7 ayda bir ve yüzde 5,7 haftada bir içtiğini söylerken, her gün içki içenler yüzde 1,2 oranındadır.

düşmeye başlar (Mevzuat, 2002). Bu alım gücü düşüşünü unutmadan 2003 yılı ile 2020 yılları arasında TÜİK verilerine dayanarak ve enflasyon oranları dikkate alınarak reel artış açısından rakı %122, bira %89, şarap ise %37 oranında zamlandığını akılda tutmak gerekir (Yüksel, 2021). 2013 yılında Ankara-Konya hızlı tren seferlerinde başlayan alkol yasağı bir yılın ardından Eskişehir ve İstanbul hatlarında da uygulanarak Türkiye genelinde yüksek hızlı trenlerde artık alkol satışı yapılmayacağı duyurulur. Gerekçe talep eksikliğidir (Ray Haber, 2014). İçkinin tren vagonlarının menüsünden çıkarılmasının başka bir anlamı daha vardır. Bu yasak, yolculuklarda yaşanmışlıklarla özdeşleşen bir toplumsal belleğin de yitimidir. Çünkü uzun seyahatlerde kurulan içkili sofralarda edilen sohbetler, karşılaşmalar, öğrencilik hatıraları etrafında geçmişin neşe veren anlarının tekrarlanma olasılığının da kaybedilmesi anlamı taşır. Üç kuşak demiryolcu bir ailenin mensubu olan demiryolu çalışanı, kişisel çabalarıyla Demiryolu Müzesi'ni kuran Ruhan Çelebi'nin ifadelerinde tren vagonlarında içki satışının kaldırılmasının sembolik anlamları üzerine düşüncelerini paylaşır:

Yemekli vagon hayatımın en iyi yemeklerini ve içeceklerini sunmuyordu ama hayatımdan çıkıp gitme süreci, Türkiye'de anti-muhafazakâr yaşam tarzlarının kamusal alandan usul usul geri çekilip buharlaşma şeklinin tam bir sembolüdür. Yemekli vagonun ölümü aynı zamanda cumhuriyetin süregiden anlatısında bir kayıp halkadır. İnşaattan mimarlığa ve peyzaj planlamasına dek, kamunun nerede ve tam olarak nasıl sosyalleşebileceğini, nasıl sosyalleşmesi gerektiğini dikte eden bu hegemonyanın kültür politikası, çekip almak üzerine kurulu; bir elektrikli süpürge gibi farksız. Günün sonunda bize kalan, sürekliliğin kesintiye uğraması ve boşluk oluyor. (Erkara, 2019).

2013 yılında başka gelişmeler de olur. İçki satışıyla ilgili düzenlemelerden biri de satış saati kısıtlamasıdır. 22:00 ile 06:00 arasında satış yasaklanır. Bir diğer düzenleme Efes ve Tuborg tabelalarına sahip işletmelerin bir yıl içinde tabelalarını indirmeleri ya da boyamaları yönündedir. Uzun yıllar içinde tipografik unsurlar içeren tabelalardaki değişim sokaktaki manzarayı ve binaların estetiğini de etkiler (Osterlund, 2021). Bununla beraber içki markalarının reklam yapması tamamen yasaklanır. Bu yasak aynı zamanda yasaklarla baş etmenin yaratıcılığa dönüşmesinin de bir yolu olur.

Reklam ajansları ve grafik tasarımcılar hemen "gerekeni" yapmaya başladılar. En az bir üzücü gazete reklamı ve bir tüyler ürpertici TV reklamından sonra Efes artık "+1" ve nerede

görseniz tanıyacağınız mavisıyla reklam yapıyor. Aynı gruba ait Bomonti "Kendine Has" oldu, Budweiser "Be A King", Guinness "Greatness"ı kullanıyor. Jameson, karardan kısa süre sonra "Jam Session" başlığı altında bir dizi konsere sponsor oldu ki çok akıllıcaydı çünkü o fontla yazılmış "Jam Session"ı hepimiz ilk seferde "Jameson" diye okuduk. Çok değil, beş-on yıl önce logosunu milli takım formaları üzerinde gördüğünüz şirketler taktik değiştirmek zorunda kalarak markanın ismine yer vermeseler bile kolay unutulmayan, öne çıkan ve ürünlerini akıllara kazıyan reklamlar yapmaya başladılar (Osterlund, 2021).

Görsel Ek-15: Efes Pilsen ve Yeni Rakı markalarının duyurularından örnek görseller.

Osterlund'un tabiriyle, öznenen mahrum yüzeylerde hangi üründen bahsedildiğini tüketicinin bilmesi gerektiğinin beklendiğini söyler. Yasakların bir başka sonuçlarından biri, Efes Pilsen One Love Festivali gibi adında içki firması yer alan festivallerin yasaklanmasıdır.

2013 yılı, iktidarın "reddi müsikirat" siyasetinin miladı (Bora, 2020a) olarak anılabilecek Gezi protestolarının gerçekleştiği yıldır aynı zamanda. Henüz Gezi eylemleri gerçekleşmeden önce "Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı kitaplarda maalesef alkol milli içkimiz olarak lanse edildi. Halbuki bizim milli içkimiz ayrandır." Başbakan Erdoğan'ın sözleri medyada yer bulur (T24, 2013a). Gezi protestoları esnasında Beşiktaş'taki Bezmialem Valide Sultan Camisi'nde bira içildiği iddiası (T24, 2014) yıllarca siyasette referans verilecek bir tartışma olarak varlık gösterir. Başbakan'ın içki içen herkesi alkolik olarak nitelendirmesi (T24, 2013b) ve iki ayyaş (Atatürk ve İnönü kastedilerek) açıklaması (Cumhuriyet Gazetesi, 2013b), "içkici eylemci" algısıyla "itibarsızlaştırma" gibi alkol konusu etrafında epeyce

politik içerik sunar. Bunun yanında gezi eylemcilerinin Gezi Parkı'nda olası taşkınlıkları önlemek için birbirlerine “az için ya da içki içmeyin telkinleri” bellekte saklı duran anlatılar arasına yerleşir.

2015 yılında, yılbaşı sepetlerinde tütün ürünü ve alkollü içki bulundurulması yasaklanır (Resmi Gazete, 2015). 2016 yılında Yeşilay 3. Zümrüdüanka Ödül Töreni'nde Yeşilay Haftası kapsamında Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından yapılan konuşmanın ilgili kısmında ifadeleri şöyledir:

Çağdaşlaşmayı, alkol kullanmakla, zararlı alışkanlıkları teşvik etmekle, tek tip bir hayat tarzına sahip olmakla özdeş hale getirenler var. Bu ne yeni bir tavidir ne de ülkemize münhasırdır. Tek parti döneminin jakobenleri, Batılılaşma ve modernleşme adına alkol kullanımını teşvik etmişlerdir. Aileler, sağlığa faydalı denilerek ilkokul çağından itibaren çocuklarına birayı sevdirmeye çalışmıştır. Tarih kitaplarını karıştırdığınızda maalesef, Atatürk Orman Çiftliği'nde ellerine bira şişeleri tutuşturulmuş çocuk fotoğrafları görürsünüz (Hürriyet Gazetesi, 2016).

Geçmiş hedef alarak biraya dair eleştirisi medyada geniş yer bulurken muhalif haber kaynaklarında Cumhurbaşkanı'nın II. Abdülhamid'in izniyle üretimine başlanan içki olan biranın tarihini bilmediği yönünde karşı eleştiri verilir (Yalçın, 2016). Çocuklara verilen içeceğin çocuk birası olarak bilinen Şark Malt Hülasesi²⁰¹ olduğu yani özellikle çocuklara içirilen sağlıklı ve alkolsüz özel bir malt olduğu, süt veren annelere halsizlik, zayıflık şikâyeti olan çocuklara tavsiye edildiği ve Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde eczanelerde satıldığı bilgisi paylaşılır. (Malumatfuruş, 2019)²⁰².

²⁰¹ Ek bir bilgi olarak halkı içkiye alıştırdıkları eleştirisine karşılık Bomonti kardeşler malt hülasesinin satışlarını arttırmak niyetiyle biranın insan sağlığına yararlarını dikkate alarak “Malt Hülasesi” üretimine başlar (Kovaçi Uygan, 2023).

²⁰² İlgili haber kaynağının paylaşıldığı çevrimiçi ortamda okuyucular arasındaki kutuplaşmayı tartışma akışı içindeki argümanları kavramak bakımından ilgi çekicidir.

Görsel Ek-16: Ülkü Adatepe, Gazi Orman Çiftliği'ndeki Bira Fabrikası açılışı, 1937, Kaynak: Malumatfuruş. (2019). Atatürk'ün Çocuklara Bira İçirdiği İddiası. Malumatfuruş. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.malumatfurus.org/ataturkun-cocuklara-bira-icirdigi-iddiasi/>

Görsel Ek-17: Malt Hülasesi reklamları, Kaynak: Malumatfuruş. (2019). Atatürk'ün Çocuklara Bira İçirdiği İddiası. Malumatfuruş. Erişim: 29 Haziran 2023 <https://www.malumatfurus.org/ataturkun-cocuklara-bira-icirdigi-iddiasi/>

Günümüzde aşırı vergilendirmeye meydana gelen pahalılık sebebiyle sahte ve kaçak içkiye başvuranlar için ölümcül sonuçlar yaratıyor. Kaçak içkinin devleti vergi kaybına uğrattığı konusunda kamuoyunda görüşler paylaşılır (Karagöz, 2023). Bu haberlere medyada sahte içki operasyon bilgileri eşlik eder. 2022 yılının ilk sekiz ayında 1113 operasyonda 778 bin 166 litre içki ile 275 bin 923 şişe kaçak ve sahte alkollü içki ele geçirilir, 113 yasa dışı alkollü içki imalathanesinin deşifre edildiği ve yaklaşık 400 milyon lira vergi kaybının önüne geçilir (Şahin, 2022).

Evde içki üretimi ciddi oranda yaygınlaşır (Yazıcıoğlu & Karabulut, 2021). Evde bira yapımı için bira kitleri satışları yükselir. Rakı, viski gibi distile içkiler için farklı yöntemler gerekir. Evde sıfırdan damıtarak içki üretmek ya da temizlik amacıyla satılan etil alkolün tatlandırılmasıyla içki üretimi yapılır (Silsüpür, 2019b). Etil alkol konusunda yapılan düzenlemeyle (Resmi Gazete, 2017) içine kimyasal madde ve acı madde olarak bilinen denatonyum benzoat eklenerek içecek yapımı için kullanılamaz hale getirilmesiyle alkolü kendi damıtmaktan başka çare bulamayanlar imbik satışlarında patlama yaratır (Mumay, 2018). 2000'lerin ortalarından bugüne yükselen vergiler ile sahte, kaçak ya da ev yapımı içki tüketimi tehlikeli bir duruma dönüşür. Bu içkilerin tüketilmesinin gazetelerin üçüncü sayfa haberlerinde ahlakçı söylemler etrafında çoğunlukla toplumun proleter kesimini etkileyen, dar gelirlilerin yaşadığı bölgelerde vuku bulan özellikleri vardır (Georgeon, 2023, s.295). 2023 yılının sonuna yaklaştığımız bugünlerde ise festivallerin, konserlerin içkiden bahsedilmese de bu sebepten yasaklandığı bilinmekle beraber İstanbul Valiliği tarafından “alkol satışı ve tüketilmesi ruhsatı bulunan işletmeler dışındaki” halka açık alanlarda içkinin yasak olduğunu “anımsatması” kamuoyunda yine tartışmaya konu olur (Toprak, 2023).

EK H: Bira Üretim Aşamaları

Bira icat edildiğinden bu yana dünyada varlığını sürdüren, tüketilmekten vazgeçilmeyen bir içki üstelik insanlık tarihindeki en eski içeceklerden biri olduğu söylenebilir. Eski zamanların arpa birası bugün tükettiğimiz biradan epeyce farklı olduğu bilinir. Günümüz birasında malt, su, şerbetçiotu ve maya üretimin temel hammaddeleridir. Bira üretimi, arpanın malt haline getirilmesi, maltın öğütülmesi, mayşelenmesi, şıranın süzülmesi, şıranın şerbetçiotu eklenerek kaynatılması, şıranın soğutulması, fermantasyon, dinlendirme, filtreleme, dolum, pastörizasyon gibi farklı işlemleri içerir.

Aşağıda belirtilen biranın üretiminin aşamaları Tekel Aylık Haber Bülteni'nde Bomonti Bira Fabrikası'nda gerçekleşen biranın asli maddelerinden arpa baz alınarak tüm imalat safhaları sıralanır (Tekel, 1977a, s.9).

Arpa; İki sıralı tokak arpası²⁰³ Orta Anadolu'dan satın alınır.

Arpanın işlenmesi; fabrikanın bir yıl içerisinde imal edebileceği bira için ihtiyaç olan malt miktarına göre lüzumlu naturel arpa hesaplanır. Tüm hazırlıklar yapıp satın alma tarihi duyurulur. Fabrikaya getirilen arpalarından numune alınarak analiz edilir. Analiz neticeleri istenilen niteliklere uygun ise fabrika kantarında tartılır. Arpa triyaj kısmı alış silosuna boruya triyaja verilir ya da naturel arpa silolarında saklanır.

Triyaj; naturel arpa içerisindeki tozun emildiği, kılçıklarının kırıldığı, diğer kum, taş, toprak gibi maddelerden temizlendiği yerdir. Arpa sonrasında sınıflandırılarak kantara verilir. Uygun arpalar biralık arpa olarak ayrılır ve ıslatmaya verilir. Arta kalanlar ise ihaleyle satışa arz edilir.

Islatma; arpa, biralık arpa silosundan ıslatma kaplarına aktarılır. 70-72 saat müddetle zaman zaman yaş ve kuru hava verilerek 10-12 derece su ile ıslatılır. Bu müddet sonunda arpa rutubeti burada başlayan enzimatik faaliyet çimlendirmede devam eder.

Çimlendirme; arpanın rutubeti muhafaza edilir. Karıştırıcı ile arpalar karıştırılır. Fıskiyelele rutubet, aspiratörlerle de hava verimi sağlanır. Çimlendirme salonu belli bir sıcaklıkta bulunmalıdır. 7-8 günden sonra arpanın filizi, arpa boyunun ¾'ü

²⁰³ Yerel bir arpa çeşidi.

kadardır. Arpa kökçükleri 4-5 kat ihtiva etmelidir. Kökçük arpa boyunun 1,5-2 katı boya uzanmış ise yeşil malt durumuna geçmiş olur ki bu tür bira kullanılmaz.

Fırınlama; arpa enzimlerinin faaliyetini durdurmak ve biranın karakterini verecek renk ve aromayı kazandırmak için rutubetini düşürmek gerekir. Bunun için arpalar fırına verilir. Burada çeşitli dereceler arasında arpalar özel tarzda kavrularak, rutubeti sıfıra düşürülür. Fırınlama tamamlanır ve buna maltaj denir. (Malt kimyevi değişiklik geçirmiş arpadır.)

Maltın silolanması; malt silolanmadan evvel fırından çıkar çıkmaz kabuklar gevrekken filiz ve kılıç kırma, malt parlatma makinesinden geçirilerek otomatik kantarda tartılır ve silosuna sevk edilir. 2-2,5 ay kullanmadan dinlendirilir. Bira imalatı aşamalarıyla süreç devam eder.

Değirmen; günlük bira imalatına göre lüzumlu malt değirmene verilerek kırılır. Kırılan miktar değirmen altındaki deposuna sevk edilir. Eğer pirinç işleniyorsa o da kendi değirmeninde aynı işleme tabi tutulur.

Kaynatma dairesi mayşeleme; Yapılan imalata göre normal terkös su ile birlikte kırık pirinç, bir miktar kırık maltla karıştırılarak pirinç pişirme kazanına alınır. Bekletilerek kolalaştırılır ve belli işlemlerden geçirilerek bir solüsyon hazırlanır. Şekerlenme şartları hazırlanır ve sık sık iyotla kontrol edilir. Şekerlenme tam olarak gerçekleştiğinde mayşe küspeden ayrılmak üzere, mayşe filtresine pompalanır.

Mayşe filtresi; ilk olarak mayşenin ihtiva ettiği şıranın ikincisi küspe lavajının alınmasıdır. Su ile küspe yıkanarak üzerindeki bütün şekerlerin yıkanarak toplanmasıdır. Filtre sonunda şıra kaynatma kazanında toplanır.

Kaynatma; elde edilen şıra şerbetçiotu ile uygun koşullarda kaynatılır. Bira'nın normal ekstresinin meydana çıkması için kaynatma yapmak zaruridir.

Süzme; kaynatma neticesinde hublonlu şıra hublon süzme deposundan geçirilir. Şırayı küspeden ayırmak için sıcak su ile küspe birkaç defa yıkanır. Tazyikli buhar verilir. Böylece posa dışarı atılır.

Şıra durultma; depodan gelen şıra durultma kazanında toplanıp, zaman içinde tortunun çökmesi beklenir.

Şıra süzme; şıra berraklaştırılır. Cihazlar yüksek devirli santrifüjlü olduklarından biriken tortu ve küspeleri otomatik olarak tahliye ederler.

Şıra soğutma; şıra soğutma cihazına sevk edilir ve fermantasyon dairesine gönderilir.

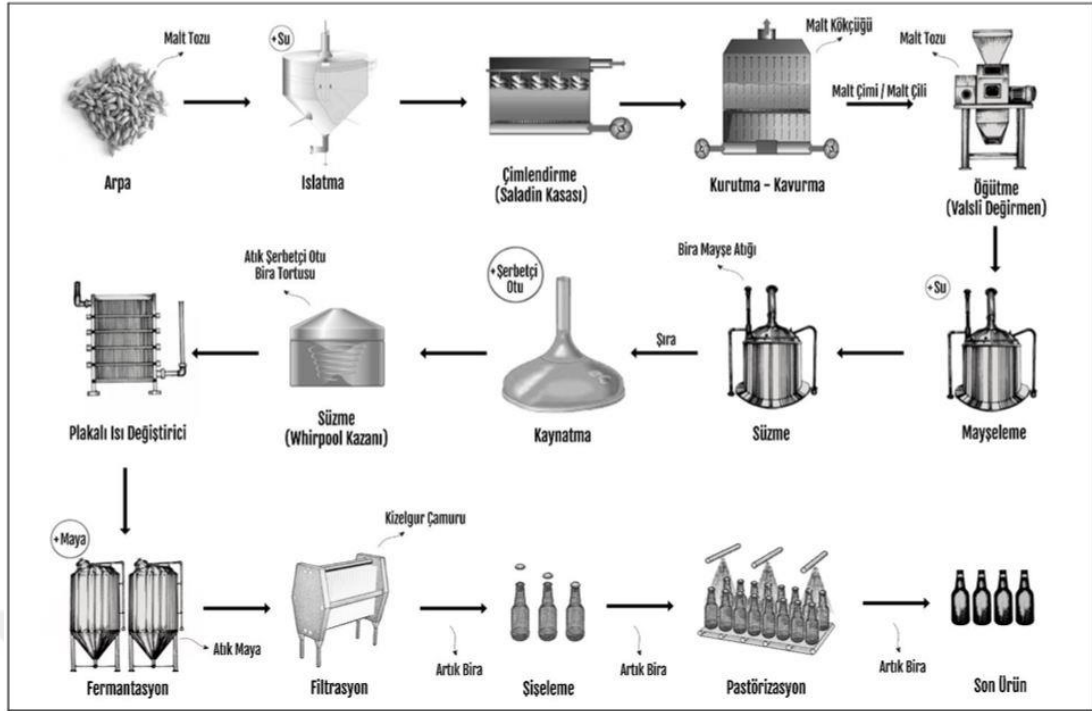
Fermantasyon; şıranın içine saf kültür mayası ilave edilir. Mayanın fermentleme tesiri ile şıranın bünyesindeki şeker ve alkol karbondioksitle birbirinden ayrılır. Maya ise kabın dibine çöker. Ham bira olgunlaşması için dinlendirme tanklarına sevk edilir. Dipte kalan maya eleklerden geçirilip, yıkanır bir sonraki şıraya katmak için soğuk su altında muhafaza edilir.

Dinlendirme; biranın hem olgunlaşması hem de yeniden fermantasyonu için 2,5-3 ay bekletilmesi gerekir. Ancak bu süre biranın tipine, ekstreğine, piyasa durumuna göre değişiklik gösterir.

Bira filtrasyonu; dinlendirme müddetini dolduran biralar filtre dairesine verilir ve berraklığı sağlanır. Filtreden geçirilir tam açık renk elde edilemez ise süzme yapan başka bir filtreden geçirilerek şişe imla tanklarına tazyikle doldurulur.

Fıçı doldurma; şişeli bira satışı yanında fıçılı bira da piyasaya arz edilmektedir. Bira filtrasyonundan sonra direkt fıçı doldurma makinesiyle şişelere imla edilir. Fıçılı bira şişeli bira gibi pastörizeye tabi tutulmaz. -1 derecede muhafaza edilerek 7-10 gün içerisinde satışı yapılmalıdır.

Şişe imla; teslim alınan bira şişeleri kasalarıyla birlikte şişe yıkama cihazına sevk edilir. Deterjanlarla yıkanır, durulanır. Kontrolden geçirilerek şişe doldurma makinesine verilir. Şişeler imla tanklarından bira ile tazyik altında doldurulur, kapsüllenir. Bir kontrolden daha geçirilerek pastörizeye verilir. Sonra kasa ve sandıklara doldurulur ve ambara teslim edilir. Oradan da satışları yapılır.

Görsel Ek-18: Bira üretimi ve üretim sırasında ortaya çıkan atık/yan ürünler,
Kaynak: Atalay, P., Altınay Perendeci, N., & Göksungur, M. Y. (2020). Bira Atıkları
ve Değerlendirme Yöntemleri. Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri
Dergisi, 26(7), 1257-1266.

EK I: Büyükdere Nektar Fabrikası

1909 yılında kurulan Büyükdere Nektar Bomonti Şirketi ile birleşene kadar (1912) bira üretimi yapar (Türk, 2004, s.xi). Büyükdere Nektar Fabrikası'nın bira imalatında memba suyu kullanmasına halkın rağbet etmesiyle Bomonti Bira Fabrikası ile aralarında mühim bir rekabetin baş göstermesi neredeyse maliyetine satış yapılmasına yol açar ve iki fabrikanın birleşmesi en akılcı çözüm olur (Taşan, 1958a). 1912-1940 yılları arasında Büyükdere Nektar fabrika yapısı malt fabrikası işleviyle çalışır. Tekel çatısı altında 1985 yılına kadar arpa deposu olarak kullanılır ve aynı yıl yapılan restorasyonla bir bölümü lojman olur diğer bölümü kaderine terk edilir (Türk, 2004). İstinye çayırında Bomonti Bira Fabrikası'nın buz depolarının bulunduğu da bilinir (Alus, 1995, s.169). Dönemin Bomonti birası ve Nektar birası kıyaslanır.

40 yıl evvel İstanbullu bira tiryakileri Bomonti birası içerdi. O zamanki şişelerinin başı çengelli, hava almaması için çini kapağın ağız tarafı değirmi lastikliydi. Nektar sonradan çıktı. Fabrikası Büyükdere Çayın'ndan Sultansuyu'na gidilirken sağdaydı. Ötekinden daha acımtırak, rengi akçıl, daha az sancıydı, pek tutunamadı. Gerek Bomonti'nin gerek Nektar'ın şişesi 60 para, on şişelik kasası 11 kuruş on para. Kasayla alınırsa şişesi 45 paraya geliyor. (Alus, 2021, s.370).

Görsel Ek-19: Üstte Büyükdere Nektar Bira Fabrikası genel görünümü Kaynak: Türk, Ş. (2004). *Büyükdere Nektar Bira Fabrikası Restorasyon Projesi*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehir Planlama Bölümü'nde lisans, aynı üniversitede Kentsel Planlama programında yüksek lisans derecesini tamamladı. Güncel sanat ve müzecilik alanında deneyim kazandı. MSGSÜ Sosyoloji Bölümü doktora programını tamamladı. Toplumsal bellek, endüstriyel ve kültürel miras, prekarite konularında çalışmalarını sürdürüyor.

2009 yılında Sabancı Üniversitesi işbirliğiyle Osmanlı Bankası Müzesi'nde sözlü tarih eğitimi alarak, sözlü tarih alanındaki birikimiyle müzecilik ve sanat alanlarında çalışmalar gerçekleştirdi. Adalar Müzesi'nde 2010 yılından itibaren kuruluş sürecinde ve sonrasında sözlü tarih ve içerik konusunda koordinatörlük, 2012 yılında Kağıthane Toplumsal Tarih Projesi kapsamında araştırmacı ve sözlü tarih uzmanı olarak çalıştı. 2013-2020 yılları arasında Karşı Sanat Çalışmaları bünyesinde, 2016-2019 yılları arasında TÜYAP Sanat Fuarı Artist bünyesinde sergileme, içerik ve organizasyonel koordinatörlük görevini yürüttü.

2013 yılında *Gezi Direnişi 27 Mayıs-18 Haziran 2013* adında hazırladığı kronolojik belgeleme çalışması; 2021 yılında *Prekaryanın Görünmeyen Özneleri: Pandemi Döneminde Sanatçılar* araştırma kitabı olarak yayımlandı. 2015 yılında Evin Sanat Galerisi'nde *Nuri İyem 100 Yaşında / Portre* sergisinde küratoryal içeriğin parçası olan arşiv çalışmasını sözlü tarih uzmanı olarak gerçekleştirdi. Orta Format çevrimiçi e-fotoğraf dergisinde editörlük görevini 2020 yılında bu yana sürdürüyor. Rubber Hammer sanat inisiyatifi kurucu üyelerindendir. AICA Türkiye Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Derneği, Müzecilik Meslek Kuruluşu Derneği ve fotoğraf ve kültür sanat alanındaki ayrımcılığa karşı dayanışma platformu olan Vatoz inisiyatifinin üyesidir.